

T.C.

HATAY MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANA BİLİM DALI

TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİN TARİHSEL
GELİŞİMİ: MİLLİYETÇİLİK KURAMLARI
AÇISINDAN BİR İNCELEME

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
Selahattin ÖZBERK

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Nizam ÖNEN

Hatay-2019

T.C.

HATAY MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANA BİLİM DALI

TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİN TARİHSEL
GELİŞİMİ: MİLLİYETÇİLİK KURAMLARI
AÇISINDAN BİR İNCELEME

DOKTORA TEZİ

Hazırlayan
Selahattin ÖZBERK

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Nizam ÖNEN

Hatay-2019

ONAY

SELAHATTİN ÖZBERK tarafından hazırlanan “**TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ: MİLLİYETÇİLİK KURAMLARI AÇISINDAN BİR İNCELEME**” adlı bu çalışma jüri tarafından lisansüstü öğretim yönetmeliğinin ilgili maddelerine göre değerlendirilip oybirliği / oyçokluğu ile **SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANA BİLİM DALINDA DOKTORA TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

25/06/2019

Jüri Üyeleri	İmza
Prof. Dr. Nizam ÖNEN (Tez Danışmanı - Başkan)	
Prof. Dr. Yakup BULUT (Üye)	
Prof. Dr. Sedat CERECİ (Üye)	
Prof. Dr. Ahmet KARADAĞ (Üye)	
Doç. Dr. Sonay BAYRAMOĞLU ÖZUĞURLU (Üye)	

Selahattin Özberk Tarafından Hazırlanan “**Türk Milliyetçiliğinin Tarihsel Gelişimi; Milliyetçilik Kuramları Açısından Bir İnceleme**” adlı tez çalışmasının yukarıda imzaları bulunan jüri üyelerince kabul edildiğini **onaylarım**.

Doç. Dr. Mustafa Onur KAN

Enstitü Müdürü

ÖNSÖZ

2013 Eylül ayında başladığım doktora eğitimimin nihai çalışması olan Türk Milliyetçiliğinin Tarihsel Gelişimi: Milliyetçilik Kuramları Açısından Bir İnceleme adlı tez çalışmasını tamamlamış bulunuyorum. Çalışma esas olarak iki kısımdan oluşuyor. İlk kısımda Dünya’da milli kimliklerin ve milliyetçiliklerin ortaya çıkması kronolojik bir sıra ile anlatılıyor. Önce Avrupa’da milli kimliklerin şekillenmesi ve milliyetçiliğin ortaya çıkması; din/inanç farklılıkları; bilimsel ve teknolojik gelişmeler; eğitim, dil, askerlik ve vergi alanlarında resmi devlet politikaları; Sanayi Devrimi ve kentleşme ve Fransız Devrimi alt başlıkları ile çok yönlü ve çok etkenli bir süreç olarak anlatılıyor. Bu bölümün ikinci alt başlığında milliyetçiliğin yayılması kapsamında, ilk kuşak sömürge milliyetçiliği olarak Amerika’nın bağımsızlaşma ve uluslaşma süreci tartışılıyor. Milliyetçiliğin yayılması, üçüncü alt başlık altında, I. Dünya Savaşı’nın bir sebebi ve sonucu olarak imparatorlukların parçalanması ve yeni ulus-devletlerin ortaya çıkması bağlamında tartışılıyor. Milliyetçiliğin yayılmasının bir başka evresini oluşturan II. Dünya Savaşı ve yeni sömürge milliyetçilikleri bir diğer alt başlıkta tartışılıyor. Nihayet Soğuk Savaş’ın sona ermesi ve Doğu Bloku’nun dağılmasıyla başlayan son milliyetçi dalga milliyetçiliğinin yayılması bölümünün son alt başlığında tartışılıyor. Çalışmanın ilk kısmının üçüncü bölümü milliyetçilik kuramları adını taşıyor. Bu bölümde, milliyetçilikle ilgili çalışmalar ışığında klasik milliyetçilik kuramları ve modern milliyetçilik kuramları adı altında milliyetçilik çalışmaları literatürü özetleniyor.

Çalışmanın ikinci kısmı Türk kimliğinin ve Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkışını, gelişimini ve çeşitlenmesini kapsıyor. Bu kısmın ilk bölümünde (çalışmanın dördüncü bölümü) Türk kimliğinin tarihsel kökleri ve gelişimi tartışılıyor. Türk milliyetçiliğinin tarihsel kökleri, Yeni Osmanlılar-Jön Türkler-İttihat ve Terakki bağlamında irdeleniyor. Türk milliyetçiliğini ortaya çıkaran sebepler/gelişmeler; milliyetçiliğin Batı’dan öğrenilmesi, oryantalist çalışmaların Türk milli bilincini teşvik etmesi, Türk olmayan Hırsitiyan ve Müslüman unsurların imparatorluk bünyesinden koparak bağımsızlık kazanmalarına duyulan tepki ve Osmanlı Türkiye’si dışından gelen aydınların milliyetçi bilince katkıları alt başlıklarında tartışılıyor. Bu kısmın ikinci bölümü (çalışmanın beşinci bölümü) Yeni Türkiye ve Türk Milliyetçiliği başlığını taşıyor. Bu başlık altında Osmanlıdan Cumhuriyete intikal eden miras olarak Türk milliyetçiliği, modern milliyetçilik-muhafazakâr milliyetçilik

mücadelesi ve modernistlerin zaferi; muhafazakârların rövansı tartışmalarından oluşuyor. Bu kısmın üçüncü bölümü (çalışmanın altıncı bölümü), tezin de esas konusunu oluşturan ve bulgularının önemli kısmını içeren Türk milliyetçiliğinin halleri başlığını taşıyor. Bölümün alt başlıklarında, Türk milliyetçiliğinin birbirine dönüşebilen ve birbirinin görevini devralarak devam ettiren halleri, Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük, Turancılık, Anadoluculuk/Türkiyecilik alt başlıklarında tartışılıyor. Bu bölümde, Türk milliyetçiliğinin bütün halleri Batı'da hâkim olan milliyetçilik kuramları açısından değerlendiriliyor. Çalışmanın sonuç bölümünde, tezin bulguları ve iddiaları özetleniyor.

Tezin tamamlanması ve jüri tarafından kabul edilmesi uzun ve meşakkatli bir sürecin başarıyla tamamlandığı anlamına geliyor. Bu güzel ve gurur verici bir duygu. Bu gururu yaşamamda doğrudan ve dolaylı olarak emeği geçen, katkısı olan pek çok insan var doğal olarak. En başta, doktora ders sürecinde derslerini alarak birikimlerinden yararlanma imkânı bulduğum değerli hocalarım; Prof. Dr. Yakup Bulut'a, Prof. Dr. Muharrem Güneş'e, Doç. Dr. Şenol Adıgüzel'e ve bu süreçte doktora tez danışmanlığımı da yürüten Prof. Dr. Nizam Önen'e teşekkür etmem gerekiyor. Tez yeterlilik jürimde yer alarak birikimlerinden istifade etme imkânı bulduğum Prof. Dr. Ahmet Karadağ ve Prof. Dr. Seyfettin Aslan hocalarıma ve ayrıca Prof. Dr. Nizam Önen ve Prof. Dr. Yakup Bulut ile birlikte Tez İzleme Komitesinde yer alan ve tezin en iyi şekilde tamamlanması için bilgi ve birikimlerini benden esirgemeyen Prof. Dr. Sedat Cereci hocalarıma ayrı ayrı teşekkür ediyorum.

Bu uzun ve yorucu süreçte, emeği inkâr edilemeyecek fakülte ve enstitü yönetimlerine ve idari personellerine, özellikle Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi bölüm sekreteri olarak bu sürecin tamamında emeği geçen Meryem Sarp hanıma ayrı ayrı teşekkür ediyorum. Keza, aynı süreçte desteğini esirgemeyen aileme, doktora yoğunluğu gerekçesiyle zaman zaman ihmal ettiğim öğrencilerime de teşekkür etmem gerekiyor.

Çalışmanın şahsıma, aileme, akademik camiaya, ülkemize ve bilim dünyasına faydalı olabilmesi duası ve umuduyla...

Selahattin ÖZBERK
Kahramanmaraş 2019

TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİN TARİHSEL GELİŞİMİ: MİLLİYETÇİLİK KURAMLARI AÇISINDAN BİR İNCELEME

Selahattin ÖZBERK

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, 2019

Danışman: Prof. Dr. Nizam ÖNEN

ÖZET

Etnik/milli kimlik ve milliyetçilik, sosyal bilimcilerin üzerinde en çok tartıştığı ve en az uzlaştığı kavramlar arasındadır. Etnik/milli kimliklerin ve bunlara olan aidiyet duygusunun kökleri çok gerilere kadar götürülebilse de millet ve milliyetçilik modern olgulardır.

Çalışmanın amacı, Türk milliyetçiliğinin farklı görünümünü, Batı'da hâkim olan milliyetçilik kuramları açısından değerlendirmektir. Dolayısıyla çalışmada ana yöntem olarak tarihsel karşılaştırma yöntemi kullanılmıştır.

Bir etnik/milli kimlik olarak Türk kimliğinin ortaya çıkması çok gerilere kadar gitmektedir. Türk milliyetçiliği Türk kimliğine göre daha modern bir olgudur ve hem Batı'nın etkisiyle hem de Batı'ya tepki olarak 19. yüzyılın ortalarında ortaya çıkmıştır. Türk milliyetçiliği düşüncesi, İmparatorluk bünyesindeki Gayrimüslim unsurlar ayrılana kadar Osmanlılık, Türk olmayan Müslüman unsurlar ayrılana kadar İslamcılık, bunlar da ayrıldıktan veya ayrılacakları anlaşıldıktan sonra, Osmanlı sınırları dışında kalan Türkleri de kapsayacak şekilde Türkçülük olarak savunulmuştur. Nihayet Anadolu'da bağımsız bir ulus-devlet kurulunca Misak-ı Milli sınırlarının içinde homojen ve yerleşik bir modern Türk kimliği oluşturmayı amaç edinen Türkiyeciliğe dönüşmüştür. Türk milletinin özellikleri ve sahip olduğu özgün tecrübe, diğer milletlerin hatta onların bir grubunun milliyetçiliklerini açıklamak için geliştirilen kuramların tek başlarına Türk milliyetçiliğinin bütün versiyonlarını açıklamakta yetersiz kaldığını göstermektedir. Bu açıdan, Türk milliyetçiliğinin farklı versiyonlarını ancak farklı Batılı kuramlarla açıklamak mümkündür. Türk milliyetçiliğinin versiyonları arasında rekabet ilişkisi değil ikame ilişkisi vardır. Birbirlerine dönüşümü sağlayan etken muhafazakârlıktır. Hangisinin öne çıkarılacağını belirleyen Türk milletinin reel politığıdır.

ANAHTAR KELİMELELER

Etnik grup, Millet, Milliyetçilik, Osmanlılık, İslamcılık, Türkçülük, Anadoluçuluk

**HISTORICAL DEVELOPMENT OF TURKISH NATIONALISM:
AN ANALYSIS IN TERMS OF NATIONALISM THEORIES**

Selahattin ÖZBERK

**Department of Political Science and Public Administration, Doctoral Thesis,
2019**

Supervisor: Prof. Dr. Nizam ÖNEN

ABSTRACT

Ethnic / national identity and nationalism are among the concepts most discussed and least agreed upon by social scientists. Although the roots of ethnic / national identities and their sense of belonging can be traced back to much, the nation and nationalism are modern phenomena.

The aim of the study is to evaluate the different aspects of Turkish nationalism in terms of the theories of nationalism that dominate the West. Therefore, historical comparison method was used as the main method.

The emergence of Turkish identity as an ethnic / national identity goes far back. Turkish nationalism is a more modern phenomenon than Turkish identity and has emerged in the middle of the 19th century both under the influence of the west and as a response to the west. The idea of Turkish nationalism was defended as Ottomanism until the separation of non-Muslim elements from the empire, as Islamism until the separation of non-Turkish Muslim elements, as Turkism after their separation, including the Turks outside the borders of the Ottoman. In the end, when an independent nation-state was established in Anatolia, it has become to Turkeism which aiming to create a homogeneous and indigenous modern Turkish identity within the National Pact borders. The characteristics and the unique experience of the Turkish nation show that the theories developed to explain the nationalism of other nations or even a group of them alone are insufficient to explain all versions of Turkish nationalism. From this point of view, it is possible to explain different versions of Turkish nationalism only with different Western theories. There is not a relationship of competition between Turkish nationalism but a substitute relationship. The conservative factor that transforms each other is conservatism. It is the real politics of the Turkish nation, which determines which is to be brought forward.

KEY WOSRDS

Ethnic group, Nation, Nationalism, Ottomanism, Islamism, Turkism, Anatolianism

TÜRKİYE CUMHURİYETİ
HATAY MUSTAFA KEMAL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Bu belge ile bu tezde yer alan bilgilerin tamamının akademik kurallara ve etik ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Söz konusu kural ve ilkelerin gereği olarak tezde yararlandığım eserlerin tamamına uygun bir şekilde atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (11/06/2019)

Selahattin ÖZBERK

İÇİNDEKİLER

ÖZET	III
ANAHTAR KELİMELEER.....	III
ABSTRACT	IV
KEY WOSRDS	IV
TABLÖLAR LİSTESİ.....	X
KISALTMALAR LİSTESİ.....	XI
GİRİŞ	1
1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE, ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ VE BULGULAR.....	5
1.1. Temel Kavramlar.....	5
1.1.1. Etnie/Etnik Kimlik/Etnik Grup, Budun, Kavim	5
1.1.2. Milli Kimlik	12
1.1.3. Millet/Ulus/Nation	16
1.1.4. Milliyetçilik	25
1.2. Çalışmanın Yöntemi ve Bulgular	36
2. MİLLİ KİMLİKLERİN VE MİLLİYETÇİLİKLERİN ORTAYA ÇIKMASI; FARKLILAŞMASI VE YAYILMASI.....	40
2.1. Bir Tavuk-Yumurta Tartışması: Milletler mi Milliyetçiliği, Yoksa Milliyetçilik mi Melletleri Doğurdu?.....	40
2.1.1. Etnik Çekirdek ve Milletlerin Oluşumu	43
2.1.2. Bürokratik İçerme ve Koruyucu Milliyetçilik	45
2.1.3. Yerliliğin Seferberliği ve Kurucu Milliyetçilik	47
2.2. Avrupa’da Milli Kimlikler ve Milliyetçilikler	50
2.2.1. Milliyet-İnanç İlişkisi; Milli Kimliklerin Oluşumunda İnanç Etkisi	55
2.2.1.1. İlahi Seçilmişlik Miti ve Milli Kimlikler	60
2.2.1.2. Mezhep Savaşları ve Vesfalya Milletler Sitemi	73
2.2.2. Bilim ve Teknolojideki Gelişmeler	76
2.2.2.1. Bilimdeki Gelişmeler	76
2.2.2.2. Teknolojideki Gelişmeler.....	83
2.2.3. Resmi Milliyetçilik; Yaygın Eğitim, Zorunlu Vergi, Zorunlu Askerlik ...	85
2.2.4. Sanayi Devrimi ve Kentleşme	89
2.2.5. Fransız İhtilali	93
2.3. Milliyetçiliğin Yayılması.....	95

2.3.1. İlk Kuşak Sömürge Milliyetçiliği; Amerika'nın Bağımsızlığı.....	99
2.3.2. I. Dünya Savaşı: İmparatorlukların Sonu ve Yeni Ulus-Devletler	103
2.3.3. II. Dünya Savaşı Sonrası Sömürge Milliyetçilikleri.....	106
2.3.4. Soğuk Savaş'ın Sonu; Yeni Milliyetçi Dalga.....	115
2.4. Milliyetçilik Kuramları.....	118
2.4.1. Milliyetçilik Türleri.....	119
2.4.1.1. Klasik Milliyetçilik Kuramları	125
i. Teritoryal Milliyetçilikler.....	125
ii. Etnik Milliyetçilikler.....	126
2.4.1.2. Modern Milliyetçilik Kuramları	128
i. İlkçilik (Primordialism).....	128
ii. Modernist Yaklaşımlar ve Milliyetçiliğin Eleştirileri.....	134
iii. Etnik-simgencilik (etno-sembolizm).....	145
iv. Banal Milliyetçilik	147
3. TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİN KÖKENLERİ	152
3.1. Türk Kimliği ve Ortaya Çıkış Süreciyle İlgili Tartışmalar.....	152
3.1.1. Osmanlı Öncesi Türk Kimliği.....	153
3.1.2. Osmanlı'da Türklük ya da Osmanlı'nın Türklüğü?.....	162
3.1.3. Göçler ve Türk Kimliği.....	166
3.2. Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri ve Doğuşu	167
3.2.1. Jön Türklerin ve İttihat ve Terakki'nin Siyasi Fikirlerinde Milliyetçi İzler	173
3.2.1.1. Türk Milliyetçiliğinin Öncü İsimleri	176
3.2.1.2. Türk Milliyetçiliğinin Öncü Yayınları.....	190
i- Gazeteler	190
ii- Dergiler	192
iii- Kitaplar	193
3.2.1.3. Türk Milliyetçiliğinin Öncü Kuruluşları.....	196
3.2.2. Oryantalizm ve Türkçülük.....	203
3.2.3. Milliyetçi Ayaklanmalar, Yeni Milli Devletler ve Türkçülük.....	210
3.2.3.1. Balkanlarda Milli Kimlikler, Milliyetçi Hareketler, Yeni Ulus-Devletler	211

i. Balkan Milli Kimliklerinin Oluşumunda Osmanlı Millet Siteminin Etkisi	212
ii. Milliyetçiliğin Sirayeti ve Balkan Milliyetçilikleri	225
iii. Büyük Güçlerin Rekabeti ve Himayesi.....	230
3.2.3.2. Müslüman Unsurlarda Milliyetçilik	239
3.2.4. Türkistan Aydınları ve Türkçülük.....	244
3.3. Yeni Türkiye ve Türk Milliyetçiliği	259
3.3.1. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İntikal Eden Miras Olarak Türk Milliyetçiliği	259
3.3.2. Yeni Türkiye'de Milliyetçi Rekabet; Modern Milliyetçilik-Muhafazakâr Milliyetçilik Mücadelesi ve Modern Milliyetçiliğin Zaferi	263
3.3.2.1. İnkılâplar ve Modern Milliyetçi-Muhafazakâr Milliyetçi Ayrışması	263
3.3.2.2. Türk Milliyetçiliğinin Entelektüel Beşiği Türk Ocaklarının Gözden Düşmesi ve Kapatılması	274
3.3.2.3. 1944 İrkçılık-Turancılık Davaları ve Türkçülüğün Resmi İdeolojiden Tasfiyesi.....	277
3.3.3. Yeni Türkiye'de Milliyetçi Rekabet; Modern Milliyetçilik-Muhafazakâr Milliyetçilik Mücadelesi ve Muhafazakâr Milliyetçiliğin Rövanşısı.....	280
3.3.3.1. Türk Ocaklarının Yeniden Açılması ve Milliyetçilikte Fabrika Ayarlarına Dönüş	282
3.3.3.2. Milli Türk Talebe Birliği ve Milliyetçiliğin Türkçülükten İslamcılığa Makas Değişirmesi.....	287
3.3.4. Türk Milliyetçiliğinde Soğuk Savaş'ın İzleri; Anti-Komünist Milliyetçilik	289
3.3.4.1. Anti-Komünizmin Tarihsel Kökleri: Moskof ve Çin Fobisi.....	289
3.3.4.2. Anti-Komünizmin Mümbit Ocakları: Türk Ocakları ve MTTB	294
3.3.4.3. Anti-Komünizmin Verimli Olayları: 1944 İrkçılık-Turancılık Davaları	295
4. TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİN ÇEŞİTLENMESİ VE ARALARINDAKİ İLİŞKİ BAĞLAMINDA BİR TARTIŞMA: TÜRLERİ Mİ, HALLERİ Mİ? REKABET Mİ, BAYRAK YARIŞI MI?	297
4.1. Türk Milliyetçiliğinin Halleri.....	305
4.1.1. Osmanlıcılık.....	308

4.1.2. İslamcılık	319
4.1.3. Türkçülük.....	325
4.1.3.1. Akçura ve Siyasal Türkçülük	327
4.1.3.2. Gökalp ve Kültürel Türkçülük	331
4.1.3.3. Atsız ve Romantik Türkçülük	344
4.1.4. Turancılık.....	355
4.1.5. Anadoluculuk /Türkiyecilik.....	368
4.1.5.1. Kemalist Anadoluculuk.....	369
4.1.5.2. Ruhçu/Maneviyatçı Anadoluculuk	372
SONUÇ	375
KAYNAKÇA	391

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1

Etniler ve Milletlerin Nitelikleri.....24

Tablo 2

Breiuilly'nin Milliyetçilik Tipolojisi ve Kategorisi.....138

Tablo 3

Milliyetçilik Kuramları.....150

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD: Amerika Birleşik Devletleri

ARMHC: Anadolu ve Rumeli Müdafa-i Hukuk Cemiyetleri

CHF: Cumhuriyet Halk Fırkası

CHP: Cumhuriyet Halk Partisi

DP: Demokrat Parti

İTC: İttihat ve Terakki Cemiyeti

MHP: Milliyetçi Hareket Partisi

MSP: Milli Selamet Partisi

MTTB: Milli Türk Talebe Birliği

NATO: Kuzey Atlantik Savunma Örgütü

RP: Refah Partisi

SNP: Scottish National Party-İskoç Ulusal Parti

SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi

TDK: Türk Dil Kurumu

GİRİŞ

Türk Milliyetçiliğinin Tarihsel Gelişimi: Milliyetçilik Kuramları Açısından Bir İnceleme adını taşıyan doktora tez çalışmasının konusu Türk milliyetçiliğidir. Çalışma, Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkışından itibaren incelemeyi ve görünümlerini Batı'daki milliyetçilik kuramları bağlamında karşılaştırmayı amaçlamaktadır. Dolayısıyla çalışmanın kapsamı, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan ve 20. yüzyılın ikinci yarısı itibariyle farklı görünümleri belirginleşerek gelişimini büyük ölçüde tamamlayan Türk milliyetçiliğini/milliyetçiliklerini *milliyetçilik kuramları* açısından incelemektir.

Yaklaşık iki yüz yıllık bir birikime ve tecrübeye sahip olan Türk milliyetçiliği ortaya çıkışından itibaren homojen bir görünüm arz etmemiştir. Başlangıçta var olan ve geçen zaman içinde belirginleşen çeşitlilik üzerine de kapsayıcı çalışmalara ihtiyaç olduğu görülmektedir. Çalışma, Türk milliyetçiliği fikir hareketinin, başlangıcından itibaren kendisini doğuran şartların ve sebeplerin, zaman içindeki farklılaşmaların objektif bir gözle ve bilimsel bir yöntemle analizine, bu bağlamda dünyada ciddi bir arka planı olan milliyetçilik kuramları açısından tasnifine olan ihtiyaçtan hareket etmektedir. Çalışmanın amacı, Türk milliyetçiliğinin farklı görünümlerini milliyetçilik kuramları açısından inceleyerek bu konuda var olduğunu değerlendirdiğimiz akademik boşluğun doldurulmasına katkı sunabilmektir.

Çalışma sekiz bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın giriş bölümünde tezin konusu, kapsamı, amacı ve önemi anlatılmakta, okuyucunun tezin kapsamı hakkında fikir edinmesinin sağlanması amaçlanmaktadır. Çalışmanın birinci bölümüne, kavramsal çerçeve, çalışmanın yöntemi ve bulguları adı verilmiştir. Bu bölümün temel kavramlar alt başlığında etni, milli kimlik, millet ve milliyetçilik kavramları ilişkili kavramlarla birlikte ayrıntılı şekilde tartışılmaktadır. İlk bölümün ikinci alt başlığında çalışmanın yöntemi ve bulguları hakkında bilgi verilmektedir.

Çalışmanın ikinci bölümünün ilk başlığında dünyada milli kimliklerin oluşumu ve milliyetçilik düşüncesinin ortaya çıkması, milliyetçilik farklılaşmaları, etnik çekirdek ve milletlerin oluşumu, bürokratik içerme ve koruyucu milliyetçilik, yerliliğin seferberliği ve kurucu milliyetçilik alt başlıkları altında anlatılmaktadır. Bölümün ikinci başlığı Avrupa'da milli kimlikler ve milliyetçilikler adını taşımaktadır. Bu bölümde Avrupa'da farklı milliyetçilik karakterlerinin oluşmasında bilimsel-teknolojik ve siyasi-sosyal-ekonomik gelişmelerin, fiziki-coğrafi şartların, dini-mezhepsel farklılıkların, dil-edebiyat gibi unsurların etkileri tartışılmaktadır. Bu bölümün üçüncü alt başlığına milliyetçiliğin yayılması adı verilmiştir. Bu bölümde esas olarak Batı Avrupa'da ortaya çıkan milliyetçiliğin dünyanın geri kalanına yayılmasının ve/veya oralarda da ortaya çıkmasının dinamikleri tartışılmakta, bu milliyetçiliklerin Batı'yla etkileşimi; bu bağlamda da benzerlikleri ve farklılıkları değerlendirilmektedir. Milliyetçiliğin yayılması kronolojik bir sıra ile anlatılmıştır ve ilk sömürge milliyetçiliği; Amerika'nın bağımsızlığı, Birinci Dünya Savaşı; imparatorlukların sonu ve yeni ulus-devletler, İkinci Dünya Savaşı sonrası sömürge milliyetçilikleri ve son olarak Soğuk Savaş'ın sonu; yeni milliyetçi dalga konularından oluşmaktadır.

Çalışmanın üçüncü bölümü milliyetçilik kuramları adını taşımaktadır. Bu bölümde Batı'daki milliyetçilik çalışmalarının vurguladığı kuramlar/yaklaşımlar bir literatür taraması şeklinde özetlenmektedir. Bu bağlamda milliyetçilik kuramları klasik milliyetçilik kuramları ve modern milliyetçilik kuramları olarak ikili bir tasnife tabi tutularak anlatılmaktadır. Klasik milliyetçilik kuramları başlığı altında yirmini yüzyılın son çeyreğine kadar yapılan milliyetçilik çalışmalarında vurgulanan teritoryal/sivil/Batılı milliyetçilik anlayışı ile etnik/soya dayalı/Doğulu milliyetçilik anlayışı tartışılmakta, bununla birlikte farklı tanımlamalara ve yaklaşımlara da atıfta bulunmaktadır. Modern milliyetçilik kuramları başlığı altında ise, Smith ve Özkırımlı'nın sınıflandırmaları esas alınarak konu; ilkçi, modernist, etnik-sembolcü ve banal milliyetçilik yaklaşımları adı altında tartışılmaktadır.

Çalışmanın dördüncü bölümünde, Türk kimliğinin ve Türk Milliyetçiliği düşüncesinin kökleri tartışılmaktadır. Bu bağlamda, ilk olarak Osmanlı öncesi ve Osmanlı dönemi Türk milli kimliğinin oluşumu açısından tartışılmakta, Türk kimliğinin oluşumu ve gelişimi açısından göç olgusu ayrı bir başlık altında

değerlendirilmektedir. Dördüncü bölümün ikinci alt başlığı Türk milliyetçiliğinin kökenleri ve doğuşu adını taşımaktadır. Bu başlık altında, Yeni Osmanlılar ve/veya Jön Türkler olarak tanımlanan entelektüel kuşakların düşüncelerindeki milliyetçilik tohumları, bunların esin kaynakları ve arka planları anlatılmaktadır. Çalışma açısından önemine binaen *İttihat ve Terakki* hareketi ayrı bir alt başlık altında tartışılmaktadır. Türk milliyetçiliği düşüncesi Batı'da var olan milliyetçiliklere göre geç ortaya çıkmasının yanında İmparatorluğun diğer unsurlarına özellikle de gayrimüslim unsurlarına göre de geç ortaya çıkmış ve kabul görmüştür. Bu yüzden hem Batı'dan öğrenilmiştir hem de Batı'nın Türklere yönelik aşağılayıcı tavrına karşı bir tepki olarak gelişmiştir. Şerif Mardin'in tanımlamasıyla *tedafüü*.¹ Bölümün ikinci alt başlığında, Türk milliyetçiliğinin bu *savunmacı* özelliğini belirleyen Oryantalizmin/Şarkiyatçılığın Türk milliyetçileri ve milliyetçiliği üzerindeki etkisi ele alınmaktadır. Üçüncü alt başlıkta imparatorluğun Türk olmayan/Türkleşmemiş unsurlarının milliyetçi uyanma ve büyük güçlerin destekleri, himayeleri sonucu peyderpey imparatorluktan kopmalarının yarattığı travmanın Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkması ve güçlenmesi üzerine etkileri tartışılmaktadır. Bölümün son alt başlığında, Türk milliyetçiliğinin gelişmesinde ve şekillenmesinde önemli etkisi olduğunu değerlendirdiğimiz *Türkistan* kökenli aydınların Türkçülük/Türk milliyetçiliği üzerindeki etkileri tartışılmaktadır.

Beşinci bölümde, Milli Mücadele'den itibaren Cumhuriyet dönemi; Türk Milliyetçiliği açısından kritik öneme sahip evreler ve olaylar, bu evreleri şekillendiren ulusal-uluslararası süreç ve gelişmeler, ideolojik-düşünsel akımlar bağlamında, karşılıklı ilişki ve etkileşimler analiz edilmektedir. Bölümün ilk alt başlığında, Milli Mücadele ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında Osmanlı'dan tevarüs eden milliyetçiliğin etkileri ve boyutu irdelenmektedir. Bölümün ikinci alt başlığı altında, Cumhuriyetin başlarında kendini gösteren ve siyasi gücün temerküzüyle otoriter ve tekçi bir yönetim anlayışıyla yeni bir millet yaratma ideolojisine dönüşen *modernist* milliyetçi anlayışla *muhafazakâr/geleneksel* milliyetçi² anlayışın mücadelesi, resmi-sivil milliyetçilik mücadelesi bağlamında tartışılmakta, bu farklılaşmanın niteliği analiz edilmektedir. Bölümün üçüncü alt başlığında, çok partili siyasi hayata geçiş ve

¹ Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (Çev.: Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan ve İrfan Erdoğan), İletişim Yayınları, İstanbul 2002a, s. 375

² Şerif Mardin, *Siyasal ve Sosyal Bilimler; Makaleler II*, (Der. Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder), İletişim Yayınları, İstanbul 2002c, s. 10-11

tek parti iktidarının sona ermesiyle, muhafazakâr-sivil milliyetçiliğin iktidarı ve rövanşı, Soğuk Savaş'la gelen yeni uluslararası konjonktür bağlamında tartışılmaktadır. Bu bölümün son alt başlığında resmi-sivil Türk milliyetçiliğinde antikomünist, antisovyetist dozun niteliği ve sebepleri analiz edilmektedir.

Çalışmanın altıncı bölümünde Türk milliyetçiliğinin farklı görünümüleri, milliyetçilik kuramlar açısından sınıflandırılmaya çalışılmaktadır. Bu bölümde; Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük ve Türkiyecilik/Anadoluculuk başlıkları altında Türk milliyetçiliğin halleri/farklı görünümüleri tartışılmaktadır.

Sonuç bölümünde çalışmanın bulguları ve iddiaları yer özetlenmektedir.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE, ÇALIŞMANIN YÖNTEMİ VE BULGULAR

1.1. Temel Kavramlar

Millet ve ilişkili kavramlar sosyal bilimlerin en tartışmalı kavramları arasındadır. Tartışmalar var olup olmadıkları, kalıcı olup olmadıkları ile ilgili olduğu gibi olumlu olup olmadıklarıyla da ilgilidir.

Türkçe’de baştan itibaren yaygın olarak *millet* kelimesi kullanılmakla beraber Cuhuriyet döneminden, özellikle de Harf İnkılabı’ndan itibaren *ulus* kelimesi de millet kelimesinin alternatifi ve/veya eş anlamlısı olarak kullanılmaktadır. Bunun yanında zaman zaman *nation* kelimesi de kullanılmaktadır. Ayrıca *kavim*, *budun*, *urug* kelimelerinin de kullanıldığına rastlanılmaktadır. Milli kimlik, millet, milliyetçilik tartışmalarına geçmeden önce milli kimliklerin ve milletlerin oluşumunda esas belirleyici unsurlardan birisi olan, bu yüzden de sıklıkla milli kimlikle/milletle karıştırılan etnie/etnik kimlik/etnikgrup, budun, kavim kavramlarına açıklık getirmek gerekiyor.

1.1.1. Etnie/Etnik Kimlik/Etnik Grup, Budun, Kavim

Etnik, Türk Dil Kurumu (TDK) tarafından Fransızca *ethnique* kelimesinden Türkçe’ye girmiş sosyolojiye ait, kavimle ilgili, budunsal, kavimî anlamında bir kavram olarak tanımlanmıştır.³ *Kavim*, aralarında töre, dil ve kültür ortaklığı bulunan, boy ve soy bakımından da birbirine bağlı insan topluluğu, budun olarak tanımlanmıştır.⁴ TDK, *budun* kelimesinin eş anlamlısının kavim olduğunu belirtmiş kelimenin eski karşılığının *ulus*, *millet* olduğunu ikinci anlam olarak eklemiştir.⁵ TDK’nın kullanımından da anlaşılacağı gibi etni, kavim ve budun kelimeleri ait oldukları dillerdeki anlam nüanslarına rağmen eş anlamlı kelimeler olarak kabul edilmelidir. *Budun** Türkçe kökenli olmasına rağmen *etni* Fransızca, *kavim* Arapça

³ TDK, *Türkçe Sözlük*, 2011, s. 832

⁴ TDK, *Türkçe...*, s. 1357

⁵ TDK, *Türkçe...*, s. 403

* Bu kelime Türklere ait en eski yazılı kaynak olarak bilinen Orhun-Göktürk yazıtlarında yer almaktadır.

kökenli kelimelerdir ve bu dillerden Türkçe'ye girmişlerdir. Türkçe'ye yabancı dillerden geçen pek çok kelime gibi bu kelimeler de çoğunlukla eş anlamlı olarak kullanılmasına rağmen zaman zaman nüansları vurgulamak için biri diğerlerine tercih edilebilmektedir. Bu çalışmada milli kimliğin ve milletin oluşumundaki önemine ve daha çok tercih edilen bir kelime olmasına binaen *etni/k* kelimesi tercih edilecek, *kavim* veya *budun* kelimeleri ise kullanımlarında farklılıklar olduğu düşünüldüğünde ya da atıf yapılan kaynağa bağlı kalmak gerektiğinde kullanılmaya özen gösterilecektir.

Etnik topluluk/grup milletinle yakın ilişkili bir kavram olmasına ve bu yüzden sıklıkla karıştırılmasına rağmen milletinle aynı değildir. Etnik topluluk, bir milletin sahip olduğu pek çok nitelikten yoksundur. Milletlerden farklı olarak etniklerin, *kendi* teritoryal memleketlerinde yaşıyor olmaları gerekmez. Ortak bir işbölümü ya da ekonomik birlik göstermeleri de gerekmez, çoğu zaman da göstermezler. Herkes için geçerli hak ve görevleri belirleyen yasal kodlara da ihtiyaç duymazlar. Milletlere özgü bu nitelikler geçmişteki etnik çekirdekler ve etnik azınlıklar üzerinde etkide bulunmuş özel toplumsal ve tarihi koşulların ürünüdürler.⁶ Odak, grup kimlikleri üzerindedir. Çünkü *etnik* kelimesi ile karşılanılan grup kimliği, tarihsel kayıtların her yerine sinmiştir.⁷

Armstrong'a göre, etnik sınırların birincil niteliği tutumsallığıdır. Kökenlerinde ve en temel etkilerinde etnik sınır mekanizmaları, bir haritadaki çizgiler ya da bir kurallar kitabındaki normlar gibi olmak yerine tabiiyetindekilerin zihinlerinde var olur. Sembolik sınır mekanizmaları çoğunlukla sözcüklerdir.⁸

Etnik kavramıyla ifade edilen çeşitli dayanışma biçimleri ve benzerlikler, insanların milliyetçi tezler ileri sürmeleri, hatta diğerlerinin de bunları onaylamaları için dayanak oluşturabilir ama yine de etnisiteyi doğrudan doğruya milliyeti ya da milliyetçiliği ortaya çıkaran ve açıklayan bir *öz* olarak görmek zordur.⁹ Etniklik bazıları için *ilksel/asli* bir niteliğe sahiptir; zamanın dışında doğal olarak vardır,

⁶ Anthony D. Smith, *Milli Kimlik*, (Çev.: B. Şener, D. Sina), İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 71

⁷ John Armstrong, *Nations before Nationalism*, Chapel Hill University of North Carolina Press, North Carolina 1982, s. 26; [John Alexander Armstrong, *Milliyetçilikten Önce Milletler*, (Çev.: S. Erdem Türközü), İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 26]

⁸ Armstrong, *Milliyetçilikten Önce...*, s. 30

⁹ Craig Calhoun, *Milliyetçilik*, (Çev.: Bilgen Sütçüoğlu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 52

verilidir. Diğer uçta ise etniklik *durumsal* olarak görülür. Bir etnik gruba aidiyet, bireyin özgün durumuna göre farklılık gösteren, mecburi olarak arızı ve kararsız tutum, algı ve duygularla ilgili bir sorundur. Bireyin durumu değiştiğinde grup aidiyeti de değişecektir, ya da en azından bireyin bağlılık gösterdiği pek çok kimlik ve söylemin o birey açısından önemleri farklı dönem ve durumlara göre değişiklik gösterecektir. Bu durum etnikliğin, başka bireysel ve kolektif çıkarlar için, özellikle de iktidar mücadelelerinde taraftarlarını harekete geçirmeye ihtiyaç duyan rekabet halindeki seçkinlerin çıkarları için *araçsal* olarak kullanılmasını mümkün kılar. Böyle bir mücadelede etniklik yararlı bir araç haline gelir.¹⁰ Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere Smith'e göre, etnik bağın *ilksel/verili* ve *durumsal/araçsal* olmak üzere iki genel tipi, iki farklı yaklaşım vardır.

İlksel ve araçsal kutuplar arasında etnik kimliğin tarihi ve sembolik-kültürel niteliklerini öne çıkartan yaklaşımlar yer alır. Smith *Etnik Kimlik* kitabında, *etnosembolist* yaklaşımı benimsediğini itiraf etmektedir. Smith etnik grubu, soya ait mitlerin rolünü ve tarihi anıları vurgulayan, din, gelenek, dil ya da kurumlar gibi bir veya birden çok kültürel farklılığa göre tanınan ve ayırt edilebilen bir kültürel kolektif tip olarak tanımlamaktadır.¹¹

Smith'e göre, *etnik katogoriler* ile *etnik toplulukları* birbirlerinden ayırmak gerekir. Ona göre etnik katogoriler, dışarıdan ayrı bir kültürel insan nüfusu olarak tanınan fakat çoğunlukça kendilerince bu durum fazlaca bilinmeyen topluluklardır. Smith, Osmanlı dönemindeki Türkler ve 1850'den önce Karpat vadilerinde yaşayan Slovaklar etnik topluluklara örnek göstermektedir.¹²

Etnik kimliklerin içerik ve anlamları, kültürlere, döneme, ekonomik ve siyasi koşullara, her bir üyenin algısına ve tutumuna göre değişme eğilimindedir. Statik ve sabitlenmiş değildir. Etnik kimliklerde bir *öz* aramak boşunadır.¹³ Smith'e göre, *ortak köken miti*, *ortak tarihi anılar* ve *seçilmiş bir yurttaki birlik ve dayanışma duygusunun* varlığı etnik topluluğun varlığını gösterir. Smith, etnik bir topluluğun

¹⁰ Smith, *Milli Kimlik*, s. 41

¹¹ Smith, *a.g.e.*, s. 41

¹² Smith, *a.g.e.*, s. 42

¹³ Anthony D. Smith, *Küreselleşme Çağında Milliyetçilik*, (Çev.: Derya Kömürcü), Everest Yayınları, İstanbul 2002, s. 28

(etninin) altı ana niteliği olduğunu ileri sürer.¹⁴

1. Kolektif bir özel ad,
2. Ortak bir soy miti,
3. Paylaşılan tarihi anılar,
4. Ortak kültürü farklı kılan bir ya da daha fazla unsur,
5. Özel bir *yurtla* bağ,
6. Nüfusun önemli kesimleri arasında dayanışma duygusu.

Smith'e göre bir nüfus bu niteliklere ne kadar sahipse veya paylaşıyorsa ideal etnik topluluk veya etni tipine o kadar yaklaşır ve bu kesin olarak *ırktan* ayırt edilmelidir. Etnik aidiyet duygusu için önemli olan *hayali* bir soy, *farazi* bir ecdattır. Etnik aidiyete yol açan mitler, anılar icat edilmiş olabileceği gibi bazı acı hatıraların unutulması da gerekebilir. Bir etnin oluşumuna *birleşme* yol açabileceği gibi *bölünme* de bunda belirleyici olabilir. Etnik oluşumu ayrı birimlerin birbirlerine karışması şeklinde gözlemleyebiliriz. Öte yandan etniler Şii mezhepçiliğinde olduğu gibi bölünme suretiyle ya da etnik cemaatin bir bölümünün yeni bir grup kurmak üzere ayrılması suretiyle (proliferleşme) alt bölümlere ayrılabilir. Bu süreçlerin sıklığı, etnik sınırların değişkenliğinin göstergesi anlamına gelir, hatta bireylerin ekonomik-sosyal diğer kimliklerinde olduğu gibi aynı anda farklı etnilere farklı aidiyet düzeylerinde bağlılık da hissedebilirler.¹⁵

Smith, etnik kimliğin devamlılığı açısından sabitliği, değişkenliği açısından da akışkanlığı yan yana sergilediği için etnik kimlik ve etnik oluşum hakkında gerçekçi bir açıklamanın, bir uçta kültürel örüntüleri doğası gereği sabit addeden, öteki uçta etnik duyguları *stratejik* bakımdan manipülasyona müsait ve kültürel olarak da mütemadiyen şekil verilebilirmiş gibi telakki eden *ilkselci-araçsalcı* ihtilafın kutupsallığından uzak durması gerektiğini ileri sürer.¹⁶ Bu bakış açısı Smith'in bulunduğu yeri gösterir. Smith, etnik kimliğin tarihsel olduğu kadar modern boyutu olduğunu ileri süren yaklaşımı etno-sembolist yaklaşım olarak adlandırır ve iki uç yaklaşımın ortasında yer aldığını ileri sürer.

¹⁴ Smith, *Milli Kimlik*, s. 42

¹⁵ Smith, *a.g.e.*, s. 43-45

¹⁶ Smith, *a.g.e.*, s. 48

Smith'e göre, etnik kimlik duygusunu bir araya getiren devrevi güçler vardır. Bunlar arasında; *devlet kurmak*, *askeri hareketlilik* ve *örgütlü din* hayati öneme sahiptir. Devlet kurmanın etnik billurlaşmadaki rolü çok önemlidir, ancak savaşın rolü daha önemlidir. Savaş bazen asabiyeinin çatlamasına da yol açmasına rağmen, etnik duygularla milli bilincin ateşleyicisi, gelecek nesiller için mit ve anı kaynağı olma rolü gibi etnik kimliğin oluşumuna derinlemesine etki eden fonksiyonlara sahiptir.¹⁷

Örgütlü dinin rolü ise hem ruhani hem toplumsaldır. Kilise ya da mümin cemaatin dua ve ayinleri, her bir etnik topluluğa özgü, onları komşularından ayıran metinler, dualar, ilahiler, bayramlar, kutlamalar, adetler ve hatta yazılardan izler taşır. Bütün bu kültürel mirasın üzerine, farklılıklara saygı gösterilmesini öğreten ve kendilerine saygı gösterilen papazlar, fakihler, ozanlar kurulur.¹⁸

Etnik kimlikle millet aynı değildir, fakat etnik kimlikler milletlerin oluşması sürecinde en önemli unsurlar arasında yer alır. Hangi birimlerin nasıl ve ne zaman millet olabileceklerini araştırmak için etnik bağ ve duyguların kümelenmelerine bakılması gerekir. Önceden mevcut etnik kimlik ne kadar güçlü ve inatçıysa bu kimliğe dayanarak bir milletin doğabilme ihtimali de o denli fazladır.¹⁹ İran ve Ermeni etnik kimliklerinde görüldüğü gibi, zengin bir iç ya da *etno* tarih ile ekseriyetle tam tersi dış etkenlerin bir araya gelişi, etnik kimliklerin billurlaşmasına ve kalıcılılaşmasına hizmet edebilir.²⁰

Milli kimliklerin/milletlerin oluşumunda etnik kimliklerin kullanılması süreci belirleyicidir. Bu süreçte etnik kimlik esas olarak ya *bürokratik içerme/dâhil etme* yoluyla *sivil-teritoryal* bir süreç, ya da *yerliliğin seferberliği* yoluyla *etnik/jeneolojik* bir süreç olarak kullanılır.²¹

Bürokratik içerme/dâhil etme süreci Batı'da sivil/teritoryal olarak adlandırılan ilk milli kimliklerin oluşmasında belirleyici olmuştur. Batı dışında milletlerin oluşumunu önceleyen siyasal sistemin doğasına ve eylemlerine göre alt bir *emperyal* ve *sömürgesel* rota ayırt edilmesi mümkündür. *Emperyal* rotada söz konusu birim

¹⁷ Smith, *a.g.e.*, s. 50-51

¹⁸ Smith, *a.g.e.*, s. 52

¹⁹ Smith, *a.g.e.*, s. 118

²⁰ Smith, *a.g.e.*, s. 50

²¹ Smith, *a.g.e.*, s. 159

biçimsel olarak hükümlan ve bağımsızdır, yabancı egemenliğinden özgürleşme hareketine gerek yoktur, daha ziyade siyasal sisteminde ve kültürel ben tarifinde bir dönüşüm ihtiyacındadır. Rusya, Çin, Japonya, Türkiye ve Etiyopya gibi ülkeler *emperyal* rotaya örnek olarak verilebilir ve bunların sahip oldukları özellikler şöyle sıralanabilir:²²

1. *Yatay etni içinde aristokratik bir temel.* Demotik(avami) unsurlar da içermenin yanında devlete, içine ekseriyetle dini ve ruhban etkilerin sızdığı aristokratik bir kültür ve gelenek belirleyicidir.

2. *Önemli etnik azınlıkların içerilmesi.* İçerisinde çok sayıda azınlıkların bulunduğu imparatorluklardan, yalnızca birkaç azınlığın bulunduğu imparatorluklara dek, duruma bağlı olarak değişiklik gösterir.

3. *Resmi ve kurumsal milliyetçilikten yararlanma sıklığı.* Nüfuzlarını tahkim etmek ve nüfusu tümleşik bir millet halinde türdeşleştirmek için hâkim sınıf, etnik azınlıkları büyük kurumlarla desteklenen milliyetçi bir eğitim programı yoluyla asimile etmeye çalışır.

Smith, emperyal bir mirastan türdeş bir millet ortaya çıkarma süreciyle ilgili olarak Rusya, Türkiye, Etiyopya ve Japonya örneklerini ayrı ayrı değerlendirir. Smith'e göre bu örneklerde, ideoloji ve sembolizm olarak milliyetçilik önceden varolan *yatay* etnik kimliğe yeni bir milli siyasi kimlik kavramı aşlamıştır. Bu süreç, devlet nüfusunun kültürel türdeşlik düzeyine yani etnik bir devlet oluşturma düzeyine ve kendini imparatorluktan, böylelikle de kültürel bakımdan farklılık arzeden topluluklardan kurtarma becerisini gösterip gösteremediğine bağlı olarak kısmen başarı sağlamıştır. Bu sürecin görece başarı sağladığı yerlerde emperyal bir topluluğun tümleşik bir millet ve siyasi bir topluluk olarak yeniden tanımlanışına milliyetçi düşünce ve semboller yardım etmiştir.²³

*Sömürge*sel rotada ise gerekli olan sadece yeni bir kültürel kimlik oluşturmak değil bunun yanında bağımlı bir sömürge olarak yabancı güçlerin yönetiminden kurtulmak, bağımsız ve hükümlan bir duruma gelmektir.²⁴ I. Dünya Savaşı'ndan, özellikle de II. Dünya Savaşı'ndan sonra bağımsızlığına kavuşmuş milletlerin çoğu

²² Smith, *a.g.e.*, s. 160-61

²³ Smith, *a.g.e.*, s. 167

²⁴ Smith, *a.g.e.*, s. 160

sömürgeci rotayı izlemişlerdir.

Milletlerin oluşumunda izlenen yerliliğin seferberliği süreci etnik/jeneolojik milliyetçilik hareketini oluşturur. Klasik etnik milliyetçilik hareketlerinin birbirine benzeyen amaçları vardır:²⁵

1. Eğer yoksa topluluk için *yüksek* bir edebi kültür yaratılması,
2. Kültürel bakımdan türdeş *organik* bir millet oluşturulması,
3. Tanınmış bir *yurt* ve tercihen topluluk adına bağımsız bir devlet temini,
4. Şimdiye dek edilgen olan etniyi etkin bir etno-politik topluluk, *tarihin öznesi* haline getirmek.

Bu amaçları gerçekleştirmenin kültürel temeli, ayırt edici bir *etno-tarihin* varlığı veya *yeniden keşfidir*. Bu tarihin yetersiz kaldığı yerde *yeniden inşası* ve hatta *icat* edilmesi gerekebilecektir.²⁶ Her iki halde de etno-tarihten daima seçici bir biçimde yararlanılır; belli şeyleri hatırlamak kadar unutmak da önemlidir.²⁷ Renan'ın da ifade ettiği gibi, unutma ve hatta tarih alanında yanılma, bir milletin oluşumunda önemli bir etkidir ve bu yüzden tarih araştırmaları bir millet için çoğu zaman tehlikelidir. Tarih araştırmaları bütün siyasi oluşumların başlangıcında meydana gelen ve bazılarının sonuçları, homojen bir etnik/milli kimliğin oluşmasına katkısı olan şiddet hareketlerini de aydınlatır. Birlik ilk önce şiddet ve sertlikle sağlanır.²⁸ Renan, bu tespitiyle bir anlamda Avrupa'da milli kimliklerin ortaya çıkış süreçlerinde savaşların, özellikle de din/mezhep savaşlarının etnik temizlik yoluyla nüfusları homojenleştirdiğini, bunların sonucu olarak da belirli bölgelerde olabildiğince homojen nüfusların kümelenmesi sayesinde Avrupa'nın bugünkü milli kimliklerinin şekillendiğini itiraf etmektedir.

Etni, milli kimlikle aynı olmamasına rağmen onunla yakın ilişki içindedir. Her etni milli kimliğe dönüşmeyebilir ama milli kimlikler etniler tarafından oluşturulur. Zaman zaman eş anlamlı olarak kullanılmasının, birbirine

²⁵ Smith, *a.g.e.*, s. 196

²⁶ Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of nationalism*, London: Verso, London 1991, s. 35. [Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, (Çev. İskender Savaşır), Metis Yayınları, İstanbul 2011, s. 35]

²⁷ Smith, *a.g.e.*, s. 196-97

²⁸ Ernest Renan, "Millet Nedir?", *Milletler ve Milliyetçilikler*, (Ed.: Mümtaz'er Türköne), Etkileşim Yayınları, İstanbul 2012, s. 48

kariştirilmasının esas sebebi budur. Bir sonraki alt başlıkta milli kimlik kavramı tartışılmaktadır.

1.1.2. Milli Kimlik

İnsanlar toplum içinde birden çok kimliğe sahip olabilirler. Smith bu çoklu kimlikleri; *cinsiyet*, mekân ya da *ülke/toprak*, sosyo-ekonomik toplumsal *sınıf*, *dinsel* kimlik ve *etnik* kimlik olarak beş temel katogoriye ayırır. Dinsel kimlik ile etnik kimliğin her zaman birbirinden farklı iki kimlik katogorisi olarak değerlendirilmesinin güçlüğünden bahsettikten sonra, dinsel kimliğin bazı toplumlarda etnik kimliği aşınmaya uğrattığına, bazı toplumlarda ise güçlendirdiğine vurgu yapar.²⁹

Smith milli kimliğin unsurları sınıflamasına giriş olmak üzere Friedrich Meinecke (1908)'nin edilgen kültürel topluluğu ifade eden *kulturnation* (*kültürel millet*), ve etkin, iradesini kendi belirleyen siyasi milleti ifade eden *staatsnation* (*devletsel millet*) sınıflandırmasına atıfta bulur ve kendi unsurlarını açıklamak için millet kavramını Batılı tarz ve Batılı olmayan tarz olarak ikili bir ayrıma tabi tutar. Smith'e göre, birbiriyle bağlantılı yeni bir tür siyasa-*rasyonel devlet*-ve yeni bir topluluk türü-*teritoryal millet*-ilk kez Batı'da ortaya çıkmış, ancak bunlar takip eden Batılı olmayan düşünceler üzerinde de, hatta bu düşünceler Batılı normların dışına çıktıklarında bile iz bırakmışlardır.³⁰ Armstrong ise millet tiplerinin ve milliyetçilik anlayışlarının temelinde din farkı olduğunu ileri sürer.³¹ Ona göre, Ortaçağ'ın başlarına doğru Akdeniz dünyasına hâkim olmak için yola çıkmış olan iki büyük evrensel dinden her biri ayrı bir uygarlık için meşrulaştırıcı bir mit üretmiştir. Bu uygarlıkların oluşumuyla ilgili ama onların öğretilerine içkin olmayan koşullar, iki uygarlığa eşit biçimde ayırt edici iki yaşam biçimiyle eşlik etmiştir: *göçebe İslam*, *yerleşik Hıristiyanlık*.

Batılı ya da *sivil* model milletin tanımlanmasındaki ilk unsur, sınırları iyi tanımlanmış *ülke/toprak*'tır. Söz konusu toprak parçası herhangi bir yer değil, *tarihi*

²⁹ Smith, *a.g.e.*, s. 13-23

³⁰ Smith, *a.g.e.*, s. 23-25

³¹ Armstrong, *a.g.e.*, s. 123, Armstrong'un bu iddiası Arap coğrafyası için ve belki Orta Doğu toplulukları için geçerli olabilir. Fakat İranlılar ve özellikle de Türkler için doğru bir tespit olduğunu söylemek zor. Çoğu Fars ve Türk âlimin doğduğu yere *aften* adlandırılması ve tanınması, Araplar dışındaki en güçlü Müslüman milli kimlikler olan Farslarda ve Türklerde doğum yerinin etnik/milli kimliğin tanımında önemi olduğunu göstermektedir. Buharî, Yesevî, Handemanî, Horasanî, Rumî vs.

bir yurt, halkın beşiği olmalıdır. Tarihi toprak, Türklerde olduğu gibi soyun köklerini taşımasa bile terrain (toprak) ile halkın, nesiller boyu birbirleri üzerinde birlikte ve yararlı etkilerde bulunduğu bir topraktır. Tarihi bellek ve çağrışımların mekânı haline gelen yurt; *bizim* bilgilerimizin, azizlerimizin ve kahramanlarımızın yaşadıkları, çalıştıkları, dua edip savaştıkları yerdir. Bütün bunlar yurdu yeryüzünde biricik kılar. Yurt nehirleri, denizleri, gölleri, dağları ve kentleriyle *kutsal* hale gelir. Topraktaki doğal kaynaklar da sadece o halka aittir, *yabancıların* kullanımına ve sömürüsüne kapalıdır. *Otarşi*, ekonomik çıkarların olduğu kadar kutsal yurt topraklarının da savunulması anlamına gelir.³²

Milli kimliğin ikinci unsuru, yasaları ve kurumlarıyla tek bir siyasi iradeye sahip topluluğu ifade eden *vatan (patria)* düşüncesidir. Bu topluluğun bireyleri arasında yasal ve siyasi topluluk düşüncesinin doğuşuyla eş zamanlı bir yasal eşitlik düşüncesini de görmek mümkündür. İşte bu *yasal ve siyasal haklar* Batı düşüncesinin millet modelinin tamamlayıcı unsurudur. İlke olarak, milletin bütün bireylerinin yasal bakımdan eşit olduklarının, zengin ile güçlünün *patrianın* yasalarıyla yükümlü kılındıklarının kabulü önemlidir.³³

Son olarak Batılı düşüncenin millet modeli, sınırları belli bir yurttaki siyasi topluluğun fertleri arasındaki yasal eşitliğin, halk arasında belli bir ortak değer ve gelenekleri ya da bir şekilde *çekirdek* bir topluluğu varsayar. Bu ortak bir kamuoyu veya kitle kültürü oluşturma işi, popüler toplumsallaştırma araçlarına; kamusal bir eğitim sistemi ile kitle iletişim araçlarına havale edilmiştir.³⁴

Tarihi ülke, yasal-siyasal topluluk, topluluk fertlerinin yasal-siyasal eşitliği ve ortak sivil kültür ile ideoloji Batılı millet modeli standardının oluşturucularıdır ve Batı'nın modern dünyadaki etkisi nedeniyle bir miktar biçim değiştirmekle birlikte, Batılı olmayan milli kimlik tasavvurlarında da canlı olarak kalmışlardır. Ancak aynı anda Batı'nın dışından Batılı modelin üstünlüğüne meydan okuyan, Batılı olmayan (Doğu Avrupa ve Asya'dan) toplulukların, onların kendi koşullarına uygun, anlamlı yeni unsurlar ekleyen bir millet modeli uç vermeye başlamıştır.³⁵

Smith, Batılı olmayan modele *etnik* millet kavramı denilmesini önerir. Etnik

³² Smith, *a.g.e.*, s. 25-26

³³ Smith, *a.g.e.*, s. 26

³⁴ Smith, *a.g.e.*, s. 27

³⁵ Smith, *a.g.e.*, s. 28

millet modelinin ayırt edici özelliği doğuştan, fitri bir topluluk düşüncesini öne çıkartmasıdır. Batılı millet kavramı bireyin, kendi seçebileceği belli bir millete ait olması gerektiğini şart koşarken, Batılı olmayan millet modeli en başta aynı soydan gelen bir topluluğu ifade eder. Ancak bu etnik modelin de sayısız yüzü vardır.³⁶ Batılı olmayan etnik millet modelinde tonları farklı olmasına rağmen, batılı sivil modeldeki eşit vatandaşların yerini *üst aile*, aynı soydan gelen *halk* almışken, hukukun yerini, yerli kültür, genellikle de dil ve adet almıştır.³⁷

Smith'e göre, secerecilik (jenealoji) ve varsayımsal soy bağları, halkın seferber edilmesi, yerli dil, adet ve gelenekler-bütün bunlar- Doğu Avrupa ve Asya'daki sayısız topluluğun izlediği son derece farklı bir *milli oluşum* rotasını yansıtan ve dinamik bir siyasi meydan okuma olan alternatif bir *etnik millet* kavramının unsurlarıdır. Aslında her milliyetçilik, içinde değişen derecelerde ve farklı biçimlerde sivil ve etnik unsurlar barındırır. Kimi zaman sivil ve teritoryal unsurlar hâkimdir, kimi zaman da etnik ve yerli unsurların öne çıktığı görülür.³⁸

Smith'e göre bu ortak varsayımlar, milli kimliğin temel özelliklerine dair aşağıdaki listeyi yapmayı mümkün kılmaktadır.³⁹

1. Tarihi toprak/ülke ya da yurt
2. Ortak mitler ve tarihi bellek
3. Ortak bir kitlesel kamu kültürü
4. Topluluğun bütün fertleri için geçerli ortak yasal haklar ve görevler
5. Topluluk fertlerinin ülke üzerinde serbest hareket imkânına sahip oldukları

ortak bir ekonomi.

Bunlardan hareketle bunları kapsayan bir millet tanımı yapılabilir, ama bazı noktalarda çakışmalarına rağmen *milli kimlikle devlet aynı şey değildir. Çoğul devletlerin varlığı buna delil olarak gösterilebilir.*⁴⁰ Bazı devletlerde birden çok milli kimlik olabileceği gibi bazı milli kimlikler de kendi devletinin sınırları dışında yaşayan nüfuslara sahip olabilir.

Milli kimlik ve millet, birbirleriyle ilişkili etnik, kültürel, teritoryal, ekonomik

³⁶ Smith, *a.g.e.*, s. 28

³⁷ Smith, *a.g.e.*, s. 29

³⁸ Smith, *a.g.e.*, s. 30

³⁹ Smith, *a.g.e.*, s. 31-32

⁴⁰ Smith, *a.g.e.*, s. 32-33

ve yasal-siyasal pek çok unsurdan oluşan karmaşık yapılardır. Ancak topluluk üyeleri arasında dayanışma bağlarını gösteren bu bağlar, devletin yasal ve bürokratik nitelikli bağlarından tamamen farklıdır. Kavramsal olarak millet, her özgül durumda değişik oranlarda biri sivil ve teritoryal öbürü etnik ve jenealojik olan iki boyutu birbirleriyle harmanlamıştır. Milli kimliğin bu çok yüzlü gücü sayesinde, grup ve bireyler arasında yerine getirdiği işlevler vardır. Bu işlevler *dışsal* ve *içsel* nesnel sonuçlar şeklinde bölümlenebilir.⁴¹

Teritoryal, ekonomik ve siyasi olanlar *dışsal* işlevlerdir. Milletler öncelikle mensuplarının içinde yaşadığı bir mekân tanımlarlar ve bu mekânları kutsal merkezler, ruhani ve tarihi hac yerleriyle teçhiz ederler. Ekonomik bakımdan, insan gücü de dâhil teritoryal kaynaklar üzerinde denetim kurarlar.⁴²

Milli kimlik siyaseten, devlet ve organlarına ya da devletleri olmayan milletlerde devletin siyaset öncesi muadillerine payandalarını verir. Ama belki de milli kimliğin siyaseten en belirgin işlevi, millete özgü kişilik ve değerleri tanımlayan ve halkın kadim gelenek ve adetlerini yansıtan, ortak yasal hakların ve yasal kurumların görevlerinin meşrulaştırıcısı olmasıdır.⁴³

Milli kimlikler topluluk içindeki bireyler için daha samimi, *içsel* işlevler de yerine getirirler. En bariz olanları fertlerin *uyruklar* ve *yurttaşlar* olarak toplumsallaştırılmalarıdır.⁴⁴

Son olarak milli kimlik duygusu, kolektif kişilik prizması ile onun ayırt edici kültürü içinden tanımladığı bireysel *kendilere* dünya üzerinde yer veren güçlü bir araçtır. Çağdaş dünyada kim olduğumuzu müştereken paylaşılan eşsiz bir kültür aracılığıyla bilebiliriz.⁴⁵

Milli kimlik adı verilen şeyin kökeni, en az doğası kadar karmaşıklık arzeder. Modern milletlerin kökenleri ve gelişimine dair bir açıklamada bulunabilmek için şu soruları kullanabiliriz:⁴⁶

1. Millet kimdir? Modern milletin modelleri ve etnik temelleri nedir? Tek tek

⁴¹ Smith, *a.g.e.*, s. 34

⁴² Smith, *a.g.e.*, s. 34-35

⁴³ Smith, *a.g.e.*, s. 35

⁴⁴ Smith, *a.g.e.*, s. 35

⁴⁵ Smith, *a.g.e.*, s. 35-36

⁴⁶ Smith, *a.g.e.*, s. 39

milletler neden ortaya çıkmıştır?

2. Bir millet neden ve nasıl doğar?

3. Millet ne zaman ve nerede ortaya çıkmıştır?

Bu sorulara verilecek cevaplar milletlerin kökenleri ve milli gelişme hakkındaki meşakkatli sorunu biraz olsun aydınlatılabilir.

1.1.3. Millet/Ulus/Nation

Millet kelimesi, Arapça kökenli olup, ezberden yazdırmak, dikte etmek anlamındaki *imlâl* (imlâ) kökünden türemiştir. İşitilen ve okunan bir şeye dayanması veya dikte edilmesi ve yazılması bakımından *din* karşılığında kullanılmış, ayrıca kelime anlam genişlemesine uğrayarak *izlenen, gidilen yol, mezhep* gibi anlamlar da kazanmıştır. Etimolojik olarak *doğrulanmış, düzeltilmiş* anlamına gelmektedir. İslam terimi olarak, dinleri ve şeriatları düzeltilmiş olduğu için ehli kitap olanları adlandırmak için kullanılır. Çünkü onların. Osmanlı döneminden Cumhuriyet'in başlarına kadar kelime aynı dine inananları ifade etmek için kullanılmıştır. Osmanlı milletleri aynı dine mensup olanları kapsar. Mesela Ortodoks milleti, Sırpı, Bulgarları, Mekadonları ve Rumları kapsarken; Ermeniler özellikle 19. asırda Gregoryan, Protestan ve Katolik olarak üç ayrı millettir.⁴⁷ *Kamus-ı Türki*'de *millet*'in karşısında dini cemaate işaret ettiği kaydedilir ve *cins, kavim* karşılığı kullanılmasının galat olduğu belirtilir. Bugün dini ortak paydayı ifade eden *ümme* kelimesi yakın zamana kadar *nation* kelimesinin karşılığı olarak kullanılmıştır.⁴⁸

Türk Dil Kurumu tarafından yayınlanan Türkçe Sözlük'te *millet*; “çoğunlukla aynı topraklar üzerinde yaşayan, aralarında dil, tarih, duygu, ülkü, gelenek ve görenek birliği bulunan insan topluluğu, ulus,” olarak tanımlanmıştır.⁴⁹ Tanımdan da anlaşılacağı gibi TDK millet kelimesinin dinle olan anlam ilişkisine rağmen milletin unsurları arasında dini saymamış, eş anlamlısı olarak *ulus* kelimesini kullanmıştır. Cumhuriyet döneminde, özellikle *Harf İnkılabı*'ndan itibaren millet kelimesinin yerine ve daha çok *nation* kelimesinin karşılığı olarak ulus kelimesi kullanılmaya başlanmıştır. Batıda millet kelimesi yerine kullanılan *nation* kelimesinin ve

⁴⁷ Recep Şentürk, “Millet”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 30, TDV Yayınları, İstanbul 2005, s. 64

⁴⁸ Hazine-i Evrak, “Mahsusat”, *Hazine-i Evrak*, No: 35, 1 Mayıs 1297/13 Mayıs 1881'den aktaran Mümtaz'er Türköne, “İttihad-ı İslam, İttihad-ı Osmani ve Milliyetçilik”, *Milletler ve Milliyetçilikler*, (Ed. Mümtaz'er Türköne), s. 205-225, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2012b, s. 217

⁴⁹ TDK, *a.g.e.*, s. 1683

dolayısıyla da ulus kelimesinin aynı içeriğe sahip olup olmadığı tartışması yeni değildir. Daha 1881 yılında Hazine-i Evrak gazetesinde *Mahsusat* başlığı altında bu konu tartışılmaktadır:

“Millet, Arapçadır. Fi’asıl ‘imla’ manasında olan ‘imla’ lafzından melhûn isimdir. Sonradan usûl ve şerai manasına naklolunmuştur. Usûl-ı şeraiyi peygamberan-ı zîşan imlâ etmişlerdir. İslam ıstilahında ehl-i kitab olan kavme itlak olunur... İşte şu tarifimizden anlaşılacağı vechile, mesela memalik-i Türkiyâ’da mevcut ecnas-ı muhtelif ve mezahib-i muteaddiyeyi murad ederek milleti-i Osmaniye demek sahîh olmaz. Ümmet-i Osmaniye itlakı sahîh olur. Zira teba-i Osmaniye ne cinslerden mürekkebe olursa olsun bir cemaattir ki onları tebaiyet cem eder. Yani metbu’ları olan devletin lisanı ve kanunu onları cem etmiş, birleştirmiştir. Bu halde Fransızca olan ‘nasyon’ (nation) kelimesini ‘millet’ lafzıyla tercüme etmek galattır.”⁵⁰

Yazar, farklı etnik gruplardan ve inanç kesimlerinden oluşan Osmanlılık kavramının millet kelimesi ile karşılanmasını doğru bulmamakta, bunun yerine ümmeti önermektedir. Ayrıca nation (nasyon) kelimesinin yerine millet kelimesinin kullanılmasını da yanlış olarak nitelemektedir.

Şemseddin Sami de Hafta dergisinde *Elsine-i İslamiye* başlıklı yazısında millet, ümmet ve kavim kavramlarının anlamlarına ilişkin tartışmaya katılmıştır;

“Kürre-i arzın üzerinde iki yüz milyona karib olan nüfus-ı İslamiye diyanet ve milliyet itibariyle müttehîd ve bir millet-i vahideden ibaret iseler de cinsiyet ve lisan itibariyle akvam ve ümmet-i müteaddideye münkasim ve elsine-i mütehalife ile mütesellim buldukları malumdur... Ümmet ile kavim kelimelerinin medlulleri arasındaki fark ise ancak maddi ve manevi büyüklük ve küçüklükten ibaret olduğundan her bir kavmin ümmet olmaya çalışması tabii ve meşru bir cihettir.”⁵¹

Kamus-u Türkî’nin yazarına göre yeryüzündeki 200 milyonluk Müslüman, din ve milliyet itibariyle tek bir milleti oluşturmaktadır. İrk ve dil itibariyle kavimlere ve farklı ümmetlere bölünmüşlerdir. Ümmet ve kavim kelimelerinin anlamları arasındaki fark ise ancak büyüklük ve küçüklükten ibarettir. Bu yüzden her kavmin ümmet olmaya çalışması doğal ve meşrudur.

⁵⁰ “Mahsusat”, Hazine-i Evrak, No: 35, 1 Mayıs 1297/13 Mayıs 1881’den aktaran Türköne, *İttihad-ı İslam...*, s. 217

⁵¹ Yüksel Topaloğlu, *Şemseddin Sami; Süreli Yazılarda Çıkmış Dil ve Edebiyat Yazıları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012, s. 211

Ali Suavi’de tartışmaya dâhil olmuştur. Ona göre: “*Ümmet (nation) demek, memlekette sakin olmakla yahut kendi hükümdarlarının veya hükümetinin idaresi altında bulunmakla tecemmu etmiş halk demektir. Meğerki ecnas-ı muhtelifeden mürekkeb imiş, ümmettir. İşte siyasetçe memaliki malume sakinesine ümmet-i Osmaniye tabir olunur.*”⁵² Ali Suavi’ye göre de farklı ırklardan oluştuğu için Osmanlılığı milletle değil ümmetle tanımlamak gerekmektedir.

Namık Kemal milleti, “*bir halkın revabit-ı siyasiyesine nazaran bulunduğu hali tarif eden bir kelime*” olarak, devleti de “*bir halkın icraat-ı siyasiyesine nazaran bulunduğu tavrı ifade eden bir kelime*” olarak tanımlamaktadır.⁵³ Anlaşılacağı üzere Namık Kemal milleti bugünkü anlamına yakın ve Batı’da kullanıldığı gibi *nation* kelimesinin karşılığı olarak kullanmıştır.

Namık Kemal, ümmet tabirinin ise “*emr-i fevkilden kat-ı nazarla bir heyet-i medeniyenin mecmuunu ifade etmek için kullanıldığı*”nı söylemektedir.⁵⁴ Böylece millet ve ümmet kavramları bugünkü kullandıkları anlamlara yakın anlamda kullanılmıştır.

Gökalp de millet ve ümmet tartışmasına katılanlar arasındadır. Ona göre İslam birliğini savunanlar milleti Müslümanların toplamı olarak kabul etmektedirler. Hâlbuki aynı dine mensup olanlara ümmet adı verilir. Dil ve kültür ortaklığı olan millet ise farklıdır.⁵⁵ Anlaşılacağı üzere Gökalp millet ve ümmet kavramlarını bugünkü anlamlarıyla kullanmaktadır.

Bir kelimenin toplumda ifade ettiği şey belki yüzyıllar süren tecrübeler sonunda billurlaşmaktadır. Dil, bir yönüyle tecrübeler alanıyken diğer yönüyle de uzlaşılabilir alanıdır. Millet kelimesi Türkçe’ye Arapça’dan geçmiş olmasına rağmen milletle kastedilen şey iki dilde de aynı karşılığı vermemektedir.⁵⁶ Özdemir’e göre,

⁵² Ali Suavi, “Türk”, *Muhbir*, No: 38, 12 June 1868’den aktaran Türköne, *a.g.e.*, s. 217

⁵³ (Namık) Kemal, “Herkesin Maksudu Bir Ama Rivayet Muhtelif”, *İbret*, 25 Rebiyûlahir 1289/3 Temmuz 1872’den aktaran Türköne, *a.g.e.*, s. 217

⁵⁴ (Namık) Kemal, “Bazı Mülâhaza-i Devlet ve Millet”, *İbret*, 7 Şaban 1289/13 Ekim 1872’den aktaran Mümtaz’er Türköne, *a.g.e.*, s. 218

⁵⁵ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, (Haz.: Salim Çonoğlu), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016c, s. 36, “İslam ittihadçularına göre millet, bütün Müslümanların mecmuu demektir. Aynı dinde bulunan insanların mecmuuna ümmet adı verilir. O halde Müslümanların mecmuu da bir ümmettir. Yalnız lisan ve harsta müşterek olan millet zümresi ise bundan ayrı bir şeydir.”

⁵⁶ Uğur Uçar, *Şehbenderzâde Filibe’li Ahmed Hilmi’de Türklük Tasavvuru*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009, s. 64

Millet ile ifade edilen dini içerik hem Türk dili hem de Türk milli kimliği açısından önemlidir. Arapça bir kelime olmasına rağmen Araplar millet kelimesini değil *şa'b* kelimesini kullanmaktadırlar.⁵⁷

Batı dillerinin tamamında kullanılan ve bir topluluğun doğumdan kazandığı bir türdeşliği ifade eden *nation* kelimesi ise Latince *nasci* (*doğum*) kelimesiyle aynı kökten gelmektedir. Millet kelimesi gibi *nationun* da uzun bir geçmişi ve farklı kullanımları var. Roma imparatorluğu döneminde ayrı ayrı yabancıları ifade etmek için kullanılıyorken ve başlarda aşağılayıcı ve dışlayıcı bir anlam taşıyorken, zaman içinde ortak paydaları ifade eden bir kelimeye dönüşmüştür. Örneğin Ortaçağ üniversitelerinde coğrafi olarak yakın bölgelerden gelen, aynı düşüncelere ve ortak bir amaca sahip toplulukları ifade etmek için kullanılmıştır.⁵⁸

Başlarda kavramlar yerli yerine oturmamıştır ancak *nationun* karşılığı olarak *ümme* kelimesinin tercih edildiği anlaşılmaktadır. Millet dini cemaati ifade eden bir deyim olarak kullanılmaktadır. Bunun yanında kavram üzerinde yapılan tartışmalardan, Osmanlı aydınlarının *nationu* milletle karşılama amacıyla oldukları çıkarılabilir. Onlara göre, bir topluluğu homojen hale getiren, ortak bir çıkar duygusuna, ortak bir geçmişe sahip kılan temel, din bağıdır. Bir topluluğu homojen hale getiren nitelikleri millet kelimesiyle ifade etmişlerdir. Ümmet kenarda yer alan ve politik olarak yaratmaya çalıştıkları ortak bağı yani Osmanlılığı ifade eden bir kelime olarak kullanılmıştır. Türköne, İslam Milleti şeklinde kullanılmasından Türk Milleti şekline dönüşmesini, kavramın sadece içeriğinin değişmesi, izafe ettiği bağlılık odağı olma özelliğinin değişmemesi olarak okunabileceğini ileri sürmektedir. Bu bağlamda, millet kelimesi temel bağlılık odağı olan *İslam dinini* ifade eden bir kelime olarak aynı kalmış,⁵⁹ bu bağı millet kavramı içine yerleştirmek istemeyenler *ulus* kelimesini kullanmayı yeğlemişlerdir. Günümüz Türkiyesinde ulusalcılar ile milliyetçilerin temel farklarından birisini ulus ile millet kelimesindeki bu anlam farklılaşması oluşturmaktadır.

Milletlerin oluşum süreçleri ve bu süreçlere etkisi olan unsurların her birinin milli kimliklerin oluşumuna katkıları farklıdır. Bunun sonucu olarak da millet tanımları da birbirlerinden farklılık göstermektedir. Her tanım söz konusu

⁵⁷ Mehmet Niyazi Özdemir, *Millet ve Türk Milliyetçiliği*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005, s. 19

⁵⁸ Özdemir, *Millet ve Türk...*, s. 19.

⁵⁹ Türköne, *a.g.e.*, s. 218-219

milletin/milli kimliğin oluşum süreci ve geleceği ile ilgili başat unsurunu önceleyen açıklamalar içerirken, oluşan/oluşması istenen homojenliği bozan/bozacağı düşünülen ve/veya bunda önemi az görülen unurları göz ardı edebilmektedir. Yusuf Akçura milleti, aynı kökten, yani aynı ırktan gelmek suretiyle fiziki yapıları ve dili aynı olan, aynı adetlere ve ahlaka sahip, tarihi birlik ve ortaklık dolayısıyla menfaat ve duygularında ve bundan dolayı itikat ettikleri temel konularda uyum ve kaynaşma sağlamış bireylerinin oluşturdukları bir topluluk olarak tanımlamıştır.⁶⁰ Belirtmek gerekirken bu tanım Yusuf Akçura'nın Fransa'da bulunduğu dönemdeki bakış açısını yansıtmaktadır. Fransız tarzı milliyetçiliğin ideologlarından olan Ernest Renan ise Akçura'nın tanımından farklı olarak ırkın milletlerin oluşumunda önemli bir yer tutmadığını ifade etmektedir. Ona göre milletlerin kuruluşunda ırk mülahazalarının hiçbir etkisi olmamıştır. Fransa, Kelt, İber ve Cermen'dir. Almanya, Cermen, Kelt ve Slav'dır. İtalya, etnografya biliminin en çok güçlüğüne uğradığı ülkedir. Bu ülkede diğer birçok unsurun yanında, Goluvalar, Etrüskler, Pelajlar, Yunanlılar arapsaçı gibi birbirine karışmışlardır. Britanya adaları da tam olarak oranlarının belirlenmesi oldukça zor olan Kelt ve Cermen karışımıdır.⁶¹

Renan'a göre ırk hakkında söylenenleri dil hakkında da söylemek mümkündür. Dil birleşmeye davet eder fakat zorlamaz. Dil, kendilerini konuşan kimselerin kanı hakkında pek az şey gösteren ve ebedi olarak bağlı olunan ailenin belirlenmesi söz konusu olduğu zaman insanın özgürlüğüne zarar verme gücü olmayan tarihi oluşumlardır.⁶² Weber'in de dil-millet ilişkisi konusunda Renan'la aynı düşündüğü görülür. Ona göre millet, aynı dili konuşan bir toplulukla özdeş değildir. Başka bir deyişle bu yeterli değildir. Aksine dil millet için mutlaka gerekli değildir. Öte yandan özel bir millet olma iddiası, genellikle kitlelerin kültür değeri olarak ileri sürülen bir ortak dil düşüncesiyle yan yana gider.⁶³

Renan'a göre, ırk ve dil gibi bir milleti tek başına toprak da teşkil edemez. Toprak *substratum*dur, mücadele ve çalışma alanıdır. İnsan ruh unsurunu verir. Millet

⁶⁰ Yusuf Akçura, *Muasıır Avrupa'da Siyasi ve İctimai Fikirler ve Fikri Cereyanlar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016a, s. 16-17

⁶¹ Ernest Renan, "Millet Nedir...", s. 51-52

⁶² Renan, *a.g.e.*, s. 53-54

⁶³ Max Weber, "Millet", *Milletler ve Milliyetçilikler*, (Ed. Mümtaz'er Türköne), s. 60-68, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2012, s. 62

denilen o kutsal şeyin kuruluşunda insan her şeydir.⁶⁴

Renan, dinin de bugünkü manada bir milletin kurulmasına yetecek bir temel teşkil edemeyeceğini ileri sürer.⁶⁵ Ona göre millet bir ruhtur, manevi bir varlıktır. Bu ruhu, bu manevi varlığı gerçekte bir olan iki şey oluşturur. Biri geçmişte, öteki bugündür. Biri zengin bir ortak anılar mirasına sahip değildir. Öteki bugünkü birlikte yaşama rızası, elde edilen mirası değerlendirmeye devam etme iradesidir.⁶⁶ Renan, ortak acının, ortak sevinçten daha çok birleştirici olduğunu savunur. Ona göre milli anılar konusunda yaslar zaferlerden iyidir; çünkü onlar birtakım görevler yükler, ortak uğraşlar emreder. Bir milletin varlığı hergün yeniden yapılan bir *plesibittir*.⁶⁷

Weber milletin tanımında devlete kilit bir rol vermektedir. Ona göre millet, aralarında duygu birliği olan ve kendi devletini yaratma eğilimini de taşıyan bir topluluktur.⁶⁸ Ancak millet *bir devletin halkı* ya da belli bir siyasal topluluğun üyeleri ile özdeş değildir.⁶⁹ Smith de Weber'in devlet-millet ayrımını desteklemektedir. Ona göre, millet bir devlet değildir, çünkü devlet kavramı kurumsal faaliyetle ilişkiliyken millet kavramı bir topluluk türünü ifade eder. Devlet kavramı diğer kurumlardan belirli bir bölgede yasal zor kullanma ve sınır dışı etme tekeline sahip olmasıyla ayrılan bir dizi özerk kurum olarak tanımlanabilir. Milletler, üyeleri bir anavatani ve kültürü paylaşan, hisseden ve yaşayan topluluklardır.⁷⁰

Smith'e göre millet tarihsel olarak yerleşiktir. Millet, kendisinden çok daha eski ve yaygın olan etninin modern mirasçısı ve dönüşmüş halidir ve bu yüzden modern-öncesi etnisitenin sembol ve mitlerinin hepsini birden kendinde toplar.⁷¹ Köseoğlu, izlerinden gittiği Ziya Gökalp, Mümtaz Turhan ve Erol Göngör gibi milletin tanımında *kültürü* esas almaktadır. Ona göre millet dediğimiz gerçeklik, hem *ontolojik* açıdan hem de *bilinç* itibarıyla tarihi bir olgudur; tarihi süreç içinde oluşup ve yine bu süreç içinde bilincine varılır. Millet ortak bir kültüre sahip olan

⁶⁴ Renan, *a.g.e.*, s. 56

⁶⁵ Renan, *a.g.e.*, s. 55

⁶⁶ Renan, *a.g.e.*, s. 56

⁶⁷ Renan, *a.g.e.*, s. 57

⁶⁸ Weber, *Millet*, s. 66

⁶⁹ Weber, *a.g.e.*, s. 62

⁷⁰ Anthony D. Smith, *Milliyetçilik, Kuram İdeoloji Tarih*, (Çev.: Ümit Hüsrev Yolsal), Atıf Yayınları, İstanbul 2013, s. 24

⁷¹ Anthony D. Smith, "Milletin Savunusu", *Milletler ve Milliyetçilikler*, (Ed.: Mümtaz'er Türköne), Etkileşim Yayınları, İstanbul 2012, s. 79

toplumdur. Kültür en geniş ifadesiyle bir toplumun maddesi ve manasıyla gerçekleştirdiği hayat tarzıdır. Gerçekleştirilen bu hayat tarzı o milletin kültürüdür ve nesnel milli kimliğidir. Bu oluşum belli bir tarih sürecinde gerçekleşir.⁷²

Bir millet olarak tanınmak için toplumsal dayanışma ve kolektif kimlik gerekir. Toplumsal dayanışma ve kolektif kimlik bir topluluğa millet diyebilmenin asgari şartları olsa da onun tanımı olmaktan çok uzaktır.⁷³ Milletler yoğun toplumsal ilişki ve kurumsal karşılıklı bağımlılık ağları vasıtasıyla bütünleşebilirler ama ölçekleri nedeniyle her şeyden önce kategorik kimliklerdir. Milliyetçi ideoloji *cemaat* ve *aile* retoriğini kullansa da millet, doğrudan doğruya kişilerarası ilişkilerden çıkan dolayısıyla ister istemez daha yerel nitelikli bu gruplaşmalardan ciddi biçimde farklıdır.⁷⁴ Millet fikri, sözde özerk (ama küresel düzeyde oldukça zayıf) bireyle, küresel toplumsal düzenin (ya da düzensizliğin) o son derece büyük ve karmaşık güçleri arasında köprü olabilecek birkaç kategorik kimlikten en önemlisidir.⁷⁵

Millet, bir etnide olduğu gibi, tanım gereği ortak mitleri ve anıları olan bir topluluktur. Aynı zamanda teritoryal bir topluluktur. Ancak etnide, bir ülke ile olan bağ sadece tarihi ve sembolik olarak kalabilirken, millette bu bağ fiziki ve fiilidir; milletlerin ülkeleri vardır. Başka bir deyişle milletler her zaman etnik *unsurları* gereksinirler. Ancak teritoryal bir yurda dair ortak mit ve anılar olmaksızın milletleri kavramak imkânsızdır.⁷⁶

Millet etnik bir topluluk değildir, çünkü her ikisi de aynı görüngü ailesine (ortak kültürel kimlikler) bağlı olmakla bir miktar örtüşmeler de etnik topluluğun genellikle siyasi bir göstergesi yoktur ve tarihsel ülkesine fiilen sahip olması zorunlu olmadığından birçok durumda bir halk kültüründen ve hatta bir ülke boyutundan yoksundur. Buna karşılık bir milletin kendisini bir millet olarak teşkil etmesi için anavatanı olarak gördüğü yerde en azından uzun süredir ikamet ediyor olması gerekir. Ayrıca bir milletin millet olmayı arzulaması ve bir millet olarak kabul

⁷² Nevzat Köseoğlu, “Milliyetçilik, Milletler ve Milliyetçilikler”, *Milletler ve Milliyetçilikler*, (Ed.: Mümtaz’er Türköne), Etkileşim Yayınları, İstanbul 2012b, s. 329

⁷³ Calhoun, *a.g.e.*, s. 5

⁷⁴ Calhoun, *a.g.e.*, s. 129

⁷⁵ Calhoun, *a.g.e.*, s. 161

⁷⁶ Smith, *Milli Kimlik...*, s. 71

edilmesi için bir halk kültürü ve kendi kaderini belirleme isteği geliştirmesi gerekir.⁷⁷ Etnik bir kültürün niteliği, yani onun özgün yerel nitelikleri, bir milletin kendine özgü milli ve seküler bir kültür geliştirmesine ve böylece kendini diğer milletlerden farklı kılmasına olanak sağlayan önemli bir unsurdur.⁷⁸

Etnik kimlik yerine *ön milli bağlar* terimini kullanan Hobsbawm da etnik kimlikle milleti ayırmaktadır. Ona göre, ön milli bağlar iki türdür. İlk olarak insanların yaşamlarının büyük kısmını geçirdikleri gerçek mekânları tanımlayan çizgileri aşan, ortak inançlar, kutsallar, ritüeller gibi yerel-üstü (supra-local) popüler kimlik biçimleri vardır. İkincisi, devletler ve kurumlarla daha doğrudan bağlantılı olan seçkin grupların sonradan genelleştirilebilecek, genişletilebilecek ve popülerleştirilebilecek politik bağlar ve sözcük dağarları vardır. Bunların modern milletle ortak yanları daha fazladır. Bununla birlikte ikisi de, haklı olarak, soylarının uzantısı olarak geçen modern milliyetçilikle özdeşleştirilemez; çünkü bugün millet olarak kavradığımız birimin belirleyici kriterlerinden olan, belli bir teritoryal politik örgütlenme birimiyle hiçbir zorunlu ilişkileri yoktu ve halen yoktur.⁷⁹

Etnik grup ile millet karşılaştırması aşağıdaki tablo yardımıyla yapılabilir:⁸⁰

Tablo 1
Etniler ve Milletlerin Nitelikleri

Etni	Millet
Özel ad	Özel ad
Atalardan kalma ortak mitler ve benzerleri	Ortak mitler
Paylaşılan anılar	Paylaşılan tarih
Kültürel ayırd edici nitelikler	Farklı halk kültürü
Anavatanla bağlantı	Anavatan olarak algılanan yerde ikamet
Bir miktar dayanışma (seçkinler arasında)	Ortak yasalar ve gelenekler

Millet kavramı herhangi bir nitelikle tanımlanabilecek olsaydı bile, bunun bir milletin üyesi sayılabileceklere özgü ortak, ampirik nitelikler olarak ifade edilemeyeceği kesindir. Millet kavramı değerler âlemine ait bir kavramdır. Ancak bu

⁷⁷ Smith, *Milliyetçilik...*, s. 26

⁷⁸ H. Kemal Karpat, *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik*, (Çev. Recep Boztemur), Timaş Yayınları, İstanbul 2015b, s. 63

⁷⁹ Eric J. Hobsbawm, *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik; Program, Mit, Gerçeklik*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2010, s. 65

⁸⁰ Smith, *a.g.e.*, s. 26

grupların nasıl tanımlanacağı ya da bu dayanışmadan hangi ortak eylemin doğacağı konusunda da kesinlik yoktur.⁸¹ Soy, vatan, ekonomi, dil, kültür ve ahlak birliği gibi bir milleti meydana getiren unsurların hepsi bütün milletlerde aynı kuvvet ve bütünlükte bulunmaz.⁸² Bu unsurlar milliyet fikrinin dinamiklerini oluşturur.⁸³ Soy, vatan, ekonomi birlikleri, dil ve din birlikleri, kültür ve ahlak birliği gibi milleti meydana getiren unsurların hepsinin, bütün milletlerde aynı kuvvet ve bütünlükte bulunmadıkları hatta bazı milletlerin hayatında bu unsurların bazısına hiç yer verilmediği görülür. Ancak bu birliklerden hiçbirinin bulunmadığı bir yerde millet de yoktur.⁸⁴

Pratikte bir milletin eşiği aşacak büyüklükte olması koşuluyla kesinlikle bir millet olarak sınıflandırılmasına olanak tanıyan yalnızca üç kriter vardır:⁸⁵ *Birincisi*, milletin mevcut devlete *tarihsel bağı* ya da oldukça eskiye dayanan ve yakın döneme uzanan geçmişle bağıdır. Bir İngiliz ya da Fransız millet-halkının, bir Rus halkının, Polonyalıların varlığının ve belirgin milli karakteristik özelliklere sahip İspanyol milletinin İspanya dışında çok az tartışılmasının sebebi budur. Çünkü milletle devletin özdeşleşmesi açısından bakıldığında yabancıların bir ülkedeki biricik halkın o devlete, devlet-halka ait olgular olduğunu düşünmesi doğaldır.

İkincisi, yazılı bir milli edebi ve idari anadile sahip olan, yerleşik bir *kültürel elitin* varlığıdır. 19. yüzyıla İtalyan ve Alman halklarının özdeşleşebilecekleri bir devlet olmadığı halde millet olma iddialarının temeli budur. Her iki örnekte de sonuç olarak milli kimliğin dille kuvvetli bağları vardır. Oysa bu milli dil her iki örnekte de son derece küçük bir azınlığın konuşma diliyken halkın diğer kesimi çeşitli ve genellikle karşılıklı olarak anlaşılmayan diller konuşmaktaydı.⁸⁶

Üçüncüsü, kanıtlanmış bir fetih yeteneğidir. Bir halkın kolektif varlığının bilincine varabilmesi için emperyal bir halk olmaktan daha iyi bir yol yoktur. Ayrıca

⁸¹ Weber, *a.g.e.*, s. 62

⁸² Nurettin Topçu, *Milliyetçiliğimizin Esasları*, Dergah Yayınları, İstanbul 1978, s. 49.

⁸³ Uçar, *Şehbenderzâde...*, s. 65

⁸⁴ Nurettin Topçu, "Milliyetçilik", *Milletler ve Milliyetçilikler*, (Ed. Mümtaz'er Türköne), Etkileşim Yayınları, İstanbul 2012, s. 285

⁸⁵ Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 55,

⁸⁶ Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 55

ırk düşüncesinin popüler olduğu 19. yüzyıl açısından bakıldığında *fetih yeteneği* bir sosyal türün evrimdeki başarısının Darvinci kanıtını sağlıyordu.⁸⁷

Smith, bir toplumun etno-tarihinin merkezinde yer alan altın çağın ya da altın çağ idealinin, milli kimliğin önde gelen temellerinden birini oluşturduğunu ve etnik seçilmişlik inançlarındakine benzer bir enerji rolüne sahip olduğunu öne sürer.⁸⁸ Armstrong'a göre de altın çağ ve/veya seçilmişlik inancı (bunlar birer *mith* olsa bile) milli kimliğin oluşmasında ve özgünleşmesinde önemli bir işleve sahiptir.⁸⁹

Tüm bunlara rağmen, milletin ya da başka bir kolektif kültürel kimliğin, kronolojik olarak düzenlenmiş, birbirini izleyen tabakalardan oluştuğunun açıkça görüldüğünü söylemek zordur; bunu gözlemlemek ve incelemek araştırmacıların görevidir.⁹⁰ Etni/millet kavramlarını sosyal bilimlerin önemli kavramları haline getiren, etniye/millete aidiyet duygusunu ifade eden milliyetçiliktir.

1.1.4. Milliyetçilik

Basit bir şekilde, milliyetçilik, vatanseverliğin ve millet bilincinin bir kaynaşımı olarak tanımlanabilir.⁹¹ TDK, *milliyetçiliği*, maddi ve manevi açılardan millet ve ülkesinin çıkarlarını her şeyin üstünde tutma anlayışı, ulusçuluk, ulusalcılık, nasyonalizm olarak tanımlamıştır.⁹² Milliyetçilik milleti kaygılarının temeline yerleştirmeye çalışan ve onun iyiliğini çoğaltan bir ideolojidir.⁹³ Milliyetin kültürel temellerini ortak bir dil ve ortak tarihi gelenekler oluşturur. Bunlar bir eğitim süreci tarafından popüler duygusal vatanseverliğin hedefi haline getirildiğinde sonuç milliyetçiliktir.⁹⁴ Milliyetçilik yalnızca dünyevi bir kültürden ibaret değildir. Milliyetçilik genel özünü dünyevileştirse de sonuç olarak siyasi ideolojiden daha çok *siyasi dine* yakındır.⁹⁵ Milliyetçilik, toplumsal açıdan millet aşamasındaki bir topluluğun tarihi kültürel gerçekliğini idrak edip isimlendirmesinden doğan ruhi bir gerilimdir. Bu bilinçlenme aynı zamanda bir inanç hamlesidir ki gerilimi yaratan da

⁸⁷ Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 55

⁸⁸ Anthony D. Smith, *Seçilmiş Halklar*, (Çev. Ayhan Küçük), Alfa Basın Yayın Dağıtım, 2018, s. 235

⁸⁹ Armstrong, *a.g.e.*, s. 31

⁹⁰ Smith, *Seçilmiş...*, s. 231

⁹¹ Carleton J. H. Hayes, *Milliyetçilik Bir Din, Batı Siyasal Düşüncesinde Ulusalcılık Tasavvuru*, (Çev. Murat Çetinkaya), İz Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 12

⁹² TDK, *a.g.e.*, s. 1684

⁹³ Smith, *Milliyetçilik...*, s. 20

⁹⁴ Hayes, *Milliyetçilik Bir Din...*, s. 21

⁹⁵ Smith, *a.g.e.*, s. 26

imandır. Bu bakımdan milliyetçilik esasta bir fikir hareketi yahut bir sistem değildir; bir duruş ve bakış açısı getirir.⁹⁶ Olaylara ve gelişmelere *milletin* penceresinden bakmayı gerektirir.

Milletin kadimliği ve modernliği konusunda farklı ve birbirinden uzak yaklaşımlar olmasına rağmen genel eğilim *milliyetçilik* teriminin bütünüyle modern olduğu yönündedir.⁹⁷ Kohn, milliyetçiliği, 16. yüzyıldan 18. yüzyıla giden süreçte yükselen modern devletten önce düşünemeyeceğimizi ileri sürmektedir. Ona göre milliyetçilik bu modern yapıyı benimsemiş fakat onu adeta yeni bir dini şevk ve yaşama içgüdüğü ile yoğurarak dönüştürmüştür.⁹⁸ Milliyetçilik düşüncesinin kökenleri on sekizinci yüzyıl sonlarına, Herder ve Fichte'ye, hatta kimi yazarlar tarafından Kant ve Rousseau'ya kadar geri götürülse de, milliyetçiliğin bir sosyal bilim konusu olarak ele alınması bin dokuz yüz yirmileri, hatta otuzları bulmaktadır.⁹⁹ Smith'e göre, milliyetçiliğin bilinen toplumsal ve siyasi anlamıyla kayıtlara geçmiş en eski kullanımı 18. yüzyıl sonlarının Alman felsefecisi Johann Gottfried Herder'e ve Fransız karşı devrimci rahip Abbe Augustin de Barruel'e dayanır. 19. yüzyılın başında nadiren kullanılan terimin İngilizcedeki ilk kullanımı 1836 yılında, "*bazı milletler ilahi bir şekilde seçilirler,*" şeklinde teolojik bir öğreti ifadesidir. Sonrasında terimi milli benlikçilikle bir tutma eğilimine girildiyse de genellikle milli coşku ya da *millilik* gibi başka terimler tercih edilmiştir.¹⁰⁰ 1930'larda Carleton Hayes'in, 1940'larda da Hans Kohn'un çalışmaları milliyetçiliği akademik dünyanın gündemine sokmuştur.¹⁰¹ Hayes'e göre, insan kültürü daima çeşitli dil, adet ve geleneklerle farklılaşmış olduğu için, millet insanlık tarihi boyunca var olmuştur. Fakat insanlar milliyetin bilincine varmadıkça ve onu vatanseverliklerinin baş hedefi yapmadıkça, kültürel veya siyasi milliyetçilik üretmezler.¹⁰²

Hayes, modern milliyetçiliğin tarım ve ticaretin hâkim olduğu toplum düzeninde doğduğunu ileri sürmektedir. Bu anlamda ilk savunucuları toprak

⁹⁶ Nevzat Köseoğlu, "Milliyetçilik, Milletler...", s. 334

⁹⁷ Hayes, *a.g.e.*, s. 10, Calhoun, *a.g.e.*, s. 41, Smith, *a.g.e.*, s. 15

⁹⁸ Hans Kohn, "Milliyetçilik Fikri", *Milletler ve Milliyetçilikler*, (Ed.: Mümtaz'er Türköne), Etkileşim Yayınları, İstanbul 2012, s. 132

⁹⁹ Umur Özkırmı, *Milliyetçilik Kuramları, Eleştirel Bir Bakış*, Doğubatı Yayınları, Ankara 2013, s. 12

¹⁰⁰ Smith, *a.g.e.*, s. 15

¹⁰¹ Özkırmı, *Milliyetçilik Kuramları...*, s. 12

¹⁰² Hayes, *a.g.e.*, s. 17-20

asilzadeleri, tüccar, hukukçu, devlet memuru, aydın ve gazetecilerden oluşan orta sınıf profesyoneller arasından çıkmıştır. Kitleler açısından ise iletişimin nispeten daha kolay olduğu ve propaganda imkânlarının daha fazla olduğu kentlerde daha büyük karşılık bulmuştur.¹⁰³ Bu durum on altıncı ve on yedinci yüzyıllar İngiltere'si ve on sekizinci yüzyılın Fransa'sı açısından ilgi çekicidir. Yine hemen bütünüyle aynı sosyal yapı; on dokuzuncu yüzyılın ilk altmış yıllık bölümünde Orta ve Doğu Avrupa'da yayılan kültürel milliyetçiliğin ve sonrasında siyasi milliyetçiliğin mayasını teşkil etmiştir.¹⁰⁴

Yaygın kabule göre, milliyetçilik Batı Avrupa'da ortaya çıkmış ve dünyanın diğer bölgelerine oradan yayılmış bir düşünce akımıdır. Batı Avrupa'da ortaya çıkan ve burada güçlü milli kimliklerin oluşmasına ve ulus-devletlerin kurulmasına yol açan milliyetçilik, 19. yüzyılda, özellikle Napolyon savaşları sonrasında, Orta ve Doğu Avrupa'ya doğru yayılmış, yüzyılın sonunda ve 20. yüzyılda dünyanın geri kalan bölgelerinde de etkili hale gelmiştir. Yayılışı sırasında ülkelerin tarihsel, sosyolojik, ekonomik, kültürel vs. yapılarına göre biçim değiştiren milliyetçilik, farklı görünümler almış; bir ülkenin içerisinde dahi birbirleriyle rekabet eden milliyetçilikler gözlemlenmiştir. Kaynağını ve yükselişini Avrupa'da bulmuş, Avrupa'nın etkisi ve örnek oluşuyla Amerika'da ve Batı medeniyetinin tüm bölgelerinde yerleşmiştir. Ama artık sadece Hristiyan batıya mahsus değildir.¹⁰⁵

Milliyetçiliğin modernliği konusunda genel bir uzlaşma olsa da millet konusunda aynı uzlaşma gözlenmemektedir. Bu tartışma milletlerin mi milliyetçiliği ürettiği yoksa milliyetçiliğin mi milletleri inşa ettiği yönünde şekillenmektedir. Gellner'e göre milliyetçilik milletlerin eseri değildir; tam tersine milletleri ortaya çıkartan milliyetçiliğin kendisidir.¹⁰⁶ Milliyetçilik, önceden var olan tarihsel mirasın getirdiği çok sayıdaki kültürün içinden bir seçim yapıyor ve onları çoğunlukla tamamen dönüştürüyor olsa bile bu kültürel zenginlikten yararlanır. Eski diller yeniden canlandırılır, gelenek icat edilir, oldukça hayali, eskiye ait olduğu sanılan bir

¹⁰³ Hayes, *a.g.e.*, s. 34

¹⁰⁴ Hayes, *a.g.e.*, s. 100

¹⁰⁵ Hayes, *a.g.e.*, s. 10

¹⁰⁶ Ernest Gellner, "Millet Nedir?", *Milletler ve Milliyetçilikler*, (Ed. Mümtaz'er Türköne), Etkileşim Yayınları, İstanbul 2012, s. 87

takım saf özellikler gündeme gelir.¹⁰⁷ Milliyetçilik yalnız görüldüğü gibi olmamakla kalmaz, her şeyden önce kendine görüldüğü gibi değildir. Korumak ya da yeniden canlandırmak iddiasında olduğu kültürler çoğu kez ya kendi icadıdır ya da tanınmayacak kadar değişmiştir.¹⁰⁸ Hobsbawm'a göre de, varolan yazılı ve kültür dillerini basitçe *düzeltilme* ve standartlaştırmadan tutun birbiriyle örtüşen lehçeler karmaşasından bir dil oluşturulmasına ve ölü ya da neredeyse tükenmiş dillerin diriltilmesine (fiilen yeni dillerin icat edilmesi anlamına gelir) kadar uzanabilecek olan dil kurulması sürecinde politik-ideolojik unsurun yeri açıkça ortadadır. Çünkü milliyetçi mitin aksine bir halkın dili, milli bilincin temeli değil, *kültürel bir eserdir*. Modern Hint dillerinin gelişmesi bunun açık bir örneğidir.¹⁰⁹

Milliyetçi bir dil ve sembolizm, bir ideoloji veya ideolojik bir hareketten daha geniştir; çoğunlukla sloganlar, fikirler, semboller ve seremoniler aracılığıyla bu ideolojiyi muhayyel bir nüfusun geniş kesimlerinin *kitlesel duygularıyla* bağlantılandırır.¹¹⁰

Milliyetçi hareketin milliyetçi ideoloji ile yakın ilişkisi vardır. Milliyetçilik, hali hazırda ya da potansiyel olarak bir *milleti* kuracağı bazı mensuplarınca farzedilen bir halk adına özerklik, birlik ve kimlik edinmek ve bunu sürdürmek için oluşturulan ideolojik bir harekettir.¹¹¹

Bir ideoloji olarak milliyetçilik, siyasi iktidar birimleri hakkında bir doktrin ve iktidarı elinde bulunduranların doğası hakkında hükümler dizisidir.¹¹² Milliyetçi faaliyetin ekonomik bir düzeni de vardır. Milliyetçilik ideal olarak kaynaklarda kendine yeterlilik, yaşam tarzında özerklik ve otantiklik taahhüdüne uygun bir saflık buyurur; bu olmadığı takdirde milliyetçiler kendi yurt ve kaynakları üzerinde azami denetimi ele geçirme mücadelesi verirler.¹¹³

¹⁰⁷ Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Blackwell. London 1983, s. 138. [Ernest Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk*, (Çev. Büşra Ersanlı, Günay Göksu Özdoğan), Hil Yayınları, 2013a, s. 138]

¹⁰⁸ Gellner, *Uluslar ve ...*, s. 139

¹⁰⁹ Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 136

¹¹⁰ Smith, *a.g.e.*, s. 121

¹¹¹ Smith, *a.g.e.*, s. 121

¹¹² Smith, *Milli Kimlik...*, s. 147

¹¹³ Smith, *a.g.e.*, s. 147

Smith'e göre, bir ideoloji olarak milliyetçiliğin bazı temel önermeleri vardır:¹¹⁴

1. Dünya, her biri kendi bireyselliği, tarihi ve kaderi olan milletlere bölünmüştür.

2. Millet, bütün siyasi ve toplumsal gücün kaynağıdır ve millete bağlılık bütün öteki sadakat bağlarının üstündedir.

3. Şayet özgür olmak ve kendilerini gerçekleştirmek istiyorlarsa insanların bir milletle özdeşleşmeleri zorunludur.

4. Dünyada barış ve adalet hâkim olacaksa milletlerin özgür ve güvenlik içinde olmaları gerekir.

Milliyetçilik devletin değil milletin ideolojisidir. Meselenin merkezine milleti koyar ve dünya tarifi ile kolektif eyleme dair reçeteleri sadece millet ve fertleriyle ilgilidir. Milletlerin sadece kendi hükümler devletlerine sahip olduklarında özgür olabilecekleri fikri ne zorunlu ne de evrenseldir.¹¹⁵ Her milliyetçi hareket de kendi milletin bir devlete sahip olmasına öncelik tanımış değildir. Katalan, İskoç ve Flaman milliyetçilerinin çoğu çok uluslu bir devlette özerkliğe tam bağımsızlıktan fazla ilgi göstermişlerdir. Bu bağlamda, milliyetçilik, bir milletin özerklik, birlik ve kimlik kazanmasına ve bunları idame ettirmesine yönelik ideolojik bir harekettir.¹¹⁶

Milliyetçilik ideolojisi milletin, en azından milliyetçilerin bir icadı olduğuna göre, bu ideoloji bir takım milli hedefler için kullanılacaktır/kullanılmaktadır.¹¹⁷

1. Bütün olarak millet ve milli devletlerin bütün bir kurulma ve kendini idame ettirme süreci,

2. Bir millete ait olma bilinci ve milletin güvenliği ve refahıyla ilgili özlem ve hissiyata sahip olmak,

3. Millet ve rolüne ilişkin bir dil ve sembolizm,

4. Milletler ve milli irade hakkında bir kültürel doktrin ile milli emellerin ve milli iradenin gerçekleşmesine dair reçeteleri de içeren bir ideoloji,

¹¹⁴ Smith, *a.g.e.*, s. 121

¹¹⁵ Smith, *a.g.e.*, s. 122

¹¹⁶ Smith, *a.g.e.*, s. 123

¹¹⁷ Smith, *a.g.e.*, s. 119

5. Milletlerin amaçlarına ulaşacak ve milli iradeyi gerçekleştirecek bir toplumsal ve siyasi hareket.

Milliyetçilik, kendisi modern bir olgu olmanın yanında modern çağın belirleyici özelliklerinden biridir. Modern çağ milliyetçilik söyleminin evrenselleşip devletlerin somut güçleri ve idari kapasiteleriyle iç içe girdiği çağdır. Ancak milliyetçiliğin tutmasında milli kimliklerin ve milliyetçi söylemin insanlara genellikle zaten hep varmış, çok eski hatta doğalmış gibi gelmesinin payı olduğunu fark etmek de önemlidir.¹¹⁸ Milliyetçilik, devlet gücündeki değişim, uzun mesafeli ekonomik bağların artışı, yeni iletişim ve ulaşım imkânları ve yeni siyasi projelerle birlikte ortaya çıkmış bir kolektif kimlik oluşturma yoludur. Ne varki bu, milliyetçilikle bağlantılı her şeyin yeni olduğu anlamına gelmez. Özgül milliyetçi kimlik ve projeler, uzun zamandır var olan etnik kimlikler, akrabalık ve cemaat ilişkileri ve atalara dayandırılan bir toprağa bağlılık üzerine oturur. Bu tür milliyetçi kimlik ve projeler, kültürel içeriklerini, duygusal bağlılıklarını ve örgütsel güçlerini büyük ölçüde buralardan alır.¹¹⁹ Bir ideoloji, bir dil olarak 18. yüzyılın sonlarına doğru siyasi arenada ortaya çıkan milliyetçilik görece moderndir. Ama milletler ve milliyetçilik başka bir kültür, toplumsal örgütlenme ya da ideoloji türünden daha fazla *icat edilmiş* değildir. Milliyetçilik çağın ruhunun bir parçası olduğu kadar aynı ölçüde daha eski motif, tahayyül ve fikirlere de bağlıdır. Milliyetçilikle birlikte yeni bir çağ açılırken, onun milli kimliğin oluşumu üzerindeki etkisini, modern öncesi etniklerin mevcudiyetine ve Batı'da milli devletlerin tedrici doğumuna çok fazla şey borçlu olan toplumsal ve kültürel matrisini incelemeyen kavramak imkânsızdır.¹²⁰

Aynı dili konuşan kişiler arasında *milli* dayanışma, kitlelerin öbür kültür değerleri arasındaki farklılıklara, örneğin Sırp'larda ve Hırvat'larda olduğu gibi dini inançlara bağlanabilir. Milli dayanışma farklı sosyal yapıya ve törelere dolayısıyla etnik öğelere de bağlanabilir. Ama milli dayanışma her şeyden önce başka milletlerle ortak bir siyasal yazgının anılarına bağlanabilir.¹²¹ Millet fikri aynı zamanda doğası gereği uluslararasıdır ve kısmen farklı milletlerin karşıt duruşları üzerinden işler. Milliyetçi retorik bir ülkenin kimliğini kavramlaştırırken, az çok karşılaştırılabilir

¹¹⁸ Calhoun, *a.g.e.*, s. 17

¹¹⁹ Calhoun, *a.g.e.*, s. 41

¹²⁰ Smith, *a.g.e.*, s. 118

¹²¹ Weber, *a.g.e.*, s. 62-63

başka biçimlerin varlığını öngörür.¹²² Milliyetçilik seferberlik çağrısı yaparken bir tehdide yaslanır. Milliyetçiliğin bu muhalif mirası çok eskilere dayanır. Milliyetçi olarak niteleyebileceğimiz pek çok siyaset temel olarak bir şeye karşı yürütülmüştür. Bu muhalif temel aşırı milliyetçiliklerin, ezildiğine, zulme uğradığına kendini inandırma, mutsuzluğunu abartma ve buna karşılık da ezme, zulmetme eğilimini kısmen aydınlatmaktadır. Bununla birlikte hiçbir milliyetçilik yalnızca bu tepkisel hareketten ibaret değildir. Milliyetçilik birbirinden farklı olan pek çok deneyime katıldığından, bütüncül bir ideolojik öbek olarak tanımlanamaz. İdeolojilerin tarihinde liberalizme ya da sosyalizme eşdeğer değildir. Başka ideolojik kümelerle birleşerek merkez bir görünüm alır.¹²³ Milliyetçilik son derece esnek bir soyutlamayı, temel halk ihtiyaçlarını ve emellerini kanalize etme becerisiyle birleştirir ama yine de kapsamlı ve tutarlı bir tarih ve toplum analizi sunma iddiasında değildir.¹²⁴ Milli kimlikte olduğu gibi milliyetçiliğin, milli irade ya da milli sınırların nasıl belirleneceğine dair bir kuramı yoktur; bunun için diğer ideolojilere gereksinim duyar ve dolayısıyla milliyetçilik liberalizmden komünizm ve ırkçılığa kadar her türden hareket ve ideolojiyle işbirliği içindedir. Milliyetçiliğin çekirdek doktrini toplumsal ve siyasal düzen için bir temel çerçeve sunmanın ötesine geçmez.¹²⁵ Ulus-devletlerin inşası sırasında bir ülkedeki hâkim milliyetçi anlayışın kendisi de konjonktürel gereklilikler çerçevesinde zaman içerisinde farklılıklar gösterir. Yine bununla alakalı olmak üzere milliyetçilik, farklı ideolojik pozisyonlar ile de eklemlenebilir. Liberalizm, muhafazakârlık, sosyalizm ideolojileri ile ülkenin yapısına ve konumuna bağlı olarak iç içe geçebilir.¹²⁶ Milliyetçilik, yerelliklerin taşıyıcısı olduğu gibi evrenselciliğin taşıyıcısı da olabilir. Tek tek her olguda neyi taşıdığı, nasıl taşıdığı çözümlenmeli ve hangi yöne vurgu yaptığı incelenmelidir.¹²⁷ Bütün milliyetçilikler millete dayanırlar ama millet milliyetçiliği anlamada tek kıstas olamaz. Milliyetçiliği tanımlamak ve tanımak milleti tanımlamak ve tanımaktan daha kolaydır. Milliyetçiliğin ortak özelliklerini milletin evrensel biçiminden çok daha net

¹²² Calhoun, *a.g.e.*, s. 129

¹²³ Gil Delannoi, "Milliyetçilik ve İdeolojik Kataliz", *Uluslar ve Milliyetçilikler*, (Haz.: Jean Leca, Çev.: Siren İdemen), Metis Yayınları, İstanbul 1998, s. 33

¹²⁴ Smith, *Milletin Savunusu*, s. 74

¹²⁵ Smith, *a.g.e.*, s. 74

¹²⁶ Edward Hallet Carr, "Milliyetçiliğin Zirveye...", s. 184

¹²⁷ Delannoi, "Milliyetçilik ve...", s. 35

biçimde görebiliriz. Milliyetçilik çoğunlukla dinlerin, dinsel bilgi biçimlerinin bazı özelliklerini taşıyan bir ideolojidir.¹²⁸

Milliyetçilik üzerinde yapılagelen tartışmalar onun çok yönlü, çok boyutlu bir olgu olmasından da kaynaklanmaktadır. Calhoun'a göre milliyetçiliğin üç boyutu vardır.¹²⁹ Birincisi bir *söylem* olarak milliyetçilik; yani dünyanın her yerinde insanları, özlemlerini millet ve milli kimlik bağlamında düşünmeye ve o çerçeveye içine yerleştirmeye götüren kültürel anlayışın ve retorikğin üretimiyle belli ortam ve geleneklerdeki belli milliyetçi dil ve düşünce türlerinin üretimi. İkincisi bir *proje* olarak milliyetçilik; yani insanların millet olarak algıladıkları toplulukların çıkarlarını, bir bütünlük ya da tarihsel gelişme içinde, ya genellikle varolan bir devlete daha fazla katılarak ya da milli özerklik, bağımsızlık ve kendi kaderini tayin veya belirli toprak parçalarını birleştirmek yoluyla ilerletmeye çalıştıkları toplumsal hareketler ve devlet politikaları. Üçüncüsü, bir *değerlendirme biçimi* olarak milliyetçilik; yani bir milletin üstünlüğünü savunan siyasi ve kültürel ideolojiler. Bunlar genellikle akımlarla ve devlet politikalarıyla özdeşleştirilir, ancak bu şart değildir. Bu üçüncü anlamıyla milliyetçiliğe ahlaki bir yaptırım statüsü de verilmiş olur.

Milliyetçilik, modern döneme ait olup olmadığının yanında olumlu olup olmadığı açısından da tartışılmaktadır. Milliyetçilik düşüncesinin taraftarları ve karşıtları vardır. Taraftarları, hukuki, ahlaki ve siyasi bir amaç olmak üzere milliyetçilik düşüncesinin hayata geçmesini isterler; bunun gerçekleşmesini ilerleme sayarlar; milliyet ilkesinin düşünceden uygulamaya geçmesiyle devletlerarası ilişkilerde çekişme ve savaş sebeplerinin eksileceğini ümit ederler. Bunun yanında siyasetçilerin çoğunluğu, hukukçuların ve siyaset üzerine yazıp çizenlerin, hatta fozofların bile bazıları, milliyet düşüncesini, insani bir amaç olmaktan daha çok siyasi bir araç olarak telakki ederler.¹³⁰ Çok sayıda insana göre milliyetçilik, savaşların, çatışmaların, katliamların ana kaynağıdır. Gellner'a göre, "*milliyetçilik olgusu kalanlı ondalık sayı gibidir. Sonu yoktur. Bütün milliyetçi pirelerin, aynı büyüklükteki pirelerin de birbirlerini rahatsız etmesi bir yana kendilerini tedirgin*

¹²⁸ Delannoi, *a.g.e.*, s. 32

¹²⁹ Calhoun, *a.g.e.*, s. 7-8

¹³⁰ Akçura, *a.g.e.*, s. 20

edecek küçük pireleri vardır.”¹³¹ Yine de milliyetçi ilkenin kendisi özel biçimlerinin her birinden ve her milliyetçiliğin kendisine atfettiği kendine özgü saçmalıklarından bağımsız olarak, çağımıza ait ortak koşullardan kaynaklanan çok derin köklere sahiptir; hiç de olumsal değildir ve kolayca reddedilemez.¹³² Watson’a göre de, milliyetçilik çoğunluklar ve azınlıklar arasındaki mücadelenin ve devletler arasındaki anlaşmazlıkların acıklı bir hikâyesidir.¹³³

Milliyetçilik söylemi, doğru veya yanlış diye kolayca bir kenara bırakılamayacak kadar geniş ve temel bir söylemdir.¹³⁴ Milliyetçilik kitabı ve peygamberi bulunan bir doktrin olmadığı için ona karşı genel itirazlarda bulunmak doğru değildir. Milli kudretin geliştirilmesi bir memlekette istilacı bir politikaya imkân verebilir, bir başka memlekette bağımsızlık hareketi halinde inkişaf edebilir, bir başka yerde bir kültür ve medeniyet hareketi halini alabilir.¹³⁵ Smith’e göre, milliyetçiliğin milli kimliklerin oluşumu üzerindeki etkisi teritoryal milletlerin yaratılmasıyla sınırlı değildir. Etnik milli kimliklerin oluşumunda milliyetçiliğin rolü belki de bundan çok daha önemli ve kesinlikle daha tahripkârdır. Milliyetçiliği ve milletleri pek çok muhitte bunca itibarsızlaştıran, etno milliyetçiliğin dünya devletler düzenine yönelttiği meydan okumalardır.¹³⁶

Tarihsel milliyetçilik, genellikle yanlış varsayımlar üzerine kuruludur ve mitlerle beslenir, fakat siyasal devletlerin kurulmasında temel bir rol oynama ve insanlık tarihinin gidişini belirleyici bir biçimde etkileme kapasitesine sahip olağanüstü güçlü bir öğretilerdir. Bu savın doğruluğu Balkanlardan başka hiçbir yerde daha açık biçimde kanıtlanamaz.¹³⁷ Tarih yazma, sadece herkesi hatırlama meselesi değil aynı zamanda cesaret kırıcı bölümleri silme sürecidir.¹³⁸

Entelektüel açıdan milliyetçilik, mantıken tutarsız ve temel önermeleri savunulamaz olarak görülür. Bu önermeler kolektif kültürel kimlik ilkesi, kolektif

¹³¹ Ernest Gellner, *Milliyetçiliğe Bakmak*, (Çev.: S. Coşar, S. Özertürk, N. Soyarı), İletişim Yayınları, İstanbul 2013b, s. 225

¹³² Gellner, *Uluslar ve...*, s. 139

¹³³ Hugh-Seton Watson, “Milliyetçilik ve Çok Milletli imparatorluklar”, *Milletler ve Milliyetçilikler*, (Ed. Mümtaz’er Türköne), s. 148-164, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2012, s. 164

¹³⁴ Calhoun, *Milliyetçilik*, s. 119

¹³⁵ Erol Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2002, s. 98

¹³⁶ Smith, *Milli Kimlik*, s. 192

¹³⁷ Karpat, *Balkanlarda Osmanlı...*, s. 15

¹³⁸ Calhoun, *a.g.e.*, s. 72

irade ve milli sınırlar doktrindir.¹³⁹ Milliyetçiliğin çok yüzlü bir doğaya sahip olması, milliyetçi doktrinin mantıken çelişkili ve tutarsız olmakla suçlanmasına yol açmaktadır. Milliyetçilik, savaşların, etnik çatışmaların kaynağı, tek bir insani topluluk ve tek bir dünya idealine engel bir olgu olmakla eleştirilmektedir. Smith'e göre, bu tanıdık ithamların sahası ve yoğunluğu suçladığı idealin duygusal ve siyasi gücünü ortaya koyar. Bunlar karmaşık ve çeşitli milli kimliklerin zorunlu sonuçlarıdır. Bunlara karşı, milliyetçiliğin mülayim etkilerinden de bahsedilebilir; azınlıkların kültürlerini savunuyor olması, *kayıp* tarih ve edebiyatların kurtarıcısı olması, kültürel yenilenmelere ilham vermesi, *kimlik krizine* getirdiği çözüm, topluluğu ve toplumsal dayanışmayı meşrulaştırması, tirana karşı direnişin ilham kaynağı olması, halk egemenliği ve kolektif seferberlik ideali, hatta kendi gücüne dayalı bir ekonomik gelişmeye kaynaklık etmesi gibi.¹⁴⁰

Calhoun'a göre, hep çoğunlukla şiddet içeren çatışmalar üzerinde durmak bizi milliyetçiliğe çaresi bulunması gereken bir sorun, sınırlar çizilip halkın egemenliği kurulur kurulmaz başını alıp gidecek bir husus olarak bakmaya yöneltir ve yanıltıcıdır. Oysa bu sınırlar ve halkın egemenliği gibi kavramların kendilerinin de, modern dünyaya kavramsal formunu ve pratikteki düzenini verdiren milliyetçi söylemin ulaştığı aşamanın bir ürünü olduğunu unutmamız anlamına gelir. Milliyetçilik yalnızca bunalımlarda ve açık çatışmalarda öne çıkan bir şey değildir. O, modern çağın kolektif bilincinin ve son iki yüzyıla damgasını vuran devlet yapısının da temelini oluşturur. Gerçekten de milliyetçilik yalnızca siyasi değil aynı zamanda da kültürel ve kişisel bir kimlik meselesidir. Milliyetçilik kısmen bizi biz yaptığı, bestekâr ve sanatçılara ilham kaynağı olduğu ve tarihle (dolayısıyla ölümsüzlükle) bağ kurmamızı sağladığı için duygusal bir güce sahiptir.¹⁴¹

Milliyetçilik günümüzde daha çok sağa ait bir kavram, bir ideoloji olarak nitelendirilmektedir. Oysa milliyetçi hareketler için böyle bir genelleme yapmak, farklı ideolojilerle kolayca eklemlenebilen milliyetçilik hakkında yanılmamıza yol açabilir. Milliyetçilik sağa veya sola ait bir politika değildir ve bunların her ikisine de ait olabilir. Sol ve sağ, Avrupa ülkelerinde, 19. ve 20. yüzyıllarda, aristokrasi ile orta sınıf ve işçi sınıfı arasında cereyan eden mücadeleden bağımsız fikirlerdir ve bu özel

¹³⁹ Smith, "Milletin Savunusu", s. 72

¹⁴⁰ Smith, *Milli Kimlik*, s. 37

¹⁴¹ Calhoun, *a.g.e.*, s. 3

tarikh içinde anlaşılmalari mümkündür. 19. yüzyılda milliyetçilik, daha çok demokratik ve solcu bir hareketti; 1789 İhtilali'nin burjuva ve orta sınıf temsilcileri, 1848 ihtilallerinin milliyetçileri solcu olarak kabul ediliyorlardı. Avrupa'da ve başka yerlerde milliyetçi hareketleri desteklemek her gerçek liberal ve hümanist için bir görev kabul ediliyordu. Bu bağlantı, şanslı bir tesadüf olmuştur. Fakat bunun meydana getirdiği zihni alışkanlıklar 20. yüzyılda da devam etmiş, liberaller de, sosyalistler de kendi prensiplerinin, bilhassa Asya ve Afrika'daki milliyetçi hareketleri desteklemeleri gerektirdiğini düşünmüşlerdir. Keza bir aşamada solcu telakki edilen milliyetçiliklerin daha sonraki bir aşamada sağcı diye şiddetle itham edilmeleri de anlamlıdır. Pilsudski, Mussolini, Chiang Kai-Shek; hepsi de başlangıçta sol hareketler içinde yer almışlardı ve yine hepsi de zamanla sağa geçtiler. Hatta aşırı sağın sembol isimleri arasında sayılan Hitler de sol bir geçmişe sahipti ve bu yüzden liderliğini yaptığı partinin adı Nasyonel Sosyalist Parti'ydı.¹⁴² Muhafazakâr Türk milliyetçiliğinin önemli isimlerinden biri olan Erol Güngör de, milliyetçilikle nazizm-faşizm eşleştirmesine itiraz etmektedir. Ona göre bugünkü Batı dünyası milliyetçilik denilince daha çok faşizm ve nazizmi anlamaktadır. Hâlbuki milliyetçilik bir kültür hareketi olarak ırkçılığı, halka dayanan bir siyasi hareket olarak da otoriter yönetim sistemlerini reddeder. Bu bakımdan faşizm örneğine bakarak milliyetçiliği değerlendirmek her şeyden önce yanlış örnekten yola çıkmak anlamına gelir.¹⁴³

Milliyetçilikle ilgili bir tartışma da onun belirli dönemlere ayrıldığı üzerinedir. Bu tartışmaya göre milliyetçilik ortaya çıkışından günümüze kadar aşamalardan geçmiştir ve bu aşamalar birbirinden farklı karakterlere sahiptir. İlk kuşak milliyetçilik 16. yüzyıldan itibaren Batı Avrupa'da ortaya çıkan sivil/teritoryal milliyetçiliktir. İkinci kuşak milliyetçilik 19. yüzyılın başından itibaren Orta ve Doğu Avrupa'da ortaya çıkan etnik/kültürel milliyetçiliktir. Üçüncü kuşak milliyetçilik, iki dünya savaşı, özellikle de İkinci Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkan sömürge milliyetçilikleridir. Dördüncü ve son kuşak milliyetçilik ise özellikle Sovyetler Birliğinin dağılması sonrası ortaya çıkan yeni milliyetçilik dalgasıdır. Bu konu

¹⁴² Elie Kedourie, "Milliyetçilik ve Self Determinasyon", *Milletler ve Milliyetçilikler*, (Ed.: Mümtaz'er Türköne), Etkileşim Yayınları, İstanbul 2012, s. 126-127

¹⁴³ Güngör, *Türk Kültürü...*, s. 98

çalışmanın ilk bölümünde ayrıntılı şekilde tartışılacağı için burada bu kadar bahsetmek yeterli olacaktır.

Milliyetçilikle ilgili tartışılması, daha doğrusu açıklığa kavuşturulması gereken bir konu da milliyetçiliğin illaki yüksek sesle dile getirilmesi gereken bir söylem olup olmadığıdır. Smith'e göre milli ideoloji veya doktrin türünden bir şeye sahip olmadan yüksek düzeyde bir milli bilinç sergileyen nüfuslar olduğu gibi, çok az ya da hiç milli bilinç ya da hissiyatı olmayan nüfuslar arasında milliyetçi ideolojiler ve hareketler görülebilir.¹⁴⁴ Bu bağlamda milliyetçilik sadece bir doktrin olmayıp, daha ziyade bir düşünme, konuşma ve hareket biçimidir. Milliyetçiliği bir siyasi doktrine ya da siyasal ve ulusal birimin eşleşmesini savunan bir siyasi ilkeye indirgemek bizim ona dair anlayışımızı fazlasıyla daraltmak olacaktır. Bu düşünce, milliyetçiliğin ve milli kimliğin açık siyasi kaygıların dışında, hayatlarımızı nasıl şekillendirdiğini göz ardı etmektedir.¹⁴⁵

1.2. Çalışmanın Yöntemi ve Bulgular

Çalışmada karşılaştırmalı tarihsel ve teorik analiz yöntemi kullanılmıştır.¹⁴⁶ Çalışmada önce, dünyada milli kimliklerin ve milliyetçiliklerin ortaya çıkması ve gelişmesi tarihsel karşılaştırma yöntemi kullanılarak tartışılmaktadır. Sonra Türk kimliği ve Türk milliyetçiliği, ortaya çıkması ve gelişmesi bağlamında aynı yöntemle tartışılmaktadır. Son olarak, Türk milliyetçiliğinin farklı görünüşleri hem ortaya çıkışları ve gelişimleri bağlamında tarihsel karşılaştırma yöntemi kullanılarak tartışılmaktadır, hem de milliyetçilik kuramları ile karşılaştırılarak tartışılmaktadır.

Milliyetçilik bir siyasal ideoloji olarak önce Batı Avrupa'da ortaya çıkmış sonrasında Avrupa'nın orta ve doğu kısmına, devam eden süreçte de dünyanın geri kalan kısmına sirayet etmiştir. Bu sirayet aynen gerçekleşmemektedir. Çünkü her

¹⁴⁴ Smith, *a.g.e.*, s. 119

¹⁴⁵ Calhoun, *a.g.e.*, s. 16

¹⁴⁶ Tarihsel Karşılaştırmalı ve Teorik Analiz Yöntemi için bakınız, W Lawrence Neuman. Toplumsal Araştırma Yöntemleri, Nitel ve Nicel Yaklaşımlar Cilt 2, (Çev.: Sedef Özge), Yayınodası, Ankara 2006, s. 601-653; Johann Arnason, "Nations and Nationalisms: Between General Theory and Comparative History", *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism*, (Ed.: Gerard Delanty and Krishan Kumar), CA: SAGE Publications, Thousand Oaks 2006, Pp. 44-56 ve Ruth Wodak, "Discourse-analytic and Socio-linguistic Approaches to the Study of Nation(alism)", *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism*, (Ed.: Gerard Delanty and Krishan Kumar), CA: SAGE Publications, Thousand Oaks 2006, Pp. 104-117, Eleştirel bir bakış açısı için bakınız, Daniel Chernilo, "Methodological Nationalism and Its Critique", *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism*, (Ed. Gerard Delanty and Krishan Kumar), CA: SAGE Publications, Thousand Oaks 2006, Pp. 129-140.

milliyetçilik bağıllık duygusunu ifade ettiği milletin tarihi, sosyal, siyasi şartlarına göre şekillenmektedir. Bu açıdan bakıldığında tek bir milliyetçilikten söz etmek yerine milliyetçiliklerden söz etmek daha doğrudur. Dünyada ne kadar etnik kimlik, millet varsa o kadar milliyetçilik vardır. Tüm bu farklılığa rağmen bütün bu milliyetçilikleri belirli özelliklerine göre sınıflandırmak mümkündür. Milliyetçilik çalışmaları esas olarak bu amaca yönelmektedir ve sonuç olarak farklı milliyetçilik sınıflandırmaları yapılmaktadır. Çalışmanın temel iddialarından/bulgularından biri, bütün bu milliyetçiliklerin temel olarak iki gruba ayrılacağıdır. Esas olarak bir millete bağıllık duygusunu ifade eden ve onun çıkarları için çalışmayı hedef alan milliyetçiliğin amacı, o milletin sahip olduğu siyasi aygıtın yani devletin var olup olmamasına göre şekillenmektedir. Siyasi bir teşkilata/devlete sahip olan bir milletin milliyetçiliği, siyasi yapıyı, sınırlarını ve nüfusunu muhafaza edebilme amacına yöneliktir. Böyle bir milliyetçilik için homojen bir milli kimliğe temel teşkil edecek büyükçe bir etnik çekirdek ve nüfusunun geri kalanına kendi değerlerini kabul ettirecek bürokratik bir seçkinler grubunun olması gerekmektedir. Burada amaç, mevcut devletin sınırları içinde yaşayan topluluğu hakim/yönetici etnik grubun kültürü doğrultusunda homojenleştirebilmektir. Çalışma bu tür milliyetçilikleri *koruyucu milliyetçilik* adlandırmaktadır. Etnik/milli kimliğinin siyasi bir teşkilata/devlete sahip olmaması veya mevcut devleti yetersiz bulması durumunda, ortaya çıkan milliyetçiliğin amacı etnik/milli kimliğin yaşadığı bölgeleri içine alan yeni bir devlet kurabilmek veya mevcut küçük devleti etnik/milli kimliğin doğal sınırlarına genişletebilmektir. Çalışma, devletsiz veya mevcut devleti küçük bulan etnik/milli kimliklerin, yeni bir devlet kurma veya mevcut devleti etnik/milli kimliğin doğal sınırlarına genişletme amacı güden milliyetçiliklerine *kurucu milliyetçilik* olarak adlandırmaktadır.

Tezin ikinci bulgusu Türk milliyetçiliğinin türlerinin değil, birbirine dönüşen, birbirinin yerine geçen hallerinin olduğu yönündedir. Türk milliyetçiliği, Batı'da bir süredir var olan milliyetçilik rüzgârlarının da etkisiyle, ilk önce imparatorluğu kurtarma ve farklı inanç ve etnik gruplardan oluşan *tebayı* eşit vatandaşlık temelinde bir ulusa dönüştürme ideolojisi olarak, Osmanlılık adıyla ortaya çıkmıştır. Osmanlıyı oluşturan unsurlar, Osmanlılık adı altında, Türkçe'nin yardımıyla Türkleştirilmeye çalışılmıştır. Osmanlılık, daha çok Fransa'da var olan *sivil/teritoryal* milliyetçilik görünümündedir ve *bürokratik içerme/dâhil etme*

sürecini kullanmaya çalışmıştır. Bu anlamda hem yaratılmaya çalışılan *Osmanlı* milleti hem bu milleti inşa etmek için kullanılmaya çalışılan *Osmanlıcılık* ideolojisi modernist bir yaklaşımı ifade etmektedir. Osmanlıcılık ideolojisinin, gayrimüslüm unsurları imparatorluk bünyesinde tutmakta başarısız olması üzerine, dinin etrafında bir bağlılık duygusu yaratarak imparatorluğun Müslüman unsurlarını imparatorluk bünyesinde tutmayı amaçlayan İslamcılık, devletin ve bürokrat/aydın grubun siyaseti halini almıştır. Amaç hâkim etnik unsur Türklerin insiyatifinde Müslümanların birliğini muhafaza etmektir. Bu anlamda İslamcılık, Osmanlıcılığın rakibi ve alternatif bir siyasal ideoloji değil, adeta onun yedeğidir. İslamcılık bu ilk haliyle, günümüzdeki siyasal İslamcı anlayıştan farklıdır. Osmanlıcılığın yerine devreye sokulduğu ve belli bir süre onunla birlikte uygulanmaya çalışıldığı için laikliği de içerecek şekilde modern bir ideolojidir. Bürokratik içerme sürecini esas almıştır. Nihayet Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte Türk olmayan Müslüman unsurların kendi milli devletlerini kurma amacına yönelmeleri ve imparatorluktan ayrılmaları, Rusya'dan Osmanlı Türkiye'sine göç eden aydınların katkısıyla imparatorluk sınırları dışındaki Türkleri de kapsayacak şekilde Türkçülük düşüncesinin ön plana çıkmasına yol açmıştır. Türkçülük, yerliliğin seferberliği sürecini içeren etnik/jeneolojik bir milliyetçilik görünümündedir. *Halka doğru* vurgusu Türkçülüğün kültürel boyutunu oluşturmaktadır. Türk milletinin kadim zamandan beri var olduğunu iddia ettiği için *ilkselci* olarak sınıflandırmak mümkündür. Ancak ilkselcilik boyutu savunucuları nezdinden farklılaşmaktadır. Türkçülüğün irredentist/yayılmacı boyutunu Turancılık düşüncesi oluşturmaktadır. Turancılık, Osmanlı Türkiye'si'nin dışında kalan coğrafyalarda yaşayan Türkleri de içine alacak şekilde büyük bir devlet olarak tahayyül edilen Turan devleti çatısı altında bütün Türkleri toplama ülküsüdür. Osmanlı Türkiye'si'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan yenilgiyle çıkması, başkenti İstanbul dâhil topraklarının çok büyük kısmının işgal edilmesi, *Türkistan*'ın da Sosyalist Rusya tarafından sömürgeleştirilmesi, Türk milliyetçiliğini, Anadolu'da ve Trakya'nın bir kısmında milli bir devlete razı etmiş, Türk milliyetçiliğinin yeni halinin *Misak-ı Milli* olarak belirlenen sınırlar içinde bağımsız bir milli devlet kurmayı amaçlayan *Türkiyeciliğe/Anadoluculuğa* evrilmesine yol açmıştır. Bundan sonraki ayrışma bu yeni devletin Osmanlı-İslam mirasını kabul edip etmemesiyle ilgilidir. Cumhuriyet Türkiye'sinin Osmanlı-İslam mirasını redderek, Batılı tarzda yeni bir millet inşa etme ideolojisinin adı

Kemalizm/Atatürkçülük olarak ortaya çıkmıştır. Kemalist milliyetçiliğin modernleşme yöntemine itiraz eden ve Osmanlı-İslam mirasıyla sorunu olmayan çevreler, Osmanlıcılık, İslamcılık ve Turancılık refleksi bastırılmış bir *muhafazakâr Türkiye/Anadolu* milliyetçiliğini savunmuşlardır. Misak-ı Milli sınırlarının muğlak olması Türk milliyetçiliğinin bütün görünümlerinin, Osmanlıcılık, İslamcılık, Turancılık adı altında irredentist refleksi zaman zaman harekete geçmesine yol açmaktadır. Hatay'ın Türkiye'ye katılması, Kıbrıs çıkarması, Irak ve Suriye savaşlarına müdahil olmaları; Osmanlıcı ve/veya İslamcı söylemlerle açıklanmaktadır. 1990'ların başında, Sovyetler Birliğinin dağılması ve Türkî devletlerin bağımsızlıklarına kavuşmaları, Türk milliyetçiliği düşüncesinin Turancılık yönünün yeniden ve güçlü şekilde ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Çalışmanın temel bulgusu; birbirlerine rakip ve birbirlerinden tamamen farklı Türk milliyetçiliklerinin olmadığı, birbirlerinin yerine geçerek hedeflerini (belki küçülterek) devam ettiren farklı görünümlere sahip bir Türk milliyetçiliği hareketinin olduğudur. Farklı Türk milliyetçiliği görünümlerinin birbirlerinin yerini alma ilişkisi suyun hal değiştirmesinde olduğu gibidir. Suyun hal değiştirmesini sağlayan etken ısıdır. Türk milliyetçiliğinin farklı görünümlerinin/hallerinin hangisinin ön planda olacağını belirleyen Türkiye'nin/Türk milletinin reel politikasıdır. Hal değişimini sağlayan etken ise *muhafazakârlıktır*.

2. MİLLİ KİMLİKLERİN VE MİLLİYETÇİLİKLERİN ORTAYA ÇIKMASI; FARKLILAŞMASI VE YAYILMASI

2.1. Bir Tavuk-Yumurta Tartışması: Milletler mi Milliyetçiliği, Yoksa Milliyetçilik mi Milletleri Doğurdu?

Milli kimliklerin ve milletlerin oluşması, üzerinde uzlaşma sağlanan konulardan değildir. Aksine milli kimliklerin/ne zaman ve nasıl oluştuklarıyla ilgili çok farklı görüşler ileri sürülmektedir. Bu görüş farklılıkları milletlerin oluşurken izledikleri özgün süreçlerden kaynaklandığı gibi bu görüş sahiplerinin kişisel tecrübelerinden ve düşünsel arkaplanlarından da kaynaklanmaktadır. Bu farklılıklar milli kimliklerin/milletlerin oluşum tartışmalarına yansıdığı gibi bunların tanımlarına ilişkin tartışmalara da yansımaktadır. Bu tartışmaların başında milletlerin oluşum süreçleri; nasıl oluştukları, ne zaman, nerede ortaya çıktıkları, modern milletlerle ortak yanlarının-farklılıklarının neler olduğu vb. hakkında yapılan tartışmalar gelmektedir.

Mardin'in de belirttiği gibi, milliyetçi düşüncenin tarihinin bütün boyutlarıyla yazılmış olduğu söylenemez.¹⁴⁷ Bu kadar değişik yönlerle ortaya çıkan bir hareketin siyasal düşünce bakımından anahtarlarını bile ortaya çıkarmak kolay değildir. Bir yandan, özellikle siyasal düşünceler tarihi alanında çalışanlar bu açığı kapatmaya çalışırken diğer yandan milliyetçilik birçok yeni açıdan ele alınmaktadır. Özellikle 20. yüzyılın son çeyreğinden itibaren milliyetçilik ve ilişkili konular hakkında yapılan çalışmalar bu alanda zengin bir literatür oluşmasını sağlamıştır.

Milletlerin ne zamandan beri var olduklarıyla ilgili tartışmalarda, genelde milliyetçilerin taraftar olduğu görüşe göre milletler bilinmeyen bir zamandan beri varlığını sürdürmektedir. Bunlara göre milletler hep vardı; değişen sadece kendilerinin bunun farkına varmaları ile fiiliyata dökülme düzeyleri olmuştur. Smith, bu görüşün haklı olup olmadığını anlamak için Antik Çağ'da milletlerin ve milliyetçiliğin bulunup bulunmadığına bakmak gerektiğini, bunun için de Eski

¹⁴⁷ Şerif Mardin, *Siyasal ve Sosyal...*, s. 9

Mısır'ın çok iyi bir örnek oluşturduğunu iddia eder. Eski Mısır incelendiği zaman, karşımızda tarihi bir ülkeye, mitlere, anılara, kitle kültürüne ve hatta ortak bir ekonomi ile yasal kodlara sahip adı sanı belli bir nüfus durmaktadır.¹⁴⁸ Smith'e göre Mısırlıları diğer halklardan ayırmaya yarayan bir ortak *panteon** ve ritüellerin yanı sıra ortak mitler ve anılar bulunmakla birlikte, Firavun devletinin kamu kültürü büyük oranda, kendileri de bölünmelere maruz kalan ve Mısır devletinin birliğini sık sık aşındıran bölgeciliği önlemekten aciz dini kurumlar aracılığıyla işlemekteydi. Bu yüzden Eski Mısır'ı bir milletten ziyade etnik bir devlet olarak görmek daha doğru olabilir. Yine Smith'e göre, Asurluların, Safevi dönemi İranlıların ve Tokugawa dönemi Japonların ideal millet olmasa bile *etniyi* oluşturdukları şüphe götürmez. Ancak Eski Mısır, ne Fransız, İngiliz devletleri gibi aristokratik ve rahip temellerinden kopabilmiş, ne de Asur, İran ve Japon etnik devletleri gibi orta ve alt sınıflara bir kamu kültürü aşılabilmiştir.¹⁴⁹

Smith, Eski Yunan ve İsrail topluluklarında da güçlü bir milli kimlik duygusu ve aynı canlılıkta bir milliyetçilikle karşılaşmadığını iddia etmektedir. Ona göre eski Yunan ve İsraililerde milli kimlik ve milliyetçilikle ilgili kanıtlar bile bulanıklığa sahiptir. Gerçekte milliyetçilik laik bir ideoloji olduğu halde Yahudi toplumu göz önüne alındığında, dini kimlik-milli kimlik örtüşmesinden kaynaklanan dini milliyetçiliğin de var olabileceği kabul edilmelidir. Smith'e göre, Yahudi dönemleri, Çarlık Rusyası örneklerinde ideal anlamda millet ve milliyetçilik örneklerine yaklaşıldığını söylemek mümkündür. Buna rağmen siyasetin kültürel belirlenmesi, kendini özgürleştirme, milletin üstünlüğü, halk egemenliği gibi fikir ve doktrinlerin milliyetçi faaliyet ve hareketlere tahvil edilerek sürekli hale gelmeleri için 17. ve 18. yüzyılları beklemek gerekmektedir.¹⁵⁰

Smith'e göre, tek tek örnekler hakkında söylenecekler ne olursa olsun, Antik ve Ortaçağ'ın başlarındaki kolektif kültür topluluklarının bir bütün olarak, millet ideal tipine yaklaşmadıklarını, düşünce ve duygularının, modern milliyetçiliğin düşünce ve inançlarının tipik ifadesi olmadıklarını belirtmek gerekir. Buna rağmen modern öncesi etniler ve etnomerkezcilik ile daha modern milletler ve milliyetçilik

¹⁴⁸ Smith, *a.g.e.*, s. 78

* Tanrılar ya da kahramanlar mezarlığı, milli anıt.

¹⁴⁹ Smith, *a.g.e.*, s. 79

¹⁵⁰ Smith, *a.g.e.*, s. 81-88

arasında, modernistlerin kabul edebileceklerinden daha büyük bir süreklilik olduğunu düşündürten geçmişe dair izler vardır. Etnik bağlar ve kimlikler ilk ve onları takip eden milletlerin oluşmasında önemli yer teşkil etmiştir. Millet pek çok yanıyla modern görünmekle birlikte kökleri derinlerdedir. Millet *sine quo nonu** etnik ayırt edicilik vasfıdır ve bu müştereken paylaşılan soy mitleri, ortak tarihi bellek, eşsiz kültürel yapıcılar ve şayet seçilmişlik iddiası değilse, bir farklılık duygusu anlamına gelir.¹⁵¹ Armstrong da milletlerin modern dönemin ürünü olduğu iddiasına itiraz etmektedir. Ona göre, daha erken siyasi kurumlar oldukça tekdüze (uniform) bir örneğe ve *devlet* olarak tanınabilirse bile, belirli siyasi kurumların, diğer kimlikler hızla ortadan kaybolurken, güçlü, istikrarlı kimlikleri nasıl ve neden ürettiği sorusuyla yüzleşilmelidir.¹⁵²

Modern milletlerin bir başka antik yüzü de *coğrafi* konumlarıdır. Milletler olmaları gereken yeredirler. Hem mülkiyet ve yeniden inşa, hem de ataların yaşadıkları ve tarihin bir *yurt* olarak belirlediği yere ait olma *toprakla* ilgilidir. Tarihi yurt ve bu yurda ait ortak anılar milli kimliğin oluşmasında etkilidir. Smith, yine de etnik tarihin okunmasının milletlerin antik olduğu anlamına gelmediğini, sadece öznel olarak pek çok modern millette modern öncesi unsurlar bulunduğunu gösterdiğini söyler.¹⁵³ Uzun yıllardır birlikte yaşanan toprakları, yurdu kutsallaştıran ortak anılar, mitler (myths) ısrarla hatırlanır. *Nostalji*, bir yaşam biçimine bağlanmanın ciddi bir göstergesidir ve nostaljinin ifade edilmesi bu tür yaşam örüntülerinden çıkarılan, aktarılan tutumlar için güçlü bir simgesel araç oluşturur. Yerleşik tarım nüfusları için bu tür simgesel aktarımlar, özgül bir toprağa bağlanmaya odaklanır. Başka kitle tutumlarında olduğu gibi, teritoryal kimlik duygusu da siyasi eyleme güçlü bir biçimde pekiştirilir. Yerleşik nüfuslar üzerine temellenen kadim siyasi kurumlar ve kilise örgütleri, teritoryal bağlılığı, yargı yetkisi alanlarının çevrelerini kesin bir biçimde sınırlandırarak pekiştirir.¹⁵⁴

Modernistler ise aralarında milletlerin ne zaman ortaya çıktığına dair bir uzlaşma olmasa bile milletin tamamen modern bir yapı olduğu konusunda hemfikirdiler. Millet *modernist* imgesine göre, milli kimliği yaratan

* *Olmazsa olmaz şartı* anlamında Latince bir söz.

¹⁵¹ Smith, *a.g.e.*, s. 88- 89

¹⁵² Armstrong, *a.g.e.*, s. 169

¹⁵³ Smith, *a.g.e.*, s. 115-116

¹⁵⁴ Armstrong, *a.g.e.*, s. 80

milliyetçiliktir.¹⁵⁵

İster modern dönemde ortaya çıksın ister kökleri eskiye dayansın milletlerin/milli kimliklerin oluşumunun temelde iki yolu vardır ve etnik çekirdeğin varlığı bu oluşum sürecinde etkilidir.

2.1.1. Etnik Çekirdek ve Milletlerin Oluşumu

Modern öncesi toplumlarda kültürel değerler, çoğunlukla lonca ve kast sistemi biçiminde örgütlenmiş olan din adamları, ozanlar ve esnaf grupları tarafından aktarılmıştır. Genelde tek okuryazar tabaka oldukları ve ilahi güçlerin şefaatine sahip olduklarına inanıldığı için din adamları ve ozanlar pek çok toplulukta önemli nüfuz ve saygınlığa sahip olmuşlardır. *Etnik çekirdek*, topluluklar üzerinde etkili bir nüfuz ve saygınlığa sahip bu tabakaların kurdukları birleştirici ve kapsayıcı mekanizmalar aracılığıyla yavaş yavaş oluşur. Bu tür *çekirdekler* Ortaçağ'ın başlarındaki barbar düzeni (regna) gibi, krallık ve devletlerin özünü ve temelini oluşturan yüksek asabiyeli ve öz-bilinçli ayırt edici etnilerdir. Geç Ortaçağ döneminde özne olarak birleşen (çoğu aynı soydan olmayan) kültür toplulukları büyük ve güçlü devletlerin idari, hukuki, mali ve askeri aygıtların etrafına kurdukları ve buradan hareketle komşu toprakları ve buralarda yaşayan kültürel olarak farklı halkları ilhaka giriştikleri bir çekirdek oluşturdular. Ortaya çıkartılan bu tür etnik çekirdekler (buradan millet doğacaksa ya da doğduğunda) milletlerin karakterleri ve müteakip biçimlenişleri hakkında pek çok şey anlatmakta, millet kimdir ve millet nerededir sorularının yanıtlanmasına yardımcı olmaktadır. Bir devletin etnik çekirdeği çoğunlukla o milletin karakter ve sınırlarını şekillendirir; çünkü devletler milletleri oluşturmak üzere çoğu zaman tam da böyle bir temel üzerinde birleşirler.¹⁵⁶

Manzaranın diğer tarafına bakıldığında milletlerin etnik evveliyat olmaksızın oluşma ihtimalini tespit etmek gerekmektedir;¹⁵⁷ Amerika, Avustralya, Arjantin gibi bazı devletlerde, milletler ardarda dalgalar halinde gelen göçmenlerin kültürlerini bir araya getirme yönünde bir çabanın ürünüdürler. Ayırt edici bir etninin olmadığı

¹⁵⁵ Smith, *a.g.e.*, s. 117

¹⁵⁶ Smith, *a.g.e.*, s. 68-70

¹⁵⁷ Smith, *a.g.e.*, s. 72-73

böyle durumlarda millet kurma işini başlatanlar *kreol** seçkinler olmuştur. Kasıtlı olarak etnilerin üzerinden atlayarak, saf bir teritoryal vatanseverlik duygusu üzerine millet kurma projeleri Aşağı Sahra Afrikas'ı ve Asya'da daha belirgin görünmektedir ve bu en azından Afrikalı ve Asyalı seçkinlerin çoğunun milli projesi olmuştur. Bu durum modern milletlerin herhangi bir etnik çekirdekle olan ilişkilerinin sorunlu ve belirsiz olduğu anlamına gelmektedir. Öyleyse gerisinde etnik bir temel olmasa bile her modern millet (en azından milliyetçiler) neden kökenlerini, modern öncesi bağlarla ilişkilendirmektedir? Smith bunun üç nedeni olduğunu ileri sürer:¹⁵⁸

Birincisi, tarihsel bakımdan ilk milletler, modern öncesi etnik temeller üzerinde oluşmuştur ve kültürel açıdan etkili ve güçlü olan bu milletler, sonraları dünyanın pek çok yerinde millet kurma/oluşturma süreçlerine model oluşturmuşlardır.

İkincisi, etnik millet modelini, dünyanın pek çok yerinde modern çağa dek varlığını korumuş olan modern öncesi *demotik* (avami) topluluk biçimine oturtmak çok daha kolay olduğu için de giderek popüler ve yaygın bir nitelik kazanmıştır. Başka bir deyişle etnik model sosyolojik olarak bereketlidir.

Üçüncüsü, bir millet olmakla övünç duyulabilecek önemde bir etnik evveliyatın olmadığı ve etnik bağların bulanık veya uydurma olduğu yerlerde bile eldeki malzemedan tarihi ve kültürü olan bir toplulukla ilgili tutarlı bir mitoloji ve sembolizm yaratma ihtiyacı her yerde milli beka ve birliğin koşulu olarak yüce bir iş haline gelmiştir. Etnik bir köken olmadan millet olma süreci yarım kalırdı.

Tüm bu tartışmalara ve farklılıklara rağmen milli kimlikler/milletler ister modern dönemde ister çok daha öncesinde oluşmuş olsunlar, milletlerin oluşumunda izlenen iki yol vardır yol vardır.¹⁵⁹ Bu yollardan hangisinin izleneceği konusunda belirleyici olan etnik grubun/milletin sahip olduğu siyasal bir yapının yani devletin var olup olmamasıdır. Eğer hâkim etninin veya milletin sahiplendiği bir devlet ve o devlette söz sahibi bir seçkin grup varsa *bürokratik içerme* yolu tercih edilmektedir. Burada milletin oluşumu koruyucu bir refleks üzerine inşa edilmektedir. Bu çalışma

* Kavram başlarda yalnızca Amerika'da yaşayan Avrupa doğumlu beyazları ifade ederken zamanla Amerika, Afrika, Avustralya ve Asya'daki sömürgelerde yaşayan Avrupa kökenli beyazları kapsayacak şekilde anlam genişlemesine uğramıştır.

¹⁵⁸ Smith, *a.g.e.*, s. 73

¹⁵⁹ Smith, *a.g.e.*, s. 159

bu tür milliyetçilikler için *koruyucu milliyetçilik* terimini önermektedir. Bu tür milliyetçiliklerde devlet aygıtı kullanılarak hâkim etninin dili, kültürü vs. değerleri üzerine ülkenin nüfusu homojenleştirilmeye çalışılmaktadır. Etnik grubun/milletin sahip olduğu veya kendisini ait hissettiği bir devlet yoksa *yerliliğin seferberliği* yolu tercih edilmektedir. Bu durumda milliyetçiliğin hedefi etnik grubun/milletin yaşadığı yerleri içine alan bir devletin kurulmasıdır. Burada etnik grubu/milleti harekete geçiren duygu kendisine ait bir siyasal yapıya/devlete sahip olma hedefidir. Bu çalışma bu tür milliyetçilikler için *kurucu milliyetçilik* kavramını önermektedir. Her iki durumda da milletin oluşumu sürecinde kilit rolü oynayan etnik bir çekirdeğe ihtiyaç olduğu açıktır. Etnik çekirdeğin büyüklüğü, teklik veya farklılık bilinci, teşkilatlanma becerisi, kültürel zenginliği, bölgesel ve uluslararası güç dengeleri milletleşme sürecinin zamanını ve boyutunu belirlemektedir.

Bu iki cins etnik topluluk arasındaki ayrım sadece modern öncesi dönemlerdeki etnik çatışma ve etnik devamlılığın kaynağının aydınlatılması açısından değil, aynı zamanda etraflarında milletlerin inşa edilebileceği farklı etnik çekirdeklerin ortaya çıkartılması ve milletlerin biçimlenebileceği iki ana rotanın çizilmesi açısından da önem taşımaktadır.¹⁶⁰

Etnik mitlerin en karakteristik özelliği, merkezi kimliğin bir parçası olarak, nihayetinde kabul eden grup tarafından icat edilmekten ziyade çeşitli merkezlerden yayıldığıdır. Anahtar etmen ısrardır.¹⁶¹

2.1.2. Bürokratik İçerme ve Koruyucu Milliyetçilik

Bürokratik içerme sürecinin etkili olabilmesi için *yatay* ve *dikey* topluluk türü ayırımı yapmak gerekir. *Yatay* etni tipi, zaman zaman bürokratlar, yüksek aristokratlar ve zengin tüccarların da dâhil olmasına rağmen, genellikle aristokratlardan ve yüksek din adamlarından meydana gelmektedir. Yatay denmesinin nedeni, aynı anda hem toplumsal olarak üst tabakayla sınırlanmış, hem de komşu yatay etnilerin üst basamaklarıyla sık sık yakın bağlar kurmak üzere coğrafi olarak yayılma eğiliminde oluşudur.¹⁶²

Aristokratik etnik toplulukların kendilerini idame ettirme yetenekleri, nüfusun

¹⁶⁰ Smith, *a.g.e.*, s. 92

¹⁶¹ Armstrong, *a.g.e.*, s. 254

¹⁶² Smith, *a.g.e.*, s. 90

diğer tabakalarını kendi yörüngelerine katabilmelerine bağlıdır. İngiltere, Fransa, İspanya, İsviçre, Polonya ve Rusya devletlerinin etnik çekirdeklerini oluşturan hâkim yatay etniler, orta tabakaları ve uzak diyarları hâkim etnik kültüre tedrici olarak katabilmişlerdir. Böyle bir dâhil edişin asıl amili bürokratik devlettir. Askeri, idari, mali ve hukuki aygıtlarıyla bu bürokratik devlet, hâkim aristokratik etnik çekirdeğin mirasını oluşturan değerlerden, sembollerden, mitlerden, geleneklerden ve anılardan oluşan sermayeye çekidüzen vermiş ve onu yaymıştır.¹⁶³

Bürokratik içerme yolunu takip eden teritoryal milliyetçilik Batı Avrupa'da ortaya çıkmasına rağmen dünyanın diğer bölgelerinde benzer karaktere sahip milliyetçi hareketler gözlenmektedir. Bunların Batılı teritoryal milliyetçiliklerle ve siyasi kimliklerle bir kısım ortak özellikleri vardır.¹⁶⁴ *Teritoryalizm*, öteki teritoryal milletler arasında özgül bir mekânsal ve toplumsal konuma siyasi bağlılığı ifade etmektedir. Bu bağlılığın temelini soy ve secerenin tersine direniş ve hısımlığın önemine inanç oluşturur. *Birlikte yaşamak* ve belli bir toprak parçasına *kök salmış olmak*, yurttaşlık ile siyasi topluluğun temelleri bakımından bir ölçüt haline gelir. Kişinin doğduğu ve çocukluğunu geçirdiği bir yer, aile kucagının ve ocağının bir uzantısı olarak kavranan *patria* (vatan) tarihsel bir ülke olmak zorundadır.¹⁶⁵ Bürokratik içerme yoluyla milli kimlik oluşumunda katılım, yurttaşlık ve sivil eğitim önemlidir.

Teritoryal milliyetçiler açısından önemli olan *teritoryal ve sivil bir temelde* bütün yurttaşların etkin *katılımıdır*. Bütün ülkeyi kapsayacak bir biçimde örgütlenen ve örgüt içinde tartışmaya imkân veren tek-parti sistemi devletin/ülkenin her köşesindeki her yurttaşı faaliyetlerine katmaya çalışır.¹⁶⁶

Yurttaşlık, teritoryal topluma özgü değildir ama teritoryal milletler ile milliyetçiliklerde bilhassa önemli bir rol üstlenir. Zira yurttaşlık, basitçe millete mensubiyetin altını çizmek ve *bizi* onlardan farklılaştırmak için değil, hatta daha çok, rekabet halindeki özellikle etnik nitelikli liyakat bağları ile kimliklerin hak iddialarına pey sürmek için kullanılır.¹⁶⁷

¹⁶³ Smith, *a.g.e.*, s. 92-93

¹⁶⁴ Smith, *a.g.e.*, s. 181

¹⁶⁵ Smith, *a.g.e.*, s. 182

¹⁶⁶ Smith, *a.g.e.*, s. 183

¹⁶⁷ Smith, *a.g.e.*, s. 184

Sivil eğitim, potansiyel olarak teritoryal milliyetçiliğin ve yaratmaya çalıştığı kimliğin en önemli özelliğidir. Bu eğitimin içeriği de aynı derecede önemlidir. Şayet müfredat (bazı İslam ülkeleri hariç) laik ve Batılıysa ruhu da büyük oranda *sivil* karakterde olacaktır. Bu anlamda eğitim bireyin olduğu kadar milli topluluğun da yararına. Bu eğitim aydınlar, burjuvazi veya profesyoneller tarafından yürütülebilir.¹⁶⁸

Güçlü imparatorluk kurumlarının, özellikle ruhban, sivil ve askeri bürokrasilerin, özgül bir etnik kimliğe doğru güçlü bir uğrak üretme becerisi önemlidir.¹⁶⁹ Avrupa'nın merkezileşmiş yönetimlerinde, yönetici seçkinler tarafından benimsenen mit, birleşik siyasi kurumun nüfusunun daha geniş unsurlarına aşamalı olarak aşılanmıştır. Fransa'da olduğu gibi, *mtyhomoteur* popülerleştğinde ve standartlaştırılmış dilsel örüntüler milliyetçilik çağından önce nüfusun büyük bir kısmına nüfuz ettiğinde, *ulus-devlet* doğmuştur. Diğer yandan belli başlı seçkinlerin ya da potansiyel seçkin unsurların diğer mitlere ve dilsel örüntülere bağlanmış olarak kaldığı yerlerde, merkezileşmiş yönetimin seçkinleriyle çatışma gerilimin esas kaynağı haline gelmiştir.¹⁷⁰

2.1.3. Yerliliğin Seferberliği ve Kurucu Milliyetçilik

Dikey etni tipine sahip olan topluluklarda ise milletleşme sürecinde tercih edilen yol kültürel milliyetçilik ve yerliliğin seferberliği yoludur. Çünkü dikey etni tipi, yatay etnin tersine daha yoğun ve tümleşik, popüler ve öteki toplumsal tabaka ve sınıflara yayılma eğilimi göstermektedir. Toplumsal bölünmeler kültürel farklılıklardan destek görmez, aksine farklı sınıfları ortak bir miras ve gelenekler etrafında bir araya getiren ayırdedici bir tarihi kültür vardır. Bunun sonucunda da etnik bağ ekseriyetle daha yoğun ve dışlayıcıdır, etniye kabulün önündeki engeller daha yüksektir.¹⁷¹

Aristokratik bir etnik topluluğun izlediği bürokratik içerme rotasının aksine, milletlerin demotik etnikler temelinde kurulma süreci üzerinde bürokratik devletin sadece dolaylı bir katkısı vardır. Çoğu zaman bir devlet yoktur ve milliyetçiliğin esas hedeflerinden birisi etnik topluluğun/milletin üzerinde yaşadığı tarihi topraklarda bir

¹⁶⁸ Smith, *a.g.e.*, s. 186-89

¹⁶⁹ Armstrong, *a.g.e.*, s. 226

¹⁷⁰ Armstrong, *a.g.e.*, s. 247

¹⁷¹ Smith, *a.g.e.*, s. 90

devlet kurmak veya varolan devletin sınırlarını etnik topluluğun/milletin sınırlarına genişletmektir. Bunun esas nedeni dikey etniklerin genellikle tabi topluluklar olmaları ve üyeliği oluşturan harcın dışlayıcı ve bütünü kapsayıcı olmasıdır. Örgütlü din ve onun kutsal yazıları, duaları, ayinleri ve ruhban, dikey topluluklar arasında etnik devamlılığın ana aygıtı gibi iş görürler. Burada din bütün bir yaşam tarzı demektir. Bu şekilde milletleşme süreci, ilk olarak Orta ve Doğu Avrupa'da belirleyici olmuştur. Asya ve Afrika'daki sömürgelerde ve onların yerli dışlanmış seçkinleri tarafından genellikle yerelliğin seferberliği biçiminde gerçekleştirilmiştir.¹⁷² Etnik bir entelijensiyanın ana görevi, eskinin edilgen durumdaki cemaatini yeniden keşfedilmiş, yeni yerli tarihi kültür etrafında bir millet oluşturacak şekilde seferber etmektir. Bu birbiriyle ilgili birkaç süreci içeren bir devrimdir.¹⁷³

1. Topluluğun edilgen bir tabiyet konumundan etkin bir siyasi çıkışa doğru hareketi,
2. Topluluğu, emin ve bilinen tümleşik bir toprak/ülke olan kendi yurduna yerleştirme hareketi,
3. Teritoryal topluluğa ekonomik bir birlik kazandırma hareketi,
4. Halkı ilgi odağı haline getirme ve kitleleri milli değer, anı ve mitlerle yeniden eğitmek suretiyle kutsama hareketi,
5. Onlara sivil, toplumsal ve siyasi haklar vererek etnik üyeleri yasal *yurttaşlar* haline dönüştürme hareketi,

Bunlar sadece emperyal ya da sömürgeci güç ile onun yerli üst sınıflardaki müttefiklerinin değil aynı zamanda değerleri ve önderlikleri, topluluğa dair entelektüellerin ortaya attığı yeni tanımlarla tehlikeye düşmüş olan geleneğin bekçilerinin de sert muhalefetiyle karşılaşacak olan çetin işlerdir. Bu işlerin başarılması, halkın duygu ve geleneklerinden çıkartılabilecek yaşayan bir geçmişe yüzünü dönmesine bağlıdır. Bunun için millete haritaları ve törelliği vermeyi zorunlu kılar. Bu haritaları ve törelliği, yaşayan bir etnik geçmişten çıkartabilmenin iki yolu vardır.¹⁷⁴ *Birinci yol*, doğaya ve onun şiirsel mekânına geri dönüşü gerektirir. Yurtla birlikte anıtlar da doğallaştırılır.

¹⁷² Smith, *a.g.e.*, s. 102-103

¹⁷³ Smith, *a.g.e.*, s. 107

¹⁷⁴ Smith, *a.g.e.*, s. 108

Şimdiki kuşaklar için haritalar ve törellikler oluşturmanın *öteki yolu* da tarihten ve özellikle de altın çağlar mitini kullanmaktan geçer.¹⁷⁵ Milliyetçi eğitmen-entelektüellerin hedefleri akademik değil toplumsal ve siyasidir; halkı saflaştırmayı ve etkin hale getirmeyi amaçlarlar.

Demotik etno-milliyetçilikler, katılanları gözünde bu milliyetçiliklerin tüketilme tarzı ve toplumsal bileşimindeki değişikliklere rağmen, amaçları ve anlamları bakımından dikkate değer benzerlikler sergilerler. Bu benzerlikler, demotik dikey etnilerin etnik milletler haline dönüşürkenki rotalarının alamet-i farikaları olan, temel yerliliğin seferberliği ve kültürel politikleşme süreçlerinden kaynaklanır.

İster *bürokratik içerme* yoluyla ister *yerliliğin seferberliği* yoluyla oluşmuş olsun modern milletler birtakım ortak özelliklere sahiptirler.¹⁷⁶

1. Millet, bağımsız olduğu yerde yurttaşlık haklarıyla birlikte ortak hak ve ödevlere dair birleşik bir yasal kod gerektirirler.
2. Birleşik bir ekonomiye, milli toprağın/ülkenin her yanında mal ve kişilerin hareketliliklerine dayanırlar.
3. Benzer bir tümleşik milletler dünyasında, tercihen savunmaya müsait *doğal* sınırları olan oldukça tümleşik toprağa/ülkeye ihtiyaç duyarlar.
4. Gelecek kuşakları yeni milletin *yurttaşları* olarak toplumsallaştırmak için ortak bir *siyasi kültür*, kamu, kitle eğitimi ve medya sistemi sayesinde modern bir görüngü olurlar.

Milliyetçiliğin doğuşunun dakik şekilde tespit edilebileceği bir an değil evre bile yoktur. Sürat, nüfuz alanı ve yoğunluğu bakımından epey değişiklik arz etmekle beraber her durumda belirgin bir kültürel sıranın izlendiğini görmek mümkündür. Önce *milli karaktere* ve bunun özgürce gelişme için zorunlu olduğuna dair bir ilginin uyanışı söz konusudur. Bunu *milli dehanın* kendi tarihi yasalarına göre açıklandığı tarihselciliğin uyanışı takip eder. Bu durum iki kültürel örüntünün ortaya çıkmasına sebep olur. Birincisi *yeni-klasik* ilhamını Batı rasyonalizmi ve aydınlanmasından alır. Bu batılı yeni klasizm çoğu zaman cumhuriyetçilik ve onun meziyetleriyle el ele gider. Bu arada yerel halkın yerli geçmişi ya da mirasına

¹⁷⁵ Smith, *a.g.e.*, s. 109

¹⁷⁶ Smith, *a.g.e.*, s. 113-14

yönelik ilginin arttığı görülür. Zaman zaman bu yerlililik ve Ortaçağcılık Batılı yeni-klasizme karşı bir denge oluşturur; zaman zaman da Wilhelm Almanya'sında ve Meiji Japonya'sında görüldüğü gibi propagandasını tekil ideolojik rejimlerin yaptığı *resmi* bir milliyetçilik halinde Batılı yeni klasizmle bağdaşır. Böyle bir terkinin mümkünlüğü bu kültürel örüntülerin ne denli esnek ve akışkan olduğunu gösterir.¹⁷⁷

Milli kimlik, ister *bürokratik içirme* yoluyla ister *yerliliğin seferberliği* yoluyla oluşsun bu uzun bir süreçtir ve mutlaka entelektüellerin ciddi katkısını gerektirir. Bu yüzden önce Avrupa'da daha sonra da Avrupa dışında pek çok aydın ve sanatçı milliyetçiliğin, dil ve sembollerinin cazibesine kapılarak milletlerin oluşum ve gelişimine katkıda bulunmuştur. Millet ve milliyetçiliğe ilişkin kavram ve dil geliştirip öneren, düşünceleri ve araştırmaları ile uygun imge, mit ve sembollerle, naklettikleri daha geniş emellere ifade kazandıranlar entelektüellerdir.¹⁷⁸ Avrupanın neresine dönüp bakılsa milliyetçi kavram, mit, sembol ve ideolojinin doğuş ve çözümlenmesinde entelektüellerin çığır açıcı rolünü görmek mümkündür. Bu, çekirdek doktrinin zuhuru, milli karakter, milletin dehası ve milli iradeyle ilgili soy kavramlar için de geçerlidir.¹⁷⁹

2.2. Avrupa'da Milli Kimlikler ve Milliyetçilikler

Avrupa'da milli kimliklerin oluşması sürecini Katolik inancının ve onun nüfuz aracı olan Katolik kilisesinin egemenliğinin tartışıldığı reform hareketlerine kadar götürmek mümkündür. *İncil*'in milli dillere çevrilmesini/yeniden yazılmasını sağlayan Reform hareketlerinin milletlerin tekâmülünde oldukça önemli bir yeri vardır. Çünkü milliyetin en sağlam temeli dildir. Her kavmin kendi dilini edebi bir surette kullanmaya başlamasıyla Hristiyan âleminde milletler tezahür etmiştir. Reform hareketleri, *Kitab-ı Mukaddes*'i, milletlerin ana dillerine tercüme ederek kilise birliğini parçalamış ve kendi dillerinde sağlam bir edebiyat temeli atmıştır.¹⁸⁰ Batı'da dinde, genel anlamda da düşüncede yaşanan devrimi, kültür ve eğitim alanındaki devrim izlemiştir. Bu devrimin merkezinde, Kilise içinde uyanan reformcu hareketler ve savaşlar nedeniyle dini otoritenin içine girdiği güçsüzleşme süreci bulunmaktadır. Bu da özellikle klasik hümanizm ve bilimde laik çalışmaların,

¹⁷⁷ Smith, *a.g.e.*, s. 146

¹⁷⁸ Smith, *a.g.e.*, s. 149-50

¹⁷⁹ Smith, *a.g.e.*, s. 150-51

¹⁸⁰ Akçura, *Muasır Avrupa'da...*, s. 22

üniversite öğreniminin ve nihayetinde roman, oyun ve seyahatnameler gibi popüler iletişim tarzlarının gelişmesine olanak vermiştir. Bütün bu süreçlerde, yayılan idari devletin, teknik *uzmanlıkları* ve *rasyonel* söylemleriyle hanedana ve siyasi amaçlara hizmet etmek üzere devşirdiği entelektüeller ile profesyonellerin önemli bir rolü olmuştur. Devletin payı bunları istihdam edebilme gücünden kaynaklanmaktadır.¹⁸¹

Armstrong, Avrupa'da milli kimliklerin oluşmasının başlangıcını beşinci yüzyıla kadar götürmektedir. Ona göre, Batı Roma İmparatorluğu'nun parçalanması sonrası imparatorluğa saldıran ya da eylem özgürlüklerini yeniden kazanan Cermen, Slav ve Kelt nüfuslar, genişleyen fetihler için uygun yığınlar katıldı. Gerçek göçebelik aşamasından geçmemiş olan bu tür fetih yığınları için Almanca *Stämme* terimi en uygun olanıdır. Stamm geçici birleşmelerini meşrulaştırmanın bir yolu olarak önde gelen ailenin soykütüksel mitlerini genellikle benimseyen bireylerin ve ailelerin heterojen bir araya gelmesini kapsardı. Bu özellikle, Frenklerin kökeniymiş gibi görünür. Bununla birlikte, yerleşik nüfusları fethettikten sonra hayatta kalan *Stamm* seçkinleri yerleşik toprak sahibi soylular haline geldi. 10. yüzyıldan sonra Stamm'a ait olma bilincinin soykütüksel bir mitle ayırt edilmesi, bir coğrafi konumla, aşamalı olarak, genellikle ataların mezarlarından oluşan aile mülküyle özdeşleşmeye dönüştü. Böylece Avrupa yerleşik hayat ortamına uzun süre battıktan sonra, kimliğin soykütüksel ilkesine güçlü bir biçimde yönelmiş seçkin gruplar bile kimlik bağlarını özgül bir toprağa aktardı.¹⁸²

Sınır bölgesinde yaşayanlar kendilerini *seçilmiş* ya da kendi inançlarına bağlı diğer nüfuslara göre üstün hissetme eğilimindeydi. Sonuç olarak sınır grupları, daha geniş dini kimlik içinde, ileri bir ulusal kimlik geliştirdi.¹⁸³

En azından İngiltere ve belki de Fransa, İskoçya, İspanya ve İsveç örneklerinde 16. yüzyılda hem aristokrasi hem de üst-orta sınıflar arasında millet olma duygusu kesinlikle mevcuttu. Bunların *gerçek* milletler olmadıklarını savunmak, kitlelere ilk defa oy kullanma hakkının tanındığı 19. yüzyılın sonuna kadar milletlerden bahsedilemeyeceği anlamına gelir. Bu kadar eskiye gitmeye hazır değilsek, terimin bir anlamıyla milletlerin mevcudiyetlerinin askeri-kapitalist devletlerin öncesine dayandığını ve belki de onlardan bağımsız olduklarını kabul

¹⁸¹ Smith, *a.g.e.*, s. 101

¹⁸² Armstrong, *a.g.e.*, s. 80-81

¹⁸³ Armstrong, *a.g.e.*, s. 125

edebiliriz.¹⁸⁴ Modern milliyetçi söylemin (ve modern sosyal bilimlerin) geliştiği ve oturduğu 18. ve 20. yüzyıllar arasında çoğu Batı Avrupa ülkesi sağlam ve istikrarlı ulusal kimlik yaratmayı başarmıştı ya da başarmak üzereydi. Sosyo ekonomik bütünleşme, kültür ve dil örüntüleri siyasi sınırlarla hatırı sayılır ölçüde örtüşüyordu.¹⁸⁵ Orta ve Doğu Avrupa’da milletlerin nasıl oluştuğu konusunda daha büyük bir anlaşmazlık var. 1789’da Almanca konuşanlar 300 farklı devlette ve 1500 küçük prensliğe dağılmış bulunuyorlardı. Hatta 1815’te dahi az çok özerk 39 siyasi birime bölünmüş durumdaydılar. Yani en azından siyasi terimlerle *Almanya* sahiden var olan siyasi bir gerçeklikten çok Almanca konuşan bazılarının bir *projesiydi*. Birleşmiş Milletlerde bağımsız uluslar olarak temsil edilen birçok Doğu Avrupa ülkesi o sıralarda hem kendi içlerinde hem de komşu Rusya ve İskandinav ülkeleriyle çatışma halindeydiler.¹⁸⁶ Milliyetçiliğin normal, istikrarlı ulus devletler inşa etme (ya da edememe) süreci sırasında çıkan sorunlarla bir tutulur hale gelmesi bu bağlamdadır.¹⁸⁷

Genel kabule göre, on sekizinci yüzyılda milliyet düşüncesinin gelişmesine ve olgunlaşmasına katkı yapan en önemli iki faktör tarihle ve dille ilgili araştırmalardır. Ortak tarihle ve anılarla ilgili tartışmalar *sivil/teritoryal* millet ve milliyetçilik anlayışının, ortak dille ve kültürle ilgili tartışmalar *etnik/kültürel* millet ve milliyetçilik anlayışının ortaya çıkmasını sağlamış, ilk önce Avrupa’da birbirini takip ederek ortaya çıkan bu iki tür millet ve milliyetçilik anlayışı sonraları dünyanın diğer bölgelerine yayılmıştır.¹⁸⁸ Bu genel eğilimin yanında, milletin ve milliyetçiliğin, tarihi, sosyal, siyasi, ekonomik şartların ortaya çıkardığı sosyolojik olgular olduğunu kabul eden bir anlayışın var olduğunu da belirtmek gerekir.¹⁸⁹ Buna göre milli kimlikler ve milliyetçi düşünceler, toplumların içinde buldukları siyasi, sosyal, ekonomik şartların ve gelişmişlik düzeylerinin farklı olmasından dolayı farklı zamanlarda ortaya çıkan benzer süreçlerdir. Bu yüzden farklı milliyetçiliklerden çok farklı dönemlerde birbirlerini takip eder şekilde ortaya çıkan milliyetçi düşünce aşamalarından bahsetmek daha doğrudur. Benzer şartların Protestan reformunun ve Katolik Karşı-devriminin yeni seçkin bir okuryazar ağlarını teşvik ederek *yoğun*

¹⁸⁴ Armstrong, *a.g.e.*, s. 105

¹⁸⁵ Calhoun, *a.g.e.*, s. 122

¹⁸⁶ Calhoun, *a.g.e.*, s. 122

¹⁸⁷ Calhoun, 2012, s. 122

¹⁸⁸ Akçura, *a.g.e.*, s. 23

¹⁸⁹ Mann, 1993;216-247’den aktaran Smith, *Milliyetçilik...*, s. 104; Akçura, *a.g.e.*, s. 23

gücün daha üst bir düzeyini harekete geçirdiği 16. yüzyıl Avrupa'sında başlayan ilk aşama yapı bakımında daha dinseldir. Bu aşamayı 1700'ler civarında *bireysel yurttaş* duygusuna sahip bir üst sınıf üreten, ticari açılım, devlet militarizmi ve okuryazarlığın yaygınlaşması izlemiştir. 1792'de başlayan üçüncü ve belirleyici aşama, askeri bunalımlar *ön-devletleri* sınırlı ölçekte de olsa gerçek, bütün sınıfları aşan milletlere dönüştürmüştür. Bu dönüşüme; varlıklı sınıfların daha fazla siyasi temsil talep etmelerini mümkün kılan *millet* ve *halk* kavramlarını siyasileştiren askeri bunalımların getirdiği mecburi askerlik, savaş vergileri, geriye dönük savaş borçlanmaları yol açmıştır. Son aşamada, 19. yüzyılın sonlarından itibaren sanayi kapitalizmi, çok çeşitli işlevlerden sorumlu olan, genişleyen devletin kurumları aracılığıyla milletleri desteklemeye başlamış ve bu milletleri daha temsili, daha türdeş, daha *milli* kılmış; daha saldırgan ve daha fanatik bir milliyetçiliği teşvik etmiştir.

Milli kimliklere damgasını vuran, öteden beri varolan kültürel dokulardır, ancak bu kültürel dokuların anlamı ve şekli modern çağda dönüşüm geçirmiştir. Milletlerin kültürel *içerikleri* önemli olsa da her şeyi açıklayıcı değildir. Piyasa ve üretim ilişkilerinin gelişmesi ve diğer faktörler de önemli olmakla birlikte, kültürel çeşitlemelerin biçim ve anlam değiştirmelerindeki en önemli faktör devlet kurmadır. Devlet kurma, beraberinde vatandaş ordularının kurulması, idari birliğin güçlenmesi, yol inşası, dilin standartlaşması, halk eğitim sistemleri, halkın siyasi katılımına fırsat sağlayan gelişmeler ve bir bilinç olarak milli kimliğin oluşmasına katkıda bulunan değişiklikleri de taşıyan birçok yenilik de getirmiştir. Ama devletler tek başlarına milletleri yaratamaz.¹⁹⁰ Devlet, milli kimliklerin oluşmasında önemli bir aygıt olmasına rağmen ilk milletleri devletlerin *yarattığını* iddia etmek çok kolaycı bir yanıt olur. Bunda başka süreçler de etkili olmuştur. *Birincisi* ekonomiktir. Pazar ekonomisi, kapitalist devrim, sermaye birikimine ve kentleşmeye yol açan devasa bir ticaret ağının ortaya çıkması... Avrupa devletleri, daha büyük ve daha iyi donanımlı orduların kurulmasını ve *uzmanların* yardımıyla daha verimli ve etkili idari yapıların inşasını mümkün kılan burjuvazinin faaliyetlerinden yararlandılar.¹⁹¹ Sınırları belli bir alanda siyasal iktidarın nüfuz kazanması, egemenliğin kaynağının sekülerleşmesi, ulusal bir pazarın oluşması, eğitimin, hukukun, zihniyet dünyalarının

¹⁹⁰ Calhoun, *a.g.e.*, s. 14-15

¹⁹¹ Smith, *Milli Kimlik*, s. 101; Akçura, *a.g.e.*, s. 17-18

standardizasyonu ulus-devleti ortaya çıkaran temel dinamiklerdir. Bu dinamiklerin toplumsal dönüşümlere yol açmasını sağlayan süreç ise kapitalizmin gelişimi olmuştur.¹⁹²

Doğu Avrupa'nın milli kimliklerinin oluşmasında göçler ve asimilasyon önemli olmuştur. Germenler, dağlık ve bataklık alanların kurtarılmasında ileri teknolojileriyle ün salmıştı. 12. yüzyılın sonuna kadar Germen göçlerini teşvik eden Hıristiyan-Slav hanedanlar tarımsal yerleşimcilere ihtiyaç duydu. Bu yolla Macaristan ve Lehistan gibi güçlü, görece iyi bütünleşmiş krallıklara taşınan tarımsal anlamda sömürgeci olan birçok Germen birkaç yüzyıl sonra asimile edildi.¹⁹³

Doğu Avrupa siyasi kurumlarının ikinci gereksinimi madencilikti; bu da Germenlerin dağlık bölgeleri tarıma elverişli hale getirmesiyle öylesine yakından ilgiliydi ki iki terim eş anlamlı hale geldi. Madenciler genelde kentlere yerleşti. Sonuç olarak, mineral kaynaklarının sömürülmesi, iktisadi kalkınmanın birincil gereksinimiyle –kentleşme- birleşti. Hızlı ve etkili bir biçimde kentleşmek için, Doğu Avrupa siyasi kurumları Germenlere ihtiyaç duydu; ama bu kısa erimli gereksinimin tatmini çok ötelere uzanan toplumsal içerimlere sahipti. Germenler gelmeden önce Doğu Avrupa'da gerçek kentleşme olup olmadığı tartışmalıdır. 11. yüzyılda en önemli Doğu Avrupa *oppidalarının* dış mahalleleri, Batılı yerleşimcilerin, esas olarak Germenlerin akınıyla dönüştü. Germenler Kuzey-Orta Lehistan'da 13. yüzyıl boyunca otuz sekiz, 14. yüzyılda ise elli üç kent kurdu.¹⁹⁴

Hem Lehistan'daki hem de Macaristan'daki genel eğilim (Macaristan'da Türklerden kaynaklanan aksamaya rağmen) 11. yüzyılda, güçlü hanedan mitlerinin çevresinde biçimlenen hâkim aristokratik seçkinlerin kimliğinin tüm Katolik sakinlere doğru genişlemesi yönündeydi.¹⁹⁵

19. yüzyıl Çek hareketi, eşit derecede istikrarlı dil hududu boyunca Flamen milliyetçiliği gibi, sınıf duygularıyla motive olmuştu. Çünkü Germenler tüm soyluları, zengin burjuvaziyi ve yüksek memurları kapsıyordu. Doruk noktasını, yani Adolf Hitler'in tüm ülkeyi 1939'da ele geçirmesini, altı yıl sonra Alman nüfusun

¹⁹² Aytekin Ersal, *Türkiye'de Ulus Devlet ve Ziya Gökalp*, Mümtaz Turhan, Erol Güngör, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2012, s. 59

¹⁹³ Armstrong, *a.g.e.*, s. 151

¹⁹⁴ Armstrong, *a.g.e.*, s. 151-152

¹⁹⁵ Armstrong, *a.g.e.*, s. 153

tamamen kovulması izledi.¹⁹⁶

Çok sayıda unsur (sanayileşme, merkezi devletin oluşumu, yeni seçkin sınıf, bütünleşik ekonomi, devlet kurma ideolojisi, kapitalist ilişkiler içindeki devletleri meşrulaştırma ideolojisi vs.) milliyetçi hareketlerin oluşumuna ve milliyetçi söylemin dolaşımına katkıda bulunmuştur; ama hiçbiri kendi başına tam bir açıklama değildir. Aslında onlardan herhangi birine milliyetçiliği açıklayan ana değişken muamelesi yapmak indirgemeci bir yorum olur ve böyle bir yorum milliyetçiliği keyfi olarak başka bir şeye, muhtemelen kendisinden daha küçük bir şeye indirgeyerek bizim pekâlâ milliyetçilik diye düşünebileceklerimizin hepsiyle baş etmesini önler. Bu faktörler milliyetçiliğin farklı içeriklerini veya milliyetçilikle ilgili çeşitli süreçleri açıklamakla birlikte milletin formunu veya milliyetçi söylemin kendisini açıklamaktan uzaktır.¹⁹⁷ Bu faktörlerin birçoğu eş zamanlı ve birbirinin ardılı biçiminde etkileşimde bulunarak modern milletlerin oluşmasını sağlamıştır. Buna rağmen millet sosyolojik bir olgu olduğu için diğer sosyal kurumlar gibi tamamlanmış-bitmiş bir süreç değildir. Milli kimliğin tekâmülü süreci belki erken oluşan milletler için daha durağan görünse bile bütün milletler için devam eden bir süreçtir.

2.2.1. Milliyet-İnanç İlişkisi; Milli Kimliklerin Oluşumunda İnançın Etkisi

Modern dünyadaki milletlerin ve milliyetçiliklerin hem kökenleri hem de devam eden cazibesi için din hayati önem taşır.¹⁹⁸ Milletler de inancın ve etnik cemaatlerin unsurlarını birleştirerek yeni bir sentez üretir; bu da onun gücünün ve ilhamının çoğunun yanı sıra, biçimlerinin çoğunu da daha eski dini inançlardan, ahlaki duygulardan ve kutsal ayinlerden aldığını gösterir.¹⁹⁹

Bir milletin oluşumuna en çok etki eden faktörlerden birisi inançtır. Milli

¹⁹⁶ Armstrong, *a.g.e.*, s. 313

¹⁹⁷ Calhoun, *a.g.e.*, s. 29

¹⁹⁸ Smith, *Seçilmiş...*, s. 36; din milliyet ilişkisi için ayrıca bakınız, Salo Wittmayer Baron, *Modern Milliyetçilik ve Din*, (Çev.: Mehmet Özey), Açılım Kitap, İstanbul 2007, s. 147-320; eleştirel bir yaklaşım için bakınız, Mark Juergensmeyer, "Nationalism and Religion", *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism*, (Ed.: Gerard Delanty and Krishan Kumar), CA: SAGE Publications, Thousand Oaks 2006, Pp. 182-191.

¹⁹⁹ Smith, *a.g.e.*, s. 47

tarih bir dereceye kadar dini tarih demektir.²⁰⁰ Din milliyeti doğrudan şekillendirmekle kalmaz, milliyetin oluşmasında en etkili unsurlar arasında yer alan dilin ve kültürün şekillenmesinde de çok önemli bir işlev görür.²⁰¹ Bundan dolayı, milliyetçiliğin kökenleri ve gelişimi için edebiyata, ruhban sınıfına, kiliseye ve İncil diline bakmamız gerekmektedir. Smith bu yüzden, Hıristiyanlık ve ondan önce Yahudilik olmasaydı ne milletlerin ne de milliyetçiliğin söz konusu olamayacağını ileri sürer.²⁰² Armstrong'a göre de inancın/dinin milli kimliklerin oluşmasında önemli etkisi vardır. Ona göre, birçok teolojik tartışma sadece seçkinlerin erişimindeki dilsel kodlarla yapılan eleştirel yorumlara başvuruken, vaaz ve yazılı çağrılar zorunlu olarak popüler dillerde olagelmıştır. Dini örgütler sadece imparatorluk yönetimlerinden daha nüfuz edici olmakla kalmamış, popüler dillerin kullanımını ve yazılı tedvinini teşvik etmiştir. Bu görünüşü, Avrupa tarihinin iki dönemi boyunca özellikle fark edilebilir: Hıristiyanlar arasındaki, Ermeni, Nasturi, Süryani ve Kıpti gibi dilleri merkezine alan etno-dinsel kimlikler üreten erken dönem öğretisel tartışmalar; ve birçok modern dili yazılı kültürel araçlara dönüştürmüş olan Reformasyon ve Karşı Reformasyon.²⁰³ İncil'in yerel/milli dillere çevrilmesini veya yeniden yazılmasını teşvik eden Reform hareketleri kilise birliğini parçalayarak milletlere kendi dillerinde güçlü birer edebiyat temeli atmıştır. Hıristiyan dünyasında milletler, her kavmin kendi dilini edebi bir dil olarak kullanmaya başlamasıyla ortaya çıkmıştır.²⁰⁴

Hayes, modern milliyetçiliğin ilk önce geleneksel olarak Hıristiyan olan halkların arasında ortaya çıktığını ve bir din olarak, mahiyeti gereği tarihi Hıristiyanlığın pek çok adet ve örfünü alarak kendi amaçlarına uydurduğunu iddia etmektedir. Artık, millet bakî kabul edilmekte, sadık evlatlarının ölümü olsa olsa onun ölümsüz ihtişamını artırmaktadır. Çağdaş milliyetçilik Ortaçağ Hıristiyanlığı arasında çarpıcı bazı paralellikler bulunmaktadır.²⁰⁵ Baron'a göre de, sahip oldukları milliyetçi oluşumların büyük çeşitliliğine ve bireysel mizaca ve yetiştirme tarzındaki

²⁰⁰ Mehmed Fuat Köprülü(zade), "Türklük, İslamlık, Osmanlılık", *Meşrutiyetten Günümüze Türk Düşüncesinde Milliyetçilik*, (Haz.: Mehmet Kaan Çalen ve Haluk Kayıcı), Bilgeoğuz Yayıncılık, s. 185-195, İstanbul 2014, s. 191.

²⁰¹ Akçura, *a.g.e.*, s. 22

²⁰² Smith, *Milliyetçilik*, s. 139

²⁰³ Armstrong, *a.g.e.*, s. 290

²⁰⁴ Akçura, *a.g.e.*, s. 22

²⁰⁵ Hayes, *a.g.e.*, s. 190

farklılıklara rağmen milliyetçi düşüncenin önde gelen temsilcileri dine karşı şaşkıncı derecede benzer yaklaşımlar sergilemektedirler. Bütün milliyetçi düşünceler bütüncül bir iç ahenge varmak için, bir tür milli din düşüncesi geliştirme eğilimi gösterirken Burke, kurulu Anglikan kilisesinden ilham almıştı. Bunun yanında devlet ve kilise ayrımının zorunlu bir ihtiyaç haline geldiğini düşünen Jefferson, batı yarımküresinin milli dini olarak diğer bütün inançların yerini alan Birlikçilik(Unitarianism) talebi karşısında direnememiştir. Bu esnada Jefferson, hem milli hem de dini bağlamda bu ayrımı bir romanın medeniyete yaptığı katkı kadar görmüştür. Birleşik Devletler başkanı olarak Inagrual Adress'te yaptığı ilk konuşmasında Jefferson, Amerikan ulusundan *“iman edilmiş, çeşitli şekillerde ibadetlerle ortaya çıkan, her şeyden öte dürüstlük, doğruluk, itidal, minnettarlık ve insan sevgisini içinde barındıran mülayim bir din tarafından aydınlatılmış”* bir ulus olarak bahsetmiştir.²⁰⁶

Hayes'e göre, din ve milliyetçilik arasında karşılıklı bir etkileşim vardır. Milliyetçilik dini kültürü daha eski dünya dinlerinden bilhassa Hristiyanlıktan almıştır. Buna karşılık, yaşlı dinler milliyetçiliği kabule eğilimlidir. Böylece dini bir telifçilik veya kaynaştırma gelişmekte; bunun sayesinde de dünyanın dört bir yanındaki milyonlarca insan, en azından sözde atalarının dinine bağlı kalmaya devam ederken, onu milliyetçi tapınma ve disiplin gereklerine uydurmaktadır.²⁰⁷

Hobsbawm da dinle milli kimlik arasında ilişki olduğunu savunanlar arasındadır. Ona göre din, ön-milliyetin zorunlu bir işareti değilse bile (Hem Katolik Polonya hem de Müslüman Türklerle Tatarların baskısını hisseden on yedinci yüzyıl Rusları açısından öyledir.) kutsal ikonlar modern milliyetçiliğin olduğu kadar ön-milliyetin de önemli bir parçasını oluşturur.²⁰⁸ Kutsal ikonlar aslında hayali olan bir cemaate elle tutulur bir gerçeklik sunan sembolleri, ritüelleri ya da ortak kolektif pratikleri temsil eder.²⁰⁹

Bunlar, paylaşılan imgeler (ikonlar gibi) ya da Müslümanların her gün beş vakit kıldıkları namaz gibi pratikleri hatta Müslümanların *Allahuekber*'i, Yahudilerin *Shema Yisroel*'i gibi ibadet sözcükleri olduğu kadar, Meksika'daki *Guadalope*

²⁰⁶ Baron, *a.g.e.*, s. 79

²⁰⁷ Hayes, *a.g.e.*, s. 203

²⁰⁸ Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 93

²⁰⁹ Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 93

Bakiresi ya da Katalonya'daki *Montserrat Bakiresi* türü bir millet oluşturacak büyüklükteki toprak parçalarıyla özdeşleşen ad takılmış imgeler de olabilir. Kutsal ikonlar, Yunanlıların olimpiyatlar gibi dağılık grupları bir araya getiren yarışmaları ya da periyodik festivalleri ile Katalan Jocs Florals*, Galler'deki Eisteddfodau** gibi daha yeni milliyetçi buluşlar olabilir. Kutsal ikonların öneminin bir kanıtı, basit renkli kumaş parçalarının yani bayrakların evrensel düzeyde modern milletlerin sembolü olarak kullanılması ve bunların son derece değer verilen ritüel tekrarlar ya da tapınma eylemlerini çağrıştırmasıdır.²¹⁰

Ön-milli açıdan en tatmin edici ikonlar açık ki, özellikle örneğin ön-millet aşamasında bir devletle, egemenlik alanı gelecekteki bir milletin sınırlarına denk düşen ilahi ya da ilahi güçle donatılmış bir kral ya da imparatorla ilişkilendirilen ikonlardır.²¹¹

Polonya ve İrlanda örneklerinin kanıtladığı gibi, din ile milli bilinç arasındaki bağlar çok sıkı olabilir. Aslında milliyetçiliğin bir kitlesel güç haline geldiği yerlerde bu ilişki, bir azınlık ideolojisi ve aktivist hareketi aşamasında olduğu yerlerden daha yoğun görünmektedir. Din ortak pratikle komünyon kurmanın eski ve sınanmış bir yöntemi, başka ortak yönü olamayacak insanlar arasında bir tür kardeşlik bağıdır.²¹² Din, milliyetçilik açısından, daha doğrusu dini genellikle (en azından daha savaşçı aşamalarında) *milletin* kendi üyelerinin bağlılığı üzerinde tekel kurmasına meydan okuyabilecek bir güç olarak görüp ona ciddi bir ihtiyatla yaklaşan modern milliyetçilik açısından paradoksal bir çimentodur.²¹³

Açıktır ki bazı örneklerde etnik bir din seçilmesinin nedeni, bir halkın kendini en başından komşu halklar veya devletlerden farklı hissetmesidir. İran hem Zerdüşt dinine bağlı bir ülke hem de İslamiyet'e geçişinden ya da her halükarda Safevilerden beri Şii ülke olarak kendi ilahi yolunu çizmiştir. İrlandalılar ancak Reformasyona yönelen İngilizleri izlemeyi başaramadıkları, belki de bunu reddettikleri zaman Katoliklikle özdeşleşmeye başlamışlar ve en azından en iyi topraklarını ele geçiren

* Katalonya'da geleneksel olarak yapılan ve ödülü çiçek olan Katalanca şiir yarışmaları, Çiçek Oyunları

** Galler'de edebiyatçılarla saz şairleri için her yıl düzenlenen yarışma

²¹⁰ Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 93

²¹¹ Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 94

²¹² Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 89

²¹³ Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 89

Protestan göçmenlerin ülkelerinin bir bölümünü toptan sömürgeleştirmesi yüzünden din değiştirmeleri ihtimali ortadan kalkmıştır.²¹⁴

Mazzini, İtalya'nın insani görevinde orta sıralarda bir yerdeki papaların ikinci Roma'sını övmesine rağmen insanlığın son kurtuluşuna yol göstermek amacıyla yeni bir dini yapının, yeni ritüellerin ve rahipliğin söz konusu olduğu üçüncü Roma'yı özlemektedir. Bir şekilde uzlaştıran bu yeni inanç, İtalya'nın milli inancı olarak başlayacak ve sadece tedrici bir şekilde bütün insanlığı içine alan evrensel inanç olmaya doğru yol alacaktır.²¹⁵

Fichte'ye göre, Luthercilik, Almanya'nın milli dinidir ya da en azından milli dini olabilmıştır. Fichte, Luther'in fikirlerine dayanan, ancak Alman idealist felsefesinin düşünceleriyle ve özellikle kendisine ait Bilim Teorisi ile rafine hale gelmiş, yeni süper oluşumunun Alman halkına beklenen siyasal birliği tamamlamasında muhtaç olduğu manevi birliği vermiştir. Fichte daha da ileri giderek, zihninin bir köşesinde, bütün Alman ulusunu kucaklayan ve halkın siyasal anlamda kendinden feragat ve askeri cesaretini vurgulayan Hristiyanlığın bu yeni formunu hayal etmiştir.²¹⁶

Luther'in papalık makamına saldırısı, onu, siyasal istekleri ve kilisenin gücünü ele geçirme açgözlülüğü gibi tavizler karşılığında, Alman prensleriyle işbirliğine zorlamıştır. Luther, papalığın evrensel kontrolü karşısında giderek artan milliyetçi isyanı en üst noktaya vardırırken, aynı zamanda Alman milliyetçiliğinin erken dönemlerinde önde gelen karakterlerden birisi olmuştur.²¹⁷ Bismark'ın Katolik Kilisesi'ne muhalefeti, Protestan temelli olmaktan çok, milliyetçi sebeplerden kaynaklanmaktadır.²¹⁸

Milliyetçilikle din arasındaki yakın ilişki artık yeni bir boyut kazanmıştır. Tartışmalar modern, sekülerleşmiş milliyetçiliğin, dini bağlantılar olmaksızın var olamayacağını ortaya koymaktadır. Sadece dini bağlılığın, kültürel ve milli kimliğin temel kriter olduğu Asya, Afrika ve Balkan ülkelerinde değil, aynı zamanda dini hizipleşmenin ya da bazı durumlarda dini özgürlüğün, milli bağlılığın temel bir gücü

²¹⁴ Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 90-91

²¹⁵ Baron, *a.g.e.*, s. 79-80

²¹⁶ Baron, *a.g.e.*, s. 80

²¹⁷ Baron, *a.g.e.*, s. 149

²¹⁸ Baron, *a.g.e.*, s. 175

olarak hizmet ettiği Batılı ülkelerde de söz konusu durum aynen böyledir. 18. yüzyılda yeni mantıksal ve kozmopolit Aydınlanma medeniyetinde, hem dinin, hem de milliyetin hızla ortadan kalkacağını öngörenler, hem milli hem de dini konulardaki tahminlerinde isabet edememişlerdir.²¹⁹

Öbür yandan farklı dinlere geçmenin iki farklı milliyet yaratmaya katkıda bulunacağı da aynı derecede açıktır, çünkü ortak bir kültür dilini paylaşan Hırvatları ve Sırpıları birbirinden ayıran kesinlikle Roma Katolikliği (yan ürünü olan Latin alfabesiyle birlikte) ile Ortodoksluktur (yan ürünü olan Kril alfabesiyle birlikte). Ancak Arnavutlar gibi açıkça ön-millî bilince sahip olan ve Galler büyüklüğündeki bir toprak parçasında pek çok dinsel farkla (İslamiyet'in çeşitli biçimleri, Ortodoksluk, Roma Katolikliği) bölünmüş, buna rağmen ortak bir millî kimliğe ve millî bilince sahip halklar da vardır.²²⁰

2.2.1.1. İlahî Seçilmişlik Miti ve Millî Kimlikler

Farklı bir inanca sahip olmak veya bir inancın farklı bir yorumunu benimsemek etnik/millî kimliklerin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde önemli bir yere sahiptir. Bu farklılığın *seçilmişlik duygusu* ile desteklenmesi farklılaşan bu kimliklerin kalıcılışmasına hizmet eder. Bugün ayrı bir etnik/millî kimlik olarak kabul edilen toplulukların pek çoğunun hikâyesinde farklı bir inanca sahip olma ve Tanrı tarafından üstün ve özel kılınma inancı yatmaktadır. Seçilmişlik konusundaki temel inanç, modern bir millî kimlik anlayışı için ve dahi bu yeniden yorumlama için temel noktalardan ve kültürel kaynaklardan biri olarak görev yapmıştır.²²¹ Milliyetçilik döneminden önce halklar arasında altın çağlar bulunabilirse, bunlar modern milliyetçiler için aslı mesele haline gelirler. Milliyetçi mitolojinin altın çağ meselesi olmakla kalmaz, millî bir *karakterin* anlaşılması için vazgeçilmez olur.²²²

Smith, Ben-Gurion'un^{**}, "*seçilmişlik, millî benzersizliğe dönüşür*", dediğini aktarmaktadır.²²³ İnanç-etnik kimlik örtüşmesi en belirgin şekilde İsraililer-Musevilik ilişkisinde gözlemlenmektedir. Tanrı tarafından seçilmiş olma inancı bu

²¹⁹ Baron, *a.g.e.*, s. 297

²²⁰ Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 91

²²¹ Smith, *Seçilmiş...*, s. 176

²²² Smith, *a.g.e.*, s. 257

^{**} David Ben Gurion (1886-1973, İsrail devletinin kurucusudur. İlk İsrail Başbakanı olan Ben Gruion 1948 ve 1954 yılları arasında görev yapmıştır.

²²³ Smith, *Seçilmiş...*, s. 131

örtüşmeyi pekiştirmiş ve diaspora olarak bile kimliğin yüzlerce yıl korunmasına imkan sağlamıştır. Aynı seçilmişlik duygusu, dünyanın dört bir yanına yayılmış Yahudi diasporasının yalnızca İsraililere ait bir devlet kurma amacına hizmet etmiştir. İsrail'in kurucu başbakanına göre: “Benzersiz olma, ancak İsrail'in kurtarıcı kaderini alması ve vatanında görevini yerine getirmesi durumunda devam edebilir. Ancak o zaman İsrail başarılı olabilir ve gelişebilir.”²²⁴

Ermeniler, ayırt edici Gregoryen Hıristiyan kiliselerinin 5. yüzyılda ortaya çıkışından bu yana ve Yahudiler bu zamanın iki katı boyunca, Ortadoğu ve Avrupa'nın geniş alanlarına dağılmalarına rağmen oldukça ayırt edici etno-dinsel kimlikleri sürdürmüşlerdir. Bu diasporaların ve diğerlerinin gözlemlenmesi, ayrıştırılamaz bir kimlik bloku içinde dini farklılığın ve etnik kimliğin ne kadar direngen hale gelme eğiliminde olduğunu anlamak için anahtar sunmaktadır. Arkaik diasporalarda, dilin etnisite ile yaşamsal ama ikircikli ilişkisini de gözlemlemek mümkündür. Onların teritoryal yerleşimlerinin ilk dönemlerinden beri korudukları fazlasıyla ayırt edici dilsel kodlar, Yahudi ve Gregoryen kutsal mitleri için araçlar oluşturmaya devam etmiştir. Dillerin gündelik kullanımı kimliklerin korunması için hayati olmamasına rağmen köken mitinin kendisi, özgül coğrafi kutsal merkeze odaklanarak, hakiki *mythomoteur** olarak işlev görmüştür.²²⁵

Ermenilerin etnik/milli kimliklerini günümüze kadar taşıyabilmiş olmaları bu açıdan ilginçtir. Hıristiyanlığın kabul edilmesinden bir yüzyıl sonra ayrı bir Ermeni alfabesinin geliştirilmesi, Ermenilerin Pehlevi metinlerini kullanan Zerdüştlere ve Süryani alfabesini kullanan Nasturi *sapkınların* propagandasından yalıtıldığı anlamına gelir.²²⁶ Bu yalıtılma Ermeni kimliğinin oluşmasında ve korunmasında kritik öneme sahip olmuştur.

Jeopolitik açıdan Klasik ve Oryantal dünyalar arasında durmasına rağmen, kralın kalıtsal idareleri bulunan eski soyluluğun eşitler arasında birinci olduğu daha az soylular, halk ve yerleşik tabakadaki insanların (nakharar) benzer sosyalyapısını paylaşarak, Ermenistan esasen Zerdüşst inançları ve geleneklerinden çok etkilenen bir

²²⁴ Smith, *a.g.e.*, s. 131

* Fransızca *mith* (mit, efsane) ve *moteur* (motor) kelimelerinin birleşiminden oluşan bir sözcük. Etnik bir gruba amaç duygusu veren kurucu efsane.

²²⁵ Armstrong, *a.g.e.*, s. 290

²²⁶ Armstrong, *a.g.e.*, s. 261

Oryantal toplum ve kültür olarak kalmıştır.²²⁷ Bununla birlikte üç gelişme Ermeni kültürünün İran mirasını ve Zerdüşçü etkisini reddetme noktasına gelmesine ve Batı'ya doğru yönelmesine yardımcı olmuştur. *Birincisi*, III. Tiridates hanesinin Aziz Gregor tarafından dine döndürülmesiyle başlayan belki de 314 yılı civarındaki, ancak Zerdüşçülük unsurlarının devam ettiği ve Hıristiyan inançları ve ahlakıyla yeniden yorumlandığı veya değiştirildiği açıkça kademeli bir süreç olan, Ermenistan'ın Hıristiyanlaşmasıdır.²²⁸

İkincisi, Ermenilerin komşularıyla olan farklılıklarını güçlendirecek bir gelişme şeklinde, beşinci yüzyılın başlarında benzeri olmayan bir alfabenin rahip Mesrop Maşots tarafından icat edilmesidir. Dil ve kültür olarak Ermeni ayırtediciliği, Zerdüş ve Farsçanın mirasının bilinçli olarak reddedilmesi, Hıristiyan ve Batı etkilerinin telkin edilmesi, daha sonra, beşinci yüzyılda zengin bir dini ve tarihsel edebiyatın gelişmesini de teşvik etmiştir.²²⁹

Son olarak, şehitlik kültü ve 451'deki özellikle Avarayr'ın Sasanelere karşı savaşmış, aralarında öldürülmüş komutan Vardan Mamikonian'ın da olduğu şehitleri vardır. Bu savaş hem gerçek iman hem de ideal toplum adına şehitlik yoluyla Ermeni Ortodoks kurtuluş arayışını teşvik etmiş, işgal ve baskıya karşı Ermeni direniş idealini haklı çıkarma işlevini görmüştür.²³⁰

Bu kritik gelişmeler ve bunların erken yorumları, daha sonraki sıkıntılarında, Ermenilere derin bir kültürel kaynak sağladı. Tarihçiler ve vakanüvisler birlikte, Zerdüşti İran'ın etkilerine ve zulmüne karşı, on sekizinci yüzyılın sonlarından itibaren bir Hıristiyan Ermeni etnisinin oluşturulması düşüncesini sağlamışlardır. Onların yeniden keşfedilmesi Erken Ermenistan'ı milliyetçi bir şekilde okumanın temelini oluşturmuş ve Ermeni politik ve kültürel rönesansını meşrulaştırmıştır.²³¹

Bu erken açıklamalarda üç tema göze çarpabilir. İlki, *ilk Hıristiyan millet* olarak Ermenistan idealidir. İkinci tema, İran'a ve özellikle Kartir'deki reformların ardından Sasani İran'ında devlet dini haline gelmiş olan Zerdüşçülüğe direniş

²²⁷ Anne E. Redgate, *The Armenians*, Basil Blackell, 2000, New Jersey Blm. 4-5

²²⁸ David Lang, *Armenia: Cradle of Civilization*, Allen&Unwin, London 1980, s. 156-160

²²⁹ Lang, *Armenia: ...*, s. 264-267

²³⁰ Nina Garsoian, *Church and Culture in Early Medieval Armenia*, Ashgate Variorum, Rest of World, 1999, Blm. 12

²³¹ Ronald G. Sunny, *Looking toward Ararat: Armenia in Modern History*, Indiana University Press, Bloomington 1993, s. 3-9

konusudur. Üçüncü tema, Ermeni Kilisesi ile olan ahdin merkeziyetçiliği ve başkalarına mesajıdır.²³²

Ermeni Kilisesi, İskenderiyeli Cyril'inin teolojisine bağlı kalarak, Bizans Ortodoks Kilisesinin İttifakın ikili doğasındaki sonraki duruşunu reddetmiş, bu duruş, diğer Doğu Ortodoks etnik-şehir kiliseleri gibi Ermeni Apostolik Kilisesinin fiilen müstakil hale yönelimini teyit etmiştir. Ermenilerin jeopolitik ve öğretisel ayrışmasının genel sonucu, *Kutsal Ahdin* tek bir kiliseye ve tek bir halka bırakılması ve böylece modern milliyetçi Ermeni etnik benzersizliğinin yeniden keşfedilmesi ve politikleştirilmesi için temel oluşturmasıdır.²³³

Ermeni örneği, kutsal vaadin halk tarafından değil, ruhbanla yapıldığı Antik İsrail'den farklıdır; hane ya da toplumsal bir seçilmişlik miti değil, dini bir öğretilerdir. Ancak halk arasındaki bir köken miti ile birleştirilmiştir ve pratikte, özellikle de diğer kurumlar gerileme veya uyuşukluk halindeyken, Ermeni kültürünün korunmasında önemli bir rol oynamasına imkân sağlayan Kilise, Ermenilerin kilisesi olmuştur.²³⁴ Sunny'ye göre, Ermeni okulları kutsal tapınak kadar kutsaldır, görkemli Ermeni tarihinden iki kutsal şey kalmıştır; milli kilise ve milli okullar. Bu iki kutsal şey Ermeni dilini koruyarak bir Ermeni milleti oluşmasını sağlamıştır.²³⁵

Dinin, daha doğru bir ifadeyle din sınıfının/ruhban sınıfın neredeyse tek okuryazar sınıf olması milli kimliklerin oluşumunda önemli bir etkiye sahiptir. Gerçekten de okuryazar Bizanslıların çoğunluğu ve yine okuryazar İspanyolların büyük bir kısmı, muhtemelen ruhandı. Pek çok Hıristiyan Kilisesi'nin özel bir niteliği, tüm toplumsal tabakalara ve siyasi kurumun en uzak köşelerine, dini mesajı aktarmak için ruhbanların hazır olmasıdır. Görece güçlü eğitim sistemiyle Bizans Kilisesi bu girişimin öncüsüdür.²³⁶ 1453'te Osmanlı fethinden sonra, *Rum milletinin* Patrik ve kilisesinin yönetimi altında Türkler tarafından tanınması ayrı bir etnik kimliğin kalıcılığının sağlanmasına yardımcı olmuş ve bu durum, Rumlar arasında *erken gelişmiş bir milliyetçilik* üretmese bile, daha sonraki Rum aydınlarına ve milliyetçilerine, politik rüyalarla beslenen bir kültürel seçim ve Rum Bizans ve

²³² Smith, *Seçilmiş...*, s. 102-103

²³³ Redgate, *The Armenians...*, s. 249-252

²³⁴ Smith, *a.g.e.*, s. 106

²³⁵ Sunny, *a.g.e.*, s. 69

²³⁶ Armstrong, *a.g.e.*, s. 250

Ortodoks imparatorunun tüm ihtişamıyla yeniden gelişine yönelik ve İstanbul'un yeniden ele geçirilmesine dair vahiysele kehanetler sunmuştur.²³⁷ Yunan milliyetçiliğinde kilise büyük bir rol oynamıştır. Rumluk ve Ortodoks birliği çerçevesinde din, milli karakteri şekillendirmiştir. Rum beylerin, Rum papazların nüfuzu, bir dereceye kadar bütün Rumeli halkını Rumlaştırmıştır. Ortodoks Osmanlı tebaası, hep Fener Rum Patrikliğine bağlı olduğundan kısmen Rumlaştırılmıştır.²³⁸ Bu bağlamda, Fener-Rum Patrikliği ve temsil ettiği Ortodoksluk inancı Yunan kimliğinin oluşmasında ve Yunanistan'ın bağımsızlığa kavuşmasında önemli bir işlev görmüştür.

Avrupa'daki en temel bölünme, Bizans ve onun mirasçuları ile Roma ve onun seküler evlatları arasında olagelmıştır. Kültürel ve örgütsel farklılıklar, çözülemez hudutları kurmak için etkileşimde bulunmuştur. Temel bir etmen, Grekçenin, onu konuşanlar tarafından ne ölçüde mükemmel olarak görüldüğüdür. Denilebilir ki, Fransız kültürü hariç hiçbir modern kültür, dilsel kullanımını etnik kimliğin öncelikli ölçütü kılmaya bu kadar enerji harcamamıştır. Helenistik zamanların kültürü esas olarak sözlüdür. Bu sözlü gelenek, Bizans'ta, özellikle ruhban olmayanlar arasında hayatta kalmış; ama Yeni Ahit'te özgün yazılı biçimiyle Söz'e sahip olmak, Grekçenin sadece üstün değil, aynı zamanda kutsal –muhtemelen *tek* kutsal dil olduğunu düşünmek için güçlü bir itki oluşturmuştur.²³⁹

Litvanyalıların etnik/milli kimliklerini günümüze taşıyabilmelerinin temel sebeplerinden biri din/inanç tercihi olmuştur. 15. yüzyıl boyunca Litvanyalıların yaklaşık yarısı Ortodoksluğa geçmiş ve Slav nüfus içinde asimile olmuştu. Bununla beraber Jagietto Hanedanı'nın da bulunduğu ülkenin batı kısmı Katolik olmuştur. İki siyasi kurumun 1386'da bir hükümdar altında birleşmesinden sonra Leh soylularının artan etkisinin yanı sıra bu din değiştirme belirleyiciydi. Birlik öncelikli olarak hanedan ile ilgili nedenlerle motive edilse de, Kilise Meclisi'nin doğuya doğru genişleme çabalarının bir birkimini de temsil etmiştir.²⁴⁰

²³⁷ Smith, *a.g.e.*, s. 136-137

²³⁸ Yusuf Akçura, *Tarih-i Siyasi; 1926-1927-1928 Ders Notları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016b, s. 536

²³⁹ Armstrong, *a.g.e.*, s. 264-65

²⁴⁰ Armstrong, *a.g.e.*, s. 279

Dini iletişimin etkileri çoğu zaman beklenmeyen etkilerdir. Bunlar, özellikle, dilsel kullanım üzerindeki dini yönetsel ayrımların etnik kimlik üzerindeki dolaylı ama oldukça güçlü olan etkileridir. İdari memurlar, hizmet alıcılarının dilsel örüntüleri üzerinde güçlü bir etki dayatmaksızın işlerini yaparken, ayin, vaaz ve hukuki işlemlerdeki kullanım nadiren yansızdır. Özel kutsal yazı düzenlerinin kullanımından kaynaklanan simgesel ilişkiler, çoğu zaman araçsal iletişim kadar etkilidir. Bu tür ilişkiler öylesine güçlüdür ki, yazı düzeninin ya da alfabenin değiştirilmesi din değiştirmenin olağan bir sonucudur. Bu nedenle 7. yüzyılda Pehlevi alfabesinin Arap alfabesiyle değiştirilmesi, İran'ın Zerdüştlük'ten İslam'a geçişini tasdik etmiştir. Benzer biçimde ama ters yönlü bir gelişme Luther Protestancılığını seçen Almanların alfabe tercihinde gözlemlenmektedir. Lutherci Almanlar, dokuz yüzyıl sonra, Katoliklerin ve Kalvinistlerin kullandığı *bitişik el yazısı* yerine *Gotik* el yazısını benimsemiştir. Diğer yandan, fazlasıyla ayırt edici kutsal yazı düzeni, yalıtılmış bir etnodinsel grup için, etnik sınırı ayakta tutan önemli bir simgedir.²⁴¹

Siyasi ve dini özerklik ve seçilmişlik inancı Fransız milli kimliğinin de oluşmasında ve gelişmesinde önemli bir yere sahiptir. Fransız Krallığı, Ortaçağ boyunca, seküler otoritelere, papalığa karşı gerçek anlamda bağımsızlık elde etti. Bu başarı Batı ve Doğu Avrupa seküler yöneticilerini, kendi bağımsızlık iddiaları için Fransızlarınkini model almaya yöneltti. Fransız kültürünün erişilmez saygınlığı ve papalığın bağımsız siyasi kurumları cesaretlendirmesi genellikle bu tür bir taklidin lehineydi. Aynı zamanda diğer seküler yöneticiler meşruiyetlerini diğer mit bileşenleriyle, özellikle *antemurale mythomoteur** ile güçlendirmiştir. Ama tekerrür eden Kutsal Roma imparatorluk yapıları, Habsburgların büyük ama geçici başarısında olduğu gibi, bu savunma mitini İslam'a karşı kullanmıştır.²⁴² Duygusal özlemlerinin kendisini yeniden Hıristiyan inancına taşıyan ve farkında olmadan büyük Katolik Restorasyonu'yla işbirliği yapmaya sürüklediği Rousseau, bir birey olarak Savayard Rahipleri dinini –Katolik modernizminin belli belirsiz tanımlaması– tebliğ etmiştir. Ancak bir milliyetçi olan Rousseau toplumsal sözleşmenin bir parçası

²⁴¹ Armstrong, *a.g.e.*, s. 252

* Antemurale efsanesi veya Bulwark efsanesi, bir milletin diğer dinlere, milletlere veya ideolojilere karşı siper olma misyonunu anlatan milliyetçi efsanelerden biridir. *Antemurale* kelimesi Latince *ante* (önce, zaman ve mekânda) ve *murale* (duvar, nitelik) kelimelerinden türetilmiştir.

²⁴² Armstrong, *a.g.e.*, s. 211

olarak egemen halkların *genel isteği* tarafından kurulmuş olan milli bir din hayali kurmaktaydı. Her iki açıdan da, bu Cenovalı düşünür, çok az sayıda Fransız'a nasip olan Fransız aydınlanma tarihinin yöneliminde pay sahibi olmuştur.²⁴³

IX. Louis'nin aziz kişilik kültü ve Haçlı Seferleri sırasında ve Haçlı krallıkları arasında Franklar tarafından gösterilen güçlü liderlikle böyle bir anlayış daha da teşvik edilmiştir. Sonuç olarak, eğitilmiş Fransa halkı kendini kutsanmış bir halk, Kilise ve Papalık için sadık kullar olarak görmeye başlamıştır. On üçüncü-on beşinci yüzyıllarda yazılan Fransızca kroniklerin tamamı Fransız krallığının ve en Hıristiyan krallarının başlıca erdemi olan *iman* konusunda yaygın bir inancı ve sonuç olarak Fransızların özel bir krallık ve yeryüzündeki farklı bir görevi olan insanlar olarak seçildiğini ortaya koymaktadır.²⁴⁴ On beşinci yüzyılın başlarında Fransa'da ideolojik bir hareket olan milliyetçilikten söz etmek kesinlikle kronolojik anlamda hatalı olmadığı gibi, İngiltere ve dayanağı Tanrı'nın seçtiği krallığın üstün inancının ve bağlılığının somut örneği durumundaki *Rex Christianissimus** olan Fransız etnik seçilmişlik duygusu üzerine kurulmuş Burgonya arasındaki uzun soluklu savaşlar tarafından harekete geçirilen, artan bir *milli duyarlılık* tespit edilebilir.²⁴⁵

Anglo-Sakson dönemi boyunca, kutsal metinci ve providansiyalist (kaderci) okuma, Reformasyondan çok önce bir İngiliz etnik seçilmişliği ve aynı zamanda bir kuruluş mitinin çerçevesini sağlamıştır.²⁴⁶ On üçüncü ve on dördüncü yüzyılın sonlarına doğru, Edward'ın Galler, İskoçya ve daha sonraları Fransa'ya karşı yürüttüğü savaşlar dizisinde, Chaucer çağında İngiliz edebiyatının yükselişinde, idare ve mahkemelerde İngilizce kullanımında daha agresif ve yaygın bir İngiliz milli düşüncesi kendini hissettirmiştir.²⁴⁷ On altıncı yüzyılda, İngiliz seçilmişliği ve misyonuna olan inancın ilk tam ve yaygın ifadesiyle karşılaşırız.²⁴⁸ Fakat etnik seçilmişlik duygusuna ilişkin bu inancın en güçlü ifadesi, Kitabı Mukaddes'in 1560'lardan başlayarak basılı çevirilerinde, özellikle de 1554'te ilk kez yayımlanan

²⁴³ Baron, *Modern Milliyetçilik ...*, s. 79

²⁴⁴ Smith, *a.g.e.*, s. 148-149

* İlk defa 1493 yılında Papa VI. Alexander tarafından İspanyol egemenlerine verilen En Katolik Kral ve En Katolik Majesteleri ünvanları.

²⁴⁵ Smith, *a.g.e.*, s. 152

²⁴⁶ Adrian Hastings, *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism*, Cambridge University Press, Cambridge 1997, s. 36-42

²⁴⁷ Smith, *a.g.e.*, s. 161

²⁴⁸ Smith, *a.g.e.*, s. 162

ve 1570'te tam sürümü çıkan Foxe'nin *Book of Martyrs* adlı eserinde bulunmaktadır.²⁴⁹ 1559'da Londra'nın gelecekteki piskoposu John Alymer, “*Tanrı İngiliz'dir ve İngiltere bereket ülkesidir; Tanrı ve melekleri, yabancı düşmanlarına karşı onun tarafında savaşıyor*” diyordu.²⁵⁰ Aynı bağlamda, 1554'te yayınlanan bir broşürde, “*Ey Tanrım, İngiltere'nin seçilmiş halkını düşmanları olan Papacı yobazların askerlerine karşı koru!*” duası yer alıyordu.²⁵¹ Sonraki yüzyılda, daima bir azınlık konumunda olan Püritenler her ne kadar Parlamente'ye ve Cromwell'in *yeni model ordusuna* yerleştirilmiş olsalar da kuşkusuz Tanrı'nın seçtiği İngiliz halkının denklemdeki yerini ancak isyanlarının ve kralın öldürülmesinin etkisi ile de olsa güçlendirdiler.²⁵²

İngiliz Protestanların seçilmişliği hakkındaki bu *mit* 1689'dan sonra anayasal uzlaşmaya ve on sekizinci yüzyılda *İngiliz* milli kimliğinin yükselmesini sağladı. İngiltere çapında dini inanç ve inanışların düzensiz olması ve İngiliz siyasi ve dini birlik fikrine karşı çok fazla direnç olmasına rağmen, baskın akım olarak *Protestanlık* (daha doğrusu *Anglikanlık*) kaldı ve bu akım yalnızca ülkedeki Papalık karşıtlığı isyanlarında değil, aynı zamanda yurtdışındaki kültürel (ve daha sonra ırksal) üstünlük ve sömürgecilik tutumlarında da ifade edilen milli benzersizlik hissini büyük ölçüde güçlendirdi. Fetih, medeniyet ve Hıristiyanlaştırma misyonu aracılığıyla yayılmacı ve emperyalist İngiliz milliyetçiliğinin büyümesinin bir boyutu da, İngiliz misyon seçimindeki protestan inancın etkilerinde görülebilir.²⁵³

Britanya adalarının etnik seçilmişliklerinde, genellikle İngiliz inançlarına tepki olarak ve İngiliz siyasi ve kültürel egemenliği dayatmasına karşı tamamen ayrı kültürler ve inançlar gelişti. Elbette vakalar birbirlerine benzemiyordu. Eski modern İskoçya ve az çok Galler'de, dini (protestan) önceliğinin huzursuz kabul edilmişliği vardı, Ortaçağ ve erken modern İrlanda'da militan bir Protestan İngiliz milliyetçiliği kültürel ve milli gerekçelerle olduğu gibi, dinsel açıdan da kabul edilemezdi.²⁵⁴

İskoçça, sadece on ikinci yüzyılda, Kuzey İskoçya/dağlık bölgenin

²⁴⁹ Smith, *a.g.e.*, s. 163

²⁵⁰ Liah Greenfield, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, MA Harvard University Press, Harvard 1992, s. 60

²⁵¹ Smith, *a.g.e.*, s. 164

²⁵² Smith, *a.g.e.*, s. 165

²⁵³ Linda Colley, *Britons: Forging the Nation, 1707-1837*, Yale University Press, London 1992, s. 8-32

²⁵⁴ Smith, *a.g.e.*, s. 168

güneyindeki ülkenin dili haline geldi. Üç faktör İskoç siyasi kimliği duygusunu bir araya getirmeye yardımcı oldu.²⁵⁵ *İlki*, Tacitus tarafından *yerin büyük ve biçimsiz bir alanı* olarak tanımlanan, ülkenin ucuna doğru ilerleyen ve nihayetinde bir tür kama gibi sivrilen, İskoçya'nın konumu, *fiziki* coğrafyasıydı. *İkincisi*, 1097'den 1286'ya Malcolm Canmore'dan III. Alexander'a kadar tek bir sıra halinde hanedan ardılı olarak sağlamlaşmış bir krallığın büyümesidir. *Ve üçüncüsü*, Malcolm'un karısı Kraliçe Margaret tarafından başlatılan reformların ardından ve özellikle York'un başpiskoposluğundan ziyade Papaya karşı doğrudan sorumluluk alma hakkını kazandığı 1192'den sonra, İskoç Kilisesinin piskoposların yönetiminde bağımsızlığının giderek artmasıdır. 1320 yılında, unutulmaz bir şekilde İskoçya'nın kökeninden o ana kadar bağımsızlığını tekrar teyit eden otuz dokuz önde gelen baron ve diğer baronlar, mülk sahipleri ve İskoçya topraklarındaki tüm topluluk baronları tarafından Papa'ya gönderilen mektup (Arbroath Deklarasyonu), İngilizlerin iddialarına karşı ilk milli İskoç tepkisi olarak kabul edilebilir.²⁵⁶

1559'dan sonra yoğun bir Kalvinist Presbiteriyenizm dalgası, Knox ve ülkeye dönen Mary dönemi sürgünleri için dayanak oluşturdu. Bu dalga, Kitab-ı Mukaddes okuyucularından oluşan ve Tanrı'ya taahhütte bulunmuş bir topluluğun seçilmiş olma duygusunu doğurdu ve on altıncı yüzyılın sonlarında çok büyük bir başarı kazandı. Bunlar İskoç seçilmişliği miti nedeniyle, İskoçları aralıklarla sınırın güneyindeki siyasete itmeyi amaçlayan reformlarla ve İngiliz müdahalesiyle tedirgin edilen bir topluluktu.²⁵⁷

Gal milli kimliğinin oluşumunda da benzer bir süreci izlemek mümkün. Nüfus artışı, genişleyen pazar ekonomisi, daha karmaşık bir toplum ve devlet idaresinin başlangıcı, 1282'de I. Edward'ın işgaliyle vahşice bastırılacak olan başlangıçtaki bir Gal milli kimliği için temel oluşturuyordu. Bazı köleler ve avam tabakasındakiler arasında yaşanan bu duruma dair izler, etnik ve binyılcı duygular aracılığıyla gösterilir ki, bu durum daha sonraki on dördüncü yüzyılın köylü ayaklanmalarına neden oldu ve *Tanrı'nın lütfuyla Galler prensi* olan Owain Glyn Dwi'nin 1400-1415 döneminde başlattığı sürekli isyanla doruğa ulaştı. Yerel

²⁵⁵ Bruce Webster, *Medieval Scotland: The Making of an Identity*, Macmillan Press, London 1997, s. 13-14

²⁵⁶ Webster, *Medieval Scotland: ...*, s. 85-87

²⁵⁷ Smith, *a.g.e.*, s. 173

kilisenin eski statüsü Galler halkının önceliği ve ilahi seçilmişliği fikrini destekledi.²⁵⁸ 1588’de Galce’ye çevrildikten sonra 1620’de revize edilip 1630’da daha küçük bir biçimde yeniden yayımlanan Kitab-ı Mukaddes (Küçük İncil) her Galler hanesinde sözlü edebiyatın temel kaynağı haline geldi.²⁵⁹

Seçilmişlik mitinin ve dini inacın bir milli kimliğin oluşmasına etkisini en çarpıcı şekilde Rus kimliğinin oluşumunda izlemek mümkündür. Onuncu yüzyılda, Güney Hazar Krallığının Svyatoslav tarafından yıkılmasından sonra oğlu Vladimir, büyükannesi Olga’nın izinden gitti ve hem kendisini hem halkını 988’de vaftiz ettirdi. Vladimir’in 1115 civarında yazılan tektanrılı inaçları *yargılaması*, onun dönüşümü ve Hıristiyanlığın Rusya’ya gelişi hakkındaki uzun açıklamasını içeren *Geçmiş Yılların Masalı*, *kanonik** temel Rus Kroniğinin merkezidir. O andan itibaren Ortodoks inancı, ancak kırsalda yavaşça yayılmasına rağmen, Rus toplumunda ve siyasetinde tanımlayıcı ve birleştirici bir rol üstlenmiştir.²⁶⁰ 1453’te Konstantinopolis’in Osmanlı Türkleri tarafından ele geçirilmesinden sonra Bizans yeniden ele geçirilemezse ve Heretik Kutsal Roma İmparatorluğu kabul edilemez durumda idiyse, ayakta kalan en büyük Ortodoks devleti olan Ortodoks Rusya Moskof Devleti, imparatorluk giysisini üstüne alamaz mıydı? Tüm bunların ötesinde, İmparatorluğun tahtı bir zamanlar Roma’dan Konstantinopolis’e taşınmıştı, neden ona layık bir halef için ikinci kez taşınması? Aynı zamanda Rus Kilisesi büyük oranda müstakil ve milli hale gelmiştir ki, bu dönemde devletin siyasi topluluğu ve topluluğun dinsel yapısı bütünleşmiştir.²⁶¹

Rus Kilisesi daha sonra bir araya gelerek Rus milletini oluşturacak çeşitli etnik grupların birliğinin geliştirilmesinde pek çok açıdan araç rolü oynamıştır. Rus Kilisesi, aynı zamanda bu etnik gruplara akrabalıktan farklı olarak, komşularını farklı dinlere mensup topluluklardan seçerek değişik bir duygu aşlamıştı. Doğu Hıristiyanlığını benimsemek suretiyle Olga, Viladimir ve bunların takipçileri, Batı medeniyetinin geleceğine yönelik hayati kararlar aldılar. Bunlar, İslamı, Yahudiliği

²⁵⁸ Smith, *a.g.e.*, s. 174-175

²⁵⁹ Smith, *a.g.e.*, s. 176

* Kanonik, Yunanca kanon (kanun, kural) kökünden türemiş bir kelimedir. *Genel olarak kabul edilen veya otoritelerce doğrulanmış* anlamlarında kullanılır. Teolojiden matematiğe kadar çok geniş bir kullanım alanı vardır. Teolojik olarak, ilahi etki ile yazıldığına inanılan Matta, Markos, Luka ve Yuhanna İncillerini ifade etmek için kullanılır.

²⁶⁰ Smith, *a.g.e.*, s. 138

²⁶¹ Ian Crummey, *The Formation of Muscovy, 1304-1619*, Longman, London 1987, s. 96, 132-134

ya da Roma Katolikliğini seçebilirlerdi. Fakat Ortadoksluk'ta karar kıldılar. Böylece Katolik Avrupa'dan ayrıldılar.²⁶²

Ortaçağ Rus toplumunda dini örgütlenme, tüm Rusya'da yaygın olan tek merkezleşmiş kurumdu. Kilise parçalanmış toprağın ayrılmış kısımlarını ve seyrek bir biçimde yayılan nüfusu birbirine bağlayan tek çimento olarak hareket etti.²⁶³

Rusya ile Avrupa arasındaki manevi çelişki, en önemli etkisini Rus manastır yapısında gösterdi. Öncü hiyerarşik tabaka Rus manastırlarında yetiştirildi; bu manastırların sayısı ve maddi gücü nüfus artış oranına göre çok daha hızlı arttı. MS 1000-1700 yılları arasında 370 manastır kurulmuştur. Ortaçağda Batı'ya göre daha fazla olan bu kurumlar ticaretin ve endüstrinin merkezi haline geldi.²⁶⁴ 1504 Konsilinde, Tanrı'dan asayı alan otokrat Çarın üstünlüğünü onayladı. Devlet ve Kilisenin yeni keşfedilen bu birliği vasıtasıyla yeni iyimser, hatta zafer sahibi bir milli ruh ortaya çıktı.²⁶⁵

Moskova hiyerarşisinin kontrolüne bağlı olan bu manastırların milli birliğin sağlanması konusunda önemli etkileri oldu.²⁶⁶ Milli birlik, aynı zamanda seküler güçle kilise gücünün yakın ilişkisi neticesi hız kazandı. Otoritesi zamanla Litvanya'ya kadar uzanan Moskova Psikoposluğu'nun üstünlüğü Korkunç İvan'ın çarlığı döneminde birliğin sağlanması için altyapı hazırladı. Moskova siyasi başkent olmadan önce Rus dini yapısının başkentiydi.²⁶⁷

Siyasi açıdan da, Slavların birliği ve üstün kültürel miraslarına olan inanç, 1848 Kongresindeki ilk başarısızlıktan sonra, on dokuzuncu yüzyılda hesaba katılması gereken bir faktör haline geldi. Daha sonraki Pan-Slav kongreleri, Dostoyevski gazeteciliği ve Danilevski'nin tarihi yazılarıyla birlikte, 19. yüzyılın sonuna kadar Çarlık politikasına güçlü bir milliyetçi akım eklemeye yardımcı oldu. Milletler arasında, ki Batıya hayran olanlar arasında bile, Rusya'nın benzersizliği duygusu ve ayrı tarihi ve kaderi olduğu düşüncesi, reformist ya da devrimci

²⁶² Baron, *a.g.e.*, s. 202-203

²⁶³ Alexandre Eck, *Le Moyen Age Russe*, The Hague: Mouton, Paris 1968, s. 122. 'den aktaran Armstrong, *a.g.e.*, s. 280

²⁶⁴ Baron, *a.g.e.*, s. 204

²⁶⁵ Crummey, *a.g.e.*, s. 136

²⁶⁶ Baron, *a.g.e.*, s. 204

²⁶⁷ Baron, *a.g.e.*, s. 205

özlemlerinin önemli bir bileşeni haline geldi.²⁶⁸

Güçlü ve baskın millikliklerin arasında/kıyısında asimile olmadan farklılığını koruyabilen etnik/milli kimlikler bunu, hâkim milli kimliğin dışında, çoğu zaman ona muhalif bir dine/inanca sahip olmalarına borçludur. Macaristan Krallığı'ndaki Uniat Kiliselerin geniş grupları (bazıları ruten ya da Ukraynalı, 19. yüzyılda bilinir oldukları haliyle çoğu Rumen), Habsburg İmparatorluğu'nun Katolik çoğunluğunun ihmal edilmiş bir kesimi olarak kaldı. 19. yüzyıla doğru Uniat Ukraynalılar ulusal bilinçte önemli bir rol oynamaya başladı. Bununla beraber Ukrayna hareketi birincil mitini, eski Lehistan'daki Katolik-Ortodoks sınırından çok, İslam-Hıristyan sınırındaki Kazak deneyiminden türetti.²⁶⁹

Çek kimliğinin korunmasında ya da yeniden inşa edilmesinde de inanç farklılığının izlerini görmek mümkün. Katolik karşıtı hizip, 1609'da herkesin Çekçe öğrenmesini talep ederek harekete geçti. 1615'te Bohemya Meclisi, mirasın, daha yaşlı kardeşleri Çekçe öğrenmediyse, Çekçe öğrenen daha genç çocuklara geçmesi gerektiğine karar verdi; ayrıca bir göçmen ailenin memur olabilmesi için, üç kuşak boyunca ikamet ve Çekçeye hâkimiyet şartı getirildi.²⁷⁰

Sırp kimliğinin sürekliliği, Osmanlı millet sistemi çerçevesinde Ortodoks kilisesine bağlanması sayesinde mümkün olmuştur; kuzeyden güneye, Karlovaç'tan Kosova'ya 1000 km'den daha geniş bir alanda vuku bulan göçlerle darmadağın olan Sırlar eğer Ortodoks inancı paylaşmasalardı, büyük ihtimalle ya Katolik bir topluluk içinde eriyebilecekler (böylece Hırvatların bölgelerinde Hırvat olacaklar) ya da İslamiyet'i benimseyeceklerdi. Yugoslavya toprakları üzerinde dini kimliği ve bir halka aidiyeti bu denli açık olarak tanımlayan ilk topluluk Sırlardır; millet sistemi böyle bir kimlik edinmeyi sadece pekiştirmiştir.²⁷¹

Doğu Avrupa'da ve Balkanlarda pek çok ülkede din, milli kimliğin asli bileşeni işlevini görmüştür. Yunan, Bulgar milli Ortodoks kiliseleri millet inşasını bizzat yönetmişlerdir. Katolik inancıyla iç içe olan Polonya milliyetçiliği, Polonya'yı bölen ağır yenilgileri Meryem-İsa kültüyle bağdaştırıp bir *kurban ve mağdur millet*

²⁶⁸ Greenfield, *Nationalism: Five ...*, s. 265-270

²⁶⁹ Armstrong, *a.g.e.*, s. 281

²⁷⁰ Armstrong, *a.g.e.*, s. 283

²⁷¹ Joseph Kralic, "Hırvatlar, Bosnalı Müslümanlar ve Sırlar'ın Ulus-Devlet Kavrayışı", *Uluslar ve Milliyetçilikler*, (Haz.: Jean Leca, Çev.: Siren İdemem), Metis Yayınları, İstanbul 1998, s. 92

mitolojisi üreterek ayakta kalmıştır. Polonya Katolikliğinin katılığı, bağınazlığı, devletsiz kaldığı devrelerde bile Polonya milliyetçiliğinin bekasını sağlamıştır.²⁷²

İnanç-milli kimlik ilişkisinin en açık gözlemlendiği milletlerden birisi İran-Fars milletidir. Arap istilasına kadar Persler yabancı kültürleri asimile etme konusunda uzun yıllara yayılan bir tecrübeye sahiptiler. O kültürleri kendilerine göre şekillendirirler ya da bazı kısımlarını alıp bazı kısımlarını reddederlerdi. Araplardan sonra ise İslam'ı benimsemeye zorlanmışlardı. Kur'an'ın Allah'ın Kelamı, Muhammed'in ise onun peygamberi olduğunu kabul etmekten başka çareleri yoktu. Fakat yüzyıllar boyunca İslam'ı Arap istilacılardan farklı yorumladılar. Şiilik denilen tefsir, İslam tarihini kendine özgü bir şekilde okumaya dayanır ve İslam'ı, çok eskilere dayanan İran'a has inanışları güçlendirmek için ustaca kullanır.²⁷³ Şiiliğin devlet otoritesinin gücü bağlamında İran'a, İsrailinkine benzer bir avantaj sağladığını görmek gerekir.²⁷⁴

Bugünkü Türk kimliğinin oluşması ve farklı bir milli kimlik olarak varlığını devam ettirebilmesinin en önemli belirleyicilerinden birisi de Türklerin Müslümanlığı kabul etmeden önceki inançlarını kısmen devam ettirdikleri ve her halükarda Araplarınkinden farklı olarak yorumladıkları İslam inancı olmuştur. Bu İslami anlayışın kökenleri Orta Asya'ya ve Ahmet Yesevi'ye dayanır, ancak ilerleyen dönemlerde, özellikle Hilafetin Osmanlı hanedanına geçmesinden sonra Arap-İslam anlayışının etkisi görülür.²⁷⁵ Gökalp, Türklerin İslam öncesi inançlarının izlerinin Türk kültürü içinde devam ettiğini ve bunun Türklerde farklı bir İslam anlayışı meydana getirdiğini iddia eder.²⁷⁶

Orta Asya kökenli Yesevi ve Nakşibendilik alt ve orta tabaka Anadolu-

²⁷² Tanıl Bora, *Türk Sağının Üç Hali; Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslamcılık*, Birikim Kitapları, İstanbul 2015, s. 102

²⁷³ Stephan Kinzer, *Şah'ın Bütün Adamları: Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu'da Teorinin Kökenleri*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 38

²⁷⁴ Yalçın Sarıkaya, *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008, s. 127

²⁷⁵ H. Kemal Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, (Çev.: Bahar Tırnakçı), Timaş Yayınları, 2013, s. 44

²⁷⁶ Gökalp, *Türkçülüğün...*, s. 55, "Bir millet diğer milletin dini, ahlaki, bedii duygularını taklit edemez. Mesela Türklerin İslamiyet'ten evvelki dininde Gök Tanrı mükâfat tanrısıdır, mücâzâta (cezaya) karışmaz. Mücazat ilahı, Erlik Han isminde başka bir üstürevi (mitik) şahsiyettir. Tanrı yalnız cemâl (güzellik) sıfatıyla tecelli ettiği için eski Türkler yalnız onu severlerdi; tanrıya karşı korku hissiyle mütehasis olmazlardı. İslamiyet'ten sonra, Türklerde muhabbetullahın galip olması bu eski ananın devamından ibarettir. Türklerde mahâfetullah (Allah korkusu) pek enderdir."

Rumeli İslam'ına damgasını vurmuştur. Üst seviyede de bu bölgenin İslam'ını Muhammed el Maturidi (853-944) derinden etkilemiştir. Akla, kişisel ve sosyal hayat gerçeklerine uygun bir inanç sistemi düşünen Maturidi, teorik ve pratik ahlâkı birleştirme yolunu aramış, ayet ve hadislerle kendi tefsirlerini eklemiştir. Günün İslami eserleri yanında yabancı kaynakları da okuyan Semerkant doğumlu Maturidi, İslam dünyasının en önde gelen simalarındandır. Türkiye'de temel İslami anlayış Maturidi'nin görüşlerine çok yakındır.²⁷⁷ Dinin/inancın Türk kimliği ve Türk milliyetçiliği üzerindeki etkisi ikinci bölümde daha ayrıntılı şekilde tartışılacaktır.

2.2.1.2. Mezhep Savaşları ve Vesfalya Milletler Sitemi

Bugün, birliklerini uzun zaman önce tamamlamış modernlik timsali Batılı milletlerin barışçı gözüken vatanseverlikleri aslında önceki kanlı tarihlerinin sonucudur. Devletlerin ve milletlerin birliklerini sağlama süreci kendiliğindenlikle alakası olmayan uzun bir süreçtir. Günümüzde demokratik devletler olarak kabul ettiğimiz devletler, tıpkı yeni devletler gibi çatışma tabanlıdır. Yine günümüzde bize doğal gelen milli kimlikler, sembolik çekişmelerin yanı sıra kültürel ve somut şiddetin ürünleridir.²⁷⁸ Bugün demokratik değerlere sahip, insan haklarını en üst seviyede uygulayan, birbirlerine ve farklılıklara saygıyı özümsemiş görünen Avrupa milli kimlikleri, yüz yıllar süren mezhep ve etnik temelli kanlı çatışmaların homojenleştirdiği nüfuslar üzerine inşa edilmiştir. Bunlardan ilki ve en önemlilerinden birisi 1524-1525 yıllarında yaşanan Büyük Alman Köylü Ayaklanması'dır. Protestan din adamları tarafından desteklenen ve ekonomik sebepleri de olan örgütsüz yaklaşık üç yüz bin Alman köylü ve çiftçinin katıldığı silahlı ayaklanma disiplinli ordulara sahip Katolik aristokratlar tarafından bastırılmış ve yaklaşık yüz bin çiftçi öldürülmüştür.²⁷⁹ Bu ayaklanmanın acı hatıraları Protestanlık üzerine inşa edilmiş Alman milli kimliğinin oluşmasında önemli bir etkiye sahip olmuştur.

Avrupa tarihi için önemli ikinci din savaşı 1562-1598 yılları arasında Fransa krallığı topraklarında yaşanan Fransız Din Savaşları'dır. Katoliklerle Reformcu/Kalvinist/Protestan Huguenotlar arasında 36 yıl süren savaş boyunca

²⁷⁷ Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze...*, s. 44

²⁷⁸ Calhoun, *Milliyetçilik...*, s. 117

²⁷⁹ Encyclopaedia Britannica, Peasants' War, <https://www.britannica.com/event/Peasants-War>, Erişim Tarihi: 01.05.2018.

şiddet, hastalık ve kıtlığa bağlı olarak yaklaşık üç milyon insan ölmüştür. Ancak Kral IV. Henry tarafından bastırılabilen ayaklanmalar sonunda Fransa nüfusunun % 10'unu oluşturan Huguenotlar'ın nüfusu % 8'e gerilemiştir. Fransa Din Savaşları yaklaşık sekiz milyon insanın ölümüne yol açan Otuz Yıl Savaşları'ndan sonra en fazla ölümün yaşandığı din savaşıdır.²⁸⁰ Fransız Din Savaşları, Fransa krallığının gücünü ve hâkimiyet alanını genişletmiş, bu güçlü krallık Katolik temelli Fransız kimliğinin en önemli biçimlendiricisi olmuştur. 1789 Fransız İhtilali'nde açığa çıkan milliyetçi coşkunun en önemli mimarı yüzyıllarca Avrupa'nın dominant gücü olan Fransa krallığıdır.

Avrupa tarihinde üçüncü din savaşları, bunların en büyüğü ve en yıkıcısı olan Otuz Yıl Savaşları'dır. 1618-1648 yılları arasında bugünkü Almanya topraklarında, Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu'nu oluşturan Katolik ve Protestan şehir devletleri arasında başlayan savaş, devamında neredeyse bütün Avrupa'ya yayılmış, şiddet, kıtlık ve vebaya bağlı olarak yaklaşık sekiz milyon insanın ölümüne sebep olduktan sonra 1648 yılında yapılan bir dizi anlaşmayı kapsayan Vesfalya Barışı ile sona ermiştir. Savaşta ölenlerin çoğu Kutsal Roma Cermen İmparatorluğu tebasıdır. Bu savaş Alman toplumsal hafızasında unutulmaz bir ulusal travma yaratan oldukça yıkıcı bir din savaşı olmuştur. Savaşın sonunda din bağı yerine hanedanlara ve uluslara olan bağlılıklar önem kazanmıştır. Vesfalya Barışı ile modern Avrupa uluslar sisteminin temelleri atılmıştır. Artık Avrupa kendi yasalarına göre davranan, kendi ekonomik ve siyasal çıkarlarını izleyen, istediği tarafta yer alan, ittifaklar kuran ve bozan modern devletlerden oluşacaktır.²⁸¹

Avrupa'da dini boyutu olan, bugünkü Avrupa milletlerinin şekillenmesine, onlar arasındaki farklılıkların ve husumetlerin kalıcılaşmasına sebep olan diğer bir önemli savaş İngiliz Sivil Savaşları veya Üç Krallık Savaşları'dır. 1639-1651 yılları arasında İngiltere, İskoçya ve İrlanda'da yaşanan ve İngiliz Sivil Savaşı olarak da bilinen çatışmalar dizisi, esas olarak monarşi yanlıları ve karşıtları arasında yaşanan dini ve siyasi gerilimlerin sonucuydu. Aynı zamanda İskoçya'nın ve İrlanda'nın üç krallıkta İngiltere'nin önceliğine karşı ulusal çatışmaların unsurlarına da sahipti.

²⁸⁰ Encyclopaedia Britannica, Wars of Religion, <https://www.britannica.com/event/Wars-of-Religion>, ErişimTarihi: 01.05.2018.

²⁸¹ Encyclopaedia Britannica, Thirty Years' War, <https://www.britannica.com/event/Thirty-Years-War>, ErişimTarihi: 01.05.2018.

1649 yılında Kral I. Charles İngiliz parlamentosunun kararıyla idam edilmesine rağmen, Oliver Cromwell'in komutasındaki modern profesyonel ordu İskoçya ve İrlanda'yı işgal etti ve İrlanda Katoliklerinin bütün topraklarına el koydu. Çatışmalarda kırk bini sivil yüz yirmi yedi bin insan öldü. Savaş sonunda vicdan özgürlüğünü ve ulusal özekliği savunanlar yenildi, Protestan, güçlü orduya sahip ve anayasal monarşiye sahip Birleşik Krallığın temelleri atıldı.²⁸² Diğer taraftan Calvinist Protestanlığı benimseyen İngilizlere karşı Katoliklikte kalmayı tercih eden İrlandalıların ve İskoçların Katolik temelli milli kimliklerinin varlığını sürdürmesine imkân verdi.

Modern Avrupa milletlerinin ve ulusal sınırlara dayalı modern ulus-devletlerin alt yapısını hazırlayan Napolyon savaşları Avrupa'da milli bilinç ateşinin parlaması açısından çok önemlidir. Birçok grubu Fransızlara karşı birleştirmekle kalmamış, hem bu muhalefetin hem de birçok ülkenin iç siyasi ve kültürel kurumunun *ulusal* model çerçevesinde yapılanmasını teşvik etmiştir.²⁸³ Fransa'nın ağır bir yenilgi aldığı 1815 Waterloo Savaşı sonrası düzenlenen Viyana Kongresi Avrupa'nın sınırlarının yeniden çizilmesini ve daha kalıcı bir barışı sağladı, milliyetçiliğin ve liberalizmin yayılmasına yol açtı. Güçlü İngiliz imparatorluğunun ortaya çıkmasına, Amerika'da bağımsızlık hareketlerine, İtalyan ve Alman topraklarında daha büyük devletlerin oluşmasına imkân sağladı.²⁸⁴

Batıda milli kimlik ve ortak tarih bilincinin oluşmasında ve milletlerin ortaya çıkmasında din savaşları ve şiddet önemli olmasını rağmen konuyu tek başına açıklayamaz. Avrupa milli kimlikleri başka birçok faktörün yanında kültürel yaratıcılığın da sonucudur.²⁸⁵ Renan'a göre, 1830 ayaklanması sonrası Belçika'nın kurulmasında çok büyük bir etken olan din, bu tarihten elli yıl sonra artık milletlerin sınırlarını belirleyen etkenler arasından tamamıyla çıkmış durumdadır.²⁸⁶

Din savaşları, geçen iki yüzyıl zarfında yerini milliyetçilik savaşlarına terk

²⁸² Encyclopaedia Britannica, English Civil Wars, <https://www.britannica.com/event/English-Civil-Wars>, ErişimTarihi: 01.05.2018.

²⁸³ Calhoun, *a.g.e.*, s. 20

²⁸⁴ Encyclopaedia Britannica, Napoleonic Wars, <https://www.britannica.com/event/Napoleonic-Wars>, ErişimTarihi: 01.05.2018.

²⁸⁵ Calhoun, *a.g.e.*, s. 117

²⁸⁶ Renan, *a.g.e.*, s. 55

etti. Çok zararlı bir niteliğe sahip *cuius regio eius religio** yeniden, bu sefer halkının milli birliğini talep eden milli devlet kisvesi altında ortaya çıktı. *Cuius regio eius natio*** giderek yeniçağın yıkıcı bir sloganı haline geldi. Avrupa, aslında bütün dünya giderek savaşın içine sürüklendi. Muhalif milli iddiaların yol açtığı bu çatışmalar yerini, 1914-1945 yıllarını kapsayan yeni bir 30 yıl savaşlarına yol açtı.²⁸⁷

Avrupa’da milli kimliklerin şekillenmesine ve milletlerin ortaya çıkmasına etki eden faktörlerden birisi de bilim ve teknolojideki gelişmelerdir. Bilim ve teknoloji alanındaki gelişmeleri tetikleyen esas faktör Hristiyanlığın Katolik yorumunun tekelinin kırılması, dinin batı toplumları üzerindeki belirleyiciliğin ortadan kalkması, bilim felsefesinin ve bilimsel düşüncenin önem kazanmasıdır.

2.2.2. Bilim ve Teknolojideki Gelişmeler

Avrupa’daki modern milli kimliklerin nasıl oluştuğu sorusuna fikri uyanış ve keşiflerden sonra diye cevap vermek en bilindik cevaplar arasındadır. Çünkü milli hâkimiyet ve milli birlik, toplulukları lord ve vassalın mülkü haline getiren ve kalın surlar ile küçük küçük ülkelere ayıran feodalizm bittikten sonra baş göstermiştir. Feodalizmin yıkılmasını sağlayan sebeplerden biri olarak küçük kalelerin önemini ortadan kaldıran top gibi savaş aletlerinin keşfedilmesi gösterilmektedir. Aynı biçimde Ortaçağ’da milliyet bilincinin kök salmasına en büyük engellerden biri dinin (Hristiyanlığın) bütün bireysel ve kollektif hakları gölgeler derecede ağır hâkimiyeti idi. Bilimsel keşifler, fikri uyanış bunu bir noktaya kadar sonlandırdı. Matbaanın icadı ile milliyetin en önemli unsuru olan yaygın edebiyat ve basın gelişti. Feodalizm ve Katoliklik gibi özgür aklı ve iradeyi baskılayan en önemli iki kurumun insanlar ve toplumlar üzerindeki kuşatıcılığı yıkıldıktan sonra bilim, düşünce ve teknikte ilerleme oldukça hızlı gelişti, bunlardaki gelişmeler milli kimliklerin temellerini güçlendirdi ve genişletti.²⁸⁸

2.2.2.1. Bilimdeki Gelişmeler

19. yüzyılın ayırt edici özelliği olan okuryazarlık, ticaret, sanayi, iletişim ve

* “Taht kiminse din onundur” anlamında çevrilebilecek Latince bir deyim.

** *Cuius regio eius religio*’dan uyarlanarak “Taht kiminse millet onundur” anlamında çevrilebilecek Latince bir söz.

²⁸⁷ Baron, *a.g.e.*, s. 312

²⁸⁸ Cemaleddin Velidi, “Millet ve Milliyet”, *Kazan Tatarlarında Milliyetçilik Akımı*, (Haz. Alper Alp), Berikan Yayınevi, Ankara 2011, s.39

devlet aygıtlarındaki genel büyüme her hanedanlık mülkü içinde halk dili temelinde birlik yaratma doğrultusunda güçlü itkiler meydana getirdi.²⁸⁹ Tarih, arkeoloji, filoloji gibi bilimler ve bu bilimlerdeki gelişmeler bir taraftan milliyetçi anlayışlardan beslenirken diğer taraftan kanıtlanabilen verilerle ve maddi kültürlerin somut kalıntılarıyla bu anlayışları teşvik etti, destekledi.²⁹⁰ Reform hareketleri sadece dinde değil, edebiyat ve sanatta da yerel/milli dillerin kullanımını genişletti. Milli dillerde yazılan kitaplar bir taraftan bu dillerin ortak diller haline gelmesini sağlarken diğer taraftan da bu dillerle ilgili bilimsel çalışmaları teşvik etti. Filoloji bilimine olan ilginin artması hem milli dillerin gelişimine katkı sağladı hem de dil araştırmaları yoluyla milli kimliklere ve kültürlere bağlılık duygusunun gelişmesine ve güçlenmesine aracılık etti. Özellikle Orta ve Doğu Avrupa’da gelişen milliyetçilikler yerel/milli dillerden ve bu dillere ait çalışmalardan çok yararlandılar. Keza aynı süreçte filolojinin yanında, arkeoloji, tarih, felsefe gibi bilimler de milli kimliklerin oluşmasına ve millet bilincinin gelişmesine hizmet etti.

Milli kimliklerin oluşmasında ve billurlaşmasında etkili olan en güçlü sınır mekanizmaları dil alanında ortaya çıktı. Kastilya dilinin ortaya çıkması ve İspanyol milli kimliğinin oluşması bu anlamda ilginç örneklerden birini oluşturmaktadır. Latince kökenli dillerin en kendine has olan ve birçok açıdan Batı Avrupa’dan askeri ve coğrafi koşulları nedeniyle yalıtılmış bulunan Kastilya dili tam da bu yalıtılmışlık nedeniyle, kralların onu 13. yüzyıl gibi erken bir tarihten itibaren yönetim için ayrıntılı bir kod olarak kullanmaya çalışmalarıyla, parlak bir biçimde gelişti. Modern bir Avrupa dili için ilk sistematik çalışma olan Kastilya diline ait ilk dilbilgisi çalışması 1492’de tamamlandı.²⁹¹ Yerel duyguların ve etnik bilince sahip prenslerin anadillerini saflaştırma çabalarının neden olduğu benzer çalışmalar Avrupa’nın diğer bölgelerinde de yapıldı. Floransa’da Accademia della Crusca, Roma’da Accademia dei Lincei, 16. yüzyıl boyunca filoloji ve sözcükler üzerinde çalıştı. Academic Franchise (1635) ve Real Academia Espanola (1713) birleşmiş siyasi kurumlarının simgeleri olarak dillerini geliştirmek için bu İtalyan modellerini kullandı. Sonuç olarak ilk Latin dil ailesine mensup siyasi kurumlar, milliyetçilik çağına tamamen ayrıntılı dilsel kodlarla girdi. Edebi diller 18. yüzyılın sonunda ve 19. yüzyılda,

²⁸⁹ Anderson, *Hayali Cemaatler...*, s. 94

²⁹⁰ Smith, *Milliyetçilik...*, s. 75

²⁹¹ Armstrong, *Milliyetçilikten Önce...*, s. 320

zorunlu askere alma, yaygın eğitim ve kitle medyası aracılığıyla yayılırken, algılanamaz geçişken biçimlerin, dağların iki yakasındaki halkları birleştirdiği Alplerde ve Pirenlerde keskin dil sınırları üretti. Bu gelişme Avrupa devletlerinin bölgesel bölünmesini mühürlemekte önemli bir rol oynadı.²⁹²

Filoloji daha çok milletlerin geçmiş yaşamını ve kurumlarını incelemeye ve açıklamaya çalışan bir bilimdir. Kadim zamanların efsanelerle karışık olaylarını ve kurumları, yani tarihini, mitoloji, teknoloji ve dilin yardımıyla inceleyerek bulmaya çabalar.²⁹³ Filoloji araştırmaları genellikle dilin milli kimlik tartışmalarında merkezi bir rol oynadığı Orta Avrupa'yla özdeşleştirilir. Aslında dilin standartlaştırılmasına Fransa'da da büyük önem verilmiştir. Sözlükler, dilbilgisi ve imla kılavuzları, 18. ve 19. yüzyıl İngiltere ve Amerika'sının ulusal sürecinin de önemli bir parçası olmuşlardır.²⁹⁴

Filoloji çalışmalarının milli kimliğin oluşmasına katkısı en belirgin şekilde Alman kimliği üzerinde oldu. Gerçekten de 19. yüzyılda Alman milli bilincinin oluşmasında en etkili düşünsel faktör Alman filolojisi olmuştur.²⁹⁵ Bu bilim sayesinde bugünkü medeniyetin ve insan topluluklarının kökleri olan kavimlerin yaşamı ve kültürleri öğreniliyordu. Akçura'ya göre, Alman düşünsel çalışmalarından doğan filoloji günümüz medeniyetine Fransız düşüncesi derecesinde belki daha fazla etki etmiştir. On dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa ülkelerinde tarih araştırmalarında, bilimsel öğretinin örgütlenmesinde ve düzenlenmesinde daha çok Alman yöntemi kabul edilmiştir.²⁹⁶

Tarih ve kültür araştırmaları, milli bilincin gelişmesinde önemli etkiye sahip olan ötekinin tanınmasında veya belirlenmesinde özel bir işleve sahiptir. Alman tarih ve dil araştırmaları, Alman kimliğinin ve Almanlık bilincinin Fransız karşıtlığı üzerinden gelişmesine zemin hazırlamıştır. Bu çalışmalar sonucunda, Almanlar Kutsal Roma Cermen imparatorluğunun zayıflatılmasının ve parçalanmasının, Vesfalya Anlaşması'yla birçok parçaya ayrılmış olmalarının sorumlusunun Fransızlar olduğunu öğrendiler. Alman filoloji araştırmalarının beslediği,

²⁹² Armstrong, *a.g.e.*, s. 324-325

²⁹³ Akçura, *Tarih-i Siyasi...*, s. 515-517

²⁹⁴ Calhoun, *a.g.e.*, s. 114

²⁹⁵ Akçura, *a.g.e.*, s. 513

²⁹⁶ Akçura, *a.g.e.*, s. 514

Fransızların Almanların daimi düşmanı olduğu algısı Alman milli bilincini canlı tutmuş, Alman birliğini yeniden kurma ve Fransızlardan intikam alma duygusu Almanlık bilincinin oluşmasında ve gelişmesinde en önemli etkenlerden birisini oluşturmuştur. Fransızlara karşı duyulan kin ve düşmanlık, Almanlık bilincini güçlendirmiştir.²⁹⁷

İtalyan özgürlük, bağımsızlık ve birlik hareketlerine etki eden sebeplerden birisi, ta 18. yüzyıl sonlarından itibaren İtalyan bilim adamlarının da Alman Vinkelman ve takipçilerinin arkeoloji ve filoloji yöntemleriyle, yani Alman ekolünün yöntemleriyle kendi kadim geçmişleriyle ilgili araştırma ve incelemeler sayesinde milli tarihi yayma ve milliyetçi düşünceleri telkin etmeleri olmuştur. Eski İtalya, yani Orta Çağdan önceki İtalya, büyük bir imparatorluk kurmuş Roma'dır.²⁹⁸ 18. yüzyıl sonlarında ve 19. yüzyıl başlarında çoğu yabancı olan kral ve beylerin yönetimi altında, birtakım devlet ve devletçiklere bölünmüş durumdaki İtalyanlarda dil birliği ta Dante Alighieri'den*, yani 14. yüzyıl başlarından itibaren oluşmuş olmasına rağmen siyasi birlik Burbon ve Habsburg hanedanlarının engellemeleri yüzünden bir türlü sağlanamamış, bölünmüşlük ve çekişme 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar devam etmiştir. 18. yüzyıl sonlarında ve 19. yüzyıl başlarında Alman bilim adamlarının Roma tarihi ve Latin filolojisiyle uğraşmaları, İtalyanlar arasında da takipçiler çıkardı.²⁹⁹ İtalyanların Roma dönemini inceleme ve araştırmaları, İtalya birliğini ve hatta Roma'yı ihya hayalini doğurdu. 19. yüzyılın ortalarında yayımlanan iki kitap adeta bu hayalin *İncilleri* gibi kabul edilebilir. Bunlardan biri Rahip Gioberti'nin** *Del Primato Morale de Civile Degli Italiani (İtalyanların Ahlaki ve Medeni Üstünlüğü)* adlı kitabıdır. Gioberti, arkeoloji ve tarihe dayanarak Roma sanatının ve siyasetinin mirasçısı ve koruyucusu olan İtalyan milletinin haklarını mağrurane talep ettiği ve Roma'yı yıkıp, bozan barbarlara, bilhassa Goluvalara*** kin ve düşmanlığını açıkladığı kitabı İtalyanları çok etkiledi.³⁰⁰ Gioberti'nin kitabını

²⁹⁷ Akçura, *a.g.e.*, s. 516-517

²⁹⁸ Akçura, *a.g.e.*, s. 530

* Dante Alighieri (1265, Floransa - 1321, Ravenna), İtalyan şair ve politikacı. En bilinen eseri, ahirete yapılan bir yolculuğu anlattığı İlahi Komedi'dir (*La Divina Commedia*). Bu eser Cehennem, Araf ve Cennet isimlerinde üç ciltten oluşmuştur. Dünya edebiyat tarihinin en büyük eserlerinden biri kabul edildiği gibi, modern İtalyancanın da temelini oluşturur.

²⁹⁹ Akçura, *a.g.e.*, s. 531

** Vincenzo Gioberti (1801-1852), İtalyan filozof, gazeteci ve politikacı

*** Galyalılar, Fransızların ataları.

³⁰⁰ Akçura, *a.g.e.*, s. 533

Savualı aristokrat Kont Balbo'nun* *İtalya'nın Ümidi (Spireza D'itaila)* adlı kitabı takip etti. Balbo kitabında İtalya'ya tarih ve soy temelli birlik, bağımsızlık ve özgürlük yollarını gösteriyordu.³⁰¹ 1789 Fransız İhtilali'i sonrasında İtalyan tarihçi, şair ve edebiyatçılarda Alman filoloji ekolünün etkisi açıktır. 1820 tarihlerine doğru Roma ve Floransa'da tarih araştırmalarının yayınlanması daha etkili oldu. Floransa'da Almanların *Monumenta*'larına benzer *Antologia* yayınlandı. Bu eserde İtalyan arkeolog ve filologları, Almanların Cermen ırkının kökenlerini araştırmada kullandıkları yöntemi, Latin ırkına uyguladılar. 1839 tarihlerinde İtalya'nın her tarafında Almanları taklit eden bilimsel dernekler kurulduğu görülür.³⁰²

Bütün bu bilimsel çalışmalar, Almanlar (ve Slavlar) üzerinde görülen etkisini İtalyanlarda da yaptı. İtalyanlarda geçmişe, soya, millete yönelik sevgiyi artırdı.³⁰³ Demek oluyorki daha Fransız ihtilali başlamadan, İtalya'da Alman yöntemiyle Roma döneminin incelenmesinden meydana çıkmış, tarihe dayalı bir çeşit vatanseverlik ve milliyetçilik oluşmaktaydı. Arkeoloji ve filoloji araştırmaları, o zamanlar Roma ve Floransa şehirlerinde toplanıyordu. Fransız İhtilali düşüncesi, bu düşüncenin unsurlarından olan özgürlük, bağımsızlık ve milliyet düşünceleri özellikle 1797'den itibaren İtalya'da etkili oldu.³⁰⁴

Baron, İtalyan milli birliğinin kurucu isimlerinin başında yer alan Mazzini'nin birleştirici unsur olarak dili değil coğrafyayı öne çıkardığını ileri sürmektedir. Ona göre, Fransa'da yaşamasına ve genelde Saint-Simonculuğuna rağmen Fransız öğretisinden daha çok Almanlardan etkilenen Mazzini'nin milliyetçi doktrininde dilin (linguistic) yerini coğrafyanın alma eğilimi gösterdiği görülmektedir. İtalya'nın ulusal birliğinin üstünlüğüne inanmış olan Mazzini, büyük dil ve diyalektik türlerden, ekonomik ve siyasal çatışmalar ve köklü kültürel ve tarihsel farklılıklardan kaynaklanan, inkâr edilemez bölgesel farklılıkların üstesinden gelecek bir gerekçe bulmak zorunda kalmıştır.³⁰⁵

Tarihsel ve kültürel araştırmaları ön plana alan bilimsel çalışmalar sonuçlarını Slav dünyası üzerinde de gösterdi. 1789 tarihinde, Prag Bilimler Akademisi

* Kont Cesare Balbo, (1789-1853), aristokrat, yazar.

³⁰¹ Akçura, *a.g.e.*, s. 534

³⁰² Akçura, *a.g.e.*, s. 532

³⁰³ Akçura, *a.g.e.*, s. 533

³⁰⁴ Akçura, *a.g.e.*, s. 531-32

³⁰⁵ Baron, *Modern Milliyetçilik ve...*, s. 77

üyelerinden Çek bilim adamları Durych* ve Dobrovsky** Slav dünyasının ilk dönemlerini, Alman filologlarından öğrendikleri yöntem ile yani milletin en kadim dil abidelerini araştırarak ve inceleyerek bulmaya ve belirlemeye, bu araştırmalar sonucunda bütün Slavların kadim dil birliklerini ortaya çıkarmaya çalıştılar.³⁰⁶

Yine bu sıralarda zengin bazı Çek milliyetçisinin maddi yardımları sayesinde Prag Slav Müzesi kuruldu (1818). Prag Slav Müzesi, Slavlık hareketinin başlarında çok önemli bir yer tutmuştur. Müzenin kuruluşundan itibaren daha düzenli ve işbirliği içinde çalışma mümkün oldu. Müzede toplanan Çek filologları yalnız Çekler ile ilgili değil bütün Slavlar ile ilgili araştırma ve incelemeler yaptılar. Prag bilim adamları *Slavya*'nın varlığını ispatlayacak deliller arıyorlardı ve araştırma sonuçları peyderpey yayınlanıyordu. Dobrovsky'nin kadim Slav yazılarını okuma yöntemlerini gösteren önemli bir eserini, Yungman'ın *Çek Edebiyat Tarihi* takip etti. Aynı dönemde Hanka'nın *Eski Kutsal Slav İlhanları* ile kadim *Çek Hukuku*'nu*** derleyen eserleri, Safarik'in**** *Slav Dili Tarihi* takip etti ve nihayet Kollar***** eseriyle Slav ırkının kökenlerini, geçmiş dönemlerini halka öğretmek ve Slavlığın gelecekteki özgür yaşamına dair düşünce ve emellerini telkin etmek istiyordu. Bu önemli yayından biraz sonra Safarik'in *Slav Arkeolojisi*, tarihçi Palatski'nin *Bohemya Tarihi* ile Kollar'ın *Slav Kızına Dair Açıklamalar* adlı eseri eklenmiş oldu.³⁰⁷

Slavlık akımında da Cermenlik akımında olduğu gibi arkeoloji, dil, tarih, şiir ve siyaset birbirine karışarak ilerlediği, Cermenlerde görülen heyecana denk bir coşkunlukla Slavlarda milli hareketin başladığı anlaşılmaktadır. Cermen milliyetçiliğinin *ötekisi* Fransızlar olurken, Slav milliyetçiliğinin *ötekisi* önce Cermenler, sonra Turan asıllı Macarlar ve Türkler olmuştur.³⁰⁸ Çünkü Slav toplumlarının büyük kısmı Macarların ve Türklerin yönetimi altında bulunuyordu.

* Václav Fortunát Durych (1735-1802), Slav birliği savunucularından ve dilbilimci.

** Josef Dobrovsky (1753-1829), Çek asıllı Bohemyalı filolog ve tarihçi. Çek milli uyanışının en önemli isimlerinden.

³⁰⁶ Akçura, *a.g.e.*, s. 522

*** Hanka'nın eski eserler arasından bulup çıkardığını iddia ettiği *Çek Hukuku*'nun düzme ve uydurma olduğu sonra ortaya çıkmıştır; bu bilim sahtekârlığı, Çek milliyetçiliğinin Alman hukukuna Çek hukukuyla karşılık verme amacıyla yapılmıştır. Akçura, *a.g.e.*, s. 515, 79 nolu dipnot.

**** Pavel Josef Safarik (1795-1852), Slovak asıllı şair, filolog, edebiyat tarihçisi, etnograf bir İslav birlikçi.

***** Ján Kollar (1793-1852), şair, yazar, ideolog. Çek ve Slovak milli uyanışının önde gelen kişilerinden.

³⁰⁷ Akçura, *a.g.e.*, s. 522-23

³⁰⁸ Akçura, *a.g.e.*, s. 524

Slavlık hareketi başlangıçta daha çok düşünce boyutunda olmasına rağmen gerçek hayata intikal edince siyasi bir mahiyet kazandı. 1820 yılına doğru *Slav Birliği* adlı gizli cemiyet kuruldu. Slavlar büyük oranda Macarların ve Türklerin yönetimi altında olmasına rağmen Slavlık hareketi siyasi açıdan en hızlı etkisini Rusya’da gösterdi.³⁰⁹ Öyleki, Slav Birliği düşüncesi 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın başlarında Çarlık Rusya’sının en önemli dış politika silahlarından birisi haline geldi. Balkanlardaki ve Doğu Avrupa’daki Slav halkların Osmanlı’dan ayrılıp bağımsız devletler halini almasında Slavlık düşüncesi ve Rusya desteği çok önemli rol oynadı. Buna rağmen, süreç içerisinde milli kimlikler üzerinde dinin/inancın belirleyiciliği kendini göstermiş, yirminci yüzyıl boyunca ve özellikle Doğu Bloğunun dağılması sürecinde çok sayıda ulus-devlet ortaya çıkmıştır.

Tarihi ve kültürel araştırmaların/çalışmaların etkisini gösterdiği bir başka millet de Romenler olmuştur. Önce Transilvanya’da başlayan köken araştırmaları merakı, 17. yüzyıl başlarında Memleketeyn’e* de sirayet etmiştir. Transilvanya, Boğdan ve Eflak halkının kökeni aslında Romalıdır ve hepsi bir milleti oluştururlar. 1848 tarihlerine doğru ülkenin asıl halkı olan Ulahlar, Alman arkeoloji ve filoloji hareketinin etkisiyle milli bilinçlerini oluşturmaya, Romenliklerini öğrenmeye başlamışlardır.³¹⁰ Romalı geçmişin hafızalarda kalmasının başta gelen sebebi Roma’ya yapılan hac ziyaretleridir. Roma’ya hac ziyaretine giden Transilvanyalı şakird papazlar, kendilerinin büyük ve fatih bir ırka mensup oldukları düşüncesiyle, asırlardan beri kendilerine siyaseten hâkim olmuş Slav, Macar, Türk barbarlarına karşı Latince’yi korudukları için kendileriyle gurur duyuyorlardı. Transilvanya Romenlerinden filolog Samuel Klayn**, *Daçya-Romen Dilinin Öğeleri* adlı Latince bir kitap yayınladı. Klayn Romence’nin tamamen Latinceleştirilmesini tavsiye ettiği kitabında, Transilvanya ve Boğdan’da bulunan halkların aynı dili konuştuğunu ve kökenlerinin Latin olduğunu, dolayısıyla soy ve dil birliğine dayanan bir Romen milletinin bulunduğunu ileri sürdü. Tarihçi Şincai*** de Roma kütüphane ve arşivlerinde bulduğu belgelere dayanan bir Romen tarihi yazarak, Transilvanya’da bir Latin vatani iddiasında bulundu. 19. yüzyıl başlarında Ulahlar da Roma’yı

³⁰⁹ Akçura, *a.g.e.*, s. 529

* İki memleket; Eflak ve Boğdan

³¹⁰ Akçura, *a.g.e.*, s. 536-38

** Samuil Micu-Klein (1745-1806), Transilvanya Romen Katolik papaz, tarihçi, filolog.

*** Gheorghe Şincai (1754-1816), Transilvanya Romenlerinin etnik tarihini yazan tarihçi, filolog, şair.

ziyarete başladılar. Ulahların ünlü şairlerinden Corci Asaachi****, Roma'da bulunduğu sırada (1802) İtalya'ya ve Tiber nehrine yazdığı kasidelerde ırkının köklerini dile getirdi. Eflâk'a döndükten sonra kendi yazdığı okul kitaplarının okutulacağı birkaç okul ile birlikte milli bir tiyatro kurdu. İlk Romen matbasının kurucusu da de Asaachi'dir.³¹¹

Kökenle, dille ve coğrafyayla ilgili bilimsel çalışmaların önemini artıran başka bir gelişme ise Napolyon savaşlarıdır. Napolyon savaşları Avrupa'da ulusal bilinç ateşinin parlaması açısından çok önemlidir. Birçok grubu Fransızlara karşı birleştirmekle kalmamış, hem bu muhalefetin hem de birçok ülkenin iç siyasi ve kültürel kurumunun *ulusal* model çerçevesinde yapılanmasını teşvik etmiştir. Hükümetler de, iş onlara düştüğünde daha iyi coğrafi bilgiler edinebilmek için araştırmalar yaptırmaya ve tazelenmiş bir enerjiyle haritalarda sınırlarını daha belirgin bir biçimde gösterebilme çabası içine girdiler.³¹² Diğer yandan hiç değilse başlangıçta büyük ölçüde plansız olan bir süreç içinde devlet dili olarak benimsenmiş olan halk dilleri giderek artan bir güç ve statü kazandı.³¹³

2.2.2.2. Teknolojideki Gelişmeler

Teknolojik gelişmeler çok boyutlu olarak millet bilincinin ve ulus-devlet düşüncesinin gelimesine hizmet etmiştir. Özellikle 18. yüzyıldan itibaren ulus-devletlerin pazarlar, ulaştırma ve güçlenen merkezi yönetimler vasıtasıyla iç bütünleşmesini sağlaması, sınırları kesin olarak belirlenmiş haritaları gitgide yaygınlaştırdı. Bütün bu çalışmalar nüfus sayımlarının ve bununla bağlantılı insan sayma ve özelliklerini saptama çabalarının artması, devam edegelmekte olan daha nitelikli yolların ve demiryollarının inşası ve yaygınlaşan eğitimle birlikte milli dillerin standartlaştırılmasına katkıda bulunan daha iyi iletişim sistemlerinin kurulmasıyla el ele yürüdü.³¹⁴

Haritacılık teknoloji ve bilimdeki gelişmeyi yansıtıyordu. Gelişmiş geometri bilgisi sayesinde yuvarlak dünya düz kâğıt üzerine aktarılabildi. Teleskoplar daha düzgün ölçüm yapabilme, balonlar ve uçaklar *kuş bakışı* görünüm imkânı sundular.

**** Gheorghe Asachi (1778-1869), Romen dramaturg, yazar, şair, tarihçi.

³¹¹ Akçura, *a.g.e.*, s. 537

³¹² Calhoun, *a.g.e.*, s. 20

³¹³ Anderson, *a.g.e.*, s. 94

³¹⁴ Calhoun, *a.g.e.*, s. 20-21

Matbaacılığın gelişimi, dilin ve diğer milli özelliklerin ülke içinde standartlaşmasını hızlandırdı. Yeni baskı sistemlerinin de yardımıyla haritalar daha kolay edinilebilir hale geldi ve kişinin hem kendi ülkesine hem de ülkesinin ulus-devletler sistemindeki yerine ilişkin gündelik bilincin inşasında daha etkin rol oynamaya başladı.³¹⁵

Matbaanın icadı ile milliyetin en önemli unsuru olan genel edebiyat ve basın ortaya çıktı.³¹⁶ Matba sayesinde ülkenin her tarafında okunabilen gazeteler, dergiler, kitaplar, ansiklopediler basılmaya başlandı. Edebi kültürlerdeki en yüce değerleri sunmadığı kesin olan gazeteler, kitleleri en güçlü biçimde birleştiren bir harç halini aldı.³¹⁷ Gökalp, Alfred Fouillée'ye atfen on dokuzuncu yüzyılın en önemli simgesinin *gazete* olduğunu söylemektedir. Ona göre gazetenin önemi uçaklar, denizaltılar, otomobiller, tanklar ve savaş gemilerinden daha fazladır. Bütün bunlar yerinde dururken yalnız gazetenin yok olması insanlığı on dokuzuncu yüzyıldan uzaklaştırarak Orta Çağ'a doğru atar. Bu yüzden Gökalp'e göre on dokuzuncu yüzyılı karakterize eden en önemli medeniyet kurumu gazetedir. Gökalp, Fouillée'ye atfen ifade ettiği bu düşüncelerin yirminci yüzyıl için de geçerli olduğunu ileri sürmektedir.³¹⁸

Gökalp'e göre, gazetenin bu kadar büyük bir öneme sahip olmasının ilkin eski dönemlerde var olmayan yeni bir toplanma tarzı yaratmasından kaynaklanmaktadır. Ona göre, gazete yokken ancak belli bir yerdeki ve belli bir sayıdaki insanların kapalı bir salonda veya bir meydana toplanıp birkaç saatliğine ortak bir duyguya, düşünceye sahip olabilen topluluğa *kalabalık/yığın* olarak adlandırılırken gazeteden doğan topluluklar *halk* olarak adlandırılmaktadır.³¹⁹ Belirtmek gerekir ki, Renan'ın *her gün yinelenen halk oylaması* ve Anderson'un *hayal edilmiş toplulukları* ancak gazete (ve sonrasında icat edilen radyo, televizyon gibi kitle iletişim araçları) ile mümkündür. Gazete okuyarak göze görünmez manevi bir topluluğun içine girmiş olursunuz. Çünkü her gün aynı gazeteyi okuyanlar, aynı biçimde hissetmeye, düşünmeye, karar vermeye alışarak ortak bir vicdana sahip olurlar. Ayrıca aynı gazeteyi okuyanlar her gün akşama kadar zihnen aynı olaylarla meşgul olurlar.

³¹⁵ Calhoun, *a.g.e.*, s. 21-22

³¹⁶ Velidi, "Millet ve Milliyet", s.39, Matbaanın ilk olarak Asya'da Çinliler tarafından 7. yüzyıldan itibaren icat edildiği ve kullanıldığına ilişkin bir görüş için bakınız, Clive Ponting, *Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi*, (Çev. Eşref Bengi Özbilen), Alfa Tarih, İstanbul 2011, s. 347-48

³¹⁷ Weber, *a.g.e.*, s. 67

³¹⁸ Ziya Gökalp, *Çınaraltı Yazıları*, Haz. Dr. Salim Çonoğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016b, s. 51

³¹⁹ Gökalp, *Çınaraltı...*, s. 52

Çünkü gazetede bu olaylar haber olarak yazılmıştır. Gazetenin ortaya çıkışından sonra, millet yazılı bir halk halinde, aynı biçimde hissetmeye, düşünmeye, karar vermeye alıştı. Bütün bir milletin oluşturduğu kamuoyu bu şekilde doğdu. Milli devlet ve vatan ancak bundan sonra oluşabildi. Milliyetin ve çağdaş devletin doğması daha çok gazetenin sayesinde.³²⁰

Gazete ve genel anlamda süreli yayınlar 20. yüzyılda da millet bilincinin ve milliyetçilik düşüncesinin yayılmasına önemli katkı sağladı. Süreli yayınların patlama yapması, okuma yazmanın ve yazılı kültürün yaygınlaşması hem uluslararası kültürel kaynakların incelenmesini hem de milliyetçi düşüncenin doğuşunda başlı başına bir etken olan görece geniş çaplı bir iç kamusal alanın yaratılmasını kolaylaştırdı.³²¹

3.2.3. Resmi Milliyetçilik; Yaygın Eğitim, Zorunlu Vergi, Zorunlu Askerlik

Etnik toplulukların ve milli kimliklerin kökleri ne kadar geride olursa olsun, modern milletler devletlere ve bu devletlerin resmi politikalarına çok şey borçludur. Bu yüzden pek çok modern millet milliyetçi politikalar sayesinde inşa edilmişlerdir. Ernest Gellner'e göre milliyetçilik ve milletler toplumbilimsel olarak *modernleşmeye* geçişte ortaya çıkan, modern sanayi çağının zorunlu görüngüleridir. Milletler uzmanlara uygun, standart, zorunlu kamu eğitim sisteminin desteklediği, okuryazar, okul tezgâhından geçmiş yüksek kültürün ifadeleridir.³²² Bu türden tasarlanmış bir *millet inşası* temelde 1789 yılından önce gerçekten bir benzeri görülmeyen, modern bir süreçti. Monarkların daha önceki çağlarda toplumsal programlarının, büyük inşa projelerinin hatta Hammurabi'nin antik Babil'deki yasaları ve Augustus'un Roma'daki reformlarından Büyük Petro'nun Rusya'daki modernleşme programlarına ve Avusturya'nın II. Joseph'ine kadar uzanan büyük ölçekli yönetim modernleştirmelerinin söz konusu olduğu doğrudur. Ama onların girişimlerinde ortak bir tasarım yoktu ve tasarımlar ya bir kişi ya da yönetici sınıf adına ya da onun tarafından hayata geçirilmişti. Ayrıca o büyük sadakatin borçlu olduğu ve büyük fedakârlıklarla bitirilmesi gereken, ortak bir tarihi ve kültürü paylaşan, egemen bir halk ideolojisi söz konusu değildi. Daha önceki çağlarda ne halkı merkezin

³²⁰ Gökalp, *a.g.e.*, s. 53

³²¹ Calhoun, *a.g.e.*, s. 133

³²² Smith, *Milliyetçilik...*, s. 72

siyasetlerini paylaşmak üzere harekete geçirme ne de kadınlar bir yana erkekleri bile siyasetin bilinçli ve etkin *yurttaşları* haline getirme ihtiyacı yoktu. Sonuç olarak, ne yurttaşların bütün ihtiyaçlarını ve çıkarlarını karşılayacak altyapı ve kurumları sağlamayı ne de aslında milletin gücünü ve refahını en üst düzeye çıkarmayı; yasalara laik bir saygı telkin etmek amacıyla yurttaşın uyması gereken kuralları ve sahip olması gereken becerileri halka kitlesel, zorunlu, standart yaygın eğitimle aşlamayı amaçlayan bir ilgi söz konusuydu.³²³

Hobsbawm, milletin tamamen modern bir olgu olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre, orijinal (devrimci-halkçı) yurtseverlik fikri, milliyetçi kökenli olmaktan ziyade devlete dayanıyordu, çünkü bu bizzat egemen halkla, yani onun adına iktidarı yürüten devletle ilintili bir fikirdi. Etnik kökenin ya da tarihsel sürekliliğin diğer unsurlarının bu anlamdaki *milletle* ilintisi yoktu. Dilin ilintisi ise ancak ya da esas olarak pragmatik nedenlere dayanıyordu. Sözcüğün asıl anlamıyla *yurt severler*, *doğru ya da yanlış benim ülkem* düsturuna inananların, yani *hükümetin baş belası hizipçilerin tam* karşıtı kişilerdi. Daha ciddi, terimi, öncülüğünü Amerikalıların ve özellikle 1783 Hollanda Devrimi'nin yaptığı tarzda kullanmış görünen Fransız Devrimi, yurtseverleri, ülkelerine duydukları sevgiyi, onu reformla ya da devrimle yenilemek isteyerek gösteren kişiler olarak düşünüyordu ve onların sadakat gösterdikleri *patrié*; varoluşsal, önceden var olan bir birim değil, üyelerinin politik seçimiyle (bu seçimle eski bağlılıklarından kopuyor, en azından iyice zayıflatıyorlardı) yaratılan millettir.³²⁴

Calhoun ise Hobsbawm'ın aksine milliyetçi söylemin devleti oluşturduğunu ileri sürmektedir. Ona göre vatandaş orduları, devlet eliyle yürütülen eğitim, sosyal güvenlik ve vergi sistemleri gibi yeni uygulamalar, somut etkinlik olmanın yanında küresel bir kültürel akış içinde paylaşılacak düşüncelerdir. Milliyetçi söylem bu küresel kültürel akımın en önemli parçalarından biridir ve hem etnisiteyi ve kültürel örüntüleri dönüştürmüş hem de devletin bizatihi oluşum sürecini biçimlendirmiştir. Yani ulusal kimlik, devletlerin sınırlarını belirlemek ya da politikacılar tarafından kullanılmak üzere el altında hazır bulunuyordu. Kökenleri eskiye dayansa da

³²³ Smith, *a.g.e.*, s. 69-70

³²⁴ Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 109-110

piyasalar, iletişim ve ulaşım altyapıları kadar savaşları da içine alan devlet kurma süreçleri tarafından şekillendirildiler.³²⁵

Giderek güçlenen Avrupa devletleri, siyasi ve askeri güçlerini artırıp bu gücü hem denetimleri altındaki toprakları birleştirmekte hem de komşu ülkelere karşı görece daimi bir hasımlık yaratmakta kullandılar. Yöneticilerin vatandaş ordularını seferber ettikleri yerlerdeki halklarda daha güçlü bir ortak kimlik ve komşulardan farklılık duygusu oluşmaya başladı. İçerdeki bu yeni birlik ve daha kesin sınırlar haritacılığa da milliyetçiliğe de yansdı.³²⁶

Milletin, farklı kültürlerden gelen vatandaşlarının en önemli buluşma noktalarından biri düzenli, büyük yurttaş ordularıydı. Bu ordular Napolyon Savaşları'nın bir buluşudur.³²⁷ Devletlerarası çatışma, devletlerin biçim ve kapasitelerinin değişiminde önemli bir rol oynadı. Dışarıya karşı savaş amaçlı askeri seferberliklerin farklı bölgelerden, illerden ve sosyo-kültürel geçmişlerden gelen insanları birbirleriyle karıştırarak hem iç bütünleşmeye hem de ideolojik telkin ve seferberlik, savaş, terhis ve yeniden sivil hayata dönüş süreci sayesinde milliyetçiliğin gelişmesine hizmet etti.³²⁸ Ulusal pazarlar, iletişimdeki gelişmeler, yurttaş askerler arasındaki hakiki temas, ulus-devlet mensuplarının sadece birbirlerini daha iyi tanımalarına hizmet etmekle kalmadı, birbirlerine daha çok benzemelerini de sağladı.³²⁹

Modern savaş durumunun en temel özelliklerinden biri de artan maliyetlerdi. Anlaşmazlıkların çapı ve yeni teknolojiler yüzünden devletler toplumlarından daha önce eşî görülmedik ölçüde kaynak çekmek durumundaydılar. Bu sadece sivilleri refahlarının bir bölümünden vazgeçirmek için kuvvet kullanılmasını gerektirmiyor, aynı zamanda yöneticileri yeni zenginlik kaynakları oldukları için tam olarak denetleyemedikleri sivil toplumları gözetmeye de sevk ediyordu. Bütün bunlar idari kapasiteyi ve bütünleşmeyi artırdı.³³⁰ Bu devletler askeri güçlerini iç idari kapasiteleriyle desteklemeye çalıştılar. Bu işe ise başka birçok şeyin yanında savaşları finanse etmeye yarayan ve askere almayı da içeren vergi toplamayla

³²⁵ Calhoun, *a.g.e.*, s. 15

³²⁶ Calhoun, *a.g.e.*, s. 19

³²⁷ Calhoun, *a.g.e.*, s. 112

³²⁸ Calhoun, *a.g.e.*, s. 93

³²⁹ Calhoun, *a.g.e.*, s. 112

³³⁰ Calhoun, *a.g.e.*, s. 93

başladılar.³³¹

Gellner'in de tespit ettiği gibi, okuryazarlık, yani oldukça kalıcı ve standartlaşmış bir yazının varlığı aslında kültürel ve düşünsel birikime ve bunun merkezileşmesine olanak sağlar.³³² Smith de, uzak diyarlardaki etnilerin, orta ve alt sınıfların, idari, ekonomik ve kültürel devrim sayesinde ve bürokratik devlet vasıtasıyla egemen durumdaki yatay etnik kültüre dâhil edildiklerini belirtir. Ona göre, kamusal, kitlesel bir eğitim sistemiyle yürütülen yoğun siyasi toplumsallaşma programının nihai sonucu, laik kitlesel milletlerin yaratılması olmuştur.³³³ Fin, Alman ve Yunan örneklerinde görüldüğü üzere, toplumu harekete geçirmek ve onu aktif, dinamik bir siyasi güce dönüştürmek için diğer unsurlar gerekli görülse de konuşma dili milletin oluşumunda merkezi bir unsur haline gelmiştir.³³⁴ Fransa bu açıdan daha dikkat çekici bir örnektir. Fransızca konuşan Fransız yetişkinler 1850'de bile azınlıklıydılar. Yine de 20. yüzyılda Fransa, Avrupa devletleri arasında kültürel olarak en fazla bütünleşmiş devletlerden birisiydi. Değişimin anahtarı 19. yüzyılın ikinci yarısında hayata geçirilen eğitim reformlarıydı. Yeni müfredat açıkça Fransız ulusunun bütünleşmesini artırmak peşinde koşuyor ve bu yolda ortak bir Fransız tarihiyle standart bir Fransızca öğretiyordu. Benzer biçimde Protestanlara karşı yürütülen politikalarda Fransız kültürel birliğinin önemli bir yönü olan Katolik kimliğinin gelişmesi sağlanmıştı. Ve tabii en az bunlar kadar diğer bir bütünleştirici de Fransızların bütün kesimleriyle Devrime ve bunu izleyen Napolyon Savaşları'na katılımları olmuştur ki böylece bir halk olarak oluşumları hızlanmıştır. Ulus yaratma süreci, yıl dönümleri ve diğer toplumsal temsillerle devrimden sonra da devam etmiştir.³³⁵

Gellner, milliyetçiliğin Sanayi Çağı'nda icat edilmesinin onun başarısının sebebi olduğunu iddia eder. Ona göre, Tarım Çağı okuryazar toplumunda hemen her şey siyasal birimlerin kültürel sınırlar aracılığıyla tanımlanmasına karşı çıktığı için, eğer milliyetçilik böyle bir dönemde icat edilmiş olsaydı genel kabul görme olasılığı zayıf olacaktı.³³⁶

³³¹ Calhoun, *a.g.e.*, s. 20

³³² Gellner, *Uluslar ve ...*, s. 80

³³³ Smith, *Milli Kimlik...*, s. 102

³³⁴ Smith, *Seçilmiş...*, s. 276

³³⁵ Calhoun, *a.g.e.*, s. 105

³³⁶ Gellner, *a.g.e.*, s. 82-83

Anderson da dilin milli kimliğin temel unsuru olduğunu bu yüzden de devletlerin resmi dili yaygınlaştırarak ve zenginleştirerek milli kimliği geliştirmeye çalıştıklarını iddia etmektedir. Anderson'a göre, 1848'de İsviçre devletinin var olmasından iki kuşak sonra bile, eski dinsel yarılımların, siyasal ve dilsel olanlardan daha ön planda olması öğreticidir. Şaşırtıcı bir değişmezlikle Katolik olarak tespit edilmiş bölgelerde Protestanlık, Protestan olarak tespit edilmiş bölgelerde Katoliklik yasadışıydı ve yasalar son derece katı bir şekilde uygulanıyordu. Ancak 1848'den sonra bütün Avrupa'yı kapsayan devrim dalgası geri çekilirken ve halk dili temelli milliyetçi hareketler yaygınlaşırken dil dinin yerini aldı ve ülke dil temelinde tanımlanmış bölgelere bölündü ve dil kişisel bir tercih konusu haline geldi.³³⁷

Anderson'a göre, çağdaş milliyetçilikte iki yüz yıllık tarihsel değişimin murisi *resmi milliyetçilik* başlangıçtan beri, imparatorluk ve hanedan çıkarlarını korumakla yakından ilişkili, bilinçli savunmacı bir politikaydı. Ama bir kere herkesin görebileceği bir gerçeklik kazandıktan sonra, Prusya'nın 12. yüzyıl başındaki askeri reformları kadar ve aynı çeşitlilikte siyasal ve toplumsal sistem tarafından kopya edilebilir bir şey haline geldi.³³⁸

Modern devletler sınırları beklemekte, pasaport sormakta ve gümrük vergisi istemektedirler. İçeride, öncenin yarı özerk yapılarını ve bölgelerini, idari olarak çarpıcı derecede bütünleştirdiler. Böylece bu bölgelerde sadece vergi toplanır değil, yollar yapılır, okullar açılır ve kitle iletişim sistemleri kurulur oldu. Bir zaman sonra devletin gücü artık ülkenin en ücra köşesinde bile başkentteki kadar etkin biçimde hissedilir hale geldi.³³⁹

2.2.4. Sanayi Devrimi ve Kentleşme

Dünya devletler sisteminin oluşumu, kapitalizmin yayılmasıyla yakından ilişkilidir. Devlet, bu yayılmanın sadece bir kolaylaştırıcısı değil aynı zamanda ona verilmiş bir tepkidir. Küresel pazarda yer almak da, kendi kendine yetebilmek için dışında kalmayı seçmek de güçlü bir devlet olmayı gerektiriyordu. Bu küresel pazar, daha en başından beri devletleri aşan bir güç olmasına rağmen, devletler bu pazarda

³³⁷ Anderson, *Hayali ...*, s. 155

³³⁸ Anderson, *a.g.e.*, s. 178

³³⁹ Calhoun, *a.g.e.*, s. 94

faaliyette bulunmuş ve sermaye birikimi sürecini şekillendirmişlerdir.³⁴⁰ Ulusal kimlik düşüncesi, klasik olarak Almanya’da daha küçük yönetim bölgeleri arasındaki kökü eskiye dayanan farklılıkların ötesine geçmiştir. Aynı şekilde tarihin çoğu safhasında temel olan kır/kent ayrımını da ortadan kaldırmıştır. Bu anlamda milliyetçilik kapitalizmle doğrudan bağlantılıdır.³⁴¹

Sanayi devrimi milliyetçiliğin yayılmasına ve güçlenmesine birçok şekilde katkıda bulundu. Başladığı ve asıl gelişmesini gösterdiği Avrupa ve Amerika’da milli devletlerin güç ve zenginliğini artırdı. Aralarındaki ekonomik rekabeti keskinleştirirken, nihayetinde Asya ve Afrika’da milliyetçi tepkilere yol açan rekabetçi sömürgeciliğe katkıda bulundu. Bu ülkeler, içindeki tebaların yanı sıra Avrupa dışındaki geri kalmış ülkelerde Sanayi Devriminin meyvesi makineler, demiryolları ve diğer şeyler Batı’nın sanayileşmiş ve sömürgeci milletlerini örnek olarak milli bağımsızlık ve ekonomik milliyetçilik yoluyla kalkınma ve güçlenme hırısı uyandırdı ve teşvik etti.³⁴²

Kapitalizm, küresel bağlantıların ve geniş çaplı örgütlenmelerin yaygınlaşmasındaki en büyük itici güçlerden biridir. Ama devlet oluşumunun aksine milliyetçilik üzerindeki etkileri esasen dolaylı olmuştur. İlk olarak kapitalizm öylesine büyük ve karmaşık sistemlerin oluşmasında o denli kilit bir rol oynamıştır ki artık yerel cemaatler ve doğrudan karşılıklı kişisel ilişkilerden doğan öteki birlikler, çoğu insan için yeterli araçlar olmaktan çıkmıştır. İkincisi, kapitalizm yerel cemaat yaşamını, akrabalığı ve dolaysız, karşılıklı şahsi ilişki ağlarına dayanan diğer toplumsal örgütlenmelerin çoğunu, onları ortadan kaldırmadan ama geniş çaplı toplumsal düzenin temel yapı taşları olarak hizmet etme kapasitelerini zayıflatarak doğrudan zayıflatmıştır. Üçüncüsü, kapitalizm insanları esasta ya özel mülkiyet sahibi ya da emek gücünün satıcısı haline getirerek bireyciliği teşvik etmiştir.³⁴³

Carr uluslaşmanın Sosyalist ülkelerde de gerçekleştiğini ileri sürmektedir. Carr’a göre, ulusun toplumsallaşması doğal olarak sosyalizmin uluslaşmasını getirir.³⁴⁴ Carr, ekonomik milliyetçilik ile ulusun toplumsallaşması arasındaki bağ

³⁴⁰ Calhoun, *a.g.e.*, s. 159

³⁴¹ Calhoun, *a.g.e.*, s. 111

³⁴² Hayes, *a.g.e.*, s. 102

³⁴³ Calhoun, *a.g.e.*, s. 161

³⁴⁴ Carr, Edward Hallett, *Milliyetçilik ve Sonrası*, (Çev.: Osman Akınhay), İletişim Yayınları, İstanbul 2012b, s. 33

bütün büyük sanayi ülkeleri tarafından 1919'dan sonra atılan belirleyici ve tarihi önem taşıyan ulusal sınırların büyük ölçekli güçlere kapatılması adımıyla açıkça ortaya çıktığını iddia eder.³⁴⁵ Gellner bunun sebebinin Marksizmin yanlılığına bağlamaktadır. Ona göre, Marksizmin insanlarda uyandırdığı beklentinin aksine, toplumlar içinde yatay farklılaşmaya bağımlı olanı sanayi öncesi toplumdur. Sanayi toplumuysa sınıflar arası sınırlar yerine uluslararasıdakileri güçlendirmektedir.³⁴⁶

Smith, Nairin ve Heckter'e atıfta bulunarak onların, toplumsal-iktisadi, milliyetçilik ve milletler, sanayi kapitalizmi, bireysel eşitsizlik ve sınıf çatışması gibi yeni iktisadi ve toplumsal etkenlerden doğan iddialarına karşı çıkmaktadır.³⁴⁷ Gellner, Batı'da liberal tüketim toplumunun oluşmasını sağlayan sosyo ekonomik süreçlerin, insanlar sadece kendi kültürlerinin sağlanmasına adanmış siyasal birimlerle yaşayabileceğinden, aynı zamanda milliyetçiliği de doğurduğunu, diğer bir deyişle, Batı'da modernliğin ortaya çıkışına milliyetçiliğin ortaya çıkışının eşlik ettiğini iddia etmektedir.³⁴⁸

Kapitalizm milli kimliklerin ve milletlerin oluşmasına bir başka açıdan daha hizmet etmiştir. Matbanın icadı ve kitlesel yayıncılığın başlamasıyla birlikte kapitalist yayıncılık önemli bir iktisadi-ticari faaliyet halini almıştır. Popüler dilin korunması ve geliştirilmesine bel bağlamış önemli parasal ve kapitalist çıkarlar vardır; yayımcılar, editörler, yazarlar, kitaplara, dergilere ve her şeyden önce de gazetelere yazı yazanlar.³⁴⁹ Bugün televizyonu ve interneti de içine alan kitlesel iletişim araçları ve basın-yayın faaliyetleri ciddi sermaye birikimlerine yol açan önemli bir sektör halini almıştır.

Kapitalizmin modern milletlerin oluşmasına katkı sağlayan en önemli sonuçlarından birisi de kentleşmedir. Kapitalist sanayi devrimi daha 18. Yüzyıl'dan itibaren kalabalık nüfuslu sanayi kentlerinin oluşmasına yol açmıştır. Ülkenin değişik bölgelerinden, iş bulmak ve daha iyi yaşam koşullarına sahip olabilmek için göç eden çeşitli sosyal-siyasal farklılıklara sahip nüfus, sanayi kentlerinin homojen nüfus yaratma çarklarından geçerek modern milletlerin temel görünümleri olan orta

³⁴⁵ Carr, *milliyetçilik ve Sonrası...*, s. 36

³⁴⁶ Gellner, *a.g.e.*, s. 83

³⁴⁷ Smith, *Milliyetçilik...*, s. 72

³⁴⁸ Gellner, *a.g.e.*, s. 225

³⁴⁹ Weber, *a.g.e.*, s. 68; Hayes, *a.g.e.*, s. 95-112

sınıfları meydana getirmişlerdir.

Armstrong madencilik ve tarımsal faaliyet için ihtiyaç duyulan yabancı işçilerin göçünün çok daha erken dönemden itibaren kentleşmeye ve asimilasyon yoluyla milli kimliklerin güçlenmesine yol açtığını iddia eder. Ona göre, Doğu Avrupa siyasi kurumlarının önemli gereksiniminin madencilik olması ve Germenlerin dağlık bölgeleri tarıma elverişli hale getirmedeki becerisi madencilik ve tarım kelimelerinin eş anlamlı hale gelmesine yol açtı. Madenciler genelde kentlere yerleşti. Sonuç olarak, mineral kaynaklarının sömürülmesi, iktisadi kalkınmanın birincil gereksinimiyle yani kentleşmeyle birleşti. Hızlı ve etkili bir biçimde kentleşmek için, Doğu Avrupa siyasi kurumları Germenlere ihtiyaç duydu; ama bu kısa erimli gereksinimin tatmini çok ötelere uzanan toplumsal içerimlere sahipti. Armstrong'a göre Germenler gelmeden önce Doğu Avrupa'da gerçek kentleşme olup olmadığı tartışmalıdır. 11. yüzyılda en önemli Doğu Avrupa *oppidalar*ının dış mahalleleri, Batılı yerleşimcilerin, esas olarak Germenlerin akınıyla dönüştü. Germenler Kuzey-Orta Lehistan'da 13. yüzyıl boyunca otuz sekiz, 14. yüzyıl'da ise elli üç kent kurdu.³⁵⁰

Armstrong farklı kent tiplerinin yani mimarinin etnik sınırların belirlenmesinde etkili olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre farklı kent tiplerinin etnisite üzerindeki etkisini sınıflandırırken öne çıkan üç kriter tanımlanabilir: a) mimari birliğin simgeselliğinin yanında daha doğrudan toplumsal katılımı dışavurulan, güçlü kentlilik bilinci, b) kentin hukuki yargı yetkisinin, seçkinlerin ikameti aracılığıyla, kenti çevreleyen kırsal yönetim birimine doğru teritoryal genişlemesi ve c) sık sık yerleşimin ayrılmasıyla ayırt edilen ama daima, ayrı kanunnameler gibi, diğer hudut mekanizmalarıyla özdeşleşen, keskin bir biçimde ayrılmış etnik-dinsel unsurlar.³⁵¹

Sonuç olarak sanayileşme, doğrudan ve dolaylı olarak sebep olduğu birçok gelişme sayesinde ülke sınırlarının netleşmesine ve nüfuslarının homojenleşmesine, milli kimliklerin oluşmasına ve pekişmesine en fazla katkı sağlayan süreçlerin başında gelmektedir.

³⁵⁰ Armstrong, *a.g.e.*, s. 151-152

³⁵¹ Armstrong, *a.g.e.*, s. 165

2.2.5. Fransız İhtilali

Millet konusunda herhangi bir özgün çalışma, zımnen Fransız Devrimi'nin milletin ortaya çıkışındaki en önemli an değilse de en önemli anlardan biri olduğu fikrinden hareket eder. Tarih yazımında çok yaygın bir anlayıştır bu. Bununla birlikte, millet uzun bir süreci olan istikrarlı ve yapısal bir veridir. Fransız İhtilali insanlık tarihinin çok önemli bir dönüm noktası olmasına rağmen milliyetçiliğin yoğunluk kazanmasında ve yayılmasında tek faktör değildir ve milliyetçiliğin doğum tarihi olarak 1789'u almak doğru olmayacaktır. Bütün diğer tarihi hareketlerde olduğu gibi milliyetçilik de geçmişin derinliklerinde kök salmıştır. Doğumunu mümkün kılan şartlar yüzyıllar önce olgunlaşmıştır. Bu politik, ekonomik ve entelektüel gelişmeler uzun zaman almış ve çeşitli ülkelerde farklı hızlarda ilerlemiştir.³⁵² Bazı tarihçilere göre çok daha erken bir tarihte, 11. yüzyıldaki Yüz Yıl Savaşları sırasında Frankların Galya'ya geldiği esnada ya da Galyalı şef Vercin Gétorix (İÖ 72-46) döneminde ortaya çıkmıştır. Tabakaların üst üste birikmesiyle yavaş yavaş inşa edilen toplumsal, coğrafi ve yasal alan ne olursa olsun, 11. yüzyıldaki feodal bölünmenin doğurduğu şey Fransız krallığıdır. Savaş ve diplomasi yoluyla 18. yüzyıla kadar topraklarını genişletmesi, krallığı siyasi olgunlaşmasına katkıda bulunan *gözler* ve *ellerle* donatmaya yöneltti. İktidar ve kilit faktör olarak din birliği mutlakiyetçi monarşinin mantıki sonucu olan ulusun ortaya çıkışını hazırladı. Burjuvazi ve büyük çoğunluğu yüksek burjuvaziden gelen, devlet işleriyle uğraşan, papalığa karşı özgür Fransa kilisesini savunan hukukçulardan oluşan soylular zümresi krallığın iktidarıyla bu iktidarın uzantısı bir sınıf olan aristokrasinin çelişkileri arasında sıkışıp kaldı. 1614'teki başarısız Étas-Généraux* toplantılarından itibaren burjuvazi giderek yönetici sınıf olma talebini yükseltti. Ulus bu talebin ifadesi, aracı ve simgesidir.³⁵³

³⁵² Kohn, *Milliyetçilik...*, s. 131

* Fransa'da ilk defa 1302 yılında kral Güzel Philip'in, diğer feodal beylerle ve kiliseyle uyum içinde hüküm sürmek (vergi ve asker toplamak) için başlangıçta sadece ruhban ve soylulardan oluşan ve sonraları, şehirlerin seçtiği burjuvaların da dâhil olduğu danışma meclisi. Ne var ki, bu organ, kralın baskısı sonucu vergi izinlerini çok uzun süreli verince, fiilen devre dışı kalmış ve son toplantısını 1614'te yapan meclis, Fransız kralları tarafından 1789'a dek bir daha toplantıya çağrılmamıştır. Kötüleşen ekonomik koşullar, Amerikan bağımsızlık hareketine verilen destek sonucu artan bütçe açığı, kralın yeni vergiler toplamak üzere Etats Généraux'yu 5 Mayıs 1789'da yeniden toplamaya itmiştir. Bu girişim, ihtilali başlatan önemli bir adım olmuştur.

³⁵³ Jean-Yves Guioamar, "Fransız Devrimi ve Ulusun Ortaya Çıkışı", *Uluslar ve Milliyetçilikler*, (Haz.: Jean Leca, Çev.: Siren İdemen), Metis Yayınları, İstanbul 1998, s. 144-145

Fransa'nın dil birliği ancak, o da bir ölçüye kadar 19. yüzyıl sonunda gerçekleşti ve ulusal birliğin bir nedeni olmaktan çok neticesi olarak ortaya çıktı.³⁵⁴ Kutladıkları, yeni Fransız milletinin Fransa Cumhuriyeti biçiminde doğuşuydu. Milli Meclisin ve ardıllarının çalışmalarında anayasal değişim vasıtasıyla yeni bir millet inşa etme süreci, Aydınlanma Felsefesi'nin milliyetçi, ayrıntılı tasarılarıyla uyum içinde çok büyük bir coşku ve gayretle yürütüldü.³⁵⁵

Fransız Devrimi yalnızca yeni bir ideoloji değil aynı zamanda yeni bir insan topluluğu biçimini, yeni bir ortak kimlik türünü ve yeni bir siyaset tipini ve sonuçta yeni bir devletler-arası düzen türünü başlattı. Bu yeni görüngülerin birleşimleri ve birbirlerine bağlanmaları modernliğin yenedünya düzenini yansıtır. Ama bunlar aynı şekilde modernliğin kendine özgü yeni koşullarını da yansıtır.³⁵⁶

Başarılı bir ihtilalin kurup yaydığı üslup, 1789'dan sonra Avrupa'da gittikçe rağbet buldu. Bunun tesiriyle milliyetçilik gibi doktrinler gelişti ve mükemmelleşti. Ama böyle bir sonucu arzulayan yalnız Fransız İhtilali olmamıştır. Fikir alanındaki diğer bir ihtilal bu üslubu kuvvetle destekliyordu. *Kendi kaderini tayin hakkı*.³⁵⁷ Akçura'ya göre de milliyet düşüncesinin yayılmasına Fransız İhtilali ile ilan edilen beyannamenin önemli katkısı olmuştur. Ona göre, İnsan Hakları ve Yurttaşlık Beyannamesi'nin 3. ve 6. maddelerinden meşruti yönetimlerin dayandığı *milli hâkimiyet* ilkesi çıkarıldığı gibi yine aynı maddelerden *milliyet* ilkesi de çıkarılır. Eğer hâkimiyet millete ait ise bir millet diğer bir millete mahkûm olamaz. Fransız İhtilali'nin bu ilkeleri, farklı milletler tarafından böyle anlaşıldı. Yani her millet yabancı bir millete mahkûm olmamak hakkı olduğunu, bu ilkelerin doğal hukuk adına yabancıya mahkûmiyetten kurtulmaya bir davet şeklinde anladı. Bu yönüyle Fransız İhtilali'nin düşünce ve eylemleri, hiç şüphe yokturki 19. yüzyılda milletlerin, milli uyanış ve milli bağımsızlık emellerinin gelişiminde ve gerçekleşmesinde etkili olmuştur.³⁵⁸

Napolyon döneminde ise, Fransız milleti İhtilal'le ilan ettiği ilkelere aykırı olarak Avrupa milletlerinden birçoğunu, istek ve iradelerine aldırmaksızın, hatta

³⁵⁴ Yves Lacoste, "Ulus ve Demokrasi Doğal Bir Çift mi?", *Uluslar ve Milliyetçilikler*, (Haz.: Jean Leca, Çev.: Siren İdemen), Metis Yayınları, İstanbul 1998, s. 52

³⁵⁵ Smith, *Milliyetçilik...*, s. 69

³⁵⁶ Smith, *a.g.e.*, s. 71

³⁵⁷ Kedourie, *a.g.e.*, s. 118

³⁵⁸ Akçura, *a.g.e.*, s. 505

istek ve iradelerine aykırı olarak hüküm ve idaresi veya nüfuzu altına aldı. Napolyon devri Fransanın diğer milletleri zorla hüküm altına alması, tarihen mevcut olan milletlerin, mesela Almanların, İspanyolların, İtalyanların milletçe karşılık vermelerini davet etti; Fransızlara mahkûm olan, onlar tarafından baskı gören, aşağılanan milletlerin en derin halk tabakalarında bile milliyetçi duyguları galeyana getirdi. Böylece Fransız ihtilalinin başlarda olumlu propagandasıyla uyandırmak istediği düşünce ve milli duygu olumsuz hareketleriyle de desteklenmiş oldu.³⁵⁹ Böylece Devrim'in milliyetçilik akımına yaptığı hizmet Napolyon döneminin, Devrim'in milli hâkimiyet ve kendi kadeirni tayin hakkı gibi temel ilkelerine aykırı olarak, diğer Avrupa milletlerini aşağılayan, tahrik eden işgal ve saldırı eylemleriyle de devam etmiştir.

2.3. Milliyetçiliğin Yayılması

Carr, milliyetçilik fikrinin dünyanın diğer bölgelerine Avrupa'dan çıkmış bir tohum olarak yayıldığını ve oralarda da ekilip yetiştiğini ileri sürmektedir. Ancak bu birbirinin kopyası tek bir ürün biçiminde değildir. Milliyetçilik, Batı Avrupa'da Hristiyanlık, doğal hukuk ve dünyevi bireycilik gelenekleri ile beslenmiş topraklarda yetişmiş olmasına rağmen, doğal hukuk ve bireyci gelenekler Alman topraklarında ancak zayıf kökler salabilmiş, Rusya'da ve Ortadoks kilisesinin egemen olduğu diğer ülkelerde ise ya önemsenmemişler ya da dışlanmışlardır.³⁶⁰ Carr'a göre Batı Avrupa ile Orta ve Doğu Avruda'ki milliyetçiliklerin temel farkı doğal hukukun ve bireyciliğin dozudur ve bu doz batıdan doğuya doğru azalmakta ve Rus kilisesinin hâkim olduğu topraklarda adeta ortadan kalkmaktadır. Carr, milliyetçiliğin Hristiyan dünyasının dışına Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra yayıldığını iddia etmektedir. Ona göre milliyetçilik, 1914'ten sonra hızla Arap dünyasına, Hindistan'a, Uzak Doğu'ya yayılmıştır.³⁶¹

Smith, milliyetçiliğin yayılması ile genel oy hakkının yaygınlaşması arasında doğrusal bir ilişki olduğunu iddia etmektedir. Ona göre, 19. yüzyıl biterken Avrupa'da ve ardından Asya'da aynı zamanda milliyetçi şablonun demokratik uzantısı mücadeleler, aksamalar, kesintiler olmasına rağmen kendini millet olarak tanımlayan toplulukların sayısı artarken, kısa süre içinde oy kullanma hakkının

³⁵⁹ Akçura, *a.g.e.*, s. 506

³⁶⁰ Carr, *a.g.e.*, s. 47

³⁶¹ Carr, *a.g.e.*, s. 38

genişlemesinde ve bütün üyelerin milli topluluğun, hukukun eşit yurttaşları olarak kapsanmasında tam ifadesini buldu. Oy kullanma hakkı 20. yüzyılın başları itibariyle kadınları ve daha sonraki döneminde kadın ve erkek genç yetişkinleri de kapsar hale geldi.³⁶² Anlaşılacağı üzere Smith, toplumsal taleplerin dile getirildiği hareketlerin artışı ve bunların somut ifadeleri anlamına gelen genel oy hakkının yaygınlaşması ile milliyetçiliğin yayılması arasında paralellik kurmaktadır.

Hayes, milliyetçiliği pazarı sürekli genişleyen bir Avrupa malı olarak tanımlar ve diğer toplumların milliyetçiliği Batı'dan öğrendiğini ve özümlediğini iddia eder. Hayes'e göre, Hindistan'da, Çin'de, Mısır'da ve diğer yerlerdeki önde gelen yerli halklar, oralardaki memur, tacir, misyoner, öğretmen Avrupalılar sayesinde ve daha da fazlasıyla İngiltere, Fransa, Almanya veya ABD'deki üniversite ve kolejlerde gördükleri eğitim sayesinde milliyetçiliği özümlediler. Bu milliyetçi-yerli entelektüeller milliyetçiliği kendi yerel topluluklarına sirayet ettirdiler.³⁶³

Batı'dan öğrenme Batı'dan aynen kopyalanma biçiminde mi, yoksa kendi özgün şartlarını, tarihi, kültürel özelliklerini Batı'dan öğrendikleriyle sentezleme biçiminde mi gerçekleşti? Bu soruya verilecek cevap Avrupa dışında ortaya çıkan milliyetçi hareketlerin özellikleri konusunda da ipuçları verecektir. Lacoste, milliyetçiliğin Batı'dan aynen kopyalandığını iddia eden tezin sorunlu olduğunu ileri sürmektedir. Lacoste'a göre tarihsel olarak kurulmuş demokratik özelliğe sahip gerçek millet statüsünün yalnızca *Batılı* nüfusa veya Avrupalılara uygun düştüğünü ileri süren tezin tekin olmaması bir yana, olguları bu şekilde sadece Avrupa merkezli görünce Japonya, Vietnam, Kore, Tayland gibi milletlerin durumlarını açıklamakta zorluklar ortaya çıkmaktadır. Lacoste, milleti, 18. yüzyıldan bu yana bu tecrübeyi yaşayan İngiltere, Fransa ya da ABD misali bir özgün ve eşit yurttaşlar topluluğu olarak tanımlamanın, Avrupa'da olduğu kadar Doğu Asya'da da millet olgusunun iki temel niteliğini oluşturan, *yabancı istila tehditleri karşısında ortak savunma iradesi* ve *yabancılar tarafından değil kendinden olanlar tarafından yönetilme arzusunun* göz ardı edeceğini iddia etmektedir.³⁶⁴ Lacoste, milletin sadece yurttaşların temsilcileri vasıtasıyla iktidarı kullandığı devletlerde var olduğunu ileri sürmenin bu tarihsel olayın coğrafi yayılımını büyük ölçüde sınırlayacağını ya da milleti sömürgecilik

³⁶² Smith, *a.g.e.*, s. 161

³⁶³ Hayes, *a.g.e.*, s. 121

³⁶⁴ Lacoste, *Ulus ve Demokrasi...*, s. 50-51

dönemi sırasında çeşitli ülkelerden ithal edilen yerli siyasi geleneklerin üzerine *sunî* bir şekilde *yapıştırılan* Avrupa malı bir kavram haline getireceğini ileri sürmektedir.³⁶⁵ Calhoun da milliyetçi düşüncelerin özgünlüğüne vurgu yapmaktadır. Ona göre, özgül milliyetçi ideolojiler büsbütün soyut bir bağlamda değil, çatışmalar ve pratik eylem bağlamında gelişmiştir ve gelişmektedir. Calhoun'a göre, her milliyetçi hareketin milliyetçiliği, tamamen kendi kültürel ve siyasi kaynaklarından çıkarak yeniden icat ettiğini sanmak elbette yanlış olur. Fakat milliyetçi söylemin uluslararası boyutundan bahsederken sonraki milliyetçiliklerin, eskilerin kendi yerel şartlarından ve deneyimlerinden bağımsız, basit birer kopyası olduğunu ima etmek de bir o kadar yanlıştır.³⁶⁶

Millet ve milliyetçilik Batılı olsa bile, dünyanın diğer bölgelerinde de milletlerin oluşması sadece Batılı milliyetçiliğin taklit edilmesiyle açıklanamaz. Sömürgeciliğin bu süreçte önemli bir payı olmuştur. Sömürgecilik aracılığıyla – sömürge yöneticileri, modern eğitim sistemi ve okullar, yeni iletişim ve ulaşım ağları, modern vergi politikaları, modern sömürge orduları vs– milleti oluşturan ön şartların sömürge bölgelerinde ortaya çıkmış olması taklitten daha önemlidir. Sömürgecilik, Avrupa dışındaki sömürge bölgelerinde milli kimliklerin oluşmasının alt yapısını hazırlamış, milliyetçi propogandaya imkân sağlamıştır. Batı'nın sağladığı alt yapı ve yerel-milliyetçi elitin milliyetçi propogandası sömürge bölgelerinde yeni milli kimlikler/milletler oluşmasını sağlamıştır. Smith, Avrupa'nın dışında sivil, teritoryal milletler yaratmanın iki yolu olduğunu gözlemlendiğini söylüyor. *Birinci yol*, yeni devletin çekirdek etnik topluluğa ait kültürünün, özellikle söz konusu kültürün Endonezya'daki Jawa kültüründe olduğu gibi *tarihilik* ve çekirdek topluluk arasında *canlılığını* koruduğu iddiasında bulunabildiği yerde, yeni bir milli siyasi kimlik ve topluluğun ana sütunu haline geldiği *egemen etni* modelidir. Bu kültürler serpilmelerini sürdürüyor olsalar bile doğmakta olan siyasi topluluğun kimliği, onun egemen etnisinin tarihi kültürünce biçimlenir. Mısır-Arap, Burma-Burma, Kenya-Kikiyu, Zimbabwe-Şona devlet-çekirdek etni etkileşimleri bu durumun örnekleri sayılabilir. Bu örneklerde millet oluşturma süreci bir *icattan* çok etnik çekirdeği *yeniden kurmak* ve bu çekirdeğin kültürünü modern bir devletin gerekleriyle ve azınlık durumundaki toplulukların özelemleriyle bütünleştirmektir. Smith'e göre, bu

³⁶⁵ Lacoste, *a.g.e.*, s, 50

³⁶⁶ Calhoun, *a.g.e.*, s. 148

durum Avrupa'daki geç Ortaçağ krallıklarının durumunu andırmaktadır. Onlar da etnik çekirdekler etrafında kurulmuş ve sonraları bastırılmaları ya da uzlaştırılmaları gerekecek olan etnik topluluklar ile komşu toprakları da içerecek şekilde genişlemişlerdir.³⁶⁷

Sömürge örneğinde sivil, teritoryal milletler yaratmanın *ikinci yolu* yeni siyasi topluluk için etnilerüstü bir *siyasi kültür* yaratmanın yollarını bulmaktır. Bu durumlarda onay almış egemen bir etni yoktur. Nijerya, Tanzanya, Uganda, Zaire ve Suriye'de olduğu gibi. Nüfusu daha geniş bir katılım yönünde seferber etme girişimleri, özellikle de devlet aygıtlarının kapsama, denetleme kapasitesinin zayıf olduğu yerlerde etnik parçalanma gibi tehlikeler yaratır. Etnikliği aşma yönünde sosyalist veya Marksist bir yol benimsemiş devletlerde bile kitlesel bir *siyasi kültür* yaratma ancak kısmen başarılı olabilmektedir.³⁶⁸ Smith etnik çatışmaların ve soykırımın da bu süreçte kullanılan başarılı bir yöntem olduğunu tespit etmektedir. Ona göre, etnik kırım ve etnik seferberlik, sömürge sonrası devletin ve onun çok etnili bir toplumu *teritoryal bir millet* içinde bütünleştirme gayretlerinin ekseriyetle kırılğan ama cebri doğasının eşit oranda mümkün sonuçlarıdır.³⁶⁹

Sömürge karşıtı milliyetçi hareketler, kurtuluş mücadelesi sırasında ve yeni devleti kurumsallaştırma sürecinde sömürgecilerin oluşturdukları ortak değerlerden yararlanmak zorunda kalmışlardır. Sömürgeci ülkenin dili ve sömürgede kurduğu idari yapı bunların başında gelmektedir. Smith'in de belirttiği gibi, sömürge sonrası kurtuluş hareketleri, sömürgeci gücün ya da güçlerin kendi topraklarında oluşturdukları ortak öğeler temelinde yükselmekten kaçınamazlardı. Çünkü müstakbel ülkenin sahip olduğu tek birlik ve milli karakter genellikle buydu. Tıpkı bağımsız devletlerin varlığının bazen bir yurttaş yurtseverliği duygusu yaratması gibi, işgal ve yönetimin sağladığı birlik de bazen uzun vadede kendisini bir *millet* olarak gören bir halk yaratabilir. Örneğin, Cezayir'in 1930'dan beri yaşadığı Fransız deneyimi daha doğrusu Fransa'ya karşı yürüttüğü mücadele dışında bir ülke olarak hiçbir özelliği yoktur. Gene de Cezayir'in millet olma karakterinin günümüzde en azından Mağrip, Tunus ve Fas'ın *tarihsel* politik birimleri kadar köklü bir niteliğe sahip olduğu kolayca tahmin edilecektir. Keza, 1918'e kadar ait olduğu Güney

³⁶⁷ Smith, *Milli Kimlik...*, s. 173-74

³⁶⁸ Smith, *a.g.e.*, s. 181

³⁶⁹ Smith, *a.g.e.*, s. 212

Suriye içinde ciddi bir bölgesel kimliği bile bulunmayan bir toprak parçasıyla birlikte anılan Filistin milliyetçiliğini, Siyonist yerleşim ve işgalin ortak deneyiminin yarattığı çok daha açıktır. Smith buna rağmen, sömürgeciliğin çöküşüyle, asıl olarak 1945'ten sonra ortaya çıkan devletlerin *millet* diye ya da onların sömürgecilikten kurtulmalarını sağlayan hareketlerin *milliyetçi hareketler* diye adlandırılmayacağını ileri sürmektedir.³⁷⁰

Batı dışında ve sömürge olmayan toplulukların milletleşme süreci ise daha erken dönemde ve Batı'ya daha yakın bölgede gerçekleşmiştir. Özellikle Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun ve Osmanlı İmparatorluğu'nun, kendi hâkimiyetleri altındaki etnik gruplarda milliyetçi duyguların yayılması sonucu parçalanmaları Avrupa'nın doğusunda çok sayıda yeni milletin/devletin ortaya çıkmasını sağlamıştır. 19. yüzyılın başlarından itibaren ortaya çıkan bağımsızlık hareketleri Birinci Dünya Savaşı'nın her iki imparatorluğun mağlubiyetiyle bitmesiyle büyük oranda tamamlanmıştır. İster eski imparatorlukların parçalanmasından isterse sömürgelerden doğmuş olsunlar, Batılı olmayan devletlerdeki dönemsel etnik hareketler seli, hepsi de yoktan teritoryal millet *icat* etme girişimlerine ket vuran, etnik bağların demotik topluluklar arasında yeniden can buluşunun ve etnik kategorilerin etnik siyasallaşmasının kanıtlarıdır. Paradoksal olarak, *teritoryal bir millet* ve siyasi bir topluluk yaratma şansının en fazla olduğu yer, bizzat Batı'da olduğu gibi, yeni devletin egemen bir etni etrafında kurulduğu yerdir.³⁷¹ Batı dışında milli kimliklerin oluşumunu ve milliyetçiliğin yayılmasını birbirinden farklı özelliklere sahip birkaç aşamada incelemek mümkündür.

2.3.1. İlk Kuşak Sömürge Milliyetçiliği; Amerika'nın Bağımsızlığı

1492 yılında Amerika kıtası Batılılar tarafından keşfedildikten sonra İngilizler, İspanyollar, Portekizliler ve Fransızlar kıtaya göç ederek toprak sahibi oldular ve kıtayı sömürgeleştirdiler. 18. yüzyıl itibarıyla İngiltere topraklarını genişletmiş ve kendi valileri tarafından yönetilen 13 koloniye sahip olmuştu. İngiltere'nin Prusya ile birlikte 1756-1763 yılları arasında Fransa, Avusturya ve Rusya ittifakına karşı yaptığı 7 Yıl Savaşları³⁷² yeni vergilere ihtiyaç doğurmuş,

³⁷⁰ Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 166

³⁷¹ Smith, *a.g.e.*, s. 181-82

³⁷² Wikipedia, Seven Years' Wars, https://en.wikipedia.org/wiki/Seven_Years%27_War, Erişim Tarihi: 13.07.2016.

vergilerin artırılmasına karşı çıkan koloniler ise 1775 yılında İngiltere'ye karşı bağımsızlık savaşı başlatmışlardı. 4 Temmuz 1776 tarihinde düzenlenen Philadelphia Kongresi'nde 13 koloni Amerika Birleşik Devletleri adıyla bağımsızlıklarını ilan ettiler. Fransa, Holanda ve İspanya'dan yardım alan koloniler İngilizleri mağlup ettiler ve 1783 Versaille anlaşması ile İngiltere bağımsızlıklarını tanımak zorunda kaldı.³⁷³ Bu tarihten itibaren Amerika'da millet oluşumunda bundan öncekilerden farklı bir süreç işledi. Çok farklı etnik kökenden, farklı inançlardan insanların kıtalararası göç yoluyla oluşturdukları topluluklar kendileriyle aynı dili konuşan, aynı kültürü paylaşan sömürgeci devletlere karşı savaşarak bağımsızlıklarına kavuştular. Milletleşme süreci bu savaşlar sırasında ve bağımsızlıklar kazanıldıktan sonra gerçekleşti. Bu yeni milliyetçiliğin belirleyici unsurları kendi kendini yönetme ve kendi kaynaklarına sahip olma isteği idi.

Amerika toplumunu millet yapan (nation building) 17. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiltere'den göç eden Beyaz-Anglo Sakson-Protestan (White-Anglo Sakson-Protestan, WASP) güçtür. Amerika'nın esas nüfusunu oluşturan yerliler ile köle olarak çalıştırılmak üzere kıtaya getirilen Zenciler ve Hispanikler* bu sürecin dışındadır.³⁷⁴ Anderson'un da belirttiği gibi, Amerika kıtasındaki milli kimlikler *criolla** öncüler tarafından oluşturulmuştur.³⁷⁵ Bu süreçte iki kavram önemlidir; Standart Kültür ve Egemen Toplum-Büyük Toplum. Bu oluşum aynı zamanda bir çan eğrisi veya normal grafikte biçimlendirilir. Buna göre, çan eğrisi *Beyaz-Anglo Sakson-Protestan* gruptur. Geri kalanlar ise, nüfusları ne kadar olursa olsun, normal grafiğin her iki ucunu (asimtotu) belirleyen unsurlardır. Egemen Toplum çoğunluğu (majority) oluşturan, azınlıklar ise egemen toplumun dışında kalanlardır. Kurucu kültür veya asli unsur Beyaz-Anglo Sakson-Protestanlardır.³⁷⁶ Marienstras, Amerikan tarzı bu yeni milliyetçi hareketin yeni bir dini hareket

³⁷³ Wikipedia, American Revolutionary War, https://en.wikipedia.org/wiki/American_Revolutionary_War, Erişim Tarihi:13.07.2016.

* Hispanik, İspanik veya İspano, yaygın olarak İspanya'dan, İspanyollardan ve İspanyol kültüründen türemiş ya da bu kültürle ilişkili anlamında kullanılan bir kelimedir. Tanımlama dile dayalıdır ve ırksal bir aidiyet belirtmez.

³⁷⁴ Orhan Türkdoğan, *Türk Toplumunun Tarihsel Kimliği ve Günümüz Sorunları*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 469

* *Creol*, başlarda Avrupa'da doğup Amerika'ya göç etmiş safkan beyazları ifade etmek için kullanılan kavram daha sonra bütün sömürgelerdeki safkan Avrupa kökenlileri kapsayacak şekilde kullanılmaya başlanmıştır.

³⁷⁵ Anderson, *Hayali Cemaatler ...*, s. 63-82

³⁷⁶ Türkdoğan, *Türk Toplumunun ...*, s. 469

biçiminde geliştiğini iddia etmektedir. Ona göre, 19. yüzyılda Birleşik Devletler'in *belirgin söylemi* olan milliyetçilik, Bağımsızlık Savaşı'nda taslağı çizilen milliyetçi ideolojiye vücut vermiş, bu ideolojiden hareketle ortaya çıkan bir *yurttaşlık dini* emekleme halindeki başarısız bir milli kültürün yerini almıştır.³⁷⁷

Marienstras'a göre, eski bir kimlik üzerine kurulmayan Amerikan ulusu, kendisine ilk biçimini veren bir içirme ve dışlama sistemine göre oluşmuştur. Amerika ulusunun ana hatları, 1777'de kaleme alınan ortak anayasasının ilk kopyası, Konfederasyon Maddeleri eyaletler tarafından Batı'da kendilerini çevreleyen ve daha sonra *kamu alanı* olacak olan toprakları Kıta Kongresi'ne devretmeyi dört yıl sonra kabul ettikten sonra onaylandığında yavaş yavaş çiziliyordu. Yeni Birleşik Devletlerin, Batı toprakları üzerinde egemen olan, diplomasi, ortak savunma ve Kızılderili kabileleri de dâhil yabancılarla ilişkiler konularında yetkiyi elinde tutan, ama hiçbir gücü, aracı olmayan, yürütme gücünden yoksun, yasama gücü ise konfederasyona üye devletlerin özerklikleri tarafından kemirilip çökertilmiş bir devlettir bu.³⁷⁸ George Washington ve Alexander Hamilton ve Robert Morris gibi çevresindeki kişilerin de içinde bulunduğu bir grup insan ulus-devleti güçlendirmek, güçlü bir ekonomik dinamik geliştirmek, genç ulusa Avrupa nezdinde itibar sağlamak ve yoksulların isyanına karşı kamu düzenini korumak amacıyla yeni bir anayasının kabul edilmesi için çalışmaya başladı. Yapılan sert tartışmalarda *merkeziyetçi federalistlerle liberal anti-federalistler* kaşı karşıya geldi. Sonuçta köleci Güneylilere ve az nüfuslu eyaletlere Kongre'de daha fazla temsil hakkı sağlayan anayasa çeşitli tartışmaların ardından benimsendi. Uğruna savaştıkları bireysel özgürlüklerini sağlayacak bir haklar bildirgesinin (on temel madde) oylanacağı vaadiyle her eyaletten seçilenlerin onayıyla, anayasa 1787'de kabul edildi. Yapısında bir değişiklik yapmadan cumhuriyeti sınırsız bir şekilde yayılabilecek Kuzey-Batı Kararnamesi de aynı dönemde kabul edildi.³⁷⁹

Kıta'nın ortasında ve güneyinde ise milliyetçi hareketler aynı kaynaklardan hareketle ama farklı biçimlerde gelişti. 1810 yılından itibaren İspanya'nın Latin Amerika eyaletlerinin *creol* (criolla) seçkinleri, İspanya İmparatorluğu'na son

³⁷⁷ Elise Marienstras, "Amerikan Ulusunun Kuruluşu", *Uluslar ve Milliyetçilikler*, (Haz.: Jean Leca, Çev.: Siren İdemen), Metis Yayınları, İstanbul, 1998, s. 141

³⁷⁸ Marienstras, "Amerikan Ulusunun...", s. 139

³⁷⁹ Marienstras, *a.g.e.*, s. 139-140

vererek bir dizi Latin Amerikan devleti kurmayı başardı. Bu ayaklanmaların özellikle milliyetçi bir boyuta ne denli sahip oldukları tartışmaya açık olabilirse de ayaklanmalar 1820’li yıllardan itibaren kesinlikle daha tutkulu bir milliyetçi karaktere büründüler ve bu milli demokratik gelişimin mantığını ve milliyetçi şablonun gücünü ve yararını bir kez daha kanıtladı.³⁸⁰

Courdan, Latin Amerika’da tek tip bir milliyetçilik olduğunu söylemenin zor olduğunu belirtir. Ona göre, her biri farklı, hatta birbirine zıt siyasal pratiklere yol açan en az iki ifade biçimi ayırt edilebilir. Bunlardan ilki, devlet milliyetçiliği olarak nitelendirilecek bir milliyetçiliktir. *Kardeş kavgalarının* savaş tarihinde büyük rol oynadığı Latin Amerika kıtasında ulus devletlerin oluşmasına damgasını vuran da bu *devlet milliyetçiliğidir*. 1995 Ocak ayında yaşanan Ekvator- Peru çatışması bu tarihin hala kapanmadığını göstermektedir.³⁸¹ Bu sürecin en önemli isimleri olan, Simón Bolivar*, Marti**, Castro***, bu milliyetçilik biçimini sıfırdan yaratmadılar, ama sözlerinin ve eylemlerinin yarattığı efsaneyle hatta kültle, alttan alta var olan, zihinlerden hiç çıkmayan Güney Amerika hayalini somut hale getirdiler.³⁸² Bu milliyetçilik iki farklı toplum projesinin taşıyıcısı oldu. Bolivar’ın ABD modeline atıfta bulunarak oluşturduğu anayasaya ve hukukun üstünlüğüne dayalı meşruiyetçi ve cumhuriyetçi bir Amerika oluşturmaya çalışan projesi bunların ilkiydi. İkinci proje ABD’nin simgelediği emperyalizme karşı savaş aracılığıyla Latin Amerika halklarının federasyon oluşturmasını öneren Castro tarafından başvurulmuş *Martıcılık* projesiydi.³⁸³ Güney Amerika halklarında ve devletlerinde var olan milliyetçiliğin belirgin özelliklerinden birisini ABD ve onun temsil ettiği emperyalizm karşıtlığı oluşturmaktadır. Küba’da Marksizm-Leninizm ve *halk demokrasisi* modeliyle kurumlaşan devrim fikri, ABD’nin temsil ettiği ve Bolivar ile Marti’nin büyük saygı

³⁸⁰ Smith, *Milliyetçilik...*, s. 161

³⁸¹ Hubert Courdan, “Bolivar, Marti, Castro... Latin Amerika’da Ulusal Kurtuluş Hareketleri ve Milliyetçilikler”, *Uluslar ve Milliyetçilikler*, (Haz.: Jean Leca, Çev.: Siren İdemen), Metis Yayınları, İstanbul 1998, s. 78

* Simón Bolivar Valensiya, (24 Temmuz 1783-17 Aralık 1830), Venezuela, Bolivya, Kolombiya, Ekvator, Peru ve Panama’nın İspanyol egemenliğine karşı bağımsızlık mücadelesinde askeri ve siyasi liderlik rolünü üstlenen creole seçkin.

** José Julián Marti Pérez, (28 Ocak 1853-19 Mayıs 1895) Şair, yazar ve siyasi lider. 19. yüzyıl Küba’nın İspanya’ya karşı bağımsızlık mücadelesinin sembol ismi.

*** Fidel Alejandro Castro Ruz, (13 Ağustos 1926-25 Kasım 2016), 1959’dan 1976’ya kadar Küba Başbakanı, 1976’dan 2008’e kadar Küba devlet başkanı olarak görev yapan Amerika karşıtı komünist lider.

³⁸² Courdan, “Bolivar, Marti, Castro...”, s. 78

³⁸³ Courdan, *a.g.e.*, s. 79

duydıkları cumhuriyetçi ülke fikrini Güney Amerika halklarının muhayyilesinden silip attı.³⁸⁴ Böylece Amerika kıtasında iki farklı milliyetçilik anlayışı şekillendi. Birincisi ABD ve Kanada’da temsil edilen sivil, teritoryal, liberal demokratik değerlerin belirleyici olduğu bir milliyetçilik. İkincisi, kendisini daha çok ABD karşıtlığı ile tanımlayan ve daha çok karizmatik liderlerinin adlarıyla ve düşünceleriyle anılan teritoryal ama sivil olmayan milliyetçilikler.

2.3.2. I. Dünya Savaşı: İmparatorlukların Sonu ve Yeni Ulus-Devletler

18. yüzyıldan itibaren birkaç etnik milliyetçilik dalgası ayırtedilebilir. Bunlardan *ilki*, ana merkezi Doğu Avrupa ve kısa bir gecikmeyle Orta Doğu’da bulunan 19. yüzyılın son döneminin başlarında klasik etnik kendi kaderini tayin etme dönemidir. Etnik kendi kaderini tayin hareketleri, orta ve alt tabakaların belli bir kesimini yerli bir siyasi kültür çerçevesinde harekete geçirmiş sonra da bu topluluk ile onun *tarihi* ülkesinin, geniş hantal imparatorluktan ayrılmasını sağlamaya girişmiştir.³⁸⁵ 19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı İmparatorluğu’nun küçülmesine ve Birinci Dünya Savaşı sonucunda Avusturya-Macaristan İmparatorluğuyla birlikte tasfiye edilmesine yol açan etnik milliyetçi hareketler İngiltere, Fransa, İtalya ve Rusya’nın emperyalist emellerine paralel hareket etmişler, hatta birçoğu bağımsızlıklarını henüz bağımsızlık yönünde açık bir talepleri yokken elde etmişlerdir.

Klasik etnik milliyetçilik, Habsburg, Romanov ve Osmanlı imparatorluklarında olduğu gibi, hem egemen etninin yönetici seçkinlerinin *resmi* milliyetçiliklerinin bir tahrikçisi hem de onlara bir cevaptır.³⁸⁶ Habsburg ve Osmanlı imparatorluklarında Birinci Dünya Savaşı sonu itibariyle başarıya ulaşmışlarken Rusya sınırlarında bağımsız devletler olarak ortaya çıkabilmeleri için Soğuk Savaş’ın bitmesini ve Sovyetler Birliği’nin dağılmasını beklemeleri gerekmiştir.

Tarihsel açıdan incelediğimizde, Birinci Dünya Savaşı’nın 19. yüzyılın ikinci yarısında yükselmeye ve genişlemeye başlayan Almanya ile bu durumdan çıkarlarının zedelendiği için rahatsız olan İngiltere ve Fransa arasındaki güç rekabetinin sonucunda patlak verdiğini buluruz. Bu rekabetin temelinde (Almanya,

³⁸⁴ Courdan, *a.g.e.*, s. 79

³⁸⁵ Smith, *Milli Kimlik...*, s. 192

³⁸⁶ Smith, *a.g.e.*, s. 192

İngiltere ve Fransa) arasındaki jeopolitik ve jeoekonomik çıkar çatışması yatarken, rekabetin hedefinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar ve Ortadoğu topraklarını paylaşma mücadelesi vardır.³⁸⁷ Osmanlı İmparatorluğu'ndaki etnik kimlikler, İmparatorluğun baştan itibaren uyguladığı farklılıkları kabulü ve korumayı içeren *millet sistemi* sayesinde varlıklarını koruyabilmişler ve gelişebilmişlerdir. Bunda Osmanlı'nın zımnilerden daha fazla vergi almayı öngören maliye politikası da etkili olmuştur. Fransız İhtilali'nin yarattığı milliyetçi *kendi kaderini tayin etme* dalgası, Osmanlı İmparatorluğu'nun uyguladığı siyasal ve ekonomik politikalar sonucunda olgunlaşmış din temelli etnik kimlikler üzerinde kısa sürede etkisini göstermiştir. Büyük güçlerin, özellikle Rusya, İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı hanedanı üzerindeki baskısı ve gayrimüslüm unsurlar üzerindeki nüfuzları daha Birinci Dünya Savaşı başlamadan bu unsurların bağımsızlıklarına kavuşmasına yol açmıştır. İmparatorluğun Kuzey Afrika'daki ve Orta Doğu'daki Müslüman nüfusa sahip toprakları ise Birinci Dünya Savaşı sonu itibariyle sömürgeleştirilmiş, bunlar ancak İkinci Dünya Savaşı sonrası sömürgecilik karşıtı milliyetçi dalga ile bağımsızlıklarına kavuşabilmişlerdir.

Birinci Dünya Savaşı ile dağılan diğer çok etnili, çok inançlı imparatorluk Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'dur. Macarlara karşı girişilen milliyetçi hareketlerde bazı toprak sahipleri, memurlar ve işadamlarının yardımları olmuşsa da bunların genel olarak aydınların önderliğinde köylüler tarafından yapıldığını söylemek yerinde olur. Bu aydınların çoğunun Macar liselerinde ve üniversitelerinde iyi eğitim görmüş ve Macarca'yı anadilleri gibi konuşan kimseler olduklarını da belirtmek gerekiyor. Onlar Macarlaştırma politikalarının sağladığı eğitim sisteminden yararlanma fırsatını kaçırmayarak modern bir dile sahip olmalarını sağlamış ancak bu program onları sadık Macar tebaları yapacağı yerde Slovak, Romen yahut Sırp vatandaşlarının Macarlara karşı giriştikleri milli mücadelelerde lider olmalarına imkân vermiştir. Watson'a göre aynı *nankörlük* sonra diğer imparatorlukların başına da gelecektir.³⁸⁸

İran'da, *İran milliyetçiliği* olarak ifade edilebilecek siyasi fikrin gelişiminde İran'ın petrol varlığı etrafındaki gelişmelerin önemli rolü olmuştur. 20. yüzyıl

³⁸⁷ Ramazan Gözen, “İdealizm”, *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, (Der.: Ramazan Gözen), İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 79

³⁸⁸ Watson, “Milliyetçilik ve Çok ...”, s. 154-155

başında Çarlık Rusyası ve İngiltere'nin İran ve İran'ın kaynakları üzerinde giriştiği nüfuz mücadelesi, İngiltere'nin üstünlüğü ile sonuçlanmış, İngiltere İran petrolü üzerinde önemli imtiyazlar elde etmişti. İngilizlere büyük imtiyazlar veren 1919 tarihli Anglo-Persian Treaty anlaşmasına karşı İran'da milliyetçi bir tepki yükselmiştir. Hükümetin sert müdahalesine rağmen tepkiler 1920 yılı boyunca da sürmüştür.³⁸⁹ İmtiyazların İran tarafında yol açtığı rahatsızlıklar ve itirazlar, 20. yüzyılın ikinci yarısında, Musaddık hareketinin ve modern İran milliyetçiliğinin de tohumlarını atmıştır. Musaddık'ın liderliğindeki Milli Cephe Hareketi, izleri günümüze kadar gelen İran milliyetçiliğinin bir örneğidir. Sarıkaya'ya göre, gerek bu hareket gerekse Musaddık'ın fikirleri ve uygulamaları, baba Rıza Şah'ın Fars milliyetçiliğiyle irtibatlandırılmaz. Buradaki temel karakter, emperyalizm karşıtlığı ve milli onura dayalı bir yurtseverlik olarak tanımlanabilir. Musaddık'ın alaşağı edilmesinden (1953) 1979'a kadarki devrede ise Muhammed Rıza Şah yeniden Fars milliyetçiliğine dayalı bir devlet otoritesini, bu kez daha otoriter usullerle uygulayacaktır.³⁹⁰ Pehlevi soyadını alarak kendisini ve yönetimini İslam öncesi Sasani krallığıyla ilişkilendiren Rıza Şah, İran'daki Fars olmayan bütün unsurlara ve özellikle bütün Türklere karşı adeta savaş açmıştır. Sadece ülkenin adını değil, milletin adını da Aryenlerin ülkesi anlamında, *İran* sözüyle ifade etmiştir.³⁹¹ Rıza Şah'ın uygulamaları Fars kimliğini İranlılık kimliğinin merkezine alıp bu İranizmi ideolojileştirmek üzerine kuruludur. Rıza Şah, Birinci Dünya Savaşı'nın sonundan itibaren popülerleştirilmeye çalışılan yeni tür Aryanist ve Panfarsist milliyetçiliği benimsemiştir.³⁹² Rıza Şah, Farsça'yı ülkenin resmi dili olarak ilan etmiş, yerel dillerin okullarda kullanımını ve Farsça dışındaki dillerde kitap ve gazete yayınlanmasını yasaklamıştır.³⁹³

Modernleşme ve Rıza Şah'ın hükümetlerinin irksal doktrinel yönelişi, Pehlevi elitine de din sınıfı karşıtı bir his vermiştir. Bunda, Kaçar devrinin sonundan itibaren başlayan reformculuğun seküler yönünün etkisi olduğu muhakkaktır. Seküler bir tarih yazımı ile eski devirlerden başlayan bir İran milleti yaratma isteği, Batılılaşma süreci ile beraber gelişerek din sınıfı karşıtlığını olgunlaştırmıştır. Rıza Şah

³⁸⁹ Sarıkaya, *Tarihi ve Jeopolitik ...*, s. 83

³⁹⁰ Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 123

³⁹¹ Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 85

³⁹² Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 87-88

³⁹³ Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 88

döneminde içindeki Fars-İranlı kimlik inşası unsurlarıyla eğitim, devletle toplum arasındaki iletişim vasıtası olmuştur. Kamu eğitiminin yaygınlaşması, *İranlılık mirasının* bir doktrin olarak geniş kitlelere ulaştırılması yönünde kullanılmıştır.³⁹⁴ İran'ı bir vatan olarak yaşlı bir *anne*ye benzeten Fars milliyetçiliğinde, Arap-İslam imgesi açık biçimde olumsuzdur. İran adındaki yaşlı ananın bedenine Abbasi devrinden beri hastalık girmiştir. Arapların hükümet işlerinden uzaklığı ve dünyevi zevklere düşkünlükleri İran'ın hastalığının başlangıcıdır.³⁹⁵

İran'da 1979 devriminin fikri altyapısında da Paniranizmin izlerini bulmak mümkündür. Buradaki açık bir Panfarsizm değildir. Musaddık hareketinin Şah karşıtı karakteri, İran vatanseverliği ve Şii İslamcılığın devrimci bir kanalda birleştiğini söylemek daha doğru olur.³⁹⁶ Ancak 1979 Devrimi'nin düşünsel altyapısındaki İran milliyetçiliği anlayışının, devrimci güçler arasındaki diğer grupların sahip olduğu milliyetçilik anlayışlarıyla aynı olduğunu söylemek mümkün değildir. 1979'a katkıda bulunmuş grupların sol olanları daha çok emperyalizm karşıtı bir İran yurtseverliği retoriği kullanmışlar, liberal görüşleri olan monarşi karşıtlarının özellikle bir din devleti arzulamayanları ise daha güçlü milliyetçi vurgular kullanmışlardır. Ancak İran'a atıfla inşa edilmiş bir milliyetçilik anlayışında olduğu gibi, bunların her birinde de Şiiliğin ve yer yer Farsçılığın açık ya da örtülü etkileri olmuştur.³⁹⁷

Birinci Dünya Savaşı sonrasının en özgün milliyetçi hareketlerinden birisi yenilen ve tasfiye edilen devletlerini koruyamayan milliyetçi seçkinlerin Anadolu'da yeni bir ulus-devlet kurmalarıyla sonuçlanan Milli Mücadele hareketidir. Bu konu çalışmanın ana konusunu oluşturduğundan burada sadece hatırlatmakla yetinilecektir.

2.3.3. II. Dünya Savaşı Sonrası Sömürge Milliyetçilikleri

Sanayi Devrimi'nin yarattığı teknoloji, ulaşım imkânları, hammadde ihtiyacı, bu ihtiyacın yarattığı yeni ticari burjuva sınıfı, Avrupa milletlerinin kendi aralarında yaptıkları güç mücadeleleri önce Fransa ve İspanya'nın, devamında Portekiz, Hollanda ve Birleşik Krallığın, nihayetinde İtalya, Almanya ve Rusya'nın kendilerini olanca güçleriyle dünyanın geri kalanını sömürgeleştirmeye vermelerine yol açmıştır.

³⁹⁴ Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 90

³⁹⁵ Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 125

³⁹⁶ Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 127

³⁹⁷ Sarıkaya, *a.g.e.*, s. 128

Avrupalı sömürgeci devletler sömürgeleştirdikleri toprakları kısmen Avrupa'daki ulus-devlet örneğinin arkasından giderek düzenlediler. Böylece Britanya'nın Hindistan'da yaptığı gibi eskinin dağınık haldeki prensliklerini birleştirdiler, merkezi başkentler kurdular, ulaşım ve iletişim sistemleri inşa ettiler. Yerel dillere ve lehçelere bölünmüş ülkeleri Avrupa dilleri (ve öğrenimi) sayesinde birbirine bağlayan yeni eğitim sistemleri geliştirdiler. Böylece bir yandan kendi dillerini resmi amaçlar (ve kültürel emperyalizm) doğrultusunda yayarken bir yandan da etnik sınırları aşabilen yeni iletişim imkânları yaratmış oldular.³⁹⁸

Batılı olmayan devletlerin büyük bölümü sömürgeler olarak ortaya çıkmışlardır. Bu örneklerin çoğunda hem kültürel hem siyasi kimlikler tamamlanmamış durumdadır. Smith, sömürgeler için genelleme yapmanın zor olduğunu belirterek yine de her durum için geçerli olmamakla birlikte bazı özelliklere yaygın olarak rastlandığını söylemektedir.³⁹⁹

1. Amerika'dan (ve Avustralya'dan) farklı olarak Afrika ve Asyada'ki yerli nüfuslar yok edilmemiştir ancak yönetici seçkinler büyük oranda sömürgeci devletin denizaşırı vatandaşlarından oluşmaktadır. Sömürge devleti melezdır. Bu melez devlet kültürel bakımdan farklı bir siyasi topluluğun yabancı bir icra aygıtıdır.

2. Etnik sınırları kısmen hesaba katan ve o ana dek ayrı olan etnik toplulukları ve kategorileri tek bir siyasi sistem halinde birleştiren idari sınırlar, anlaşmalar ve siyasi kararlar ile kurulmuşlardır.

3. Sömürge devletlerinin kurulması bu sınırlarla çizilmiş mekânda teritoryal vatanseverliğin yükselişi sonucu gerçekleşmiştir. Nijerya, Kenya, Burma gibi sömürgelerin seçkinleri arasında rüşeym halinde bulunan teritoryal mekâna bağlılık duygusu bu ülkelerin bağımsız devletler/uluslar olarak ortaya çıkmalarında etkili olmuştur.

4. Sömürge milliyetçiliklerinin gelişmesinin bir başka sebebi Batı imkânlarıyla ve Batılı tarzda eğitim alan yerel aydınların sayısının ve ağırlığının artmasıdır. Bu süreçte, her bir sömürgeci gerek doğrudan sömürgeci siyaset eliyle gerekse sömürgesel engellere rağmen yüksek eğitim olanağıyla profesyonel ve eğitilmiş tabakaların ağırlıkları artmıştır. Bu entelijansiya sonraki milliyetçi harekette

³⁹⁸ Calhoun, *a.g.e.*, s. 21

³⁹⁹ Smith, *a.g.e.*, s. 168-69

anahtar bir rol oynamıştır.

5. Misyonerlerin ve misyoner eğitiminin yanında başka sebeplerden de kaynaklanan sömürgeci yönetimden kurtulma ve özgürlük düşünceleri gelişmiştir. Bu sömürge karşıtı ve özgürlükçü düşüncelerle entelijansiyanın bağlantısı son derece belirgindir.

6. Sömürge bürokratlarının, tüccarların ve askerlerin, yerli halklara ve kültürlerine karşı yönelttikleri yoğun ırk motifleriyle yüklü aşağılama, sömürge karşıtı söylemin ve bunun milliyetçi hareketlere dönüşmesinin önemli ve başka bir sebebidir. Sömürge milliyetçiliği, hem Batı'dan öğrenilen hem de Batı'ya karşı kullanılan bir duygudur.

Anderson'a göre de sömürgeci seçkinlerin sömürge halklarına (ve aydınlarına) yönelik dışlayıcı, aşağılayıcı tavrı sömürge milliyetçiliklerinde önemli bir etkiye sahiptir. Anderson, sömürge milliyetçiliğini harekete geçiren bir başka sebebin beyazlar arasında görülen tipik dayanışma olduğunu ileri sürer. Ona göre, sömürge seçkinlerinin birbirleriyle dayanışma içinde, yerel halklara karşı sergiledikleri aşağılayıcı tavırlar Batılı değerlere sahip yerli seçkinlerin milliyetçi duygularını teşvik etmiştir. Buna rağmen bu durum bir tersine ırkçılık boyutuna dönüşmemiştir.⁴⁰⁰

Calhoun da sömürgeciliğin milliyetçiliği körüklediği görüşündedir. Ona göre, sömürgecilik, milliyetçiliği ona karşı direnirken bile körüklemiştir. Birçok örnekte, sömürge rejiminin varlığı ve gücü ya denge unsuru ya da bir direniş temeli olarak ulusal kimliği haklı çıkarmış veya bunun gelişmesine vesile olmuştur. Sömürgeci ideoloji birçok vakada sömürülenlerin kendi başına bir araya gelme ve örgütlenme kapasitelerinden (sömürgecilerin getirdiği barış ortamı dışında) yoksun oldukları iddiasıyla da milliyetçiliği körüklemiştir. Milliyetçilik hem bunlara karşı gözle görülen bir kanıttır hem de kimi durumlarda gerçek bir kendi başına geniş çapta örgütlenme kapasitesi başarısıdır.⁴⁰¹

Smith, sömürgeci yapıya özgü milliyetçiliklerin, anti-sömürgeci yönlerinin belirgin olduğunu kabul etmekle birlikte ortada milli bir kimlik olmadığı için (Somali hariç) bunların gerçek birer milliyetçi hareket olmadıklarını, *sömürge milletlerinin*

⁴⁰⁰ Anderson, *a.g.e.*, s. 171

⁴⁰¹ Calhoun, *a.g.e.*, s. 149

adeta ölü doğduğunu iddia etmektedir. Smith'e göre, bu milliyetçilikler daha çok sömürge bürokrasisinin üst yönetiminden tard edilmiş entelijansiyasının yürüttüğü, yerli kültürün aşağılanmasıyla da beslenen küskünlük hareketleridir.⁴⁰²

Batılı değerlerle yetişmiş sömürge seçkinlerinin önderlik ettiği yeni etnik dalga sonucunda Güney Asya'da, Afrika'da ve Orta Doğu'da pek çok devlet bağımsızlık kazanmıştır. Temel olarak *yerliliğin seferberliği* yolunu tercih eden ve sömürge devletinin sınırlarını çizdiği belli bir toprak üzerinde bağımsız devlet kurmayı hedefleyen bu yeni milliyetçilikler Amerika'nın sömürgelerden bağımsızlığını kazanmasına yol açan ilk sömürge milliyetçilikleriyle pek çok ortak özelliğe sahip olmasına rağmen bazı önemli farklara da sahiptir. *İlkin*, yeni sömürge milliyetçilikleri *kreol* (criolla) seçkinlerin öncülüğünde değil Batılı değerlerle yetişmiş, çoğu Batı'da eğitim almış yerel seçkinlerin öncülüğünde gerçekleşmiştir. *İkinci olarak*, bu milliyetçiliklerin seferber ettiği yerlilikler, çoğu zaman bir veya birkaç büyük etnik grubu, kimi zaman da etniler üstü bir kimlik iddiasıyla yerel halkın tümünü kapsamıştır. *Üçüncü olarak*, bu milliyetçilikler emperyalist devletten çok onların ırkçı/dışlayıcı sömürge yönetimlerini hedef almış ve ırkçılığa ve/veya ayrımcılığa karşı pasif direniş şeklinde yürütülmüştür. Hindistan'da Mahatma Gandhi, Güney Afrika'da Nelson Mandela yaklaşık 50 yıl arayla ülkelerini eşit ve özgür insanların yaşadığı bağımsız ülkelere dönüştürmüşlerdir.

Yine de İkinci Dünya Savaşı sonrası gelişen sömürge milliyetçiliklerin hepsinin aynı özelliklere sahip olduğunu söylemek mümkün değil. Burada belirleyici olan milliyetçi taleplerle ortaya çıkan toplulukların etnik/milli kimliklerinin büyüklüğü ve homojenliği olmaktadır. Çoğu sömürge milliyetçiliklerinde, yerel/ana dil milli mücadelenin önemli bir unsuru değilken, hatta tek ortak dil olan sömürge dili tercih edilirken, 19. yüzyılın sonlarına doğru Türk milliyetçiliğiyle eş zamanlı olarak gelişen Arap milliyetçiliği milliyetçilik söyleminin temeline *dili* almıştır. İmparatorluğun diğer etnik unsurları gibi Araplar da Batı'nın emperyal hedefleriyle kendi etnik çıkarlarını birleştirerek hareket etmişler, Birinci Dünya Savaşı başlamadan önce Kuzey Afrika, Mısır ve Arap yarımadasının önemli kısmı sömürge durumuna düşmüştür. Diğer sömürge bölgelerinde olduğu gibi İkinci Dünya Savaşı sonuna doğru Araplar da bağımsız devletler hedefine yöneldiler. Bir farkla ki,

⁴⁰² Smith, *a.g.e.*, s. 170

yükselen Arap milliyetçiliği, İslam'ın resmi dili olan Arapça'nın gücüne dayanıyordu ve Arapça'nın ortak dil haline geldiği coğrafyada baskın inanç olan Selefi-Vehhabi İslam anlayışını esas alan bir özelliğe sahipti.⁴⁰³ Güngör, Arap milliyetçiliğinin dini ikinci plana atarak Arap dili ve sosyalizme dayanan bir birliği gerçekleştirmeye çalıştığını iddia eder.⁴⁰⁴

İkinci Dünya Savaşı sonrası bağımsızlığa kavuşan sömürge devletlerinde ortaya çıkan yeni etnik milliyetçilik dalgası açısından Hindistan'ın biraz ayrıntılı incelemek, bu yeni etnik milliyetçiliği anlayabilmek açısından önemlidir. 80'lerin ortasında eylemliliği giderek artan bir yankı uyandıran militan Hindu hareketi Raştriya Svayamsevak Sang (RSS-Ulusal Gönüllüler Birliği) *aşağıdan* gelişen bir reformla bir Hindu ulusu oluşturma amacıyla 1925 yılında kurulmuştu: Hedef Hinduların tarihteki başarılarını öne çıkararak, en başta kastlar arası bölünmenin ortadan kalkmasına çalışarak özellikle Müslümanlara karşı Hindu cemaati içindeki bağları kuvvetlendirmektir. Bu savunmacı mantığın ötesinde RSS en başından beri ideolojik açıdan Hint ulusunun kalbinin Hindular olduğunu, azınlıkların bu üstün kültürlere bağlılık göstermeleri gerektiğini iddia eden Hindu milliyetçiliğinden beslendiğini belirtmek gerekir.⁴⁰⁵

Bağımsızlıktan sonra RSS yasaklandı, çünkü bağımsızlığın babası Mahatma Gandhi'nin katili örgütün eski bir sempatizanıydı. Bunun üzerine RSS kendi partisiyle (Baratiya Jana Sang-Hint Halkının Birliği) siyaset sahnesine çıkma ve komünistlerin etkisine karşı koymak için işçi ve öğrenci sendikaları kurma kararı aldı. Bu örgütlenme toplumsal ve siyasal yaşamdaki güçlü hareketiyle giderek yerleşti. Öyleki parti 1977'deki olağanüstü durumun ardından Indra Gandhi'yi (1984'te öldürülen eski başbakan) iktidardan indiren Janata Partisi'nin vazgeçilmez

⁴⁰³ Arapça'nın Arap milliyetçiliği açısından önemini vurgulayan bir bakış açısı için ayrıca bakınız, Sati Al-Husri, "Arap Milliyetçiliği Üzerine, Arapçılık Nedir?", *Uluslar ve Milliyetçilikler*, (Haz. Jean Leca, Çev. Siren İdemen), Metis Yayınları, İstanbul 1998, s. 148. "İçlerinden çıkan devletlerin sayısı ne kadar olursa olsun, hükümet binalarının üstünde dalgalanan bayraklar arasındaki farklılıklar ne olursa olsun, farklı siyasal bölgeleri birbirinden ayıran sınırların yarattığı sıkıntılar ne olursa olsun, Arap dilinin konuşulduğu bütün ülkeler Arap ülkeleridir. Bütün bu ülkeler Arap'tır. *Arapların ülkeleri* kimilerinin iddia ettiği gibi sadece Arap yarımadasıyla sınırlı değildir. Arap dilinin konuşulduğu bütün ülkelerden oluşur. Her kimki Arap ülkelerine bağlanmıştır ve Arap dilini konuşur Arap'tır. Resmi olarak ferdi ve yurttaşı olduğu devlet hangisi olursa olsun, inandığı din ne olursa olsun, ait olduğu doktrin ne olursa olsun, kökeni, soyu soppu, aile tarihi ne olursa olsun Arap'tır. O bir Arap'tır."

⁴⁰⁴ Güngör, *Türk Kültürü...*, s. 98

⁴⁰⁵ Christophe Jaffrelot, "Militan Hinduizm, Güçlü Bir Kimlik Hareketi", *Uluslar ve Milliyetçilikler*, Haz. Jean Leca, Çev. Siren İdemen, Metis Yayınları, s. 151-152, İstanbul 1998, s. 151

destekçilerinden biri haline geldi. RSS'nin çekirdeği militan Hinduizm'e eskisi kadar sadıktı. Müslüman ve Hıristiyan azınlıklar, yiğitlikleri ders kitaplarında anlatılan ulusal Hindu kahramanlarına bağlılık göstermeye çağrılıyordu; ulusal bir zayıflığa neden olacağı gerekçesiyle kültürel farklılıkların önüne geçiliyor, ineklerin kesilmesi de yasaklanıyordu.⁴⁰⁶

Bu Hindu militarizminin sürmesi sonucu hareketin öncüleri 1980 yılında Canata Partisi'nden atıldı. RSS'nin çekirdeği çizgisini daha da keskinleştirerek yoluna devam etti. Tanrı Ram'ın Doğduğu ve 1528 yılında I. Moğol İmparatoru'nun emri üzerine, yerine cami yapılan Ayodhya (Uttar Pradeş) tapınağının yeniden açılması için bir kampanya başlattı. RSS'nin siyasi kanadı Baratiya Canata Partisi (BJP-Hind Halkının Partisi), seküler Hindu akımlarını bir araya getirmek için 1964'te kurulan Viçun Hindu Parisad (VHP-Uluslararası Hindu Meclisi) ile birlikte hareket ederek 1989 seçimlerinde toplam 524 sandalyeli Halk Meclisi'ndeki sayısını 88'e çıkardı. 1991'de 119 sandalye sayısına ulaşarak ülkenin ikinci büyük siyasal gücü haline geldi.⁴⁰⁷ Jaffrelot'un görüşlerinden hareketle Hint milliyetçi hareketinin iki yönlü olduğunu söylemek mümkün. Birincisi, tipik sömürge karşıtı teritoryal bir milliyetçilik. Sömürge kurumlarından ve özellikle de çok farklı etnik gruptan oluşan, çok sayıda yerel dilin konuşulduğu geniş bir coğrafyada tek ortak dil durumunda olan sömürge dilini yani İngilizce'yi resmi dil olarak kabul eden ve kullanan bir milliyetçilik. Diğeri bu milliyetçiliğin kurduğu ülkede devleti ve kurumlarını daha büyük etnik grup olan Hindulara göre biçimlendirmeye çalışan etnik bir milliyetçilik. Bu açıdan bakıldığında Tagore'un da belirttiği gibi, Amerika ile Hindistan arasında bir benzerlik mevcut; muhtelif ırkları tek gövdede kaynaştırma benzerliği.⁴⁰⁸ Ancak diğeri taraftan da Hindu etnik kökenini ve inancını esas alan bir milliyetçi dalga muhtelif ırkları tek gövdede kaynaştırma hedefini sabote ediyor.

İkinci Dünya savaşı sonrasında ortaya çıkan bir başka etnik milliyetçilik dalgası Smith'in de tespit ettiği gibi, yeni kurulan devletlerde, bastırılmış veya tatmin edilmemiş etnik taleplerin yarattığı etnik milliyetçilik dalgasıdır. Bu ülkelerde gelişen demotik etno milliyetçilik devlet ile millet arasındaki farklılıkları tam odağa

⁴⁰⁶ Jaffrelot, "Militan Hinduizm...", s. 151

⁴⁰⁷ Jaffrelot, *a.g.e.*, s. 152

⁴⁰⁸ Rabindranath Tagore, "Hindistan'da Milliyetçilik", *Milletler ve Milliyetçilikler*, (Ed. Mümtaz'er Türköne), Etkileşim Yayınları, İstanbul 2012, s. 193

koyarak; Asya ve Afrika'nın her köşe bucağında ayrı etnik toplulukları üstü örtülmüş, hasıraltı edilmiş ve ihmale uğramış ama yeri doldurulmaz, modernizasyon güçleri ile kendisi de ekseriyetle egemen etnin ve onun seçkinlerinin hizmetinde olan bürokratik devlet tarafından imha tehlikesiyle karşı karşıya bulunan kültür değerleri adına harekete geçirmektedir.⁴⁰⁹ Hobsbawm'a göre, bu ayrılıkçı ve etnik hareketlerin yükselişi, yaygın inanışın aksine, kısmen İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki devlet kurma ilkesinin, Birinci Dünya Savaşı sonrasında farklı olarak, Wilsoncu, milletlerin kendi kaderini tayin etmesi ilkesiyle hiçbir ilişkisi olmamasından kaynaklanmaktadır. Burada üç etken vardır; sömürgeciliğin sona ermesi, devrim ve dış güçlerin müdahalesi.⁴¹⁰

İkinci Dünya Savaşı sonrasında kendini gösteren bir başka milliyetçi dalga yeni kurulan devletlerin karşı karşıya kaldığı etnik milliyetçi dalgadır. Smith, etnik ayrılıkçı hareketlerin çok büyük bir kısmının II. Dünya Savaşı'ndan sonra Asya ve Afrika'nın yeni kurulan devletlerinde ortaya çıktığını ileri sürmektedir. Kökenleri ne olursa olsun bugünkü ayrılıkçı etno-milliyetçilikler, sınırları ve olmazsa olmazları sömürge mirasının bir parçasını oluşturan görece yeni devletlerden özerklik veya bağımsızlık istemektedirler. Etkisizliklerinin asıl kaynağı bizzat sömürge sonrası devletin çoğulcu doğası ile kırılğan meşruiyetinde yatmaktadır. Yeni devletin vaatlerini yerine getiremediği veya belli bir etnik topluluk ve kategorileri başkaları pahasına kayıramadığı durumlarda ekonomik şikâyetler isyanın katalizörü olurken; ayrılmayı bir çare haline getiren asıl koşulları yaratan, tam da sömürge sonrası devletin bu doğasıdır.⁴¹¹

İkinci Dünya Savaşı sonrası bir başka milliyetçi dalga milliyetçiliği önceden yaşamış olan ve etkilerine karşı bağımsızlık kazandığı düşünülen devletlerde ortaya çıkmış, gelişmiş Batılı bazı devletlerin belası olmuştur. Az gelişmiş toplumlarda yeni teritoryal millet yaratma çabası etnik milliyetçilikleri uyarma etkisi yaparken gelişmiş devletlerde baskılanmayan etnik azınlıklar arasında özerklik ve hatta ayrılma yönündeki emelleri yeniden tutuşturmuştur. Smith'e göre bu canlanışın belirgin ayırt edici özellikleri vardır.⁴¹²

⁴⁰⁹ Smith, *a.g.e.*, s. 193

⁴¹⁰ Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 212

⁴¹¹ Smith, *a.g.e.*, s. 205

⁴¹² Smith, *a.g.e.*, s. 213

Birincisi, bunlar büyük bölümü itibariyle ayrılıkçı olmaktan ziyade özerklik yanlısıdır. Sözkonusu etnik hareketin yandaşlarının çoğunluğu, yüzyıllardır içerildikleri devletin siyasi, askeri çatısı altında kalmayı sürdürürken, kültürel, toplumsal ve ekonomik özerklik istemektedirler.

İkincisi, etnik özerklik yanlısı hareketler, kültürel-millî ve siyasi-millî şeklinde çifte bir kimlik veya teritoryal bir devlet kimliği altında bir millî kimliği ihtimal dâhilinde görmekte hatta istenir bulmaktadır (İspanya-Katalanlar, Fransa-Brötonlar gibi).

Üçüncüsü, sanayi toplumlarında etnik özerklik yanlısı hareketler, genelde gelişmekte olan devletlerin çoğundan daha yüksek bir yaşam standardına sahip, oldukça yerleşik bir yapı arzeden devletlerde ortaya çıkmaktadır.

Dördüncüsü, sanayi toplumlarında etnik özerklik yanlısı hareketlerin modern *millî devletlere*, yani tam bir milliyetçi yorum çerçevesinden bakıldığında etatiste (devletçi) ile milliyetçi ilkelerin bir karışımı, millî melez olsalar bile kendilerini *millet* olarak gören ve uzunca bir zamandır da öyle kabullenilmiş devletlere karşı yönelmiş olmasıdır.

Etnik milliyetçiliğin, 1960'lerden itibaren özerklik ya da ayrılma yönünde *üçüncü* bir etnik hareket dalgası Yugoslavya, Romanya, Polonya ve Sovyetler Birliği'ne dek uzanacak şekilde Batı Avrupa'nın büyük bölümünü etkisi altına almıştır.⁴¹³

Smith, sanayi toplumlarında canlanan etnik milliyetçilik hareketleri, 19. yüzyıl Avrupa'sında görülen daha önceki etnik milliyetçilik dalgaları ve 20. yüzyıl Afrika ve Asya'daki ayrılıkçı hareketler arasında daha temel benzerlikler olduğunu ileri sürmektedir.⁴¹⁴ Bu temel benzerliklerin *birincisi*, bunların hepsinin de egemen etnilere, *yabancı* devletlere ve onların yönetici sınıflarına karşı *teba halkların* hareketleri olmasıdır. *İkincisi*, bütün bu demotik hareketler yerliliğin seferberliği ve kültürel siyasallaşma süreçlerini gerektirmektedirler. *Üçüncüsü*, bütün bu hareketlerde entelektüeller ve entelijansiya önemli bir rol oynamaktadır. Entelektüeller ve profesyoneller sadece adetlere ve dillere can vermekle, tarihi keşfetmekle, seremoni ve gelenekleri (yeniden) tesis etmekle kalmamakta, aynı

⁴¹³ Smith, *a.g.e.*, s. 194

⁴¹⁴ Smith, *a.g.e.*, s. 216-17

zamanda bu faaliyetlere ve yeniden keşiflere şimdiye dek asla sahip olmadıkları milli bir siyasi anlam da katmaktadırlar.

Smith, milliyetçiliğin sanayi toplumlarında yeniden canlanmasını şahsına münhasır yeni bir şey değil daha önceleri dünyayı (Avrupayı) kasıp kavuran yerliliğin seferberliği sürecinin yeni bir evresi olarak açıklamaktadır. Smith'e göre, Doğu Avrupa'nın komünist devletlerinde *perestroyka* sonrası ortaya çıkan milliyetçi dalgalanma da aynı şekilde değerlendirilmelidir. Her ikisinde de ihmale uğramış veya bastırılmış kimliklerin idraki ile karşılaşmaktayız ve her iki durumda da sorumlu tutulan bizzat merkezi devlettir. Doğrusu bu konuda devletin doğru davranması da mümkün değildir. Kaba saba müdahale kadar şefkatli bir ihmalkârlık da şikâyet konusudur.⁴¹⁵

Öncülleri 1848 ihtilallerine, hatta biraz zorlamayla Amerika ve Fransa devrimlerine kadar geriye götürülebilse de sömürgeciliğe karşı gelişen milliyetçiliklerin bir kısmı *devrimci* bir niteliğe sahiptir. Smith'in *devrimci milliyetçilik* olarak tanımladığı bu milliyetçiliğin, ırkçı milliyetçilikler dönemi aracılığıyla 1848 devrimlerinden 1945 yılı sonrasının sömürgecilik karşıtı milliyetçiliklerine ve etnik milliyetçiliklerin en son çiçeklenişine uzanan yayılma hikâyesinin ve kitle milletlerinin oluşturulmasındaki rolünün yeniden açıklanması gerekmektedir. Smith'e göre bu hareketlerin üç boyutu üzerinde durulmalıdır.⁴¹⁶

Birinci boyut, bu hareketlerin ideolojik olarak yeni olmalarıdır. Bunlar ideoloji temelli hareketlerdir ve dolayısıyla genellikle ideolojik olarak temellendirilmiş milletlerdir. Milliyetçiliğin meşruiyetinin neredeyse evrensel düzeyde kabul edilmesine dayanırlar ve kendilerini onun ilkeleriyle yargılar ve yargılanırlar. Yani kendilerini milliyetçilik şablonunun bileşenlerine göre tartarlar ve bunlara göre değerlendirirler. Hareketlerin milliyetçilikleri yenilemeleri görece bir durgunluk ya da milliyetçilikten uzaklaşma (gerileme) döneminden sonra şablona daha fazla yaklaşma girişimleridir. Bu, modern milliyetçi temelli toplumları Orta Çağ'daki ve İlk Çağ'daki daha önceki, yani milliyetçilik öncesi milletlerden ayırmaktadır.⁴¹⁷ Smith, milliyetçilik öncesi milletlerin ideolojik tasarısı ya da ölçütünün olmadığını, onların milliyetçiliklerinin tamamen yöreselci ve modern

⁴¹⁵ Smith, *a.g.e.*, s. 216-18

⁴¹⁶ Smith, *Milliyetçilik...*, s. 162

⁴¹⁷ Smith, *a.g.e.*, s. 162

öncesi milletin kendisini içinde bulduğu tarihsel durumlar içinde geliştiğini ileri sürmektedir. Ona göre, bunların milletlere ilişkin kuramları yoktu, yalnızca belirli bir millete özgü bir dizi amaca ve duyarlılığa sahiptiler. Dolayısıyla milliyetçilikleri taklit edilemez ve yayılamazdı; evrensel olarak uygulanabilir ve ortak hedefler doğrultusunda belirli eylem türlerini üreten genel bir düşünceler sistemi bulunmamaktaydı. Bu anlamda ideoloji olarak milliyetçilik insan birliğinin ve iletişiminin gelişiminde bir dönüm noktası olduğunu gösterdi.⁴¹⁸

İkinci boyut, etnik temelin modern milletler için taşıdığı önemdir. Bunu yalnızca daha önceki milletler açısından değil 20. yüzyılın halk milliyetçilikleri örneğinde de görmek mümkündür. Halk milliyetçilikleri *milli özü* farklı ölçüte göre ama daima egemen *ethnienin* kültürel geçmişiyle en büyük sürekliliği gözeterek tanımlarken eski etnik bağlardan ve duyarlılıklardan yararlanmaktadırlar.⁴¹⁹

Son boyut, etniklerin ve milletlerin iç dünyasıyla ilgilidir. *Halkın* ilgisi yalnızca ortak anılarının, simgelerinin, mitlerinin, değerlerinin ve geleneklerinin keşfedilmesi ve kullanılması aracılığıyla yönlendirilebilir. Milliyetçilik çözümlenmesi daha derinlere nüfuz edecekse, bu etnik-simgesel öğelerin aranması ve çözümlenmesi gerekmektedir. Çeşitli akrabalık gelenekleri ve görenekleri kadar altın çağların, ataların ve büyük kadın ve erkek kahramanların paylaşılan anıları, bunların cisimleştirdikleri ortak değerler, onları farklı kılan etnik köken, göç, kutsal seçim mitleri, topluluk simgeleri, ülke, tarih ve yazgıda etnik geçmişin rolü, şimdi ve gelecekle ilişkisini ve özellikle etnik topluluklar ile milletler, modern-öncesi milletler ile modern milletler arasındaki bağlantıları ve kırılmaları anlamamanın anahtarlarını sağlar. Smith, milletlerin iç tarihi yeteri kadar kavranmadığında, milletlerin modern dönemdeki ve sonrasındaki gelişmelerini kestirmenin zorlaşacağını iddia etmektedir.⁴²⁰ Son milliyetçi dalga, 20. yüzyılın sonunda, Doğu Bloku'nun dağılması üzerine ortaya çıkmıştır.

2.3.4. Soğuk Savaş'ın Sonu; Yeni Milliyetçi Dalga

1990'ların başında Sovyetler Birliğinin dağılması süreciyle birlikte yeni bir milliyetçi dalga başladı. Bu milliyetçi dalga doğu Avrupa'da daha çok parçalanma

⁴¹⁸ Smith, *a.g.e.*, s. 162-163

⁴¹⁹ Smith, *a.g.e.*, s. 163

⁴²⁰ Smith, *a.g.e.*, s. 163-164

yoluyla yeni ve küçük ulusal devletler ortaya çıkarırken iki Almanya'nın birleşmesine de yol açtı. Yeni ulus devletlerin ortaya çıkışı Kafkasya'da ve Orta Asya'da görece daha sorunsuz ve hatta gönülsüz gerçekleşti. Doğu Avrupa'da ise Çekoslovakya'nın Çek Cumhuriyeti ve Slovakya olarak ikiye ayrılması daha sorunsuz ve barışçı bir ortamda demokratik devletlere evrilirken, Yugoslavya'nın parçalanması ve ulusal kimlikleri esas alan yeni devletlerin ortaya çıkması daha sorunlu ve çatışmalı bir süreci gerektirdi. Hatta yirminci yüzyılın son soykırımları bu süreçte gerçekleşti. Çatışmalı sürece rağmen Doğu Avrupa'da ortaya çıkan ulusal kimlikli yeni devletlerin siyasal, sosyal ve ekonomik istikrara kavuşması Avrupa Birliği'nin yakın ilgi ve içerme politikaları sayesinde daha kısa süre içinde mümkün olabilirken Kafkasya ve Orta Asya devletlerinde kuruluş daha sorunsuz gerçekleşmesine rağmen siyasi, sosyal ve ekonomik istikrar ancak otoriter yönetimler sayesinde mümkün olabildi.

SSCB Devlet Başkanı ve Komünist Parti Genel Sekreteri olan Mikail Gorbaçov 1987 yılındaki polütbüro toplantısında *Glasnost** (Açıklık) ve *Perestroyka*** (Yeniden Yapılanma) politikalarını açıkladı. Aslında Sovyetler Birliğini yeniden yapılandırmayı ve yumuşak bir dönüşümü amaçlayan bu girişim Doğu Bloğu olarak adlandırılan ve Sovyetler Birliği'nin koruması ve kontrolü altında bulunan çok sayıda bağımsız, özerk ve yarı özerk devleti ve/veya yönetimi bünyesinde barındıran birliğin dağılması sürecini de başlatmış oldu.

Önce Baltık Ülkeleri olarak adlandırılan Litvanya (11 Mart 1990), Letonya (4 Mayıs 1990) ve Estonya (8 Mayıs 1990) parlamentoları bağımsızlık kararları aldılar. Komünist Partiye bağlı bir grubun Gorbaçov'a yönelik darbe girişiminin (21 Ağustos 1991) başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından yeniden bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bu arada Ermenistan, Sovyetler Birliği içinde kalmak kaydıyla 23 Ağustos 1990'da bağımsızlığını ilan etti. Gorbaçov, ülkede gerginliğin giderek artması üzerine 16

* Rusça, Açıklık. SSCB'nin son döneminde Mihail Gorbaçov'un liderliğinde ülkede bilhassa ekonomik sorunları çözebilmek amacıyla 1985'te uygulanmaya başlanan politikaların tümüne verilen addır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla son bulmuştur.

** Rusça, Yeniden Yapılanma. SSCB'de 1980'li yıllardan itibaren gerçekleştirilen ekonomik ve siyasi sistemi yeniden yapılandırma ve reform hareketleri. İlk olarak 1979'da Leonid Brejnev tarafından önerilmiş, dönemin devlet başkanı Mihail Gorbaçov tarafından desteklenmiş ve teşvik edilmiştir. Glasnost (açıklık) politikasıyla birlikte uygulanan bu politikalar sonucunda Sovyetler Birliği dağılmış, birlik ülkelerindeki Komünist Parti iktidarları son bulmuş, Doğu Bloku'nu oluşturan ülkeler bağımsız ulus-devletlerine kavuşmuşlar, özellikle Yugoslavya'nın parçalanmasıyla birçok yeni ulus-devlet ortaya çıkmıştır.

Mart 1991'de bir halk oylaması yaptırdı. Oylamada; halkın, *eşit egemenlik ilkesi içerisinde bir federasyon* isteyip istemediği soruldu. Üç Baltık ülkesi ile Gürcistan, Ermenistan ve Moldova'nın boykot ettiği halk oylamasına katılan diğer 8 ülkeden evet oyu çıktı. 11 Haziran 1991'de, Rusya Federasyonu Cumhuriyeti, Rusya Anayasası'nın Birlik Anayasası'ndan üstün olduğu iddiası ile egemenliğini ilan etti. Bu esnada 16 Ağustos 1991 günü radikal komünistler tarafından Gorbaçov'a yönelik darbe girişimi gerçekleşti. Darbecilere karşı Kızılmeşdan'da bir tankın üzerine çıkarak meydan okuyan ve bu tavrıyla adeta kahraman ilan edilen Moskova Belediye Başkanı Boris Yeltsin popüler oldu. Gorbaçov, kendisine karşı yapılan hükümet darbesi sonucunda Kırım'da oturmak zorunda bırakılmıştı. Boris Yeltsin karşı bir hareketle Gorbaçov'un Moskova'ya gelmesini ve görevine devam etmesini sağladı. 19 Ağustos 1991'de Kremlin Sarayı'nda 1917'den önceki Rus bayrağı çekildi. Gorbaçov gelişmeler üzerine Komünist Parti Genel Sekreterliğini bıraktı ve 24 Ağustos 1991'den itibaren sadece Devlet Başkanlığı görevini üstlendi. Gelişmeleri, yeni bağımsızlık ilanları takip etti. Sovyetler Birliği'nin dağılmasındaki en büyük gelişme Ukrayna'nın bir halk oylaması ile 24 Ağustos 1991'de bağımsızlığını açıklaması oldu. 25 Ağustos 1991'de de Beyaz Rusya'nın bağımsızlık ilanı, birliğin tamamen dağılmasına sebebiyet verdi. 29 Ağustos 1991'de, Sovyet Komünist Partisi, Yüksek Sovyet kararı ile resmen kaldırıldı. Bu karardan sonra Türk Cumhuriyetleri'nden Azerbaycan'da 30 Ağustos 1991'de; Özbekistan ve Kırgızistan'da 31 Ağustos 1991'de; Türkmenistan'da 27 Ekim 1991'de; Kazakistan'da 16 Aralık 1991'de bağımsızlıkla ilgili halk oylamaları yapıldı.⁴²¹ 25 Aralık 1991 tarihinde Rusya devlet başkanlığı görevine Boris Yeltsin seçildi.

Smith'e göre, Doğu Avrupa'nın komünist devletlerinde *perestroyka* sonrası ortaya çıkan milliyetçi dalgalanma milliyetçiliğin sanayi toplumlarında yeniden canlanması değil daha önceleri dünyayı (Avrupayı) kasıp kavuran yerliliğin seferberliği sürecinin yeni bir evresidir. Her ikisinde de ihmale uğramış veya bastırılmış kimliklerin idraki ile karşılaşmaktayız ve her iki durumda da sorumlu tutulan bizzat merkezi devlettir.⁴²² Merkezi devletin (Sovyetler Birliği'nin) bağımlı kılma politikaları sonucu yarattığı özerk bölgeler soğuk savaş sonrası milliyetçi

⁴²¹ Selahattin Özberk, *Şanghay İşbirliği Örgütü ve Orta Asya Cumhuriyetleri*, KSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş, 2010, s. 7-8

⁴²² Smith, *Milli Kimlik...*, s. 216-18

dalganın gerilim ve çatışma altyapısını oluşturmaktadır. Gürcistan'ın Güney Osetya ve Abhazya özerk bölgeleri sorunu, Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki Karabağ sorunu, Kazakistan, Kırgızistan ve Özbekistan arasındaki Fergana Vadisi, Azerbaycan, Rusya, Kazakistan, Türkmenistan hatta İran arasındaki Hazar petrol havzası sorunu, Çeçenistan'ın Rusya Federasyonu içindeki konumu mevcut etnik çatışmaların ve potansiyel çatışmaların kaynağını teşkil etmektedir. Keza Rusya ile Ukrayna arasındaki sorun Batı'nın da müdahil olmasıyla kronik çatışmalara dönüşmüş durumdadır. Ukrayna'nın Batı'yla birlikte hareket etmesi Rus çoğunluğun yaşadığı Kırım özerk bölgesinin Rusya'ya bağlanmasıyla sonuçlanmıştır. Rusya benzer şekilde Rusların çoğunlukta yaşadığı Doğu Ukrayna'daki Rus ayrılıkçılığını destekleyerek Ukrayna'yı hinterlandı içinde tutmaya çalışmaktadır.

Soğuk Savaş sonrası milliyetçi hareketlerin kökü eskide olan başka bir boyutunu ise Eritre, Sudan ve Myanmar gibi ülkelerde gözlemlemek mümkündür. Her üç ülkede de din/inanç farklılıklarının milli kimlik inşasını baltaladığını, din temelli yeni etnik yarılmalara yol açtığını söylemek lazım.

Eritre'nin etnik birlik geçmişinin son derece cılız olduğu bir yerde verdiği ulusal kimlik yaratma mücadelesi, milliyetçiliğin açık uçlu potansiyelini göstermektedir. Milliyetçilik yalnızca eski dayanışmaları ilerletmenin değil, yenilerini yaratmanın da bir yoludur.⁴²³ Yeni dayanışmalar yaratılamazsa Sudan örneğinde olduğu gibi cılız etnik birlikler inanç temelli bölünmelerle sonuçlanabilmektedir. Din/inanç farklılığı geçmişte olduğu gibi bölünerek yeni etnik kimlikler oluşmasına aracılık etmektedir. Myanmar'da yaşananlar ise Orta Çağ Avrupa'sında yaşanan mezhep savaşlarının etnik/dini temizlik yoluyla homojen millet yaratma süreçlerini hatırlatmaktadır.

2.4. Milliyetçilik Kuramları

Milliyetçilik kuramları, milliyetçi hareketlerin incelenmesiyle orta çıkan yaklaşım farklarını ifade etmektedir. Dolayısıyla milliyetçilik kuramları, milliyetçiliklerin ortaya çıkış ve gelişim süreçleriyle birlikte çeşitlenmesine ve sınıflandırılmasına odaklanmaktadır. Bu yüzden milliyetçilik kuramları büyük oranda milliyetçilik türlerini ayırt etmeye ve sınıflandırmaya yönelik çalışmalardır.

⁴²³ Calhoun, *a.g.e.*, s. 169

2.4.1. Milliyetçilik Türleri

Smith'e göre milliyetçilik bukalemunvaridir, rengini bağlamından alır. Bu anlamda her bir millet ve milliyetçilik özgündür ve genel bir tanım yapmak oldukça güçtür. Ancak bu bir anlamda da zorunludur.⁴²⁴ Milliyetçilik uyum sağlar ve dönüştürür. Bu onun bütün tartışmalara ve eleştirilere rağmen cazibesinin ve gücünü korumasının anlaşılmasını sağlamaya yarayacak en önemli yanlarından birisini oluşturmaktadır. Milliyet ilkesinin bütün milletler için ortak bir tanımı yoktur. Her millet onu kendi bünyesiyle kendi çıkarlarına göre açıklayıp, anlattığı için, bütün milliyetçilikleri kapsayan genel bir tanımını yapmak zordur. Tanımlar, milletten millete, milliyetçilikten milliyetçiliğe değişebilmektedir. Örneğin milliyetçiliği, Fransızlar *kültür*, Almanlar *ırk* temelli açıkladıkları halde İsviçreliler *vatan*, Romanyalılar *dil* ve Alman Protestanlığına ve Slav Ortodoksluğuna karşı varlıklarını korumak için Katoliklik temeline dayandırmışlardır. Avrupa dışına bakacak olursak, Amerika Birleşik Devletleri'nde *uyrukluk*, Çin'de *kültür* ve Batı Asya ile Kuzey Afrika'daki Arap dünyasında *dil* ölçütünün hâkim durumda olduğunu görürüz. Tabii ülkeden ülkeye ve milletten millete değişen bu çelişkili açıklamaların ve tanımlamaların sebebi, milletlerin oluşumunda etkili olan tarihsel şartlarda aranmalıdır. Örneğin Fransız milleti belli bir ırka dayanmayıp, çeşitli ırkların birbirine karışmasından oluştuğu için Fransız milliyetçilerinin ırk esasına dayanmaları mümkün değildir. Benzer şekilde Alman, İtalyan ve Fransız kantonlarında ayrı ayrı diller konuşulduğundan dolayı resmi bir dil yerine birkaç resmi dil kabul etmek mecburiyetinde kalan İsviçre için de milleti *dil* ölçütüyle açıklamaya çalışmak, her şeyden önce konfederasyonun dağılmasını kabul etmek anlamına gelecektir.⁴²⁵ Bununla birlikte dil millet kavramı için hayati bir öneme sahiptir. Bu yüzden Alman düşünür Johan Gottfried Herder (1744-1803) milleti dil üzerinden tanımlamaktadır. İnsan diliyle insandır. Fichte'ye göre de dil milli ruhu yansıtır.⁴²⁶

Milliyetçiliğin kendisi kadar teorileri de çok yönlü ve zengin bir tarihi birikime sahiptir. Bu teoriler milliyetçiliği anlama, açıklama ve sınıflandırmanın

⁴²⁴ Smith, *a.g.e.*, s. 130

⁴²⁵ İsmail Hami Danişmend, "Milletlerin Tarifindeki İtilaflar", *Milletler ve Milliyetçilikler*, (Ed.: Mümtaz'er Türköne), Etkileşim Yayınları, İstanbul 2012, s. 320

⁴²⁶ Andrew Heywood, *Siyaset*, (Çev.: Fahri Bakırcı), BB101 Yayınları, İstanbul 2018, s. 151-178

yanında aşğılamayı veya yüceltmeyi de içermektedir. Milliyetçiliğin tarihe yön verme gücü, bu teorileri daha da önemli ve tartışılır hale getirmektedir. Çünkü milliyetçiliği açıklamak, bir yönüyle tarihi gelişmeleri açıklamaktır.

Yaygın görüşe göre, milliyetçilik düşüncesi Batı Avrupa'da ortaya çıkmış ve Fransız İhtilali ile bir ideoloji haline gelmiştir. Fransız İhtilali'ni doğuran bir düşünce olarak milliyetçilik, meşruiyetini Tanrı'dan aldığına inanılan monarkın yerine milleti, millet egemenliğini koyduğu için sekülerleşmeyi ve demokratikleşmeyi de beraberinde getirmiştir. Milliyetçilik, iktidarını Tanrı'dan aldığına inanılan krala olan bağlılığı tamamen ortadan kaldıramasa bile bir millet iradesi kavramı getirmiştir. Dini kimliğin yerini milli kimliğin alması, dini bağlılıkların yerini milli bağlılıkların alması milliyetçiliğin dinin yerini aldığı ve böylece yeni bir din olarak ortaya çıktığı iddiasını gündeme getirmektedir. Böyle bir süreç Ortaçağ din savaşlarında izlenebilmektedir. Avrupa'da Ortaçağ boyunca dini/inançsal aidiyet duygusunun yönlendirdiği 30 Yıl Savaşları sonunda yerini etnik/milli bağlılık duygusuna bırakmış ve 1648 Vesfalya Barışı ile bugünkü Avrupa milletler sistemi ortaya çıkmıştır. Benzer bir süreç, 19. yüzyılda Volga vadisinde Hristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki mücadelede de izlenebilir. Burada, Hristiyanlar ve Müslümanlar arasındaki mücadele yavaş yavaş değişerek Ruslar ve Türkler arasındaki mücadeleye dönüşmüştür. Ne Ruslar ne de Türkler dinlerini unutmamışlar, fakat birbirlerine karşı olan siyasi davranışlarını belirleyen, gücü gittikçe artan milliyet olmuştur.

Milliyetçilik, gücünü tanrıdan ve/veya ruhban sınıfından alan kralın iradesi ve kişiliği yerine milletin iradesi ve kişiliğini koyarak uhreviden dinselliğe başka bir dönüşümü daha ifade etmektedir. Bu açıdan milliyetçi hareketin demokrasinin gelişimi ile paralellik arzettiğini belirtmek gerekmektedir.⁴²⁷ Gerçekten de batıda ve dünyanın başka pek çok yerinde demokratik hareketlerle milliyetçi hareketler iç içe gelişmiştir. Buna rağmen bütün milliyetçiliklerin demokratik olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Arap Yarımadası monarşilerinin, Irak, Suriye ve Libya gibi BAAS ideolojisini esas alan otoriter rejimlerin, Franko İspanyası, Mussolini İtalyası ve Hitler Almanyası gibi totaliter rejimlerin milliyetçi retorikğin gücünden yararlanmaya çalıştıklarını, radikal boyutlarda milliyetçi politikalar uyguladıklarını söylemek

⁴²⁷ Watson, *a.g.e.*, s. 150

gerekir. Bu anlamda pratik uygulamalarına bakarak milliyetçiliği ilk olarak *demokratik milliyetçilik-demokratik olmayan milliyetçilik* olarak sınıflandırabiliriz.

Milliyetçiliği akademik/bilimsel anlamda ilk çalışan insanlardan biri olan Hans Kohn'un klasik tasnifine göre milliyetçilik, *batılı* ve *doğulu* olmak üzere iki gruba ayrılabilir. Kohn, batılı milliyetçiliğe *iradi*, doğulu milliyetçiliğe ise *organik* sıfatlarını eklemiştir. Avrupa merkezli bu milliyetçilik sınıflandırmasına göre batılı milliyetçilik ilerlemeci, doğulu milliyetçilik ise tepkisel ve otoriter özelliklere sahiptir. Bu açıdan değerlendirildiğinde milliyetçiliği *ilerlemeci* ve *gerici* olarak nitelendirebiliriz.⁴²⁸ Bu nitelendirmeye bir başka açıdan baktığımızda, gerici milliyetçiliği *sağcı*, ilerlemeci milliyetçiliği ise *solcu* olarak başka bir ikili sınıflandırma tabii tutabiliriz. Milliyetçiliğin söylemlerinin sertliğine, yumuşaklığına, *öteki* hakkındaki tavrına göre *ılımlı milliyetçilik* ve *aşırı milliyetçilik* sınıflandırması da yapılabilir.⁴²⁹ Anlaşılacağı üzere milliyetçiliğin kimi selim ve iç rahatlatıcı, kimi dehşet salan envai çeşidi vardır. Milliyetçiliği subjektif bir bakış açısıyla *iyi milliyetçilik* ve *kötü milliyetçilik* olarak sınıflandırmak da mümkündür. Ancak Calhoun, sosyal bilimcilerin bazen *iyi* milliyetçilik veya vatanseverlik ile *kötü* milliyetçiliği veya şovenizmi, sanki tamamıyla farklı toplumsal olgularmış gibi çözümlenmeye çalışmalarını doğru bulmaz. Ona göre, böyle bir çözümlenme onların anlaşılma yöntemlerini zorlaştırdığı gibi benzerliklerini de gizleyebilir. Milli kimliğin ve sadakatin gerek olumlu gerekse olumsuz göstergelerini biçimlendiren aynı ortak milliyetçi söylemdir.⁴³⁰ Smith, milliyetçiliği, kötü/negatif bir kavram olarak değerlendirerek, milliyetçilik kavramının meşruiyetini inkâr etmenin milliyetçiliğin cazibesi hakkında sorular sorulmasını, araştırmalar yapılmasını engelleyeceğini iddia eder.⁴³¹ Anderson, iyi milliyetçilik kötü milliyetçilik ayırımının kavramların karıştırılmasından kaynaklandığını ileri sürer. Ona göre, iyi milliyetçilik ile kötü milliyetçilik ayırımı yanıltıcı bir ayırmadır. Milliyetçilik iyidir, kötü olan ırkçılıktır. Milliyetçilik tarihsel mukadderatın terimleriyle düşünür, oysa ırkçılık zamanın başlangıçlarından bu yana iğrenç bir çiftleşmeler dizisiyle aktarılan ebedi bulaşıklıklar rüyası görür. Tarih dışıdır. Zenciler o görünmez katran fırça sayesinde sonsuza denk zenci kalacaklardır; İbrahim'in tohumu Yahudiler hangi pasaportu

⁴²⁸ Akçura, *Tarih-i Siyasi...*, s. 500

⁴²⁹ Delannoï, "Milliyetçilik ve İdeolojik ...", s. 31

⁴³⁰ Calhoun, *a.g.e.*, s. 4

⁴³¹ Smith, *Milli Kimlik...*, s. 131

taşırlarsa taşısınlar, hangi dilde konuşur, okur, yazarlarsa yazsınlar sonsuza denk Yahudi'dirler. Anderson'a göre, ırkçılık rüyalarının kökenleri millet değil, sınıf ideolojilerinde, en çok da yöneticilerinin kutsal *mavi* ya da *beyaz* kan iddialarındadır. Özü aristokratlar için *üremelerde* yatan modern ırkçılığın farazi aile babasının bir küçük burjuva milliyetçisi değil, Joseph Artur, Comte de Gobineau olması şaşırtıcı değildir.⁴³² Milliyetçilik, dili, duyguları ve sembolleri temel alan kültürel bir olgudur. Bu yüzden tamamen bir ideoloji ya da siyasi bir hareket olarak tanımlanamaz. İdeolojik ve politik boyutlarına ek olarak bu olgu sevgi, nefret ve millet hayatta kalabilsin diye öldürmeye isteklilik gibi duyguları içerir. Dahası, dinsel ve etnik kimlikler birbirlerini destekler. Bütün milliyetçilikler etnik ve sivil unsurlar içerir, ancak ideal bir tip olarak sivil model ortak kültür ve ideolojiyi temel alır, eğitim ve medya tarafından desteklenir.⁴³³ Bu açıdan bakıldığında milliyetçiliği *sivil* ve *resmi* diye başka bir sınıflandırmaya daha tabi tutabiliriz.

Bir başka sınıflandırmaya göre batılı milliyetçilikler *siyasi*, doğulu milliyetçilikler *kültürel* milliyetçilikler olarak ayrılabilir. Siyasi milliyetçi akımlar, siyasi bir otoriteye/devlete sahip olmayan, henüz bir devlet kuramamış milletleri bağımsızlık kazandırarak bir devlet biçiminde örgütlenmeye, hiç olmazsa kendi varlıklarını yabancıların baskı ve otoritesinden kurtarmaya çalışırlar ve siyasi olarak parçalara ayrılmış ve bölünmüş olanları devlet halinde birleştirmeye uğraşırlar. Bazen bu iki amaç (bağımsızlık ve birleşme) birlikte bulunur. Örneğin İtalyanların bir kısmı 19. yüzyıl başlarında Avusturya-Macaristan imparatorluğunun kontrolü altında olmanın yanında tamamı birkaç devlet arasında bölüşülmüş durumdaydı. Lehler de benzer durumdaydı. 18. yüzyılda hem bağımsızlıklarını kaybetmişler hem de, Rusya, Prusya ve Avusturya arasında bölünerek paylaşılmışlardı. İtalyanlar ve Lehler, hem bağımsızlık kazanmak hem de birleşmek amacını güdüyorlardı. Milletlerin başka milletlerin egemenliği altında olmaktan kurtularak veya parçalara ayrılmış kısımlarını birleştirerek bağımsız bir devlet kurmayı amaçlayan milliyetçi hareketler, milliyetçi akımın siyasi boyutunu oluşturmaktadır.⁴³⁴

Calhoun'a göre, milliyetçilik söylemine görece istikrarlı Batı Avrupa ülkelerindeki ideal tip hâkim olmuş, böylece tatlılıkla toparlayıcı *Batı*

⁴³² Anderson, *a.g.e.*, s. 168

⁴³³ Uzer, *a.g.e.*, s. 9

⁴³⁴ Akçura, *a.g.e.*, s. 499

yurtseverliğiyle duygusal olarak çözücü ve popülist *Doğu* milliyetçiliği arasında bir zıtlık doğmuştur.⁴³⁵ Akçura ise Alman yani doğu milliyetçiliği söyleminin daha yaygın olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre, Fransız ve Almanların millete verdikleri anlam zamanla diğer milletler arasında da yayılmış ve daha çok Almanların anlayış tarzı Fransızlarınkine tercih edilmiştir.⁴³⁶

Doğu/Batı karşıtlığı, siyasi ya da sivil milliyetçilikle kültürel ya da etnik milliyetçilik arasındaki karşıtlıkla aynı kökten gelmektedir. Birincisinde milli kimlik, kurulmuş siyasi devletin meşru bir üyesi olmaktan doğmakta, ulusun mensupları da her şeyden önce vatandaşlar olarak sahip oldukları siyasi kimlikleriyle anlaşılmaktadır. İkinci durumda ise milli kimlik siyasi vatandaşlıktan ayrı ve belki de üstün görülen kimi kültürel veya etnik kıstaslara göre belirlenmektedir.⁴³⁷

Orta ve Doğu Avrupa'ya atfedilen kültürel milliyetçilik, milletlerin kendilerine ait bir kültürün desteklenmesine ve gelişmesine çalışmaları olarak tanımlanabilir. 19. yüzyılda bazı milletlerde milli bir uyanış gözlemlenmiştir. Bazı etnik gruplar/milletler kendi ana dillerinde yazılmış bir edebiyatın ortaya çıkması ve gelişmesi, kendi ana dilleriyle bilimsel araştırma ve çalışmalar yapılabilmesi amacıyla hareket etmişlerdir.⁴³⁸ Belirtmek gerekirken kültürel milliyetçilik ile siyasi milliyetçilik iki farklı milliyetçilik türü olmaktan çok milliyetçiliğin iki farklı evresini oluşturmaktadır. Milliyetçilik önce kültürel boyutta ortaya çıkmakta devamında siyasi bir hal almaktadır.

Gellner, bir devlete sahip olmayı veya olmamayı milliyetçi duygunun iki farklı kaynağı olarak göstermektedir. Milliyetçilik öncelikle siyasal birim ile ulusal birimin çakışmalarını öngören siyasal bir ilkedir. Gellner'e göre, milliyetçi duygu ya bu ilkenin çiğnenmesinin yarattığı kızgınlıktan ya da onun gerçekleşmesinden kaynaklanan tatminden kaynaklanmaktadır.⁴³⁹ Bu sınıflandırmaya göre, devlet kurmayı hedefleyen milliyetçiliğe *kurucu milliyetçilik*, var olan devleti korumayı amaçlayan milliyetçiliğe ise *koruyucu milliyetçilik* demek mümkündür.

Milliyetçiliğin bir başka sınıflandırması *muhafazakâr* milliyetçilik ile

⁴³⁵ Calhoun, *a.g.e.*, s. 122

⁴³⁶ Akçura, *a.g.e.*, s. 518

⁴³⁷ Calhoun, *a.g.e.*, s. 123

⁴³⁸ Akçura, *a.g.e.*, s. 499

⁴³⁹ Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk...*, s. 71

modernist/devrimci milliyetçilik arasında yapılmaktadır. Burke, geçmiş ve gelecek nesiller arasındaki temel bağları oluşturan siyasal ve kültürel kurumların tarihsel devamlılığının milletin refahı için hayati önem taşıdığına inanmaktadır.⁴⁴⁰ Burke'un benimsediği milliyetçilik romantik ve devrimci bir nitelik taşımaktan çok tarihsel ve muhafazakâr bir milliyetçiliktir. Burke, “*Yenilik karşısındaki asık suratlılığımıza, milli karakterimiz olan soğukkanlılığımıza teşekkürler. Bizler (İngilizler) hala atalarımızın izini sürmekteyiz*”, diyerek muhafakârlığı İngiliz milliyetçiliğinin, kendine has, üstün bir özelliği olarak kabul ettiğini göstermektedir.⁴⁴¹

Baron'a göre, tüm bu farklılıklara rağmen çoğunlukla eşdeğer olmasa da bu doktrinlerin her birine özgü belli temel karakteristiklerin genelde birkaç öncül sıfatla özetlenebilmesi mümkündür. Daha da ötesi genelde bunlar modern Fransız, İngiliz, Alman, İtalyan ve Amerikan ulus bilincinin dominant niteliklerini oluşturmuştur.⁴⁴²

Milliyetçilik literatüründeki bir başka sınıflandırma milliyetçiliklerin oluşma zamanlarıyla ilgilidir. *Dönem-kuşağı* olarak adlandırılan bu sınıflandırma, kronoloji ile coğrafyayı birleştiren ancak yapısal ilkelere yer veren bir kavrayışa dayanır. Bu açıdan bakıldığında *birinci dönem-kuşağı* (Britanya, Fransa, İspanya vb.) daha önceden varolan devletler temelinde yükselen milletlerin ortaya çıktığı 19. yüzyıl Batı Avrupası'dır. Buralarda yüksek kültürler ve siyasal merkezler, sanayileşme-milliyetçilik döneminden önce buluşmuştur. 19. yüzyılın sonlarına doğru Orta Avrupa'nın bazı bölgelerini içeren *ikinci dönem-kuşağı* ise yüksek kültürlerin siyasal parçalanmayla birlikte görüldüğü vakaları içerir. Burada milliyetçiliğin iddiası salt mevcut siyasal parçalanmadan birlik yaratmak olmuştur. *Üçüncü dönem-kuşağı* çok uluslu imparatorluklara tabi, kendi devletleri olmayan alt kültür gruplarının (*folk kültürleri*) bulunduğu Orta Avrupa'ya aittir. Bu durumda milliyetçilik imparatorluğun merkezine karşı kendi yüksek kültürlerini ve devletlerini kurmak zorunda kalmıştır.⁴⁴³ Bu tür ulus devletler Birinci Dünya Savaşı sonrasında eski Habsburg ve Osmanlı imparatorluklarında gerçekleşmiştir. Ancak benzer bir durum hanedan imparatorluğundan yeni bir imparatorluğa, SSCB'ye dönüşen Rusya'da mümkün olmamıştır. SSCB'de devletin denetimi ve milliyetçiliğin bastırılmasının

⁴⁴⁰ Baron, *Modern Milliyetçilik ve...*, s. 45

⁴⁴¹ Baron, *a.g.e.*, s. 44-45

⁴⁴² Baron, *a.g.e.*, s. 75-76

⁴⁴³ John Breuilly, “Sunuş”, Gellner, *a.g.e.*, s. 12

düzeyi herhangi bir hanedan imparatorluğunda olduğundan daha acımasız ve etkili olmuştur. Ancak 1989-90'da SSCB'nin çökmesiyle milliyetçi ilke bu bölgede kendini kabul ettirme alanı bulmuştur. Bu da *dördüncü dönem-kuşağına* tekabül etmektedir.⁴⁴⁴

Yuval-Davis milliyetçi hareketlerde üç temel boyut olduğunu iddia etmektedir. Bunlardan ilki topluluğun kökenini ve ırkını temel alan *şecereci* boyuttur (volknation); ikincisi milletin kültürünü ön plana çıkaran *kültürel* boyuttur (kulturnation); üçüncüsüyse siyasi üyeliği temel alan *vatandaşlığa dayalı* boyuttur (staatnation). Yuval-Davis'e göre, ısrarla altı çizilmesi gereken nokta hiçbir milliyetçi hareketin tek bir boyuttan oluşmadığıdır. Bütün bu anlayışları benzer ölçütlere göre sınıflandırmak sonu olamayan ve gereksiz bir çabadır; aynı zamanda *tarih-dışıdır* (ahistorical). Yapılması gereken milliyetçi hareketlerin temel boyutlarını saptamak, belirli milliyetçiliklerde hangi boyutun, ne ölçüde etkili olduğunu, farklı boyutların birbirleriyle nasıl etkileşime girdiğini araştırmaktır.⁴⁴⁵

Karadağ ve Yaman milliyetçiliği, ayrılıkçı milliyetçilik, birleştirici milliyetçilik ve popülist milliyetçilik olarak üçe ayırmaktadır.⁴⁴⁶

Yukarda kısaca değinilen milliyetçilik sınıflandırmalarının tamamı temelde toprağı ve vatandaşlığı esas alan milliyetçilikler ile kültürü ve etnik bağları esas alan milliyetçilikler biçiminde klasik bir sınıflandırma yapmayı mümkün kılmaktadır.

2.4.1.1. Klasik Milliyetçilik Kuramları

i. Teritoryal Milliyetçilikler

Klasik literatür, milliyetçiliğin Avrupa'da ortaya çıkıp yayılmasıyla bağlantılı olarak genel anlamda ikili bir sınıflandırma yapmaktadır. Güçlü krallıkların mevcut durumlarını korumayı ve bu krallıkların egemenlik alanları içinden mümkün olabildiğince homojen bir millet oluşturmayı amaç edinen milliyetçilikler *teritoryal/sivil* milliyetçilikler olarak adlandırılmaktadır. Mevcut egemenlik alanında toprak/ülke/vatan vurgusu güçlü, aynı zamanda vatandaşlığa da atıf yapan bu tür

⁴⁴⁴ John Breuilly, *Nationalism and the State*, Manchester University Press, Manchester 1993, s. 59-60

⁴⁴⁵ Nira Yuval-Davis, *Gender and Nations*, Sage Publications, Thousand Oaks 1997, s. 20-21

⁴⁴⁶ Ahmet Karadağ ve Haluk Yaman,, "Üç Farklı Milliyetçilik," *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, Kış 2018, Cilt: 9, Sayı: 2, s. 84-108.

milliyetçilikler Fransa başta olmak üzere İspanya ve İngiltere’de gözlemlendiği için *Batılı* milliyetçilik olarak da adlandırılmaktadır.

Batı Avrupa’da ve özellikle İngiltere ve Fransa’da birleşik bir milli devlet, milletten önce ortaya çıkmış ve hatta geniş ölçüde milleti oluşturmuştur. Bu ülkelerde 18. yüzyılda gelişen modern milliyetçilik, mantıklı yaklaşımı, bireyci ve evrensel görüşleri ile çağdaşı olan Aydınlanma felsefesine dayanmaktadır. İngiltere ve Fransa’daki siyasal düşünce “*esas itibariyle milliyetçiliğin, milleti devlete sıkı sıkıya bağlayan ve bireysel duygularda milliyetçiliğin ilk belirtilerini bulan siyasal ve subjektif yönünü*” vurgulamıştır.⁴⁴⁷ Ernest Renan 1882 yılında Sarbonne’da verdiği *Bir Millet Nedir*, konulu konferansta milleti, geçmişten gelen ortak bir miras ve gelecek için yine müşterek programa sahip topluluk olarak tanımlamıştır. Ona göre millet, her gün tekrarlanan bir halk oylamasıdır.⁴⁴⁸ Renan’ın tanımından anlaşılacağı gibi, Fransızların millet tanımının dayanağını istek ve irade oluşturmaktadır.⁴⁴⁹ Batı Avrupa’da milliyetçi hareketler esas olarak devlet kaynaklı/destekli hareketler olmakla birlikte dünyanın diğer bölgelerindeki teritoryal milliyetçi hareketlerin hepsi devlet aygıtına sahip olma bakımından aynı özellikte değildir. Bu bağlamda teritoryal milliyetçi hareketleri bağımsızlık öncesi ve bağımsızlık sonrası olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür.⁴⁵⁰

a) Bağımsızlık öncesi teritoryal milliyetçi hareketler; esas olarak sivil ve teritoryal hareketlerdir. Bunlar öncelikle yabancı yöneticileri kovmaya ve eski sömürge ülkeyi yeni bir devletsel milletle ikame etmeye çalışmaktadırlar. Bu yönüyle sömürge karşıtı milliyetçiliklerdir.

b) Bağımsızlık sonrası teritoryal milliyetçi hareketler; temelde sivil ve teritoryal olan hareketlerdir. Çoğu zaman etnik farklılıklar arzeden nüfusu yeni bir siyasi topluluk halinde bir araya getirmeye ve bütünleştirmeye uğraşırlar ve eski sömürge devletin dışında yeni bir *teritoryal millet* yaratmaya çalışırlar.

ii. Etnik Milliyetçilikler

Ortak soy inancına ve kültüre sahip olmasına rağmen farklı yönetimlerin

⁴⁴⁷ Heyd, *Türk Milliyetçiliğinin...*, s. 178

⁴⁴⁸ Heywood, *Siyaset...*, s. 156

⁴⁴⁹ Akçura, *Tarih-i Siyasi...*, s. 518

⁴⁵⁰ Smith, *Milli Kimlik...*, s. 133

kontrolü altında yaşayan etnik toplulukların devlet kurma veya mevcut devletlerini etnik topluluğun sınırlarına genişletme amacı güden milliyetçilikler, etnik/kültürel milliyetçilikler olarak adlandırılmaktadır.

Etnik ya da kültürel milliyetçiliğe en çok verilen örnek Alman milliyetçiliğidir. Almanların milliyet anlayışlarının temelini tarih ve gerçeklik kavramları oluşturmaktadır.⁴⁵¹ Almanya ve diğer Orta Avrupa ülkelerinde milliyetçilik farklı bir biçim almıştır. Batı'da görünüşünden birkaç kuşak sonra, 19. yüzyılda Almanya'da ortaya çıkan güçlü milliyetçilik akımı, kurulmasını asıl amaç edindiği Birleşik Alman Devleti'nden öncedir. Alman milliyetçiliği daha çok duygulara büyük önem veren ve çeşitli milletlerin doğal özelliklerinin üzerinde duran romantizmin bir ürünüdür. Millete esas itibariyle kültürel ve kalıtımsal bir varlık gözüyle bakan Alman milliyetçiliği, milliyetçiliğin dilde ya da diğer kültürel olgularda yaşayan *volksgeist* (halk ruhu) gibi objektif belirtilerini bulmaya çalışmıştır. Alman milliyetçiliği genellikle mantıksız, kolektivist ve tekelci olma eğilimindedir.⁴⁵² Almanlarca millet ırktır, başka bir ifadeyle kavimdir. Almanlar, Almanya'da, Avusturya'da, Hollanda'da, Belçika'da, İsviçre'de, nerede yaşarsa yaşasın tek millettir. Almandırlar ve Alman milli birliğini teşkil ederler. Alman filologlarının araştırmaları, milliyeti, Fransız Devrimi'nin hukuki ilkelerinin ifade ettiği gibi bireylerin istek ve iradesine tabi bir oluşum olarak görmemekte; istek ve iradenin dışında, tarihi olay ve olgularla meydana gelmiş bir gerçeklik olarak kabul etmektedir.⁴⁵³ Bu bağlamda Alman milli kimliğini devlet oluşturmamış, Alman milleti kendi devletini yaratmıştır. Burada millet, soyla kaim olan kültürel bir birlik olarak ortaya çıkmaktadır.⁴⁵⁴ Orta ve Doğu Avrupa'da başka milletlerin egemenliği altında ve/veya dağıntık olarak yaşayan bazı milletlerin soy ve kültür birliği üzerine devlet kurmalarını ve/veya varolan devletlerini milletin sınırlarına genişletmelerini ifade eden etnik/kültürel milliyetçiliklerin özelliklerini taşıyan, dünyanın diğer bölgelerindeki milliyetçilikleri bağımsızlık öncesi ve bağımsızlık sonrası olarak ikiye ayırmak mümkündür.⁴⁵⁵

a) Bağımsızlık öncesi etnik milliyetçi hareketler; temelde etnik ve soycu

⁴⁵¹ Akçura, *a.g.e.*, s. 518

⁴⁵² Heyd, *a.g.e.*, s. 178

⁴⁵³ Akçura, *a.g.e.*, s. 518

⁴⁵⁴ Catherine Wihtol De Wenden, "Ulus ve Yurttaşlık: Hem Sahip Hem Ortak", *Uluslar ve Milliyetçilikler*, (Haz.: Jean Leca, Çev.: Siren İdemen), Metis Yayınları, İstanbul 1998, 46

⁴⁵⁵ Smith, *a.g.e.*, s. 134

hareketlerdir. Daha büyük bir siyasi birimden ayrılmaya (veya seçilmiş bir yurdu ayırmaya veya burada toplanmaya) ve onun yerine yeni bir siyasi *etno-millet* kurmaya çalışırlar. Bu tür milliyetçilikler *ayrılıkçı* milliyetçilikler veya *diaspora* milliyetçilikleridir.

b) Bağımsızlık sonrası etnik milliyetçi hareketler; temelde etnik ve soycu hareketlerdir. *Etno-milletin* o andaki sınırlarının dışında bulunan etnik *akrabaları* ve onların yaşadıkları toprakları ilhak etmek veya kültürel ve etnik bakımdan benzer etno-milli devletlerin birliği yoluyla daha geniş bir *etno-milli* devlet kurmak suretiyle genişlemeye çalışırlar. İrredentist ve panmilliyetçidirler.

Calhoun, Fransızların örnek gösterildiği batılı sivil ya da siyasi milliyetçilik ile aralarında farklılıklar olmasına rağmen bunların apayrı iki olgu olmadıklarını ileri sürmektedir. Fransa'yı, Almanya'yı, dolayısıyla bütün Batı Avrupa'yı ve Doğu Avrupa'yı biçimlendiren şey, hem etnik iddiaları dile getiren hem de vatandaşların popüler siyasi katılımı projelerine yer veren uluslararası milliyetçilik söylemidir.⁴⁵⁶

Buraya kadar özetlediğimiz milliyetçilik sınıflandırmaları daha çok milliyetçilik çalışmalarının klasik dönemine ait sınıflandırmalardır. Özellikle 1980'li yıllardan itibaren milliyetçilikle ilgili akademik/bilimsel çalışmalar ve yayınlarda belirgin bir artış gözlemlenmektedir. Bu dönemde milliyetçilik konulu çok sayıda araştırma enstitüsü kurulmuş, milliyetçilik konusu lisans ve lisansüstü programlarda ders olarak konulmuş, çok sayıda kitap, dergi, makale yayınlanmıştır. Bütün bunların sonucunda milliyetçilikle ilgili zengin bir teorik literatür oluşmuştur. Bu bölümün bundan sonraki kısmında milliyetçilik bu çalışmalar üzerinden sınıflandırılmaya çalışılacaktır. Bu sınıflandırmalar daha çok etnik/milli kimliklerin ne zaman ortaya çıktıkları, ne zamandan beri var oldukları, bunlara ilişkin aidiyet duygusu olan milliyetçiliğin ne zaman ortaya çıktığı, ne zamandan beri var olduğu, bunların olumlu olup olmadıkları, kalıcı olup olmadıkları ile ilgili düşünceleri içermektedir.

3.4.1.2. Modern Milliyetçilik Kuramları

i. İlkçilik (Primordialism)

Bunlardan ilki milletlerin ve milliyetçiliğin çok eskiye, millet hayatının başlangıcına dayandığını iddia, daha doğrusu kabul eden görüştür. Kolektif kültürel

⁴⁵⁶ Calhoun, *a.g.e.*, s. 11

kimliklere ve özellikle etnilere insan toplumu ve tarihi içinde derin kökler atfeden yaklaşımlara genel olarak *ilkçilik (primordializm)* denilmektedir. Konuşma, görme ya da koklama duyularımız gibi bir etnik kimliğe sahip olduğumuzu savunan *uç görüşe* göre, insanlar doğaları gereği bir ailenin üyesi olmalarına benzer biçimde değişmeyen bir etnik topluluğun da üyesidirler. Milliyetçiler arasında yaygın olan bu görüş, erken dönem Romantik Alman milliyetçileri hatta Fransa'da Rousseau'nun takipçileri arasında da var olan milliyetçiliğin *organik* versiyonudur. Milletler, doğada kendine ait doğal sınırlara sahip olduğu gibi özgül mekâna, özel karaktere, misyona ve yazgıya da sahiptirler. Primordialistlere göre, milletlerle *etniler* arasında bir ayrım yoktur.⁴⁵⁷ İlkçiler, milletlerin modern dönem ürünü olmadıklarını iddia ettikleri gibi milliyetçiliğin de modern öncesi var olduğunu savunmaktadırlar.⁴⁵⁸

İlkçiliğin izleri kaybolan masumiyete yeniden kavuşmak için kentin yozlaşmasından kaçma ve *doğaya* geri dönme çağrısında bulunan Rousseau'ya kadar sürdürülebilir. Bu *doğalcı* ruh kısa zamanda millet tanımının parçası haline gelmiştir. Abbe Sièyès milletleri toplumsal bağın dışındaki *doğa durumundaki* bireyler olarak kavramamız gerektiğini, milletlerin yalnızca *doğal bir düzen* içinde var olduklarını iddia etmektedir. Aslında milletler tanrıyla her şeyden önce var olma ve her şeyi başlatma niteliklerini paylaşırlar. Bir başka deyişle, milletler zamanın en başında var olurlar, daha sonraki süreçlerin ve gelişmelerin kökeninde yatarlar. Sièyès'in iddiaları çok kapsamlıdır ve Fichte ve diğer romantikler Alman milleti için benzer iddialarda bulunmadan önce daha 1789 yılında milletin iradesinin mutlak egemenliğini haklılaştırmak için kullanmışlardır. Bu türden *doğallaştırıcı* bir söylem milliyetçiliğin özcü ve organik biçimlerinin yolunu açıtsa da aynı zamanda daha iradeci türden milliyetçilikleri de etkilemiştir.⁴⁵⁹

Özkırmılı'ya göre, aslında *ilkçilik (primordializm)* bir milliyetçilik kuramı değil, daha çok bir bakış açıdır. Terim kabaca, milletleri doğal ya da eskiçağlardan beri var olan yapılar olarak görenleri nitелеmek için kullanılmaktadır. Bu anlamda modernist ya da etno-sembolcü terimlerden farklı olduğu söylenemez.⁴⁶⁰ İlkçiliğin

⁴⁵⁷ Smith, *Küreselleşme Çağında...*, s. 29,

⁴⁵⁸ Philip Gorski, "Pre-modern Nationalism: An Oxymoron? The Evidence from England", *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism*, (Ed. Gerard Delanty and Krishan Kumar), CA: SAGE Publications, Thousand Oaks 2006, Pp. 143-156.

⁴⁵⁹ Smith, *Milliyetçilik...*, s. 76-77

⁴⁶⁰ Özkırmılı, *Milliyetçilik Kuramları...*, s. 79

aynı değil, benzer yaklaşımları niteleyen genel bir terim olduğunu belirtmek gerekir. İlkçi açıklamaları benimseyen araştırmacılar içinde; *doğalcı*, *biyolojik* ve *kültürel* olarak üç ayrı bakış açısı ayırt etmek mümkündür.⁴⁶¹

Doğalcı bakış açısı ilkçiliğin en aşırı versiyonu sayılabilir. Bu görüşe göre etnik kimlik insanlar için, konuşma yeteneği, koku alma, görme duyuları ya da cinsiyet kadar doğaldır. Kişilerin ait oldukları etnik topluluklar önceden belirlenmiştir. Başka bir deyişle kişiler bir aileye doğdukları gibi, etnik olarak bir topluluğa da doğarlar. İnsanların farklı topluluklara ayrılması doğal bir düzenin gereğidir ve bu gruplar kendilerinden olmayana dışlama eğilimi taşırlar.⁴⁶² İlkçiliğin bu versiyonuna göre, etnikler ve milletler doğaldır, çünkü genetik evrimle kapsayıcı uygunluklarından dolayı seçilen akrabalık gruplarının uzantılarıdır. İlkçilerin bu grubu, sosyo-biyolojinin formülasyonlarından güç kazanan görüş olarak nitelendirilebilir.⁴⁶³

Biyolojik yaklaşım, etnik bağlılıkların kökenlerini genetik özelliklerde ve içgüdülerde arar. Bu yaklaşım son yıllarda Wilson, Trivers ve Badcock gibi araştırmacıların çalışmalarıyla yeniden canlanan sosyo-biyoloji alanından gelme verilerin etnik gruplara uygulanmasıyla gündeme gelmiştir. Sosyo-biyolojik kuramların temelinde *üreme-çoğalma* kavramı yatar. Buna göre insanları öncelikli olarak üreme eyleminde başarıya ulaşma güdüsü yönlendirir. Üreme eyleminde *hısım/akraba* olanı seçmek, insanların genlerine işlemiş bir mekanizmadır ve arkasındaki itici güç üremede başarılı olma arzusudur.⁴⁶⁴ Smith'e göre, yakın zamanda *organik* milliyetçiliğin dışında ilkçiliğin diğer iki biçiminin yükselişi gözlemlenmektedir. Bunlardan ilki, bireylerin temel genetik üreme güdülerini ve gen havuzlarını azamileştirmek için *nepotizm* ve *iç uyumluluk* stratejilerini kullanmalarına kadar sürülebilen bir toplumsal-biyolojik uyarlamadır. Pierre Van den Berghe'ye göre, bu stratejiler bireyin gen havuzunu yakın akrabalık bağlarının ötesine, daha geniş bir etnik soydaşlığa genişletmek için kullanılır. Bu yaklaşımda kültürel grup geniş bir soy grubu olarak alınmakta ve kültürel simgeler (dil, din, renk

⁴⁶¹ Özkırmırlı *a.g.e.*, s. 82

⁴⁶² Özkırmırlı *a.g.e.*, s. 82-83

⁴⁶³ Smith, *Küreselleşme Çağında...*, s. 30

⁴⁶⁴ Anthony D. Smith, "Review Article: Ethnic Persistence and National Transformation", *British Journal of Sociology*, Vol. 35, Issue 3, Sep 1984, s. 457

vs.) biyolojik benzerliğin işaretleri olarak kullanılmaktadır.⁴⁶⁵ Özkırmılı'ya göre de sosyo-biyolojik yaklaşımın milliyetçilik literatüründeki en önemli temsilcisi Pier van den Berghe'dir. Bergh'e göre insan ilişkilerine üç güdü egemendir: Hıssım/akraba olanın seçilmesi (kin selection), karşılıklılık (reciprocity) ve zorlama (coercion). İlkinde, insanlar kendileriyle kan bağı olan (ya da olduğunu düşündükleri) kişilere yönelir, onlarla eşleşmeye çalışırlar. Bunun ardında yatan itici güç, üremede başarılı olma arzusudur. İkincisi, bireylerin karşılıklı yarar sağlamak için işbirliği yapmaları, üçüncüsü ise tek taraflı yarar sağlamak için güç kullanmalarınıdır. Berghe'ye göre bu güdüler etnik gruplar için de geçerlidir, çünkü etnik gruplar akrabalık ilişkisinin geniş ölçekli düşünülmesiyle oluşur.⁴⁶⁶

Kültürel ilkçilik, daha çok Geertz ve Shils'in çalışmalarıyla bağdaştırılır. Kültürel ilkçilere göre:⁴⁶⁷ 1- İlk olma niteliği taşıyan birincil bağılıklar *verilidir* (given), her şeyden önce vardır, hiçbirşeyden türememiştir. Söz konusu bağılıklar *doğal* hatta tinseldir; toplumsal kaynakları yoktur. Kökenleri kestirilemeyecek kadar uzun bir geçmişleri vardır. 2- İlk olma niteliği taşıyan duygular anlatılamaz, kelimelerle ifade edilemez, ama zorlayıcıdır. Bir topluluğa üye olan kişi zorunlu olarak, o topluluğa ve topluluğun alışkanlıklarına karşı bir bağılılık duyar. Bu bağılılık *bağlayıcıdır*. Toplumsal etkileşimle açıklanamaz; bağı kendisine atfedilen önemden kaynaklanır. 3- İlkçi bağılılık özünde bir duygu, bir heyecan işidir. Kişisel çıkarlarla ilişkisi yoktur.

1960'lara kadar üretilen eserlerin büyük bir bölümüne egemen olan ilkçi yaklaşım, milliyetçilik literatürüne etnisite çalışmalarından ithal edilmiştir. Milliyetçilerin propaganda amaçlı çalışmalarında rastlanan ve milliyeti cinsiyet gibi doğuştan gelen bir özellik olarak gören *doğalcı* yaklaşımı saymazsak, ilkçilik milliyetçilik çalışmalarında üç şekilde belirir. *Eskilci*, milletlerin eski çağlardan beri var olduğunu ve geçmişten bugüne fazla değişikliğe uğramadan geldiğini savunur. Biçimsel farklılıklar gözlense bile, milli özün hep aynı kaldığını ileri sürer. *Sosyo-biyolog*, etnik bağılıkların kökenini genetik özelliklerde ve içgüdülerde arar. Bu görüşe göre milletler geniş ölçekli ailelerdir. *Kültürel* ilkçiyse, etnik bağılıklarda

⁴⁶⁵ Smith, *Milliyetçilik...*, s. 77

⁴⁶⁶ Özkırmılı, *a.g.e.*, s. 88

⁴⁶⁷ Jack David Eller and Reed M. Coughlan, "The poverty of primordialism: The demystification of ethnic attachments", *Ethnic and Racial Studies*, Volume 16, Issue 2, Year 2010, s. 187

inancı ön plana çıkarır. Bireyleri, etnik topluluğu ya da milleti *ötekilerden* ayırdığı düşünülen din, dil, ortak geçmiş gibi öğelere sınımsız bağlayan bu öğelerin ilk olma niteliği taşıdığına, her şeyden önce var olduğuna duyulan inançtır. Bu inanç, sözkonusu öğelere mistik bir hava, tinsel bir önem kazandırır.⁴⁶⁸

Smith'e göre ilkçiliğin aşırı versiyonu içinde birbirinden farklı iki bakış açısı vardır. Milletlerin doğallığını savunan görüşe kuşkulu yaklaşan bir grup yazar, milletlerin ve milliyetçiliğin eski çağlardan beri var olduğu düşüncesiyle yetinir. Doğalcılar kadar radikal olmayan bu yaklaşıma Smith *eskilcilik* (perennialism) adını verir. Smith'e göre milletlerin köklerinin eski çağlara uzandığına inanmak, milletlerin *doğal* düzenin bir parçası olduğunu kabul etmeyi gerektirmez.⁴⁶⁹ Eskilcilere göre bugünün milletleri, yüzyıllardan beri var olan bir birlikteliğin günümüzdeki uzantısıdır. Millet ortak bir kültürü, tarihi, dili ve toprağı paylaşan insanların oluşturduğu topluluktur.⁴⁷⁰ Hem milletler hem de milliyetçiliğin kökenleri modernleşme sürecinin ötesine, eski çağlara uzanır.⁴⁷¹

Smith'e göre ilkçiliğinin, kendisinin de savunduğunu ifade ettiği bir diğer versiyonu *daimicilik*dir. İkinci Dünya Savaşı öncesinde birçok düşünür, milliyetçi ideoloji yakın tarihli olsa da milletler tarihin her döneminde var oldular ve birçok millet anımsanamayacak kadar eski zamanlardan beri vardı görüşünü, *daimicilik* diye adlandırılabilir bakış açısını benimsemiştir. Tedriciliği, ilerleme aşamalarını ve toplumsal ve kültürel birikimi vurgulayan daimicilik, toplumsal evrim düşüncesi tarafından teşvik edilmiştir.⁴⁷² Milliyetçi anlayışlardan beslendikleri gibi kanıtlanabilen veriyle ve uzak maddi kültürlerin somut kalıntılarıyla bu anlayışları teşvik eden ve destekleyen milli tarih yazımı ve arkeoloji disiplinlerindeki büyük ilerlemeler göz ardı edilmemelidir.⁴⁷³

Smith, daimiciliğin iki temel biçime ayrılabilirliğini söylemektedir. Birinci ve daha yaygın türü *sürekli daimicilik* diye adlandırılabilir. Bu türde iddia edilen, belirli milletlerin uzun, kesintisiz bir tarihe sahip oldukları ve kökenlerinin, izlerinin

⁴⁶⁸ Özkırmı, *a.g.e.*, s. 91

⁴⁶⁹ Smith, "Review Article: Ethnic Persistence...", s. 453-54

⁴⁷⁰ Özkırmı, *a.g.e.*, s. 85

⁴⁷¹ Özkırmı, *a.g.e.*, s. 87

⁴⁷² Smith, *Milliyetçilik...*, s. 74

⁴⁷³ Smith, *a.g.e.*, s. 75

ortaçağa değin sürülebileceğidir. Daimiciliğin bu türünde vurgu süreklilik üzerindedir.⁴⁷⁴

Smith, daimiciliğin diğer biçimini, *yinelenen daimicilik* diye adlandırmaktadır. Ona göre, yinelenen daimicilik yaklaşımı, milletlerin eskiliği konusunda çok daha geniş, genel bir açıklamada bulunur. Belirli milletlerin, tarihsel olduklarını, zamanla değiştiklerini söyler. Tarihin farklı dönemlerinde değişik biçimlerde ifade edilebilirse de aynı ortak kültürel kimlik türünün yinelenmesiyle karşılaşırız. Öyleki milliyet düşüncesi o her çağdaki ve her diyardaki birçok kültürel ve siyasi topluluğa atfedilebilir bir görüngüdür.⁴⁷⁵

Smith, ilkçiliğin *üçüncü* versiyonunun, etnisiteyi genel olarak önceden var olan, verili ve güçlü ama aslında bazen ezici ve sorgulanmaz bir bağ olarak kabul ettiğini belirtmektedir. Ancak bu duygusal güç etnik bağın doğasından kaynaklanmaz, verili bir etnik karşılaşmanın tarafları ya da belirli bir etninin üyeleri tarafından hissedilir. Kendi etnilerine *ilksel* bir niteliği üyeler ya da o etniye katılanlar atfeder. Etniler sabit ya da değişmez değildirler, aksine tarihsel etnik topluluklar oluşur, gelişir veya çözülürler ya da komşu ve fetihçi etniler tarafından absorbe edilirler.⁴⁷⁶

İlkselci yaklaşımlar, özellikle modernistler tarafından pek çok açıdan eleştirilmektedir. Etnik gruplar toplumsal gruplardan biridir ve diğerlerine bir üstünlüğü yoktur, etnik gruplar göçler, evlilikler vs. yollarla saf bir öze sahip oldukları iddiasını anlamsızlaştırmıştır, insanlar ilkçilerin kabul edebileceklerinin çok daha ötesinde ait oldukları etniyi seçme imkanına sahiptirler. Smit'e göre bütün bu eleştiriler, birçok etninin kalıcı ve bağlayıcı niteliğini ve yüzyıllardır süren direngen devamlılığını gözden kaçırır ya da göz ardı eder. Bu eleştiriler ayrıca, etnilerin ve milletlerin katılımcılarının ya da üyelerinin dâhil oldukları kolektiflikler bağlamındaki güçlü hislerini de gözden kaçırır ya da atlar. Daha da önemlisi bu eleştiriler bireysel düzeyi kolektif düzeyle karıştırırlar.⁴⁷⁷

⁴⁷⁴ Smith, *a.g.e.*, s. 75

⁴⁷⁵ Smith, *a.g.e.*, s. 76 (Renan vs.)

⁴⁷⁶ Smith, *Küreselleşme Çağında...*, s. 30

⁴⁷⁷ Smith, *a.g.e.*, s. 31-32

ii. Modernist Yaklaşımlar ve Milliyetçiliğin Eleştirileri

Milliyetçilik literatüründeki başlıca tartışmalardan biri, onu eski etnik kimliklerin basit bir devamı olarak görenlerle tamamiyle modern döneme ait olarak görenler arasındadır. Modernist yaklaşımı benimseyen ortak çalışmaların ortak paydasını milletler ve milliyetçiliğinin modern çağa (son birkaç yüzyıla) ait yapılar olduğu görüşü oluşturmaktadır.⁴⁷⁸ Modernistlere göre milletler ve milliyetçilik, kapitalizm, sanayileşme, merkezi devletlerin kurulması, kentleşme, laikleşme gibi modern süreçlerle birlikte ya da onların ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Milliyetçiliği bu süreçlerden bağımsız düşünmek mümkün değildir. Milliyetçilik farklı boyutlara sahip söylemsel bir oluşumdur. Bazı özellikleri daha eskiye dayansa da modern bir olgudur.⁴⁷⁹ Bu ortak payda dışında modernistlerin üzerinde anlaştığı konu sayısı yok denecek kadar azdır. Ama yine de modernistleri tartışmalarında vurguladıkları bazı kavramlar üzerinden sınıflandırmak mümkündür. Özkırımlı'ya göre, modernist araştırmacılar, kuramlarında ön plana çıkardıkları etkenlere göre; milliyetçiliğin çözümlenmesinde ekonomik etkenlere ağırlık verenleri *ekonomik dönüşüm*, siyasi etkenleri temel alanları *siyasi dönüşüm*, toplumsal-kültürel etkenleri vurgulayanları ise *toplumsal-kültürel dönüşüm* olarak üç ayrı kategoriye ayrılabilir.⁴⁸⁰

Smith ise modernist yaklaşımları beş başlık altında sınıflandırır: Birincisi, sanayi kapitalizmi, bireysel eşitsizlik ve sınıf çatışması gibi yeni iktisadi ve toplumsal etkenlerden doğan *toplumsal-iktisadi* milliyetçilik ve milletler.⁴⁸¹ İkincisi, toplumbilimsel olarak *modernleşmeye* geçişte ortaya çıkan ve modern sanayi çağının zorunlu görüngüleri olan *toplumsal, kültürel* milliyetçilik ve milletler. Gellner'in başını çektiği bu görüşe göre milletler uzmanlara uygun, standart, zorunlu kamu eğitim sisteminin desteklediği, okuryazar, okul tezgâhından geçmiş yüksek kültürün ifadeleridir.⁴⁸² Üçüncüsü, modern yetkin devletlerde ve onlar aracılığıyla ya doğrudan ya da özel (imparatorluk/koloni) devletleriyle karşılık içinde biçimlendirilen *siyasi* milliyetçilik ve milletlerdir. Modern devletler yalnızca milletlerin ve milliyetçiliğin en iyi habercisi değildir, aynı zamanda onun toplumla

⁴⁷⁸ Liah Greenfeld, "Modernity and Nationalism", *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism*, (Ed. Gerard Delanty and Krishan Kumar), CA: SAGE Publications, Thousand Oaks 2006, Pp. 157-168.

⁴⁷⁹ Özkırımlı, *a.g.e.*, s. 102, Calhoun, *a.g.e.*, s. 10

⁴⁸⁰ Özkırımlı, *a.g.e.*, s. 103

⁴⁸¹ Heckter, 1975 ve Nairn, 1977'den aktaran Smith, *Milliyetçilik...*, s. 72

⁴⁸² Gellner, 1964, 7. Bölüm, 1973 ve 1983'ten aktaran Smith, *a.g.e.*, s. 72

ilişkisi devlet egemenliğinin kaçınılmaz eşlikçisi olan bütünleştirici milliyetçilik için bir eritme potası oluşudur.⁴⁸³ Dördüncüsü, *ideolojik* milliyetçilik ve milletlerdir. İdeolojik milliyetçilikte odak milliyetçi ideolojinin Avrupalı kökenleri ve modernliğin onun yarı dinimsi iktidarı ve imparatorlukların yıkılıp, bunlarda varolmayan milletlerin yaratılmasındaki rolü üzerinedir.⁴⁸⁴ Beşincisi, milletlerin ve milliyetçiliğin tamamen modern olduğunu varsaymasına rağmen onların toplumsal olarak kurulmuş karakterini vurguladığı için modernizmin oldukça farklı bir biçimini oluşturan *inşacı* yaklaşımdır. Hobsbawm'a göre milletler *icat edilmiş geleneklere* çok şey borçludur. İcat edilmiş gelenekler toplum mühendisliğinin ürünüdürler. Benedict Anderson, milleti yeni zaman kavrayışlarının ve *methaz kenüfalizminin* milletlerin doğrusal zamanlı ilerlediklerini hayal etmeyi olanaklı kılmaları karşısında kozmik dinlerin ve monarşilerin geri çekilmelerinin yarattığı boşluğu dolduran hayal edilmiş siyasi topluluk olarak görür.⁴⁸⁵

Farklılıklarına rağmen modernite paradigmalarının hepsi *yapısal modernizm* diye adlandırılabilir. Bunlara göre modernlik nasıl ki kaçınılmaz olarak milliyetçi ideolojiler ve hareketler yarattıysa zorunlu olarak da milletler biçimini almıştır.⁴⁸⁶ Modernistlere göre, milletler ve milliyetçilik esas olarak on dokuzuncu yüzyıl ve erken yirminci yüzyıla ait bir olgudur. On dokuzuncu yüzyıl öncesinde geniş ölçüde bilinmeyen milletler ve milliyetçiliklerin ortaya çıkmasında ve yaygınlaşmasında itici güç olan ekonomik ve siyasal gelişmeler, günümüzde de milletleri ve milliyetçiliği önemsiz kılmaktadır.⁴⁸⁷ Bu yaklaşımlara göre milletler ve milliyetçilik modern döneme ait olgulardır ve kendilerini doğuran ekonomik ve siyasal şartlar değişince ortadan kalkacaklar veya önemleri azalacaktır.

⁴⁸³ Giddens, 1985, Breuilly, 1993 Mann, 1995'ten aktaran Smith, *a.g.e.*, s. 72-73

⁴⁸⁴ Kedourie, 1960 ve 1970: Giriş'ten aktaran Smith, *a.g.e.*, s. 73

⁴⁸⁵ Hobsbawm ve Ranger, 1983 ve Anderson 1991'den aktaran Smith, *a.g.e.*, s. 73; Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, (Çev. İskender Savaşır), Metis Yayınları, İstanbul 2011, s. 33. Anderson, milliyetçilikle ilgili ünlü çalışmasına *Imagined Communities* vermiştir. Bu kitap Türkçe'ye Hayali Cemaatler olarak çevrilmiş ve yaygın olarak Anderson'un milliyetçilik hakkındaki görüşleri hayali kavramı etrafında tanımlanmaya çalışılmaktadır. Anderson'un bu kitabı ve ilgili diğer çalışmaları incelendiğinde milleti tanımlamak için kullandığı *imagined* kavramının *hayali* olarak çevrilmesi ve öyle anlaşılması/anlatılması Anderson'un millet ve milliyetçilik kavrayışını gerçeğinden uzaklaştırmaktadır. *Imagined* kelimesi, olmayan ama hayal edilen toplulukları değil, olan ve tasavvur edilen toplulukları ifade etmektedir ve milletleri toplumsal gerçeklikler olarak kabul etmektedir. Anderson'un millet tanımı bu açıdan Renan'ın *millet her gün yenilenen plesibittir* tanımına yakın bir tanımdır.

⁴⁸⁶ Smith, *a.g.e.*, s. 74

⁴⁸⁷ Smith, *Küreselleşme Çağında...*, s. 26

Bu görüşlerin temelinde birtakım varsayımlar yatmaktadır: *Birincisi*, milletler ve milliyetçilik Fransız ihtilalinin ardından gelen son iki yüzyıl içinde ortaya çıkmış modern olgulardır. *İkincisi*, milletler ve milliyetçilik, kapitalizm, endüstriyalizm, bürokrasi, kitle iletişimi ve sekülerizmin özgül modern koşullarının ürünleri olarak görülmektedir. *Üçüncüsü*, milletler esas olarak yakın dönem yapılarıdır ve modernliğin gereksinimlerini karşılamak üzere tasarlanan milliyetçilik onların modern çimentosudur. *Son olarak*, her ne kadar oldukça eski ve yaygın olsalar da etnik cemaatler (ethnie) insanlık tarihi içinde ne doğal ne de verilidir; temelde iktidar mücadelesi içindeki elitlerin ve liderlerin kaynakları ve araçlarıdır.⁴⁸⁸ Modernist milliyetçi yaklaşımlar genel olarak milliyetçiliğinin modern dönemde siyasetin bir aracı olduğunu kabul etmektedirler. Bu yüzden modernist yaklaşımlara *araçsalcı yaklaşımlar* da denilmektedir. Araçsalcı yaklaşım, insanların her zaman çeşitli gruplar içinde çalıştıklarına ve yaşadıklarına inanır. Bu yüzden insanlar çok çeşitli kimliklere sahiptirler ve sürekli olarak bu kimliklere girerler ve çıkarlar. Dolayısıyla da yaygın ve kapsayıcı olmayan kimlikler *durumsaldır*lar ve kolektif değil bireyseldirler.⁴⁸⁹ Araçsalcı yaklaşım, milliyetçiliğin, yalnızca seçkinlerin halkı harekete geçirebileceği, toplumsal grupların farklı çıkarlarına eşgüdüm sağlayabileceği ve modern devletteki iktidarı ele geçirme ve koruma eylemlerini meşru kılabileceği bir sav halini alacağını iddia eder. Breully'e göre, milliyetçilik kimlik, birlik, özgünlük, saygınlık, anavatan ya da siyasi iktidar yani modern devletteki siyasi amaçları koruyan herhangi bir şeyle ilişkili değildir. Milliyetçilik, yalnızca siyasi amaçlara ulaşmak için bir araçtır ve bu anlamda da yalnızca modern koşullarda ortaya çıkacaktır. Bunun dışındaki herşey ussal çözümlerinin dışında kalır.⁴⁹⁰

İnançlı bir Marksist olmasının yanı sıra İskoç Milliyetçi Partisi SNP'nin sıkı sempatzanı ve The Break-up of Britain'in yazarı olan Tom Nairn'e göre milliyetçilik kuramı Marksizmin tarihi başarısızlığıdır. Hem kuramsal alanda hem uygulamada gözlenen bu başarısızlık kaçınılmazdır. Bu yalnız Marksistlere özgü bir durum da değildir. O dönemde hiç kimse bir milliyetçilik kuramı üretememiştir. Çünkü bunun için gerekli koşullar henüz oluşmamıştır. Buna rağmen milliyetçilik Marksist bakış

⁴⁸⁸ Smith, *a.g.e.*, s. 26-27

⁴⁸⁹ Smith, *a.g.e.*, s. 28

⁴⁹⁰ Breully, 1993:402'den aktaran Smith, *Milliyetçilik...*, s. 83

açısıyla açıklanabilecek bir olgudur. Milliyetçiliğin kökleri toplumların iç dinamiklerinde değil dünyanın genel tarihsel gelişim sürecinde aranmalıdır.⁴⁹¹ Otodoks Marksistlerin yanılısı sınıfları (tarihsel açıdan) milli farklılıklardan önemli görmelerinden kaynaklanmıştır. Oysa kapitalizmin emperyalist yayılışı *temel çelişkinin* sınıf mücadelesi değil, milletler arası çatışmalar olmasına yol açmıştır.⁴⁹²

Nairn'e göre milliyetçiliğin kökenleri doğrudan dünya ekonomisinin gelişiminde yatmaz; milliyetçilik sanayileşme, kentleşme gibi süreçlerin ürünü değildir. Milliyetçilik doğrudan kapitalist ekonominin on sekizinci yüzyıldan bu yana eşit olmayan *dengesiz* gelişimidir. Gerçek olan sanayileşmiş *merkez (core)* ülkelerin *çevre (periphery)* ülkeler üzerinde üstünlük kurmuş olmasıdır. Bu durumda gerikalmiş ülkelerdeki seçkinlerin, işleri kendi üstlerine almaktan başka seçenekleri yoktur. İşleri *kendi üstüne* almak milliyetçiliğe giden yolda en önemli adımlardan birini oluşturmuştur. Kapitalizmin dünyayı hızla etkisi altına almasının tarihsel-toplumsal bir bedeli vardır ve bu bedel milliyetçiliktir. Süreç gelişmiş ülkelerin yarattığı baskının gerikalmiş toplumlarda tepki olarak milliyetçiliği doğurmasıyla tamamlanmamakta, gelişmiş *merkez* ülkeleri de etkisi altına almaya kadar devam etmektedir.⁴⁹³

Milliyetçilikle ilgili çalışmalar özellikle yirminci yüzyılın son çeyreğinde yoğunlaşmıştır ve bu çalışmaların önemli kısmı modernist yaklaşımların çeşitlenmesini sağlamıştır. Özkırmılı bu açıdan, Amerikalı sosyolog Michael Hechter'in 1975'te yayımlanan *Internal Colonialism* adlı kitabını önemli bulmaktadır. Kitap özellikle iki açıdan milliyetçilik çalışmalarına yeni bir soluk getirmiştir. Eser, bir yandan *iç sömürgecilik* kavramını literatüre katarken ve buna dayalı kuramsal yaklaşımıyla 1950'lerden itibaren milliyetçilik çalışmalarına egemen olan *modernleşme* ekolüne alternatif bir bakış açısı getirmiş; diğer yandan da milliyetçiliğin çözümlenmesinde istatistiğe dayalı araştırma yöntemlerini kullanan ilk çalışma olmuştur.⁴⁹⁴

⁴⁹¹ Tom Nairn, *The Break-up of Britain: Crisis and neo-nationalism*, Common Ground Publishing, Champaign 2003, s. 329

⁴⁹² Nairn, *The Break of Britain...*, s. 353

⁴⁹³ Nairn, *a.g.e.*, s. 329-330

⁴⁹⁴ Özkırmılı, *a.g.e.*, s. 118

İngiliz tarihçi John Breuilly, ilk basımı 1982’de yapılan *Nationalism and the State* adlı çalışmasıyla milliyetçiliği, bu çalışmanın da yöntemi olan *karşılaştırmalı tarih yöntemiyle* çözümlenmeye çalışmıştır. Breuilly’ye göre milliyetçiliği analiz edebilmek için önce bir milliyetçilik tipolojisi geliştirmek lazımdır. Milliyetçilik tek bir yöntemle araştırılamayacak kadar değişken bir olgudur. Dolayısıyla işe değişik milliyetçilik türleri belirlenerek başlanmalıdır. İkinci olarak, belirlenen bu farklı türler karşılaştırılmalı tarih yöntemiyle incelenmelidir. Bu yöntem, örneklerin karşılaştırılmasına, farklılık ve benzerliklerin belirlenmesine imkân sağlayacaktır.⁴⁹⁵

Breuilly’ye göre milliyetçilik her şeyden önce siyasetle, siyaset ise güç/iktidarla ilgilidir. Güç/iktidar, çağdaş dünyada devletin yönetimini ele geçirmeye ve kullanmaya bağlıdır. Milliyetçilik, iktidarı (devlet gücünü) ele geçirmeye ya da kullanmaya çalışan ve bunu milliyetçi savlara dayanarak haklı gösteren siyasi hareketlerdir. Siyasi sav, üç temel iddia çevresinde yapılan bir siyasi doktrindir.⁴⁹⁶

- Kendine özgü bir karaktere sahip ve bu yüzden kolaylıkla belirlenebilecek bir millet vardır.

-Bu milletin çıkarları ve değerleri diğer tüm çıkar ve değerlerin üstündedir.

-Millet, en azından siyasi egemenlik anlamında olabildiğince bağımsız olmalıdır.

Breuilly, milliyetçi hareketleri önce amaçlarına göre, ayrılıkçı, reformcu ve birleşmeci olarak üçlü, sonra bir devlete mi yoksa devlet olmayan başka bir siyasi örgütlenme biçimine mi karşı olduklarına göre ikili kategorilere ayırmaktadır.⁴⁹⁷

Tablo 2
Breuilly'nin Milliyetçilik Tipolojisi ve Kategorisi

	Devlet olmayan siyasi örgütlenmelere karşı	Devletlere karşı
Ayrılıkçı	Macar, Yunan, Nijerya	Bask, İbo
Reformcu	Türk, Japon	Faşizm, Nazizm
Birleşmeci	Alman, İtalyan	Arap, pan-Afrika

Milliyetçilik literatüründe *araçsalcılık (instrumentalism)* denilince akla gelen bir başka isim Amerikalı siyaset bilimci ve Güney Asya uzmanı Paul R. Brass’tır. Araçsalcılık, etnik kimlikleri ve milliyetçiliği seçkinlerin siyasi iktidarı ele geçirme

⁴⁹⁵ John Breuilly, *Nationalism and the State...*, s. 1

⁴⁹⁶ Breuilly, *a.g.e.*, s. 1

⁴⁹⁷ Breuilly, *a.g.e.*, s. 9

ya da koruma mücadelelerinde kullandıkları bir araç olarak görmektedir.⁴⁹⁸ Brass'a göre, etnik kimlikler değişken bir niteliğe sahiptir. Etnik kimliğin canlanması ve milliyetçiliğe dönüşmesi kaçınılmaz değildir. Bu koşullar etnik grupların kültürel farklılıklarında değil, seçkinlerin genel siyasi ve ekonomik ortam bağlamında şekillenen rekabetlerinde aranmalıdır. Seçkinlerin rekabeti etnik grupların kendilerini nasıl tanımladıklarını etkileyecek, ne ölçüde kalıcı olabileceklerini belirleyecektir.⁴⁹⁹

Milletleri ve milliyetçiliği siyasi çıkarlar çerçevesinde açıklayan araştırmacılardan birisi de Marksist tarihçi Eric J. Hobsbawm'dır. Hobsbawm temel savlarını Terence Ranger'la birlikte derlediği *The Invention of Tradition* ile 1985'te bir üniversitede verdiği derslerden oluşan *Nations and Nationalism since 1780* adlı çalışmalarında ileri sürmektedir. Hobsbawm'a göre milletler ve milliyetçilik bir *toplumsal mühendislik* (social engineering) ürünüdür. Bu süreçte araştırılması ve aydınlatılması gereken en önemli olgu *icat edilmiş geleneklerdir*.⁵⁰⁰

Araçsalci yaklaşımın temsilcilerinden olan ve milliyetçilik çalışmalarına katkı yapan önemli isimlerden birisi de Çek asıllı sosyal bilimci Ernest Gellner'dir.⁵⁰¹ Gellner'e göre milliyetçilik, siyasi ve milli birimin birbiriyle uyumlu olması gerektiğini savunan ilkedir ve modern çağa özgü bir olgudur.⁵⁰² Gellner, toplumları modern öncesi ve modern diye ikiye ayırmak gerektiğini söylemektedir. Modern öncesi toplumlarda milletlere ve milliyetçiliğe ihtiyaç yokken, endüstrileşmiş toplumlarda milletlere ve milliyetçiliğe ihtiyaç vardır. Modern toplumun karmaşıklığı standart bir dili zorunlu kılmaktadır. Dahası modern insan bir krala, toprağa ya da inanca değil bir kültüre sadakat beslemektedir.⁵⁰³

Milletleri ve milliyetçiliği modern döneme ait bir olgu olarak açıklayan bir diğer önemli isim Benedic Anderson'dur. Bir Güney Asya uzmanı olan Benedic Anderson'un 1983 yılında yayımlanan *Imagined Communities* adlı kitabı milliyetçilik literatürünün en çok atıf yapılan çalışmalarından birisi olmuştur. Anderson'un çıkış noktası, milliyetin ve milliyetçiliğin özel bir kültürel yapıyı

⁴⁹⁸ Paul R. Brass, "Elite Groups, Symbol Manipulation and Ethnic Identity among the Muslims of South Asia", *Political Identity in South Asia*, (Ed. David Taylor and Malcolm Yapp), Curzon Press, 1979, s. 1

⁴⁹⁹ Brass, "Elite Groups, Symbol...", s. 3

⁵⁰⁰ Özkırmı, *a.g.e.*, s. 142

⁵⁰¹ Özkırmı, *a.g.e.*, s. 156

⁵⁰² Gellner, *Uluslar ve Ulusçuluk...*, s. 1

⁵⁰³ Gellner, *a.g.e.*, s. 36

(artefact) türü olduğu düşüncesidir. Anderson'a göre millet, hem sınırlı hem de egemen olacak biçimde hayal edilmiş siyasi bir topluluktur. Hayal edilmiştir; çünkü en küçük milletin üyeleri bile diğer üyeleri tanımayacak, onlarla karşılaşmayacak, hatta onlardan söz edildiğini duymayacaktır ama yine de her birinin kafasında birlikteliklerinin hayali yaşamaya devam edecektir. Sınırlıdır; çünkü en büyük milletin bile belirli, ötesinde başka milletlerin yaşadığı sınırları vardır. Egemendir; çünkü kavram Aydınlanma felsefesi ve devrimlerin, güçlerini Tanrı'dan alan hanedanların meşruiyetini yerle bir ettiği bir çağda doğmuştur.⁵⁰⁴

Milliyetçiliğin modern bir olgu olduğunu savunan isimlerden bir diğeri Marksist Çek tarihçi Miroslav Hroch'tur. Hroch'a göre on dokuzuncu yüzyıl sonu Avrupa'sında iki farklı siyasi tablo görülür. Bir yanda Orta Çağ'dan beri devam eden bir sürecin sonucunda oluşumlarını iyi kötü tamamlamış sekiz millet vardır. Bir siyasi yapıya, etnik açıdan türdeş bir seçkin sınıfa, gelişmiş bir milli kültüre ve yazı diline sahip olan bu sekiz *ulus-devlet* İngiltere, Fransa, İspanya (Kastilya), Hollanda, Portekiz, Danimarka, İsveç ve Rusya'dır. Bu bölgede oluşumu henüz tamamlanmamış iki millet daha belirlemek mümkündür; gelişmiş bir kültüre ve etnik açıdan türdeş bir seçkin sınıfa sahip olan ama kendi devletini kuramamış bu iki millet Almanlar ve İtalyanlardır.⁵⁰⁵ Diğer yandaysa otuzu aşkın *egemen olmayan etnik grup (non-dominant ethnic group)* vardır. Çok etnik gruplu imparatorlukların ve yukarıda sözü edilen bazı devletlerin topraklarına dağılmış durumda yaşayan bu grupların kendilerine ait bir yönetici sınıfı ve devamlılığı olan bir kültürel geleneği yoktu. Bu grubu oluşturan etnik gruplarda 19 yüzyılın başından itibaren millet olma bilincinin ateşlediği milli hareketler ortaya çıkmış ve çoğu milletleşme sürecini tamamlayıp kendi devletlerine sahip olmuşlardır.⁵⁰⁶

Hroch, oluşumunu tamamlamış bir milletin tüm niteliklerine kavuşma amacını taşıyan örgütlü çabalara *milli hareketler* adını vermektedir. Ancak bunların hepsine milliyetçi hareketler demek doğru değildir. Milliyetçilik Batı'da olduğu gibi,

⁵⁰⁴ Anderson, *a.g.e.*, s. 6

⁵⁰⁵ Miroslav Hroch, *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*, Cambridge University Press, Cambridge 1985, s. 9

⁵⁰⁶ Hroch, *a.g.e.*, s. 11

bölgeye sonradan egemen olur. Hroch'a göre, klasik milli hareketler algılanan eksikliklere göre üç temel hedef içerir:⁵⁰⁷

-Yerel dile dayalı bir milli kültür oluşturulması ve bu dilin eğitimde, yönetimde ve ekonomik hayatta kullanılması.

-Eğitilmiş seçkinler ve girişimci sınıflardan oluşan, kimi zaman özgür bir köylü sınıfıyla örgütlü işçileri de içeren eksiksiz bir toplumsal yapı yaratılması.

-Sivil hakların ve kendi kendini yönetme hakkının elde edilmesi. İlk aşamada özerklik yeterli görülürken bağımsızlık sözü sonradan, çoğu zaman oldukça geç ağza alınır.

Hroch'a göre herhangi bir milli hareketin yolculuğu ancak bu üç hedef de gerçekleştirildiğinde sona erer. Bir milli hareketin başlangıcıyla başarılı bir şekilde sona eriş arasında katılımcıların niteliği, oynadıkları rol ve etnik grubun milli bilinçlenme düzeyine göre üç yapısal evre vardır. Birinci evrede (*A Evresi*), eylemciler daha çok etnik grubun dilini, kültürel-toplumsal özelliklerini, tarihten gelen farklılıklarını keşfetmek ve bunları gruba yaymakla meşguldürler. Bu evrede çoğunlukla siyasi istekler dile getirilmez; hatta bazıları grubun bir millet oluşturabileceğinden bile emin değildir. İkinci evre olan *B Evresinde* ise yeni bir eylemci grubu ortaya çıkar ve bir millet yaratma projesine kitlesel destek sağlamaya çalışır. *Milli bilinci* uyandırma amacı güden eylemler gerçekleştiren bu grup, başlangıçta fazla başarı sağlayamaz. Ama ortaya attıkları düşünceler giderek daha fazla destek bulur. Etnik grubu oluşturanların çoğunluğu *milli karakterlerine* sahip çıkmaya başladığıdaysa bir kitle hareketi oluşmuş, üçüncü evre olan *C Evresine* girilmiştir. Hroch bu sınıflandırmayı, milli hareketleri karşılaştırmak amacıyla yapmıştır.⁵⁰⁸

Hroch'a göre Avrupa'da dört tip milli hareket belirlemek mümkündür:⁵⁰⁹

Birinci tipte milli hareketlenme (B Evresi) mutlakiyetçi eski rejim altında başlar; kitlesel bir niteliğe siyasi sistemde köklü değişikliklerin yaşandığı ve örgütlü işçi hareketlerinin etkisini giderek daha çok hissettirdiği bir dönemde kavuşur. B

⁵⁰⁷ Miroslav Hroch, "National Self-Determination from a Historical Perspective", *National and nationalism*, (Der. Skumar Periwal), s. 65-82, Central European University Press, Budapest 1995, s. 65

⁵⁰⁸ Hroch, *a.g.e.*, s. 65

⁵⁰⁹ Hroch, *a.g.e.*, s. 65

Evresinin liderleri milli programlarını siyasi ayaklanmaların gölgesi altında şekillendirirler. Bu tipe örnek olarak Bohemya'daki Çek hareketi ya da Macar ve Norveç milli hareketleri verilebilir. Tüm bu hareketler B Evresine 1800'lü yıllarda girmiştir. Norveçli milliyetçiler bağımsızlıklarına ve liberal bir anayasaya 1814 yılında kavuşmuşlardır. Çek ve Macarların milli programlarındaysa 1848 devrimleri belirleyici bir rol oynamıştır.

İkinci tipte de milli hareketlenme eski rejimin altında başlamış ama kitlesel harekete, yani C Evresine geçiş bir anayasal devrim gerçekleşene kadar ertelenmiştir. Sıralamadaki bu kayma kimi zaman Litvanya, Letonya, Slovenya ya da Hırvatistan'da olduğu gibi dengesiz ekonomik kalkınmadan; kimi zaman da Slovakya ve Ukrayna'da olduğu gibi dış güçlerin baskısından kaynaklanmıştır. B Evresi Hırvatistan'da 1830'larda, Slovenya'da 1840'larda, Letonya'da 1850'lerde, Litvanya'daysa 1870'lerde başlamıştır. Bu da C Evresine geçişi Hırvatistan'da 1880'lere, Slovenya'da 1890'lara, Letonya ve Litvanya'daysa 1905 devrimine kadar ertelemiştir. Zorunlu *Macarlaştırma* politikası Slovakya'da C Evresine geçişi 1867 sonrasına bırakırken, aynı kaderi *Ruslaştırma* politikasına maruz kalan Ukrayna da paylaşmıştır.

Üçüncü tipte milli hareket daha eski rejim altındayken, yani henüz bir sivil toplum ya da anayasal düzen oluşmadan kitlesel nitelik kazanmıştır. Silahlı ayaklanmalara yol açan bu model yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarında; Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan'da görülmüştür.

*Dördüncü tipte*yse milli hareketlenme anayasal koşullar altında ve gelişmiş bir kapitalist düzende başlamıştır. Bu, Batı Avrupa'ya özgü modeldir. Bu tipin geçerli olduğu örneklerde milli hareket C Evresine Bask ülkesi ve Katalonya'da olduğu gibi çok erken ya da Flamanlarda olduğu gibi uzun bir B Evresinden sonra geçebilir. Galler ve İskoçya gibi C Evresine geçişin hiç gerçekleşmediği durumlar da vardır.

Hroch'a göre milli hareketlerin başarıya ulaşabilmesi bu etnik grupların Orta Çağ'dan itibaren verdikleri mücadeleden kalan mirasa bağlıdır. Bu mirası oluşturan unsurlardan özellikle üçü on dokuzuncu yüzyılın milli hareketleri açısından önemlidir. Bunlardan ilki, geçmişte sahip olunan siyasi özerkliğin kalıntılarıdır. Bu kalıntılara (ellerindeki mülklere, kendilerine tanınan ayrıcalıklara) sahip çıkmak

isteyen gruplar, çoğu zaman merkeziyetçi yönetimlerle karşı karşıya gelirler. Yaşanan bu gerilim, on sekizinci yüzyılın sonlarından itibaren baş gösteren milli hareketlerin bazılarını ateşleyen kıvılcım olmuştur. İkinci önemli unsur, etnik grupların bir bölümünün eskiden kurmuş oldukları devletlerin hatıralarıdır. Bir zamanlar bağımsız yaşandığını bilmek, etnik dayanışmayı ve milli bilinci artırır. Bu, örneğin Litvanya, Finlandiya, Bulgaristan ve Katalonya'daki B Evresi eylemcilerinin hareketlerini meşru kılmak için ilk sarıldıkları gerekçedir. Üçüncü önemli unursa geçmişten kalma bir dildir. Bu tür bir dil, kendi edebiyatı olan modern bir dil yaratılmasını kolaylaştırmaktadır. Bu durum örneğin, Çekler, Katalanlar ve Finliler için geçerlidir.⁵¹⁰

Milletlerin ve milliyetçiliğin modern döneme ait olgular olduğunu ve milliyetçiliği doğuran şartlar ortadan kalktığında da doğal olarak milliyetçiliğe ihtiyaç kalmayacağını iddia eden bu yaklaşımlar milletleri ve milliyetçiliği daha köklü ve kalıcı gören düşünürler tarafından birçok açıdan eleştirilmektedir. Bu isimlerin başında son yıllardaki çalışmalarıyla milliyetçilik literatürünün en çok atıf yapılan isimlerinden biri haline gelen Anthony Smith gelmektedir. Smith, diğer milliyetçi yaklaşımları ve milliyetçiliğe yapılan eleştirileri yanıtladığı *Küresel Çağda Milletler ve Milliyetçilik* kitabında, milliyetçiliğin önemini kaybettiği eleştirisini, Hobsbawm ve Kedourie'nin görüşleri üzerinden yanıtlamaya çalışır. Hobsbawm'a göre yirmi birinci yüzyıla milliyetçiliğin önemi ve merkezi konumu azalmıştır. Milliyetçilik, apaçık yaygınlığına rağmen, günümüzde artık tarihsel açıdan çok daha az önemlidir. On dokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyıl başında olduğu gibi küresel bir politik program değildir. Olsa olsa başka gelişmeleri karmaşıklaştıran bir faktör ya da katalizördür. Her şey bir yana bu fenomen zirve noktasını geride bırakmıştır.⁵¹¹ Smith'e göre, Hobsbawm'ın bu analizi, milletler ve milliyetçiliğin erken yok oluşunu öngören pek çok incelemeden biridir ve milliyetçilik okumalarının Marksist varyantlarından birini temsil eder. Demokratik siyasi milliyetçilik gibi etno dilsel milliyetçiliğin de er ya da geç dünya tarihinden yok olacağını iddia eden iyimser yaklaşımlar sadece Marksistlere has değildir. Bu yaklaşım, Carr, Khon, Smelser, Breuilly gibi liberal milliyetçilik eleştirileri hakkında da bir fikir sunmaktadır. Smith, temelde tüm bu eleştirilerin, büyük ölçüde milli devletin süregelen

⁵¹⁰ Hroch, *a.g.e.*, s. 65

⁵¹¹ Smith, *Küreselleşme Çağında...*, s. 4

gerçekliğini ve tarihi rolünü kabul ettiğini, ama milleti tüm siyasal anlamlarından sıyrarak saf kültürel ya da folklorik bir olgu biçimine sokmak suretiyle insanlığın daha geniş bir parçası ya da bir bütün olarak insanlığın çıkarları için bu tarihsel rolü mümkün olduğunca depolitize etmeye, zararsız kılmaya çalıştıklarını ileri sürmektedir.⁵¹²

Depolitize etmenin yollarından biri, milletin kültürel düzeyini devletin siyasal düzeyinden ayırmak hatta devletlerin bölgesel ekonomik işbirliğinden ayırmaktır. Milleti depolitize etmenin ikinci yolu onu demilitarize etmektir. Askeri garantinin yitirilmesiyle milli egemenlik de –yok olmasa da- ciddi biçimde kısıtlanacaktır. Üçüncü yol, milletin *normalleştirilmesi* ve milliyetçiliğin ritüelleştirilmesidir. Bu yolla milletlerin milli emelleri terbiye edilerek küresel varsayımlar çerçevesinin ve uluslararası kurumsal düzenin bir parçası haline gelirler. Smith'e göre, milleti depolitize etmeye yönelik bu yolların tümünde ortak olan, milleti siyasal alandan ayırma ve sanki kötü cinin tekrardan şişesine hapsedilmesi mümkünmüş gibi, onun içinden çıktığı kültür ve sivil toplum alanına yönlendirme düşüncesindedir. Smith'e göre, bu düşünce milliyetçilik düşüncesinin doğasının yanlış kavrandığını göstermektedir.⁵¹³

Smith'e göre, ayrıca ampirik olarak da milliyetçiliğin dünyanın farklı bölgelerinde, hatta federal devletlerde ve ileri toplumlarda sürekli yeniden ortaya çıkma olgusu, millet kavramını depolitize etmenin saldırgan milliyetçilikleri evcilleştirebileceği inancının da tehlikeli biçimde yanlış kavrandığını da gözler önüne sermektedir. Hobsbawn'ın etno-dilsel milliyetçiliklerin dünyanın dört bir yanında ortaya çıktığına dair itirafı, kendisinin milletlerin ve milliyetçiliğin geç modernliğin ulusötesi güçleri tarafından yok edilmekte olduğu savını da geçersiz kılmaktadır. Öte yandan milletlerin demilitarizasyonuna dair pek bir işaret yoktur. Normalleştirme yaklaşımları da milliyetçilik yangınlarını söndürememiştir. Tüm bunlar, milletin aşıldığı ya da milliyetçiliğin *depolitizasyon* önlemleri çerçevesinde zayıflatıldığına dair kehanetlerin boşluğuna ve söz konusu politikaların başarısızlığına işaret eder.⁵¹⁴

⁵¹² Smith, *a.g.e.*, s. 6

⁵¹³ Smith, *a.g.e.*, s. 8

⁵¹⁴ Smith, *a.g.e.*, s. 8-11

iii. Etnik-simgencilik (etno-sembolizm)

İlkçiliği reddeden ve modernist açıklamaları ise yetersiz bulan John Armstrong, Anthony D. Smith, John Hutchinson gibi milliyetçilik araştırmacıları, bu iki yaklaşımdan hareketle bir senteze ulaşmaya, bir tür *orta yol* bulmaya çalışmaktadırlar.⁵¹⁵ Diğerlerine göre daha türdeş bir kategori oluşturan *etnik-simgencilere* (etno-semblistlere) göre milletlerin gelişim süreci geniş bir zaman diliminde ele alınmalıdır çünkü modern milletlerin doğuşunu etnik geçmişlerini dikkate almadan açıklamak mümkün değildir. Bugünün milletleri modern öncesi dönemin etnik topluluklarının devamıdır. İki yapı tür olarak değil, gelişmişlik açısından farklıdır. Etnik kimlikler düşünüldüğünde daha dayanıklıdır; tarihin kurduğu tüm tuzaklara (göçler, istilalar, etnik gruplar arası evlilikler vs.) karşın özyüklerini yüzyıllar boyunca korurlar. Modern dönemin milletleri, yıllanmış etnik kültürlerin gölgesi altında şekillenir. Geçmişten gelen mitler, semboller, töreler bugünün milliyetçiliklerinin içeriğini belirler, söylemlerin ana dolgu maddesini oluşturur. Etnik-simgencilik, milliyetçiliğin modern çağın ürünü olduğunu kabul ederek ilkçilerden ayrılırlar. Öte yandan milliyetçiliği kapitalizm, endüstrileşme gibi modern süreçlerle açıklamaya çalışan kuramlarla da yetinilmemesi gerektiğini öne sürerler çünkü bu tür yaklaşımlar etnik bağların kalıcılığını göz ardı etmektedirler. Doğru bakış açısı daha uzun bir tarihsel dönemi kapsamalı, bugünün milletlerini etnik atalarıyla aynı potada değerlendirmelidir.⁵¹⁶

Etnisite aynı zamanda, bireylere ve elitlere bir devletin içinde ortak hedefleri gerçekleştirme yolunda kaynakları harekete geçirmek için tanımlanmış sembolik ve örgütsel bir yer sunar. Semboller kaynak kümelerinin şekillenmesinde sınırların belirlenmesinde ve üyelere belirli bir amaç ve yön verilmesinde büyük öneme sahiptirler. Yine de semboller değişken ve esnekler, hatta gerektiğinde *icat* edilebilirler.⁵¹⁷

⁵¹⁵ Özkırmılı, *a.g.e.*, s. 203

⁵¹⁶ Özkırmılı, 2013, s. 204

⁵¹⁷ Smith, *a.g.e.*, s. 29

Tarihsel etnik-simgencilik, diğer paradigmalardan aksine, milletlerin ayırt edici özelliği, etkisi ve *ethnilerin* varlıklarını sürdürmeleri üzerinde odaklanır ve bu suretle etnik köken ve milliyetçiliğin *iç dünyalarına* girmeye, bunları anlamaya çalışır.⁵¹⁸

Smith'e göre Armstrong, Barth, Hutchinson, genel olarak yaklaşımlarına eski ve çoğunlukla modern öncesi etnik bağların ve etnilerin kendisinden sonraki milletleri ve milliyetçilikleri etkilediği ve bazı durumların bunlar için zemin hazırladığı üzerine odaklanmışlardır.⁵¹⁹

Armstrong'a göre etnik bilinç uzun bir geçmişe sahiptir. Etnik kimliklerin izlerine antik çağlarda bile, örneğin eski Mısır ve Mezopotamya'da rastlanabilir. Bu anlamda günümüz milliyetçiliği, insanların yüz yıllardan beri geliştirdiği tüm siyasal/toplumsal örgütlenme biçimlerine yön veren etnik bilincin son aşamasından başka bir şey değildir; çünkü bu bilincin en önemli özelliği devamlılığı, kalıcılığıdır.⁵²⁰

Armstrong, etnik grupları birbirinden ayıran sınırların ve bunların dayandığı sembollerin mitlerin kalıcılığını sağlayan etkenler olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre Avrupa'da etnik kimlikler *yerleşik* düzene göre şekillenmiş, dolayısıyla kendilerini toprağa, doğulan/yaşanılan yere göre tanımlamışlardır. Semboller ve mitler toprağa bağlılık ilkesini yansıtmaktadır. Orta Doğu'da ise egemen hayat tarzı göçebeliktir. Bu ise *secereyi* (*soyağacını*), *kan bağı*nı ön plana çıkaran bir etnisite anlayışını doğurmuştur. İslami Orta Doğu'da, Akdeniz çevresinde rastlanan kimlik tanımı budur. İkinci etken olan din bu ayrımı beslemiştir. İslam ve Hıristiyanlığın çatısı altında farklı uygarlıklar gelişmiştir. Bu iki dine ait değerler, sembol ve ritüeller etnik kimlikleri değişik şekillerde etkilemiştir.⁵²¹

Smith'e göre, modernleşme sürecinin dünyanın farklı bölgelerini etkilemeye başlamasıyla birlikte ortaya çıkan en büyük sonuçlarına modern öncesi mirasın bir başka özelliği yol açmıştır. *Etno-tarih* nesnel bir tarihinin geçmişe dair tarafsız araştırması değil, halkın verili bir kültürel biriminin sonraki nesillerinin, atalarının

⁵¹⁸ Smith, *Milliyetçilik...*, s. 84

⁵¹⁹ Smith, *a.g.e.*, s. 86

⁵²⁰ John Armstrong, John, "Towards a Theory of Nationalism: Consensus and Dissensus", *Nations of Nationalism*, (Ed.: Sukumar Perival), Budapest: Central European University Press, Budapest 1995, s. 36

⁵²¹ Armstrong, *Milliyetçilikten Önce ...*, s. 31

gerçek ya da olduğu varsayılan deneyimlerine dair öznel görüşünü ifade etmektedir. Smith, bu görüşün, bir tarihçinin ya da sosyal bilimcinin *mit* olarak adlandıracağı şeyden ayrı düşünülmemeyeceğini iddia etmektedir. Siyasal mitler, bugün ve gelecekte karşılaşılacak bir tür kolektif ihtiyacı sağlayan kahramanlıklarla dolu geçmiş hakkında anlatılan ve yaygın bir biçimde inanılan hikâyelerdir.⁵²² Bu hikâyeler, etnik grupların/milletlerin etno-tarihlerini oluşturmaktadır. İşte bu etno-tarihler dünya halkları arasında eşit biçimde dağılmamışlardır. Aksine, bazı topluluklara zengin ve tamamen belgelere dayanan etno-tarihler bahsedilmişken, diğerleri, kendi etnik geçmişlerinden yoksundur ve atalarının deneyim ve etkinliklerine dair çok az kayda sahiptir.⁵²³ Genellikle büyük etnikler, esasen siyasal tekelleri sayesinde, etnik miraslarını, özellikle etno-tarihlerini ayakta tutma ve korumada başarılı olmuşlardır. Büyük etnikler, eksiksiz kayıtlara, zengin ve çeşitli anılara, gelişkin iletişim kodlarına, kurumsal kayıt tutma mekanizmalarına ve bu kayıtların yaratılması, saklanması ve yayılmasında rol alan çoğunlukla papazlar ve din adamları ama aynı zamanda ozanlar, kâhinler ve sanatçılardan da oluşan bir uzmanlar sınıfına sahip olagelmüşlerdir. Siyasal yayma araçlarından, kurumsal destekten ve bazen bir uzmanlar sınıfı ile gelişkin iletişim kodlarından bile yoksun olan küçük, halk tipi, çevresel etniklerin birçoğu ise birkaç nesil öteye ait etno-tarihlerini bile kurtarmakta başarılı olamamışlardır. Ancak güçlü alternatif iletişim biçimlerinden dolayı bazı etnikler miraslarını ve etno-tarihlerini koruma ve nesilden nesile aktarmada başarılı olmuşlardır.⁵²⁴

iv. Banal Milliyetçilik

Michael Bilig'e göre milliyetçilik egemenlik sağlanınca silinip gitmez. Yaşanılan tanıdık ortam tarafından emilir, rutinleşir. Milli semboller gündelik hayatın alışkanlıklarına siner, düşüncelere, tepkilere dönüşür. Böylelikle içinde yaşanılan ortam, *milli ortama* dönüşür. Milli kimlik hergün sayısız minik alışkanlıkla yeniden üretilir. Bu süreç öylesine doğal ve sıradan bir şekilde yaşanır ki dikkat bile çekmez. Milli semboller *göze çarpmadan* kendilerini gösterir, milletin üyeleri tarafından *farkına varılmadan* kabul edilir. *Banal milliyetçilik*, yerleşik milletlerin hergün yeniden üretilmelerini sağlayan bu ideolojik koşullandırmanın adıdır. Bilig'e

⁵²² Smith, *Küreselleşme Çağında...*, s. 67

⁵²³ Smith, *a.g.e.*, s. 68

⁵²⁴ Smith, *a.g.e.*, s. 68-69

göre banal milliyetçiliğin simgesi milli bayramlarda sokaklarda sallanan bayraklar değil, ziyaretçilerin ve çalışanların her gün gördüğü ve çoğu zaman dikkat çekmeyen, resmi kurumlardaki sallanmayan bayraklardır.⁵²⁵

Bilig, sosyal bilimcilerin ve akademisyenlerin, milliyetçiliğin yeniden üretiminde milliyetçiliği *yansıtarak* ve *doğallaştırarak* iki şekilde katkıda bulduklarını söylemektedir. Ona göre, kimi araştırmacılar milliyetçiliği saldırgan, yayılmacı, akılla ve mantıkla ilgisi olmayan bir ideoloji olarak niteleyerek *ötekilere* yansıtır. Böylelikle kendi milliyetçilikleri unutulur, hatta kuramsal olarak reddedilir. Ulus-devlete duyulan bağlılığın insan doğasının vazgeçilmez bir parçası olduğunu öne süren sosyal bilimciler/akademisyenler ise, milli bağlılığı psikolojik bir ihtiyaca indirgeyerek milliyetçiliği doğallaştırırlar.⁵²⁶

Banal veya gündelik milliyetçiliği üreten ve meşrulaştıran önemli bir faktör de kadınlardır. Kadınların millet ve devlet kurma süreçleriyle ilişkisini inceleyen Yuval-Davis ve Anthias kadınların milli ve etnik süreçlere beş farklı biçimde katıldıklarını ileri sürerler.⁵²⁷

İlk olarak, etnik toplulukların devamını ve büyümesini sağlayacak yeni üyeler doğurarak;

İkincisi, etnik/milli grupları birbirinden ayıran sınırları yeniden üreterek;

Üçüncüsü, etnik topluluğun/milletin ideolojik yeniden üretimine katkıda bulunarak ve etnik/milli kültürü kuşaktan kuşağa aktararak;

Dörüncüsü, etnik/milli farklılıkları belirleyen bir simge olarak;

Beşincisi, milli ekonomik, siyasi ve askeri mücadelelere doğrudan katılarak.

Banal veya gündelik milliyetçiliğin bir başka önemli kaynağı ya da görüngüsü uluslararası kültürel ve sportif organizasyonlarıdır. Bu organizasyonlardan elde edilen uluslararası çapta başarılar milliyetçiliğin hem yeniden üretilmesinde hem de meşrulaştırılmasında ve normalleştirilmesinde önemli bir işlev görmektedir. 2016 Avrupa Futbol Şampiyonası'nda İzlanda futbol takımının elde ettiği başarı, İzlandalılar için milliyetçilik duygusunun yeniden üretilmesinde ve

⁵²⁵ Michael Bilig, *Banal Nationalism*, Sage Publications, London 1995, s. 6

⁵²⁶ Bilig, *a.g.e.*, s. 125-127

⁵²⁷ Floya Anthias and Nira Yuval-Davis, "Introduction", *Woman-Nation-State*, (Ed.: Floya Anthias and Nira Yuval-Davis), s. 1-15, Macmillan, London 1989, s. 8-9

milliyetçi söylemin meşrulaştırılmasında önemli bir işlev görmüştür.⁵²⁸ Benzer şekilde 2018 Dünya Futbol Şampiyonası'nda Hırvatistan milli takımının elde ettiği başarının Hırvatlarda yarattığı milli coşku uluslararası sportif başarıların milliyetçi söylemin meşrulaştırılmasında ve kanıksanmasında ne kadar etkili olduğunu göstermesi bakımından bahse değer bir örnek oluşturmaktadır. Bu şampiyonada final oynama başarısı gösteren Hırvat milli takımını, nüfusu 7 milyon civarında olan Hırvatistan'ın yaklaşık 1 milyonu karşılamıştır.⁵²⁹ Yine 2018 Dünya Futbol Şampiyonası'nda kupayı kazanan Fransa milli takımının genç siyahî yıldızı Mpanpe'nin şampiyonluk primi ile ilgili dünya kamuoyuna yansıyan düşünceleri, genelde sportif özelde futbol başarılarının milliyetçi söylemin yeniden üretilmesinde ve meşrulaştırılmasında ne kadar etkili olabildiğini göstermesi açısından dikkate değer bir örnektir.⁵³⁰ Benzer şekilde, 2018 Dünya Futbol Şampiyonası'na katılma hakkı kazanamayan İtalya milli takımının başarılı ve tecrübeli kalecisi Buffon'un üzüntüsünü gizleme kaygısı taşımadan hıçkırıklarla ağlama görüntüleri sporun ve futbolun milliyetçi söylemin meşrulaştırılmasında ne kadar güçlü bir etkiye sahip olduğunu göstermesi bakımından burada anlatılmaya değer görünmektedir.⁵³¹ Futbol günümüzün en popüler kitlesel sporu olduğu için gündelik/banal milliyetçiliğin yeniden üretilmesinde ve meşrulaştırılmasında önemli bir işleve sahiptir. Ancak bireysel ve takım sporlarına ilişkin her türlü uluslararası organizasyon az ya da çok aynı yönde etkiye sahiptir.

Çalışmanın bu bölümünde, modern milliyetçilik yaklaşımları, Özkırmılı'nın sınıflandırmasını esas alınarak; ilkçi (primordialist) yaklaşımlar, modernist milliyetçilik yaklaşımları, enik-simgeci yaklaşımlar ve banal/gündelik milliyetçilik yaklaşımları olarak dördü bir sınıflandırmaya ayrılarak açıklanmaya çalışılmıştır. Son dönem milliyetçilik çalışmalarının önemli isimlerinden biri olan Smith ise milliyetçilik kuramlarını, daimicilik, ilkçilik, etnik-simgencilik, modernistlik ve post-

⁵²⁸ Habertürk, "İzlanda'nın Başarısının Hikâyesi!", <https://www.haberturk.com/spor/2016-avrupa-sampiyonasi/haber/1260321-izlandanin-basarisinin-hikayesi>, Erişim Tarihi: 28.07.2018.

⁵²⁹ Haberler, "Dünya Kupasında İkinci Olan Hırvatistan, Şampiyon Gibi Karşılandı", <https://www.haberler.com/dunya-kupasinda-ikinci-olan-hrvatistan-sampiyon-11056738-haberi/>, Erişim Tarihi: 28.07.2018.

⁵³⁰ Ntvspor, "Kylian Mbappe, Dünya Kupası primlerini başlıyor", <https://www.ntvspor.net/futbol/kylian-mbappe-dunya-kupasi-primlerini-bagisliyor-5b4ce46a52541417bcd739b0>, Erişim Tarihi: 28.07.2018.

⁵³¹ Milliyet, "Buffon Gözyaşlarına Boğuldu", <http://www.milliyet.com.tr/buffon-gozyaslarina-boguldu---2554406-skorerhaber/>, Erişim Tarihi: 28.07.2018.

modernistlik olarak beş kategoriye ayırmaktadır. Aşağıdaki tabloda Smith'in sınıflandırması yer almaktadır:⁵³²

Tablo 3
Milliyetçilik Kuramları

İlkçilik	Daimicilik	Etnik-Simgencilik	Modernizm	Post-modernizm
Toplumsal, biyolojik	Sürekli	Görüngü Bilimsel	Toplumsal-İktisadi	Küreselleşme
Kültürel	Yinelenme	Tarihsel	Toplumsal-Kültürel	Melezleşme
			Siyasi	Gündelik millet
			İdeolojik	
			İnşacı	

Bu farklı açıklamalara, sınıflandırmalara rağmen milliyetçiliğin ortak özellikleri de vardır. Güngör'e göre, bütün milliyetçiliklerin ortak özelliklerinden biri ve belki en çok belirgin olanı *halkçılıktır*. Gerçekte milliyetçiliğin asıl hedefi geniş kitlenin iradesine dayanan bağımsız bir siyasi idare (self-government) ve bu siyasi birlik içinde milli bir kültür meydana getirmek olmuştur. Halk terimi modern milletlerin oluşumundan önceki dönemlerde yönetici sınıfın dışındaki geniş kitleyi, yani yönetilenleri gösteriyordu. Batı'da modern demokrasi ile birlikte modern milli kimliklerin oluşmasından sonra yönetilenler anlamına gelen halk kavramı eski içeriğini büyük ölçüde yitirmiş; siyasi kuruluşların açık bir yapıya kavuşmaları ve yönetimin oy esasına dayandırılması sonrasında, halk ve yöneticiler artık iki ayrı sosyal grup olmaktan çıkmıştır.⁵³³ Milliyetçi hareketlerin ikinci ortak söylemi *laiklik*dir. Her ne kadar milli kimliklerin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde din/inanç farkı temel belirleyici olsa da milli bilincin gelişmesi dinin ve temsilcileri olan ruhban sınıfın toplum üzerindeki nüfuzunun azaltılmasını sağlamıştır. İktidarın Tanrı'nın temsilcileri olan ruhban sınıftan ve kraldan alınıp millete verilmesi sekülerleşmeyi/laikleşmeyi gerektirmiştir. Milliyetçi söylemin üçüncü ortak noktası *ulusal çıkar* kavramıdır. Ulusal çıkar siyasal, askeri ve kültürel konuları da içine almasına karşın esas olarak ekonomi ile ilgilidir. Ülkenin ekonomik kaynakları üzerindeki hâkimiyet küreselleşme öncesi milliyetçilik söylemlerinin ana argümanlarından biri iken, küreselleşme süreci hâkimiyet kavramının yerini refah

⁵³² Smith, *Milliyetçilik...*, s. 87

⁵³³ Güngör, *a.g.e.*, s. 23-25

seviyesinin artırılması kavramına bırakmasına yol açmış görünüyor. Bu yüzden geçen zamanda ekonomik kaynakları çıkarmak ve işletmek önemli görülürken post-modern dönemde doğrudan veya dolaylı olarak yabancı sermaye girişi daha öncelikli ve önemli hale gelmiştir.

3. TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİN KÖKENLERİ

3.1. Türk Kimliği ve Ortaya Çıkış Süreciyle İlgili Tartışmalar

Millet ve ilişkili kavramlarla ilgili tartışmalar, sosyal bilimlerin pek çok alanında olduğu gibi Batı merkezli değerlendirmeler üzerinden yürümektedir. Bunun bir sonucu olarak da konuya ilişkin literatüre ağırlıklı olarak Batı terminolojisi hâkimdir. Bu literatür esas olarak Batılı milletler hakkında yapılan çalışmaların ürünüdür. Bu yüzden milletleşme süreçleri hakkındaki kavrayışımız, büyük ölçüde Batı ülkelerinin ve Batıya komşu devletlerin deneyimlerine dayanmaktadır.⁵³⁴ Bunun bir sonucu olarak milletlerin ve milliyetçiliğin diğer kıtalarda olduğu gibi Asya'da da Batıyı takiben ortaya çıktığına ilişkin genel bir kanaat var. Milletlerin ve milliyetçiliğin sanayi devrimi sonrası ortaya çıkan modern olgular oldukları yönündeki genel kanı bu iddiayı güçlendirmektedir. Bununla birlikte, daha az bildiğimiz başka milletleşme süreçleri de var. Zira hiçbir milletin doğuşu bir diğerininkine benzemiyor. Her millet kendine mahsus şartlar içinde, ayrı ayrı zamanlarda oluşmuş, oluşuyor.⁵³⁵ Asya'nın bazı kadim halklarının Batıdakilerden farklı da olsa çok eskiden beri etnik/milli kimlik özellikleri taşıdıkları açık. Anthony Smith, Benedict Anderson gibi milliyetçilik çalışmalarının önemli bazı isimleri Asya halkları üzerinde yerinde yaptıkları incelemelere dayanarak milletleşme süreçlerinin illaki Batı'yı takip etmediğini teslim etmek durumunda kalmaktadırlar. Türk kimliğinin ve milletin oluşması ile ilgili tartışmalar kaynağını büyük oranda bu hâkim bakış açısını kabul edip etmeme tavrından almaktadır. Türk milliyetçilerinin büyük bölümüne göre Türk kimliği, henüz Avrupa'da milli kimlikler ortaya çıkmadan çok daha önce Türklerin atayurdu olarak kabul edilen Orta Asya'da ortaya çıkmıştır. Diğer uçtaki görüşe göre ise Türk kimliği yeni bir ulus olarak Milli

⁵³⁴ H. Kemal Karpat, *Ortadoğu'da Millet, Milliyet, Milliyetçilik*, (Çev.: Recep Boztemur), Timaş Yayınları, İstanbul 2015c, s. 183

⁵³⁵ Remzi Oğuz Arık, "Milliyet İdeolojisi", *Milletler ve Milliyetçilikler*, (Ed.: Mümtaz'er Türköne), Etkileşim Yayınları, İstanbul 2012, s. 303

Mücadele sonrası Cumhuriyet’le birlikte inşa edilmiştir. Belirtmek gerekir ki bu iki uç görüşün arasında farklı bakış açıları da vardır.

3.1.1. Osmanlı Öncesi Türk Kimliği

Türk milli kimliğinin oluşum süreciyle ilgili farklı görüşler ve dolayısıyla tartışmalar var. Milliyetçiler arasında daha yoğun yaşanan bu tartışmalarda ağırlıklı görüş Türk milletinin tarihinin çok gerilere gittiği, Türk milli kimliğinin çok önceden oluştuğu yönünde. Esas olarak Türk milletinin ne zamandan beri var olduğuyula ilgili tartışmalar Türk milletinin tanımlarında ve Türk milliyetçiliği anlayışlarının ifadesinde de kendini gösterir. Türk milliyetçiliğinin ne zaman ortaya çıktığıyla ilgili görüşler de önemli farklılıklar göstermektedir. Ancak Türk milliyetçiliğinin daha modern bir olgu olduğu, batıdaki milliyetçi hareketlerden esinlenerek ortaya çıktığı yönünde daha yaygın bir görüş var. Türk kelimesinin farklı anlamları olduğu ve farklı kavimlerle ilişkili olduğu yönünde birbirinden farklı iddialar olmasına rağmen bir sıfat olarak güçlü, kuvvetli anlamına geldiği, başlangıçta Törük ya da Türük biçiminde kullanılırken daha sonra Türk biçiminde tek heceli olarak söylendiği kabul edilmektedir. Bir devlet adı olarak ilk defa Göktürkler (552-744) tarafından kullanılmış olmasına rağmen 4. yüzyıldan itibaren çeşitli kaynaklarda siyasi bir ad olarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Coğrafi ad olarak *Türkiye* (Turkhia) tabirine ilk defa Bizans kaynaklarında rastlanmaktadır. 6. yüzyılda Türkiye Orta Asya için kullanılırken 9.-10. yüzyıllarda Volga’dan Orta Avrupa’ya kadar olan alana bu ad verilmektedir. 13. yüzyılda Mısır ve Suriye için Türkiye tabiri kullanılmaktadır. Anadolu ise 12. yüzyıldan itibaren Türkiye (Turcia) olarak tanınmıştır.⁵³⁶

Türklerin kadim bir millet olduğunu iddia eden Ortaylı’ya göre bu durumun yeterince bilinmemesinin sebebi, Türklerin tarih yazan değil tarih yapan bir millet olmalarıdır.⁵³⁷ Türklerin 8. yüzyıla kadar kendileri hakkında yazılı kayıtları pek olmamasına rağmen komşu kavimler olan Çin, İran ve Bizans kayıtlarında adları sıkça geçmektedir. Ancak bu kayıtlar derli toplu olmadığı ve bunları inceleyecek yeterli sayıda yerli ve/veya yabancı Türkolog da bulunmadığı için Türklerin ilk

⁵³⁶ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 43-45; Türklerin MS 6. yüzyılda ortaya çıkarak Orta Asya’da hâkimiyet kurduğuna ilişkin bir görüş için bakınız, Ponting, *Yeni Bir Bakış Açısıyla ...*, s. 294-95

⁵³⁷ İlber Ortaylı, *Türklerin Tarihi II*, Timaş Yayınları, İstanbul 2016b, s.35

dönemlerine ait derli toplu bilgiler mevcut değildir.⁵³⁸ Son yıllarda yapılan çalışmalar, daha 8. yüzyılda kendilerine ait bir alfabe ve işlek bir yazıya sahip olan Türklerin köklü bir kültürün sahibi ve temsilcisi olduklarını göstermektedir.⁵³⁹ Öztuna, Türklere ait ilk kültür izlerinin bugünkü Türkmenistan'ın başkenti Aşkabad çevresinde bulunan Anav'da 6000 yıl öncesine ait tabakada bulunduğunu söylerken⁵⁴⁰, Kafesoğlu ise, son yıllarda Orta Asya'da yapılan araştırmaların Türklerin tarihini Milattan Önce 2750 yıllarına kadar geri götürdüğünü iddia etmektedir.⁵⁴¹ Atsız, Türk Milletinin tarihinin, tam bilinmeyen çağlar dikkate alınmasa bile, Makedonyalı İskender'in MÖ 4. yüzyılda, Türk ellerinin batısı demek olan Maverâünnehir'e saldırması ve yaptığı kırgınlar yüzünden daha doğuya çekilen Türklerin, Kuzey Çin'de doğudan batıya doğru kurduğu devletlerle başladığını ileri sürmektedir. Atsız'a göre, *“Tanrıkut Mete Han MÖ 209-174 yılları arasında bu devletleri birleştirerek Türk birliğini kurmuş, yasaları ve teşkilatı ile Türk Milleti'ni meydana getirmiştir. Ondan sonrası dışarıda düşmanlara, içerde tabiata ve afetlere karşı savaşın hikâyesidir. Bu aradaki kavgalar, boylar ve uruklar arasındaki çekişmeler ve bu çekişmeler sonundaki hanedan değişiklikleri de tabloyu tamamlar.”*⁵⁴² Köseoğlu Türklerin bir millet olarak tarih sahnesine çıkışıyla ilgili iddiaları açık uçlu bir yaklaşımla tanımlar. Ona göre, Türk kültürünün kaynakları kaç bin yıla dayanıyorsa Türk milletinin oluşum süreci de o kadar eskiye gider.⁵⁴³ Bu açıklama *ilkselci* Türk milliyetçilerinin Türk kimliğinin oluşumuna ilişkin genel yaklaşımlarını göstermektedir. Bu genel yaklaşıma göre Türklerin bir millet olarak ortaya çıkış zamanı eldeki bilgilere göre değişiklik gösterebilen esnek bir zaman dilimidir. Bugünkü bilgiler, Türklerin tarihini kesin şekilde Milattan Önce'ye kadar götürmektedir. Genel tavır, bu konuda yapılacak çalışmaların bu başlangıcı daha gerilere götürebileceği inancını, umudunu taşımaktadır.

⁵³⁸ İlbey Ortaylı, *Türklerin Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2016a, s.13-16

⁵³⁹ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013, s. 12; Erhan Aydın, *Taşa Kazılan Tarih; Türklerin İlk Yazılı Belgeleri*, Kronik Kitap, İstanbul 2018; Ahmet Taşağıl, *Gökbörü'nün İzinde; Kadim Türklerin Topraklarında*, Kronik Kitap, İstanbul 2017; İlhami Durmuş, *Bilge Kağan, Költigin ve Bilge Tonyukuk*, Akçağ Yayınları, Ankara 2017.

⁵⁴⁰ Yılmaz Öztuna, *Cumhuriyet Dönemi Öncesinde Türkler*, Babiâli Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2011, s. 27

⁵⁴¹ Kafesoğlu, *Türk milliyetçiliğinin...* s. 11

⁵⁴² Hüseyin Nihal Atsız, *Turancılık, Milli Değerler ve Gençlik, Makaleler I*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015a, s. 229

⁵⁴³ Köseoğlu, “Milliyetçilik, Milletler...”, s. 332

Bugün çok geniş bir coğrafyada yaşayan toplulukların ortak adı olarak kullanılan Türk kelimesinin etimolojik kökeni ve uğradığı anlam değişimleri de bu tartışma açısından önemlidir. Öztuna'ya göre *Türk* kelimesi ilk defa M.Ö. 1328'de bir Çin kaynağında geçmektedir. Başlarda Türkçe konuşan kavimlerden yalnız birinin adıyla sonradan bütün Türkçe konuşanları ifade eder hale gelmiştir.⁵⁴⁴ Bu görüşe göre, Türk kelimesi bir devlet adı olarak ilk defa Göktürk Kağanlığı'nda kullanılmıştır. Türklerin kendine ait ilk yazılı kaynakları Göktürk Kağanlığı dönemine aittir. Göktürk (Orhun) Anıtları*, Türklerin daha sekizinci yüzyılda kendilerine ait bir alfabeleri, işlek bir yazıları ve gelişmiş bir edebi dilleri olduğunu göstermektedir.⁵⁴⁵ Ergin'e göre, Göktürk Anıtları'nda kullanılan dil şaşılacak derecede işlek bir yazı dilidir.⁵⁴⁶ Öztuna da benzer düşüncelere sahiptir. Cümleler kısa, kesik, fevkalâde anlam yüklüdür. Herhangi bir kelime çıkartılıp eklendiği takdirde, cümlelerin dengesi derhal bozulur. Koyu bir milliyetçilik yazıtların diline işlemiştir. Şüphesiz yazı dili gibi düşünceler de yüzyıllardan süzölmüş bir gelişmenin sonucudur. Düşünceler gerçekçidir. Öztuna'ya göre, bir dilin böyle bir mükemmellik kazanması ve böyle bir düşünce seviyesine erişebilmesi için yüzyıllardır işleniyor olması gerekir.⁵⁴⁷ Aynî, yazıtlardan hareketle Göktürklerin güçlü bir milli şura sahip olduklarını, millet (budun) ve ırk (uğuş) kavramlarını açık şekilde ayırdıklarını iddia etmektedir.⁵⁴⁸

⁵⁴⁴ Öztuna, *Cumhuriyet Dönemi...*, s. 29.; Aydın, *Taşa Kazılan...*, s. 17-21

* Bugünkü Moğolistan sınırları içinde, Baykal Gölü'nün güneyinde, Göktürk Alfabetiyle yukarıdan aşağıya doğru yazılmış 3 adet anıt taş. Bunlardan Kül Tigin adına 732 yılında Bilge Kağan tarafından dikilen abide 335 cm yüksekliğinde ve 4 cephelidir. Doğu-batı cephelerinin tepe genişliği 122 cm, taban genişliği 132 cm dir. Kuzey-güney cephelerinin tepe genişliği 44 cm, taban genişliği 44 cm dir. Doğu, kuzey, güney cepheleri Türkçe, batı cephesi ise Çince yazılıdır. 735 yılında Bilge Kağan adına kağan olan oğlu tarafından dikilen abide de yaklaşık aynı ölçülerdedir. 375 cm yüksekliğindedir. Bunlara göre daha küçük olan Bilge Kağan'ın veziri ve kayın biraderi olan Tonyukuk'a ait iki adet taştan oluşan abide ise 720-725 yılları arasında Tonyukuk tarafından dikilmiştir. 13. yüzyılın başlarından itibaren varlıklarından haberdar olunan, 18. yüzyılın başlarından itibaren ise Avrupalıların ilgisini çeken ve çözmeye çalıştıkları kitabeler 1893 yılında Danimarkalı Türkolog Vilhelm Thomsen tarafından çözülmüştür. Abidelerin olduğu bölgede bunların dışında çok sayıda abide, heykel, balbal, şehir harabeleri, taş yollar, su kanalları, koç ve kaplumbağa heykelleri, sunak taşları da bulunmuştur. Orhun Abideleri hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bakınız, Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2015; Durmuş, *a.g.e.*, s. 54-74 ve Aydın, *a.g.e.*, s. 41-184

⁵⁴⁵ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 11; Durmuş, *a.g.e.*, s. 54-74 ve Aydın, *a.g.e.*, s. 41-184

⁵⁴⁶ Rus Türkolog Vasili Radloff bu yüzden Orhun Abidelerinin manzum olduğunu iddia etmiş ve manzum olarak yayınlamıştır. Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2015, s. 111

⁵⁴⁷ Öztuna, *a.g.e.*, s. 19-20

⁵⁴⁸ Mehmet Ali Ayni, *Milliyetçilik*, (Haz.: İsmail Drvişoğlu), Kurtuba Kitap, Ankara 2011, s. 93-96

Türk milliyetçilerinin genel görüşüne göre modern öncesi dönemde Türklerde millet bilincinin ve milliyetçilik duygusunun var olduğunu gösteren bir diğer yazılı kaynak Kaşgarlı Mahmud'un *Dîvanû Lügât'it-Türk** adlı kitabıdır. Kitabından, Kaşgarlı Mahmud'un düşünce yapısı da anlaşılmaktadır. O, *Türkçü* bir dünya görüşüne sahiptir.⁵⁴⁹ Kaşgarlı Mahmud Türk olmaktan övünç ve gurur duymaktadır. Türk adının Tanrı tarafından verildiğine, Türklerin Tanrı'nın ordusu olduğuna inanmakta ve bunu üstünlük kabul etmektedir. Tanrı'nın, ülkelerin idaresini Türklerin eline verdiğini ve zamanın hakanlarını onlardan çıkardığını iddia etmektedir.⁵⁵⁰

"Şimdi, Muhammed oğlu Hüseyin oğlu Mahmud kulunuz dedi ki:

*Gördüm ki: Yüce Tanrı, Türk burçlarında doğdurdu devlet güneşini; onların ülkeleri etrafında döndürdü göklerin çemberini; ve onlara ad verdi Türk diye; ülkelerin idaresini verdi mülk diye; zamanın hakanları yaptı onları; ellerine verildi günümüz insanların yuları; onları görevlendirdi halk üzere; onları kuvvetlendirdi hak üzere; aziz kıldı onlara yavaşları ve idareleri altında çalışanları; onlar (Türkler) sayesinde muratlarına erdiler ve ayak takımının şerrinden esen oldular. Akli olan herkes onlara katılmalı ve onların oklarından korunmalı. En iyi yol konuşmaktır onların dillerini; duyurabilmek için onlara ve meylettirebilmek için gönüllerini. Takımından ayrılıp Türklere sığındığı zaman bir düşman, güven verilip ona kurtarıldığı zaman korkularından; başkaları da sığınır onunla beraber ve üzerlerinden kalkmış olur tüm zarar.*⁵⁵¹

*Buhara imamlarından ve Nişaburlu bir başka imamdan açıkça ve kesin olarak işittimki: Onlar peygamber efendimize dayandırarak şöyle rivayet ettiler. Peygamberimiz (s.a) kıyamet gününün şartlarını, ahir zamanın fitnelerini, Oğuz Türklerinin çıkışını anlatırken dedi ki: Te'allemu: lisa:ne't-turki fe-inne lehum mulken tuwa:len (Türk dilini öğreniniz, çünkü onların çok uzun sürecek saltanatları vardır.). Bu hadis doğru ise –sorumluluğu râvilere aittir- Türk dilini öğrenmek vaciptir; eğer doğru değilse aklın gereği budur.*⁵⁵²

Türk Nuh'un (s.a.) oğlunun adı. Nuh'un oğlu Türk'ün oğullarına yüce Allah tarafından verilmiş bir isimdir... Burada Türk, Nuh'un oğlunun adıdır; burada tekliktir. Oğulları söz konusu olduğu zaman topluluk ismidir; beşer kelimesi gibi hem teklik hem topluluk için kullanılır... Ne varki biz daha önce Türk'ün Allah tarafından verilmiş bir isim olduğunu söylemiştik. Bize şeyh, imam ve zahid Hüseyin bin Xalef el-Kâşgarî haber verdi ve kendisine de İbnu'l-Garqî'nin haber verdiğini söyledi. Ona da, ahir zaman hakkında yazdığı kitabında İbni Ebi'd Dünya diye tanınan şeyh Ebu Bekr el-Mugîd el-Cercerânî, Allah'ın elçisine (s.a.) isnat ederek anlatmış. (Peygamber) dedi ki: Allah (c.c.) diyor ki

* Kaşgarlı Mahmud tarafından 1074 veya 1077 yılında yazımı tamamlanan, Karahanlı dönemine ait, Türkçe'den Arapça'ya ansiklopedik, özgün ve zengin bir sözlük ve sözlükten daha fazlası, Kaşgarlı Mahmud, *Dîvanû Lugâti't-Türk*, (Haz. Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. xvii

⁵⁴⁹ Kaşgarlı Mahmud, *Dîvanû ...*, s. xxvii

⁵⁵⁰ Mahmud, a.g.e., s. xxviii

⁵⁵¹ Mahmud, a.g.e., s. 1

⁵⁵² Mahmud, a.g.e., s. 1

“benim bir ordum vardır; onları Türk diye adlandırdım ve doğuya yerleştirdim. Bir kavme kızdığım zaman onları (Türkleri) onlara musallat ederim.” Bu diğer bütün insanlara karşı onlar için bir üstünlüktür. Çünkü onların adını bizzat O (c.c.) vermiş; onları en yüce ve yeryüzünde havası en güzel yere yerleştirmiş; onları kendi ordusu olarak adlandırmış. Bunun yanında onlar; güzellik, tatlılık, aydın yüzlülük, edep, yaşlılara hürmet ve riayet, ahde vefa, alçak gönüllülük, yiğitlik ve daha sayılamayacak birçok meziyeti hak etmişlerdir.⁵⁵³

Kaşgarlı Mahmud 11. yüzyılda güçlü bir milli bilinçle ve milliyetçilik duygusuyla Türkçe'nin ve Türk kültürünün Arapça'dan ve Arap külüründen geri kalmadığını ispatlamak için Dîvanû Lügât'it-Türk adlı eserini kaleme almıştır. Ancak Türklerin Araplara denk bir millet olduklarını ispatlamayı amaçlayan bu eser, Türklerin Orta Asya'da yüksek bir yazılı kültüre, edebiyata, kendilerine ait alfabeyle sahip olduklarını gösteren Göktürk Yazıtlarının aksine, üstelik ondan yaklaşık dört yüzyıl sonra Arap alfabesiyle yazılmıştır. Bu durum Türkler Orta Asya'dan uzaklaştıkça ve yeni medeniyetlerle karşılaştıkça milli bilinçlerinin ve milliyetçilik duygularının azaldığını göstermektedir. Zaten Kaşgarlı Mahmud da bu tehlikenin önüne geçmek için eserini kaleme almıştır.

Armstrong, modern bir Türk tarihçi olarak tanımladığı Osman Turhan'ın, Osta Asyalılar arasındaki evrensel hâkimiyet kavramının, Tanrı'nın Türk'ü, mavi gök ve kara toprak arasındaki her şeyi devralması için yarattığı Şamanist inançtan türediğini ileri sürdüğünü belirtmektedir.⁵⁵⁴ Osman Turhan, Armstrong'un atıf yaptığı bu makalesinde ve daha sonra yayınladığı daha geniş kapsamlı kitabında, Türklerde dünya hâkimiyeti düşüncesinin İslam öncesi dönemde de var olduğunu, İslam'ı kabul etmeleriyle birlikte bu düşüncenin İslam'daki *Nizam-ı Âlem* idealiyle birleşerek güçlendiğini iddia etmektedir.⁵⁵⁵

Ünlü Selçuklu veziri Nizamülmülk tarafından yazılan ve ölümünden önce, sultana sunulmak üzere saltanat özel kâtibi Muhammed Mağribi'ye teslim edilen *Siyasetname* (siyeru'ı-mülük) kitabının Mağribi'ye ait notunda, “Allah Taâlâ Türk devletini kıyamate kadar devamlı kılsın, âmin.” denilmektedir.⁵⁵⁶ Bu kısa dua

⁵⁵³ Mahmud, *a.g.e.*, s. 151

⁵⁵⁴ Osman Turan, “The Ideal of World Domination among the Medieval Turks”, *Stüdio Islamica* 4, (1955), s. 78'den aktaran Armstrong, *Milliyetçilikten Önce...*, s. 183;

⁵⁵⁵ Osman Turan'ın, Türklerin dünya hâkimiyeti idealine Müslüman olmadan önce de sahip olduğunu, Müslüman olduktan sonra bu idealin Nizam-ı Âlem olarak ifade edildiğini anlattığı düşünceleri için bakınız, Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi; Türk Dünya Nizamının Milli, İslami ve İnsânî Esasları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.

⁵⁵⁶ Nizamülmülk, *Siyasetname (Siyeru'l-mülük)*, (Çev. Nurettin Bayburtlugil), Dergâh Yayınları, İstanbul 2018, s. 21, Kitap 1092 yılında Selçuklu sultanı Melikşah'ın Bağdat seferi sırasında kendisine

Selçuklu devletinin Türk devleti olduğunun o zaman da bilindiğini ve Türklere ait bu devletin kıyamete kadar devam etmesi için dua edilecek kadar milli bilince sahip olduğunu göstermesi açısından dikkat çekicidir.

Türklerin tarihini anlatan bir diğer önemli eser de 1559-1560 yıllarında Ebû'l Gâzi Bahâdır Han tarafından Türkçe yazılan *Şecere-yi Terâkime*'dir. Ebû'l Gâzi Bahâdır Han, eserini herkesin anlayabilmesi için Türkçe yazdığını belirtmektedir. Türklerin soyunu Nuh'un üç oğlundan biri olan Yafes'e dayandırmaktadır. Kitap, Türklerin Yafes'in yedi oğlundan biri olan ve ölümünden önce tahta oturttuğu Türk'ün soyundan geldiğini iddia etmektedir. Kitabın geri kalan kısmında Oğuznamelere dayalı olarak Türk hanlıklarının soykütüğü anlatılmaktadır.⁵⁵⁷

Türklerin Mete Han zamanında, en geç MS 6. yüzyıldan itibaren Göktürk kağanlığı zamanında millet haline geldiklerini, milliyetçi bir şura sahip olduklarını iddia eden genel görüşe karşı çıkanlara göre Türkler Asya'dayken ve İslam dinine geçmeden önce bir millet haline gelememişlerdir.⁵⁵⁸ Velidi'ye göre, bu dönemde yöneticilerinin adlarıyla anılan henüz dağınık haldedirler. Batıya doğru gidilip, İslam dininin kabul edilmesini Türklük için farklı bir devir olarak değerlendirmek gerekir. Bundan sonra iyi yönde değişikliğe uğramışlar ve milletleşme sürecine girmişlerdir. Bunda Türklerin hayatına yeni din ile birlikte ilim ve felsefenin de girmesi etkili olmuştur. Bu birikimin kaynağı kadim Yunan olup, Arabistan vasıtasıyla Araplaşmış, İslam kültürü ile karışıp gelmiştir.⁵⁵⁹ Güngör de İslam ve Anadolu öncesi Türklerin henüz milletleşme sürecini tamamlamadığını iddia etmektedir. Ona göre, Anadolu'yu dolduran ve Bizans'a karşı Müslüman Türk cephesini teşkil eden Türkler arasında bir dil ve din birliği vardı. Türklerin geleneksel karakterleri ve dilleri onları diğer

bir şey olursa düşüncesiyle Nizamülmülk tarafından saltanat özel kâtibi Muhammed Mağribi'ye sultana sunulmak üzere teslim edilmiş, Mağribi kitabı 1111 yılından önce temize çekip Melikşah'ın oğlu Sultan Muhammed'e sunmuştur.

⁵⁵⁷ Ebû'l Gazî Bahâdır Han, *Şecere-yi Terâkime*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2015, s. 5-9

⁵⁵⁸ Topçu, "Milliyetçilik"..., s. 281, "İlim ve hakikat gözüyle bakınca, milliyetçiliğimizin 1071 Malazgirt zaferiyle başladığını görmemek kabil olmaz. Büyük Selçuklu devletinden sonra Anadolu Selçuklularının bu toprağa ettikleri milliyetçilik tohumları meyvesini Osmanlılar devrinde vermeye başladı. Merkezîyetçi bir devletin denemelerini tamamlayan Osmanlılar, Anadolu'nun coğrafyasında İslam'ın ruhuna dayanan bir milli devlet kurdular. Bu devletin meydana getirdiği milli birlik, Anadolu'daki beylikleri merkezîyetçi varlığında birleştiren ilk Osmanlı hükümdarlarının ve özellikle Murad'ın, Yıldırım'ın, Fatih'in ve Yavuz'un dehasının eseri oldu. Türk'ün dehası ile hukuk ve felsefe sahalarında kendi şahsiyetine malederek işlediği İslam'ın ruh ve ahlakını yüceltirken, bünyesinde barınan yabancı unsurları orduya almada takip ettiği Türkleştirme ve İslamlaştırma siyaseti ile de milliyetçiliğin maddi bünyesini sağlamlaştırarak Osmanlılar, insanlık davası ile yan yana yürüyen ve onun hizmetinde bulunan ruhçu milliyetçiliğin cihan tarihinde eşi olmayan örneğini verdiler."

⁵⁵⁹ Velidi, "Millet ve Milliyet"..., s.40

Müslüman topluluklardan ayırdığına göre, kuvvetli bir din eğitimi onlarda hem inanç birliği doğuracak hem de bunu yaparken milli kimliklerini korumalarına imkân verecekti. Anadolu'nun fetih ve iskân edildiği tarihlerden Bursa fethine kadar geçen zaman, dağınık Türk unsurlarının bir millet birliğine kavuşturulma hazırlıklarıyla geçmiştir. Bugün Batılıların millet tarifine tam uymayan bu birlik hareketine *ümme* içinde millet olma demek daha uygun düşer, çünkü kabile kültürünü aşarak çeşitli Türk gruplarını birleştiren asıl bağlar İslam medeniyetinden gelmektedir. Türkler Anadolu'ya geldikleri zaman, bu coğrafya siyasi bakımdan daha çok Bizans hâkimiyeti altında bulunmakla birlikte, etnik ve dini bakımlardan hiçbir şekilde birlik göstermiyordu. Hakikatte buraya devamlı surette gelip yerleşen Türkmenler arasında da kuvvetli bir din birliği mevcut değildi. Bu Türkmenler yarı Şamanî yarı Müslüman idiler. Bir kısmı Şii tesiri altındaydı. Şehirli Türkler hem şehir hayatına daha uygun olduğu hem de formel eğitim kurumlarıyla yayıldığı için Sünni mezheplere –çoğunlukla Hanefiliğe- bağlı bulunuyorlardı. Doğudan Anadolu'ya sel gibi akan ve bir türlü arkası kesilmeyen Türkmenler hem bu homojen olmayan görüntünün büsbütün karışmasına hem de siyasi ve iktisadi istikrarın bozulmasına yol açıyorlardı. İslamiyetin birleştirici rolüne en fazla ihtiyaç duyulduğu devir herhalde Türklerin Anadolu'yu fethedişlerinden itibaren başladı ve bu rolü de tarikatlar oynadı.⁵⁶⁰ Güngör'e göre Türk kimliğinin oluşmasında ve korunmasında önemli bir işleve sahip olan tarikatların yazılı kaynaklardan ziyade sözlü ve subjektif geleneklere bağlı oluşu yüzünden tekke geleneğinde Türklerin eski dinlerinden olduğu gibi, Anadolu'da karşılaştıkları inanç sistemlerinden de unsurlar bulunabilir.⁵⁶¹

Güngör, tarikatların cemaat halinde topladığı dağınık Türk kitlelerinin Anadolu'daki çeşitli inanç grupları arasında Müslümanlıklarını korudukları gibi, dillerini de koruyabildiklerini ileri sürmektedir. Ona göre, Türk kitlelerini besleyen Mevlevilik gibi şehirli kültür kaynakları olmasaydı, Türkçe'nin ancak göçebe

⁵⁶⁰ Güngör, *a.g.e.*, s. 174-175

⁵⁶¹ Güngör, *a.g.e.*, s. 177-178. “*Tarikatlar Türklere mahsus müesseseler değildir, fakat Türkler daha çok kendi aralarından çıkan pîrleri takip etmişlerdir. Halkımızın büyük çoğunluğu Bahaeddin Nakşibend'in tarikatına mensuptur. Yalnız Kadirilik tarikatı Iraklı Araplar arasında çıktığı halde daha çok Türkler arasında rağbet bulmuştur. Mevlevilik, Bektaşilik ve Bayramilik de birer Türk tarikatıdır. Bayramilik bilhassa rençber ve küçük ziraat erbabı arasında yayılmış, Bektaşilik ise Osmanlıların fetih devirlerinde yarı dini yarı askeri bir karakter kazanmıştır. Mevleviliğe gelince, o daha ziyade okumuş üst tabakanın tarikatı oldu. Tarikatların gelişmesindeki bu istikamet pek muhtemelen kurucuların yaşadığı hayatla ve yakın çevreleriyle çok ilgilidir.*”

Türkler arasında ve pek ilkel bir durumda kalma tehlikesi vardı. Tarikatlarda bazı kaynak eserlerin Türkçe olmayışına rağmen, yine de esas dil Türkçe idi. Medrese’de de Arapça öğretildiği halde eğitim dili olarak Türkçe’yi kullanıyordu. Fakat Türkçe’nin yerleşmesinde en büyük rolü yine tarikatların oynadığı muhakkaktır, çünkü medrese, akademik bir müessese olduğu halde tekke, bir ideoloji veya misyonerlik hareketi gibiydi. Anadolu Türklerinin kendilerine ait dil ve kültürleri olan bir Müslüman cemaat halinde birleşmeleri kolay ve çabuk olmadı. Malazgirt zaferinden Bursa’nın fethine kadar geçen uzun zaman içinde yüzbinlerce Türkmen’i yeni bir medeniyete hazırlayan iki büyük kurum vardı: Medrese ve Tekke. Medrese görece küçük bir kitleye hitap ediyor olmasına rağmen Tekkeler geniş halk kitlelerine hitap ediyor, hatta göçebe hayatını bırakmamış Türkmenlere kadar nüfuz ediyordu. Güngör, Türklerin toplumsal terbiye ve birlik şuurunu daha çok tarikatlar aracılığıyla kazandığını, ama bunun da yine medrese sayesinde olduğunu iddia etmektedir.⁵⁶² Armstrong, Güngör’ün bu düşüncelerini teyid etmektedir. Ona göre, 1100’den sonra öne çıkan *sufi* hareketler Arapça ve biçimsel edebi tarzlar yerine, halk geleneklerini ve dillerini kullanmışlardır. Anadolu’da oldukça yaygın olan sufi (derviş) tarikatları, sadece Arapça’dan ve Farsça’dan değil, nevi şahsına münhasır Osmanlı Türk Saray dil kodundan farklı olan halk Türkçesinin sürdürülmesine katkıda bulunmuştur.⁵⁶³

Güçlü Arap ve İran kültürüne karşı özgün bir Türk kültürünün ve Türk kimliğinin varlığını sürdürmesinde tarikatların önemli bir yeri olmasının yanında, eski Türk kültürünün ve inancının İslam tasavvufu içinde yaşamasını sağlayan Alevi-Bektaşî inancının özel bir yeri vardır.⁵⁶⁴

Güngör, Selçuklular döneminde dil ve din bağlarına dayanan bir millet birliğinin temellerinin atılmış olduğunu iddia eder. Ona göre, Mevlana, Yunus, Hacı Bektaş, Hacı Bayram gibi müridler, Kutalmışoğlu Süleyman Şah’tan Alaeddin Keykubad’a kadar siyasi ve askeri liderler *taş ve toprak arasında yapılagelmişlerdi*.⁵⁶⁵ Halaçoğlu bu devamlılığın daha güçlü olduğunu ve daha gerilere gittiğini ileri sürmektedir. Ona göre, pek çok Selçuklu müessesesinin yanı

⁵⁶² Güngör, *a.g.e.*, s. 176-180

⁵⁶³ Armstrong, *a.g.e.*, s. 286

⁵⁶⁴ Mehmet Eröz, *Türkiye’de Alevilik-Bektâşîlik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014, s. 281 ve devamı

⁵⁶⁵ Güngör, *a.g.e.*, s. 181

sıra Selçuklu ve Selçuklulardan önceki Türk devletlerinde mevcut olan adet ve gelenekler Osmanlı devleti tarafından aynen devam ettirilmiştir. Yeni kurulan yerleşim yerlerine Türkçe adlar verilmiştir. Kanunnamelerde ve özellikle ilk dönem kroniklerinde Türkçe kelimelere daha çok yer verilmiştir. Osmanlı ismi, tıpkı Selçuklularda veya Karahanlı, Gazneli, Akkoyunlu, Karakoyunlu devletlerinde olduğu gibi kurucunun ismini veya bağlı bulunduğu boyun ismini alan hanedanlardan gelmektedir.⁵⁶⁶

Armstrong Selçuklu-Osmanlı toplumunun çok dilli-çok kültürlü bir yapıya sahip olduğunu iddia etmektedir. Ona göre diğer herşey sabit kabul edildiğinde, kalem erbabı Farsça'nın yanında Arapça ve Türkçe'yi en çok bilmek durumunda olanlardı.. Onların, medreselerdeki ve diğer yerlerdeki hukuk erbabıyla dostlukları, her meslek grubu içinde, çift-dilliliği (Arapça ve Farsça) üretmeye eğilimliydi. Kılıç erbabı genellikle kullandıkları Türkçe'ye ek olarak dilisel bir alana hükmetmekle gururlanırdı. Sonuç olarak etkileşim, daha geniş çağdaş ulusal devletlerin az sayıda yurttaşının kavrayabileceği ölçüde çok-dilliydi. Çok-dilliliğin başarısı sözcüksel karşılıklı nüfuz etmelerle kolaylaştırıldı. Farsça kültür ve yönetim sözcük dağarcığı, görece sınırlı sayıda Türkçe kavram gibi, Arapça'ya aktarıldı. Farsça Türkçe'den az sayıda kavram ödünç alırken, hem Türkçe hem de Farsça, Arapçadan dini terminolojinin muazzam bir bölümünü kendine kattı.⁵⁶⁷ Armstrong'un dini terminoloji iddiası tartışmaya açık bir iddia. İranlılar İslam'ı kabul etmelerine rağmen dini terminoloji önemli ölçüde Farsça kelimelerden oluşmaktadır. Türkler de Arapça terminoloji yerine bir arada yaşamının bir sonucu olarak önemli ölçüde Farsça terminolojiyi öğrenmiş ve kullanmıştır. İlginç şekilde Divan-ı Lügat'üt Türk Türkçe-Arapça bir sözlük olarak yazılmasına ve pek çok dini kavrama Türkçe kelimeler önerilmesine rağmen, Türkler temel dini kavramlar için Farsça kelimeler kullanagelmişlerdir (namaz, abdest, oruç, peygamber vs).

Armstrong, Selçuklu-Osmanlı Türk toplumlarında çok dilli yapının dezavantajının din birliği ve ortak alfabe ile giderilmeye çalışıldığını iddia etmektedir. Ona göre, İslami seçkinlerin arasındaki üç dil gruplarının tümü, dini kimliklerini dilisel anlayışlarının üzerine yerleştirdi. Dil farklılıklarına rağmen dinin

⁵⁶⁶ Yusuf Halaçoğlu, *Osmanlı Kimliği ve Aşiretler*, Babıali Kültür Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 10-12

⁵⁶⁷ Armstrong, *a.g.e.*, s. 296

birliği, dillerin üçünü de yazmak için tek bir kutsal alfabenin, Arap alfabesinin kullanılmasıyla simgelendi. Daha kişisel düzeyde soykütüksel sıralanmalar da dilden daha önemliydi. Tam da soykütükleriyle yoğun bir biçimde ilgilendiklerinden dolayı, Türkler, Persler ve Araplar kendi kültürel geçmişlerini takdir etti.⁵⁶⁸

Armstrong'a göre, Müslüman siyasi kurumlarında iki ya da üç ayrıntılı dilsel kod, kitle düzeyinde olduğu kadar yönetici seçkinler arasında birlikte var oldu. Bu seçkin birlikte varoluş, üç kültürel kimlik türünün ya da daha ziyade üç kültürel-dilsel geleneğin, yönetimin özgül işlevsel alanlarına özellikle uyduğuna dair, erken dönem uygulamalardan çıkarsanan ama kendi kendini sürdüren bir varsayım üzerine temellendi; dini hukuk için Arapça, merkezi yönetim için Farsça, askeri komuta için Türkçe.⁵⁶⁹ Seçkin sınıflar açısından bu çok dillilik iddiasının gerçeği yansıttığı kabul edilse bile geniş halk kitleleri için aynı şeyi söylemek mümkün değil. Ordunun tamamı ve halk arı bir Türkçe kullanmıştır. Medreselerde ve tekkelerde okutulan ders kitapları Arapça ve Farsça olmasına rağmen eğitim dili Türkçe olmuştur.

3.1.2. Osmanlı'da Türklük ya da Osmanlı'nın Türklüğü?

Osmanlı Devletini kuran ve hâkim nüfusu oluşturan topluluğun Türk olduğu genel olarak kabul edilmesine rağmen, hem hanedanın hem de devletin asker gücünü ve vergi yükünü karşılayan Türk unsurun milli bilince sahip oldukları konusunda farklı iddialar, dolayısıyla da tartışmalar mevcuttur. Osmanlı'yı ve Osmanlılığı temsil eden değerleri Cumhuriyet ideolojisinin *ötekisi* ilan eden, Türk milletinin Cumhuriyetle ve Kemalist devrimle ortaya çıktığını iddia eden anlayışa göre Türklük Osmanlı döneminde (hatta Selçuklu döneminde de) baskılanmış, unutturulmuştur. Buna karşın Türk milliyetçilerinin büyük bir bölümü Osmanlı'nın Türk kimliğini tartışmanın ötesinde, Osmanlı'yı Türk medeniyetinin zirvesi olarak değerlendirmektedir. Türk milliyetçileri, Osmanlı ve onun öncülü olan Selçuklu hakkında, bu iki uç görüş arasında (iki uç dâhil) sıklıkla değişen görüşleri savunmaktadırlar. Osmanlı ve öncülü Selçuklu geçmişiyle ilgili de iki temel yaklaşım olduğunu söylemek mümkündür. Bir görüşe göre bugünkü Türk tarihi Türklerin Anadolu'ya kitleler halinde girmeye başladığı Malazgirt Savaşı (1071) ile başlamaktadır. Anlaşılacağı üzere bu bakış açısı Türklerin Müslüman olmadan

⁵⁶⁸ Armstrong, *a.g.e.*, s. 301-302

⁵⁶⁹ Armstrong, *a.g.e.*, s. 334

önceki dönemlerini Türk tarihi içine dâhil etmemektedir, dolayısıyla da Türk kimliğinin oluşumundaki etkisini reddetmektedir. Türk tarihinin ve kültürünün başlangıcından itibaren devamlılık gösterdiğini iddia eden bakış açısına göre ise Türkler çok öncesinden beri var olmalarına rağmen Osmanlı ve öncülü Selçuklu bunun önemli bir aşamasını oluşturmaktadır.

Bu görüşün en önemli temsilcilerinden birisi olan Atsız'a göre, Osmanlı padişahlarından II. Murad zamanında, Hicri 843'te yazılan bir tarihi takvimde⁵⁷⁰ Cengiz, Ögedey, Mengü, Hülegü, Abaka-Keyhatu gibi Müslüman olmayan Cengiz İmparatorluğu kağanları rahmetle anılmıştır. Atsız bu belgeye dayanarak, XV. yüzyıl ortalarına kadar Türkiye'de aydınlar arasında bir Tatar düşmanlığı, Cengizli düşmanlığı, Müslüman olmayan Türklere düşmanlık diye bir şey olmadığını iddia etmektedir. Ona göre, bu hoşgörü Doğu Türklerini veya Tatarları yabancı saymamaktan, Cengiz hanedanını milli bir hanedan saymaktan ileri gelmektedir.⁵⁷¹

Erdem, Osmanlı hanedanında ve yöneticilerinde Türklük bilincinin hep var olduğunu iddia etmektedir. Ona göre, Osmanlı'da Türklük bilincinin sanıldığından daha erken bir zamanda vaki olduğunu, hatta Türk milliyetçiliğinin hemen hemen tüm aşamalarının ve bütün büyük görüşlerinin Cumhuriyet'ten önce tamama yakın bir şekilde ortaya çıktığını söylemek mümkündür.⁵⁷²

Erdem'e göre, Osmanlı'nın ilk zamanlarından itibaren hanedanda ve halkta Türklük bilincinin olduğuna dair pek çok delil ortaya konulabilir. Örneğin, II. Bayezid, kendisinin ve hanedanının hizmetinde olacak bir tarih yazımı talep ederken halka ve âlimlere faydalı olabilmesi için Türkçe olarak kararlaştırılıp yazılmasını talep etmiştir.⁵⁷³ Hatta 15. yüzyılın en çok bilinen kronikçilerinden Aşıkpaşazâde Ahmed Aşıkî, çok daha erken bir dönemi, Osmanlıların Gelibolu'dan Trakya'ya ilk geçtikleri zamanları anlatırken, Orhan Gazi'nin oğlu Süleyman Paşa'nın adil

⁵⁷⁰ Hüseyin Nihal Atsız, *Osmanlı Tarihine Ait Tarihi Takvimler*, s. 92-94, Küçükaydın Basımevi, İstanbul 1961

⁵⁷¹ Hüseyin Nihal Atsız, *Türk Tarihinde Meseleler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015c, s. 95.

⁵⁷² Hakan Erdem, "Şemseddin Sami: Türk Milleti değil Türk ümmeti", <http://www.karar.com/yazarlar/hakan-erdem/semseddin-sami-turk-milleti-degil-turk-ummeti-1431>, Erişim Tarihi: 25.10.2017.

⁵⁷³ "Havâss ve 'avâma nâfi'-i 'âmm olmağışün Türkî mekâlün minvâli üzere rûşen ta'bir ve tahrîr olına, tekellüfât-ı inşaya iltizâm ve tasallufât-ı belâgaya ihtimâm olunmayub vâzih tahrîr ve tahrîr oluna.", Hakan Erdem, "II. Bayezid: Türkçe kelimelerle açık ve anlaşılır yazın", <http://www.karar.com/yazarlar/hakan-erdem/ii-bayezid-turkce-kelimelerle-acik-ve-anlasilir-yazin-6483>, Erişim Tarihi: 18.03.2018

yönetimini gören halk için, “Ve çok köyler bu Türk kavminı gördüler. Müslüman oldular” demektedir. Atından düşerek ölen şanssız şehzade için yazdığı manzum övgüde de Türk atfı vardır:

...”Süleyman geldi dünyaya Süleyman
Ki kâfir devletine vermez aman
Bıraktı velvele kâfir eline
Ki Türk’ün oldu bu devr ü zaman.”⁵⁷⁴ ...

Osmanlı yani Osmanlı hanedanından birileri, yönettikleri ahalinin bir bölümüne değil de kendilerine Türk diyorlar mıydı? 1389’daki I. Kosova Savaşı’ndan bir asırdan fazla bir zaman sonra *Kitâb-ı Cihan-Nüma*⁵⁷⁵ adlı tarih eserini yazan Mehmed Neşri Efendi’ye göre savaşı kazanan I. Murad Sırp kralına verdiği cevapta kendisiyle ilgili olarak Türk kelimesini kullanmıştır.⁵⁷⁶

Osmanlı’da Türk kelimesinin kullanıldığını, bir Türklük bilincinin var olduğunu gösteren başka bir kişi de ünlü seyyah Evliyâ Çelebi’dir. Evliya Çelebi *Türkistan* adını birden fazla yer için kullanmıştır. Onun, Batı İran’daki Rûmiyye/Urumiye için *Şehr-i Türkistan-ı Azerbaycan* veya *Türkistan-ı İran* nitelemelerinin kullanıldığını kaydetmesi ilginçtir. Ayrıca, Orta Asya’yı kastederek *Tataristan Türkistan’ı* demektedir. Kelimenin sözlük anlamının basitçe *Türklerin yaşadığı yerler* olduğu düşünülürse, Çelebi de farklı coğrafyalarda nerede Türk nüfus

⁵⁷⁴ Hakan Erdem, “I. Murad: İnşallah ana Türk erligin gösterem”, <http://www.karar.com/yazarlar/hakan-erdem/i-murad-insallah-ana-turk-erligin-gosterem-2868>, Erişim Tarihi: 25.10.2017

⁵⁷⁵ İslâm öncesi Türk tarihi hakkında efsanelerle karışık da olsa değerli bilgiler veren ve eserin başlangıç cümlesi, “Etrak ki vardır, esnaf-ı kesiredir” (Türklerin çok değişik grupları vardır) olan Neşri de, aynen Aşıkpaşazâde gibi Türk kelimesini Osmanlılar için hiç çekincesiz kullanmaktadır. Hakan Erdem, “I. Murad: İnşallah ana Türk erligin gösterem”, <http://www.karar.com/yazarlar/hakan-erdem/i-murad-insallah-ana-turk-erligin-gosterem-2868>, Erişim Tarihi: 25.10.2017

⁵⁷⁶ “Kosova Savaşı’nın öncesindedir. Sırp Kralı’nın meydan okuması üzerine yanına iki oğlu Yakup ve Bayezid Çelebileri de alan I. Murad sefer yollarındadır. Biraz oyalanınca Sırp Kralı bir elçi göndererek alaylı bir mesaj iletir: “Üşde ben hazıram. Üç aydan berü. Eğer ki kanlı dahi olsa, gelmelü olaydı. Eğer er ise gelsün uğraşalım.” *Pür-gazab bir Sultan Murad şunları der: “Eğer elçiye görmemişdür. Kimse tabancasını yemeyen, kendü tabancasını demürden sanur. Ve kedi karanu evde kendüyi arslan tevehhüm eder. İnşallah ana Türk erliğin gösterem.”* Hakan Erdem, “I. Murad: İnşallah ana Türk erligin gösterem”, <http://www.karar.com/yazarlar/hakan-erdem/i-murad-insallah-ana-turk-erligin-gosterem-2868>, Erişim Tarihi: 25.10.2017

varsa orasını Türkistan olarak görmüş ve Türk adını en geniş anlamıyla kullanmıştır denilebilir.⁵⁷⁷

Cevdet Paşa, ünlü eseri *Tarih-i Cevdet*'in birinci edisyonunda, *tertib-i evvelde*, onun da birinci cildinde, yani daha 1854 yılında, İslâm devletlerinin tarihine genel olarak bakarken Türk milleti kelimesini kullanılmaktadır.⁵⁷⁸ Keza, 1856 Paris Barış Antlaşması'nın tasdiknâmesinde geçen formülde, Osmanlı padişahı I. Abdülmecid'den mevlanın lütfü Türkistan'ın ve hâkim olduğu ülkelerin ve beldelerin hükümdarı olarak bahsedilmektedir.⁵⁷⁹

Hayrullah Efendi de 1864 sonu veya 1865 başlarında tamamladığı fakat yayımlayamadığı *Yolculuk Kitabı* veya *Avrupa Seyahatnamesi* adlı eserinde: “*Bunlar niçin bizim ülkemizde olamıyor? Frengistan mallarına muhtaç olmanın utancına daha ne kadar katlanacağız? Bizim memleketimiz yani Türkistan’ımızda çuha imaline yarar tiftik ve yapağı mı yoktur?*” diye sormaktadır.⁵⁸⁰ Hayrullah Efendi'nin memleketi Türkistan olarak adlandırmasının yanında ekonomik yönü de olan bir milliyetçilik duygusuna sahip olduğu söylenebilir.

Osmanlı devleti kuruluşundan itibaren hem dışarda hem de kurucu hanedan ve nüfus nezdinde Türklere ait bir devlet olarak kabul edilmiş ve öyle adlandırılmıştır. Ancak bu milli bilincin bugünkü manada (veya Fransız İhtilali'nden sonra yayılan milliyetçi ideoloji boyutunda) bir milliyetçilik olduğunu söylemek zordur. Osmanlı'nın Batı karşısında geri kalmasının ve bunun askeri, siyasi, ekonomik sonuçlarının önüne geçme çabaları olarak gündeme gelen modernleşme hamlelerine, yani 18. yüzyılın başlarına kadar da modern anlamda bir kimlik bilinci ve milliyetçilik duygusuna dönüşmemiştir. Ancak milliyetçilik çağında Osmanlı

⁵⁷⁷ Hakan Erdem, “Türkistan’dan Mısır’a işleyen gemiler”, <http://www.karar.com/yazarlar/hakan-erdem/turkistandan-misira-isleyen-gemiler-2309>, Erişim Tarihi: 25.10.2017

⁵⁷⁸ “*Arab ve Türk milletleri mukteza yı-mevâkileri olmak üzere aralık aralık cûş ü hurûşa gelerek ve sel gibi etraf ve eknafa cereyan ederek biddefaat âlemi istila etmiş iki millet-i azime olup Arabın en kuvvetli ve en sonraki hücumu ilâ yı- kelimetullah için satvet-i İslâmiye ile hurucudur...*”, Hakan Erdem, “Cevdet Paşa'nın iki Müslüman milleti”, <http://www.karar.com/yazarlar/hakan-erdem/cevdet-pasanin-iki-musluman-milleti-1489>, Erişim Tarihi: 25.10.2015

⁵⁷⁹ “*Biz ki, bi-lütfihi 'l-mevlâ Türkistan ve şâmil olduğu memâlik ve büldânın pâdişahı es-Sultan ibn es-Sultan, es-Sultan el-Gâzi Abdülmecid Hân ibn es-Sultan el-Gazi Mahmud Hân ibn es-Sultan el-Gazi Abdülhamid Hân'ız, işbu tasdiknâme-i hümayûnumuzla beyân ve ilân ederiz ki...*”, Hakan Erdem, <http://www.karar.com/yazarlar/hakan-erdem/turkistan-diye-bir-yer-hem-cok-yakin-hem-cok-uzak-2136>, Erişim Tarihi: 25.10.2017

⁵⁸⁰ Hakan Erdem, “Senin milletin olan Türkler ve dindâşın bulunan Araplar”, <http://www.karar.com/yazarlar/hakan-erdem/senin-milletin-olan-turkler-ve-dindasin-bulunan-araplar-1549>, Erişim Tarihi: 25.10.2017

Türkiyesi bürokratinin elinin altında milliyetçi amaçlar için kullanacağı bir siyasi aygıt/devlet ve milliyetçi ideolojinin ihtiyacını karşılayabilecek düzeyde homojenleşmiş bir milli kimlik vardır. Milliyetçi propogandanın/politikanın üzerinde çalışabileceği görece homojenleşmiş milli kimliğin oluşmasında yüzyıllardır süren göçlerin önemli katkısı vardır.

3.1.3. Göçler ve Türk Kimliği

İster Orta Asya'da ortaya çıkmış olsun, ister ön Asya'da oluşmuş olsun bugünkü Türk kimliğinin oluşumunda göçlerin etkisi çok önemlidir. Daha 8., 9. yüzyıllarda başlayıp, azalarak da olsa 16. yüzyıla kadar devam eden Orta Asya kaynaklı göçler coğrafyanın hâkim etnik yapısını oluşturmuştur. Orta Asya'dan Anadolu'ya ve sonra Rumeli'ye göç eden Oğuzlar (Selçuklular) evvelce oralarda yerleşmiş yerli halkı yok etmemişler, ya ayrı obalar kurarak onlarla yan yana yaşamışlar ya da evlilik, din değiştirme gibi yollarla buralardaki halka karışarak kasaba ve şehirler başta olmak üzere yeni bir toplum oluşturmuşlardır. Osmanlı döneminde 14.-16. yüzyıllarda Anadolu'dan Rumeli'ye önemli sayıda göç olmuş, fakat bu dönemden sonra göçler giderek azalmıştır.⁵⁸¹ 1260'lı yıllarda Batı Anadolu'ya ve zamanla Rumeli'ye göç eden Oğuz aşiretleri birbirleriyle karışarak eski aşiret kimlikleri yerine dil ile Anadolu'da gelişen İslam'ın maddi-manevi hayatı düzenleyen ölçülerine dayanan bir din ortaklığına ve bir üst kimliliğe sahip daha büyük siyasi bir topluluk oluşturmuşlardır.⁵⁸² Osmanlı topraklarına kitle göçleri bilhassa 1856'dan sonra Kırım'dan gelen göçmenlerle yeniden başlamış ve devam etmiştir.⁵⁸³ Kırım göçlerini, 1864'te başlayan Kafkas göçleri izlemiştir. Şeyh Şamil'in Rus istilasına karşı 25 senelik direnişini 1859'da kanlı bir şekilde bastıran Rusya, bölgede askeri ve siyasi güvenliği sağlamak amacıyla Batı ve Orta Kafkaslarda yaşayan Müslüman halkı etkisiz hale getirmeyi amaçlamıştır. Direnenleri acımasız bir şekilde öldürdükten sonra geride kalanları Osmanlı topraklarına göçe zorlamıştır. Deniz yolu ile gelmek isteyenlerin birçoğu bu yolculukta hayatlarını kaybetmiştir.⁵⁸⁴ Kafkaslardan 1864-70 arası sürülenlerin sayısı iki buçuk milyon olarak tahmin edilmektedir. Bunların bir milyonu hastalık, yolculuk

⁵⁸¹ Karpat, *Osmanlıdan Günümüze...*, s. 11-12

⁵⁸² Karpat, *a.g.e.*, s. 15-16

⁵⁸³ Karpat, *a.g.e.*, s. 13

⁵⁸⁴ Karpat, *a.g.e.*, s. 14

esnasında denizde boğulma gibi nedenlerle hayatlarını kaybetmiştir. Sağ kalanlar ise Anadolu ve Rumeli'ye iskân edilmiş, Kafkaslardan yayılan göçler 1917 senesine kadar devam etmiştir. Bolşevik ihtilali, göçleri bir nebze durdurmuşsa da tamamıyla önleyememiştir.⁵⁸⁵

Kafkas göçlerini, 1877/8'den sonra Balkanlarda yaşayan Müslümanların ve kısmen Yahudilerin göçleri izlemiştir. Burada yaşayan Müslüman halkın ezici çoğunluğu Türkmen ve Yörük'tü, yani Oğuz Türklerine mensuptu. Karpat'a göre, tarihi bakımdan çarpıcı bir kimlik, kültür, dil ve din birliğine sahip olan bu bölgelerde siyasi anlamda modernizm öncesi bir Türk milleti oluşmuştur. Rumeli'de meydana gelen ve kökeni Anadolu'da olan milletin başta gelen özelliği; aşiret, kabile üzerinde soy, din, dil, kültür birliğine dayanan bir kimliğe sahip olmasıdır. Kısacası, aşiret ve din üzerinde bir *milli Türk* kimliği ilk olarak Anadolu'yu da kapsayacak şekilde Rumeli'de ortaya çıkmıştır.⁵⁸⁶

Osmanlı topraklarından 1800-1916 yılları arasında Rusya ile Güney ve Kuzey Amerika'ya giden göçmenlerin sayısı takriben 1,3-1,5 milyon arasındadır. Bu göçlerin yaklaşık % 95'i ekonomik sebeplidir ve yine bu göçmenlerin yaklaşık % 95'i gayrimüslimlerden oluşmaktadır. Buna karşılık Osmanlı topraklarına 1856-1916 yılları arasında gelen takriben yedi milyon göçmenin (Bunlar arasında iki hatta üç kez göçe zorlananlar olmuştur) hemen hemen tümü Müslüman, yaklaşık 75-80 bini Yahudi'dir.⁵⁸⁷ Dolayısıyla bu göçler Birinci Dünya Savaşı sonu itibariyle Osmanlı nüfusunun İslam ortak kimliği etrafında homojenleşmesini sağlamıştır.

3.2. Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri ve Doğuşu

Osmanlı'nın Türk kimliğine ve Türklük bilincine rağmen modern anlamda bir milliyetçiliğin baştan beri var olduğunu söylemek kolay olmaz. Osmanlı'da milliyetçi ideoloji imparatorluğun birliğini korumak ve nüfusunu homojenleştirmek için bir tedbir olarak düşünülmüş ve uygulanmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda modernleşme çabalarının başladığı 19. yüzyılın başlarına kadar götürülebilir. Sanayi Devrimi'nin bir ürünü olan kentli orta sınıf (burjuvazi), henüz sanayi devrimini yaşamamış Osmanlı devletinde oluşmadığı için bu görevi Osmanlı aydını ve

⁵⁸⁵ Karpat, *a.g.e.*, s. 15

⁵⁸⁶ Karpat, *a.g.e.*, s. 15

⁵⁸⁷ Karpat, *a.g.e.*, s. 20

bürokrati üstlenmiştir.⁵⁸⁸ Türk milliyetçiliği fikrinin başlarda açık olarak dillendirilmemiş olmasının en önemli sebebi çok etnili ve çok inançlı Osmanlı tebasının birliğini koruyarak ve pekiştirerek Osmanlılık adı altında ama esasta Türk olarak homojenleştirme düşüncesidir. Bu sebeptendir ki Tanzimat'tan itibaren uygulanan Osmanlılık ve İslamcılık politikalarının esas hedefi içerde ve daha çok da dışarda Türkiye olarak bilinen Osmanlı'nın birliğini korumak olmuştur. Milliyetçi ideolojinin ana hedefi olan milli kimliğin canlandırılması ve itibar kazandırılması Osmanlılık ve İslamcılık söylemleriyle paralel yürütülmüştür. Türk milli benliğinin canlandırılması ve Türk kelimesine itibar kazandırılmasında da Avrupalılar Türklere asıl ilham kaynağı olmuşlardır. Avrupalılar Osmanlılardan bahsederken uzun süredir Türkler ve Türkiye kelimelerini kullanıyorlardı. Aslında bu terimler sadece Türkçe konuşanları değil, İmparatorluk sınırları içinde yaşayan diğer Müslümanları da içine alıyordu. Dış dünya ile gelişen ilişkiler sonucu içerde de bu terimler yaygınlaştı.⁵⁸⁹ 1893 yılında eski Türk *runik* yazısıyla ve Göktürk Türkçesi'yle yazılmış yazıtların çözülmesi sadece bir dilbilim başarısı olarak kalmadı. *Türk* kavramına da tarihsel bir boyut kazandırdı.⁵⁹⁰ Türk tarihinin İslam öncesi köklerini ve sürekliliğini ortaya koydu. İslam öncesi tarihe yönelik ilgiyi ve merakı artırdı. Türkiye ve Türkistan kelimelerinin eşanlamlılığı Orta Asya'da yaşayan nüfusla Osmanlı nüfusunun aynı milletin unsurları olduğu fikrinin yaygınlaşmasına yol açtı.⁵⁹¹

Osmanlı devletinde, Batı'da popüler olan ve Osmanlı'nın gayrimüslüm tebaası arasında da yayılan milliyetçiliğin devlet nezdindeki ilk yansıması devleti ayakta tutabilme ve birliğini pekiştirebilme çabası olarak ortaya çıkmıştır. Osmanlı'yı bütün unsurlarıyla birlikte ayakta tutacak *ilk ideoloji* Osmanlılık olarak

⁵⁸⁸ Uriel Heyd, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri*, (Çev.: A. Göke Bozkurt), İlgü Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010, s. 180

⁵⁸⁹ David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu 1876-1908*, (Çev. Ş. S. Türet, R. Ertem, F. Erdem), Kesit Yayınları, İstanbul 2009, s. 27

⁵⁹⁰ Günay Göksu Özdoğan, *Turan'dan "Bozkurt"a Tek Parti Döneminde Türkçülük; 1931-1946*, (Çev.: İsmail Bozkurt), İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 59-60

⁵⁹¹ "Osmanlı ülkesinin Avrupa milletleri yanında ismi Türkiye olup bu kelimenin sonundaki -iye edatı da tam anlamıyla -stan edatının karşılığı olduğundan bu kelime Türkistan manasına gelir. Hâlbuki biz haritada diğer bir Türkistan daha görüyoruz ki o da orta Asya ve kuzey Asya'nın bir kısmı olup, İran ve Afganistan'ın kuzeyinde, Rusya'nın doğusunda, Çin'in kuzey batısında bulunan geniş bir ülkedir. Bizden hayli uzakta olan o Türkistan'la bizim Türkiye arasında ve oranın Türküyle bizim aramızda acaba bir münasebet ve yakınlık var mı? Bu isim ortaklığı nereden geliyor? Eğer oranın ahalisiyle olan münasebetimiz yalnız isim ortaklığından ibaret olsaydı belki bu ortaklık bizim zihnimizi yorabilirdi; fakat dilce olan ortaklık ve tarihin verdiği bilgiler bu konuda hiçbir şüphe ve tereddüte yer bırakmıyor." Şemseddin Sami, "Lisan-ı Türki(Osmani)", Hafta, Nu: 12, 10 Zilhicce 1298/1881'den aktaran Kushner, a.g.e., s. 87

adlandırılmıştır. Osmanlıcılık, imparatorlukların milliyetçilik dalgasına karşı çok etnili yapılarını ayakta tutma ve koruma çabalarının Osmanlı imparatorluğuna özgü olanıdır. Milliyetçiliğin artan tehdidine karşı koymak için imparatorluklar bir yandan askeri tedbirlere başvururken diğer yandan da insiyaki olarak bir imparatorluk *ideolojisi* geliştirmeye çalışmışlardır. Avusturya’da, Rusya’da ve Osmanlı İmparatorluğu’nda farklı etnik unsurları bir arada tutacak *imparatorluk milliyetçiliği* (*Kaiserreich nationalismus*) ideolojileri geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu imparatorluk ideolojileri, aynı zamanda hâkim etnik unsurun milliyetçiliği ile birlikte yürütülmüştür. Bu milliyetçilikler bazen dini unsurlara dayanılarak da savunulmuştur. Rusya Slavizmi savunurken Ortodoks Kilisesi’ne, Avusturya Alman milliyetçiliğine karşı koyarken Katolik Kilisesi’ne dayanmıştır.⁵⁹² Osmanlı aydınları hem demokratik taleplerini elde etmek hem de imparatorluğun farklı unsurlarını bir arada tutmak için bir *millet* ideali gerçekleştirmek ve milliyetçi bir ideoloji oluşturmak ihtiyacındadırlar. Özellikle ikincisi, bütün Osmanlı aydınlarının paylaştığı ortak bir endişenin ürünüdür. Aranan *uhuvvet-i siyasiyenin* sağlayacağı temel ve bu şekilde Osmanlı İmparatorluğu’nu meydana getiren farklı toplulukları bir arada tutacak bir ideolojidir. Bu ihtiyacın ürünü olarak Tanzimat’ın politik düzeyde ifade ettiği ve oluşturmaya çalıştığı *bila tefrik-i cins ü mezhep* Osmanlı milleti ideali veya *imtizac-ı akvam ve ittihad-ı anasır* politikaları aydınlar tarafından milliyetçi bir ideolojiye dönüştürülmeye çalışılmıştır. Osmanlı milleti yaratma fikri uzun çabaları gerektiren zahmetli bir iştir. Buna karşılık *uhuvvet-i siyasiyeyi* geçmişte sağlamış olan ve o gün de farklı bir vasatta ayakta duran bağlılık odağı *İslam kardeşliği* ideali Osmanlı aydınlarının aklını çelen bir çekiciliğe sahiptir. Osmanlı aydınları bir millet fikri ve buna dayalı olarak bir milliyetçilik tesisine kalkıştıkları zaman her ikisini birden yapmaya çalışmışlardır.⁵⁹³

Karpat, 1830’lara kadar bir Osmanlı milletin olmadığı, aksine on dokuzuncu yüzyıla kadar Osmanlı İmparatorluğu’nun, her biri kendi kimliğine, kültürel ve dinsel olarak göreceli bir özerkliğe ve yönetime sahip topluluklar demetinden oluştuğunu ileri sürer.⁵⁹⁴ Karpat’a göre, Osmanlı bürokratları ve aydınları 19. yüzyılın sonlarında, milli coşku veya milliyetçilik anlamında *milli*

⁵⁹² Watson, “Milliyetçilik ve Çok...”, s. 151

⁵⁹³ Türköne, “İttihad-ı İslam...”, s. 215

⁵⁹⁴ Karpat, *Ortadoğu’da Millet...*, s. 184

asabiyya veya *asabiyya milliyyadan* da söz etmeye başladılar. Bundan dolayı bir proto-milliyetçilik ve toplumsal hareketlilik türünün bugün anladığımız anlamda bir milletin kurulmasından çok daha önce var olduğu söylenebilir.⁵⁹⁵ Köseoğlu'na göre, Osmanlı milleti yaratma düşüncesi yani Osmanlılık ideali, *hâkim millet* kavramını kaldırmakta ve Müslim-gayrimüslim herkesi, siyasi haklarda eşit devlet vatandaşı haline getirmektedir. Böylece, tarihi/kültürel bir gerçeklik olan Osmanlı kavramı eşit vatandaşların oluşturduğu yeni bir içerik kazanmaktadır. Köseoğlu, Osmanlılık idealinin, halkta Osmanlı bilinci doğrultusunda bir gerilim yaratamadığı için başarısız olduğunu iddia etmektedir. Ona göre, bu başarısızlığı için devleti kurtaracak bir çıkış yolu bulunamamıştır.⁵⁹⁶ Karpat'a göre ise, Osmanlılık politikası başarılı olmuş, ancak bu başarı Osmanlı hükümetinin öngördüğü şekilde gerçekleşmemiştir. Osmanlılığın, Müslümanlar arasında bir çeşit siyasal bir İslami kimlik olarak görülmeye başlaması anlamında başarılı olmuştur. Bu durum ise tarihsel bir durumun sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Balkanlardaki gayrimüslüm unsurlar, 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Yunanlılarla başlayan ve özellikle aynı yüzyılın ikinci yarısından itibaren diğer Ortodoks Hıristiyan unsurlarla devam eden, *milli isyanlar* diyebileceğimiz bir dizi ayaklanmalar sonucu Osmanlı İmparatorluğu'ndan koştular ve Müslümanları geriye kalan Osmanlı topraklarında baskın nüfus olarak bıraktılar. Dolayısıyla, hükümetin dinsel farklılıkları, dini ve etnik kökenlerine bakmaksızın herkesi bir araya getirecek bir ortak vatandaşlık yaratma çabalarına rağmen Osmanlılık ve İslamcılık bir araya geldi ve bütünleşti.⁵⁹⁷ Gerçekten de Osmanlılık, Arapları 1916 yılına kadar Osmanlı toplumu içinde tutmuştur ve Arap olmayan Müslümanların birliğini koruyarak onları sonunda Türk milleti olarak ortaya çıkacak olan yeni bir ulus içinde birleştirmiştir.⁵⁹⁸ Osmanlılık gayrimüslüm unsurları imparatorluk içinde tutarak onları Osmanlı milleti adı altında Türkleştirme hedefi açısından başarısız olsa bile Müslüman unsurları aynı hedefe yönlendirmeye açısından başarılı olmuştur. İslamcılık, Osmanlı siyasi birliğini korumayı hedefleyen bir ideoloji olarak ortaya çıkmamış, Osmanlılık İslamcılığa dönüşmüştür. Osmanlı aydınların çoğunun İslamcılığa

⁵⁹⁵ Karpat, *a.g.e.*, s. 185

⁵⁹⁶ Köseoğlu, "Milliyetçilik, Milletler ve...", s. 333

⁵⁹⁷ Karpat, *a.g.e.*, s. 186

⁵⁹⁸ Karpat, *a.g.e.*, s. 190; I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı'nın Arap politikası ve Arapların tavrı için bakınız, Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Haz. Alper Kabacalı) Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017, s. 235-320

geçmeleri (veya her ikisini birlikte savunmaları) bu dönüşümün hem sebebi hem de sonucudur.

Bir birlik ideolojisi olarak İslamcılık, öncelikle Araplara yönelik olarak, onları Osmanlı toplumu ile daha fazla bütünleştirmeyi amaçlayan bir şekilde uygulanmıştır. İslamcılık İslam dinini teşvik etmek için değil, aksine siyasi amaçları yani içsel birliği geliştirmek için bir araç olarak kullanılmıştır.⁵⁹⁹ Tanzimat döneminden itibaren her seferinde Batılı devletlerin ve Rusya'nın kışkırtmaları eşliğinde, Müslim-gayrimüslim ayrışması giderek artmasına ve II. Abdulhamit ve sonrakilerin fiilen bir İslamcılık siyaseti gütmeye çalışmalarına rağmen Osmanlıcılık resmi siyaset olarak sonuna kadar sürdürülmüştür. Köseoğlu, tarihi ve kültürel yapıya uygun bir İslamcılık geriliminin yaratılmasına zaman ve şartlar elvermediği için İslamcılık siyasetinin de başarısız olduğunu iddia etmektedir. Ona göre, İslamcılık duyarlılığının kayda değer örnekleri yaşanmasına rağmen, bunlar Devlet-i Aliyye'yi ayağa kaldıracak yoğunluk ve genişliğe ulaşmadan Birinci Dünya Savaşı gidişatı sonlandırmıştır.⁶⁰⁰

Osmanlıcılık ve İslamcılık ideolojilerinin devleti ayakta tutma, milleti Türk kimliği etrafında türdeşleştirme hedeflerinde başarısız olmaları, ayrışmalara, bölünmelere yol açar ve devlete zarar verir korkusuyla Türklerin açıkça kendi milliyetçiliklerini yapmaları üzerindeki baskıyı hafifletmiş, Türkçülük adı altında açıkça Türk milliyetçiliği yapmalarına imkân sağlamıştır. Türköne'nin de belirttiği gibi çok unsurlu bir imparatorlukta, imparatorluğu yaşatmaya çalışanların kendi etnik gruplarına dayalı milliyetçilik yapmaları, devleti kendi elleriyle batırmaları anlamına geleceği için⁶⁰¹ imparatorluğu yaşatma ideolojileri olan Osmanlıcılığın ve İslamcılığın Osmanlı birliğini koruma yönündeki başarısızlığı üzerine Türk milliyetçiliği kavramı açıkça dillendirilmeye başlanmıştır. Türk milliyetçiliğinin *Türkçülük* özel adıyla ortaya çıkmasının sebebi imparatorluk içinde var olan ve ayrılmayı/bölünmeyi hedef alan diğer milliyetçiliklerden farkını vurgulamaktır. Bu dönemde Türk milliyetçilerinin büyük bir bölümünün tutumu, Kur'an'a ve hadislere

⁵⁹⁹ Karpat, *a.g.e.*, s. 190

⁶⁰⁰ Köseoğlu, *a.g.e.*, s. 333

⁶⁰¹ Mümtaz'er Türköne, "Giriş: Milletler ve Milliyetçilikler", *Milletler ve Milliyetçilikler* (Ed.: Mümtaz'er Türköne), Etkileşim Yayınları, İstanbul 2012a, s. 33

atıfta bulunarak milliyetçiliğin İslamiyet'te yeri olduğunu kanıtlamaya çalışmak olmuştur.⁶⁰²

Türk milliyetçiliğinin açıkça Türkçülük olarak savunulmaya başlamasında ve Osmanlı Türkiyesi dışında yaşayan Türkleri de kapsayacak şekilde irredentist bir boyut kazanmasında Osmanlı Türkiyesi dışında yaşayan/yetişen aydınların da katkısı vardır. Bunların çoğu Rusya'nın sömürgesi durumuna gelmiş bölgelerde daha erken ve tepkisel bir milliyetçiliğe sahip olarak Osmanlı Türkiyesinin başkentine gelerek milliyetçilik çalışmalarına burada devam etmişler/etmek istemişlerdir.

İlk Türk milliyetçilerinden biri olan ve kendisinden sonra yetişen birçok Türk milliyetçisinin düşüncelerini etkileyen Celaledin Velidi'ye göre Kuzey Türklerinde milliyet şuuru 1885-1895'ler arasında *Usul-i cedit* (yeni usül) sayesinde gelişmiştir. Velidi, Usul-i ceditle Tatar milliyetinin esasları olan milli edebiyat, milli müzik, milli sanat hatta milli siyaset fikrinin telkin edilmediğini ancak hak ve batıl esasına göre oluşturulan konuların düzene koyulmaya çalışıldığını iddia eder. Ona göre, usul-i cedit, ilk önce alfabeyi ne işe yaradığı belli olmayan ebcetlerden kurtarmış, birbirine karışan kışa, ibadet, ahlak, kıraat ve tarih kitaplarını birbirinden ayırıp bir dereceye kadar sistematik hale getirmiştir.⁶⁰³

Velidi'ye göre 1905 yılını Kuzey Türkleri için tarihin başlangıcı olarak kabul etmek mümkündür. Bu tarih Türkler için siyasi değişim ve fikri uyanış dönemi olmuştur. Önceleri Türklük ile Tatarlık birbirine bütünüyle zıt kabul edilirken bu tarihten itibaren Tatarlık Türklüğün bir kolu olarak telakki edilmeye başlanmıştır. Bundan önce, Türk ile Tatar kelimeleri arasında virgül konulurken, bu tarihten sonra bu iki kelime arasına tire koyup yazılmaya başlanmıştır.⁶⁰⁴

Türk kimliği batı Türklerinde yani Osmanlı topraklarında daha erken ve modern biçimine yakın şekillenirken 19. yüzyılın ortalarından itibaren Rusya tarafından işgal edilen ve sömürgeleştirilen Kuzey ve Doğu Türklerinde daha geç şekillenmiştir. Ancak milliyetçilik konusunda aynı şeyleri söylemek kolay değil. Yabancı bir devlet tarafından işgal edilmenin ve sömürge durumuna düşmenin bu topraklarda işgale ve sömürgeye tepki olarak milliyetçiliğin daha erken geliştiğini

⁶⁰² Yusuf Bayraktutan, *Türk Fikir Tarihinde Modernleşme, Milliyetçilik ve Türk Ocakları, 1912-1931*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996, s. 54

⁶⁰³ Velidi, *a.g.e.*, s.42

⁶⁰⁴ Velidi, *a.g.e.*, s.45-46

söyleyebilmek mümkündür. Bu yüzden Türk milliyetçiliğinin Osmanlı topraklarında ortaya çıkmasına ve yayılmasına katkı yapan önemli etkenlerden biri görece erken milliyetçi bilince ulaşan ve bu bilinçlerini Osmanlı Türkiyesine taşıyan *Dış Türk* aydınlarıdır.

Türkçülük, İmparatorluğu kurtarma ideolojisi olarak, yine İmparatorluğu diğer kurtarma ideolojileri olan Osmanlıcılığın ve İslamcılığın yerine ve onların alternatifi olarak değil, onların devamı ve yeni şekli olarak gündeme gelmiştir. Esasında İmparatorluğu kurtarma derdindeki yönetici ve aydınlar baştan itibaren bu üç ideolojiyi birlikte ve iç içe uygulamışlardır. Osmanlıcılar aynı zamanda İslamcı ve Türkçüdürler, İslamcılar aynı zamanda Osmanlıcı ve Türkçüdürler, Türkçüler de aynı zamanda Osmanlıcı ve İslamcıdırlar. Tanzimatla birlikte Osmanlıcılık vurgusu güçlü iken, Balkan faciasından sonra İslamcılık vurgusu güçlendirilmiş devamında da Türkçülük vurgusu ön plana çıkmıştır. Nihayet Cumhuriyet’le birlikte Türkiyecilik/Anadoluculuk söylemi ön plana çıkmıştır. Esasında bu dört farklı ve birbirini takip eden Türk milliyetçiliği anlayışlarının takip ettiği rotayı şahıslar üzerinde de izlemek mümkündür. Tanzimat’tan Cumhuriyet’e yetişen her Türk aydını Türk milliyetçiliğinin farklı halleri olan bu düşünceleri hayatının belli bir döneminde daha vurgulu bir şekilde savunmuştur. Bu yüzden bugünkü anlamda Türk milliyetçiliği düşüncesinin belirgin izleri Osmanlıcılığı ve İslamcılığı birer İmparatorluğu kurtarma ideolojisi olarak savunan Jön Türklerin ve İttihat Terakki’nin ideologlarında takip edilebilir.

3.2.1. Jön Türklerin ve İttihat ve Terakki’nin Siyasi Fikirlerinde Milliyetçi İzler

19. yüzyılın başından itibaren açıkça savunulmaya hatta örgütlü yapılar oluşturmaya başlayan Türkçülük/Türk milliyetçiliği hareketi şüphesiz birden bire değil her siyasi-ideolojik hareket gibi kendisini doğuran şartların uzun süreli etkileşimi sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu yüzden kendisinden önceki sosyal-siyasi hareketlerin içinde kuluçka dönemini geçirmiş adeta onların dönüşümüyle meydana gelmiştir. Zamanın siyasi bağlamını anlamak için Genç Osmanlıların on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren yükselişini not etmek faydalı olacaktır. Milliyetçiliğin erken dönemi, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir Osmanlı milleti ve ona eşlik eden sözcük dağarcığı yaratma çabalarında

bulunabilir.⁶⁰⁵ Akçura, Yeni Osmanlıların da Tanzimatçılar gibi *Osmanlıcı* olduklarını söyler. Fransızca isimleri *Les Jeunes Turcs (Genç Türkler)* olmasına rağmen kendilerine *Yeni Osmanlılar* adını vermeleri de bu amaçlarını açığa vurmaktadır.⁶⁰⁶ Uzer'e göre, Genç Osmanlılar arasında ön-milliyetçilik olarak nitelendirilebilecek unsurlar var ve bunu en açık şekilde yapanlardan biri Ali Suavi'dir. Esasında *Genç Osmanlı vatanseverliği İslamcı ve/veya Osmanlıcıdır*, bununla birlikte, vatanseverlik, Osmanlılar ve Türklerden söz ederek on dokuzuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılın başlarında ortaya çıkan Türk milliyetçiliğinin ideolojik çerçevesini hazırlamışlardır.⁶⁰⁷

Gökalp, Yeni Osmanlıların Osmanlı Birliği adı altında, milliyetin kavmiyetten daha yüce olduğunu bilerek çaba harcadıklarını iddia eder. Ona göre Yeni Osmanlılar meşrutiyetin yanı sıra Osmanlı Birliği ve medeni gelişme ideallerine de sahiptiler.⁶⁰⁸ Gökalp'e göre Osmanlı, Doğu'nun özgür ve ilerlemeci Amerikasıdır. Osmanlı milleti ideali de aynı Amerika'da olduğu gibi kavimler üstü bir millet oluşturma idealidir. Bu yeni nesiller kendi dillerini ve edebiyatlarını korumakla birlikte Osmanlılık adı altında yeni bir milli kimlik oluşturmaktadırlar.⁶⁰⁹ Gökalp'in kavim kelimesini *ethnie* karşılığı, millet ve milliyet kelimelerini ise bugünkü anlamıyla kullandığına dikkat çekmek gerekiyor. Gökalp Osmanlılığı bütün

⁶⁰⁵ Umut Uzer, *An Intellectual History of Turkish Nationalism; Between Turkish Ethnicity and Islamic Identity*, University of Utah Press, Salt Lake City 2016, s. 21

⁶⁰⁶ Yusuf Akçura(oğlu), *Türkçülük*, Toker Yayınları, İstanbul 1990, s. 21

⁶⁰⁷ Uzer, *An Intellectual History...*, s. 20-21

⁶⁰⁸ Ziya Gökalp(imzasız), *Peyman*, "İdariyyat", 29 Haziran 1325/12 Temmuz 1909'dan aktaran Lütfü Şahsuvaroğlu, *Milliyetçilik ve Namık Kemal*, Elips Kitap, Ankara 2016, s. 105, "Yeni Osmanlılar, eskilerden yalnız sevda-yı meşrutiyetle temeyyüz etmediler. Bu genç unsurun Meşrutiyet'ten sonra iki gayesi daha vardır ki birincisi ittihad-ı Osmani, ikincisi terakki-i medenidir. Osmanlı İttihadı bir tahassüs-i vicdan değil, bir ictihad-ı mantıktır. Şüphe yokki her ferdin samim-i kalbinde duyduğu ilk his, lisan ve edebiyatıyla terbiye-i ibtidaiyesini temessül ettiği kavmiyet-i hususiyesine muhabbettir. Milliyetin kavmiyetten daha ali, daha insani olduğunu anlamak bir akl-ı mücerredin ictihad-ı ahrârânesine mütevakkıftır."

⁶⁰⁹ Ziya Gökalp(imzasız), *Peyman*, "İdariyyat", 29 Haziran 1325/12 Temmuz 1909'dan aktaran Şahsuvaroğlu, *Milliyetçilik ve Namık...*, s. 106, "Osmanlı memleketi, Şark'ın hür ve terakkiperver bir Amerika'sıdır. Bu mübarek ülkede yaşayan muhtelif unsurlara mensup Genç Osmanlılar da her şeyden evvel Osmanlılık duygusuyla mutihuşşış, Osmanlı nam-ı pür, ihtişamıyla mübahidirler. Bu yeni nesiller lisan-ı kavmilerini, edebiyat-ı cinsiyelerini müdafaa etmekle beraber, Osmanlı unvan-ı umumisi tahtında daha asri, daha mütekâmil bir medeniyet ibda olunabileceğini idrak eylemişlerdir. Genç Osmanlılar âlem-i umumide milletlerin itilaf ve ittihad-ı tam hâkim gelmesine çalışan beynelmileliyûnun bu fikr-i necibini âlem-i Osmaniye tatbik emelindedirler. Genç Osmanlılar kimlerdir? Hangi unsura mensup olursa olsun, yeni hayata, yeni muhit-i medeniye intibak eden ve muhabbetle hamiyetin daire-i şumulunu bir unsura inhisardan kurtararak umum vatandaşlara ta'mime çalışan nev-endişlerdir. Bunların nazarında Memalik-i Müttehida'de Amerikalı mefhum-ı küllisi nasıl kavmiyetlerin fevkinde bir mana-yı milliyeti tazammun ederse, Şark'ta Osmanlı tasavvur-ı umumisi o surette hususiyat-ı akvamdan mücerred bir meal-i içtimai ifade eder."

unsurların ortak üst kimliği olarak tasavvur etmektedir. Her unsur kendi etnik kimliğinin yanında Osmanlı olduğunu kabul ederse ortak vatan etrafında birlik tesis edilebilecektir.⁶¹⁰

Gökalp'e göre Genç Osmanlıları gericilerden (irticaîyun) ayıran özellikler meşrutiyet ve Osmanlı birliği gayeleridir. Meşrutiyet usulünü kaldırmaya çalışanlar nasıl gerici ise Osmanlılığın milli birliğini ve ülke bütünlüğünü ihlale çalışanlar da gericidir.⁶¹¹ Ona göre, Genç Osmanlıların yol göstericiliğinde, Doğu'nun maneviyatıyla Batı'nın maddiyatı birleştirilerek, Osmanlı milleti sonsuza kadar meşrutiyetle ve tam bir barış halinde ileriye doğru yürüyecektir.⁶¹² Yeni Osmanlıların, Müslüman olan olmayan, Türk olan olmayan bütün Osmanlı vatandaşlarını, doğal olarak değil de zorunluluk sonucu bir millet saymış oldukları sonucuna varmak gerekiyor.

Akçura'ya göre batıda ortaya çıkan düşünceler iki kanalla Osmanlı'ya sirayet ettirilmeye çalışılmıştır. Akçura, bazı Batı fikirlerinin Avrupa'da ortaya çıkmış pratik sonuçlarının, Osmanlı toplumuna yukarıdan ve aşağıdan, yani yönetimi elinde tutan devlet kadroları ile hükümeti beğenmeyen aydınlar tarafından uygulanmaya kalkışıldığını ve bunun yukarıdan başlayanının *Tanzimat*, aşağıdan geleninin *Yeni Osmanlılık* hareketi adını aldığını ileri sürmektedir.⁶¹³ Akçura, Ebuzziya Tefvik beyin Yeni Osmanlılar Tarihi'ni referans göstererek, Namık Kemal gibi, Abdullah Bey gibi genç aydınların asıl ilham kaynaklarının fıkıh ve Sultan Süleyman'ın kanunları değil, Avrupa devletlerinde uygulandığını gördükleri veya işittikleri anayasalar olduğunu ileri sürmektedir. Akçura'ya göre, Batılı kurumlar ile Osmanlı

⁶¹⁰ Ziya Gökalp(imzasız), *Peyman*, "İdariyyat", 29 Haziran 1325/12 Temmuz 1909'dan aktaran Şahsuvaroğlu, *a.g.e.*, s. 106, "Bu zümre-i naciyye mensup Türkler; "Biz evvel Osmanlıyız sonra Türk'üz, Araplar; Biz evvel Osmanlıyız sonra Arap'ız", Ermeniler; "Biz evvel Osmanlıyız sonra Ermeni'yiz", Rumlar; "Biz evvel Osmanlıyız sonra Rum'uz", derler. Kürt, Arnavut, Bulgar, Laz, Çerkez gibi diğer Osmanlı unsurlarına mensup nesl-i cedidin kâffesi bu düstür-i mülkiyi tebcil ve tekrar ederler."

⁶¹¹ Ziya Gökalp(imzasız), *Peyman*, "İdariyyat", 29 Haziran 1325/12 Temmuz 1909'dan aktaran Şahsuvaroğlu, *a.g.e.*, s. 106, "Genç Osmanlıların irticâiyyundan tefrik eden muhbe-i mümeyyineler, meşrutiyet ve ittihad-ı Osmani gayeleridir. Usûl-i Meşrutiyeti imhaya çalışanlar, nasıl mürteciinden iseler, Osmanlılığın vahdet-i milliye ve tamamîyet-i mülkiyesini ihlale sai olanlar da irticâiyyundandır."

⁶¹² Ziya Gökalp(imzasız), *Peyman*, "İdariyyat", 29 Haziran 1325/12 Temmuz 1909'dan aktaran Şahsuvaroğlu, *a.g.e.*, s. 107, "Genç Osmanlıların tercih edeceği meslek-i terakki, Şark'ın fiyûn-i manevîyyesiyle Garb'ın kemalat-ı maddîyesini terküpten ibaret olan terakki-i mübdianedir. Osmanlı milleti, Genç Osmanlıların delalet-i mürşidanesiyle ila-nihaye meşrutiyet ve muhadenet-i tamme halinde yaşayacak ve daima ileriye doğru yürüyecektir."

⁶¹³ Akçura(oğlu), *Türkçülük...*, s. 17

kurumlarının iki ayrı evrim sürecinin ürünüdürler. Genç Osmanlılar bunu ayırt edemedikleri için de işlenmiş ve tutarlı bir ideoloji ortaya koyamamışlardır.⁶¹⁴ Bugün daha iyi anlaşılıyor ki Genç Osmanlılar ve dönemleri Türk düşünce tarihi açısından oldukça zengin ve verimli bir döneme işaret etmektedir. Kısıtlı imkânlarla, baskılara rağmen, en azından siyasi anlamda Türk düşüncesi bu dönemde şekillenmiştir. Bugün hala gündemde olan siyasal ideolojiler büyük ölçüde Meşrutiyet döneminde tekemmül etmiştir. Çok sayıda aydın bu dönemde yetişmiş, onlarca yayın organı ve kurum bu dönemde bu aydınlar tarafından faaliyete geçirilmiştir. Milliyetçilik bu dönemde tartışmaların odağına girmiş, zaman içinde gücünü ve etki alanını artırmıştır. Bu bölümde Türk milliyetçiliği hareketinin öncülleri bağlamında kişiler, yayınlar ve kurumlar incelenmiştir.

3.2.1.1. Türk Milliyetçiliğinin Öncü İsimleri

Jön Türkler, Batı'da bir süreden beri var olan ve demokrasi mücadelesi ile milliyetçiliği birlikte yürüten *Jön* hareketinin Osmanlı'daki yansımasıdır. Hareketin üyeleri Batı'yı ve Batı'da popüler olan düşünce hareketlerini yakından bilen gençlerden oluştuğu için dışarıda Jön Türkler olarak tanınırken, içerde kendilerini Genç Osmanlılar olarak adlandırmışlardır. İçerde ve dışarda farklı isim kullanılmasının sebebini bu grubun üyelerinin savunduğu Osmanlılık ideolojisinin hassasiyetleriyle ilişkilendirmek gerekir. Jön Türk kendilerinden çok yabancı çevrelerin kullandığı bir isimdir ve bu aynı zamanda Osmanlı'yı Türk olarak kabul eden tarihi bakış açılarının bir yansımasıdır. Genç Osmanlılar ismi ise bizzat üyelerinin tercih ettiği bir isimdir ve *itihat-ı anasır* hedefinde Türk olmayan unsurların tepkisini çekmeme hassasiyetinin gözetildiği açıktır.⁶¹⁵ Genç Osmanlılar, İslamcı bileşenlerle birlikte Osmanlılığa dayanan farklı bir vatanseverlik vurgusu ile vatan ve millet gibi milliyetçilik terminolojisine ait terimleri kullanarak Türk milliyetçiliğinin erken bir görünümünü ortaya çıkarmışlardır. Dahası Osmanlı topraklarında Türk, Türk halkı ve *Türk* ırkı gibi doğrudan Türk milliyetçiliğiyle ilgili kavramları ilk kullananlar bunlardır.⁶¹⁶ Genç Osmanlıların en önemli üç temsilcisi Şinasi, Ziya Paşa ve Namık Kemal'in eserlerinde Türk milliyetçiliğinin doğuşunu

⁶¹⁴ Akçura(oğlu), *a.g.e.*, s. 19

⁶¹⁵ Genç Osmanlılar ve Jön Türklerle ilgili ayrıntılı bilgi için ayrıca bakınız, Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, İletişim Yayınları, 2001 ve Şerif Mardin, *Yeni Osmanlı...*, 2002a

⁶¹⁶ Uzer, *a.g.e.*, s. 21

etkileyen kültürel ve entelektüel izler bulunmaktadır.⁶¹⁷ Bir vatan olarak Türkistan tabiri ve milliyetçi bir ideoloji olarak vatani kurtarma söylemi bu dönemde Namık Kemal tarafından kullanılmıştır.⁶¹⁸

Türk milliyetçiliği düşüncesini izleyebileceğimiz Jön Türk hareketine mensup ilk isimlerden birisi Şinasi'dir. Şinasi'nin Tersane Bakanı Ziver Efendi'ye 1845 yılında yazdığı tebrik yazısının giriş bölümündeki şiirin Arapça, Fransızca, Farsça ile birlikte 'Ululuğun denizinde göremez kimse kara' dizesinin saf Türkçe ile yazılmış olması Şinasi'nin içinde var olan Türklük bilincinin sonucudur. Genç Osmanlılar hareketinin önemli bir üyesi olan Şinasi, büyük Osmanlı milletinin ve anavatanın çıkarlarını korumanın önemini anlatan yazılar yazmış, bu yazıları Mustafa Fazıl Paşa'nın, onun vatanseverliğinden övgüyle bahsetmesini sağlamış, bu da Şinasi'yi, Sultan Abdülaziz'e anayasal monarşiyi talep eden açık bir mektup yazması için cesaretlendirmiştir. Akçura'ya göre, Şinasi'nin ikinci kez Paris'e gittiği zaman Türkçe bir sözlük yazmaya girişmesi, konuşulan Türkçe'ye yakın şiirler yazması, onu dil ve edebiyat alanında Türkçülüğün öncülerinden sayılmasını gerektirmektedir.⁶¹⁹ Şinasi fikirleriyle kendisinden sonraki kuşakları etkilemiş ve onların Türkçü bir düşünceyle yetişmesinde büyük bir etkiye sahip olmuştur. Başta Ziya Gökalp olmak üzere bu etki Türkçülük düşüncesini savunan isimlerin hemen hepsinde mevcuttur.

Düşüncelerinde Türkçü hatta Turancı izler takip edebildiğimiz ilk Osmanlılardan bir diğeri Ahmet Cevdet Paşa'dır. Dilde Türkçülük çalışmalarının öncüleri arasında olan Ahmet Cevdet Paşa, Türkçe'nin ilk dilbilgisi kitabının yazarıdır. Cevdet Paşa'nın Keçecizade Mehmed Fuat Paşa ile birlikte, daha henüz ikisi de paşa değilken 1850 yılında Bursa kaphıcalarında buldukları sırada hazırladıkları Kavâid-i Osmaniye adlı dilbilgisi kitabı, Encümen-i Daniş'in açılış tarihi olan 18 Temmuz 1851 tarihinde Sultan Abdülmecid'e sunulmuş ve bu kuruluşun kararıyla basılmıştır.⁶²⁰ Ahmet Cevdet Paşa, Ahmet Mithat Efendi gibi açıkça Osmanlılığı savunmasına rağmen dil ve soy birliğine önem verdiğini gösteren

⁶¹⁷ Ali Engin Oba, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, İmge Kitapevi, İstanbul 1995, s. 183

⁶¹⁸ Namık Kemal, *Türkistan'ın Esbab-ı Tedennisi*, Hürriyet, Nu: 5, 27 Temmuz 1868'den aktaran Kushner, *a.g.e.*, s. 50, "Tedbir-i deva için marazın teşhisi lazım olduğundan bu illet-i inhitat bize ne zamandan beri arız oldu ve niçin tedavisine himmet olunmadı ve elyevm Türkistan'ın ilmi neden ibanettir, buralarını mevzu-ı bahs etmek iktiza eder."

⁶¹⁹ Akçura(oğlu), *a.g.e.*, s. 17

⁶²⁰ Nazım H. Polat, "Türkçe'nin Öğretimi ve Ahmet Cevdet Paşa", *TÜBAR-XIII*, 2003 Bahar, s. 449

ifadeleri de vardır. Ona göre Macaristan ve Hırvatistan fetihleri ile uğraşmak yerine Kazan ve Astrahan hanlıklarının alınması, buraların halkı hem Türk hem Müslüman olduğu için daha doğrudur ve elde tutmak daha kolaydır.⁶²¹

Vatan, vatanseverlik, millet, özgürlük, eşitlik gibi milliyetçi terminolojiye ait kavramları ilk kullanan ve yazdığı yazılarla ve özellikle tiyatro eserleriyle bu terimlerin topluma mal olmasını sağlayan Osmanlı aydınlarının en önemlilerinden birisi Namık Kemal'dir. Namık Kemal, Türk ve Osmanlı kavramlarını, Osmanlı devletinin birliğini korumak amacıyla vurgulamıştır.⁶²² Namık Kemal'in, milliyetçiliği çok yakından ilgilendiren vatan, millet, hürriyet gibi kavramları ortaya atarak tartışmış olması, bu şekilde Osmanlı toplumunda Türkler arasında milliyetçi gelişme için *infrastructure* şartlarını oluşturmuştur. Başka bir deyişle Namık Kemal, açıklamalarını açıklığa kavuşturamamış olmasına rağmen, şimdiye kadar bu konularda hiçbir terbiye almamış bir toplumda Türklerin kafalarına vatan, millet gibi konuları sokarak daha sonraki milliyetçi gelişme için bir nebze yönlendirilmiş bir kitle hazırlamıştır.⁶²³ Namık Kemal daha da ileri giderek, devletin esas sahibi olan Türklerin nüfuslarının azalmasının önüne geçilebilmesi için gayrimüslimlerin ve Arapların da askere alınması gerektiğini savunmuştur. Onun Osmanlı tarihine yönelik ilgisinin sebebi yeni bir Osmanlı milleti yaratmaktan çok Türklerin şanlı tarihlerini ortaya koymaktır.⁶²⁴ Namık Kemal, farklı dinlerden meydana gelen Osmanlı toplumunu bir millet olarak kurgulamakta ve bu birliği *ümme* olarak adlandırmaktadır. Bireyin kendi kişiliği üzerindeki hâkimiyetinin geneli olarak tanımladığı *ümme hâkimiyetini* de milliyetçi düşüncenin en temel kavramlarından biri olan milli hâkimiyet kavramının yerine kullanmaktadır.⁶²⁵ Hem Mehmet Akif'in hem de Ziya Gökalp'in (ve hem de Mustafa Kemal'in) fikir babası olan Namık

⁶²¹ Ahmet Cevdet Paşa, **Tertib-i Cedid-i Tarih-i Cevdet**, Cilt I, 1302/1886'dan aktaran Akçura(oğlu), *a.g.e.*, s. 55, Matbaa-yı Osmaniye, s. 24-25, "Macaristan ve Hırvatistan fetihleri ile uğraşmaktansa Kazan ve Ejderhan(Astrahan) hanlıklarının alınıp korunması, yüce devletimiz için daha yararlı ve Yavuz Sultan Selim'in hedefine daha uygundur. Çünkü Kafkas, Astrahan ve Kazan halkı ile yakınlık, soy birliği ve çoğu ile din ve mezhep birliğimiz bulunuyor. Bu yüzden onlar Osmanlıya katılırlardı. O durumda Kırım da öteki Osmanlı eyaletleri şekline girerdi. Ve Astrahan ve Kazan sayesinde Büyük Tataristan taraflarından dahi Osmanlı devletinin egemenliği yürürlükte kalırdı."

⁶²² Uzer, *a.g.e.*, s. 21

⁶²³ Oba, *Türk Milliyetçiliğinin...*, s. 187

⁶²⁴ Mardin, *Yeni Osmanlı...*, s. 362-363

⁶²⁵ Namık Kemal, "Veşavirhum Fi'l Emri", Hürriyet, No: 4, 10 Juillet 1868'den aktaran, Türköne, "İttihad-ı İslam...", s. 212, "Ferdin kendi iktidarına tasarruf-ı tabiiyesi gibi kuvve-i müçtemii dahi bittabi efrad-ı mecmuuna ait olduğu için, her ümmette hakk-ı hâkimiyet umumundur."

Kemal, bu iki Türk düşünce ve sanat adamının birbirinden farklı milliyetçilik anlayışlarının mimarıdır. Mehmet Akif'in temsil ettiği ve güçlü şekilde Türkçülük içeren İslamcılığın yollarını o döşemiştir. Aynı zamanda Ziya Gökalp'in her Osmanlı aydınının yaşadığı fikri sergüzeşti yaşayarak Osmanlılıktan İslamcılığa oradan Turancılığa, Türkçülüğe, sonra Oğuzculuğa ve nihayet Anadoluçuluğa uzanan yolculuğunda yine o vardır. Rıza Nur'u Türk sevgisine ve milliyetçiliğine sürükleyen şüphesiz daha Tıbbiye günlerinde okuduğu Namık Kemal'in şiirleri ve eserleri olmuştur. Hatta Üç Tarz-ı Siyaset tarih olup artık reel politik zeminde Mustafa Kemal son sığınak olunca, onun sığındığı Türkçülükte de yine o vardır. Namık Kemal, Mustafa Kemallere de Milli Mücadele heyecanını veren adamdır.⁶²⁶

Namık Kemal milli kimliğin en önemli unsuru olan ve milliyetçilik çalışmalarının ve milliyetçi söylemin temel konularının başında gelen dil konusunda çığır açan milliyetçi bir sahiplenme içindedir. Bütün *Osmanlı milletinin* kolayca öğrenmesi ve kullanması için Türkçe'nin kurallarının belirlenmesi ve sadeleştirilmesi için önerilerde bulunduğu gibi, yazdığı şiir, roman, tiyatro gibi edebi eserlerde de günün şartlarına göre oldukça sade ve anlaşılır bir dil kullanmaya özen göstermiştir. Namık Kemal, ilkönce dil kurallarının belirlenmesi ve yerleştirilmesi, ikinci olarak kelimelerin genel kullanımları çerçevesinde sınırlandırılması, üçüncü olarak yazım kuralları ve anlamca dil unsurları babındaki bağlantıların gerçek birlik haline gelecek şekilde sağlamlaştırılması, dile uygulayarak düzeltilmesi ve yenilenmesi, dördüncü olarak ifadenin doğal güzelliğine zarar veren külfetli sanatlardan ayrılması gerektiğini savunmaktadır.⁶²⁷ Köprülü bu düşüncelerine binaen, Şinasi ve Ziya Paşa gibi Namık Kemal'in de Türkçe'nin geleceğini şiddetle savunduğunun görüldüğünü söylemektedir.⁶²⁸

Namık Kemal, Türk düşünce hayatında vatan kelimesini neredeyse tek başına bir ideoloji olarak kavramlaştıran kişidir. Ondaki vatan, tıpkı bu kavramın ayrılmaz parçası olan *hürriyet* gibi kendinden sonra şekillenen milliyetçiliğin bütün siyaset tarzlarının (Osmanlılık, İslamcılık, Türkçülük, Anadoluçuluk ve Kemalizm) nirengi

⁶²⁶ Şahsuvaroğlu, *a.g.e.*, s. 39

⁶²⁷ Namık Kemal, "Lisan-ı Osmaninin Edebiyat Hakkında Bazı Mülahazatı Şamildir", *Tasvir-i Efkar*, No: 416-417, 1866'dan aktaran Şahsuvaroğlu, *a.g.e.*, s. 39, "Evvela, kavaid-i lisanın mükemmel suratte tedvin ve temhidi; saniyen kelimâtın isti'mâl-i umumi dairesinde tahdid; salisen imla ve manaca ecza-yi lisan beynindeki itibat-ı suverinin ittihad-ı hakiki haline gelecek kadar teşyidi; lisana tatbikan ta'dil ve tecdidi; hâmisen ifadenin hüsn-i tabiisine hail olan külfetli sanatlardan tecridi."

⁶²⁸ Fuat Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları*, TTK, 1986, s. 305'ten aktaran Şahsuvaroğlu, *a.g.e.*, s. 39

noktasını oluşturmuştur. Vatan, Namık Kemal’de din ve medeniyetin de bir yansımasıdır.⁶²⁹

*“Göt vatan Kâbe’de siyaha bürün
Bir kolun Ravza-i Nebi’ye uzat
Birini Kerbela’da meşhede at
Kâinata o heyetinle görün.”*

Namık Kemal’de vatan, Üç Tarz-ı Siyaset’in vatan telakkilerinin hepsini kuşattığı gibi, onlardan sonraki Cumhuriyet dönemi siyaset tarzlarının da reddedemediği ve içinde halkın, milletin ve değerlerinin, tarihin ve coğrafyanın olduğu estetik bir sentezdir. Namık Kemal, halk için sanat anlayışı ve vatan ile hürriyet konseptinin bir dava halindeki ifadesini millet yolunda ebedileştirir.⁶³⁰

*“Felek her türlü esbab-ı cefasın toplansın gelsin
Dönersem kahpeyim millet yolunda azimetten.”*

Vatan ve hürriyet şairi, hayatıyla eserini bütünleştiren az sayıdaki düşünür ve edebiyatçılardan birisi olmanın ötesinde kendi varlığını vatanla organik bir ilişki içine sokan dava adamıdır.⁶³¹

*“Ölürsem görmeden millette ümid ettiğim feyzi
Yazılsın seng-i kabrime vatan mahzun, ben mahzun.”*

Vatan Şarkısı’nda, vatan ile Osmanlılık ideolojisi o kadar bütünleşmiştir ki açıklanan Osmanlı kimliği, vatan kavramı ile Namık Kemal milliyetçiliğinin de özgün adıdır.⁶³²

“Amâlimiz efkârımız ikbal-i vatandır.”

Vatan ideali, Osmanlı aydınınının farklı unsurları bir arada tutma amacının tutkallı olarak düşünülmüş ve savunulmuştur. Genç Osmanlıların vatan idealine verdikleri önem onların milliyetçi yönlerini ispat etmek açısından önemlidir. İttihad gazetesinde yer alan, *“Hangi dinden olursa olsun bu camiaya dâhil her fert; vatanını sevmek (vatanını sevmek imandandır) ve korumak (onun yükselmesi için) cehd ü*

⁶²⁹ Şahsuvaroğlu, a.g.e., s. 69

⁶³⁰ Şahsuvaroğlu, a.g.e., s. 69-70

⁶³¹ Şahsuvaroğlu, a.g.e., s. 70

⁶³² Şahsuvaroğlu, a.g.e., s. 70

gayret sarfetmekle mükelleftir.”⁶³³ Ve İnkılab gaztesinde yer alan, “*Bu vatan ecdadımızdan bize bir kanlı mirastır. Ve her bir avuç toprağı ecdadımızın kanyyla yoğrulmuştur. İşte bu vatan bizim mülk-i sarihimiz ve bu mülkte bulunup vazifesini ifa eden herhangi millet olursa olsun vatandaşımız, kardeşimizdir.*”⁶³⁴ ifadeleri vatan adında yeni bir bağıllık odağı oluşturma ve teritoryal bir millet yaratma çabalarını ifade etmesi açısından önemlidir. *Vatan* kelimesi içerdiği yeni anlam ile *patrie* kelimesinin karşılığıdır. *Vatan* ideali etrafında bir Osmanlı milleti yaratma teklifi Fransız yurtseverliğinden ilham almaktadır. Bu haliyle vatan ideali Osmanlılık ideolojisinin Batı’dan aktardığı, akültüratif bir unsurdur.⁶³⁵

Buna rağmen Türkçülüğün öncüleri kabul edilen bazı Genç Osmanlı üyeleri Avrupa’da var olan vatan sevgisinin Osmanlı’da insanları galeyana getiremeyeceğini, bu konuda dinin yerini alamayacağını düşünmektedir.⁶³⁶ Daha ileri giderek, Viterloo Savaş’ında Fransa’nın ağır yenilgisinin *hubbu’l vatan* çağrısının karşılık bulmamasından kaynaklandığını iddia edenler de vardır.⁶³⁷ Ancak Namık Kemal’in ünlü *Vatan Yahut Silistre** oyununa gösterilen ilgi vatan sevgisinin Osmanlı toplumunda da yeni ve güçlü bir asabiye kaynağı olabileceğini göstermiştir. İlginç şekilde Namık Kemal de: “*Şeriat-ı Muhammediye hiçbir vakit iki arşın bir dağ veya harita üzerinde iki karış bir çizik, iki takım insanı birbirinden ayırmakla veya onların bir takımı olmaz yerine nekaşet demekle veya bir takımı yumru yanak diğer takımı çatık kaşlı bir nesilden gelmekle aralarında olan uhuvvet-i insaniye ve ittihad-*

⁶³³ Bilgegil, “İttihad”, *Yakın Çağ I*, s. 121’den aktaran Türköne, *a.g.e.*, s. 220

⁶³⁴ Bilgegil, “İnkılab”, *Yakın Çağ I*, s. 190’dan aktaran Türköne, *a.g.e.*, s. 220

⁶³⁵ Türköne, *a.g.e.*, s. 221

⁶³⁶ Ahmed Cevdet Paşa, *Maruzat*, s. 114’ten aktaran Türköne, *a.g.e.*, s. 221. “*Vakia Avrupa’da gayret-i diniye yerine gayret-i vataniye kaim olmuş, lakin bu da feodalite asırlarının inkirazından sonra çıkmış ve onların çocukları da küçük iken bu sözü işiterek pek çok senelerden sonra vatan uğruna kelamı, efrad-ı askeriyelerine tesir eder olmuştur. Ama bizde vatan denilirse askerin köylerindeki meydanlar hatırına gelir. Biz şimdi vatan sözünü ortaya koyacak olursak mürur-u zaman ile bizde de eşkar-ı nasda yer ederek Avrupa’daki kadrini bulacak olsa bile gayret-i diniye kadar kuvvet olamaz, onun yerini tutamaz.*”

⁶³⁷ Ali Suavi, “İslam Askerleri ve Fransız Askerleri”, Muvakkaten Ulüm Müşterilerine, No: I (Paris 1871), s. 28’den aktaran Türköne, *a.g.e.*, s. 221. “*Kitaplardan okudukki Fransızlarca böyle farz falan olmayıp ‘Amour de La Patrie’ var imiş, yani hubbu’l-vatan. Şöyleki patrie (vatan) diye bir nida olunsa bütün Fransızlar ayaklanıp vatan-ı azizi hıfz ederlermiş. Lakin bu kere Fransa’ya Prusya askeri girdi, eski masallar fehvasınca gerek memurin gerek gazeteler hubbu’l-vatan diye iki ay bağıştılar. Ve halkı vatan namına davet ettiler. Hani, Fransa ayaklanmadı... Hemen İslam itikadi zeval bulmasın.*”

* Namık Kemal tarafından 1872 yılında yazılan ve vatan sevgisini anlatan tiyatro eseri. 1873 yılında İstanbul’da sahnelenmeye başlanmış, arkasından İzmir ve Selanik gibi şehirlerde de sahnelenmiştir. 3 yıl içinde 500’den fazla sahnelenmiştir.

ı İslamiyeyi unutmalarına cevaz vermez,⁶³⁸ diyerek vatanseverliğin yaratacağı asabiyeenin gücünden emin olmadığını itiraf etmektedir.

Namık Kemal, Osmanlılık ideolojisinin kurucusu ve en önemli temsilcisi olmasına rağmen Osmanlı ve Cumhuriyet dönemindeki İslamcı ve Türkçü/Türk milliyetçisi hareketlerin de en önemli referans kaynaklarından birisini durumundadır. Milliyetçi terminolojiye ait pek çok kavramı ilk defa kullanan ve yaygınlaştıran aydın olması dolayısıyla kendisinden sonraki kuşakların düşüncelerini ve duygularını derinden etkilemiştir. Erken bir yaşta ve sürgünde ölmesi Türk fikir ve edebiyat dünyasının onun birikimlerinden daha yüksek düzeyde yararlanma imkânını ortadan kaldırdığı gibi düşünsel evrimini izleme şansından da mahrum bırakmıştır.

Türk milliyetçiliği düşüncesinin ortaya çıkmasına ve gelişmesine katkı sağlayan diğer bir Genç Osmanlı Ali Suavi'dir. Etnik açıdan en bilinçli Genç Osmanlı olan Ali Suavi, Türkleri Osmanlı'nın omurgası olarak tanımlamış ve Orta Asya halkından çoğunlukla Türk olarak bahsetmiştir.⁶³⁹ Ali Suavi, Batı'nın millet anlayışı ile Doğu'nun millet anlayışı arasında fark olduğunu iddia etmektedir. Ona göre, Batı'da millet ırka dayanmaktadır, Doğu'da ise İslam birliği fikrine dayanmaktadır. Ali Suavi, bütün Müslümanları kastederek Türklüğün 200 milyonluk büyük bir millet olduğunu, ırk davasına karşı birlik davasının galip geleceğini savunmaktadır.⁶⁴⁰

Türkçülük düşüncesinin öncüleri üzerinde en fazla etkisi olan isimlerden birisi de Ahmet Vefik Paşa'dır. Ahmet Vefik Paşa, hem çalışmalarıyla yeni nesil üzerinde etkili olmuş hem de sohbet edebilme, arkadaş olabilme imkânı bulduğu gençlerin Türklük bilinci kazanmalarına katkı sağlamıştır.⁶⁴¹ Lehçe-i Osmanî'nin

⁶³⁸ Namık Kemal, "İttihad-ı İslam", *İbret*, 19 Rebiyülahir 1289/27 Haziran 1872'den aktaran Türköne, *a.g.e.*, s. 222

⁶³⁹ Uzer, *a.g.e.*, s. 20-21

⁶⁴⁰ Ali Suavi, "Türk", *Muhbir*, No: 38, 12 June 1868'den aktaran Türköne, *a.g.e.*, s. 223. "Bilmek lazımdır, Şark ile Garp beyninde bu meselede (milliyeti kastediyor) büyük fark vardır. Şöyleki, Avrupa'da cinslik davası vardır. Mesela şimdi İngiliz hükümetinde bir Fransız vezir olamaz. Kezalik Cezayir Arabı Fransız imtiyazına malik olamaz. İşte bu cinslik davası Şark'da yoktur... Türk devleti zuhur etti, ama cinslik davasına itibar etmeyip her cinsten bulduğu ehliyetlileri istihdam eyledi... Evet Şark'da cinslik davasına bedel tevhid davası vardır. Yani Türklük hâkim değildir, Müslümanlık hâkimdir. Avrupa'da ise din hâkim değildir, cinslik hâkimdir. Garbın cinslik davası mı daha ziyade bekaya medardır yoksa Şarkın Müslümanlık davası mı? Bu meseleyi mukayeseye gelince, elbette Şarkın hali daha iyidir. Zira mesela Fransız, Fransızlık davasında otuz milyon kadardır. Lakin Türkler Müslümanlık davasında iyi yüz milyondur. Cins mahvolabilir, Müslümanlık mahvolamaz..."

⁶⁴¹ Ahmet Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmanî*, 1306/1890, Giriş'ten aktaran, Akçura(oğlu), *a.g.e.*, s. 25, "Uygur dili, Çin yörelerinden Kaşgar'a kadar yayılıp oradan 700 yıllarında Cengizogulları Türklük

giriş bölümünde Türkçeyle ilgili yazdıklarından, Ahmet Vefik Paşa'nın Türk diline çok geniş bir açıdan ve Pantürkistler gibi baktığı anlaşılmaktadır.⁶⁴² Ona göre Türklerin asıl dili Türkçe, hemen bütün Asya'ya ve Batı Avrupa'ya yayılan büyük bir dildir. Ahmet Vefik Paşa'nın Lehçe-i Osmanisi daha 15 yaşında iken Ziya Gökalp'te Türkçülük düşüncesinin oluşmasına yol açmıştır.⁶⁴³ Ahmet Vefik Paşa, Lehçe-i Osmanî adındaki Türkçe sözlük ile Türkiye'deki Türkçe'nin, genel ve büyük Türkçe'nin bir lehçesi olduğunu ve başka Türk lehçeleri bulunduğunu karşılaştırma yaparak ortaya koymuştur.⁶⁴⁴ Akçura'ya göre dilde Türkçülük aşamasını dil araştırmaları takip eder. Dil araştırmaları, Osmanlıca lehçelerinden başka Türk lehçelerinin de öğrenilmesini zorunlu kılmıştır. Türkçülüğün bu evresi Ahmet Vefik Paşa'dan itibaren görülebilir. Akçura, Türkçe sözlük hazırlamakta başarısız olan Şinasi'den sonra bu çabayı Ahmet Vefik Paşa'nın sürdürdüğünü ve *Lehçe-i Osmanî*'nin bu çalışmaların ürünü olduğunu ileri sürmektedir. Ahmet Vefik Paşa'nın Türkçülüğü dilden tarih alanına da uzanmıştır. Paşa daha paşa değil de *Efendi* iken Ebulgazi Bahadır Han'ın *Secere-i Türkî* adlı ünlü eserini Çağatay lehçesinden Osmanlı lehçesine çevirmiştir. *Secere-i Türkî*'nin bir bölümü Şinasi'nin *Tasvir-i Efkâr*'ında yayınlanmış, daha sonra da bir küçük kitapçık halinde basılmıştır. Akçura'ya göre, *Secere-i Türkî*'nin *Tasvir-i Efkâr*'da yayınlanması Şinasi'nin de Türkçülüğünü kanıtlamaktadır. Gökalp'in bilimsel Türkçülük olarak tanımlamadığı, edebiyat ve dil alanlarında gözlemlenen Türkçülük akımı, Osmanlı Türkleri arasında çok geçmeden filoloji, etnoloji, tarih ve politika ile dış politika alanlarına da girmiştir.⁶⁴⁵

Jön Türk hareketinin, Türkçülük düşüncesinin ortaya çıkmasına ve gelişmesine öncülük eden diğer bir isim Ziya Paşa'dır. Akçura'ya göre, Tanzimat dönemi şairlerinden Yeni Osmanlılar siyasi topluluğuna katılmış olan Ziya Paşa'nın dil ve edebiyattaki Türkçülüğü Şinasi'den daha belirgindir. Ünlü *Şiir ve İnşa*

ve İslamiyet halkasına katıldıklarında Çağatayca dili olarak doğmuştur. 800 yıllarında daha da yayılmıştır. Bugün, Oğuz, Kıpçak ve Çağatay kitapları, 'Mahbub-ul Kulüb' (Gönüllerin Sevgilisi-Ali Şir Nevai) güzel eserleri ve özellikle 600'den 800'e kadarki yıllardaki Selçuklu Türkmen ve Osmanlı kitapları bolca basılmış ve bunların incelenmesi sonucu Türk dili lehçeleri arasındaki farklılıklar ortaya çıkmıştır."

⁶⁴² Akçura(oğlu), a.g.e., s. 25

⁶⁴³ Gökalp, *Türkçülüğün...*, s. 29

⁶⁴⁴ Gökalp, a.g.e., s. 23

⁶⁴⁵ Akçura(oğlu), a.g.e., s. 24-28

makalesi bu konuda en güçlü delil olarak gösterilebilir.⁶⁴⁶ Akçura'ya göre, dilde Türkçülüğü bu kadar iyi kavramış ve Osmanlı ile Türk kelimelerini eşanlamlı olarak kullanmış olan Ziya Paşa'nın eserlerinde Siyasal Türkçülüğü uzakta tuttuğunu gösterecek hiçbir ipucu yoktur.⁶⁴⁷

Türkçülüğün izlerini takip edebileceğimiz bir Osmanlı aydın da Ahmed Mithad Efendi'dir. Ahmed Mithad Efendi, Abdulhamit devrinin ilk dönemlerinde *Osmanlı* milletinin var olduğuna inanmış, hatta *Üss-i İnkılap*'ta bunun teorisyenliğine bile soyunmuştur. Fakat devam eden süreçte İslamcılık ve Türkçülük fikirlerine yaklaşmıştır. Millet fikrini gerçek anlamıyla kavrayan Ahmet Mithad Efendi 1896-1897 yıllarından itibaren isimleri duyulmaya başlayan *üçüncü dönem* Türkçülerin fikirleri üzerinde etkili olmuştur.⁶⁴⁸ Ahmet Mithad Efendi'nin *milliyet* hakkındaki düşüncesi gelişe gelişe sonunda Türkçülüğe kadar ulaşmıştır. Akçura, II. Meşrutiyet ihtilalinden bir süre sonra (1908) Ahmed Mithad Efendi'yle ilk tanıştığı zaman *hace-yi evvelimiz* (ilk hocamız) diye hitap ettiği hocayı pedagoji, dil, tarih, ilahiyat ve siyaset alanlarında tamamen Türkçü bulduğunu söylemektedir.⁶⁴⁹

Akçura'ya göre ilk Türkçülerden biri de 1877 Rus savaşında Türk ordusuna bir süre komuta eden Şıpka Kahramanı Süleyman Hüsnü Paşa'dır. Yazdığı *Tarih-i Âlem* adlı kitabın 7. bölümünde Türk kavimlerine 144 sayfa yer ayrılmıştır ki bu kitabın üçte ikisinden daha fazladır.⁶⁵⁰ Henüz 15 yaşındayken Süleyman Paşa'nın *Tarih-i Âlem*'i Ziya Gökalp'te Türkçülük eğilimlerinin ortaya çıkmasına yol açmıştır.⁶⁵¹ Süleyman Paşa, bir Türkçe gramer kitabı yazmış üstelik kitabına Cevdet Paşa gibi *Kavaid-i Osmaniye* (Osmanlıca Kuralları) adını vermemiş *Sarf-ı Türkî* (*Türkçe Gramer*) adını vermiştir. Süleyman Paşa, dil konusundaki düşüncelerini, *Talim-i Edebiyat-ı Osmaniye* adında bir kitap yayınlayan Recaizade Ekrem beye yazdığı bir mektupta açıkça ortaya koymuştur. Mektupta, Osmanlı edebiyatı demenin doğru olmadığını, aynı biçimde dilimize Osmanlı dili ve milletimize Osmanlı milleti

⁶⁴⁶ Akçura(oğlu), *a.g.e.*, s. 23, "Bizim tabii olan şiir ve inşa(nesir)'müz taşra halkı ile İstanbul hemşehrileri arasında hala canlı olarak durmaktadır. Bizim şiirimiz hani şairlerin vezinsiz diye beğenmedikleri halk türküleri ve taşrada ve çöğür şairleri arasında deyiş, üçleme, kayabaşı diye adlandırılan Kamus çevirmeninin yazdıklarının ta kendisidir. Hele bir kez beğeni o alana yönelsin, kısa zaman içinde ne şairler, ne yazarlar yetişir, akıllara durgunluk verir..."

⁶⁴⁷ Akçura(oğlu), *a.g.e.*, s. 24

⁶⁴⁸ Akçura(oğlu), *a.g.e.*, s. 52

⁶⁴⁹ Akçura(oğlu), *a.g.e.*, s. 53

⁶⁵⁰ Akçura(oğlu), *a.g.e.*, s. 46

⁶⁵¹ Gökalp, *a.g.e.*, s. 29

demenin de yanlış olduğunu, Osmanlı tabirinin yalnız devletimizin adı olduğunu milletimizin adının ise Türk olduğunu belirtmiştir. Dolayısıyla dilimiz de Türk dilidir.⁶⁵² Gökalp'e göre, Türkçülüğün ilk babaları Ahmet Vefik Paşa ile Süleyman Paşa'dır. Türk Ocaklarında ve diğer Türkçü kurumlarda bu iki Türkçülük kılavuzunun büyük boyda resimlerini asmak kadirşinaslık gereğidir.⁶⁵³

Jön Türk hareketine mensup ve Türkçülüğün ortaya çıkması ve gelişimi üzerinde etkisi olan diğer bir isim Tunalı Hilmi Bey'dir. Akçura'ya göre, Tunalı Hilmi Bey, Türkiye'den kaçıp Avrupa'da *Genç Türk* adı ile yayın hayatına başlayınca, kendisinin klasik Jön Türklerden biraz farklı düşünüp yazdığını göstermiştir. Avrupa'daki Genç Türklerin hepsinin Osmanlı birliğini esas ilke sayan meşrutiyetçi liberallerdir. Hemen hemen bir asırdan beri Avrupa'yı saran milliyetçilik ve halkçılık akımlarını gereğince anlayamamış, hele Osmanlı ülkesinde bu akımların oluşturduğu etkileri hakkıyla kavrayamamış kişilerdir. Tunalı Hilmi Bey de başlangıçta, *unsurlar* deyimi ile gerçek değerlerini düşürmek istedikleri milletlerin birliğine ve bu birlik sayesinde *Osmanlı Milleti* adını verdikleri hayali varlığın ilerleyeceğine saf saf inanan Osmanlıcılardan farklı değildir. O da siyaset açısından *Osmanlıcıdır*, Mithat Paşa'nın *Kanun-ı Esasi*'nin uygulanmasını isteyen meşrutiyetçi ve hürriyetçidir ve unsurların birleşmesi sonucunda Osmanlı milletinin ilerleyeceği inancındadır.⁶⁵⁴ Tunalı'yı klasik Osmanlıcılardan ayıran halkçılığıdır. Tunalı'nın *siyasal halkçılığı dilde halkçılığını* ve Türkçe yazdığı için Türkçülüğünü oluşturur. Halkçı oluşu Hilmi Beyin milliyet yorumuna, öteki arkadaşlarından daha fazla önem ve değer vermesine yol açmıştır. Bu yüzden başta çeşitli Osmanlı unsurlarına, kendi dillerinde yani Arnavutça, Ermenice vb. hitap edebilmek için bazı hutbelerini tercüme ettirmiştir. Fakat kendisine kulak asıp dinleyenlerin yalnızca Türkler olduğunu anlayınca *unsurların birleşmesi* idealinden uzaklaşmaya başlamıştır. Olayların gelişmesi sonucu siyasal Türkçülüğe kadar bu yolda ilerlemiştir. Akçura'ya göre Hilmi beyin özelliği halkçılığıdır; bu halkçılık Türkçülüğü de normal olarak içine almaktadır.⁶⁵⁵

Türkçülüğün gelişimine katkıda bulunan bir başka isim, 1861'de Kilis'te

⁶⁵² Gökalp, *a.g.e.*, s. 23

⁶⁵³ Gökalp, *a.g.e.*, s. 26

⁶⁵⁴ Akçura(oğlu), *a.g.e.*, s. 128

⁶⁵⁵ Akçura(oğlu), *a.g.e.*, s. 129

doğan Necip Asım Balhasanoğlu'dur. 1870'li yıllarda öğrenciliği sırasında Araplar tarafından ayrımcılığa maruz kalan Necip Asım Arapça w (waw) harfiyle *Türk* yazan ilk kişi olmuştur. Bu önemlidir çünkü Arapça metinde Türk yalnızca t, r ve k harfleriyle yazılmıştır: w eklenerek sözcüğün doğru telaffuz edileceği iddia edilmiş ve Türkçe'yle Arapça gramer kuralları arasındaki farklar vurgulanmıştır. Journal Asiatique'de de yazılar yayınlayan Necip Asım, Batı akademik dergilerinde aktif olan ilk Türk araştırmacılarından birisidir. Bu sayede İstanbul Üniversitesi'nde profesör olmuştur. Ayrıca Leon Cohen'i Türkçe'ye çevirmiştir. Uzer, Akçura'ya atfen Necip Asım'ın, askeri okulda okurken diğer milletlerin güçlü etnik bilinçlerine tepki olarak fikri Türkçülüğü keşfeden ilk Türkçülerden biri olarak adlandırıldığını söylemektedir.⁶⁵⁶ Necip Asım Bey, Kuleli Askeri Lisesi öğrencisiyken yani 1879 tarihlerinde Ahmet Mithat Efendi ile tanışarak ondan yararlanmaya başlamıştır. Harp Okulu'nun son sınıfında iken Mithat Efendi'nin gazetesi olan Tercüman-ı Hakikat'te bilimsel makaleler yazan Necip Asım Bey, 1897 yıllarında hemen hemen her Cuma Ahmet Mithat Efendi'nin Beykoz'daki yalısına gitmektedir. Sonradan Türkçülük hareketlerinde ayrılmaz arkadaşı olan Veled Çelebi Efendi ile de Mithat Efendi yalısında tanışmıştır. Akçura, Necip Asım'ın, Mithat Efendiyi de Veled Çelebi Efendiyi de kendisinin *Türkçü* yaptığını söylediğini aktarmaktadır.⁶⁵⁷

Genç Osmanlılar genel siyasi görüşleri Osmanlılık ve/veya İslamcılık olmasına rağmen vatanseverlik, hürriyet, meşrutiyet gibi doğrudan milliyetçilikle ilgili kavramları gündeme getirerek Türk milliyetçiliğine katkıda bulunmuş adeta Türk milliyetçiliğinin öncülleri olmuşlardır. Ancak onların milliyetçiliğe esas katkısı yeni kuşak Türk aydınlarının düşünsel gelişimleri üzerinde meydana getirdikleri etkilere dir. Yeni kuşak Türkçülerin tamamına yakını Genç Osmanlıların *rahle-i tedrisatı*ndan geçmiştir.

Genç Osmanlıların düşüncelerinden etkilene rek Türkçü olan isimlerden birisi İttihat Terakki'nin ve Türkçü düşüncenin liderlerinden Dr. Nazım'dır. Dr. Nazım, öğrenci olduğu Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin ilk üç yılında sıradan bir öğrenci olarak okuluna devam etmiş, bu esnada Sirkeci'deki kiraathanelere giderek okul dışındaki zamanını okuyarak geçirmeye çalışmıştır. Fakat 1893'te hayatı değişmiştir.

⁶⁵⁶ Uzer, *a.g.e.*, s. 19-20

⁶⁵⁷ Akçura(oğlu), *a.g.e.*, s. 87

Çünkü Şinasi, Ziya Paşa ve Namık Kemal'in eserlerini okumaya başlamış, vatan ve hürriyet kavramlarıyla tanışarak içi bu duygularla dolmaya başlamıştır. Okumakla başlayan bu ilgi Nazım Bey'i hamamlarda, odun yığınlarının bulunduğu yerlerde ve kuytu köşelerde yapılan arkadaş sohbetlerine kadar götürmüştür. Özellikle Namık Kemal'in yazıları onu çok etkilemiş ve bu yazılar milli duygularının gelişmesine katkı sağlamıştır.⁶⁵⁸ Bu okumalar, etkilenmeler sayesinde Nazım Bey'in millet telakkisi de Namık Kemal ve Ali Suavi'nin millet telakkisine benzemiştir. Nazım Bey de millet kelimesini dini anlamıyla birlikte kullanmakta, millet ile Müslümanların tamamını kastetmektedir. Müslümanların kurtuluşunu Türklükte, Türklüğün başarısını da İslam birliğinde görmektedir.⁶⁵⁹ Buna rağmen Nazım Bey, İttihad-ı İslam politikasının ilanını tehlikeli bulmakta, yeterli güce ulaşına kadar açığa çıkarmamak gerektiğini savunmaktadır. Nazım Bey, Müslümanlara İstanbul Türkçesini kabul etmeleri çağrısını yapmaktadır.⁶⁶⁰ Türkçe'nin ortak dil olarak ön plana çıkarılması ve savunulması dönemin Osmanlılık ve İslamcılık ideolojilerinin aslında bir çeşit Türk milliyetçiliği olduğunu gösteren en önemli ipuçlarından birini teşkil etmektedir.

⁶⁵⁸ Ahmet Eyicil, *İttihat ve Terakki Liderlerinden Doktor Nazım Bey*, Gün Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 27

⁶⁵⁹ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1906-1908 senelerine ait muhaberatin kopya defteri, İstanbul Belediye Kütüphanesi, tahrirat nu: 66, s. 119, 22 Eylül 1906,'dan aktaran Eyicil, *İttihat ve Terakki...*, s. 51-52 ve 99, "Müslümanların zulümden kurtulması için tek çare vardı. O da 'kuvvet' yani ittihad-ı İslam idi. Avrupalılar bu birlikten çok korkuyorlardı. Müslümanların zulüm altında bulunmalarının yegâne nedeni, birlik olmayıp dağınık olmalarıydı. Bu ise İslam birliğine ne kadar ihtiyaç bulunduğunun en açık şekli idi. Kuzey Afrika'nın bir ucundan diğer ucuna, Adriyatik denizinden Çin hududuna kadar olan bölgede yaşayan Müslümanlar darmadağındı. Oysa Afrika ve Hindistan'da yaşayan Müslümanlar dikkatlerini Türk milleti üzerinde birleştirseler, dünyanın en kudretli hükümetine sahip olurlardı. Fakat birliğin şimdiye kadar meydana gelmemesinin bir sebebi vardı; o da bilgisizlikti. Cehalet ittihada mani olmasa bile beceriksiz insanlardan yapılan ittihadın kuvveti çok sınırlı kalıyordu. Birliği sağlamanın tek yolu eğitimdi. Çünkü insanların kuvveti olan eğitim, cehaletin düşmanıydı. Bunun neticesi olan siyasi terbiye de eğitimle kazanılmaktaydı."

⁶⁶⁰ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1906-1908 senelerine ait muhaberatin kopya defteri, İstanbul Belediye Kütüphanesi, tahrirat nu: 66, s. 120-121, 22 Eylül 1906'dan aktaran Eyicil, *a.g.e.*, s. 99, , "Osmanlı hükümeti bir defa saray istibdadından kurtulursa Terakki yolunda büyük adımlar atacak ve elbette dest-i muaveneti (yardım eli), komşusu bulunan din ve devlet işlerine uzatacaktır. Şimdi düşmanlarımız kuvvetlidir. Bu zayıf halimizle Avrupa'yı kuşkulandırmak muvafık maslahat (uygun iş) olmaz... Biz de "Ey insanîyet ardında bin türlü haksızlığı reva gören menfaatperestler! Şimdiye kadar zulüm ve tahrikin altında ezilen Müslümanlar artık bu mezalime tahammül etmeyeceklerdir. Bundan sonra bilcümle Müslümanlar yekvücut olup boynuna sarılan esaret zincirini kıracaktır." diyeceğiz ve sessiz sedasız çalışalım: bir defa kuvvet bulalım: aramızdaki ittihat bayrağını memleket memleket dolaştırmak kolay olur..."

Ey ihvan! İttihad-ı İslam politikasını ilanda faydadan ziyade mazarrat olduğu yukarıdaki mülahazatımdan anlaşılır zannediyorum. Bütün kalbimizle sizinle beraber, yalnız sizin değil dünyanın her tarafında bulunan mazlumların azade ve müstakil yaşamalarını arzu ederiz. Ve bu yolda elimizden gelen yardım sizler için. Siz şimdi ittihada kalbini hazırlayan eğitime çok hizmet ediniz. İstanbul Türkçe'sini kabul ediniz."

Devletin kısa bir dönem içinde yaşadığı siyasi tecrübelerle paralel olarak düşüncesinin ana eksenini Osmanlılıktan İslamcılığa oradan da Türkçülüğe (hatta oradan da Kemalizm'e) evrilen Ziya Gökalp, Genç Osmanlıların düşüncelerinden etkilenen isimlerden biridir ve tartışmasız Türkçülüğün en önemli ideoloğudur. Ziya Gökalp 1326/1910 kongresinde Selanik'te İttihat Terakki Cemiyeti'nin Merkez-i Umumi azalığına seçilmiştir.⁶⁶¹ Türkçülüğün ideoloğu konumundaki Ziya Gökalp'in İTC'nin genel merkez üyesi yapılması açık şekilde Osmanlılık ve İslamcılık siyaseti güden İTC'nin Türkçülüğü de gündemine aldığını göstermektedir. Esasında resmi olarak Osmanlılık ve İslamcılık politikaları güden İTC giderek artan oranda Türkçü politikalar uygulamaya başlamıştır. Gökalp ve düşünceleri, çalışmanın son bölümünde Türkçülük başlığı altında ayrıntılı şekilde anlatıldığı için bu kadarıyla yetinilecektir.

Türkçülük düşüncesinin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde katkısı olan isimlerin bir kısmı Osmanlı coğrafyasının dışında yaşayan Türklerdir. Osmanlı başkentiyle iletişim halinde olan ve pek çoğu bir vesileyle İstanbul'a gelen bu aydınların Türkçülük ve Turancılık düşüncelerinin gelişmesinde önemli etkileri olmuştur. Bu isimler ve Türkçülük düşüncesine etkileri, çalışmanın bu bölümünün dördüncü başlığında ayrıntılı şekilde tartışılacağı için burada kısaca bahsedilmekle yetinilecektir. Türkçülük (ve Turancılık) düşüncesini etkileyen isimlerin başında Gaspıralı İsmail Bey gelmektedir. Gaspıralı İsmail Bey sadece *dilde, fikirde, işde birlik* şiarıyla, bütün Türk coğrafyasında okunan bir gazete olan *Tercüman* gazetesini çıkarmakla kalmamış, kendi döneminin ve sonrasında gelen kuşakların fikirleri üzerinde de etkili olmuştur. Bir diğer isim Azerbaycan Türkü Mirza Fethali Ahmedov (1812-1878)'dur. Mirza Fethali Ahmedov, 1875 yılında Rusya'da yayınlanan ilk Türkçe gazete olan *Ekinci*'yi çıkarmıştır. Türk dünyasında ilk orijinal komedileri ve ilk tiyatroyu yazan kişidir. Türklerin Latin alfabesine geçmesi için uğraşmış fakat başarılı olamamıştır. Diğer bir önemli Türkçü, İttihat Terakki'nin kurucularından olan Hüseyinzade Ali Bey (1864-1941)'dir. Hüseyinzade Ali Bey, ilk Turan adlı şiirin şairidir. Başta Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura olmak üzere çok sayıda Türkistan ve Türkiye aydınının Türkçü düşüncelerle yetişmesinde etkili olmuştur. Aslen Azerbaycan Türkü olan Ahmed Ağaoğlu (1869-1939), 1906'da *İrşad*

⁶⁶¹ Gökalp, *a.g.e.*, s. 28

gazetesini, 1908'den sonra Türk Yurdu'nu yayınlamıştır. Cumhuriyetin kurulmasında ve yerleşmesinde aktif rol almış, hem Cumhuriyet Halk Partisi'nde hem de Demokrat Parti'de aktif politika yapmıştır. İstanbul'da bulunan Özbekler Tekkesi ve şeyhi Buharalı Süleyman Efendi hem Türkçülüğün yayılmasında hem de Türkiye ile Türkistan arasında bağların kurulup geliştirilmesinde önemli çaba harcamıştır. Süleyman Efendi, 1882 yılında *Lügat-i Çağatay ve Türk-i Osmanî* adlı bir kitap yayınlamıştır. Türkiye ile Türkistan'ın bağlarının ortaya çıkmasına ve gelişmesine katkı sağlayan bir başka isim Mehmet Sadık'tır. Mehmet Sadık, 1897 yılında Osmanlı Türkçesi ile Doğu Türkçesi'nin gramer açısından karşılaştırmasını yapan ve bir sözlük içeren *Üss-i Lisan-ı Türkî* adlı bir kitap yayınlamıştır.⁶⁶²

Hiç şüphesiz Türkçülük/Türk milliyetçiliği düşüncesinin en güçlü ideologlarından biri aslen Kazan Tatarlarından olan Yusuf Akçuraoğlu'dur. Akçuraoğlu milliyetçi düşünceleri kendisi gibi Kazan Tatarı olan ve ilk eseri olarak biyografisini yayınladığı Şehabeddin Mercani (1808-1888)'in ve akrabası Gaspıralı İsmail Bey'in etkisinde edinmiştir. Türkçülük faaliyetleri yüzünden Türkiye'de okuduğu askeri okuldan atılan ve eğitimine Paris'te devam etmek durumunda kalan, burada siyaset bilimi alanında doktora yapan Akçura tartışmasız döneminin entelektüel düzeyi en yüksek Türk milliyetçisidir. Akçura'yı Türkçülük düşüncesi açısından popüler yapan en önemli gelişme, 1904 yılında Mısır'da basılan Türk gazetesinde arka arkaya üç makale biçiminde yayınlanan ve daha sonra kitapçık halinde basılan *Üç Tarz-ı Siyaset* olmuştur.⁶⁶³ Konuyla ilgili doğrudan ya da dolaylı çalışması olan pek çok aydının Türk milliyetçiliğinin manifestosu olarak nitelediği (Kushner, Karpat, Mardin, Türk'öne vs) bu kitap iddia edildiği gibi Osmanlıcılığa ve İslamcılığa karşı Türkçülük güzellemesi değildir. Aksine yazar bu makalelerinde bu üç düşünceyi avantajları, dezavantajları ve uygulanabilirlikleri açısından bir incelemeye tabi tutmuştur. Osmanlıcılığın Türkler için en doğru ideoloji olduğunu düşünmesine rağmen artık uygulanamaz bulunduğu için İslamcılık ve Türkçülük arasında bir tercih yapılması gerektiği üzerinde durmuş, ne var ki kendisi bile bu iki ideolojiden hangisini tercih ettiği konusunda bir karar verememiştir. Akçura bu dönemde Türkçülük yönünde karar vermediğini çeşitli konferanslarından derlenen ve

⁶⁶² Kushner, *a.g.e.*, s. 33-35

⁶⁶³ Kushner, *a.g.e.*, s. 39

1924 yılında yayınlanan Türkçülük kitabında itiraf etmektedir.⁶⁶⁴ Akçura, Türk Yurdu dergisinin yayınlanmasında, Türk Ocağı'nın kurulmasında ve faaliyetlerinde, Milli Mücadele'de, İstanbul'un İngilizlerden devralınmasında, Lozan'da, Ankara Üniversitesi Mülkiye Mektebi'nde ve TBMM'de bir aydın, bir aktivist, bir diplomat, bir devlet adamı, bir akademisyen ve bir milletvekili olarak; ama hepsinin önünde ve öncesinde bir Türkçü/Türk milliyetçisi olarak 1934 yılında vefat edene kadar mücadele etmiştir.

Şüphesiz, Genç Türklerden itibaren Türkçülük/Türk milliyetçiliği düşüncesine doğrudan veya dolaylı şekilde katkı yapan ve burada bahsetmediğimiz çok daha fazla isim vardır. Bunların çoğuna çalışmanın diğer bölümlerinde yer verilmiştir. Burada yeniden bahsedilmesi tekrara gireceği ve çalışmanın hacmini artıracığı için önemli görülen ve/veya Türk milliyetçiliği açısından ekol oluşturanlarla yetinilmiştir.

3.2.1.2. Türk Milliyetçiliğinin Öncü Yayınları

i- Gazeteler

Öncesinde çok sayıda gazetede, kitlesel yayında Türklük bilincini açığa vuran yazılar yer almasına rağmen Türk adını kullanan ilk gazete 1893 yılında Ahmed Cevdet Bey tarafından, çıkarılan *İkdam* gazetesidir. *İkdam*, *Türk gazetesidir* diye yazan ilk gazetedir.⁶⁶⁵ Matbaanın kullanılmaya başlanmasından sonra gelişen Türk basımında Türk ulusal fikirleri dile getirilmiştir. Örneğin, 1875 yılında Papadopulos adındaki bir Rum tarafından kurulan *Sabah* gazetesinin editörü Şemsettin Sami, Turan halkından bahsetmiştir. 1878'den 1922'ye kadar yayınlanan Tercüman-ı Hakikat ve 1893'ten 1928'e kadar Ahmet Cevdet tarafından yayımlanan *İkdam* gazetelerinin yazarları arasında yer alan Veled Çelebi İzbudak, Bursalı Tahir ve Necib Asım açıkça Türklük bilinciyle yazan ve Türk milliyetçiliği söylemine sahip yazarlardır. *İkdam*'dan sonra Terakki ve Mizan gazeteleri de gazete adlarının altına *bir Türk gazetesi* ibaresini koymuştur.⁶⁶⁶

⁶⁶⁴ Akçura(oğlu), *a.g.e.*, s. 24

⁶⁶⁵ Akçura(oğlu), *a.g.e.*, s. 88

⁶⁶⁶ Uzer, *a.g.e.*, s. 21

1870 yılında Basiret gazetesinde ve 1899 yılında İkdam gazetesinde *Türklük* başlıklı makaleler yayınlanmıştır.⁶⁶⁷ 1870’te Basiret gazetesinde çıkan Hitab-ı Amme başlıklı yazıda milliyet ilkesine (şiar) bağlılığın büyüklüğün delili, aksi durumun zilletin ve tembelliğin alameti olduğu iddia edilmektedir. Yazıya göre, milliyet ilkesini korumak millete has çıkarları korumak demektir. Milliyet ilkesi ne kadar güçlü olursa milletin bekası da o kadar sağlam olur. Milliyet baki oldukça özel çıkarlar da o derece güçlenir. Şiarin kaynağı adetler ve dildir.⁶⁶⁸ Buradaki millet veya milliyet din temelli bir milliyettir. İslam milletidir. Adetler ve dil milliyet şiarını güçlendirecek unsurlardır. Bu tanım İslamcılık ile Türk milliyetçiliğinin iç içeliğini göstermek açısından dikkat çekicidir.

Türkçülük düsturuyla çıkan ve Türk milliyetçiliği düşüncesine hitmet eden bazı önemli gazeteler Osmanlı Türkiyesinde değil diğer Türk coğrafyalarında çıkarılmıştır. Rusya Müslümanları arasında ilk Türkçe gazete 1875 yılında Bakü’de Hasan Melikzade Zerdabi tarafından *Ekinci* (1875) adıyla çıkarılmıştır.⁶⁶⁹ İki yıl yayın hayatına devam edebilen gazete tarım ve ekonomi ağırlıklı yazılar içermesine rağmen Türkçe yayınlanan ilk gazete olması bakımından önemlidir. Rusya Türkleri tarafından çıkarılan en önemli gazete şüphesiz Gaspıralı İsmail Bey tarafından 1883 yılından itibaren çıkarılan *Tercüman* gazetesidir. Tercüman gazetesi 1905 Rus Devrimi’ne kadar baskı ve sansür altında hayatına devam etmiş, sonrasında 1918 yılına kadar ise daha özgür bir ortamda çıkarılan ve bütün Türk dünyasında okunan bir gazete olmuştur.⁶⁷⁰ Gaspıralı İsmail Bey sadece *dilde, fikirde, işde birlik* şiarıyla, bütün Türk coğrafyasında okunan bir gazete olan *Tercüman* gazetesini çıkarmakla kalmamış, kendi döneminin ve sonrasında gelen kuşakların fikirleri üzerinde de etkili olmuştur. Daha sonra Türkiye’ye yerleşerek, Türk düşünce ve siyaset hayatında önemli bir yer işgal edecek olan Ahmed Ağaoğlu’nun (1869-1939), 1905-1908 yılları arasında üç yıl süreyle Bakü’de çıkardığı İrşad gazetesi Osmanlı Türkiyesi dışındaki

⁶⁶⁷ “Türklük”, Basiret, Nu: 40, 19 Zihicce 1286/1870, ve “Türklük”, İkdam, Nu: 1648, 20 Mart 1899’dan aktaran Kushner, *a.g.e.*, s. 51

⁶⁶⁸ “Hitab-ı Amme”, **Basiret**, 11 Ramazan 1287/6 Kasım 1870’ten aktaran Türköne, *a.g.e.*, s. 216, “Şiar-ı milliyede taassub azamete delil olduğu gibi, aksi de zillet ve meskenete alamettir. Çünkü şiar-ı milliyeyi muhafaza, menafi-i mahsusa-i milliyeyi muhafaza demektir. Şiar ne kadar taassub olunursa milliyet de ol kadar beka bulur. Milliyet baki oldukça menafi-i mahsusa da ol merteye kuvvetlenir. Şiarin kaynağı adetler ve dildir.”

⁶⁶⁹ Okan Yeşilot, *Hasan Melikzade Zerdabi ve Ekinci Gazetesi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012.

⁶⁷⁰ Gaspıralı ve Tercüman gazetesi hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız, Berrin Kalsın, “İsmail Gaspıralı ve Tercüman Gazetesi”, *UHİVE Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, Yıl 2014, s. 95-115

Müslümanlar, özellikle de Rusya Müslümanlarının Türklük bilinci kazanmaları açısından önemlidir.⁶⁷¹

ii- Dergiler

Türk milliyetçiliğini savunan ilk dergilerden biri 1908'de kurulan Türk Cemiyeti (derneği)'nin yayın organı olarak çıkan ve ancak sekiz sayı yayınlanabilen Türk Cemiyeti Dergisi'dir. Dergi, derneğin amacı olan "*Türk olarak bilinen tüm halkların tarihini ve dilini öğrenmek*" amacıyla yayın yapmıştır.⁶⁷²

Türkçülük düşüncesinin gelişmesi ve yayılması yönünde büyük etkisi olan dergilerin başında Türk Yurdu gelmektedir. Dergi, Türk Yurdu Cemiyeti adıyla kurulan derneğin yayın organı olarak çıkarılmıştır. Cemiyetin kuruluş kararı, bir grup Osmanlı/Türk aydını tarafından 19 Ağustos 1911'de alınmış⁶⁷³ ve aynı yıl üç Osmanlı Türkü (Mehmet Emin Yurdakul, Ahmed Hikmet Müftüoğlu ve Dr. Akil Muhtar) ile üç Rusya Türkü (Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali Turan ve Yusuf Akçura) tarafından kurulmuştur. Türk Yurdu daha sonra Türk Ocağı'nın dergisi haline gelmiştir. Rusya-Orenburg'lu bir zengin olan Mahmud Bay Hasanof'un finansal destek sağladığı derginin adının altında "*Türklerin faidesine çalışır*" sloganı yer alıyordu. Türklerin çoğunun anlayabileceği basit bir dille bütün Türklerin paylaştığı ortak idealleri yaymayı hedefleyen Türk Yurdu dergisi, aynı isimler tarafından ve aynı amaçla kurulan Türk Ocağı'na entegre olmuş ve Türk Ocağı'nın yayın organı haline gelmiştir.⁶⁷⁴

İmparatorluğun kurucu ve asli unsuru olan Türklerde milliyetçi bilinçlenme önce dil-edebiyat-tarih alanlarında başlamış, ilk sistemli girişim ise Selanik'teki *Genç Kalemler* olmuştur.⁶⁷⁵ Ali Canip Bey ile birlikte Ömer Seyfettin'in ve Ziya Gökalp'in de önemli yazarları arasında yer aldığı *Genç Kalemler* dergisi, 1910-1912 yılları arasında Selanik'te yayınlanan milliyetçi bir dergidir. Esas olarak dil ve edebiyat yazılarına yer veren dergi ikinci cildinden itibaren İttihat ve Terakki

⁶⁷¹ Kushner, *a.g.e.*, s. 33-35; İrşad gazetesi hakkında ayrıntılı bilgi için ayrıca bakınız, Emel Erincik, *İrşad Gazetesi'nin 1905-1906 Yıllarının Kronolojik Fihristi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2009; Bahar Melis Beşikçioğlu, *İrşad Gazetesi'nin 1907-1908 Yıllarının Kronolojik Fihristi II. Cilt*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2008

⁶⁷² Uzer, *a.g.e.*, s. 29

⁶⁷³ İlhan E. Darendelioğlu, *Türkiye 'de Milliyetçilik Hareketleri*, Toket Yayınları, İstanbul 1968, s. 41

⁶⁷⁴ Uzer, *a.g.e.*, s. 29-30

⁶⁷⁵ Bayraktutan, 1996, s. 84

desteğiyle çıkarılmıştır. Balkan Savaşları sonrası, 1912 yılında Selanik'in işgal edilmesi ve elden çıkması üzerine kapatılan dergi bir taraftan Milli Edebiyat akımını, diğer taraftan dilde sadeleşmeyi savunan Yeni Lisan hareketini başlatmıştır.⁶⁷⁶

Türk Yurdu Cemiyeti tarafından çıkarılan ve yazarlarının cemiyetin önemli isimlerinden olduğu diğer bir dergi *Halka Doğru* dergisidir. Dergi 1913-1914 yıllarında 52 sayı olarak çıkmıştır.⁶⁷⁷ *Halka Doğru* dergisi ayrıca İzmir'de de, Dr. Nazım Bey tarafından İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organı olarak Türkçülük düşüncesinin Anadolu'nun her tarafına yayılmasına ve bir sistem dâhilinde gelişmesine katkıda bulunmak amacıyla ve Türkçülük düşüncesinin temsilcisi olarak çıkarılmıştır.⁶⁷⁸

iii- Kitaplar

Türklük bilincinin gelişmesine ve Türkçülük düşüncesinin ortaya çıkıp yayılmasına öncülük eden kitapları genel anlamda iki gruba ayırmak mümkündür. İlk grup Batı'da milliyetçiliğe hizmet eden veya milliyetçiliğin ürünü olan kitapların, edebi çalışmaların Türkçe çevirileridir. Türk kimliği bilincine ve Türkçülüğe hizmet eden diğer çeviri grubu kitaplar ise Batı'da *oryantalizm* çalışmaları kapsamında Türk tarihi ve kültürü ile ilgili yazılan kitaplardır. İkinci grup kitaplar ise Türk tarihi ve kültürü ile ilgili bizzat Osmanlı Türkiyesi aydınları tarafından yazılan orijinal kitaplardır.

Ahmet Vefik Paşa'nın Moliere'in komedilerini (mudhikelerini) Türk adetlerine uyarlaması ve kişilerin adlarını ve kimliklerini Türkleştirerek Türkçe'ye aktarması ve bunları kendi yaptırdığı Bursa tiyatrosunda oynatması Türk kimliğinin vurgulanması ve bu konudaki bilincin geliştirilmesi adına önemli ilk çalışmalardanır.⁶⁷⁹ Gökalp, Ahmet Vefik Paşa'nın bu tür çalışmalarını *Bedii Türkçülüğe* hizmet olarak adlandırmaktadır.

Edebiyat alanında Türkçülük düşüncesine katkı sağlayan başka bir çalışma Azerbaycan Türklerinden Mirza Feth Ali tarafından yayılmıştır. Ahundzade Mirza Feth Ali (1811-1878)'nin Azeri Türkçesi'nde yazdığı orijinal komediler Avrupa

⁶⁷⁶ Wikipedia, https://tr.wikipedia.org/wiki/Gen%C3%A7_Kalemler, Erişim Tarihi: 01.03.2016.

⁶⁷⁷ Mehmet Özden, "Bir Halkçı Münevverler Platformu: Halka Doğru Dergisi (1913-1914)", *Milli Folklor*, Yıl 23, Sayı 89, 2011, s. 109-119

⁶⁷⁸ Eyicil, *a.g.e.*, s. 148

⁶⁷⁹ Gökalp, *a.g.e.*, s. 23

dillerinin çoğuna çevrilmiştir. Ahundzade Mirza Feth Ali'nin Türk düşünce ve edebiyatında en büyük önemi Türkçe tiyatro yazan ilk yazar olmasıdır. Batı Türkleri arasında tiyatroya ait ilk eser, Ziya Paşa'nın *Moliere*'den çevirdiği *Tarfufle*'dir. Bu eser 1857 tarihinde çevrilmişse de, Ziya Paşa'nın ikincisine kadar basılmak bir yana kimsenin eline bile geçmemiştir. Batı Türklerinde ilk orijinal tiyatro Namık Kemal'in *Vatan Yahut Silistre* isimli dramıdır. 1872'de yazılmış, basılmış ve oynanmıştır. Oysa Mirza Feth Ali güldürülerini 1850-1855 tarihleri arasında yazmış ve 1859'da bastırmıştır. Mirza'nın *Moliere*'den, Rus komedi yazarlarından ve özellikle severek okuduğu Gogol'dan ilham almış olması muhtemeldir. Kısacası Ahundzade Mirza Feth Ali, Türk hayatından alınmış ve sade bir Azeri Türkçesiyle yazılmış ilk Türk tiyatrosunu meydana getirmiş olma şerefine sahiptir ve bu yönden *Edebi Türkçülüğe* hizmeti çok önemlidir.⁶⁸⁰

Gökalp, bir akademisyen ve devlet adamı olan Ahmet Vefik Paşa'nın Türkçülüğün temellerini attığını, Süleyman Paşa'nın da tarih alanındaki çalışmalarla buna katkı sağladığını söylemektedir. Askeri okullardan sorumlu bakan olarak Süleyman Paşa, Türkçülüğü askeri okullara sokmaya çalışmıştır. Süleyman Paşa'nın yazdığı ve askeri okullarda okutulmasını sağladığı Türk Tarihi kitabı ülkede ilk defa olarak Çin kaynaklarına dayanarak yazılan tarih kitabıdır ve Süleyman Paşa, bu eserinde özellikle Deguignes'i kaynak olarak kullanmıştır.⁶⁸¹

Gökalp'e göre Osmanlı'da Türkçülük hareketinin edebi Türkçülükten bilimsel Türkçülük aşamasına geçmesini sağlayan çalışmalardan birisi Léon Cáhún'un *Asya Tarihine Medhal* (giriş) adlı kitabıdır. Necip Asım Bey, çok sayıda ek yaparak bu kitabın Türklere ait olan kısmını Türkçe'ye çevirmiştir.⁶⁸² Kitabı her tarafta Türkçülüğe ilgi uyandırmış ve yönelimi artırmıştır.⁶⁸³ Türklük bilincinin geliştirilmesine ve Türkçülük düşüncesinin yayılmasına katkı sağlayan bir başka eser

⁶⁸⁰ Akçura(oğlu), *a.g.e.*, s. 41

⁶⁸¹ Gökalp, *a.g.e.*, s. 23

⁶⁸² Necip Asım, Türk Yurdu, Cilt I. Sayı 3'ten aktaran Kushner, *a.g.e.*, s. 69, 24. dipnot, Necip Asım kitapla ilgili şöyle demektedir: "Bu eser etrak-ı bi-idrak falan diye koca milleti tezyif etmekten utanmayan ve müverrihlik namını fuzuli gasbenden garankârların müfteriyat-ı kazibelerini redd ile metahar-ı milliyemizi yine onların eserleriyle isbat edebileceklerdir. İşte bu faidede bizim için hayırlı bir netice demektir." Necip Asım'la ilgili ayrıca bakınız, Tuncay Böler, "Necip Asım Yazıksız ve Türk Diline Katkıları", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 25, Bahar 2009, s. 195-208

⁶⁸³ Gökalp, *a.g.e.*, s. 26

Mustafa Celaleddin Paşa'nın* yazdığı ve 1869 yılında Fransızca olarak basılan *Eski ve Yeni Türkler* (Les Turcs anciens et modernes) kitabıdır. Celaleddin Paşa'ya göre Türkler, bugün Avrupa'da yerleşmiş bulunan kavimlerin geldiği ırktandır. Yazar bu ırka *Touro-Arienne* (turo arien) adını verir. Bu sebeple *Touro Arienisme* dediği etnolojik teorisine girerek, filoloji ve linguistik alanlarına geçmektedir. Akçura kitabın önemini ve özelliğini, *Pan-Türkizm* ve Türkçülük hakkında Avrupa kaynaklarından alınıp iyi kötü Avrupa metodları uygulanarak, Osmanlı Türkleri arasında ilk yazılan eser olmasından kaynaklandığını belirtir. Akçura'ya göre, kitapta ilk kez Türk ırkının gücüne ve genişliğine, bu ırkın insanlık tarihinde oynadığı büyük role, Türk dilinin diğer dillerden hiçbir şekilde yardıma gereksinme duymayacak derecede zengin olduğuna, Türk dilinin diğer dillere yaptığı katkılara, Asya ve Avrupa'da geniş bir alana yayılmış olan Türklerin birbirlerine bağlılığına, Osmanlı devleti içinde Türklük fikrine değer verilmemesi sonucu ortaya çıkan sakıncalara, Müslüman olmayan Osmanlı halkların ırk ve dil bağları ile Türk toplumuna bağlamak yönünde olan görüşlere de rastlanmaktadır. Bu yüzden Türkçülüğün bütün yönlerine yer verilmiş ilk eserdir. Eski ve Yeni Türkler kitabının tarih bölümünde, Fransız, Alman, Rus ve Leh kaynaklarına dayanılarak Türklerin dünya tarihindeki yerlerinin çok önemli olduğu ispat edilmeye çalışılmıştır.⁶⁸⁴

Osmanlı/Türkiye Türkleri arasında Türklük bilincinin ve milliyetçilik duygusunun gelişmesine katkı yapan çalışmaların bir kısmı da Türkistan Türkleri ve Türkistan Türkçesi ile ilgili kitaplardır. Bu çalışmalar Türklerin, Türkiye dışında da var olduğu bilincinin, *Türk Birliği* düşüncesinin gelişmesine etki etmiştir. Bunlardan ilki, Özbekler Tekkesi şeyhi Buharalı Süleyman Efendi'nin, 1882 yılında yayınladığı ve Çağatay Türkçesi ile Osmanlı Türkçesi'ni karşılaştırdığı *Lügat-i Çağatay ve Türk-i Osmanî* adlı kitabıdır. Bu konuda yazılan ve aynı amaca hizmet eden diğer bir kitap Mehmet Sadık'ın, 1897 yılında yayınlanan, Osmanlı Türkçesi ile Doğu Türkçesi'nin

* Asıl adı Konstanty Borzecki (1826-1876) olan Leh asıllı Osmanlı paşasıdır. 1848 Devrimlerinden sonra Osmanlı'ya sığınmış, haritacılıktaki yeteneği sayesinde yüzbaşı rütbesiyle Osmanlı ordusuna kabul edilmiş ve Müslümanlığı kabul ederek Mustafa Celaleddin adını almıştır. Kolordu komutanı olarak katıldığı 1875 Karadağ Olaylarında karnından yaralanmış ve bu yaradan dolayı altı ay sonra ölmüştür. Nâzım Hikmet'in anne tarafından büyük dedesidir.

⁶⁸⁴ Akçura(oğlu), , *a.g.e.*, s. 28-30; Yusuf Akbaba, "Eski Türk Tarihi Araştırmalarının İki Öncü İsmi: Mustafa Celaleddin Paşa ve David Léon Cahun", *SUTAD*, Güz 2017(42), s.531-546

gramer açısından karşılaştırmasını yaptığı ve bir sözlük içereren *Üss-i Lisan-ı Türkî* adlı kitabıdır.⁶⁸⁵

3.2.1.3. Türk Milliyetçiliğinin Öncü Kuruluşları

Osmanlılık ve İslamcılık ideolojilerinin imparatorluğu koruma yönünde başarılı olamayacağı anlaşılınca Osmanlı/Türk aydınları Türk milliyetçiliği ideolojisini daha açık şekilde savunabilecekleri ve yayabilecekleri arayışlar içine girdiler.⁶⁸⁶ Bu amaçla gazete, dergi ve kitap gibi yayın çalışmalarının yanında ve bunlara da destek olabilmek amacıyla teşkilatlanmaya başladılar. Türk milliyetçiliğini savunan ilk derneklerden biri 1908'de kurulan Türk Cemiyeti (Derneği)'dir. Derneğin başkanı Fuad Raif, sekreteri Yusuf Akçura ve onursal başkanı şehzade Yusuf İzzettin Efendi'dir. Diğer kurucuları arasında Necib Asım, ünlü mutasavvıf Mevlana Celaleddin Rumi'nin soyundan gelen Veled Çelebi İzbudak, Mehmet Emin Yurdakul, İsmail Gaspıralı, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyin Cahid Yalçın, Hüseyinzade Ali ve Türkolog Martin Hartmann da yer almaktadır. Programında derneğin amacı, "*Türk olarak bilinen tüm halkların tarihini ve dilini öğrenmek*" biçiminde ifade edilmiştir. Cemiyet şubelerini İzmir'e, Kastamonu'ya ve Budapeşte'ye kadar yaymıştır. Budapeşte şubesi 1909 yılında Türkolog Ignác Kúnos'un başkanlığında açılmış, ünlü Macar Türkolog Arminius Vámbéry, Macaristan Türk Cemiyeti'nin onursal başkanı yapılmıştır. Vámbéry daha önce Budapeşte Üniversitesi'nde 1870'de açılan Türkoloji Enstitüsü'nün ve Macaristan'da 1910'da kurulan, Macarlar liderliğinde tüm Turan halklarının birleştirilmesini amaçlayan Turan Cemiyeti'nin onursal başkanlığını da yapıyordu.⁶⁸⁷ Türk Cemiyeti siyasi olarak Osmanlıcı olmasına/görünmesine rağmen kültürel olarak Türkçü'dür. Türkoloji çalışmalarının sayısının artırılmasının yanında Türk dilinin sadeleştirilmesi derneğin en önemli hedefleri arasında yer almaktadır. Derneğe göre Osmanlı birliği

⁶⁸⁵ Kushner, *a.g.e.*, s. 33-35

⁶⁸⁶ Ahmed Hilmi, "Türlük ve Türkler", *Hikmet*, 11 Cemaziyülahir 1329/3 Haziran 1327/9 Haziran 1911, Sayı 60, s. 2'den aktaran Uçar, *a.g.e.*, s. 118, "*Türklüğün bugünkü hali Türk gençlerini, Türk mütefekkirlerini ifa-yı vazifeye davet ediyor. Bu davet, hamdolsun ki gençler tarafından işitiliyor. Yüzlerce darülfünun ve mekatip-i aliye talebesine vekalet eden bir heyet idaremize müracaatla bizi siyaset ve şahsiyet fikirlerinden ari ve sarf-ı ihtiyacat-ı irfaniye-i milliye ile müştegil bir cemiyet-i mesai teşkiline davet etti. Bu davet bizim için şayan-ı tebcil ve takdirdir. Biz de bu heyetin teklifi vehile Türkçe şiirler nazım-ı muhteremi Mehmet Emin Bey, darülfünun muallim-i muhteremesinden Hikmet, Agayef ve Türk mütefekkirlerinden Akçura beylere ve daha bazı ihvan-ı kiramımıza müracaat ettik. Kiraat ve kitabeti teşhil mektepleri, teksir müfid kitapları tedarik ve Türkleri kendi kendilerine, kendi menfaatlerini i'laya davet gibi amel-i aziziye havi bir nizamname tertibine çalışılacaktır.*"

⁶⁸⁷ Uzer, *a.g.e.*, s. 29

Türk dili aracılığıyla gerçekleşecektir. Üyelerinin çoğu daha sonra Türk Ocağı'na katılacaktır.⁶⁸⁸

Türk Yurdu Cemiyeti'nin kurulması kararı, yukardaki dipnotta Ahmet Hilmi'nin saydığı isimlerin de olduğu bir grup Osmanlı/Türk aydını tarafından 19 Ağustos 1911'de alınmıştır.⁶⁸⁹ Cemiyet aynı yıl, üç Osmanlı Türkü (Mehmet Emin Yurdakul, Ahmed Hikmet Müftüoğlu ve Dr. Akil Muhtar) ve üç Rusya kökenli Türk (Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali Turan ve Yusuf Akçura) tarafından kurulmuştur. Türk Yurdu daha sonra Türk Ocağı'nın dergisi olmuştur. Rusya-Orenburg'lu bir zengin olan Mahmud Bay Hasanof'un finansal destek sağladığı derginin adının altında "*Türklerin faidesine çalışır*" sloganı yer alıyordu. Türklerin çoğunun anlayabileceği basit bir dille bütün Türklerin paylaştığı ortak idealleri yaymayı hedefleyen Türk Yurdu dergisi, aynı isimler tarafından ve aynı amaçla kurulan Türk Ocağı'na entegre olacak ve Türk Ocağı'nın yayın organı haline gelecektir.⁶⁹⁰

Türk milliyetçiliği tarihinin en önemli derneği Türk Ocağı'dır. Askeri Tıp Mektebi'nden Hüseyin Haşim Çinilili, Hüseyin Baydur ve Fuad Sabit'in de aralarında bulunduğu yaklaşık 190 öğrencinin, okulda düzenledikleri gizli toplantılardan okul yönetiminin haberdar olduğu şüphesi güçlenince toplantılar İstanbul'un Asya tarafındaki Karaca Ahmet mezarlığına taşınmış, toplantılara sivil tıbbiyeden Hasan Ferit Cansever ve Mülkiye'den başka öğrenciler de davet edilmiştir. Öğrenciler tarafından hazırlanan bir açıklama Yurdakul ve Akçura'nın da aralarında olduğu milliyetçi isimlere gönderilmiştir. Açıklama, Türklerin siyasi ve sosyal gerileme yaşadıklarını tespit etmekte, durumu düzeltmek için, mademki "*hayat mücadeleden ibarettir*" sloganıyla ciddi çabalar harcanması gerektiği teklifinde bulunmaktadır. Türkleri salt siyasi hegemonya ile yetinmeyip, eğitim, tarım, ticaret ve toplum üzerinde egemenlik kurmaya çağıran açıklama, "*Tembelliği günah, çalışmayı ibadet kabul ederiz*"⁶⁹¹ sloganı ile bitmektedir.

Öğrencilerle birlikte Yusuf Akçura, Mehmet Emin ve Rıza Tevfik gibi Türkçü aydınların Ahmet Ağaoğlu'nun evinde toplantılar yapmalarına imkân sağlayan örgütlenmeye mali desteği Enver Paşa, Dr. Nazım, Şehzade Abdülmecid ve

⁶⁸⁸ Uzer, *a.g.e.*, s. 29

⁶⁸⁹ Darendelioğlu, *a.g.e.*, s. 41

⁶⁹⁰ Uzer, *a.g.e.*, s. 29-30

⁶⁹¹ Uzer, *a.g.e.*, s. 30

Tanın gazetesinin sahibi Hüseyin Cahit Yalçın sağlamıştır. Türk Ocağı fiilen 20 Haziran 1911'de kurulmuş ve yasal dernek olarak resmi açılışı 25 Mart 1912'de yapılmıştır. Ocağın ilk başkanları Ahmet Ferid Tek, Mehmet Emin Yurdakul ve Yusuf Akçura'dır. 1913'te Hamdullah Suphi Tanrıöver (1885-1966) başkan olmuş, 1931'de kapatılana kadar başkan olarak görev yapmış, daha sonra 1949'da Ocağı yeniden açtığında aynı görevi üstlenmiştir.⁶⁹²

Çok milletli ve kozmopolit Osmanlı ikliminde tepkisel biçimde ortaya çıkan milliyetçilik mefkûresinin bilinçlendirilmesi, bu alanda başrolü oynayan Türk Ocağı ile gerçekleşmiştir.⁶⁹³ Türk Ocaklarının büyük ölçüde İstanbul, İzmir, Bursa, Konya, Edirne gibi imparatorluğun gelişmiş merkezlerinde doğduğunu, yaşadığını söylemek mümkündür. Bayraktutan'a göre, bu sosyoekonomik ve kültürel çevrenin Türk milliyetçiliğinin ve Türk Ocaklarında üretilen modernleşme düşüncesinin oluşumuna/gelişimine katkısı inkâr edilemez.⁶⁹⁴ Önce dil-edebiyat-tarih alanlarında gelişmeye başlayan ve Türk modernleşmesi gibi *tedafüi* nitelikte ortaya çıkan Türk milliyetçiliği fikri, Türk Ocağı eliyle bilimsel ve kültürel bir platforma oturtulmuş ve bütün tepkilere rağmen yeni bir sosyo-politik oluşumun temeli olacak şekilde olgunlaştırılmıştır.⁶⁹⁵ Bununla birlikte Ocağın açılışı sadece Osmanlı/Türkiye Türklerinde değil Türkiye dışındaki Türklerde de heyecan yaratmıştır. Ocağın kurucuları ve önemli isimleri arasında Türkiye dışından Türklerin yer alması bu heyecanı ve Ocağa olan ilgiyi artırmıştır.⁶⁹⁶

Türkçülük/Türk milliyetçiliği düşüncesinin gelişmesine katkı sağlayan, onu siyasal bir ideoloji haline getirip uygulayan kurum İttihat ve Terakki Cemiyeti olmuştur. Görünürde Osmanlıcı ve İslamcı bir dernek/parti olan İTC giderek artan

⁶⁹² Uzer, 20 *a.g.e.*16, s. 30

⁶⁹³ Bayraktutan, *a.g.e.*, s. 90

⁶⁹⁴ Bayraktutan, *a.g.e.*, s. 120

⁶⁹⁵ Bayraktutan, *a.g.e.*, s. 207

⁶⁹⁶ Velidi, *a.g.e.*, s.47, "İşte şimdi bu kadar dersler alındıktan, fırsatlar elden kaçtıktan sonra, temel sermaye olan Türkleri aydınlatmak, Türklere kuvvet vermek için küçük 'Türk Ocağı' teşekkül etti. Bu ocak, Osmanlı kardeşlerimize milli gıda hazırlıyor. Onların karanlık ve karmaşık Osmanlılıkları içinden bir Türklük idealini ateşliyor. O şimdilik sadece bir ocak, şimdilik onun zayıf bir şulesi vardır. Lakin o, günden güne büyüyecek, günden güne parlayacak, bir gün bütün Türklük göğünü aydınlatacaktır. Onun şulesi Anadolu'nun karanlık dağları, ormanları içine girip, orada mamureler kuracaktır. Bağdat viraneleri üstünde kâşaneler kurup, yeni bir Abbasi devrini ihya edecektir. Biz bunu ümit ediyoruz.. Eğer Türklük için bir "bası badel mevt" mukadder ise şüphesiz onun surunu üfleyecek İsrâfîller işbu Türk Ocağına dâhil kişiler olacaktır. Bize, Tatarlara ne büyük bir iftihadır ki İstanbul'un Türk Ocağını toplayan yel şimalden, bizden esti. Bu yel, zamanında bizim aramızda yaşayıp, milli intibaha, milli harekete hizmet eden bir iki zatın işidir (Yusuf Akçura ve Ahmed Ağaoğlu'nu kastediyor)."

bir dozda Türkçü/Türk milliyetçisi bir hal almıştır. 1913 yılında partileşip iktidar imkânı bulduğunda aldığı kararlar, çıkardığı yasalar ve oluşturduğu kurumlarla Türkçülük düşüncesini hayatın ekonomik, sosyal, siyasal alanlarını kuşatan bir siyasal program olarak uygulamaya çalışmıştır. 1911 yılından itibaren Türkçülük/Türk milliyetçiliği düşüncesinin gelişmesinde çok büyük katkısı olan, İkinci Meşrutiyet döneminde ve Cumhuriyetin ilk yıllarında Türk aydınlarını etrafında toplayan teşkilat olan Türk Ocakları, İttihatçılar tarafından destek görmüş, onlar da İttihatçıları desteklemişler ve böylece İttihat ve Terakki Fırkası adeta – Yahya Kemal’in tabiriyle- alamet-i farikası Türkçülük olan bir parti gibi görünmüştür.⁶⁹⁷

Karpat, İttihat ve Terakki üyelerinin sosyo-ekonomik kökenlerine işaret etmektedir. Ona göre, İttihat ve Terakki döneminde siyaseti yakından etkilemiş liderlerin aşağı yukarı yüzde 70-80’i taşra kökenlidirler veya oralardan gelmiş göçmenlerin çocuklarıdır.⁶⁹⁸ Bayraktutan ise Türk Ocaklıların, genel itibariyle Osmanlı toplum yapısı içinde ilmiye ve/veya askeriye olarak adlandırılan sosyal grupta yer aldıklarını söylemektedir. Akçura gibi burjuva veya Mehmet Emin Bey gibi proleter kökenli olanlar ihmal edilebilecek sayıdadır.⁶⁹⁹ Aslında sadece İttihatçılar için değil öncülleri olan Jön Türkler/Genç Osmanlılar için de aynı tespiti yapmak gerekir. Osmanlı henüz sanayi toplumu aşamasına ulaşmadığı için Türkiye’de modernleşme ve onunla birlikte milliyetçilik hareketleri henüz bir burjuva sınıfının oluşmadığı için ağırlıklı olarak asker/bürokrat/aydın orta sınıf üyeleri tarafından yürütülmüştür.

Özellikle Osmanlı’nın son döneminde iktidarda bulunun İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Türkçülük/Türk milliyetçiliği düşüncesinin en güçlü sivil mekânı olan Türk Ocaklarının birbirine geçmiş hali, İTC’nin Türkçülüğün/Türk milliyetçiliğinin tek sığınağı kabul edilmesine yol açmıştır. Ahmed Hilmi, İTC’nin rakibi ve muhalifi olan Hürriyet ve İhtilaf Cemiyeti’ni Patrikhane’nin kontrol ettiğini ima ederek bu zoraki istikameti cinayet olarak nitelemektedir.⁷⁰⁰ Ertekin de İttihatçıların Türkçülüğünü teyid etmektedir. Ama Osmanlı’da Türklüğün keşfi nispeten yenidir.

⁶⁹⁷ Güngör, *a.g.e.*, s. 212

⁶⁹⁸ Karpat, *Osmanlıdan Günümüze...*, s. 25

⁶⁹⁹ Bayraktutan, *a.g.e.*, s. 119-120

⁷⁰⁰ Uçar, *a.g.e.*, s. 117

Türkçülük, Osmanlı'nın ızdırar halinden kendini kurtararak bilimsel-edebi-kültürel çerçevelerden siyasal alana doğru kısa zamanda hareket etmiş ve Balkan savaşlarından sonra İttihatçılar Türkçülüğü Osmanlı devletinin ilan edilmemiş bir ideolojisi olarak uygulamaya koymuşlardır.⁷⁰¹ Karpat da İttihatçıların Türkçülüğünü teslim etmektedir. Karpat'a göre dışarıdan bakıldığında iktidar partisi (İTC), Osmanlıcılığı resmi ideoloji olarak benimsemiştir. Osmanlıcılık, ırkı, dini veya etnik kökeni gözetilmeksizin tüm Osmanlılara eşit vatandaşlık hakkı tanınması düşüncesi üzerine kurulmuş olduğu halde iktidar partisi aslında daha özgün bir ideolojiyi biçimlendirmekle meşguldür. Bu ideoloji milliyetçiliktir. Milliyetçilik politik açıdan antiemperyalizmin, ekonomik alanda ise devletçiliğin benimsenmesi ve bu ikisine Türkçülüğün eklenmesiyle meydana gelmektedir.⁷⁰² Bunlara rağmen sonraki dönemlerde, İttihat ve Terakki Cemiyeti hakkında Ömer Seyfeddin, Atsız ve Güngör'ün de içinde olduğu pek çok milliyetçi/muhafazakâr aydın farklı düşünmekte ve ağır şekilde eleştirmektedir.

Ömer Seyfettin İttihatçıların Türkçülüğü konusunda farklı düşünmektedir. Ona göre İttihat ve Terakki'nin bir ruhu, bir mefkûresi vardı ve bu ruh çağın ihtiyaçlarına uymuyordu. İttihat ve Terakki, Babıâli'de bulunduğu Osmanlılık mefkûresine uzun zaman sadık kaldı. Osmanlılık, Türkiye'de yaşayan bütün milletleri inkâr ediyor, herkesi, her ferdi *Osmanlı* kabul ediyordu. Ömer Seyfettin daha da ileri giderek, İttihatçıların Türklerin milliyet cereyanına da mani olmaya kalktıklarını, Türkçü olmadıkları için yani milliyeti kabul etmedikleri için iflas girdabına dolandıklarını iddia etmiştir.⁷⁰³ Ömer Seyfettin'in İttihat ve Terakki hakkında gerçek olmayan bu ithamlarının sebebini makalenin yazıldığı 1919 şartlarına bağlamak doğru olacaktır. İstanbul'un İtilaf devletlerinin işgali altında olduğu ve İttihatçıların savaş suçlusu olarak yargılanıp sürgüne gönderildiği bir dönemde hem İttihatçıları günah keçisi ilan etmenin kolaylığının hem de tutuklanma ve sürgüne gönderilme korkusunun etkisi olmalıdır.

İttihat ve Terakki hakkında olumsuz düşüncelere sahip bir başka milliyetçi

⁷⁰¹ Orhangazi Ertekin, "Cumhuriyet Döneminde Türkçülüğün Çatallanan Yolları", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4, Milliyetçilik*, (Ed.: Tanıl Bora-Murat Gültikengil), İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 351

⁷⁰² H. Kemal Karpat, *Türk Siyasal Tarihi; Siyasal Sistemin Evrimi*, (Çev.: Ceren Elitez), Timaş Yayınları, İstanbul 2015a, s. 13

⁷⁰³ Seyfettin Ömer, *Bütün Nesirleri*, (Haz.: Nazım Hikmet Polat), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2016, s. 706-707

aydın Erol Güngör'dür. Güngör'e göre aşağılık kompleksine sahip İttihatçı aydınlar hem kendini aşağı görmeyi hem de bu kompleksi yenecek tedavi mekanizmalarını Avrupa'dan öğrenmiştir. Güngör'e göre İmparatorluğun Balkan topraklarını Yunanlılara ve Bulgarlara verenler İttihatçı münevverlerdir. Bunlar küçük Balkan kavimlerine bir kurşun atmadan yenilecek kadar yüreksiz çıkmışlar, İttihatçıların safsatalarıyla hiç ilgisi olmayan halk çocukları ise bin yıllık tarihlerinden aldıkları güçle Çanakkale'de, Gazze'de, Galiçya'da, Kafkaslarda, Sakarya'da ve Dumlupınar'da çarpışarak kendi haysiyetleriyle birlikte hasta münevverlerini de kurtarmışlardır.⁷⁰⁴ Bu aşağılayıcı ifadelerin Türkiye'de pek çok ideolojik çevrenin her birinin farklı gerekçelerle oluşturdukları İttihat Terakki'ye yönelik nefretin ortak yanı olduğunu belirtmek gerekir. En başta söylemek lazım ki, muhafazakâr milliyetçiliğin önemli isimlerinden biri olan ve pek çok çevrenin önemli bir sosyal bilimci olarak kabul ettiği Güngör'ün İttihat ve Terakki hakkındaki bu iddiaları tarihi gerçeği yansıtmamaktadır. Bu suçlayıcı ifadeleri sadece bilgi eksikliğine bağlamak da durumu açıklamaya yetmeyebilir. Balkan devletlerinin daha İttihat ve Terakki'nin adı bile yokken bağımsızlıklarını kazandıkları konuyla hiç ilgisi olmayanların bile bileceği bilgiler arasında yer alır. Kastedilen 1912 tarihli I. Balkan Savaşı ve Osmanlı ordusunun yeni bağımsızlığına kavuşmuş küçük devletler karşısında aldığı ağır yenilgi ve kaybedilen topraklar ise bunun bütün sorumluluğunu İttihat Terakki üzerine yıkmak insaf sınırlarını aşan bir itham olsa gerekir. İttihat Terakki bu ağır yenilgi üzerine ordunun komutasını ve siyasal iktidarı ele almış, bu esnada Balkan devletlerinin kendi aralarındaki anlaşmazlıktan yararlanarak Edirne'yi bir oldubittiyle geri almıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda her cephede çarpışarak *kendi haysiyetiyle birlikte münevverlerin haysiyetini de kurtaran ordu*, İttihat ve Terakki kadrolarının, komutayı devraldıktan sonra kısa süre içinde meydana getirdikleri ordudur. Milli Mücadele de bu ordunun kalıntılarıyla yapılmış ve kazanılmıştır. Güngör'ün İttihat Terakki'ye yönelik bu haksız eleştirisinin esas sebebinin II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesiyle ilgili olduğunu tahmin etmek yanlış olmayacaktır. Ayrıca Güngör, padişahın devraldıkları otoriter bir anlayışla İttihatçıların Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak politikasını uyguladıklarını iddia etmektedir. Ona göre iktidarda kim olsa aynı politikaları benimsemek zorundaydı. Hem bu düşünceler meşrutiyetle birlikte ortaya çıkmamıştı, hem de daha

⁷⁰⁴ Güngör, *a.g.e.*, s. 67

II. Abdülhamit'ten beri başarıyla uygulanan İslamcılık siyaseti, dünyada güçlenen milliyetçiliğin etkisi sonucu yapılan kültür milliyetçiliği ve batılılaşma çabaları vardı. Yine Güngör'e göre, Enver Paşa'nın Türkistan'da gördüğü itibar Türkçülüğünden değil Osmanlı hanedanının damadı ve eski Erkan-ı Harbiye nazırı olmasından kaynaklanmıştır.⁷⁰⁵

Türkçülük/Türk milliyetçiliği düşüncesine hizmet etmek amacıyla kurulan derneklerden birisi de İTC'nin lider kadrosu arasında yer alan Dr. Nazım Bey'in, İzmir'de kurduğu Halka Doğru Cemiyeti'dir.⁷⁰⁶ Halka Doğru Cemiyeti ve yayın organı olan Halka Doğru dergisi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yan kuruluşu olarak Türkçülüğün Anadolu'nun her tarafına yayılmasına ve gelişmesine hizmet etmiştir. Eyicil'e göre, Cemiyet ve Dergi, Türkçülük düşüncesinin temsilcisi ve hizmetçisi olmuştur.⁷⁰⁷ Doktor Nazım'ın kurduğu derneğe ve onun yayın organı olan dergiye Halka Doğru adını vermesi bilinçli bir tercihin ürünüdür ve Türkçülük/Türk milliyetçiliği hareketinin, Ziya Gökalp, Ömer Seyfeddin gibi çok sayıda güçlü ideoloğunun da savunduğu halkçılık yönünü vurgulaması bakımından önemlidir. Güngör'ün de tespit ettiği gibi, Halka dönüş hareketleri Türkiye'de milliyetçilik hareketinin de başlangıcını teşkil etmektedir. Özellikle İkinci Meşrutiyet döneminde Türk milliyetçileri halk ve aydın kültürleri arasında birlik yaratmak amacıyla milli kültürün en önemli yapıcılarında biri olan Türk dilini yeni bir zihniyetle işlemeye başlamışlardır. Güngör, Türkçecilik hareketini Türk milliyetçiliğinin başarılı bir hamlesi olarak gördüğünü, çünkü milliyetçiliğin amacının, milli kültürün aydınlar elinde işlenmiş ve gelişmiş örneklerini halk kitlesine mal edebilmek olduğunu belirtir.⁷⁰⁸

Türk milliyetçiliği düşüncesine doğrudan ve dolaylı hizmet eden kuruluşlardan birisi de İstanbul'daki Özbekler Tekkesi'dir. Tekkenin şeyhi bugünkü Özbekistan'ın Buhara şehrinden geldiği için Buharalı denilen Süleyman Efendi'ydi. Tekke aynı zamanda Orta Asya ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki ilişkilerin de bir göstergesi olarak; Mekke'ye ve Medine'ye hac ibadetini yapmak üzere giden Özbek hacıların hac yolu üzerindeki önemli konaklama yerlerinden biriydi. Tekke,

⁷⁰⁵ Güngör, *a.g.e.*, s. 206

⁷⁰⁶ Eyicil, *a.g.e.*, s. 147

⁷⁰⁷ Eyicil, *a.g.e.*, s. 148

⁷⁰⁸ Güngör, *a.g.e.*, s. 42

Kurtuluş Savaşı'nda silah ve mühimmatın gizli yollarla Anadolu hareketine taşınması için bir araç olarak da kullanılmıştır.⁷⁰⁹

3.2.2. Oryantalizm ve Türkçülük

Türkçülüğün/Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkıp yayılmasına yol açan etkenlerden birisi de Batı'da Doğu toplumları ve tarihleri hakkında yapılan çalışmalardır. Esas olarak Doğu'yu daha iyi tanımayı ve bu yolla sömürgecilik faaliyetlerini kolaylaştırmayı amaçlayan ve *Oryantalizm/Şarkiyatçılık* olarak adlandırılan bu çalışmalar ironik bir biçimde Doğu'da sömürgeci Batı karşıtı milliyetçi hareketlerin ortaya çıkmasının da en önemli sebeplerinden birisini oluşturmaktadır. Bu çalışmaların bir kısmı doğal olarak Yakın ve Orta Doğu'nun en eski ve önemli halklarından birisi olan Türkleri ve tarihlerini de kapsamaktadır.

Türkçülüğün/Türk milliyetçiliğinin önemli ideologları arasında yer alan Akçura'ya göre Şark sorunu, sömürge sorununun bir parçasından ibarettir. Yalnız medeniyet açısından geri olan mesela Orta Afrika ülkelerini değil, medeniyetçe belirli bir seviyeye ulaşmış ülkeleri de ağır sanayiye sahip olmamaları dolayısıyla sömürgeleştirme amacı gütmüşlerdir. Sonuç itibariyle, doğuda bulunan İslam ülkelerinde veya uzak doğuda bulunan Çin ve Çin'e benzeyen Çin Hindistan'ında, sömürgeler oluşmuştur. Bu bölgeler, gelişmişlik açısından Orta Afrika ülkeleri gibi olmasalar da Avrupa'nın yüksek sanayi ülkeleri gibi de değildirler. Batılı sömürgeci ülkeler, bu bölgelerden de ham madde almak, sanayi ürünü satmak istemişlerdir. Bu suretle sömürge meselesinin tamamlayıcısı olarak bir Yakın Doğu, bir Uzak Doğu sorunu gündeme gelmiştir. Asya'nın batısında Avrupa'nın doğusunda bulunan ülkeler Yakın Doğu sorununun alanıdır. Yakın Doğu sorununa kısaca *Şark Meselesi* de denilebilir; çünkü Avrupalılar, ilk önce buralar ile uğraşmaya başlamışlardır.⁷¹⁰

Akçura, tarihi açıdan Şark meselesinin sınırlı anlamıyla ve 18. yüzyıldan itibaren tanımlanabileceğini söylemektedir. Bu anlamda Şark Meselesi, ağır sanayiye sahip Avrupa devletlerinin kendilerine ham madde sağlayacak bir yer olarak Türkiye'yi veya kendi sermayeleri altında kaynaklarını kontrol etmek bu arada da Türkiye'de milli büyük sanayinin doğmasına çeşitli engeller çıkarmak istemeleridir.

⁷⁰⁹ Uzer, *a.g.e.*, s. 20

⁷¹⁰ Akçura, *Muasır Avrupa'da...*, s. 276-77; ayrıca bakınız, W. Edvard Said, *Şarkiyatçılık*, (Çev.: Berna Ülner), Metis Yayınları, İstanbul 2017.

Bu amaçla kullandıkları araçlar kapitülasyonlar olmuştur.⁷¹¹

Akçura'ya göre Şark Meselesi genel sömürgecilik sorununun bir parçasından ibarettir ve bu açıdan tamamen Türk coğrafyasıyla ilgilidir.⁷¹²

1- Şark Meselesi, Hıristiyan Avrupa milletlerinin Müslüman Şark milletlerini, iktisadi ve siyasi nüfuz ve hüküm altına almak amacından doğan siyasi ve tarihi sorunların toplamıdır.

2- Şark Meselesi, Avrupa devletlerinin Osmanlı ülkesini çeşitli açılardan kontrol etme emellerinden ve Osmanlı devletinin yönetimi altında bulunan milletlerin birer birer bağımsızlık istemelerinden doğan tarihi meselelerin toplamıdır.

Şark meselesinin ilgi alanlarının en önemlilerinden birisi Türkistan olarak bilinen Orta Asya'dır. Himalayalar ve Altay Dağları, Hazar Denizi ve Tanrı Dağları arasındaki bölge olarak tanımlanabilecek olan Orta Asya'nın Avrupa kamuoyunun dikkatini çekmeye başlaması 19. yüzyılın ikinci yarısında Rusların bölgeyi işgal etmesiyle olmuştur.⁷¹³ Sömürgeciliğin en önemli araçlarından birini oluşturan, sömürge bölgesinin halklarının kültürünü ve tarihini öğrenmeye yönelik çalışmalar Türkolojinin ortaya çıkmasının ve gelişmesinin en önemli sebebinin olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'da başlayan Türkoloji araştırmaları Türk milliyetçiliğinin doğuşunu etkileyen unsurlardan birisidir.⁷¹⁴ Avrupa genelinde Macar ve Rus araştırmacıların özel katkılarını içeren Türkoloji çalışmalarının sağladığı birikim Rusya'da Türkçülük akımını beslerken Osmanlı Türkleri içinde de önemli bir başlangıç noktası olmuştur.⁷¹⁵ Bu çalışmalarla, Osmanlı ve İslam öncesi kahramanlık, güç, coşkunluk ve askeri ve bilimsel başarılarla dolu bir Türk tarihi dilbilimsel ve tarihsel olarak vurgulanmıştır. Bu çalışmalar sayesinde Türkler kendilerini, yakın tarihin yükünden ve siyasi başarısızlıklarından kurtulmuş hissetmeye başlamışlar ve kendi tarihlerinde Araplar, İranlılar, Yunanlılar ve diğer Avrupalılar karşısında milli kimliklerini de açığa çıkaran saf ve masum bir çağ

⁷¹¹ Akçura, *a.g.e.*, s. 277

⁷¹² Akçura, *a.g.e.*, s. 278-282

⁷¹³ Nizam Önen, *İki Turan, Macaristan'da ve Türkiye'de Turancılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 35

⁷¹⁴ Viladimir Minorsky, "Turan", *Encyclopedie de l'Islam*, Cilt IV, s. 927; Oba, *a.g.e.*, s. 122

⁷¹⁵ Günay Göksoy Özdoğan, "Dünyada ve Türkiye'de Turancılık", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4, Milliyetçilik*, (Ed.: Tanıl Bora-Murat Gültikengil), İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 389

keşfetmişlerdir.⁷¹⁶ Bu çalışmaların bir sonucu olarak Osmanlı sınırları dışında yaşayan Türk asıllı topluluklarla etnik-kültürel ve dilsel akrabalık ile İslamiyet öncesine dayanan ortak tarihsel bağların keşfedilmesi yüzyılın ikinci yarısından sonra gündeme gelmiştir.⁷¹⁷ Türklerin Anadolu'ya gelmeden önceki tarihleri gibi, Asya'da kalmış diğer Türk topluluklarının tarihleri de, Türkçülük hareketiyle birlikte ilgi konusu olmuştur.⁷¹⁸

Akçura, Türkçülük ve Türklük fikirlerinin, Abdulaziz'in saltanat döneminin ortalarına doğru Batı Türkleri arasında görülmeye başlamasını Türklerin Batı fikir ve ruhu ile tanışmalarının yanında Batı'da ortaya çıkarak Doğu dünyasını, özellikle de Türkleri bütün yönleri ile inceleyen De Guignes, Sivestre de Sacy, Abel de Remusat ve Arthur Lumley Davids gibi *oryantalistlerin* eserlerini okumalarının etkisine bağlamak gerektiğini söylemektedir.⁷¹⁹

Oryantalist Türk dili araştırmalarının önde gelen örneklerinden biri, 1832'de Londra'da *Türk Dilinin Bir Dilbilgisi*'ni* yayınlayan Arthur Lumley Davids'dir. Türklerin uygarlığını ve kahramanlığını anlattığı kitap yalnızca Genç Osmanlı hareketinin önemli üyelerinden biri olan Ali Suavi'nin değil, yirminci yüzyılın başlarındaki milliyetçilerin üzerinde de etkili olmuştur. Davids kitabında, Türkleri Moğollara bağlı olmayan ve dolayısıyla Avrupa milletler ailesinin bir parçası olan Kafkas ailesinin bir parçası olarak görmektedir.⁷²⁰

Bu tür eserlerin bir diğeri, Fransız Joseph de Guignes tarafından yazılan *Historie générale des Huns, des Mongols et autres Tartars Occidentaux* (1756-58) adlı kitaptır. Joseph de Guignes, kitabında Türkleri, Tatarlar, Moğollar ve Bulgarlar gibi birçok halk grubunun atası olarak tanımlamış ve Türklerin yüzyıllar boyunca gösterdikleri askeri yeteneği ve cesareti övmüştür. Süleyman Paşa tarafından Türkçe olarak 1876 yılında yayımlanan ve harp okullarında okutulması düşünülen *Tarih-i Alem* adlı kitap büyük oranda Joseph de Guignes'in kitabıdır. Kitap II. Abdulhamit

⁷¹⁶ Uzer, *a.g.e.*, s. 2

⁷¹⁷ Özdoğan,, *Dünya'da ve Türkiye'de...*, s. 393

⁷¹⁸ Güngör, *a.g.e.*, s. 208

⁷¹⁹ Akçura(oğlu), *a.g.e.*, s. 34

* A Grammar of the Turkish Language with a Preliminary Discourse on the Language and Literature of the Turkish Nations: Copious Vocabulary, Dialogues, A Collection of Extracts in Prose and Verse, and Lithographed Specimens of Various Ancient and Modern Manuscripts, London 1832

⁷²⁰ Uzer, *a.g.e.*, s. 18

tarafından yasaklanmış ve ancak 1911 yılında tekrar basılabilmektedir.⁷²¹

Bu etkilenmelere 1848 devrimlerinden sonra Osmanlı ülkesine sığınan Macar ve Leh mültecilerin Orta Avrupa'nın romantik milliyetçilik düşüncesini Osmanlı'ya taşımaları da eklenebilir.⁷²² Kültürel-bilimsel milliyetçiliğe katkı yapan bir diğer kişi de, asıl adı Konstanty Borzeczki olan Leh asıllı Mustafa Celâleddin Paşa'dır. 1848 devrimlerinin ardından 1849'da Osmanlı İmparatorluğuna sığınan ve İslam'ı kabul eden Mustafa Celâleddin Paşa, Kırım Savaşı'nda (1853-56), Girit Savaşı'nda (1867) ve karnından yaralanarak altı ay sonra şehit olduğu Hersek'teki Karadağ Savaşı'nda (1875) Osmanlı ordusunda subay olarak görev yapmıştır. Bir kartograf ve ressam olan Celâleddin Paşa 1869 yılında yayınladığı *Les Turcs, anciens et modernes (Eski ve Yeni Türkler)* adlı kitabında, Türklerin *Touro-Aryenne* olarak adlandırılan Avrupa halkının bir parçası olduğunu ileri sürmüştür. Bu yüzden Batılılaşma, Avrupalılara bağlı olan Türkler için mantıklı bir seçim olmuştur. Atatürk'ün bu kitaba hayran kaldığı ve Türkçeye çevrilmesini istediği dikkat çekicidir.⁷²³ Kitap Sultan Abdulaziz Han'a ithaf edilmiştir. İstanbul'da basılan ve Osmanlı Devleti'nin kalıcılığını sağlamak ve vatandaşlarının refahını artırmak için devlet tarafından nelerin yapılması gerektiğini anlatan 362 sayfalık kitap Sultan'a sunulmuş bir rapora benzemektedir. Bununla birlikte Türklük bakış açısından çok dikkat çekici konuları içine almaktadır. Eski ve Yeni Türkler kitabının tarih bölümünde, Fransız, Alman, Rus ve Leh kaynaklarına dayanılarak Türklerin dünya tarihinde çok önemli bir yerlerinin olduğu ispata çalışılmıştır.⁷²⁴

İlk Türkoloji araştırmalarında önemli bir kişi de Leon Cáhún'dur. Cáhún, 1896 yayınlanan *Introduction l 'histoire de l'Asie* (Asya Tarihine Giriş) adlı kitabında Mustafa Celâleddin Paşa'nın aksine, Turanî halkların (Türkler, Moğollar, Finler ve Japonlar da dâhil olmak üzere) dünya fatihleri olduğunu Cengiz Han'ı üzerinden ispatlamaya çalışmıştır. Dolayısıyla Türkler ve Avrupalılar arasındaki bağ iddiasını önemsememiş, Turanîlerin olumlu özelliklerini vurgulamıştır. Gökalp, 312'de (1896) İstanbul'a geldiği zaman aldığı ilk kitabın Leon Cáhún'un bu kitabı olduğunu

⁷²¹ Özdoğan, *Turan'dan "Bozkurt'a"...*, s. 60-61

⁷²² Önen,, *İki Turan...*, s. 96-97

⁷²³ Uzer, *a.g.e.*, s. 18-19

⁷²⁴ Akçura(oğlu), *a.g.e.*, s. 28

söylemektedir. Gökalp'e göre kitap adeta Pantürkizm mefkûresini teşvik etmek üzere yazılmış gibidir.⁷²⁵

Finlandiyalı dil bilimci M. A. Castrén'in 1850 yılında yayımladığı, *Über die Personalsuffixe in den altaischen Sprachen (Altay Dillerinde Zamir Ekleri)* adlı çalışması Batı'daki Doğu çalışmaları açısından önemlidir ve Türkçe'nin de içinde olduğu Ural-Altay dil grubu hakkında yapılan ilk çalışmadır. Castrén, aynı zamanda doktora tezi olan bu çalışmada, Ural-Altay dillerinin hepsine birden Altay adını verir ve *Fin-Ugor, Samoyed, Türk-Tatar, Moğol ve Tunguz* dili olarak 5 gruba ayırır. Castrén'in asıl amacı, bu dil ailesine giren dillerde zamir ekleri bakımından belli bir benzerliğin olduğunu ortaya koymaktır. Castrén amacına ulaşmış, ancak Ural-Altay dillerinin akrabalığı konusunda kesin bir hüküm vermemiştir. Hatta bu dillerin akraba diller olarak görülemeyeceğini ileri sürmüştür.⁷²⁶

Batı'da Türk kimliğine ve Türkolojiye yönelik ilginin arttığını gösteren ve bu ilgiyi artıran çalışmalardan birisi de Alman dilbilimci Friedrich Max Müller'in, 1855'te Londra'da basılan; *Üç Dil Ailesi; Semitik, Aryan, Turanian* adlı kitabıdır. Müller bu kitapla, varlığı bilinen ve kabul edilen Semitik ve Aryan dillerine ek olarak *Turanian* dil grubunu da eklemiştir.⁷²⁷ Avrupalı bilim adamları-araştırmacılar tarafından yapılan Turan halkları ve dilleri hakkındaki tartışmalar, bilinçli olsun olmasın Türk edebiyatında milli duyguların ortaya çıkmasına, Türk kimliği bilincinin ve Türk milliyetçiliği düşüncesinin gelişmesine katkıda bulunmuştur.

Türk kimliği ve Türklerin Orta Aya geçmişi ile ilgili en heyecan verici gelişme Orhun Yazıtlarının okunmasıyla ortaya çıkmıştır. Gerçekten de bugünkü Moğolistan sınırları içinde yer alan Göktürk-Orhun Yazıtlarının, Danimarkalı bilim adamı Wilhelm Thomsen tarafından 1893'te çözülmesi, Türk milli bilincinin yükselişinde bir dönüm noktası oluşturmaktadır. Bu keşif, Türk milliyetçiliğinin yükseldiği bir dönemde İç Asya'da daha sekizinci yüzyılda Türk dilinin ve milli bilincinin var olduğu biçiminde yorumlanmıştır.⁷²⁸

Batının Türk milliyetçiliği üzerindeki etkisi sadece Türkoloji araştırmalarıyla

⁷²⁵ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları...*, s. 29

⁷²⁶ Ahmet Temir, "Ural-Altay ve Dilleri", <http://turkoloji.cu.edu.tr/CAGDAS%20TURK%20LEHCELERI/temir.pdf>, Erişim Tarihi: 21.05.2019

⁷²⁷ Uzer, *a.g.e.*, s. 19

⁷²⁸ Uzer, *a.g.e.*, s. 19

sınırlı kalmamış, dil ve tarih araştırmalarını esas alan Alman ekolü, Slavlara, Macarlara, Romenlere, Yunanlılara, İtalyanlara etki ettikten ve belli bir sonuç meydana getirdikten sonra Macarlar, Ruslar ve Fransızlar aracılığıyla Türkler ve özellikle Osmanlılar arasında yayılmaya başlamıştır.⁷²⁹ Türk edebiyatı, on dördüncü yüzyılın başında Osmanlı Devleti'nin kurulmasından önce var olan eski Türk tarihini keşfetmekten büyük bir memnuniyet duymuştur.⁷³⁰ Avrupa'da gelişen ve XIX. yüzyılda milliyetçi hareketlerin doğmasına yol açan millet fikri Avrupalılarla ve Avrupai fikirlerle temas kuran Türk aydın ve devlet adamları tarafından görmezlikten gelinemezdi. Tabiki burada milliyetçiliğın esası belli bir bölgede kurulu bir millet kavramına dayanıyordu. Tanzimat liderleri de Osmanlılık doktrinlerini Osmanlı vatanına ve Osmanlı hanedanına bağlılık temeli üzerine kurmayı ümit etmişlerdi.⁷³¹ Bununla beraber Avrupa milliyetçiliğının diğer yönleri, Türkleri değişik yollarla çekmiştir.⁷³²

Yeni milliyetçi yahut ırkçı teorileri uygulamak için Türk milli benliğinin yeniden canlandırılması ve Türk kelimesine itibar kazandırılması gerekiyordu. Avrupalılar Türklerle bu noktada da asıl ilham kaynağı olmuşlardır. Türkler, Türk ve Türkiye terimlerini kullanmazlarken Avrupalılar Osmanlılardan bahsederken uzun süredir Türkler ve Türkiye kelimelerini kullanıyorlardı. Aslında bu terimler sadece Türkçe konuşanları değil, İmparatorluk sınırları içinde yaşıyan diğer Müslümanları da içine alıyordu. Dış dünya ile gelişen ilişkiler sonucu Türk devlet adamları ve aydınları bu terimlere alıştılar.⁷³³

Türklerin Osmanlı/İslam öncesi geçmişlerinin çalışmalarla ortaya çıkarılması, Osmanlı sınırları dışında yaşıyan Türklerin siyasal ilgi kapsamına alınmasına yol açmış, *Türklerin Birliği* fikrinin ortaya çıkmasını ve destek bulmasını sağlamıştır. Türklerin birliği düşüncesi *Pantürkizm* veya *Turancılık* olarak adlandırılmaktadır. 1830'larda Ural-Altay dilleri üzerine dilbilimsel çalışmalarda ortaya çıkan Turan kavramı 1890'larda akademik ilgi derlemenin çok ötesinde yeni bir siyasal-ideolojik içerikle Panturanizm olarak belirdi.⁷³⁴ Başlangıçta daha çok Batı'da gelişen Türkoloji

⁷²⁹ Akçura, *Tarih-i Siyasi...*, s. 515

⁷³⁰ Uzer, *a.g.e.*, s. 16

⁷³¹ Kushner, *a.g.e.*, s. 24

⁷³² Kushner, *a.g.e.*, s. 25

⁷³³ Kushner, *a.g.e.*, s. 27

⁷³⁴ Özdoğan, *Dünya'da ve Türkiye'de...*, s. 389

ve fiziksel antropoloji çalışmalarının dil, tarih ve ırk ekseninde ortaya koyduğu bu yeni bakış açısı, Rusya’da Türk kökenli aydınlar arasında şekillenmeye başlayan Türkçü kültürel ve siyasal tezler ile Macaristan’da yoğunluk kazanan Turan bağlantılı Türklük araştırmalarıyla özel bir nitelik kazandı.⁷³⁵

Avrupa bilim dünyasına Vámbéry, Kúnós, Redhouse, Gibb, Goldzicher, Germanus, Nemeth gibi önemli isimleri kazandırmış olan Macar şarkiyatçılığının bir kolu 19. yüzyılın son yıllarında Turancı düşünüşün ortaya çıkmasında önemli katkılar sağlamıştır. Avrupa’nın en eski Türkoloji ve ilk Fin-Ugor kürsüsünü Budapeşte’de oluşturan Macarların, Türkolojinin gelişiminde ve Türk milliyetçiliğinin oluşumundaki yerleri belirgindir. Özellikle ünlü Yahudi asıllı Macar Şarkiyatçı Arminius Herman Vámbéry’nin Türk tarihi ve dili üzerindeki çalışmaları Osmanlı aydınları üzerinde, milliyetçiliğin gelişimi sırasında çok etkili olan bir kaynaktır.⁷³⁶

İlk kez 1839’da Fince, Türkçe, Macarca ve Moğolca’nın içinde bulunduğu dil ailesini tanımlamak üzere Turan teriminin kullanıldığı ve 1870’de Budapeşte Üniversitesi’nde, Arminius Vámbéry’nin başkanlık ettiği, dünyanın ilk Türkoloji kürsüsünün kurulduğu Macaristan, 1890’dan sonra Ural-Altay ve Turan araştırmalarının *Mekke*’si haline gelmişti. 20. yüzyılın başlarından itibaren de hem Osmanlı hem de Rusya kökenli Türkçüler ile Macar Türkologları arasında, daha önce Vámbéry’nin Osmanlı ve Rusya ziyaretleriyle başlayan fikir alışverişi yoğunlaşmıştır.⁷³⁷

Batıdaki milliyetçi gelişmeler ve Türklerin tarihine ve kültürüne yönelik çalışmalar sadece Osmanlı/Türkiye aydınlarını değil Osmanlı/Türkiye Türkleri dışındaki Türk aydınlarını da etkilemiştir. Arsal ve yakın arkadaşı Yusuf Akçura’nın 1900’lerin başlarında Paris’teki şarkiyatçıların derslerinin etkisinde kalarak Türk tarihine ilgi duymaya başlamaları, Türk milliyetçiliğinin izlediği *Avrupa kaynaklarından öğrenme* seyrini yansıtmaktadır. Arsal’ın dil konusuna ilgisi de, Rusya’da Türkoloji’nin kurucusu sayılan Wilhelm Radloff’un etkisiyle

⁷³⁵ Özdoğan, *a.g.e.*, s. 393-394

⁷³⁶ Nizam Önen, “Turan’a İki Farklı Yol: Macar ve Türk Turancılıkları ”, *Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce Cilt 4, Milliyetçilik*, (Ed. Tanıl Bora-Murat Gültikengil), İletişim Yayınları, İstanbul2009, s. 406

⁷³⁷ Özdoğan, *a.g.e.*, s. 394

başlamıştır.⁷³⁸ Batıda Oryantalizm/Şarkiyatçılık kapsamında yapılan ve Türklere odaklanan çalışmalar Osmanlı Türkiyesinde ve Türkistan'da Türklerin İslam öncesi geçmişlerine ve kültürlerine ilgiyi artırmış, bunlardan haberdar olan Türk aydınlarının Türklük bilinci kazanmalarına ve milliyetçi bir söylem edinmelerine katkı sağlamıştır.

3.2.3. Milliyetçi Ayaklanmalar, Yeni Milli Devletler ve Türkçülük

Osmanlı İmparatorluğu'nda, imparatorluğu kurtarma ve Türk kimliği temelli homojen bir nüfus yaratma ideolojileri olan Osmanlıcılığın ve İslamcılığın kısmi başarılarına rağmen genel olarak başarısız kalmaları Türkçülük fikrinin daha açık ve cesaretle dile getirilmesine imkân sağlamıştır. Bu başarısızlık algısının temel sebebi ise İmparatorluk bünyesindeki Hıristiyanların ve Türk olmayan kimi Müslüman unsurların milliyetçi duygular doğrultusunda peyderpey İmparatorluktan kopmasıdır. Özellikle Balkanlarda gerçekleşen hızlı bağımsızlık süreci ve Müslümanlara yönelik düşmanca tavırlar Müslüman-Türk unsurlarda hayal kırıklıklarına hatta travmalara yol açmıştır. Gökalp'e göre, Tanzimat'ın getirdiği Osmanlıcılık Türklüğün yüzüne aldatıcı bir örtü çekmiş, Meşrutiyet'ten sonra da bu örtüye daha çok önem verilmesi başta Hıristiyanlar olmak üzere diğer unsurların, *bizi Türkleştirmek istiyorsunuz* diye feryat etmelerine yol açmıştır. Bu durum Hıristiyan unsurlarda özerklik-bağımsızlık emeline dönüşürken Türk olmayan Müslüman unsurlarda da milliyet bilincinin ortaya çıkmasına yol açmıştır. Gökalp'e göre, gerçekten de Osmanlılaştırarak unsurların birliğini koruma siyaseti Türkleştirmek için gizli bir araçtan ibaretti.⁷³⁹ 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iktisadi açıdan yarı-sömürgeleşen Osmanlı İmparatorluğu, bir yandan Avrupa devletlerinin baskısı, diğer yandan İmparatorluğa bağlı halkların, milliyetçi akımların etkisiyle ayrılıkçı eğilimlere girmesi dolayısıyla kendi iç birliğini sağlamada büyük zorluklarla yüz yüze kalmıştır.⁷⁴⁰ Osmanlı Devleti'ndeki Osmanlıcılık ve İslamcılık politikalarını gözden düşüren ve Türkçülüğü modern Türkiye için uygulanabilir tek seçenek olarak bırakan siyasi gelişmeler Rumlar, Sırlar, Arnavutlar ve daha sonra Arapların bağımsızlık

⁷³⁸ Yüksel Taşkın, "Anti-Komünizm ve Türk Milliyetçiliği: Endişe ve Pragmatizm", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4; Milliyetçilik*, (Ed.: Tanıl Bora-Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul 2009b, s. 496-97

⁷³⁹ Ziya Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016a, s. 40-43

⁷⁴⁰ Önen, *İki Turan...*, s. 95

hareketlerinde doruğa çıkmıştır.⁷⁴¹ Balkanların Hıristiyan etnik milliyetçiliğinin ilk hedefi Müslümanlar –yani *Türkler*- olmuştur. Gerçekten Balkanlarda İslamiyet’i kabul eden Boşnaklar, Ulahlar, Sırlar, Hırvatlar, Rumlar vs. etnik gruplar din değiştirmekle çok daha büyük bir Müslüman camiasına dâhil olmuşlardır. İşte bu Rumeli Müslümanları (Türkleri) 1877/78’de ve 1912/13’te öldürülmüş veya sürgün edilmiştir. Bu dini-ırkçı milliyetçiliği körükleyen ve askeri güçle destekleyerek fiiliyata sokan ülke ise Rusya olmuştur. Rusya, kendisine ruhen yakın milletler var edip bunları balkanlarda kendi emperyalist amaçlarına alet etmek için, nüfusunun çoğunluğu Slav-Ortodoks Hıristiyanlardan oluşan Bulgar ve Sırp devletleri oluşturma yolunu tutmuştur. Ortodoksluk, Slav ve Bulgar milliyetçiliğinin meşrulaştırılmasında etkili olmuştur.⁷⁴² Balkanlardaki Müslüman olmayan unsurların Müslüman-Türk düşmanı milliyetçi hareketlerinin Batılı büyük güçler tarafından korunması, zaman zaman desteklenmesi Osmanlı devletinin Balkanlarda gerilemesine ve bu süreçte eski komşularının düşmanlığına maruz kalan Müslüman halkının ise travma yaşamasına yol açmıştır. Bu gerileme ve travma Müslüman, özellikle Türk/Türkleşmiş nüfus arasında Türk milliyetçiliği düşüncesinin hızlı şekilde yayılmasına yol açmıştır.⁷⁴³

3.2.3.1. Balkanlarda Milli Kimlikler, Milliyetçi Hareketler, Yeni Ulus-Devletler

Balkan milli hareketlerinin gerçek ideolojisi ve önderliği yabancı ülkelere bulunan tüccarlar arasında gelişmiştir. Bu milli hareketler kısmen Batı siyasal düşünceleriyle beslenmiş ve siyasal olarak Rusya ve diğer Avrupalı güçlerce desteklenmiştir.⁷⁴⁴ Buna rağmen Balkan milliyetçiliği, Batı Avrupa’daki milliyetçiliklerden farklı bazı özelliklere sahiptir. Dinsel ve etnik niteliklerin karışımıyla oluşan *cemaat milliyetçiliği*, yaşamsal popüler bir cemaat birlikteliği sayesinde ortak yaşam içinde var olmuşlardır. Balkan milletleri/devletleri bağımsızlık süreçlerinde kendilerine büyük destek veren Batı’ya laik oldukları güvencesini verdikleri zamanlarda dahi ısrarla dinsel-etnik milliyetçiliği

⁷⁴¹ Uzer, *a.g.e.*, s. 2

⁷⁴² Karpat, *a.g.e.*, s. 17

⁷⁴³ Türklerin Balkanlara yerleşmeleri ve çekilmeleri hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız, Yılmaz Öztuna, *93 ve Balkan Savaşları; Avrupa Türkiye’sini Kaybımız, Rumeli’nin Elden Çıkışı*, Babıali Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2012

⁷⁴⁴ Karpat, *Balkanlarda Osmanlı...*, s. 92

benimsemişlerdir.⁷⁴⁵ Balkan milli kimliklerinin oluşumunda ve bu kimliklerin milliyetçilik çağında birer bağımsız ulus-devlet olarak ortaya çıkmalarında 14. yüzyıldan itibaren bölgeyi hâkimiyeti altına alan Osmanlı-Türk devletinin yönetim anlayışının etkisi olmuştur. Bu yönetim anlayışının en önemli unsuru, bölge halklarına inanç/din özgürlüğü veren, inanç/din temelli bir idari özerkliği esas alan *millet* sistemidir.

i. Balkan Milli Kimliklerinin Oluşumunda Osmanlı Millet Sistemini Etkisi

Karpat, Osmanlıların Balkanlardaki ilerleyişi sırasında bugünkü Sırp, Bulgar vs. gibi milli varlıkların olmadığını iddia etmektedir. Osmanlılar, on dördüncü yüzyılda yavaş yavaş Balkanlara yayılırken (1361-1396), pek çoğu hâlâ aşiret aşamasında olan, herhangi bir ortak etnik-siyasal bilince ya da kendi geçmiş bilgilerine sahip olmayan çeşitli etnik gruplardan oluşmuş bir nüfus bulmuşlardır.⁷⁴⁶ Karpat'a göre, Çağdaş Balkan önderlerinin, bölgedeki *Ortaçağ* devletleri olarak atıfta buldukları siyasal yapıların on dokuzuncu yüzyıl ulus-devletleriyle nerdeyse hiçbir ortak yanı yoktu. Osmanlı-öncesi bu Balkan mülkleri/devletçikleri, başka ülkelerden gelip bu toprakları istila etmiş ve buralarda yaşamakta olan büyük Slav toplulukları üzerinde egemenlik kurmuş olan savaşçı gruplar tarafından oluşturulmuşlardı. Slavlar da buraya dışarıdan göç etmiş ve oradaki nüfusun yerini almış ya da bu nüfusla karışmıştı; Slavlar, yerli İridyalılar (yerel Dalmaçyalılar ve Arnavutlar), Yunanlılar, Latinler ya da önceki Hun ve Avar akınlarından arta kalan topluluklarla birleşmişlerdi.⁷⁴⁷

Orta Volga bölgesinde yaşayan bir Türk topluluğu olan Asparuklu (İsperik) Bulgarlar, Karadeniz'in batı kıyı bölgelerinde yaşayan Slavlar üzerinde egemenlik kurdular ve böylece sonunda 681 yılında sözde *ilk Bulgar devleti* haline geldiler. Ardından, her ikisi de İran kökenli olduğu iddia edilen Hırvatlar ve Sırp, Balkanların kuzeybatı bölgesindeki Slavları fethederek dokuzuncu yüzyılda ilk Sırp mülkünü/devletçisini kurdular. Sonunda bu fetihçi topluluklar, çok sayıda kanlı

⁷⁴⁵ Karpat, *a.g.e.*, s. 20

⁷⁴⁶ Karpat, *a.g.e.*, s. 24; Türklerin Balkanlara yerleşmesi ve Balkanların Türklüğü ile ilgili ayrıca bakınız, Halil İnalçık, *Osmanlı ve Modern Türkiye*, Timaş Yayınları, İstanbul 2016b, s. 9-41

⁷⁴⁷ Karpat, *a.g.e.*, s. 25

savaştan ve hayli zaman geçtikten sonra yönettikleri halkların içinde eritildiler.⁷⁴⁸ Bizans imparatorluğunun siyasal mirasçısı ve ardılı olan Osmanlı İmparatorluğu, Balkanlarda Bizans'tan miras aldığı etnik ve dinsel topluluklar mozağini korudu. Bizans, Slavları Hıristiyanlığa çevirerek uysallaştırmayı ve yönetmeyi denemiş fakat başarılı olamamışken Türkler her ikisinde de başarılı oldu ve inanç ile etnik kimlik arasında yeni bir ilişki oluşturarak en azından iki yüzyıl için *Osmanlı Barışını* (Pax-Ottomanica) kurabildi. Balkanlarda milliyetçilik bu ilişkiden doğdu.⁷⁴⁹ Balkan etnik/milli kimlikleri bu karışmalar, etkileşimler sonucu daha çok din/inanç farklılığına dayanan bir temel üzerine gelişmiştir.

Ortodoks Hıristiyan Balkan halklarının inanca bağlı cemaat bağlılıkları ve etnik kimlikleri dört yüz yıl uygulamada kalan *millet* sistemi altında gerçekleşmiştir. Etnik siyasal kimliğin ve buna bağlı siyasal sistemin gelişmesi Osmanlılar tarafından öngörülmemiş ve Osmanlı yönetimince teşvik edilmemiş olmasına rağmen dinsel kimlik duygularının geliştirilmesi, inanca ve inanç temsilcilerine olan bağlılıkların teşvik edilmesi millet sisteminin amaçları arasındadır. Millet sisteminin kökleri, İslam'ın geleneksel olarak Müslüman bir yönetici tarafından korunma altına alınmış ve ibadet özgürlüğü tanınmış *zımniler* olarak kabul edilen Kitap Ehli Hıristiyanlar ve Museviler kavramlarında yatmaktadır. Balkanlarda cemaatçilik-milliyetçilik ortak yaşamının bir parçası olan etnik akrabalık unsuru Osmanlı yönetimi sırasında gelişmiş ve güçlenmiştir. Hatta Ortodoks Hıristiyanlık dinsel bağları, Osmanlıların halk arasındaki dinsel bağları en önemli ayırım olarak düşünmesi ve yönetsel sistemi Hıristiyan ya da Müslüman dinsel cemaatçiliğinin serbestçe gelişmesini sağlamak üzere oluşturması nedeniyle bölge Müslümanlar tarafından yönetilirken güçlenmiştir.⁷⁵⁰ Millet sisteminin organizasyonu, dinsel bağlılık ile etnik ve dinsel farklılık bileşkesine dayanır. Belirtilmeyen şart, her büyük milletin ve bunun alt topluluklarının oldukça iyi bütünleşmiş bir topluluk oluşturmasıdır. Doğal ve beşeri bir toplumsal örgütlenme biçimi halindeki topluluk düşüncesi millet sisteminin üzerine kurulduğu temelleri sağlamıştır.⁷⁵¹

⁷⁴⁸ Karpat, *a.g.e.*, s. 25

⁷⁴⁹ Karpat, *a.g.e.*, s. 41

⁷⁵⁰ Karpat, *a.g.e.*, s. 20-21; millet sistemi hakkında ayrıca bakınız Demir, Konuralp, "Osmanlı Devleti'nde Uygulanan Adem-İ Merkezîyetçi Bir Yönetim Modeli: Millet Sistemi," *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (17), 2019, s. 411-426.

⁷⁵¹ Karpat, *a.g.e.*, s. 66

Ortodoks millet resmi olarak 1454 yılında kurulmuştur. Bu millet, Ortodoks dinsel yöneticilerinin, yani kendi idarecilerinin yönetiminde İstanbul'daki patrikhanenin yetki alanı içinde kalan Rumlar, Bulgarlar, Arnavutlar, Eflâklılar, Boğdanlılar, Rutenyalılar, Hırvatlar, Karamanlılar, Suriyeliler, Melkitler ve Arap Hıristiyanlardan oluşuyordu. 1461'de kurulan Ermeni milleti, kendi idarecilerinin yönetimi altında bulunan Ermenileri, Suriyelileri, Keldanileri, Kıptileri, Gürcüleri ve Habeşileri içermekteydi. Yahudi milleti ise Osmanlı topraklarına İspanya ve Portekiz'den akan büyük Musevi göçlerinin ardından on beşinci yüzyıl sonlarına doğru kurulmuştur. Yahudi milleti, Aşkenaziler, Balkanlarda yaşayan Rumiyaatlar ve çoğunlukla Kırım'da bulunan Karaimler gibi bütün Musevilerin sözcüsü durumuna gelen Sefardi Musevilerini kapsıyordu. Her millet, birer din adamı olan kendi önderleri aracılığıyla patrikhaneye bağlı bir dizi etnik ve dil grubundan oluşuyordu. Hem merkezde bulunan hem de yerel düzeydeki millet önderleri kendi cemaat üyeleri tarafından seçiliyorlar ve sultanın onayına tabi bulunuyorlardı. Bu işlemler çeşitli dinsel grup önderlerinin belediye ve eyalet meclislerinin resmi üyeleri haline getirildiği on dokuzuncu yüzyılda daha da yalın bir hal kazandı.⁷⁵² Her topluluk, kendi dini mahkemesine sahipti. Osmanlı millet sistemi, bu tür yargı, refah ve vergilendirme otoritesini, Ermeni ve Yahudi topluluklarına doğru öylesine genişletti ki, onların arasında dar bir seçkin denetimi ortaya çıktı. Örneğin 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı siyasi kurumu, İstanbul'da yaşayan Ermeni milletin % 7'sinin, etnik grubun belli başlı tüm kurumlarına hükmetmesini sağladı.⁷⁵³

Balkan topluluklarına din/inanç temelli özgürlük alanı veren ve onlara dini liderleri aracılığıyla yönetime katılma hakkı tanıyan millet sisteminin yanı sıra Osmanlı ekonomik sistemi ve bir bütün olarak Osmanlı'nın bölgeye getirdiği barış ve huzur ortamı da Balkan halklarının birer milli kimlik haline gelmesinde etkili olmuştur. Karpat'ın da tespit ettiği gibi, Balkanlardaki çeşitli etnik toplulukların millet haline dönüşümlerinin son derece önemli ekonomik bir boyutu da vardır. Toprak tasarruf sistemi olarak tımar ve Osmanlı gücüyle gelen görece düzen, istikrar ve barış tarımsal üretimde bir artışa neden olmuştur.⁷⁵⁴

⁷⁵² Karpat, *a.g.e.*, s. 67

⁷⁵³ Armstrong, *Milliyetçilikten Önce ...*, s. 259

⁷⁵⁴ Karpat, *a.g.e.*, s. 63

Karpat'a göre, Osmanlı devletinin kuruluş döneminde ve ilk yıllarında her hangi bir Yunan devleti bulunmuyordu, yalnızca etnik yapısı karışık bir Bizans ya da Doğu Roma imparatorluğu vardı. Türkler, Bizanslıları *Rum* yani Romalı olarak adlandırmaktaydı. Osmanlı devletinde yaşayan çok sayıda etnik ve dinsel topluluk içinde yalnızca Yunanlılar ve Türkler dinle kendi etnik ve milli kimlikleri aleyhine olacak kadar özdeşleşmişlerdi, çünkü bu milletin her ikisi de tarihsel koşulların zorlamasıyla iki evrensel dinin, Hıristiyanlık ile İslam'ın sözcüleri ve savunucuları durumuna gelmişlerdi. Haçlılar ve Roma Kilisesiyle dinsel çatışma Bizans'ın gücünü etkili bir biçimde azalttı ve Yunanca konuşan ruhbanda Katolikliğe ve Batı'ya karşı kalıcı bir dinsel kuşku ve güvensizlik duygusu bıraktı.⁷⁵⁵ Bu kuşku ve güvensizlik Katolik inancına karşı Ortodoksluğun gelişmesine ve benimsenmesine aracılık ederek inanç temelli bir milli bilincin oluşmasına hizmet etmiştir.

Armstrong, Balkan milli kimliklerinin oluşumunda Osmanlı millet sisteminin etkisini kabul etmekle birlikte, bu kimliklerin Osmanlı öncesi izleri olduğunu iddia etmektedir. Ona göre Yunan milli kimliğinin oluşumu Bizans dönemine, 7. yüzyıla kadar götürülebilir. 7. yüzyıla doğru, Asya'dan Greklerin akışı ve Slav istilacıların Latin Balkanlarına baskını, imparatorluğun geride kalan nüfusunun dengesini şiddetli bir biçimde değiştirmiştir. Tiberus'a (698-705) kadar imparatorlar arasında anadili Grekçe olan yoktur. Komnenoslar (1081-1185) tam anlamıyla Grek olan ilk yöneticilerdir. Buna rağmen Grekçe resmi kullanıma bir yüzyıl önce sızmıştı ve sadece en tepedeki yöneticiler Latince'ye hâkimdi. Sonuç olarak Jüstinyen bile yasalarının Grekçe bir versiyonunu yayımlamayı zorunlu buldu. Kısa süre sonra, törensel formüller Latince olsa da, Grekçe devletin dili haline geldi; aşamalı olarak Helenleştirilmiş alfabe ve gramatik inşa alıkondu. Bizans Kilisesi Grekçenin teşvik edilmesinde önde gelen kurum olduğundan, bu değişim seçkinlerin toplumsallaşmasını etkiledi.⁷⁵⁶ Okuryazar Bizanslıların çoğunluğu ruhbandı. Tüm toplumsal sınıflara ve devletin en uzak köşelerine dini mesajı aktaracak ruhbanların hazır olması, pek çok Hıristiyan Kilisesi'nin özel bir niteliğidir. Görece güçlü eğitim sistemiyle Bizans Kilisesi bu girişimin ilk lideriydi.⁷⁵⁷

⁷⁵⁵ Karpat, *a.g.e.*, s. 86

⁷⁵⁶ Armstrong, *a.g.e.*, s. 225

⁷⁵⁷ Armstrong, *a.g.e.*, s. 250

Kendini Roma imparatorluğunun mirasçısı, Doğu ile Batı'nın efendisi ve Müslümanlarla Hıristiyanların her ikisinin de yöneticisi ilan eden Sultan II. Mehmet Ortodoks Patrikhanesi için yeni bir statü oluşturdu ve farkında olmadan Yunanca konuşan Ortodoks nüfusun gelişimine yeni bir yön verdi. Sultan II. Mehmet patrikhaneye, kilise ve cemaat ilişkilerinde Bizans yönetimi altında hiç görülmemiş hayati bir rol ve güç kazandı. Patrik Ortodoks *milletin* başkanıydı, yani yetkileri kendi cemaati içindeki etnik grupların fiili varlıklarıyla sınırlanmış olmasına rağmen kendi cemaatinin dinsel yöneticisi durumundaki bir *millet* reisiydi.⁷⁵⁸ Patriğe yönetsel hiyerarşi içinde bir derece verilerek Osmanlı devlet yapısının bir parçası haline getirildi. Başka bir deyişle, tümü başlıca dinsel toplulukları temsil eden Ermeni Patriği, Musevi Hahambaşı ve Şeyhülislam gibi Ortodoks Patriğe de yüksek hükümet görevlisi olarak statü ve rütbe verildi ve bu konumuyla bürokratik yapıyla bütünleştirildi.⁷⁵⁹

Karpat'a göre, Osmanlı devletindeki Yunanca konuşan Ortodoks Hıristiyanların tarihi üç faktör sayesinde gelişmiştir. Bunlardan ilki patrikhane ile kendi kültürel, etnik ve dinsel ilişkileridir. İkincisi, İstanbul'daki Ortodoks Hıristiyan nüfusun görece olarak büyüklüğüdür. Üçüncüsü ve Yunan milli devleti açısından en önemli olanı patrikhanenin doğrudan etki alanı dışında seküler güç merkezlerinin gelişmesidir.⁷⁶⁰ Rum Patrikliğinin maddi ve manevi nüfuzu altında bulunan Ortodoks Osmanlı tebaası millet sistemi sayesinde ve bu sistemin uygulandığı zaman zarfında bir noktaya kadar Rumlaşmıştı ve Yunan liderler bunu biliyorlardı.⁷⁶¹ Bağımsız bir Yunan devleti kurmak amacıyla hareket eden Yunan liderler Osmanlı devletine karşı ilk etnik ayaklanmayı çıkaran topluluk olmuştur. Yunan milliyetçi ayaklanmasının hedefi bütün Balkan Hıristiyanlarını Osmanlı devletine karşı ayaklandırarak Türkleri Balkanlardan ve Ege denizinden Asya'ya sürmek; *Kostantiniyye*'yi, Bizans imparatorluğunun bu kadim başkentini ele geçirmek, Ayasofya'yı kurtarmaktı. Bu hedefe, *Büyük Fikir* (Megola İdea) diyorlardı.⁷⁶²

Karpat Ermeni milliyetçiliği ile Yunan milliyetçiliği arasında farklar olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre, Ermeni milliyetçilerin şiddete, teröre

⁷⁵⁸ Karpat, *a.g.e.*, s. 87

⁷⁵⁹ Karpat, *a.g.e.*, s. 88

⁷⁶⁰ Karpat, *a.g.e.*, s. 88

⁷⁶¹ Akçura, *Tarih-i Siyasi...*, s. 540

⁷⁶² Akçura, *a.g.e.*, s. 290-91

başvurmaları ve bunun tepkilerini Avrupa basını yardımıyla Türkler aleyhine çevireceklerini düşünmelerine karşılık Rum milliyetçileri, çok daha hesaplı ve uzun vadeli planlarla hareket ederek kendi milliyetçi gayelerine –İstanbul ve Ege bölgelerini ele geçirmek- ulaşma yolunu tutmuşlardı. Rum milliyetçilerinin kullandıkları silahlar ekonomik ve kültürel idi. 19. yüzyılın sonunda sayı bakımından Müslümanlardan çok daha az olmalarına karşılık maddi varlık ve eğitim bakımından Ege Rumları Türklerden çok daha üstün durumda idiler. Rum tüccarlar Yunanistan’dan elde ettikleri sermaye sayesinde İzmir, Ayvalık gibi şehirleri büyük ticaret ve üretim merkezi haline getirdikleri gibi bakkal, sanatkâr vs. olarak Batı Anadolu’nun her köy ve kasabasına nüfuz etmişlerdi. Karpat’a göre ekonomik güç Rumlar arasında milliyetçiliği körüklemiştir, çünkü ekonomik ve eğitim üstünlüklerini siyasi güce çevirerek Batı Anadolu’yu *Hellas*’a katma hedefi gütmekteydiler.⁷⁶³ Rum milliyetçilerinin kültürel silahları, Silogi denilen kültür cemiyetleri, her yerde kurulan Rum okulları ve gazeteler aşırı irredentist bir milliyetçiliğin aracı haline gelmişlerdi.⁷⁶⁴ Yunan milli uyanışı on sekizinci yüzyılda gelişmeye başladı ve Yunanlı önderler kendi tarihsel geçmişlerini yeniden oluşturma süreçlerinde, yalnızca Bizans tarafından şiddetle reddedilen fakat Batı’nın ilgisini çeken klasik Yunan’ın değil, aynı zamanda kendilerinden Yunan Ortodoks kimlik özelliklerinin, gerçek kişiliğin, kültürün vs. derlendiği Bizanslıların mirasçıları olduklarını öne sürüyorlardı. Tam anlamıyla *Yunan Devrimi* iki ayrı yerde iki ayrı hareket halinde başladı. Bu iki hareket köken ve toplumsal felsefeleri itibariyle birbirinden ayrı hareketlerdi. İlki Rus hükümet toplantıları sırasında kararlaştırıldı ve Çarlık ordusunun bir subayı olan Alexander Ypsilanti önderliğinde 1821’de Kırım’da başladı. Ypsilanti’nin güneye ilerleyişi, Tudor Vladimirescu ve köylülerinin Fener yönetimine karşı ayaklandığı Eflak’ta durduruldu. Sonunda Ypsilanti ayaklanması, uluslararası karışıklıklardan çekinen Ruslar tarafından inkâr edildi. Ordusu yenilgiye uğradı ve kendisi kaçmaya zorlandı. Bu olaylar, Ypsilanti’nin güneye doğru ilerleyişini durdurduğu gibi Eflak ve Boğdan’daki Fener yönetimine de son verdi.⁷⁶⁵

İkinci ve gerçekten anlamlı olan Yunan devriminin ise aslında toplumsal nedenleri vardı. Bu devrim 1821 yılında Mora yarımadasında daha çok toplumsal bir

⁷⁶³ Karpat, *Osmanlıdan Günümüze...*, s. 23

⁷⁶⁴ Karpat, *a.g.e.*, s. 24

⁷⁶⁵ Karpat, *Balkanlarda Osmanlı...*, s. 93

ayaklanma biçiminde başladı. Burada 40 bin Türk 3 milyon dönüm toprağa sahipken 360 bin Yunanlı sadece 1-1,5 milyon dönüm toprağa sahip bulunuyordu. Bundan başka çok sayıda Arnavut bölgeye gelmiş ve Yunanlı köylüler üzerinde daha da fazla bir baskı oluşturan dayanılmaz bir tefecilik sistemi kurmuşlardı. Toprak sahipleri servetlerine servet katarken topraksız köylüler ürün fiyatlarındaki artışlar ve enflasyon nedeniyle sıkıntı içindeydi. Aynı zamanda devrim, sultana hizmet etmeleri nedeniyle ayrıcalıklardan yararlanan ve yerel halk tarafından *sünnetsiz Türkler* olarak görülen varlıklı üst sınıf mensubu Yunanlılara karşı da yönelmişti. Mora'da en önemli itici rol kilise tarafından, özellikle de üst ruhban katmanlarından farklı olarak Fransız devrimine karşı açık bir sempati besleyen ve alt köylü gruplarının sıkıntılarına ortak olan alt düzey ruhban tarafından oynandı.⁷⁶⁶

Karpat, Yunan devriminin aynı zamanda iki devlet kavramı arasında bir mücadele oluşturduğunu söylemektedir. Kilise, halk üzerindeki geleneksel sıkı denetimini siyasal otorite ile güçlendirerek korumak amacı güderken, kilise dışındaki yöneticiler, çete reisleri, gemi sahipleri ve diğer çıkar sahipleri kilisenin otoritesini yalnızca dinsel ilişkilerle sınırlandırmaya çalışıyordu. 1827'de Hür Yunanistan Meclisi'nin Troezen toplantısı, kesin bir biçimde seküler unsurları siyasal iktidarın denetimi altına soktu.⁷⁶⁷ Yunan milli devletinin bağımsız bir kiliseye sahip bir şekilde doğması İstanbul Patrikhanesi'ne indirilen bir darbe oldu ve patrikhanenin Helenizm adına sürdürdüğü bütün dinsel ve siyasal iddiaları boşa çıkardı. Yunanistan, günlük yaşamda uygulanan dinsel temellere göre değil, fakat Ortodoks Hristiyanlığın mirası olarak düşündüğü kendi siyasal-tarihsel yorumlarının ışığında Helenizm davasını savunmaya tek taraflı olarak karar verdi. Sonunda Ortodoks Hristiyanlık Yunan Ortodoksluğu ile eş anlamlı hale getirildi ve tarihsel olguların zorlanmasından çok Yunan tarihçilerinin kurguladıkları imgelemeler nedeniyle bütün Bizans tarihi, Yunan milli tarihinin dönemlerinden biri durumuna düşürüldü. Dil de Yunan milli devletine göre artık doğal bir iletişim aracı değildi, fakat Yunanlı olmanın ve Yunan milliyetinin en önemli simgesi haline geldi. Yunan milli devletinin ve Yunan milliyetçiliğinin ortaya çıkışı, Yunanlı olmayanların kendi dil ve etnik kimliklerini koruma kararlılıklarını daha da güçlendirerek Balkanların

⁷⁶⁶ Karpat, *a.g.e.*, s. 93

⁷⁶⁷ Karpat, *a.g.e.*, s. 94

Helenleştirilmesini etkili bir biçimde azalttı.⁷⁶⁸ Akçura, Yunan devrimini Batı Avrupa’da ortaya çıkan ve yayılan genel devrimlerin bir aşaması olarak değerlendirmektedir. Akçura’ya göre Yunan devrimi, Avusturyalıların yönetimi altında bulunan İtalyanların devrimi gibi milli bir devrimdir; bizi doğrudan doğruya etkilemesi, mahiyetini değiştirmez. Nihayetinde Morali Rumlar Osmanlı yönetimine karşı, özgürlüklerini, milli bağımsızlıklarını elde etmek için isyan etmişlerdir.⁷⁶⁹

Balkan Slav halklarında milliyet bilincinin gelişmesi ve bunların bağımsız ulus-devletlerle sonuçlanması Yunan milli hareketinden geç ve farklı gelişmiştir. Moskova Kilisesinin Ortodoks Slav toplulukları üzerindeki nüfuzu Çarlık Rusya’sının bu halkların bağımsızlık süreçlerinde katalizör görevi üstlenmesine imkân sağlamıştır. Yine de Osmanlı’nın bölgede uyguladığı sosyal-ekonomik sistemin bu halkların milli kimliklerinin oluşmasında ve bu kimliklere dayalı milliyetçi hareketlerin gelişmesindeki etkisi büyüktür. Karpat, Sırbistan’da kurulan görelî olarak çok sayıda vakıf, çeşme ve pazaryerini delil göstererek, İslamiyet’i kabul eden ve devlet görevlerinde yer alan Sırp’larda, yerlisi oldukları topraklara karşı kesin bir ilginin olduğunu söylemektedir. Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa ile piskopos kardeşi Makarius arasındaki kişisel ilişkiler ve İpek Sırp Kilisesi’nin 1557’de Sokullu tarafından yeniden kurulması Sırp’lar arasında etnik dayanışmanın varlığını göstermektedir.⁷⁷⁰

1804 Sırp isyanı, yeniçerilerin köylü topraklarına el koyma çabalarını teşvik eden Osmanlı merkezi gücünün çözümlüşünün neden olduğu klasik bir köylü ayaklanmasıydı. Asiler, İstanbul’a karşı ayaklanan ve sekiz yıl kadar önce Bulgaristan’ın batısı ile Sırbistan’ın doğusunda kendi yönetimini ilan eden Vidin ayanı Osman Pazvantoğlu’nun adamlarıydı. 1804 ayaklanmalarına Hristiyan bir renk katan eski Hapsburg subayı George Petroviç (Karacorci) ilk olarak Rusya’nın desteğini aldı. Ancak Rusya, merkezi bir Sırbistan devletini desteklemeyen George Petroviç’e desteği bırakarak Miloş Obrenoviç’e yöneldi. Obrenoviç, 1815’te Sırbistan için bir ölçüde özerklik, kendisi için de *Sırbistan’ın baş knezi* ünvanını elde etmeyi başardı. 1828 savaşında Rusların Osmanlı güçlerine karşı zaferi ve izleyen Edirne Barış (1829) nedeniyle Obrenoviç 1830 yılında daha geniş bir özerklik elde

⁷⁶⁸ Karpat, *a.g.e.*, s. 95

⁷⁶⁹ Akçura, *a.g.e.*, s. 309

⁷⁷⁰ Karpat, *a.g.e.*, s. 97

etti.⁷⁷¹ Obrenoviç, 1831’de Belgrat’ta bir matbaa kurdu, 1833’te de ilk kez bir eğitim yasasını yürürlüğe koydu, ancak bu gelişmelerin milliyetçi öğretinin yayılması üzerindeki etkisi ancak 1850’den sonra hissedildi.⁷⁷² Hem 1856’dan sonra ortaya çıkmaya başlayan gerçek milliyetçi hareketlerin hem de Osmanlıların Ruslara karşı 1877’deki yenilgilerinin etkisiyle Sırbistan tam bağımsızlığını 1878 yılında kazandı. Böylece, birkaç yıl sonra daha güneyde Yanyalı Ali Paşa’nın Yunan davasına hizmet edecek olmasındaki gibi Sırp davasına da bir ayan dolaylı olarak yardımcı oldu.⁷⁷³ Osmanlı imparatorluğunun kısa zaman içinde çözüleceğini öngören Sırp politikacılar, Bosna-Hersek, Banat, Arnavutluk ve Karadağ’a doğru yayılmayı planlıyorlardı. 1860’tan sonra ordu da dâhil olmak üzere milliyetçiliğin bütün süsleri oluşturulurken, Sırp entelektüel-siyasal deneyimi Obrenoviç’in oğulları Mihailo ile Milan’ın önderliğinde daha açık bir şekilde yayılmacılık planları üzerine odaklandı. Kosova efsanesi, planlanmış bu yayılmacılığın tarihsel meşruluk temeli olarak hizmet etmek üzere bu dönemde canlandırıldı.⁷⁷⁴ *Millet* konumunun uluslararası alanda kabul edilmesine rağmen 1878’den sonra gerçek Sırp milletin gelişmesinin baş mimarı Sırp devletinin kendisiydi. Sırp devleti bunu, Sırp akademisi, eğitim sistemi gibi 1850’de kurulan kurumlarla gerçekleştirdi.⁷⁷⁵

Sırbistan, 1876 Osmanlı yenilgisi ve 1885 Bulgar yenilgisine rağmen, ne kadar kısa olursa olsun geçmişte herhangi bir zamanda Sırp prensi bile olup olmadığı belli olmayan biri tarafından yönetilmiş olan herhangi bir toprağın ya da bunların tümünün milli mirasın, dolayısıyla modern Sırp *milletinin* bir parçası olduğunu iddia etmeyi sürdürmüştür.⁷⁷⁶ Sırpların yayılmacı milliyetçilik anlayışı 1990’ların başında Doğu Bloğunun dağılması üzerine yeniden ve daha güçlü şekilde ortaya çıkmış, 21. yüzyılın eşiğinde aynı etnik kökenden geldikleri Boşnaklara ve Hırvatlara soykırım uygulamalarına yol açmıştır.

Osmanlı’da Türkçülüğün/Türk milliyetçiliğinin siyasi bir hareket halini almasının en önemli sebeplerinden birisi Bulgar çetelerinin faaliyetleri ve neticesinde Bulgar ayaklanmasıdır. Tarih, kabaca on beşinci yüzyılın başından on sekizinci

⁷⁷¹ Karpat, *a.g.e.*, s. 45

⁷⁷² Karpat, *a.g.e.*, s. 46

⁷⁷³ Karpat, *a.g.e.*, s. 99-100

⁷⁷⁴ Karpat, *a.g.e.*, s. 47

⁷⁷⁵ Karpat, *a.g.e.*, s. 47

⁷⁷⁶ Karpat, *a.g.e.*, s. 48

yüzyılın sonuna dek Osmanlı yönetimi altında herhangi bir Bulgar *milli* varlığı ya da faaliyeti hakkında bir kayıt göstermemektedir. Yabancı gezginler Sırlar, Boşnaklar, Ulahlar ve diğerlerinden sıklıkla söz etmelerine rağmen Bulgarlardan söz etmemektedirler.⁷⁷⁷ Bulgarlar, geçmişte Peçenekler, Kumanlar, Avarlar, Gepidler gibi ortadan kaybolmuş gibi görünmekteydiler. Ancak gerçek, Bulgarların daima var oldukları ve sonunda Osmanlı yönetimi altında, özellikle 18. ve 19. yüzyıllarda, önemli ve muhtemelen çok özgün bir toplumsal ve etnik-dinsel bir dönüşüm geçirmeleriydi.⁷⁷⁸

Balkan sıradağlarının her iki yanındaki Hıristiyan köylülerin çoğunluğu Bulgarlardan oluşuyordu. Devletin kiracıları olarak toprağı işleyen bu gruplar on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda tarımın ticarileşmesi ve devlet topraklarının özelleştirilmesi sonucu iyi bir duruma sahip oldular. Nüfusları büyük oranda arttı ve sonunda Osmanlı devletinin ilk gerçek tarımsal orta sınıfını oluşturdu.⁷⁷⁹

Bulgar devleti ve milletin temellerinin atılmasına asıl katkıda bulunan, Osmanlı yönetimi sırasında ortaya çıkan toplumsal ve yönetsel gelişmeler oldu. Bulgarlar, Osmanlı devlet topraklarının özel mülkiyete geçişinden ilk yararlananlar olmanın ötesinde 1839 Tanzimat reformlarından, özellikle Tuna vilayetinin 1860'tan sonra tarım, okullar, yollar ve gelişmiş yönetime yapılacak hükümet yatırımlarıyla sonuçlanacak şekilde örnek modernleşme bölgesi seçilmesinden çok büyük fayda sağladılar. Böylece Osmanlı modernleşme programı, görece olarak daha modern bir Bulgar devletinin toplumsal ve ekonomik temellerini attı. Bulgar orta sınıflarının hızla gelişmesi ve Bulgar aydınlarının ilk etnik –milli değil- bilinç heyecanını duymaları bu koşullar altında gerçekleşti. Bulgar tüccarlardan biri olan ve Rusya'da servet edinen Aprilov, 1835'te Bulgaristan'ın Gabrovo kentinde bir okul açtı ve Lancaster eğitim yöntemini benimsedi. Aprilov, 1840'a gelindiğinde bu tür okullardan toplam on iki tane açmış bulunuyordu, fakat bu çabucak bir aydın sınıfı oluşturmak için yeterli bir sayı değildi.⁷⁸⁰

Bulgarların on dokuzuncu yüzyıla kadar sergiledikleri siyasal uyuşukluklara rağmen özerkliğin tanınmasından sonra Bulgar rejiminin kendi milletlerinin

⁷⁷⁷ Karpat, *a.g.e.*, s. 50

⁷⁷⁸ Karpat, *a.g.e.*, s. 51

⁷⁷⁹ Karpat, *a.g.e.*, s. 51

⁷⁸⁰ Karpat, *a.g.e.*, s. 52

oluşturulmasında uygulanan politikalar Sırp politikalarından daha başarılı oldu. 1878 yılında kurulan eğitim bakanlığı, halka aşırı milliyetçi bir Bulgar tarihi ve milli büyüklük ruhu aşılacak için ihtiyaç duyulan eğitim görevlilerini ve bunun için gerekli yazını sağlamayı amaçlamaktaydı.⁷⁸¹ Karpat, türdeş bir Bulgar milleti – uğinstvo natia- oluşturma rüyasının, ister demokratik, ister faşist, ister komünist olsun Bulgar milliyetçiliğinin tümünün gündeminde durduğunu söylemektedir.⁷⁸² 1980’li yıllarda ve tekrar 2000’li yıllarda ülkedeki Türk azınlığı zorla asimile etme politikaları Karpat’ın tespitinin isabetli olduğunu göstermektedir.

Osmanlı sistemi içinde Romenlerin konumu hem Katolik olmaları hasebiyle hem de baştan itibaren daha özerk bir yapıya sahip olmaları dolayısıyla diğer Hristiyan Balkan halklarından daha farklıdır. Dolayısıyla Romen milli kimliğinin oluşumu, bu kimliğe ait milliyetçi bilincin gelişmesi ve bunun bağımsız bir Romen devletiyle sonuçlanması diğerlerinden farklı boyutlar içermektedir. Karpat, güçlü tarihsel etkenler, Latin ekolünün Transilvanya’daki faaliyetleri, anayasal gelişmelerin sonucu olarak kapitalist ekonominin girişi ve bunun sonucunda 1848 Devrimi’yle doruk noktasına ulaşan toprak sahibi *boyar*larla köylüler arasındaki gerilimin, Romanya milli düşüncesinin doğuşunda önemli etkilere sahip olduğunu iddia etmektedir. Fakat önceki Eflak ve Boğdan siyasal yapılarının görece özerklikleri ve süreklilikleri, Romen milliyetçiliğine Tuna’nın güneyinde ortaya çıkan milliyetçiliklerde karşılaşılmayan belirli ayırıcı özellikler kazandırmıştır. Romenler kısmen Batı’daki örneklerine benzeyen daha ılımlı, bir ölçüde liberal bir milliyetçiliğe sahip oldular, çünkü bu milliyetçilik kendi kurulu sınırları içinde ve kendi kültürel ortamında evrimleşti. Romanya’nın sıkıntısı, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına dek ortaya çıkmayan uygun bir orta sınıf siyasal önderliğin bulunmamasında yatmaktadır. Ayrıca Romen milliyetçiliği siyasal olmaktan çok kültürel bir düzeyde işlediği ve zengin bir toplumsal gelenek ile bir ölçüde liberalizme dayalı olduğu için ülkede yaşamakta olan Bulgarlar, Sırlar, Yahudiler, Ermeniler ve Almanlar gibi çeşitli etnik grupların özümsemesinde sorunlu bir yükümlülük olmaktan çok yararlı bir özellik olarak ortaya çıkmıştır.⁷⁸³

⁷⁸¹ Karpat, *a.g.e.*, s. 55

⁷⁸² Karpat, *a.g.e.*, s. 55

⁷⁸³ Karpat, *a.g.e.*, s. 85

Eflak ve Boğdan'a görelî bir özerklik verilmesi, Osmanlıların, Polonya, Avusturya ve sonra Rusya'ya karşı genel politikalarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Romen milletinin gelişmesine imkân sağlamada ve Slavların bu milleti asimile etmesini engellemede en önemli rolü oynayan da bu politika olmuştur.⁷⁸⁴ Bu politikanın bir uzantısı olarak Eflak ve Boğdan valilerinin Fenerli beyler arasından atanması geleneği vardı.⁷⁸⁵

Romen milli kimliğinin gelişmesine ve milliyetçi Romen hareketinin ortaya çıkmasına Osmanlı sosyo-ekonomik sistemi de etki etmiştir. Ekonomik açıdan bu iki devletçik (Memleketeyn; Eflak ve Boğdan) Osmanlılar için bir hububat, büyükbaş hayvan, bal, balmumu ve süt ürünleri kaynağı olmuştur. Osmanlı devletinin belirli bazı tarım ürünlerinin sıkıntısını çekmesi nedeniyle Eflak ve Boğdan'ın bu ürünleri yurtdışına satması yasaklanmış, bu yasak ancak 1774 tarihinden sonra kalkmış ve sonuçta malları satın alanlar, ekonomik ve toplumsal ilişkilerde gerçek bir devrim oluşturacak şekilde ürünlerini Avrupa pazarlarına satmaya başlamışlardır. Bunu izleyen talep artışı tarımda genişlemelere neden olmuş, bu durum köylülerin sömürülmesini artırmış ve Tudor Vladimeriscu'nun 1821 yılında yapacağı toplumsal devrime zemin hazırlamıştır.⁷⁸⁶

Boğdan ve Eflak beylerinin İstanbul Fener-Rum Patriği üyeleri arasından atanması geleneği ilerde Romen bağımsızlık hareketini başlatacak olan ayrıcalıklı bir zengin tüccar sınıfının ortaya çıkmasına yaramıştır. Bab-ı Ali 1711'de Boğdan'da ve 1716'da Eflak'ta, 1821 tarihine kadar sürecek olan Fener dönemini, yani bu devletçiklerin İstanbul'un Fener semtinde yaşayan Rum aileler tarafından yönetilmesi dönemini başlatmak üzere Nicola Mavrocordato'yu yönetici olarak atamış, bu değişim alt düzeydeki bürokrasiye uzanmamış fakat Fener yönetimi İstanbul'un Rum tüccarlarına çok arzuladıkları bir ticari faaliyet temeli ve ticari faaliyetlerini Rusya, Polonya ve Avusturya içlerine doğru genişletme olanağı sağlamıştır.⁷⁸⁷

Eflak ve Boğdan'daki Fener yönetimi kültürel ve siyasal açılardan da önemli olmuştur. Romanya'daki Fener çevrelerinde bir neo-Bizans canlanması ortaya çıkmış

⁷⁸⁴ Karpat, *a.g.e.*, s. 79

⁷⁸⁵ Akçura, *a.g.e.*, s. 290

⁷⁸⁶ Karpat, *a.g.e.*, s. 79

⁷⁸⁷ Karpat, *a.g.e.*, s. 80

ve bu canlanma Hıristiyan grupların kendi siyasal ve dinsel geçmişlerine karşı ilgi duymalarında önemli bir rol üstlenmiştir. Fener patrikliğinin başlıları, Balkanlarda, Anadolu'da ve hatta Kudüs kadar uzak yerlerde Hıristiyan okullarını desteklemiştir. Fenerli yöneticiler (Eflak ve Boğdan), ya kendileri ya da aracılıları yoluyla Osmanlı devletinin her tarafında Yunancanın eğitim dili olduğu çeşitli dinsel okullara yani Hıristiyan okullarına önemli miktarda maddi yardım göndermekteydiler.⁷⁸⁸ On sekizinci yüzyılın bu dönemi boyunca Eflâklı toprak sahibi bireylerin bazıları üst düzey Rum aileleriyle ilişki içine girip birçoğu Helenleşirken topraklarında çalışan köylüler ise kendi etnik bütünlüklerini korumuşlardır.⁷⁸⁹

Bekleneceği gibi Romen milli uyanışı, Yunanlıların, Sırpaların ve Bulgarların uyanışlarından farklı bir yol izlemiştir. Bu hareket dinsel Müslüman karşıtı bir hareket olarak değil, fakat kısa bir süre sonra arkasından toplumsal bir kurtuluş hareketinin geldiği ve Romenlerin kendilerini edebi ve kültürel bir şekilde ifade ettikleri bir akım olarak öncelikle Transilvanya'da başlamıştır. Bütün bu gelişmelerin kökenleri, Tarnsilvanya'da S. Micu, P. Major ve G. Şicai'nin Latin ekolündeydi ve Romenlerin kendi milli ve toplumsal isteklerini geliştirmelerine temel oluşturdu. Transilvanya hareketi sonuçlarını Eflâk'ta verdi, çünkü on altıncı yüzyıldan sonra *tara romîneasca* (Romenlerin toprağı) olarak adlandırılan bu devletçik, Bab-ı Ali'yle gerçekleştirilen anlaşmaların oluşturduğu koşullar sayesinde bir etnik milliyet duygusu geliştirme olanağı bulmuştu.⁷⁹⁰

Osmanlı devletinin Eflak ve Boğdan politikası, Tudor Vladimirescu devrimi üzerine 1821'de değişti. Vladimirescu yargılanıp idam edildi. Gelişmelerin sonucunda Osmanlı yönetimi Fener idaresine son verdi ve 1711-16 yıllarından önce var olan statüyü yeniden yürürlüğe soktu. Sonuçta 1822 yılında Bab-ı Ali, Grigore Ghica'yı Eflak, Ioan Sandu Sturzda'yı Boğdan yöneticiliğine atadı.⁷⁹¹ Osmanlı'nın bu hamlesi Rusya'nın Romenleri arkaalamalarına ve uluslararası görüşmelerde haklarını savunmalarına imkân sağladı. Bu tarihten itibaren Ruslara mezhep farkından dolayı temkinli yaklaşan Romenler, Ruslar ve Türkler arasında denge

⁷⁸⁸ Karpat, *a.g.e.*, s. 90

⁷⁸⁹ Karpat, *a.g.e.*, s. 80

⁷⁹⁰ Karpat, *a.g.e.*, s. 81

⁷⁹¹ Karpat, *a.g.e.*, s. 82

politikası izleyerek milletleşme süreçlerini bağımsız bir Romanya devleti elde ederek tamamlamışlardır.

Tüm bunlara rağmen bugünkü Balkan milletlerinin hepsinin Osmanlı millet sistemi sayesinde milli kimlikler oluşturdukları ve milliyetçi dalgaya kapıldıklarını söylemek mümkün görünmemektedir. 19. yüzyılın başından itibaren etnik/milli bilinç kazanmaya başlayan ve yüzyılın sonuna kadar devletlerine kavuşan halkların daha güçlü bir etnik mirasa ve görece daha kalabalık nüfusa sahip olduklarını belirtmek gerekmektedir. Bu iki konuda daha şanssız olan halkların en azından bir kısmının daha milli kimlik oluşturmaları ve kendi ulusal devletlerine kavuşmaları için İkinci Dünya Savaşı'nı beklemeleri gerekecektir. Osmanlı döneminde millet olma imkânına sahip olamayan Makedonya ve Karadağ bu imkâna İkinci Dünya savaşı sonrası, Tito yönetimindeki Yugoslavya içinde ulaşabilmiştir.⁷⁹² Ama Balkanlarda tam anlamıyla etnik sınırlara dayalı bir haritanın şekillenebilmesi için Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve Doğu Bloğunun dağılması gerekmiştir. Bugün bile bu sürecin bütünüyle tamamlandığını söylemek mümkün görünmemektedir.

Balkan milletlerinin milli bağımsızlık hareketlerinin ihtiyaç duyduğu etnik/milli kimlik zeminini Osmanlı millet sisteminin sağladığı, bu hareketlerin Rusya başta, Batılı büyük güçler tarafından korunup desteklendiği bilirse de başarılarını sadece bunlarla açıklamak yeterli olmayacaktır. Balkan milliyetçi hareketlerinin liderleri, özellikle Batı'da eğitim, ticaret veya başka amaçlar için bulunmuş olanlar, Batı'da uzun zamandır var olan milliyetçi ideolojiyi öğrenmişler ve öğrendiklerini kendi toplumları üzerinde uygulamaya çalışmışlardır.

ii. Milliyetçiliğin Sirayeti ve Balkan Milliyetçilikleri

Osmanlı coğrafyasında milliyet düşüncesi ilkin Gayrimüslimlerde, sonra Arnavut ve Araplarda en sonunda Türklerde ortaya çıkmıştır. Gökâlî bunun sebebini Osmanlı devletini Türklerin kurmuş olmasına bağlar. Bu bağlamda da devleti vakî bir millet (nation de fait), milliyet mefkûresini de iradi milletin (nation de volenti) kökü olarak tanımlar.⁷⁹³ Köprülü de Türklerde milliyetçiliğin gecikmeyle ortaya çıkmasını aynı gerekçeyle yani devletin asıl sahipliğiyle açıklamaya çalışır. Ona göre, Türkler, görünür hâkimiyetlerinin *şevk içkisiyle mest olmuş yatıyorken*

⁷⁹² Karpat, *a.g.e.*, s. 43

⁷⁹³ Gökâlî, *Türkleşmek, İslamlaşmak...*, s. 14

Türklerle aynı topraklarda yaşayan Hıristiyan unsurlar; Rumlar, Ermeniler, Bulgarlar, Sırlar vd. coğrafi konumlarının gereklerine göre az çok zaman farkıyla Fransa İhtilali'nin yaydığı milliyetçilik düşüncesini daha açık bir şekilde kavramışlardır. Ayrıca böyle bir uyanışa çok uygun bir durumdaydılar. İnanç ayrıcalıkları ve siyasi mahkûmiyet her Hıristiyan cemaatini manevi bir birlik haline sokmuş; her milletin fertleri arasında milli bir dayanışma ve yardımlaşma meydana gelmiştir. Rum Patrikhanesi daha Köprülüler zamanında ve belki de ondan da çok önce *Rumların bağımsızlık zamanının yaklaştığını, Türk hükümetinin yok olacağını* kendi cemaatleri arasında büyük bir hararet ve kanaatle yaymaya başlamışlardı.⁷⁹⁴

Akçura da milliyetçiliğin Osmanlı coğrafyasına Batı'dan gelerek yayıldığını söylemektedir. Ona göre, 19. yüzyılın başlarında batıdan getirilen özgürlük, eşitlik, milliyet, milli bağımsızlık gibi düşünceler Osmanlı coğrafyasına da yayılmıştır.⁷⁹⁵ Yayılan sadece devrimlerle gelen siyasi düşünceler değildir. Batı'nın, özellikle Almanların temsil ettiği bilimsel anlayış da öğrenme ve taklit etme yoluyla Balkan coğrafyasında görülmeye başlamıştır. Balkanlarda ortaya çıkan tarih, kültür ve dil araştırmalarında da Cermenlik akımında olduğu gibi arkeoloji, dil, tarih, şiir ve siyaset birlikte etkili olmuştur. Akçura, milliyetçi hareketler için ihtiyaç olduğunu düşündüğü *düşman* millet olgusunun Balkan halkları özellikle de Slavlar için Macarlar ve Türkler olduğunu söylemektedir. Çünkü Slavlarla birlikte diğer Balkan milletleri yüzyıllarca Macarların ve Türklerin hâkimiyeti altında yaşamak zorunda kalmıştır.⁷⁹⁶ Akçura, Borgouis'tan referansala, Almanlardan taklit yoluyla alınan ve Alman kını ile beslenip büyüyen milliyetçilik duygusunun Slav dünyasında bütün meyvelerini verebilmesi için on yılın yettiğini söylemektedir.⁷⁹⁷ Akçura, Yunan milliyetçiliğinin de Batı'daki milliyetçi düşüncelerden esinlendiğini iddia etmektedir. Ona göre, *Megalo İdea* ile somutlaştırılan Yunan milliyetçiliğinin ortaya çıkması ve gelişmesi yönünde, özellikle 18. yüzyılın sonlarından itibaren Rum şair, tarihçi ve yazarlar çok çaba harcamışlardır. Bu şair, tarihçi ve yazarların yazıları, İstanbul'un Türkler tarafından fethinden itibaren Rum kilise ve okullarında devamlı olarak öğretilen duygu ve düşünceden ilham aldığı gibi, Avrupa'da Fransız İhtilali milliyetçi düşüncelerinden ve belki biraz da Alman tarih ve dil araştırmalarından

⁷⁹⁴ Mehmed Fuat Köprülü(zade), "Türklük, İslamlık...", s. 189 .

⁷⁹⁵ Akçura, *a.g.e.*, s. 287-88

⁷⁹⁶ Akçura, *Muası Avrupa'da...*, s. 33-34

⁷⁹⁷ Akçura, *a.g.e.*, s. 34

doğan etnik milliyetçi düşüncelerden de yararlanmıştır.⁷⁹⁸

Özdoğan da bu görüşü benimseyenler arasındadır. 19. yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu'nun ister içinde ister dışında olsun, çeşitli etnik gruplar arasındaki milliyetçi hareketlerde olduğu gibi, Türkçülük de herhangi bir siyasal önem kazanmadan önce kültürel bir gelişim çizgisi izlemiştir. Özdoğan'a göre, Osmanlı Türkleri, imparatorluğun kurucusu ve devletle özdeşleşen yönetici etnik grubu oluşturduğu için tarihsel bakış açıları, Osmanlı hanedanının tarihi ve büyük İslam dünyası içindeki anlam ve önemiyle sınırlıydı. Ancak imparatorluk sınırları içindeki çeşitli yabancı etnik toplulukların milliyetçi ayaklanmalarıyla yüz yüze geldikten sonra kendi kimliklerini etnik çerçevede ve dolayısıyla tarihsel köken çerçevesinde düşünmeye başlamışlardır.⁷⁹⁹

Slav birliğini amaçlayan Slav milliyetçiliği düşüncesi Çeklerden, Slovaplardan Güney Slavlarına geçmiş ama sürecini henüz tamamlamamıştır. Kollar'ın hitap ettiği⁸⁰⁰ Ruslara ve Lehlere de sirayet etmesi gecikmemiştir. On dokuzuncu yüzyılın başlarından itibaren Rus edebiyatında, felsefesinde, siyasi ve sosyal görüşlerinde Slavlık düşüncesinin varlığı hissedildiği gibi Rusya hükümetinin siyasetine, özellikle dış politikasına bu düşüncenin önemli ölçüde etki ettiği görülür.

Akçura, Slav sevgisinin (Slavianophilstwo) esasen bir düşünce hareketi olmasına rağmen gerçek hayat pratiğinde bir siyasal hareket özelliğini kazandığını iddia etmektedir. Gerçekten Slavlık hareketi Rusya'da kısa süre içinde siyasal alana geçmiş, henüz 1820 yılı gelmeden *Slavlar Birliği* adlı gizli bir dernek kurulmuştur. Sonunda Slavlık düşüncesi Rusya hükümeti nezdinde de etkisini göstermiştir.⁸⁰¹ Pan-Slavist milliyetçi hareketler ortaya çıkışlarından itibaren Rusya'nın en önemli dış politika araçlarından biri haline gelmiş ve Osmanlı'ya karşı mücadelesinde hem bu hareketlerden destek görmüş hem de bu hareketleri koruyup desteklemiştir. Süreç Balkan milletlerinin Osmanlı'dan tamamen kopup kendi ulus-devletlerini kurmalarına kadar gitmiştir.

⁷⁹⁸ Akçura, *Tarih-i Siyasi...*, s. 540

⁷⁹⁹ Özdoğan, "*Turan'dan Bozkurt'a*"..., s. 45

⁸⁰⁰ Akçura, *Muası Avrupa'da...*, s. 36,

"*Ey Slavya! Slavya!*

Artık ananızı sevindiriniz.

Ruslar, Sırlar, Çekler, Lehler

Bir vatanda birlikte yaşayarak."

⁸⁰¹ Akçura, *a.g.e.*, s. 39

Karpat, milliyetçiliğin Balkanlarda sadece milli sınırlara dayalı ulus-devletler kurma amacıyla yetinmediğini, 19. yüzyıldan itibaren siyasi, kültürel ve dini haritayı değiştirmenin bir aracı haline geldiğini söylemektedir. Dil ve din farklarını istismar ederek temiz, yabancı kanından arınmış milletler yaratmak, Balkan ülkelerinin 20. yüzyıl boyunca da millileştirme siyaseti olmuştur. Bu milli amacı gerçekleştirmek için Türkler ve Yahudiler göçe zorlanmıştır. Balkan Savaşları süresince ve sonrasında katliamlar ve zoraki göçlerle beraber Osmanlı'nın temeli olan Makedonya, Batı Trakya ve Bulgaristan'da dört yüz bin Müslüman, özellikle Türkler öldürülmüş ve dört yüz elli binden fazlası da vatanlarından atılarak elde kalan Osmanlı topraklarına yani Anadolu'ya göçe zorlanmıştır.⁸⁰² Osmanlı bürokrat/aydın sınıfının hızlı ve radikal bir şekilde Türkçülüğe/Türk milliyetçiliğine sarılmalarının temel sebeplerinden birisi, Balkan halklarının Osmanlı/Müslüman/Türk düşmanlığı üzerine inşa ettikleri milliyetçilikleridir. Dahası bu milliyetçilikler Osmanlıyı hedef almadığı veya hedef alacak bir Osmanlı/Türk bulamadığı zamanlarda hedeflerine birbirlerini koymuşlar, aralarındaki din/inanç farkları Balkan Hristiyan halkları için birbirlerine düşmanlık/katliam gerekçesi olmuştur. Katolik Hırvatlar ile Ortodoks Sırlar aynı dili konuşmalarına rağmen defalarca birbirlerini öldürmüşler ve göçe zorlamışlardır.⁸⁰³

Balkan Savaşları, Türk milliyetçiliği tarihinde önemli bir dönüm noktası oluşturur. Bu savaşlar sonunda Osmanlıcılık, geçerli bir politika olarak bütün itibarını yitirirken Anadolu ve Anadolu'daki Türk çoğunluğun önemi artmıştır. Bu savaşlar siyasal Türkçülüğe de hız vermiştir. İttihat ve Terakki Fırkasının liderleri, iktidarı tamamıyla ele geçirmişler ve çeşitli Türkleştirme uygulamaları, söz konusu liderlerin siyasal, toplumsal ve ekonomik hayatın çeşitli alanlarında yürürlüğe koydukları merkezileştirme politikasının temelini oluşturmuştur.⁸⁰⁴ İttihat ve Terakki Fırkası, Ocak 1913'te iktidarı ele geçince milliyetçi diyebileceğimiz Türkleri (Araplar hariç Osmanlı Müslümanlarını) ön plana geçirerek siyasi ve ekonomik iktidarı onlara vermeye karar vermiştir.⁸⁰⁵

⁸⁰² Karpat, *Osmanlıdan Günümüze...*, s. 25

⁸⁰³ Karpat, *a.g.e.*, s. 18

⁸⁰⁴ Özdoğan, *a.g.e.*, s. 77

⁸⁰⁵ Karpat, *a.g.e.*, s. 26

Balkan Savaşlarında (1912-13) göçe mecbur edilen Müslümanların feci akıbeti hem İttihat ve Terakki liderleri hem de ülkenin Müslüman halkları arasında Avrupa'ya, bilhassa İngiltere'ye karşı büyük öfke uyandırmıştır.⁸⁰⁶ Bir akım olarak Türk milliyetçiliği, Osmanlı imparatorluğunun yıkılmak üzere olduğu Türk aydınlarınca hissedilmeye başlandığı bir dönemde, bu çöküşü engellemek için aranan çarelerden biri olarak ortaya çıkmış ve daha ziyade *Türkçülük* adı altında tanımlanmıştır.⁸⁰⁷

Türkler, ilkin sezgisel bir tedbirden kaynaklı olarak bir düşünce için var olanı riske atmaktan çekindikleri için⁸⁰⁸ Fransız İhtilali'nden ilhamla farklı inanca ve etnik kökene sahip unsurları Osmanlılık kimliği altında bir arada tutabilmeyi amaçlamışlardır. Ne var ki ayrışmalar ve ayrılma hareketleri Osmanlılık düşüncesinin etkin olduğu yıllardan önce baş göstermeye başlamıştı. Osmanlılık düşüncesiyle ve Osmanlılık idealiyle unsurların bir arada tutulamayacağı 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren başlayan bağımsızlık/ayrılık hareketleriyle anlaşılınca hiç olmazsa Müslüman unsurları bir arada ve Osmanlı çatısı altında tutabilme amacıyla İslamcılık düşüncesi devreye sokuldu. Osmanlı millet sisteminin çözülmesi ile birlikte Türklerin millet anlayışı, çağın dinamiklerinin zorlaması sonucu Osmanlı ve İslam milleti tartışmalarının yaşandığı bir süreci takiben Türk milleti formuna ulaştı.⁸⁰⁹

Karpat'a göre, Türklerin imparatorluklarını ayakta tutmak için gösterdikleri dayanışma ve eşsiz milli duyguları Türk milli benliğinin gelişmesindeki için en güçlü etkendir.⁸¹⁰ On dokuzuncu yüzyılın sonu ve yirminci yüzyılın başlarında ilk olarak, Türk olmayan Hıristiyan ve Müslüman etnik gruplar arasındaki ayrılıkçı siyasi hareketler Osmanlı devletinden bağımsızlığını kazanmış ya da diğer devletlerle birleşmiştir. Dolayısıyla Yunanlılar, Sırlar, Bulgarlar, Arnavutlar ve Araplar Osmanlı ve İslamcılık ideolojilerini önemsememiş, ilgisiz kalmıştır. Bu bölgelerin

⁸⁰⁶ Karpat, *a.g.e.*, s. 26

⁸⁰⁷ Yusuf Akçura, *Türk Yurdu*, Sayı 16(1911/1328), s. 488'den aktaran Oba, *a.g.e.*, s. 11, "*Vatan ve millet sevgisini biz mekteplerimizden değil tesadüfen elimize geçen ecnebi kitaplardan yahut etrafımızda, içimizde yaşayan yabancı milletlerin faaliyetlerinden öğrendik. Şu söylediklerim acı ise bile hakikat değil midir?*",

⁸⁰⁸ Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak...*, s. 14

⁸⁰⁹ Bayraktutan, *a.g.e.*, s. 56

⁸¹⁰ Kushner, *a.g.e.*, s. 22

çoğu yeni milliyetçi devletlere yitirildikçe⁸¹¹ devletin Türklere ait olduğu düşüncesi daha çok dillendirilmeye başlanmış ve milliyetçi politikalarla devletin Türklüğü pekiştirilmeye çalışılmıştır. Akçura'ya göre bu milliyetçi evrilme Alman milliyetçiliğinin geçirdiği aşamalara benzemektedir. Nasıki alman milliyetçiliği Napolyon'a ve Fransızlara karşı bir tepki olarak ortaya çıkmış ve gelişmişse Türk milliyetçiliği de birer Osmanlı tebaası olan Yunanlıların, Sırpın ve Bulgarların Osmanlı'ya karşı savaşta üstünlük sağlamaları ve galibiyetleri sayesinde ortaya çıkıp gelişmiştir. Akçura'ya göre, Osmanlı *kozmpolitliğini* Osmanlı tebaası gayrimüslimlerin isyanları, bağımsızlıkları ve Müslümanlara karşı katliam ve sürgünlere kadar giden düşmanlıkları tedavi etmiştir.⁸¹² Köseoğlu, Yahya Kemal ve neslinin milliyetçiliğinin, Batı'dan esen rüzgârlardan çok, Balkan Savaşı sonrası çöküntü ve acılarından doğduğunu söylemektedir. Yahya Kemal biraz da kendi neslinden olanların birçoğu gibi, çekilen acıların ürküntüsü içinde, Turan muhtevalı geniş ufuklardan vazgeçip daha alçakgönüllü bir Türkçülüğe yönelmiştir.⁸¹³ Köseoğlu'na göre, bu siyasi parçalanmalar içinde Osmanlı toplumu Balkan Savaşı ve Çanakkale gibi büyük buhranlar içindeki galeyanlı anlarda mefkûreyi yaşamış, Türk kimliğini algılamış yani Anadolu ve Rumeli'deki fiili kültürel gerçekliğini kavramıştır.⁸¹⁴

Balkan milli kimliklerinin gelişiminde Osmanlı millet sistemi ile birlikte Batı'da ortaya çıkan ve yayılan milliyetçi düşünce de etkili olmuştur. Fakat bunların yanında ve bunlardan daha çok, büyük güçlerin Osmanlı toprakları üzerindeki emelleri ve bu emeller doğrultusunda Balkan milliyetçi hareketleriyle kurdukları ilişkiler, onlara sağladıkları himaye ve destekler de etkili olmuştur.

iii. Büyük Güçlerin Rekabeti ve Himayesi

Akçura'ya göre, milliyetçilik düşüncesinin de özgürlük, eşitlik ve bağımsızlık gibi Avrupa kaynaklıdır, Osmanlı'ya 19. yüzyılın başlarından itibaren Batı'dan taşınıp yayılmıştır. Bunun bir sonucu olarak milliyetçilik düşünceleriyle desteklenen birçok maddi ve diplomatik çıkar ortaya çıkmıştır. Bu çıkarların varlığı Osmanlı

⁸¹¹ Uzer, *a.g.e.*, s. 16

⁸¹² Akçura, *Tarih-i Siyasi...*, s. 512

⁸¹³ Nevzat Köseoğlu, *Milliyetçilikte Yeni Arayışlar, Yahya Kemal, Hayatı ve Düşünce Dünyası*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009, s. 172

⁸¹⁴ Köseoğlu, "Milliyetçilik, Milletler...", s. 333

devletinin içişlerine dış müdahaleyi de eklemiş, aralarındaki bağ zaten çok zayıf olan etnik gruplar/halklar birbirinden ve Osmanlı'dan ayrılmaya başlamışlardır.⁸¹⁵ Avrupa devletlerinin Balkanlara doğru askeri ve siyasi müdahalelere başlamalarının tarihi 1683 yılına kadar götürülebilir. Müdahaleler Osmanlı toplumunun çözülmesine ve hem doğrudan hem de dolaylı olarak bölgedeki bağımsız devletleri kuran Berlin Anlaşması'ndan önce su yüzüne çıkmış olan milliyetçi duyguların gelişmesine neden olan ilk ve en önemli etken olmuştur.⁸¹⁶ Bu müdahaleler, Balkanlardaki milli *teritoryal* devletlerin, 1878 Berlin Anlaşması'nın tezgâhlarıyla İngiltere, Fransa, Rusya ve Avusturya tarafından kurulmasıyla sonuçlanmıştır. Anlaşmanın yaptırımlara bağladığı düzenleme bütün bir savaşı Osmanlı imparatorluğunun paylaşılması sonucu ortaya çıkan ganimetin bölüşülmesi üzerine planlanmıştı. Rusya'nın ele geçirdiği bütün toprakları kapabilmesi mümkün değildi. İtalya bile gecikmiş bir biçimde Osmanlı topraklarından büyük bir parça almanın peşindeydi. Dolayısıyla kongreye katılan devletler bölgede toprağa dayalı özerk ya da bağımsız ulus-devletlerin kurulmasını, *Şark Meselesi* için kendi aralarındaki rekabetin yönetilmesi mümkün olmayacak bir hale gelmesini önleyecek akılcı bir çözüm olarak görüyorlardı.⁸¹⁷

Balkan milletleri üzerinde ve Balkan milletlerinin bağımsızlık kazanmaları sürecinde en etkili ülke, 16. yüzyılın ortalarından itibaren önce Karadeniz'in kuzeyinde, devamında Balkanlarda ve Kafkaslarda Osmanlı'nın sınır komşusu olan Rusya olmuştur. 1774 tarihli Küçük Kaynarca Anlaşması'yla sona eren Osmanlı-Rus Savaşı, Çar'a, çoğunluğu Balkanlarda yaşayan Osmanlı yönetimi altındaki Ortodoks Hıristiyanları Bab-ı Ali'ye karşı *temsil etme* hakkını kazandırmıştır. Böylece Sultan'ın tekeli kırılmış ve Ortodoks *millet* Rus etkisine açılmıştır. 19. yüzyılda Rusya'nın Balkan milliyetçiliğine yaptığı asıl kalıcı katkı, Ortodoks Hıristiyanlığı siyasal bir ideoloji haline getirmek ve onu Ortodoks Hıristiyanları Bab-ı Ali'ye ve Müslümanlara karşı harekete geçirmekte kullanmak olmuştur.⁸¹⁸

Ortodoksluk/Slavlık düşüncesi Rusya'nın dış politika araçlarından biri haline geldikten sonradır ki Slav birliğinden, Panslavizm'den bahsedilmeye başlanmıştır.

⁸¹⁵ Akçura, *a.g.e.*, s. 287-88

⁸¹⁶ Karpat, *Balkanlarda Osmanlı...*, s. 30

⁸¹⁷ Karpat, *a.g.e.*, s. 16

⁸¹⁸ Karpat, *a.g.e.*, s. 32

Avusturya-Macaristan ve Osmanlı ülkelerinde parça parça yaşayan Slavlar, dil ve ırk bakımından bir olmalarına dayanarak, mazide var olduğunu iddia ettikleri Slav birliğinin gelecekte de var olmasını, özgür ve bağımsız *Slavya*'nın tekrar dirilmesini hedefliyorlardı. Bu hedefin gerçekleşmesini de özellikle Slav ırkının tek bağımsız ve güçlü kolu olan Ruslardan bekliyorlardı. Rus edebiyatçıların ve tarihçilerin ardından yöneticilerinin de özellikle *dış politikada* Slavlık düşüncesini benimsemesi ve desteklemesi sonucu Slavlık düşüncesi gerçek ve güncel bir zemine taşınmış oldu. Rus diplomatları 19. yüzyılın ortalarından itibaren *Slav Birliği* (Panslavizm) düşüncesini dış politikalarında sağlam bir araç olarak kullanmaya başladılar.⁸¹⁹

Batılı büyük güçlerin himayesi ve desteği ilk sonucunu Yunan isyanında vermiştir. 1821 yılında Mora'da başlayan Yunan İsyanı başarıya ulaştı, çünkü Yanya ayanı Ali Paşa'dan büyük yardım gören ve her biri kendine özgü nedenlerle Rusya, İngiltere ve Fransa tarafından desteklenen *Mora İsyanı* (bona fide) bir toplumsal ayaklanma olarak başlamıştı.⁸²⁰ Avrupa'nın, daha doğru bir ifadeyle İngiltere, Fransa ve Rusya'nın Yunan sorununa dâhil olmasının sebeplerinin başında bu büyük güçler arasındaki güç mücadelesi ve denge politikası yatmaktadır. İngiltere, Yunan sorununu tek başına ve kendi çıkarları doğrultusunda halletmeyi düşünmesine rağmen Rusya ve Fransa'yı işe karıştırmaya mecbur kalmış ve Yunan sorununda Canning** politikası başarısızlığa uğramıştır.⁸²¹

Büyük Güçlerin Osmanlı millet sistemine müdahalesinin en başarılı sonuçlarından biri Bulgaristan'ın kurulmasında ortaya çıkmıştır. İlk önce yurt dışında örgütlenen Bulgar devrimcilerinin Bulgar köylülerini ayaklandırma girişimleri başarısız olmuştur. Fakat Bulgar devrimcilerinin kendi başlarına yapamadıkları, Berlin Anlaşması'yla Rusya ve Batılı devletler tarafından kendilerine altın tepsi içinde sunulmuştur. Bulgarların özerkliğini ilan eden antlaşmanın, Bulgarlara ait olduğunu belirlediği toprakların bir kısmında Bulgarlar azınlıktayken, Bulgarların azınlıkta olduğu bölgelerde çoğunluğu elde edebilmeleri için Rus askerleri ve Bulgar

⁸¹⁹ Akçura, *Muası Avrupa'da...*, s. 40

⁸²⁰ Karpat, *a.g.e.*, s. 42

** George Canning (1770-1827), İngiliz diplomat, devlet adamı

⁸²¹ Akçura, *Tarih-i Siyasi...*, s. 327

silahlı çeteleri 300 bin kadar Türk'ü öldürmüşler, 1 milyon kadarını ise yurtlarından sürmüşlerdir.⁸²²

Batılı büyük güçlerin, özellikle Rusya'nın himayesinin ve müdahalesinin doğrudan etkili olduğu ve gidişatı değiştirdiği bir süreç de Sırp milliyetçi hareketi ve Sırp ulus-devletinin kurulması sürecidir. Daha önce Rusların desteğiyle özerklik elde eden Sırbistan, 1876 yılında, *Büyük Sırbistan* olarak adlandırdığı toprakları ele geçirme niyetiyle Osmanlılara saldırmış fakat bu saldırıda Sırp ordusu feci şekilde yenilgiye uğratılmış, ülkeyi işgal edilmekten, böylece sahip olduğu özerkliği yitirmekten ancak Rus müdahalesi kurtarmıştır. 1877 yılında başlayan ve 1878 Berlin anlaşmasıyla sona eren Birinci Balkan Savaşı (93 Harbi), Osmanlıların 1876 yılında kazandıkları zafere rağmen Sırbistan'a tam bağımsızlık verilmesiyle sonuçlanmıştır. Ayrıca Sırbistan'a Niş etrafındaki topraklar verilmiş ve böylece Sırp ordusunun yenilgisiyle birazcık azalmış olan emperyalist iştahı açılmıştır. Sonuç olarak, Sırbistan, kendi *vahşi* ve *yiğit* savaşçıları tarafından kazanılmamış bir zaferle değil, fakat Avrupalı güçlerin, özellikle de Rusya'nın müdahalesiyle, gerçek teritoryal bir ulus-devlet olarak ortaya çıkmıştır.⁸²³ 1878 Berlin anlaşması, Romanya'ya ve Romanya'nın savaştaki müttefiki Rusya'nın Besarabya'yı almasına karşı tazminat olarak kuzey Dobruca'ya da bağımsızlıklarını kazandırmıştır. 1877-78 Savaşı'nda Rusların yanında Osmanlı'ya karşı savaşmış olmasına rağmen halkı Katolik olan Romanya'nın etrafının Slavlarca çevrilmesi, 1878'den sonra Romanya ile Türkiye ilişkilerinin belirlenmesinde de en önemli etken olmuştur.⁸²⁴

Balkan milletlerinin milliyetçi hareketlerinin başarılı olmasında ve Osmanlı'dan ayrılıp Osmanlı'yı/Türkleri de Balkanlardan atarak bağımsız ulus-devletlere kavuşmalarındaki en etkili dış faktör şüphesiz Rusya ve uyguladığı politikalarıdır. Osmanlı coğrafyasında bazı Hıristiyan unsurları Rusya'nın himaye ve destekleme politikası birdenbire gelişen bir olay değildir. Bu konudaki ilk somut gelişme Eflak ve Boğdan beylerinin atanması konusunda meydana gelmiştir. Memleketeyn* valileri geleneksel olarak Fener-Rum Patrikhanesine bağlı İstanbullular arasından atanmaktaydı. Bu yolla atanan beylerden birisi olan

⁸²² Karpat, *a.g.e.*, s. 54

⁸²³ Karpat, *a.g.e.*, s. 47

⁸²⁴ Karpat, *a.g.e.*, s. 85

* İki memleket; Eflâk ve Boğdan

Aleksander Spilanti, kendinden öncekilerden farklı olarak Memleketeyn halkına dayanarak merkeze karşı koymayı ve böylece bağımsız bir prenslik elde etmeyi amaçlamış, bunun için Kaynarca Antlaşması'yla zaten Memleketeyn'in işlerine müdahil olmaya başlamış olan Rusya'yı da arkasına almaya çalışmıştır. Rusya sonunda, 1792'de yapılan Yaş Antlaşması'yla Memleketeyn beylerinin zorunlu bir sebep olmaksızın yedi seneden önce değiştirememesini Osmanlı devletine sözleşmeyle kabul ettirmiştir. Rusya bu sayede Balkanlara daha çok karışma imkânı bulmuştur.⁸²⁵

Rusya, Çar I. Nikolay'a kadar Balkanlarda aktif bir müdahale politikası izlememiştir. Çar I. Aleksander'ın yerine geçen Nikolay, Yeniçeri Ocağı'nın ortadan kaldırılmasını fırsat bilerek 17 Mart 1726 tarihinde Osmanlı devletine oldukça ağır bir ultimatom vermiştir. Ültimatomla: 1- Eflak ve Boğdan beylerinin 1821'den önceki konuma döndürülmesi, 2- Sırlara 1812 Bükreş Antlaşması'yla vaat edilen imtiyazlı yönetimin uygulanması, 3- Bükreş Antlaşması'ndan doğan ve Rusya ile Türkiye arasındaki anlaşmazlık konularının müzakeresi konusunda Osmanlı temsilcilerinin bir Rus şehrine gönderilmesi talep edilmiştir. Ültimatoma cevap verilmesi için Divan-ı Hümayun'a altı hafta süre veren Çar Nikolay'ın ciddi olduğunun anlaşılması üzerine İngiliz Dışişleri Bakanı Canning devreye girmiş ve Rusya ile uzlaşmaya çalışmıştır. Bunun için Velington dukasını Petersburg'a göndermiş, Velington Çar'a, Osmanlı-Rus anlaşmazlığı konusunda İngiltere'nin barışçı müdahalesini Rusya'nın kabul etmesini ve Yunan sorununda Rusya'nın İngiltere'ye politik destek sağlamasını içeren iki teklif sunmuştur. Çar birinci teklifi kesin olarak reddetmiş, ikinci teklifi biraz ilgisiz görüldükten sonra kabul etmiş, sonuç olarak Velington ile Yunan sorununda iki büyük devletin birlikte hareket edeceğini öngören 4 Nisan protokolünü imzalanmıştır.⁸²⁶

15 Haziran 1826 tarihinde Yeniçeriler ortadan kaldırıldıktan sonra Osmanlı devletinin düzenli ordusu kalmadığı ve yerine kurulan ordu henüz tam teşkil etmediği için Sultan, Çar'ın ultimatomuna baş eğmek mecburiyetinde kaldı. 7 Ekim 1826 tarihinde Romanya'nın Akerman şehrinde yapılan görüşmelerde Osmanlı temsilcileri Rusya'nın ağır şartlarını ve tekliflerini kabul etmek zorunda kaldı. İki

⁸²⁵ Akçura, *a.g.e.*, s. 290

⁸²⁶ Akçura, *a.g.e.*, s. 323-24

aylık konfeans sonunda Akerman Sözleşmesi imzalandı. Sözleşmeye göre, Eflak ve Boğdan beyleri yerli eşraftan yedi sene süreyle atanacak ve atamada Osmanlı Sultanından başka Rusya'nın onayı da gerekecekti.⁸²⁷ Akerman Sözleşmesi Rusya ile Osmanlı arasında herhangi bir savaş gerçekleşmeden, Rusya'nın ultimatomu sonrası yapılan bir sözleşmedir. Bu sözleşme ile artık Rusya'ya, Osmanlı içişlerine daha çok müdahale edebilme, dahası Balkan milletleri üzerinde daha çok söz sahibi olabilme yolu açılmıştır.

Sultan II. Mahmut dini ve milli hassasiyetleri kullanarak Rusya'ya karşı durabilmek için, Aralık ortasında vilayetler eşrafını toplayarak Rusların Osmanlı toprakları üzerinde kötü niyetleri olduğunu, Osmanlı halkları arasında fesat çıkardığını, Akerman Sözleşmesi'ne aykırı olarak Yunanistan'ın içişlerine karışmaya devam ettiğini ileri sürerek İslamiyet'in şerefine bu zulümlerden kurtarılması gerektiği çağrısında bulundu.⁸²⁸ 20 Ekim 1827 tarihinde Osmanlı devletinin, Navarin'de Osmanlı donanmasının Ruslar tarafından yakılmasını protesto etmek için Akerman Sözleşmesi'ni feshetmesi üzerine Osmanlı devleti ile Rusya arasında savaş çıktı. 1828-29 yıllarını kapsayan savaş sonunda Osmanlı Balkanlardaki ve Kafkaslardaki topraklarının tamamına yakını kaybetti ve çok ağır şartları olan Edirne Barış antlaşmasını imzalamak zorunda kaldı.⁸²⁹ Edirne Barış Antlaşması, Osmanlı devletine büyük bir darbe vurmuştur. Bu antlaşma Osmanlı devletinin sarsılmasına sebep olan önemli olaylardan biridir. Şark sorunu, Yunan sorunu, diplomatik nevalara, protokollere, dağ kadar kâğıtlara, göl kadar mürekkeplere rağmen önemli işlerin çoğunda olduğu gibi mürekkep ve kalemle değil kan ve kılıçla hallededilmiştir. Yunan bağımsızlığı bir Osmanlı-Rus savaşından doğmuştur. Edirne Antlaşması ile Osmanlı devleti 27 Mart Protokolü'nü ve 6 Temmuz Londra Antlaşması'nı kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu antlaşmayla Yunan sınırı çizilmiş, varoluş şartları tespit edilmiştir. Nihayet 3 Şubat 1830 tarihinde üç devlet sefirleri (İngiltere, Fransa ve Rusya) bir protokol daha imzalamış ve bu protokol ile Yunanistan tamamen bağımsız olmuştur. Bu protokol de Osmanlı devleti tarafından çaresizce kabul edilmiştir.⁸³⁰ Edirne Barış antlaşması sonrasında, Avrupa'daki Osmanlı topraklarından Sırbistan, Romanya, Yunanistan, Bulgaristan ayrılarak birer

⁸²⁷ Akçura, *a.g.e.*, s. 325

⁸²⁸ Akçura, *a.g.e.*, s. 329

⁸²⁹ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2006, s. 276-80

⁸³⁰ Akçura, *a.g.e.*, s. 337-38

bağımsız yönetim kurmuşlardır. Rusya kuzeyden bazı bölgeleri, Fransa da 1830 yılı Mayısında ordu ve donanmasını Cezayir'e yönlendirerek Kuzey Afrika'nın batı ucundaki Cezayir'i işgal etmiştir. Cezayir'in işgali olayı, Edirne Antlaşması'ndan sonra, Osmanlı devletinin paylaşılması sürecinin bir parçasıdır. Bu paylaşımlarda önemli etken İngiltere, Fransa ve Rusya'dır. Bundan sonra bu paylaşımlar sürecektir.⁸³¹

27 Temmuz 1839 tarihinde *beş büyük devlet* (İngiltere, Fransa, Rusya, Avusturya ve Prusya) büyük elçisi Osmanlı yönetimine ortak bir nota verdi. Notada *Şark Meselesinde* beş büyük devlet arasında anlaşmazlık meydana geldiği için bundan böyle devletlerinden aldıkları talimata dayanarak devletlerinin katkısı olmadan karar alınmasından kaçınılması gerektiği belirtiliyordu. Akçura'ya göre, notanın imza tarihinden Birinci Dünya Savaşı başına yani 1914 yılına kadar tam üç çeyrek asır, bu beş büyük devlet bazen ortaklaşa bazen birkaçı birlikte koruma adı altında Osmanlı devletinin içişlerine müdahale edip durmuşlardır. Notayı gerekçe göstererek, Türkiye'de bulunan Hıristiyanların haklarını korumak gibi bahanelerle ortak müdahalelerde bulunmuşlar ve bunun için Osmanlı devletine, çoğunlukla istedikleri kanunları yaptırmayı başarmışlardır.⁸³²

Karpat, Romen milli kimliğinin ve buna dayanan milli hareketin ortaya çıkmasında ve sonunda bağımsız Romanya'nın kurulmasında 1829 Edirne Barış Antlaşması'nın ve sonrasında yapılanların önemli katkısı olduğunu söylemektedir. 1829 Edirne Barışı ve özellikle 1831-32 anayasal düzenlemeleri, yalnızca bu iki devletçiğin Osmanlı devleti ile ilişkilerini değil, aynı zamanda Eflak ve Boğdan'ın toplumsal ve ekonomik kalkınmasını önemli ölçüde değiştirmiştir. Bu yasalar aynı zamanda Rusya'ya da bölgede tutunacak güçlü bir yer sağlamıştır. Osmanlı'nın bölgedeki hakları azalmış, anayasal düzenlemeler, birörnek yönetsel uygulamaların başlatılması ve Eflak ve Boğdan arasındaki dil ve kültür benzerlikleri, bu devletlerin nihai birleşmelerine yol açacak şekilde uluslararası alanda tanınmanın başlatılmasında da önemli bir adım olmuştur. Bu toplumsal ve siyasal gelişmeler,

⁸³¹ Akçura, *a.g.e.*, s. 340-41

⁸³² Akçura, *a.g.e.*, s. 408-409

başlıca amacı milli birliğin kurulması olan bir Romen orta sınıfının hızla ortaya çıkmasını sağlamıştır.⁸³³

Romen milli hareketinin Rusya ve Osmanlı devleti ile ilişkisi diğer Balkan milli hareketlerinden farklılık göstermektedir. Karpat'a göre, Romen toplumsal, siyasal ve kültürel tarihinde çok önemli bir yeri olan 1848 Devrimi, kesinlikle Eflâklılar, Romen milli amaçları için Osmanlı egemenliği altında olmaktan çok daha fazla tehdit edici görünen Rus korumacılığından kurtarma amacını taşımaktadır. Devrimciler bu amaçla, Rus korumacılığına karşı çıkan Osmanlı yönetiminin desteğini almışlar, sonunda Osmanlı devleti, bilindiği gibi başka amaçların yanında bu devletçikler üzerindeki Rus korumacılığına son vermeyi amaçlayan Kırım Savaşı'na Batılılarla ittifak içine girmiştir. Buna rağmen Osmanlı yönetimi Eflak ve Boğdan'ın birleştirilerek oluşturulması amaçlanan büyük Romanya fikrine, Fransa'nın ve Avusturya'nın bu ülke üzerindeki kontrolünü engellemek maksadıyla karşı çıkmıştır. Nihayetinde bu iki devlet 1859 yılında birbirlerinden ayrı olarak Albay Alexander Cuza'yı kendi devletlerinin yöneticileri olarak seçtiğinde Romenlerin kendileri tarafından çözülmüş oldu. Bu birlik üzerindeki egemenliğini hala korumakta olan Osmanlı kısa bir süre için *kanunsuz* seçime karşı çıktıysa da sonunda bu duruma hukuki statü vererek seçimi onayladı. Cuza 1860'ta İstanbul'a bir ziyarette bulundu ve 2 Aralık 1861 tarihinde sultandan Eflak ve Boğdan'ın başkenti Bükreş olan tek bir ülke, Romanya olarak birleştiğini resmen kabul eden fermanı aldı. Cuza'nın bir grup boyar tarafından görevden alınması üzerine 1866 yılında yönetici olarak seçilen Charles Hohenzollern yönetimindeki Romanya, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşında Bulgaristan'da çok kötü şekilde hırpalanmış olan Rus ordusunu kurtarmaya geldi ve ona hayatî bir destek sağladı.⁸³⁴

Balkan milletleri Osmanlı yönetimi altında bir halk kültürü oluşturmuşlardır. Üstelik Balkanlardaki etnik toplulukların hanedanlara, güç sahibi yerel gruplara ve böylece katı bir sınıf değerleri sistemine sahip olmamaları, on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda ortaya çıkmakta olan hâkim toplumsal sınıflarına Avrupa'nın ve yeri geldiğinde de Rusya'nın siyasal ve toplumsal düşüncelerini pek de güçlkle karşılamadan kabul edip benimseme olanağı sağladı.⁸³⁵ Tarihsel açıdan

⁸³³ Karpat, *a.g.e.*, s. 82

⁸³⁴ Karpat, *a.g.e.*, s. 83-84

⁸³⁵ Karpat, *a.g.e.*, s. 63

incelediğimizde, Birinci Dünya Savaşı'nın 19. yüzyılın ikinci yarısında yükselmeye ve genişlemeye başlayan Almanya ile bu durumdan çıkarlarının zedelendiği için rahatsız olan İngiltere ve Fransa arasındaki güç rekabetinin sonucunda patlak verdiğini buluruz. Bu rekabetin temelinde (Almanya, İngiltere ve Fransa) arasındaki jeopolitik ve jeo-ekonomik çıkar çatışması yatarken, rekabetin hedefinde Osmanlı imparatorluğunun Balkanlar ve Ortadoğu topraklarını paylaşma mücadelesi vardı.⁸³⁶

Sonunda, Balkanlarda milli devletlerin kuruluşu halk isyanları aracılığıyla değil, fakat her birinin yeni bağımsız devletlerin kurulmasını desteklemek için kendine özgü nedenleri olan Avrupa devletlerinin gücüyle gerçekleşti. Bu devletlerin hiç biri resmi onayların verildiği tarihte gerçek *milletler* değillerdi, fakat bu devletlerin her birinde küçük bir aydınlar grubu devleti ele geçirdiler ve kendilerine verilmiş olan topraklar üzerindeki etnik dinsel topluluklar mozağinden bir millet oluşturmaya çalıştılar. *Millet* için model olarak bir etnik topluluk ve milli bir *dil* olarak dillerden biri seçildi. Dinsel kurumlar ve örgütlenmeler korundu, fakat bir zamanların evrensel Ortodoks dini artık bu *etnik milletlerin* her birinde yeniden siyasal önderliğin bir aracı haline geldi.⁸³⁷

Osmanlı yöneticileri, özellikle 19. yüzyılın başından itibaren devleti ayakta tutabilmek ve birliğini muhafaza edebilmek için Batı'yla ilişkilerini bir ikilem içinde yürütmek zorunda kalmışlardır. Bu bir taraftan modernleşmek için Batılı kurumları almak gerektiğine olan genel inançtan, diğer taraftan Batı'nın Osmanlı ülkesi üzerindeki kötü emellerini bilmekten kaynaklanan korku ve nefretin bir arada etkili olduğu bir ikilemdir. Önen, İttihat ve Terakki Cephesi'nin, Osmanlı devletinin idari yapısını bir kanunla ve yeniden düzenleyen 1913 Kanun-ı Muvakkatı, Balkan topraklarının büyük ölçüde elden çıktığı, Avrupalı devletlerin Doğu Anadolu için bastırmakta oldukları, imparatorluğun Arap topraklarında milliyetçiliğin filizlenmekte olduğu bir dönemde çıkarıldığını, bu yüzden İttihatçıların başlıca çabasının elde kalanı korumak olduğunu belirtmektedir. Önen ve Reyhan'a göre, merkezîyetçi politikaların bir takım bölgelerin tamamen kopmasına yol açtığı düşüncesinden hareketle en azından elde kalan topraklarda yerel özerklik vererek/verirmiş gibi görünerek bütünlüğü sağlamaya çalışmak; bu yolla Avrupa'dan

⁸³⁶ Gözen, "İdealizm...", s. 79

⁸³⁷ Karpat, *a.g.e.*, s. 57

gelen baskılara da karşı koymak temel amaç olarak ortaya çıkmış görünmektedir. Osmanlı devlet yöneticilerinin Tanzimat'ın başından itibaren içine düştükleri açmazda İttihatçılar da maruz kalmışlardır.⁸³⁸

3.2.3.2. Müslüman Unsurlarda Milliyetçilik

Gökalp'in de belirttiği gibi, Osmanlı topraklarında milliyet düşüncesi ilk önce Gayrimüslimlerde, sonra Arnavutlarda ve Araplarda, en sonunda Türklerde ortaya çıkmıştır.⁸³⁹ Gökalp milliyetçilik düşüncesinin ithal bir düşünce olduğuna inanmaktadır ve bu düşünceyi İslam âlemine ilk ithal edenlerin Araplar ve Arnavutlar olduğunu iddia etmektedir. Gökalp'e göre, Abdullah Nedim Mısır'da Arap milliyetini, Naim Bey Fraşeri de İstanbul'da Arnavut milliyetini diriltmeye çalışıyorlardı. Gökalp milliyetçilik düşüncesinin gelişebilmesi için iki duygunun yardımına ihtiyaç olduğunu söylemektedir: Birincisi milli övünçlerle, halk geleneklerinden doğan millet sevgisidir. İkincisi herhangi bir baskıya karşı öfke ve kin uyandırmakla hayat bulan milli kindir. Abdullah Nedim'le Naim Bey'in her ikisi de bu milli kini uyandırmak için Türk düşmanlığını genelleştirmeye ihtiyaç duymuşlardır. Abdullah Nedim'in ilkelerinden biri *ütrük-ü vel-terk* (Türk'ü terk et) sözüydü.⁸⁴⁰ Gökalp'in bu tespitlerine ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Genel olarak milliyetçi hareketler doğrudan bağımsızlık veya devlet talebi yerine milli kimliği inşa amacıyla daha çok kültürel alanlarda başlamış ve devam etmiştir. Güçlü bir dile sahip olan Arapların bundan farklı bir yol izlediklerini iddia ve kabul etmek kolay görünmemektedir. Arnavutların milliyetçiliği ve bağımsız devlet arzuları ise Balkanların Osmanlı devletinin elinden çıkacağına anlaşılması üzerine ortaya çıkmıştır.⁸⁴¹

Akçura da Osmanlı bünyesindeki Türk olmayan Müslüman unsurların milliyetçilik davası gütmelerini *ihanet* olarak değerlendirmektedir. Ona göre, Türkler yüzyıllardan beri İslam'ı savunmak, Müslümanların refahını ve huzurunu temin etmek, onları Haçlıların esareti altına girmekten korumak için canlarını, mallarını sakınmadan feda ettikleri için, Hıristiyanlar tarafından cezalandırılıp Avrupa'dan

⁸³⁸ Nizam Önen ve Cenk Reyhan, *Mülkten Ülkeye, Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü(1839-1929)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011, s. 342

⁸³⁹ Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak...*, s. 14

⁸⁴⁰ Gökalp, *a.g.e.*, s. 40

⁸⁴¹ Arapların tarihi, kültürü ve bağımsızlık süreçleriyle ilgili ayrıntılı bir çalışma için bakınız, Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihi*, (Çev.: Yavuz Olagan), İletişim yayınları, İstanbul 2007.

atılmaya çalışılırlarken acı bir şekilde ipini çekmeye ateşli bir istekle atılanlar savunduğu dinin mensupları, koruduğu toprakların evlatları olmuştur.⁸⁴²

Osmanlı devletinin tebaasını oluşturan Müslümanlarda, özellikle de Araplarda milliyetçilik düşüncesinin ortaya çıkması ve destek bulması Türk milliyetçiliğinin açıkça savunulmasında ve gelişmesinde etkili olmuştur. Buna rağmen Arapların ve diğer Müslüman unsurların milliyetçiliklerini *İslam'ın sancaktarlığını yapan Türklere ihanet* olarak gören Türk milliyetçileri ile Türklerin milliyetçilik yapmasının Arapların ve diğer Müslüman unsurları tahrik ederek milliyetçiliğe ve ayrılığa sürükleyeceğini iddia edenlerden farklı düşünenler de vardır. Onlardan birisi Türk milliyetçiliği düşüncesinin önemli ideologlarından olan Mehmed Fuat Köprülü'dür. Köprülü'ye göre, ayrılık konusu olacağı düşüncesiyle dinin milliyete asla cevaz vermediğini ve Türk milliyetçilerinin İslam milletlerine kötü örnek olduğunu iddia edenlerin iddiaları esastan sakattır. Önce Araplarda, Arnavutlarda başlayan milliyetçilik akımı Türkler arasında hepsinden sonra olduğu için, Türklerin kötü örnek olduğu iddiası doğruyu yansıtmamaktadır. Köprülü, İslam milletleri arasında milliyetçilik akımının başlamasını bir tarihi zorunluluk olarak görür. İslam milletleri arasında ortaya çıkacak milliyetçilik akımlarının ümmeti böleceği iddialarına karşı çıkararak doğru insanların yönetiminde ayrılık konusu değil kurtuluş sebebi olacağını iddia eder.⁸⁴³ Köprülü, Osmanlı padişahının aynı zamanda halife unvanına da sahip olması dolayısıyla Osmanlı devletinin sınırlarının dışındaki Müslümanlarla çok sağlam ve samimi bir bağı olduğunu ileri sürer. Fakat Türk milliyetçilerinin öncelikleri Osmanlı Müslümanlarıdır. Türklerle diğer Osmanlı Müslümanlarının dindaşıktan başka ortak çıkarları vardır ve bu durum aralarında nifak ve ayrılık kaynağı olmasına engeldir.⁸⁴⁴

Köprülü İslam dünyasında milliyetçilik düşüncesinin ortaya çıkmasını ve yayılmasını doğal bir gelişme olarak görür. Ona göre, Hıristiyan dünyasının milli uyanışından sonra, İslam dünyasının milliyet esaslarına uzun süre ilgisiz kalması imkânsızdı. İslam ve Hıristiyan medeniyetleri arasında çağın gerektirdiği ilişkiler maddi ve manevi birçok bağla bu iki dünyayı birbirine bağlıyordu. Bu bağların

⁸⁴² Ahmed Hilmi, *İslam Tarihi*, (Çev.: Ziya Nur Aksun), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006, s. 64'ten aktaran Uçar, *a.g.e.*, s. 123

⁸⁴³ Köprülü(zade), "Türklük, İslamlık...", s. 192

⁸⁴⁴ Köprülü(zade), *a.g.e.*, s. 192-93

oluşturduğu baskı er ya da geç etkisini gösterecekti ki tarihin bu basit zorunluluğu sonunda ortaya çıktı ve İslam milletlerinde yavaş yavaş *milliyet* ilkesi oluşmaya – veya diğer bir anlayışa göre- bilinçli bir hâl almaya başladı. Arnavutlarda, Araplarda böyle milli bir akım oluşmaya başlarken Türk dünyasının İslam dünyasındaki bu genel eğilimden uzak kalması mümkün olamazdı ve olamadı da. Osmanlı hükümetinin merkez gücünü oluşturan Türkler, hâkim millet olmanın karşılığı olarak uzun bir süre milliyetlerini inkâr ettikten sonra, sonunda olayların uyandıran darbeleri karşısında bir manevi varlık elde etmek zorunluluğunu anladılar. Türk milliyetçiliği tarihin bu gibi zorunlulukları karşısında doğal bir şekilde ortaya çıktı. Köprülü'ye göre, Türk milliyetçiliğini sahte bir ürün gibi herhangi bir kişiye, herhangi bir topluluğa atfetmek gülünç ve bilimsel gerçeklere aykırıdır.⁸⁴⁵

Köprülü, Osmanlı'nın Türklerden sonraki en büyük Müslüman unsuru olarak gördüğü Arapların milliyetçi olmasında bir sakınca görmez hatta bunu gerekli ve doğal bulur. Türkler aleyhine geliştirilecek bir Arap milliyetçiliğinin ise gerçek ve ciddi bir Arap milliyetçiliğinin ortaya çıkmasını engellemeyi amaçladığını iddia eder.⁸⁴⁶ Köprülü'nün bakış açısına göre Türklüğün, İslamlığın, Osmanlılığın ilerlemesi Türklerle beraber diğer Müslüman unsurların da milli bir uyanışa varabilme yetenekleriyle mümkündür. Bu itibar ile Türk milliyetçilerini İslam düşmanı addetmek ya cehalet eseri ya da iftira aracıdır.⁸⁴⁷

Arap milliyetçiliği geniş bir coğrafyada ve uzun bir zaman dilimi içinde gelişmiştir. Osmanlı devletinin son dönemlerinde, özellikle de Birinci Dünya Savaşı boyunca Osmanlı/Türk karşıtı bir görünüm ortaya koymasına rağmen, bu karşıtlık, bu savaş sonrasında Arap coğrafyası büyük oranda sömürgeleştirildiği için Batılı sömürgeci devletlere yönelmiştir.⁸⁴⁸

Bir Arap milliyetçisi olan Harbî, Gökalp'in ve Akçura'nın iddialarının aksine, Arapların İslam milletinin cisimleşmesi olan Osmanlı imparatorluğuna ait olmalarından ötürü Arap milliyetçiliğinin çıkış noktasının devlet talebi değil, kültürel özerkliğin kabul edilmesi olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre, özellikle Nasif Al-Yazigi (1800-1871), Faris Al-Şidiak (1819-1883) gibi isimlerin katkılarıyla oluşan

⁸⁴⁵ Köprülü(zade), *a.g.e.*, s. 185-186

⁸⁴⁶ Köprülü(zade), *a.g.e.*, s. 193

⁸⁴⁷ Köprülü(zade), *a.g.e.*, s. 194

⁸⁴⁸ Hourani, *Arap Halkları Tarihi...*, s. 441-462

edebi alandaki Rönesans, Araplık kavramına süreklilik ve istikrar kazandırmıştır. Milliyetçiliğin tarih öncesini oluşturan bu harekete, halifeliğin Türklerden Araplara geçmesini öneren Al-Kavakibi (1849-1902) de dâhildir. Harbi'ye göre, kültürel milliyetçilikten Arapçılığa geçiş Necip Azuri ile gerçekleşmiştir. Azuri, *Türk Asyasında Arap Ulusunun Uyanışı* (1905) adlı eserinde Arap yarımadası ve verimli hilal üzerinde bağımsız, batı müttefiki, seküler bir Arap krallığı ve papalıkla eşdeğer olacak bir Müslüman halifeliğin kurulmasını tavsiye etmiştir.⁸⁴⁹ Harbi, Pan-Arapçılığın seçkin ideologlarından olan Safi Al-Husri'nin de (1880-1968) dini, ulusu oluşturan unsurların dışında bıraktığını belirtmektedir. Al-Husri'nin düşüncesine göre millet dilsel kimlik üzerine kurulur. İnancı ya da etnik kökeni ne olursa olsun Arapça konuşan herkes Arap'tır. Harbi, bu bakış açısının esas olarak dil, kültür ve jeopolitiğin bir arada oldukları stratejik bir yaklaşıma dayandığını söylemektedir. Safi Al-Husri'nin milliyetçiliği Baas'ın bütün düşünürlerini etkilemiştir.⁸⁵⁰

Harbi, milliyetçiliğin modernleşmenin taşıyıcısı olduğu tespitini Arap milliyetçileri üzerinden de tekrar etmektedir. Ona göre, 19. yüzyılın başlarından itibaren Arap milliyetçileri modernleşmenin etkili taşıyıcıları olmuşlardır. Bununla birlikte projelerini iradeci ve jakoben bir şekilde tasarlamışlar, hiçbir zaman demokrasi meselesini, dilsel, etnik ve dini azınlıklara haklarını ya da dışarda tanımlanan *oyunun kurallarına* boyun eğen Arap toplumlarının çoğul gerçekliğini hesaba katmamışlardır. Harbi, bu ilk Arap milliyetçilerinin, milletin verili olduğuna değil, aksine inşa edilmesi gereken bir topluluk olduğuna inandıklarını iddia etmektedir.⁸⁵¹ Santamaria da, Harbi'nin Arap milliyetçiliğinin seküler ve inançlar üstü kapsayıcılığını tespit etmektedir. Ona göre 20. yüzyılın başında Osmanlı İmparatorluğunda ortaya çıkan Panarabizm, sadece Müslüman kültüründen Araplar tarafından değil, Hıristiyan kültüründen Araplar, özellikle Suriyeliler ve Lübnanlılar tarafından da desteklenmiştir.⁸⁵² Arap milliyetçiliğinin dayanağını ve merkezini Arapça oluşturur. Ancak bunu İslam'dan soyutlayarak düşünmek Arapça-İslam ilişkisi bağlamında bizi yanılgıya düşürebilir. Arapça gücünü İslam'a, özel olarak da Kur'an'a borçludur. Armstrong da bu ilişkiyi tespit etmiştir. Ona göre, Arapçaya

⁸⁴⁹ Mohammed Harbi, "Arap Ulusal Mitini Sorgularken", *Uluslar ve Milliyetçilikler*, (Haz.: Jean Leca, Çev.: Siren İdemen), Metis Yayınları, İstanbul 1998, s. 84

⁸⁵⁰ Harbi, *a.g.e.*, s. 86

⁸⁵¹ Harbi, *a.g.e.*, s. 87

⁸⁵² Yves Santamaria, "Ulus-Devlet; Bir Modelin Tarihi", *Uluslar ve Milliyetçilikler*, (Haz.: Jean Leca, Çev.: Siren İdemen), Metis Yayınları, İstanbul 1998, s. 28

direnmek, İslam'a direnmek anlamına gelmiştir. Hanefiler hariç tüm mezheplerin Kur'an'ın çevirisinin okullarda okunmasını yasaklamaya sürükleyen tutumları, Arap seçkinlerinin dilsel saflık konusundaki ısrarına da temel teşkil etmiştir. Abbasi sarayında bile, saf Arapça, İslami seçkinlerin kimliğini sürdürmek için temel bir sınır mekanizması oluşturmuştur.⁸⁵³ Gücünü Kur'an'dan alan ve kutsallık atfedilen Arapça sayesinde Kuzey Afrika'nın Latince konuşan nüfusu, eski Mısır'ın Berberice ve Kıpti konuşanlarının büyük bir kısmı gibi, Arap haline gelmiştir.⁸⁵⁴

Osmanlı Müslüman toplumları içinde Arnavutların durumları hem yaşadıkları coğrafya açısından hem de imparatorluğun asli ve kurucu unsuru olan Türklerle ilişkileri açısından özel bir durum arz etmektedir. Arnavutluk, kendi iradesiyle Osmanlı imparatorluğundan ayrılan ilk Müslüman devlet olmuştur. Balkanlardaki Osmanlı gücünün nihai çöküşünün çok yakın olduğunu anlayan ve Sırp'lar tarafından yutulmak istemeyen Arnavutluk 1912'de bağımsızlığını ilan etmiştir. Osmanlı kendi yönetimi altında Müslümanlığı kabul eden bu Balkan halkının ayrılık kararına rıza göstermiştir. Bunda, parçalanmış durumdaki Osmanlı devletinin çeşitli bölgelerinde meydana gelen olaylara gecikmiş bir ilgi duyan İtalya'nın desteğini almasının da etkisi vardır.⁸⁵⁵

Hıristiyan unsurların milliyetçi düşüncelerle bağımsızlık peşine düşmeleri ve bunda başarılı olmaları nasıl ki Unsurların Birliği fikrini ve eşit vatandaşlığı öncelikli hedef haline getirerek imparatorluğu kurtarmayı amaçlayan Osmanlıcılığın yerine hiç olmazsa Müslüman unsurları bir arada tutabilme amacıyla İslamcılığın daha açık şekilde savunulmasını sağlamışsa, Müslüman unsurların, özellikle Arapların ve Arnavutların milliyetçi düşüncelerin etkisiyle Osmanlı'dan ayrılmaları da Türkçülüğün/Türk milliyetçiliğinin daha açık ve güçlü şekilde savunulmasına ve taraftar bulmasına imkân sağlamıştır. Ancak bu dönüşümleri, birbirlerinin zıttı ve alternatifini olan ideolojilerin birbirlerinin yerini alması olarak değerlendirmek yanlış olacaktır. Osmanlıcılık ve İslamcılık esasında Türk milletinin ve onun devletinin çıkarlarını koruyabilmek amacıyla Osmanlı/Türk bürokratik eliti ve aydını tarafından ileri sürülmüş, bu yüzden de özünde Türk milliyetçiliği olan ideolojilerdir. Bu ideolojilerin Osmanlı/Türk birliğini korumada başarısızlığa uğramaları Türk

⁸⁵³ Armstrong, *a.g.e.*, s. 298

⁸⁵⁴ Armstrong, *a.g.e.*, s. 343

⁸⁵⁵ Karpat, *Balkanlarda Osmanlı...*, s. 44

bürokratik elitinin ve aydınının Türk milliyetçiliğini/Türkçülüğü daha açık ve cesaretle savunmalarına imkân sağlamıştır. Osmanlı/Türk birliğini koruma ve devleti kurtarma ideolojileri olan Osmanlıcılığın, İslamcılığın ve Türkçülüğün birbirinin yerine geçerek birbirini takip etmesi, suyun gaz halinden sıvı hale geçmesi, sıvı halden de katı hale geçmesi gibi aynı maddenin hal değiştirmesi olarak okunmalı ve anlaşılmalıdır.

Osmanlı coğrafyasında ve devamında Türkiye topraklarında Türkçülük/Türk milliyetçiliği düşüncesinin ortaya çıkmasının ve gelişmesinin bir başka önemli sebebi de, ata yurtlarında siyasi baskılara maruz kaldıkları için ve/veya eğitim amacıyla Osmanlı şehirlerine gelen Türkistan aydınlarıdır. Bunlar özellikle İstanbul, Selanik ve İzmir gibi kozmopolit şehirlerde Türkçülük/Türk milliyetçiliği düşüncesinin gelişmesine ve yayılmasına önemli katkılar sağlamışlardır.

3.2.4. Türkistan Aydınları ve Türkçülük

19. yüzyılın son çeyreğinde Kırım, Tataristan ve Başkurdistan gibi kuzey batı Türk yurtlarının, 20. yüzyılın hemen başında ise Orta Asya Türk yurtlarının (Türkistan'ın) Ruslar tarafından işgal edilmesi ve sömürgeleştirilmesi bu bölgelerden Osmanlı'ya göçe sebep olmuştur. Rusların kontrolü altındaki bölgelerden gelen Türk göçmenler, 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında Türk milliyetçiliğinin yayılmasına ve yaygınlaşmasına önemli ölçüde katkıda bulunmuştur. Bu göçmenlerin çoğu, Rus siyasetine girmiş, Rus Duma'sında görev yapmış ya da yerel Türk lehçelerinde dergi ya da gazete yayınlama faaliyetlerine katılmış aydınlardan oluşmaktadır. Türkçe'nin yanı sıra Rusça ve Fransızca konuşabilen bu aydınlar Pan-Slavcılıktan etkilenmişler ve kendilerine pan-Türkçülükte tezahür eden bir karşı ideoloji geliştirmişlerdi.⁸⁵⁶

Watson, Çarlık Rusya'sındaki 1905 ayaklanmasının Tatar topraklarını harabeye çevirdiğini, Ekim 1917 Devrimi'nden sonra ise Lenin ve Stalin'in Tatarlara vermiş oldukları özerklik sözünün hayalden ibaret kaldığını belirtmektedir. Orta Asya'da, Taşkent'e yerleşen Bolşevik rejimi, buradaki Müslümanlara, Çar'ın valilerinden daha insafsız bir düşman olduğunu göstermekte gecikmemiştir. Watson'a göre dahası, Taşkent hükümetini temsil eden küçük memurlar ve demir

⁸⁵⁶ Uzer, *a.g.e.*, s. 17; ayrıca bakınız, James H. Meyer, *Turks Across Empires; Marketing Muslim Identity in the Russian-Ottoman Borderlands, 1856-1914*, Oxford University Press, Oxford 2014.

yolu işçileri yüksek tabakadan daha katı milliyetçi ve daha anlayışsızdılar.⁸⁵⁷ Bu durum bir taraftan Türkistan Türklerini tepkisel bir milliyetçiliğe yöneltirken diğer taraftan işgal altında yaşamının güçlüklerinden kaçmaya itmiştir. Türkistan'dan göçerek/kaçarak Osmanlı Türkiye'sine gelen Türklerin çoğu bu yüzden belli bir milliyetçi bilince sahip aydınlardır. Yüksek eğitilmiş Türkler'in Rus İmparatorluğu, Kırım, Kafkaslar, Kazan bölgesi ve daha az bir derece Orta Asya'dan göçü, Osmanlı Türkiye'sinde milliyetçi düşüncüyü takviye etmiştir. Bu göçmenler esasen İslami ve modern öncesi olan bir ülkede milliyetçiliği formüle etmek için ideolojik ve akademik araçlar ile donatılmışlardı. Rus siyasetinin tecrübelileri olan bu göçmenler, pan-Slavizm ve sosyalizm dâhil birçok ideolojiye maruz bırakılmışlardı. Uzer'e göre bu göçmenler, geldikleri kendi gerçek ülkelerinde ayrımcılığa maruz kalırken, çoğunluğun bir parçası oldukları yeni bir ülkede kolay uyum sağlamışlar ve bu yüzden de önce Jön Türklerin, sonrasında da Kemalistlerin saflarına şevkle katılmışlardır.⁸⁵⁸ Türkistan coğrafyasının Rusya tarafından sömürgeleştirilmesiyle başlayan göçler Sovyet Devrimi'nden sonra da devam etmiştir. Bu devrimden sonra Türkiye Cumhuriyeti'ne sığınan göçmen aydınlar Sovyet hâkimiyeti altındaki Volga (İdil)-Ural, Kırım, Orta Asya, Kuzey ve Güney Kafkasya gibi farklı bölgelerden gelmişlerdir. Sovyet hâkimiyetinden kaçan Türkî gruplar Türkiye'nin dışında Çin, Japonya, Finlandiya, çeşitli Avrupa ülkeleri, İran, Afganistan'a gitmiş ve cemaatler oluşturmuşlardır. Aslında Türk-Sovyet ilişkilerinin bu dönemde yakın olması bu göçleri sınırlamış, Türkiye'ye göç özendirilmemiştir.⁸⁵⁹

Türklerin Rusya'dan göçü yalnızca geç Osmanlı İmparatorluğu'nun ve cumhuriyetçi Türkiye'nin entelektüel yaşamını zenginleştirmekle kalmamış aynı zamanda Türk milliyetçiliğinin gelişmesine de katkıda bulunmuştur. Kafkasya'dan ve Volga-Ural bölgesinden gelen akademisyenlerin/politikacıların/entelektüellerin çoğu İsmail Gaspıralı'nın öğrencisi olmuş veya ondan etkilenmiş kimselerdir. Hemen hepsi, Orta Asya'dan Balkanlara kadar bütün Türklerin birliğine inanmaktadır. Türkiye'yi kendileri için cazip kılan II. Abdülhamid'in baskıcı yönetimi değil, Osmanlı-Türk kültürüdür. Ortak bir edebi Türkçe'nin geliştirilmesini

⁸⁵⁷ Watson, *a.g.e.*, s. 158

⁸⁵⁸ Uzer, *a.g.e.*, s. 3

⁸⁵⁹ Gün Soysal, "Rusya Kökenli Aydınların Cumhuriyet Dönemi Türk Milliyetçiliğinin İnşasına Katkısı ", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4; Milliyetçilik*, (Ed.; Tanıl Bora-Murat Gültekingil), s. 483-504, İletişim Yayınları, İstanbul 2009a, s. 483

amaçlamışlardır. Çünkü Türk lehçelerindeki farklılığın, Türkçe konuşan insanların birleşmesini engelleyeceğinin farkındaydılar. Ayrıca, meşruti yönetimi ve kadınların eşit haklara sahip olmalarını destekliyorlardı.⁸⁶⁰

Karpat'a göre, Türkiye'deki milliyetçiler Türk birliği düşüncesini, Rusları zayıflatma amacıyla ve bir dış politika aracı olarak gündeme getirip savunmuşlardır. Ona göre, Türk milliyetçiliğinin bir yan ürünü olarak değerlendirilen bu görüşlerin asıl Türk milliyetçiliği ile pek ortak yanı yoktur. Pan-Türkizm, Rusya'daki Müslümanlar arasında, Çarlık rejiminin baskılarına ve Ruslaştırma çabalarına karşı bağımsız bir savunma ideolojisi olarak gelişmiştir.⁸⁶¹ Özdoğan'a göre de Türkçülük/Türk milliyetçiliği hareketi içine Turan kavramının yerleşmesini Rusya'dan gelen göçmenler sağlamıştır. Rusya'dan göç eden Tatar/Türk asıllı düşünürlerin Türk dili, tarihi ve kimliği üzerine Osmanlı toprağına taşıdığı yeni bakış açıları kısa zamanda Osmanlı Türkçülük hareketi içinde Turan kavramının yaygınlaşmasına neden olmuştur.⁸⁶² Taşkın da göçmen aydınların Türk milliyetçiliğinin irredentist yanını oluşturan Türk Birliği/Turan idealinin gelişmesini ve güçlenmesini sağladıklarını iddia etmektedir. Taşkın'ın da tespit ettiği gibi, 19. yüzyıl sonunda Balkanlardaki ve Rusya'daki etnik-dinsel çatışmalardan ve daha sonra *Demir Perde* rejimlerinden kaçarak Türkiye'ye gelenlerin *esir/dış Türkler* konusunda duyarlı önemli bir toplumsal taban oluşturdukları söylenebilir. Bu birikime, Cumhuriyetin kuruluş döneminde Bolşevik rejimden kaçan entelektüellerin yaptıkları katkı da önemlidir.⁸⁶³

Gökalp, Abdulhamit'in son dönemlerinde İstanbul'da Türkçülüğün tekrar uyanmaya başladığını bunda da Rusya'dan gelen bazı milliyetçi aydınların etkisinin olduğunu söylemektedir. Bunlardan birisi, Gökalp'in düşünceleri üzerinde doğrudan etkisi olan Azerbaycanlı Hüseyinzade Ali Bey'dir. Rusya'dan İstanbul'a gelen Hüseyinzade Ali Bey (1864-1941), Tıbbiye'de Türkçülük düşüncesini yaymaya çalışmıştır. Ziya Gökalp 1896'da İstanbul'a geldiği zaman Hüseyinzade Ali Bey'le bağlantı kurarak onun düşüncelerini öğrenmiş ve etkilenmiştir.⁸⁶⁴ Turancılık düşüncesini savunan ilk şiir Hüseyinzade Ali tarafından yazılan Turan şiiridir. Ziya

⁸⁶⁰ Uzer, *a.g.e.*, s. 39-40

⁸⁶¹ Karpat, *a.g.e.*, s. 15

⁸⁶² Özdoğan, *Dünya'da ve Türkiye'de...*, s. 393

⁸⁶³ Taşkın, "Anti-Komünizm ve Türk ...", s. 631

⁸⁶⁴ Gökalp, *Türkçülüğün Esaslar...*, s. 25-29

Gökalp'in aynı adlı şiiri daha sonra yazılmıştır. Hüseyinzade Ali, Rus başkentinde, St. Petersburg Üniversitesi'nde tıp eğitimi alırken entelektüellerin yanı sıra öğrenciler ve akademisyenler arasında pan-Slavcılık ile karşılaşmış ve milliyetçilik fikirlerini ilk olarak bu çevreden edinmiştir. 1889'da ailesiyle birlikte Osmanlı ülkesine taşınmış ve İstanbul Tıbbiye'de Abdullah Cevdet'in sınıf arkadaşı olmuştur. Daha başta İttihat ve Terakki Cephesi'ne katılmış ve İttihatçı liderlerle yakın ilişkiler kurarak onların ideolojik oluşumlarını etkilemiştir. 1897 Türk-Yunan Savaşı'nda Osmanlı ordusuna katılması bir düşünür olmasının yanında bir eylem adamı olduğunu göstermektedir. 1905'te kendisi gibi Azerbaycan Türkü olan Ahmet Ağaoğlu ile birlikte, Azeri kültürünün İran ve Rus etkisinden arındırılmasını savunan Hayat gazetesini çıkarmıştır. Uzer, Türkleşmenin, İslamlaşmanın ve Avrupalılaşmanın üçlü süreçlerini formüle eden ilk Türkçü olduğunu iddia ettiği Hüseyinzade Ali'nin *Avrupahulaşma* yerine *muasırlaşma* terimini kullanan Ziya Gökalp üzerinde derin bir etkisi olduğunu söylemektedir.⁸⁶⁵

Hüseyinzade Ali, 1904'te Türk gazetesinde Ahmet Turanî takma adıyla yazdığı yazılarda tüm Türklerin Cengiz Han ve Timur'un mirasından gurur duymaları gerektiğini savunmuştur. Ona göre, dünyada yaşayan Türkler birbirlerini tanımalı ve kültürel bağlar kurmalıdır. Turan şiirinde açıkça Macarlar ile birlik çağrısında bulunan, yani Turan kavramı içine Macarları da dâhil eden az sayıdaki milliyetçiden biridir.⁸⁶⁶

Kendisi de bir Rusya Türkü olan ve Türkçülüğün en önemli ideologlarından biri olan Akçura da Türkçülüğün/Türk milliyetçiliğinin gelişmesinde Rusya Türklerinin etkisi olduğunu söylemektedir. Özellikle Türkiye'de düşünce hürriyetinin baskı altında olduğu ve sansüre uğradığı II. Abdulhamit döneminde bunun daha önemli olduğunu düşünmektedir. Çünkü Türkiye'de II. Abdulhamit'in baskıcı yönetimi altında birçok düşüncenin yer altına inmesi veya kendini Avrupa'da

⁸⁶⁵ Uzer, *a.g.e.*, s. 44

⁸⁶⁶ Alaattin Uca, "Ziya Gökalp ve Ona Türkçülüğü Aşlayan Adam: Hüseyinzade Ali Bey", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Yıl 1997, Sayı 8, s. 168,

"...Sizlersiniz ey kavm-i Macar bizlere ihvan
Ecdâdımızın müşterek menşei Turan,
Bir dindemiz, hepimiz hakperestan.
Mümkün mü ayırsın bizi İncil ile Kuran?
Cengizleri titretti şu âfâkı serâser
Timurları hükmetti şehin şahlara yekser
Fatihlerine geçti bütün kişver-i kayser.."

ifade etme imkânı araması Türkçüleri de bu arayışlara iterken, Rusya'da Türkçülüğün yükselmesi önemlidir. Akçura'ya göre bu dönemde Türkçülüğün önemli iki ismi Rusya'da yetişmiştir. Bunlardan birincisi Azeri Türkçesi'nde yazdığı orijinal komedileri bütün Avrupa dillerine çevrilen Ahundzade Mirza Feth Ali (1811-1878)'dir. Ahundzade Mirza Feth Ali'nin Türk düşünce ve edebiyatında en büyük önemi Türkçe tiyatro yazar ilk yazar olmasıdır. Batı Türkleri arasında tiyatroya ait ilk eser, Ziya Paşa'nın *Moliere*'den çevirdiği *Tarfufle*'dir. Bu eser 1857 tarihinde çevrilmişse de, Ziya Paşa'nın ikincisine kadar basılmak bir yana kimsenin eline bile geçmemiştir. Batı Türklerinde ilk orijinal tiyatro Namık Kemal'in *Vatan Yahut Silistre* isimli dramıdır. 1872'de yazılmış, basılmış ve oynanmıştır. Oysa Mirza Feth Ali güldürülerini 1850-1855 tarihleri arasında yazmış ve 1859'da bastırmıştır. Mirza'nın Moliere'den ve Rus komedi yazarlarından ve özellikle severek okuduğu Gogol'dan ilham almış olması muhtemeldir. Akçura'ya göre, Ahundzade Mirza Feth Ali, Türk hayatından alınmış ve sade bir Azeri Türk lehçesiyle yazılmış ilk Türk tiyatrosunu yazmıştır ve bu yönden *Edebi Türkçülüğe* hizmeti çok önemlidir.⁸⁶⁷

İkincisi, Kırım'da, *dilde, fikirde ve işde birlik* şiarıyla Tercüman gazetesini çıkaran Gaspıralı İsmail Bey (1841-1914)'dir. Hem Kuzey Türklerinin hem de Batı Türklerinin anlayabileceği dilde basılan Tercüman gazetesi, bütün Türklerin ortak bir dilde birleşmelerinin mümkün olduğunu ispatlamıştır.⁸⁶⁸ Gaspıralı İsmail Bey, 1883'te Türkiye'nin batısındaki Bursa'dan çağdaş Özbekistan'daki Buhara'ya kadar Türklerin çoğunun anlayabileceği bir dilde basılmaya başlanan Tercüman gazetesi ile pan-Türkizm düşüncesini ilk olarak ortaya atmış ve bu ideolojiyi gerçek hayata uygulama konusunda öncülük etmiştir. Ahmet Vefik Paşa, Şeyh Süleyman Buhari ve Mustafa Celalettin gibi bazı isimler *bu ideali uzaktan görmüş* olsa da, Gaspıralı İsmail Bey bunu ilk defa sistematize etmiş ve gazetesinde uygulamıştır.⁸⁶⁹ Heyd, bilimsel ve estetik Türkçülüğün Batı etkisiyle doğmasına karşılık, siyasal Türkçülüğün Rusya'da yaşayan bazı Türk aydınlarının çabaları sonucu ortaya çıktığını iddia etmektedir.⁸⁷⁰ İsmail Gaspıralı, *Tercüman* gazetesi ve *dilde, fikirde, işde birlik sloganı* ile siyasal Türkçülüğün sembol isimlerinden birisi haline gelmiştir.

⁸⁶⁷ Akçura(oğlu), *Türkçülük...*, s. 41

⁸⁶⁸ Gökalp, *a.g.e.*, s. 25

⁸⁶⁹ Uzer, *a.g.e.*, s. 40-41

⁸⁷⁰ Heyd, *a.g.e.*, s. 121

İslam coğrafyasında milliyetçilik düşüncesinin gelişmesini ve Türkiye dâhil diğer islam toplumlarına yayılmasını sağlayan isimlerden birisi de Şeyh Cemaleddin Afgani'dir. Afgani, milliyetçiliğin ümmeti böleceği bu yüzden de İslam'a göre caiz olmadığı genel kabulünün aksine milliyetçiliğin sosyal temellerini ve gerekliliğini açıklayarak birçok Müslüman düşünürü doğrudan veya dolaylı olarak etkilemiştir. Afgani'nin milliyetçilik düşünceleriyle doğrudan etkilediği isimlerden birisi şair Mehmet Emin Yurdakul'dur. Gökalp, bu etkilenmeyi Mehmet Emin Yurdakul'un kendisinin söylediğini belirtmektedir. Mısır'da Şeyh Muhammed Abduh'u, Kuzey Türklerinden Ziyaeddin Fahreddin Fındıkoğlu'nu da yetiştiren bu yenilikçi İslam düşünürü, Mehmet Emin Yurdakul'un, halk dilinde, hece ölçüsünde milliyetçi şiirler yazmasını teşvik etmiştir.⁸⁷¹ Şeyh Cemaleddin Afgani'nin, Farsça olarak yazdığı *Vahdet-i Cinsiye Felsefesi ve İttihad-ı Lisanın Mahiyeti Hikâyesi* adlı makalesi Türk Yurdu'nda Türkçe olarak yayınlanmıştır.⁸⁷²

İslam coğrafyasında millet ve milliyetçilik kavramlarına bugünkü anlamlarına yakın olarak ilk defa sosyolojik açıklamalar getiren Şeyh Cemâleddin Afgâni'nin fikirleri, ilk kuşak Türk milliyetçilerini doğrudan ya da dolaylı olarak önemli derecede etkilediği için üzerinde ayrıca durmayı hak etmektedir. Afgani, millet ve milliyetçilik kavramlarını bugünkü sosyoloji biliminin ana konularından birini oluşturan toplumsal gruplar bağlamında ve bir çeşidi olarak açıklamaya çalışmıştır. Ona göre, bireyin kendisinden sonra aile birliği gelir. Birbirine yakın ailelerin ortak çıkarları ve arzuları aşiret birliğini meydana getirir. Birbirine yakın aşiretler ortak çıkarlarını gerçekleştirmek, ortak belaları savuşturabilmek için diğer aşiretlerle mücadele içine girerler. Aşiretlerin aynı dili konuşmanın dışında seçkin bir özelliği yoktur. Fakat dil birliği hayret verici bağlantı aracıdır. Dil birliği, düşmanları muhtelif, amaçları çeşitli kabileleri soy sancağı altında toplayarak hedefe götüren tek birliktir. Bu birlik ortak çıkarları elde etmek, ortak kötülükleri savuşturmak için bir soyun dağınık güçlerini birleştirmekte, büyük bir halkı bu yeni milli hayat ile ihya ederek bağımsızlığını sağlamaktadır.⁸⁷³

⁸⁷¹ Gökalp, *a.g.e.*, s. 26

⁸⁷² Akçura(oğlu), *a.g.e.*, s. 59-61

⁸⁷³ Cemaleddin Afgani, "Vahdet-i Cinsiye Felsefesi ve İttihad-ı Lisanın Mahiyeti-i Hakikiyesi, (Ter.: Resulzade Mehmed Emin), *Milletler ve Milliyetçilikler*, (Ed. Mümtaz'er Türköne), Etkileşim Yayınları, İstanbul 2012, s. 270

Afgani'ye göre insanları birbirlerine bağlayan iki bağ vardır: Biri dil yani soy birliği, diğeri din birliği. Dil yani soy birliğinin ayakta kalması ve sebatı daha sürekli. Çünkü kısa zamanda değişmez. Hâlbuki din öyle değildir. Bin yıllık bir zaman içinde birkaç defa din değiştirdiği halde aynı dili konuşan milletlerin var olması bunu ispatlar. Dolayısıyla denilebilirki, dünya işlerinde dil birliği bağının etkisi din bağından daha güçlüdür. Bu yüzden, Hristiyan bir Yunan, putperest Eflatun, Aristo ve Sokrates ile irtibatından dolayı övünür. Oysa Hindistanlı bir Hristiyan'ın din bağından dolayı Newton ve Galilo ile övünmesi görülecek şey değildir.⁸⁷⁴

Yine Afgani'ye göre soy birliği bütün meziyetlerine ancak bireylerin birliğini zorunlu kılan dilin, soyun korunmasını sağlamasıyla sahip olabilir. Belli bir soya mensup olan çeşitli sınıfların literatürlerine sahip olmayan ve bu sınıfların yararlanmasını sağlamayan dil milletin birliğini koruyamaz. Çünkü diğer milletlere komşu olan, onlarla ilişki içinde olan bir millet, insanlığın gereklerini, uygarlığın temellerini oluşturan sınıflara sahip olmayınca kendi varlığını devam ettirmesi ve hukukunu koruması mümkün değildir. Bu sınıflar; âlimler, mucitler, siyasiler, hukukçular, vaizler, edebiyatçılar, esnaflar, çiftçiler ve tüccarlardan oluşmaktadır. Bir millette bu sınıflar olmazsa ihtiyaçlar ve zorunluluklar kişilerin hayatı arasında var olan birlik ipini koparır, milli kimlik çöküşe gider. Kişiler de diğer milletlere iltihak ederek yeni bir milletle ortaya çıkarlar. Bu sınıfların tekrarı ve devamı da ancak milli dilin, milliyete mensup olan esnaf ve sanayiciler için gerekli olan terimlerin varlığıyla mümkün olur.⁸⁷⁵

Afgani'ye göre mükemmel bir ifade ve istifade olmayınca sanatlar da var olamaz. Gerekli terimlere ve zorunlu kelimelere sahip olmayan bir dille ifade ve istifadenin ise imkânı yoktur.⁸⁷⁶ Görüldüğü gibi başta Mehmet Emin Yurdakul ve Ziya Gökalp gibi birçok Türk milliyetçisini etkileyen Cemaleddin Afgani milliyetin kişiler üzerinde dinden daha güçlü bir etkiye sahip birlik duygusu oluşturduğunu iddia ederek sadece Türk milliyetçiliği için değil diğer Müslüman unsurların milliyetçilikleri için de önemli bir referans kaynağı olmuştur.

Türkistan'dan Türkiye'ye gelen Türkçü/Türk milliyetçisi aydınlar sadece

⁸⁷⁴ Afgani, "Vahdet-i Cinsiye...", s. 271

⁸⁷⁵ Afgani, *a.g.m.*, s. 271

⁸⁷⁶ Afgani, 2012, s. 272

Türk milliyetçiliğine katkı yapmakla kalmamış, Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren 1930'lu yıllara kadar kurumsal anlamda himaye ve destek de görmüşlerdir. Bu anlamda 1924'te Fuat Köprülü tarafından İstanbul'da kurulan Türkiyat Enstitüsü, Rusya kökenli aydınların toplandığı bir merkez haline gelmiş; bu aydınların Türk aydınlarıyla kaynaşmalarını, Köprülü ve bu kurum sağlamıştır.⁸⁷⁷ Bunlardan Abdulkadir İnan ve Akdes Nimet Kurat, Türkiyat Enstitüsü'nde Köprülü'nün asistanlığını yapmışlardır. Enstitünün kurulduğu yıl çıkarmaya başladığı Türkiyat Mecmuası'nda Rusya'dan gelen aydınların yazılarına da sıklıkla yer verildiği görülmektedir. Enstitünün müdürlüğünü yapanlar arasında Reşit Rahmeti Arat ve Ahmet Caferoğlu da vardır. 1925'te Türkiye'ye davet edilen Sadri Maksudi Arsal hem tarih çalışmalarına hem de dilin sadeleştirilmesi ile ilgili çalışmalara katılmıştır. 1922'de Türkiye'ye gelen bir başka Tatar, Zakir Kadiri Ugan (1878-1954), Telif ve Tercüme dergisinde çalışmıştır. Bunlar arasında en önemlilerinden biri 1925'te Türkiye'ye davet edilen Zeki Velidi Togan'dır. Abdullah Battal Taymas (1883-1969) 1935'te Türkiye'ye gelmiş, Matbuat Umum Müdürlüğü ve Türk Dil Kurumu'nda çalışmıştır.⁸⁷⁸ Türkiye Türkleri ile Türkistan Türkleri arasındaki ilişkilerin geliştirilmesine, dayanışmanın artırılmasına ve bu yolla Pantürkist anlayışın yayılmasına hizmet eden bir diğer isim Özbekler Tekkesi şeyhi Süleyman Efendi'dir. Buharalı Şeyh Süleyman Efendi, yazdığı *Lugat-ı Çağatay ve Türki-i Osmani* kitabında, Türklerin dil ve soy birliğini ispata çalışmakla kalmamış, Türkistan Türkleri ile Osmanlı Türkleri arasında çeşitli alanlarda ilişki kurulması için de çaba harcamıştır.⁸⁷⁹

Buharalı Şeyh Süleyman Efendi, Türkiye ve Türkistan'da konuşulan ve Türk lehçeleri olarak nitelendirdiği iki lehçenin karşılaştırmasını yaptığı *Lugat-i Çağatay ve Türki-i Osmani* adlı kitabını 1882 yılında yazmıştır. Şeyhliğini yürüttüğü Özbek Tekkesi hac ibadetlerini yapmak için Mekke'ye ve Medine'ye giden Özbek hacıların, hac yolu üzerindeki en önemli konaklama yerlerinden biri olarak Türkiye Türkleri ile Türkistan Türkleri arasında kalıcı ilişki kurulmasına hitmet etmeye çalışmıştır. Tekke, Kurtuluş Savaşı'nda silah ve mühimmatın Anadolu hareketine gizli yollarla

⁸⁷⁷ Soysal, *a.g.e.*, s. 484

⁸⁷⁸ Soysal, *a.g.e.*, s. 485

⁸⁷⁹ Akçura(oğlu), *a.g.e.*, s. 48

taşınması için bir araç olarak da kullanılmıştır.⁸⁸⁰

Rusya'dan gelen Türkler arasında Türk milliyetçiliğinin gelişmesinde ve sistemleştirilmesine en çok etki eden isim Yusuf Akçura olmuştur. Akçura sadece Gaspıralı'nın takipçisi değil, aynı zamanda akrabasıdır.⁸⁸¹ *Üç Tarz-ı Siyaset* adlı, arka arkaya yayımlanan üç makaleden oluşan daha sonra kitap halinde basılan makalesinde Türkçülüğü, Osmanlılık ve İslamcılık ideolojileriyle birlikte ve onların alternatifini tartışmaya açan⁸⁸² Yusuf Akçura'nın Türkçülüğe katkıları Türk Milliyetçiliğinin öncü isimleri başlığı altında anlatıldığı için burada tekrar edilmeyecektir. Türk'öne'nin, Akçura'nın *Üç Tarz-ı Siyaset*'inde daha 1904'te Türkçülüğü Osmanlılık ve İslamcılık karşısında tek kurtuluş çaresi olarak övdüğü iddiası eskilerin deyimiyle *galat-ı meşhurdur*. Maalesef bu iddia konuyla doğrudan ya da dolaylı olarak ilgilenen pek çok aydının birbirinden refasansla tekrar ettiği bir yanıdır. Akçura bu makalelerinde bu üç ideolojiyi avantajları, dezavantajları ve uygulanabilirlikleri açısından karşılaştırmıştır. Osmanlılığı, Osmanlı açısından en doğru olanı olarak kabul etmekle birlikte uygulanamaz bulduğu için İslamcılık ve Türkçülük arasında tercih yapmak gerektiğini söylemiş ancak kendisi de bunlardan herhangi biri lehinde karar verdiğini belirtmemiştir.⁸⁸³ Akçura Cumhuriyet'in ilanından sonra Türk Ocağı'nda verdiği konferanslardan birinde *Üç Tarz-ı Siyaset*'i yazdığı zamanlarda İslamcılık ve Türkçülük arasında bir tercihte bulunmadığını söylemektedir.⁸⁸⁴

Türk birliği için mücadele eden Rusya kökenli aktif Türkçülerden biri Cafer Seydahmet Kırımer (1889-1960)'dir. Rusya, 1909'da Vatan Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldığı için tutuklanması amacıyla Osmanlı makamlarına baskı uygulamıştır. İstanbul'da hukuk eğitimine devam eden Kırımer, bu gelişmeler sonunda kaçmak zorunda kalmış ve hukuk eğitimini tamamlamak için Paris'e gitmiştir. Hukuk eğitimini burada Sorbonne Üniversitesi'nde tamamlayan⁸⁸⁵ Kırımer

⁸⁸⁰ Uzer, *a.g.e.*, s. 20

⁸⁸¹ Uzer, *a.g.e.*, s. 42

⁸⁸² Türköne, "Giriş:Milletler ve...", s. 39

⁸⁸³ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015

⁸⁸⁴ Akçura(oğlu), *Türkçülük...*, s. 24

⁸⁸⁵ Uzer, *a.g.e.*, s. 42, "Cafer Kırımer Aralık 1917'de Çelebi Cihan'ın başkanlığında ilan edilen kısa ömürlü Kırım Demokratik Cumhuriyeti'nde savaş bakanı oldu. Ocak 1918'de Bolşevikler yarımadayı işgal etti. Birkaç ay sonra, Nisan 1918'de Almanlar Kırım'ı işgal etti ve Kırım Tatarları arasında siyasi faaliyete izin verdi. Haziran 1918'de aslen Polonyalı bir Türk olan Süleyman Sülkeviç başbakan oldu ve Kırımer dışişleri bakanlığına getirildi. Sonuç olarak, Türkiye, Almanya ve Ukrayna ile

diğer birçok Rusya kökenli Türk gibi yaşadığı bölgeden milliyetçi bir bilinçle Türkiye'ye gelmiş ve mücadelesini Türkiye'de sürdürmüştür. Kendisiyle birlikte düşünceleri de Cumhuriyet Türkiye'si'ne intikal etmiştir. Kırımer, Cumhuriyet reformlarını yalnızca ilerlemenin sonucu olarak değil, aynı zamanda Türk milletinin varlığını korumanın bir gereği olarak gördüğü için Türkiye'deki Kemalist devrimi desteklemiştir. Kemalist Türkiye'nin, resmi bir politika olarak Türkçülüğü kabul etmesinden dolayı memnun olmasına rağmen Türkçülük düşüncesinin toplumun genelinde yeterince nüfuzla sahip olmadığını ve bir *inanç* halini almadığını düşünmektedir. Kırımer, diğer Türk bölgeleri tamamen yabancı milletlerin işgali altına girerken Türkiye bağımsız tek Türk ülkesi olarak kalabildiği için Türk gençliğinin Türk birliğine daha çok inanması gerektiğini düşünmektedir. Kırımer'e göre, mefkûre uğrunda çalışmak çok önemlidir. Mefkûreler, özgürlük ve ilerleme kavramları ile aynı yönlü bir ilişkiye sahip olduğu için monarşist, gerici veya komünist idealler olmamalıdır. Kırımer'göre milliyetçilik, ırkçılık, Anadoluculuk, bölgeselcilik ve kabilecilikten farklıdır. Ona göre bu kavramlar, *dili dilime, dini dinime* formülasyonu ile uyumlu olan ve böylece bir millet oluşturan Türkçülük ilkelerine aykırıdır. Ziya Gökalp'i, Türk milliyetçiliğinin temel taşı olarak görür. *Dili dilime, dini dinime* formülasyonunun ilk olarak Ömer Seyfeddin ve Ziya Gökalp tarafından dile getirildiğini söylememiz gerekiyor. Kırımer milliyetçiliği modern bir keşif olarak değerlendirmekte, Türklere millet bilincinin gelişmesinin ilk aşamada Türkoloji çalışmalarının ve Türklük duygusunun yol açtığı milliyetin keşfi ve ikinci aşamada siyasi mücadele sayesinde mümkün olabileceğini ileri sürmüştür.⁸⁸⁶

Türkiye'ye Türkistan'ın Rusya'nın işgali altındaki topraklarından gelip Türk milliyetçiliği düşüncesine katkı yapan isimlerden birisi de Azerbaycan kökenli Ahmet Ağaoğlu'dur. Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinin Suşa şehrinde doğmuş olan Ahmet Ağaoğlu (Ahmet Ağayef, 1869-1939), 1905 Rus devrimi, 1908 Genç Türk devrimini ve 1917 Rus devrimini görmüştür. Türkçe, Farsça, Rusça ve Fransızca da dâhil olmak üzere birçok dil konuşabilmektedir. Aslen Erzurum'dan Karabağ'a gidip yerleştikleri Suşa'nın nüfusunun yarısı Ermeni'dir. Azeri Türklerinden daha fazla

diplomatik ilişkiler kuruldu. Ancak Almanya ve Türkiye'nin yenilgisi sonucunda Kırım hükümeti iktidarı kaybetti ve 1920'de Beyaz Ruslar ve sonunda Bolşevikler tarafından işgal edildi. Böylece, Türk dünyasındaki ilk demokratik cumhuriyet Rus kuvvetleri tarafından ortadan kaldırıldı. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, Türkler arasında bu tür ikinci cumhuriyet olacaktır."

⁸⁸⁶ Uzer, a.g.e., s. 42-43

Ermeni bulunan okulunun bu iki etnik grubu arasında sürekli olarak kavgalar meydana gelmektedir. Bu yüzden ilk milliyetçi bilincini daha çocuk yaşta bu okulda almıştır. 1887'de St. Petersburg'a giderek çalıştığı yer olan Politeknik'te Hüseyinzade Ali ile tanışmış, bundan bir yıl sonra bir göz hastalığı nedeniyle Paris'e gitmiştir. Paris'te Collège de France'a devam etmiş ve Fars (Persian) profesörü olan James Darmesteter'le birlikte çalışmıştır. Ağaoğlu Paris'te bulunduğu sırada, kendisini Fars toplumu üzerine yazdığı Nouvelle Revue dergisine öneren Ernest Renan'la da tanışmıştır. Darmesteter ve Renan, her ikisi de Aryanların üstünlüğüne inandıklarından, Ağaoğlu yazılarında kendini bir Fars olarak tanıtmıştır.⁸⁸⁷

Ağaoğlu, Paris'te tanıştığı Cemalettin-i Afgani'nin aslen Türk olduğunda ısrar eder. Ağaoğlu, Afgani'nin Avrupa'nın bilimsel yöntemini Müslümanlardan aldığını savunduğunu ve bu yüzden bilimsel yöntemin Avrupalılardan geri alınması gerektiğini düşündüğünü ileri sürer. Ağaoğlu'nun yenilikçi ve liberal düşünceleri üzerinde Afgani'nin etkisi olduğu anlaşılmaktadır. Sonunda École Pratique des Hautes Études'ten hukuk lisans derecesine sahip olarak mezun olan Ağaoğlu, 1896'da Realschule'de Fransızca öğrettiği Suşa'ya dönmüş ve çeşitli gazetelerde yazılar yazmıştır. 1905 yılında ise Bakü Belediye Meclisine seçilmiştir. 1908 yılında Meşrutiyet'in yeniden ilanı üzerine Türkiye'ye taşınmış ve İstanbul Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak çalışmaya başlamıştır. Ahmet Mithat'ın ölümünden sonra Tercüman-ı Hakikat'ın editörü olmuş, Türk Yurdu ve Türk Ocağı'nın kurucuları arasında yer almıştır. 1912'de İTC Merkez Komitesi üyeliğine getirilmiş ve 1913 seçimlerinde Karahisar milletvekili olmuştur. 1891-1893 yılları arasında Paris'te yazılan makalelerde kendisini Fars olarak tanıtmış olmasına rağmen, daha sonra Azerbaycan Türk kimliği ön plana çıkmıştır. Ağaoğlu, 1908'de terk ettiği Kafkasya'ya, Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa'nın komutasındaki İslam Ordusu ile geri dönmüş, ardından Zangezür'dan Azerbaycan parlamentosuna seçilmiştir. Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesinin ardından Paris Barış Konferansı'na katılmaya çalışmış, ancak İngilizler tarafından tutuklanmış ve Malta'ya sürülmüştür.⁸⁸⁸ Diğer pek çok Türkistan aydını gibi hikâyesi Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir.

⁸⁸⁷ Uzer, *a.g.e.*, s. 45

⁸⁸⁸ Uzer, *a.g.e.*, s. 46

Ağaoğlu'na göre, hiçbir millet, *muhitinin esiri* olan Türkler kadar asimilasyona elverişli değildir. Türkler milliyetlerini kolayca unutabilmektedir. Ağaoğlu, eğitim ve edebiyatın milliyetçiliğin gelişimi için şart olduğunu düşünmektedir. İslam'ın Türklerin milli dini olduğuna inanmakta ve İslam'da milliyetçiliğe yer olmadığını iddia eden İslamcı idiyayı reddetmektedir. Ona göre Kuran milliyetçiliği değil kabileciliği yasaklamıştır.⁸⁸⁹ İslam'da milliyetçiliğin yeri konusundaki düşüncelerinin Afgani'nin etkisinde geliştiği açıktır.

Ağaoğlu'nun Türkiye'deki siyasi serüveni çoğu Türkçünün/Türk milliyetçisinin siyasi serüveniyle paralellik göstermektedir. Ağaoğlu'nun liberal düşünceleri yeni rejimin otoriterleşme ve tektipleştirme eğilimine muhalefet etmesine yol açmıştır. *Devlet ve Fert*'te devlet politikalarını ve bu politikaları savunan Kadro dergisini eleştirmiş, 1943'te yayınlanan *Gönülsüz Olmaz* adlı oyununda, çökmekte olan ve yozlaşmış şehir hayatından ayrıldıktan sonra bir köye taşınan bir adamı anlattığı kahramanın görüşleri, Türkiye'de devrimin oldukça yüzeysel olduğunu, despotizmi yok edemediğini, siyasetçilerin ve milletin zihniyetini dönüştürmeyi başaramadığını idia etmiştir. Bu, tek parti dönemine yönelik güçlü bir eleştiri olmuştur.⁸⁹⁰

Anadolu dışından Türkiye'ye gelen önemli Türkçü/Türk milliyetçisi aydınlardan birisi, aynı zamanda devlet adamlığı tecrübesi de olan Sadri Maksudi Arsal (1879-1957)'dir. Tataristan'ın başkenti Kazan'dan otuz kilometre uzaklıktaki Taşsu köyünde dünyaya gelen Arsal'ın babası köy vaizliği yapan Nizamettin Molla'dır. 1895 yılında Allamiye medresesinden mezun olan Arsal'ın ağabeyi Hadi medresede Türkçe öğretmeni olarak görev yapıyordu. İsmail Gaspıralı, Hadi hakkında olumlu şeyler duyduğu için onu Kırım Bahçesaray'daki Zincirli medresesine davet etmiş ve Sadri Maksudi Arsal ağabeyiyle birlikte Kırım'a gidip, Gaspıralı ile tanışmıştır. Kuşkusuz bu tanışma onun Türkçü eğilimlerini güçlendirmiştir. Öyleki *manevi babası* olarak nitelendirdiği Gaspıralı, Arsal'ı, Osmanlı başkentinde *istibdat* hâkim olduğu için İstanbul yerine üniversite eğitimi için Paris'e gitmesi için teşvik etmiştir. Arsal, Paris'e gitmeden önce Lev Tolstoy ile görüşmüş ve başka bazı Rus entelektüeli ile de bağlantı kurmuştur. 1901'de Paris'e giden Arsal kendisini kısa süre

⁸⁸⁹ Uzer, *a.g.e.*, s. 47

⁸⁹⁰ Uzer, *a.g.e.*, s. 47

içinde Ahmet Rıza, Yahya Kemal ve vatandaşı Yusuf Akçura gibi sürgündeki Genç Türk entelektüellere tanıtmıştır. Hukuk Bürosu'na kayıt yaptıran Arsal aynı zamanda Collège de France'daki Émile Durkheim ve Gabriel Tarde'nin derslerini takip etmiştir. Sorbonne Hukuk Okulu'ndan mezun olduktan sonra ülkesine dönmüş Anayasal demokratların Kadet Partisi üyesi olarak Şubat 1907'de açılan ikinci Duma'ya seçilmiştir. Duma üyesi olarak görev yaptığı yıllarda, ünlü Türkolog Wilhelm Vasili Radloff ile tanışma ve yararlanma fırsatı bulan Arsal'ın Duma'da Müslümanların haklarını savunması ve Türk birliği düşüncesini dile getirmesi Duma'daki Rus milliyetçilerini rahatsız etmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında Kadet Partisi Kongresi'nde bir kısım partilinin Türk Boğazlarının işgali düşüncesini desteklemesi üzerine Arsal, Rusya Müslümanlarının Türkiye ile olan dini ve etnik bağlarını ifade ederek Türkiye'nin imhasına veya Türk Boğazları'nın statüsünde bir değişikliğe karşı olduklarını söylemiştir. 1912'de Duma'daki görev süresi sona eren Arsal yeniden seçilmek istemiş ancak Duma'daki Türk-Tatar milliyetçisi söylemi Rus milliyetçilerinin adaylığını engelmeye sebep olmuştur. Bu arada Tatar zenginlerinden Ramioğulları ailesinin kızıyla evlenen Arsal, Rusya'da parlamento üyesi olmasına rağmen, Türk Yurdu dergisinde Canbek veya Can Bey adı altında yazılar yazmıştır. Derginin 30 Kasım 1911 tarihli sayısında yayınlanan *Büyük Milli Emeller* adlı makalesinde büyük insanların büyük emelleri olduğunu ve bunları gerçekleştirebileceklerini iddia etmiştir. Duma'daki görevi sona erdikten sonra Türkiye'ye gelen Arsal, Türkiye'deki Türkçülük/Türk milliyetçiliği hareketine önemli entelektüel katkılarda bulunmuştur. Tataristan'dan Avrupa'ya ve cumhuriyetçi Türkiye'ye kadar uzanan uzun bir yolculuk yapan Arsal, Dilbilimsel Türkçülüğü savunmuş, bütün Türklerin ve dillerinin Arapça ve Farsça *bataklıktan* kurtarılarak bir araya getirilmesi çağrısında bulunmuştur. Arsal'a göre dilbilimsel olarak Türk lehçeleri, Yakut ve Çuvaş lehçeleri hariç birbirine oldukça yakın ve anlaşılır niteliktedir. Onlar ayrı birer dil değil, Türklerin farklı lehçelerini oluşturmaktadır.⁸⁹¹

Cumhuriyet döneminde Türkçülüğü/Türk milliyetçiliğini tek başına en fazla etkileyen isimlerden biri belki birincisi Zeki Velidi Togan (1890-1970)'dir. Togan'ın da Arsal gibi politikacı ve devlet adamlığı geçmişi bulunmaktadır ve akademik yönü oldukça güçlüdür. Başkurdistan başkanlığı da yapmış olan Togan, Başkurdistan'ın

⁸⁹¹ Sadri Maksudi Arsal, *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018, s. 1-3; Uzer, *a.g.e.*, s. 48-51

Küzen köyünde doğmuştur. Babası Ahmetşah Hacı, Tercüman okuyan dolayısıyla da Türk birliği idealine inanan bir aydındır. Togan'ın eğitimi ile ilgilenmiş, ona Arapça öğretmiştir. Togan annesinden de Farsça öğrenmiştir. Kazan'daki eğitiminden sonra sonra akademik araştırmalar için Orta Asya'ya gitmiş, 1916'da Ufa'yı temsilen Rusya Duma'sına seçilmiştir. Rusya'daki iç savaş sırasında Başkurdistan hükümetinin başına geçen Togan, 1920'de bu sefer Ruslara karşı Basmacı hareketine destek vermek için yeniden Orta Asya'ya gitmiştir. 1925'te davet üzerine Türkiye'ye gelerek Telif Tercüme Heyeti'ne girmiş, 1927-1932 yılları arasında İstanbul Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yapmış, 1932 yılında gerçekleştirilen II. Türk Tarih Kongresi'nde resmi tarih tezine karşı fikirler ileri sürdüğü için hedef alınmış ve yurt dışına gitmek zorunda kalmıştır. Viyana Üniversitesi'nde doktora eğitimini tamamlamış, Bonn Üniversitesi'nde ve Göttingen'de Almanca dersler vermiştir. Togan, Atatürk'ün ölümünden sonra 1939'da İstanbul Üniversitesi'nde ders vermek üzere Türkiye'ye dönmüştür.⁸⁹²

Togan, Türk birliği düşüncesini savunurken bölgeciliğe karşı çıkararak Kazan Tatarları Sadri Maksudi Arsal ve Ayaz İshaki gibi aydınları Rusya'daki Türklerin geri kalanı üzerinde hegemonya kurmaya çalışan Tataristler (İdil-Uralcı) olarak nitelendirirken aynı zamanda Başkurtlar gibi bölgesel farklılıkların korunması gerektiğini de düşünmektedir. Togan Türkiye'ye döndükten sonra bir kere daha resmi ideolojinin hedefi haline gelmiş bu sefer 1944'teki Türkçülük-Turancılık davalarında yargılanarak tutuklanmıştır. Togan'ın adı, Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Ufa'daki Milli Kütüphane'ye verilmiştir. Türk tipinin ne Uzakdoğu ne de Aryan'a benzediğini, *sui generis* bir tip olduğunu savunan Togan, Türklerin ilk anavatanının Tienşan dağlarının ve Aral gölünün batı ve kuzeyinde olduğunu ileri sürmüştür. Türk tarihi üzerine, Türkçe, Rusça, Almanca, Fransızca ve İngilizce eserler yazan üretken bir tarihçi olan Togan'ın 1944 Irkçılık-Turancılık davalarında tutuklanıp yargılanması onu siyasi bir konuma da çekmiştir.⁸⁹³ Zeki

⁸⁹² Tuncer Baykara, "Giriş," *Zeki Velidi Togan; İlmî Hayatı-Eserleri-Siyasî Faaliyetleri-Hatıralar*, (Ed. Serkan Acar), Akçağ Yayınları, 2017a, s. 19-20; Uzer, *a.g.e.*, s. 52-53

⁸⁹³ Uzer, *a.g.e.*, s. 53, "1912'de Kazan'da yayınlanan Türk ve Tatar Tarihi ve 1938'de Viyana'da Almanca olarak basılan, *Über die Bevölkerungsdichte Zentralasiens mit Mittelalter* (Orta Çağ'da Orta Asya'da Nüfus Yoğunluğu) önemli eserleri arasındadır. Ayrıca bakınız Tuncer Baykara, "Zeki Velidi togan'ın Türk Kimliğinin İnşa ve Gelişimine Katkısı," *Zeki Velidi Togan; İlmî Hayatı-Eserleri-Siyasî Faaliyetleri-Hatıralar*, (Ed.: Serkan Acar), Akçağ Yayınları, 2017b, s.309-314

Velidi Togan, Türkistan kökenli enetelektüel Türk milliyetçilerinin ortak olarak yaşadıkları kaderi daha belirgin şekilde yaşamıştır. Davet üzerine geldiği Türkiye’de resmi ideolojiyle ters düştüğü için baskılara maruz kalmış, Atatürk döneminde yurt dışına çıkmak zorunda bırakılmış, onun ölümünden sonra döndüğü Türkiye’de bu sefer de İnönü’nün gazabına uğramıştır. Türk tarihinde uzman bir tarihçi olarak, bu konudaki araştırmaları ve düşünceleri döneminin aydınlarını ve sonra gelen kuşakları etkilemiştir. Türk tarihinin sürekliliği ve tarih boyunca Türkiye’de ve Türkistan’da iki Türk devletinin var olduğu iddiası başta Atsız olmak üzere Turan idealine inanan Türk milliyetçilerinin sarıldığı ve savunduğu bir tez olmuştur.

Türkiye dışından, özellikle de Rus işgali altındaki Türk bölgelerinden gelen milliyetçi aydınların Türkiye’de ki Türk milliyetçiliğinin gelişmesine önemli katkıları olmuştur. En başta bu aydınlar daha Türkiye’ye gelmeden önce yaşadıkları bölgelerde ciddi bir milliyetçi bilinç edinmiş durumdaydılar. Bu durum hem Türkiye’ye gelmelerinin hem de yaşadıkları bölgeden çıkarılmalarının esas sebeplerinden birini oluşturmuştur. Yaşadıkları toprakları terk etmek zorunda kalmışlardır, çünkü işgal yönetimleri rahat fikri ve siyasi faaliyet içinde bulunmalarına izin vermemiştir. Osmanlı Türkiyesi’ne gelmişlerdir, çünkü Osmanlı başkenti hem önemli bir cazibe merkezi hem de rahat ideolojik faaliyet yürütecekleri bir şehirdir. Bu milliyetçi aydınların ortak kaderlerinden birisi de, Türkiye’de yürüttükleri ideolojik, siyasi faaliyetlerin, içinde yer aldıkları teşkilatların mevcut iktidarlar tarafından zararlı görülerek istenmemesidir. Cumhuriyet öncesi, özellikle II. Abdülhamit’in İstibdat döneminde gelenlerin çoğu ve Cumhuriyet döneminde etkin olan ve giderek otoriter bir anlayışla uygulanmaya çalışılan İnkılâpların bir kısmına muhalefet edenler ve muhalif tavırlarını devam ettirenlerin önemli bir kısmı Avrupa’ya gitmek zorunda kalmıştır. Avrupa tecrübesi bu milliyetçi aydınların entelektüel gelişiminde etkili olmuştur. Pek çoğu Türkiye’de yarım kalan eğitimlerini tamamlama fırsatı bulmanın yanı sıra bunlara yenilerini ve daha yükseklerini de eklemiştir. Ayrıca, bu milliyetçi aydınlar için Avrupa tecrübesi, zaten bildikleri birden çok dilin yanına yeni diller eklemelerine imkân vermiştir. Türkiye’den Avrupa’ya gitmek zorunda kalanların tamamı şartlar daha uygun hale geldiğinde ilk vatanlarına değil, tekrar Türkiye’ye dönmeyi ve Türkiye’de siyasi, akademik faaliyetlerine devam etmeyi tercih etmişlerdir.

3.3. Yeni Türkiye ve Türk Milliyetçiliği

3.3.1. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İntikal Eden Miras Olarak Türk Milliyetçiliği

Yeni Türkiye, Osmanlı'nın her açıdan mirasını devralmış, bu miras üzerine kurulmuştur. Esasında Yeni Türkiye'nin kuruluş anlaşması olan Lozan Anlaşması, Osmanlı'nın borçları ve yükümlülükleri dâhil bu mirasın devri ve bazı konularda reddi üzerine uzun görüşmeler ve pazarlıklar sonucu kabul edilmiştir. En başta Milli Mücadele'yi başlatan ve başaran insan unsuru bu mirasın en önemli kısmını oluşturmuştur. Güngör'ün de tespit ettiği gibi, Milli Mücadele'yi hazırlayan ve başarı ile yürüten asker-sivil Türk aydınlarının büyük çoğunluğu o devrin Türkçü, şimdiki adıyla milliyetçi aydınlarından oluşmaktadır.⁸⁹⁴ Karpat da bu gerçeği teslim etmektedir. Ona göre Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerini bir milli hareket biçiminde örgütleyen ve hedeflerini çizerek yönlendiren grupta milliyetçi subaylar ve milliyetçi aydınlar vardır.⁸⁹⁵ Benzer şekilde Calhoun da, cumhuriyetin kurulmasını sağlayan hareketi Türk milliyetçiliği hareketi olarak değerlendirmektedir. Calhoun, 1840'ların *Genç Avrupa* hareketinin *Jön Türklerde* çabucak yankı bulması gibi, savaş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılışının da Mustafa Kemal önderliğinde 1923'te Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına giden başarılı Türk Milliyetçi hareketinin yolunu açtığını iddia etmektedir.⁸⁹⁶ Kurtuluş Savaşı'nın örgütsel temeli taşra kentlerindeki Müdafa-i Hukuk Cemiyetleri, Redd-i İlhak Cemiyeti ve İstanbul'daki Karakol Cemiyeti gibi çeşitli gruplara dayanıyordu. Kurtuluş Savaşı hakkındaki çok sayıda belgeye göre, direniş liderlerinin çoğu İttihat ve Terakki Partisi üyesiydi.⁸⁹⁷ Mücadele'yi başlatan ve başaran Müdafa-i Hukuk Teşkilatının 179 şubesinin 164'ü İttihatçı kadro ile kurulmuştu. Anadolu'da işgal altında bulunmayan yerleşim yerlerindeki yaklaşık 197 İttihat ve Terakki Partisi şubelerinden 163'ü bir gecede tabelalarını değiştirerek Müdafa-i Hukuk Cemiyeti'ne dönüşmüştür.⁸⁹⁸ Bununla birlikte İttihat ve Terakki liderleri İhtilaf devletleri ve İstanbul hükümeti tarafından

⁸⁹⁴ Güngör, *a.g.e.*, s. 207

⁸⁹⁵ Karpat, *Türk Siyasal...*, s. 20

⁸⁹⁶ Calhoun, *a.g.e.*, s. 33

⁸⁹⁷ Karpat, *a.g.e.*, s. 19

⁸⁹⁸ Cemal Kutay, *Üç Devirde Mehmet Şeref Aykut*, Teknografik Yayıncılık, İstanbul 1985, s. 266; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Milli Mücadele'ye katkısı için ayrıca bakınız, İsmail Küçükılınç, *Jön Türklük ve Kemalizm Kısacasında İttihatçılık*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016, s. 281-314 ve Erik Jan Zürcher, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, (Çev. Nüzhet Salihoglu), Bağlam Yayınları, İstanbul 1987, s. 80-120

savaşın sorumlusu olmakla suçlanıp tutuklanmış, pek çoğu Malta adasına sürgüne gönderilmiştir. Tutuklanamayanlar yurt dışına kaçmıştır. İttihat ve Terakki liderlerinin Anadolu’da milli mücadeleye destek vermeleri Mustafa Kemal tarafından da istenmemiştir. Liderler de Anadolu’ya geçmemiştir. Berlin’de yapılan toplantıda Enver Paşa, İzmit ve Adapazarı’nda bulunan Kuva-yı Milliye mensupları tarafından Türkiye’ye davet edildiğini söylemiş, Talat Paşa da Türkiye’ye gitmek için kendisine teklifte bulunulduğunu, ayrıca Anadolu’dan kendisine birçok mektup yazıldığını ve aldığı mektuplara itibar etmediğini ifade etmiştir. Bu konuşmada Enver Paşa, önemli olanın ve kendileri tarafından da arzu edilenin, şahısların değil memleketin kurtulması olduğunu, kendilerine düşen görevin Milli Mücadele’nin bayraktarlığına seçilen Mustafa Kemal’e hizmet etmek ve gözetmek olduğunu, eğer buyurursa koşup hizmetine gireceklerini, rakip olmayı asla akıllarından bile geçirmeyeceklerini söylemiş, onun izni olmadan ülkeye girmeyeceklerini, böyle bir plan içinde olmayacaklarını eklemiştir.⁸⁹⁹

Bilinen liderleri savaş suçlusu olarak yargılanıp sürgüne gönderildiği, yurt dışına çıkmak zorunda kaldığı, buralarda Ermeni terör çetelerinin suikastleri sonucu öldürüldükleri ve de Anadolu’ya geçmeleri Mustafa Kemal ve çevresi tarafından istenmediği için Milli Mücadele’ye bilfiil katılmadığı halde İttihat ve Terakki’nin yan kuruluşu olan Türk Ocağı, Ocağın üyelerinin çoğu Milli Kurtuluş Hareketi’ne katılmış ve Türkiye Cumhuriyeti’nin ideolojik temelini hazırlamıştır.⁹⁰⁰ Osmanlı’yı milli devlet haline getirme çabaları Birinci Dünya Savaşı’nın mağlubiyetle sonuçlanması yüzünden gerçekleşemeyen Türkçü rüya, modern Türkiye’nin kurulmasıyla gerçek olmuştur.⁹⁰¹ Liderleri Anadolu’ya gelmemiş olmasına rağmen İttihatçı aydınlar ve askerler milli mücadeleye ve yeni devletin kurulmasına büyük destek vermişler ve onun milliyetçi karakterinin şekillenmesine önemli katkıda bulunmuşlardır. Buna rağmen yeni rejimin ilk yarılması aslında her ikisi de milliyetçi olan İttihatçı kadrolarla Kemalistler arasında ortaya çıkmıştır. Aralarında önemli bir düşünce ayrılığı olmamasına rağmen kararların alınma ve uygulanma yöntemi konusunda yaşanan düşünce ayrılıkları zamanla muhalif bir bloğun oluşmasına yol

⁸⁹⁹ TBMM Arşivi, Dosya Nu: 239/31, defter Nu: 8, s. 29’dan aktaran Eyicil, *a.g.e.*, 2004, s. 186-187

⁹⁰⁰ Uzer, *a.g.e.*, s. 33

⁹⁰¹ Uzer, *a.g.e.*, s. 54

açmış, bu da tartışmaları, tasfiyeleri gündeme getirmiştir. Bu konu bir sonraki başlıkta ayrıntılı şekilde tartışılacağı için burada bu kadarı belirtilerek yetinilecektir.

Yabancı işgaline karşı direnişin başlamasından itibaren Büyük Millet Meclisi'nin toplandığı 1920 yılının Nisan ayına dek geçen bir yıldan daha kısa sürede, Türk siyasal sisteminin milliyetçi ve halkçı özellikleri iyice ortaya çıkmıştır. Üstelik bu dönemde hâkim olan milliyetçilik dinsel yönü olan bir milliyetçiliktir. Çünkü Milli Mücadele liderlerinin düşüncelerinde psikolojik ve toplumsal olarak İslam'da kök salmış bir milliyetçilik baskındır. Gerçekten de 1919-23 dönemindeki Türk milliyetçiliğinin başat özelliğinin dinsellik olduğu söylenebilir. Söz konusu dönemde çok sık kullanılan millet ve milli terimleri ile asıl kastedilen belli bir toprak parçası üzerinde yaşayan ve birbirine dinsel bağlarla bağlanmış olan bir topluluktur.⁹⁰²

Başta Milli Mücadele'nin lideri Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Milli Mücadele'yi hazırlayan ve yürüten kadronun başlıca fikri milliyetçiliktir. Son Osmanlı Meclis-i Mebusan'ından çıkan Misak-ı Milli beyannamesinden başlayarak Cumhuriyetin kuruluşuna kadar Milli Mücadele hakikaten milli bir karakterdedir ve bu karakter Gökâl'ın yarattığı düşünce atmosferi içinde yetişmiş bulunan asker-sivil Türk aydınlarının eseri olmuştur. İmparatorluk parçalanıp da Cumhuriyet kurulduğu zaman Gökâl ve onunla birlikte yeni iktidar sahipleri artık Türk devleti için yeni bir politika tespit etmek zorunda kalmışlardır. Bu dönemde Gökâl'ın eski büyük rolünün kalmadığını söylemek lazım.⁹⁰³ Gökâl, savaş sonrasında savaş suçlusu olarak tutuklanmış ve diğer İttihatçılarla birlikte Malta adasına sürgüne gönderilmiştir. Yaklaşık iki yıl burada kaldıktan sonra döndüğü zaman Milli Mücadele'nin lideri Mustafa Kemal ve yakınındakiler nezdinde eski itibarının kalmadığını görüyoruz. Bunu fark eden Gökâl, bu kadroyla uyumlu olmak adına düşüncelerinde bazı esnemeler yapmıştır. Bu dönemde Çınaraltı gazetesinde yazdığı yazılardan bunu takip etmek mümkündür. En başta Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak mefkûrelerinden biri olan İslamlaşmadan vazgeçmiş görünüyor.⁹⁰⁴ 1924 yılında, hem kendisinin henüz genç olduğu hem de Cumhuriyetin oldukça yeni olduğu bir dönemde ölmemiş olsaydı fikri serüveninin ne yönde ilerleyeceğini

⁹⁰² Karpat, *a.g.e.*, s. 23-24

⁹⁰³ Güngör, *a.g.e.*, s. 209-210

⁹⁰⁴ Gökâl, *Türkçülüğün Esaları...s.*, s. 30-31

tahmin etmek zor. Genç Cumhuriyet'in dil ve kültür politikalarının Gökalp'in kafasındakilerden önemli ölçüde farklılaştığını ve uzaklaştığını düşünürsek ciddi bir kırılma yaşanacağını ve muhalif bir çizgiye düşeceğini tahmin etmek yanlış olmayacaktır.

Gökalp'in çizgisinden giden Güngör, Milli Mücadele sonrası kurulan milliyetçi, halkçı, laik yeni devleti doğal bir gidişatın sonucu olarak değerlendirmektedir. Ona göre, Fransız Devrimi'nden sonra yayılan milliyet fikirleri Türk olmayan unsurları Türklere ayırmış, Türkler de doğal olarak kendi vatanlarında kendi milliyetlerinin davasını gütmeye başlamışlardır. Böylece Türkiye'de milliyetçi, halkçı, Batı medeniyetçisi bir devlet kurulacak ve Türkler bu devlet sayesinde modern milletler seviyesine ulaşacaktır. Güngör'e göre, milliyetçi bir devlet ister istemez halkçı olacak, halkçı olunca da demokratik esaslara dayanacaktır. Laiklik bu demokrasinin zorunlu sonucudur.⁹⁰⁵ Ancak eğer Türkleri Türkçülük düşüncesi etrafında birleştirerek büyük bir dağılma tehlikesinden kurtarmayı başaran büyük dahi ortaya çıkmasaydı, Türkçülüğe dair bütün bu hareketler sonuçsuz kalacaktı, Gökalp'e göre adını söylemeye bile gerek olmayan Gazi Mustafa Kemal'i, artık bütün dünya kutsal bir kelime kabul ederek daima saygıyla anmaktadır. Öncesinde hiçbir konumu, hiçbir hakkı bulunmayan Türk artık her şeyin sahibi ve hâkimidir. Bu kadar kesin ve büyük devrimi yapan kişi Türkçülüğün en büyük adamıdır. Çünkü düşünmek ve söylemek kolaydır, fakat yapmak bilhassa başarıyla sonuçlandırmak çok zordur.⁹⁰⁶ Bu övgüler ve milliyetçilik anlayışındaki belirgin değişim Gökalp'e eski itibarını verdirmeye yetmeyecektir.

Kendisini milliyetçi olarak tanımlayan, savunduğu milliyetçiliğe *ruhçu Anadolu milliyetçilik* adını veren Topçu, cumhuriyetin milliyetçilik anlayışının Gökalp tarafından belirlendiğini iddia etmektedir. Ona göre Cumhuriyet devri yeni bir milliyetçilik iddiasını ortaya çıkarmıştır. Siyasi uygulayıcılar tarafından ileri sürülen bu iddianın altı oklu teorisi de yine Ziya Gökalp'e yaptırılmıştır. Ancak tıpkı evvelki gibi maddeci olan yeni milliyetçiliğin bayrağını süsleyen altı okun hepsinin içi boştur. Halkçı denen idare büyük halk çoğunluğuna ve köylüye el uzatmak şöyle dursun, ona insan haklarını bile tanımamıştır. Laiklik din aleyhtarlığı, daha açık bir

⁹⁰⁵ Güngör, *a.g.e.*, s. 209

⁹⁰⁶ Gökalp, *a.g.e.*, s. 30-31

terimle İslam düşmanlığı manasına kullanılmış bir paravandır.⁹⁰⁷ Gökalp'in yeni dönem milliyetçiliği üzerindeki etkisi Topçu tarafından abartılsa da, bu eleştiri Gökalp üzerinden Cumhuriyetin milliyetçilik anlayışının hedef alındığı bir milliyetçilik perspektifini ifade etmektedir. Dini dışlayan, bu yüzden dini geçmişi reddeden ve ötekileştiren bir milliyetçilik anlayışı ile din-millet eş anlamlılığından gelen bir milliyetçilik anlayışı Cumhuriyet döneminin ana tartışmalarından ve mücadele alanlarından birisini oluşturmaktadır.

3.3.2. Yeni Türkiye'de Milliyetçi Rekabet; Modern Milliyetçilik-Muhafazakâr Milliyetçilik Mücadelesi ve Modern Milliyetçiliğin Zaferi

3.3.2.1. İnkılâplar ve Modern Milliyetçi-Muhafazakâr Milliyetçi Ayrışması

Yeni devletin Pantürkçülüğe yaklaşımı, Milli Mücadele sırasında belirlemeye başlamış; savaş sırasında Pantürkçülüğü reddeden Mustafa Kemal ve arkadaşları, Anadolu ile sınırlı bir milliyetçilik anlayışını uygulamaya koymuşlardır.⁹⁰⁸ Selanik doğumlu olan ve önemli kısmı kendisi gibi yurdunu kaybetmiş kişilerden oluşan bir kadroyla yürüttüğü Milli Mücadele'nin muzaffer komutanı Mustafa Kemal, Misak-ı Milli'nin dışında kalan Türkler sorununu Yunanistan lideri Venizelos ile yaptığı nüfus değişimi anlaşmasıyla çözmeye çalışmıştır. 1926'da yapılan nüfus mübadelesi anlaşması ile Batı Trakya ve adalardaki bir kısmı ihtida etmiş Rumlardan oluşan ve halen Rumca konuşan Müslümanlar dâhil, yüzbinlerce Türk Anadolu'daki Rumlarla değiştirilmiştir. Aynı biçimde, Yunanistan'a giden Rumlar arasında Karamanlılar gibi Türkçe konuşan ve muhtemelen bir zamanlar Müslüman olan Rumlar da vardır. Yani Türkçe konuşan Hıristiyanlar, Rumca konuşan Müslümanlar ile mübadele edilmiştir. Sonuç itibarıyla bu nüfus değişiminde din, milliyeti tayin eden ana kıstas olmuştur.⁹⁰⁹ Mübadele anlaşması yeni devletin kadrolarının millet anlayışının henüz Osmanlı millet sisteminin millet anlayışından pek farklı olmadığını göstermektedir. Amaç mümkün olduğunca homojen bir millet yaratmaktır ve bu homojen millet yaratma projesi olan Osmanlıcılıktan beri aynı amacı taşımaktadır. İslamcılık Osmanlıcılığın tecrübelerinden, Türkçülük her ikisinin tecrübelerinden güç almıştır.

⁹⁰⁷ Nurettin Topçu, "Milliyetçilik...", s. 282

⁹⁰⁸ Önen, *İki Turan...*, s. 178

⁹⁰⁹ Karpat, *Osmanlıdan Günümüze...*, s. 26-27

Anadoluculuk ise hepsinin tecrübelerinden hareket etmekte ve daha çok *reel poltiğe* dayanmaktadır.

Watson'un belirttiği gibi, 1876 ve 1908 Meşrutiyet denemeleri Osmanlı adı altında bir kimlik yaratarak imparatorluğun birliğini sağlamada başarısız olmuş, etnik milliyetçi hareketlerin ortaya çıkması ve bunları büyük devletlerin himaye etmesi ve desteklemesi sonucu Osmanlıların birliğini koruma düşüncesi başarısız olduktan sonra nihayet Türk halkına ve Türk diline dayanan modern ve laik Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkmasıyla da dramın son perdesi oynanmıştır.⁹¹⁰ Watson'a göre modern Türk milliyetçiliğinin ana özellikleri; halkçılığı, Türkçe'ye dayanması ve laik olmasıdır. Osmanlılık ve İslamcılık ideolojilerinin İmparatorluğun Müslüman olmayan ve Müslüman olduğu halde Türk olmayan unsurlarını, birlik şuuru ve duygusuyla imparatorluk içinde tutmayı başaramayınca sadece etnik olarak Türk olan ve/veya etnik açıdan Türk olmasa bile kendini Türk olarak kabul eden, Türk kimliği ile kaynaşmış büyük bir kitlenin esas alındığı yeni bir milliyetçilik anlayışı olan Türk milliyetçiliği yeni Türkiye'nin hâkim milliyetçilik anlayışını oluşturmuştur. Bu dönemde Türk milliyetçiliğinin ortak paydası Türk kimliği ve onu oluşturan değerler olmasına rağmen bu değerlerin referans noktası üzerinde ortaya çıkan farklılıklar ve tartışmalar ayrışmalara yol açmıştır. Mustafa Kemal ve onun güçlü iktidarının etrafında konumlanan ekip Türklerin Anadolu'nun kadim milleti olduğunu ve Avrupa milletleriyle akraba hatta onların atası olduğunu iddia eden bir milliyetçilik anlayışına sahiptir. Bu anlayış, Türklerin *muasır medeniyetler seviyesinin* gerisinde kalmasının sorumluluğunu Osmanlı ve İslam geçmişine yüklemiş ve milliyetçilik söylemi için önemli olan ve tutkal görevi gören *öteki* kavramı Osmanlı ve İslam kavramları üzerinden ifade edilmeye çalışılmıştır. Diğer Batılı değerlerle ve batılılaşmayla sorunu olmayan fakat hem Osmanlı-İslam geçmişini hem de Anadolu öncesi geçmişi referans noktaları olarak kabul eden bir milliyetçilik anlayışdır. Bora'nın da tespit ettiği gibi, modernist milliyetçi anlayışın Türk milli kimliğinin öteki-imesi, Türkiye'nin tarihsel-toplumsal gerçekliğine içseldir. Öteki-imesinin, tikel öteki-kimlikleriyle ilgili tasavvurlara da şekil veren somut kalıbı ise *Eski Türkiye*'dir. Yani Osmanlı'dır, dini dünya görüşünün

⁹¹⁰ Watson, *a.g.e.*, s. 161

çerçevelediği eski medeniyettir.⁹¹¹ *Halkçılık, ekonomik gelişme, Türkçe ve laiklik* her iki milliyetçilik anlayışının temel referans kavramları olmasına rağmen bu iki milliyetçilik anlayışı arasındaki ayrım esas olarak bu kavramlara verilen anlam ve onların uygulamaları üzerinde ortaya çıkmıştır. Gerçekten de *halkçılık*, 1920 yılının başlarından itibaren Milli Mücadele'nin en güçlü ideolojik ögesi olarak ortaya çıkmıştır. Daha mücadelenin başından itibaren iyi ilişkiler geliştirilen Bolşevik yönetiminden maddi ve manevi destek sağlanması Türk Devrimi'nin halkçı ve anti-empyralist yanlarını güçlendirmiştir.⁹¹²

Türkiye'de oluşmakta olan siyasal sistemin diğer ideolojik özelliği maddi kalkınmanın başarılması için ülkenin doğal ve beşeri kaynaklarının gelişmesi gerektiğine olan inançtır.⁹¹³ Bunun için 1921'in ilk aylarında İzmir'de geniş katılımlı ve uzun süreli bir İktisat Kongresi düzenlenmiş, kongrede hızlı ekonomik kalkınma için yapılması gerekenler tartışılmış ve bunun ancak devletin desteğiyle yapılabileceği yönünde kararlar alınmıştır.⁹¹⁴ Burada da, özellikle kongrede alınan kararlar doğrultusunda uygulamaların başladığı 1926 yılından itibaren devletçiliğin dozu konusunda bir ayrışma ortaya çıkmıştır. Bu ayrışma, ekonomik devletçiliğin ötesinde siyasal devletçiliği de kapsayan daha katı bir devletçiliği savunan İsmet İnönü ve etrafındakiler ile Celal Bayar'ın öncülüğünde daha liberal bir iktisat politikasından ve daha liberal bir siyasetten yana olan bir milliyetçi anlayışın karşı karşıya gelmesi ile ortaya çıkmıştır.⁹¹⁵

Modern-muhafazakâr milliyetçilik ayrışması en belirgin şekilde yeni Cumhuriyet'in dil politikalarında ortaya çıkmıştır. Dil yani Türkçe konusu daha ilk ortaya çıkışından itibaren Türk milliyetçiliğinin en önemli konularından birisini oluşturmuştur. 1876 Kanun-i Esasi'sinde *Türkçe* devlet memurluğu ve milletvekilliği için zorunlu sayılmıştır. Burada da bu dilin içeriği konusu alfabeyle birlikte tartışma ve ayrışma sebebi olmuştur. Osmanlı ve İslam köklerine *öteki* olarak bakan modern milliyetçi anlayış Türkçe'deki bütün Arapça ve Farsça kelimelerin atılmasını, yeni bir alfabeyle geçilmesini savunurken muhafazakâr milliyetçi çevreler Arapça'dan ve Farsça'dan geçmiş olsa bile bu kelimelerin Türkçe'ye ait olduğunu kabul eden bir

⁹¹¹ Bora, *Türk Sağının...*, s. 41

⁹¹² Karpat, *Türk Siyasal...*, s. 24-25

⁹¹³ Karpat, *a.g.e.*, s. 25

⁹¹⁴ Ahmet Fazıl Özsoylu, *Türkiye Ekonomisi*, Karahan Kitabevi, Adana 2016, s. 30

⁹¹⁵ Özsoylu, *Türkiye Ekonomisi...*, s. 45-46

anlayışla sadeleştirme adı altında yapılan bu ayıklama hareketine karşı çıkmıştır.⁹¹⁶ Güngör'e göre, sonraki yıllarda Türk diline verilen ters istikamet in temelinde de milliyetçi ve halkçı bir tavrın bulunduğu inkâr edilemez. Fakat nasıl olur da birbirine taban tabana zıt olan iki hareket aynı zamanda milliyetçi olarak kabul edilebilir? Milli kültürün gelişmesine hizmet eden bir cereyan ile bu kültürü kaldırarak yerine bir başkasını koymaya çalışan cereyan nasıl bir tutulabilir?⁹¹⁷ Güngör bu farklılığı Türkçüler ve İnkılâpçılar olarak ayırmakta ve o da bunun kökünün eskiye, Osmanlı'nın son dönemlerine kadar gittiğini ileri sürmektedir. Ona göre, Türkçülerle İnkılâpçıların temelde ayrıldıkları nokta Türk milletinin Batı medeniyetine uyum sağlaması için seçilecek yoldur. Türkçüler medeniyet değişmesi esnasında milli kimliğin yitirilmemesi için çalışmışlar, İnkılâpçılar veya Avrupacılar ise onların milli kültür dedikleri şeye cephe almışlardır. Güngör'e göre, İnkılâpçıların esas programını çizmiş olan kişi, Türk milletinin biyolojik veraseti de dâhil olmak üzere her şeyiyle değişmesini isteyen Abdullah Cevdet'tir. Bağımsızlığına yeni kavuşan bir ülke, daha önce sömürgeci idarenin kabul ettirdiği şeyleri nasıl ortadan kaldırırsa, modernistler de tarihte ilk defa istiklal yüzü gören bir halkın yaptığı gibi, her manada orijinal müesseseler kurmak gerektiğine inanmaktadır.⁹¹⁸ Güngör bu iki milliyetçilik yaklaşımını Türkçüler ve İnkılâpçılar olarak adlandırarak İnkılâpçıların tarih ve dil anlayışlarını alaycı bir şekilde eleştirmektedir. Ona göre, Türkçüler Türk kültüründe en az bin yıllık bir gelişmeyi temsil ederlerken, İnkılâpçılar bin beş yüz yıl önceki ilkel kültürü savunmaktadırlar. İnkılâpçılara göre milliyetçilik ve halkçılık bir taraftan Asya'daki uzak atalarımızın, bir taraftan da Anadolu'ya çok eskiden gelmiş Hitit atalarımızın(!) kültürünü batıdan örnek alarak geliştirmekten ibarettir. Güngör'e göre, okullarda Türk çocuklarına öğrettikleri öz Türkçe denilen uydurma dil böylece eski Asya Türkçesi ile Fransızca'nın evliliğinden doğan bir hilkat garibesi olarak ortaya çıkmıştır.⁹¹⁹ Güngör, devlet kurumlarında yavaş yavaş radikal bir Avrupacı ekibin hâkim olduğunu, merkezîyetçi tek parti yönetimi Dil Kurumu'nu devletin bir kurumu saydığı ve burada alınan kararlarla okullarda çocuklara öğretilen dili belirlediği için, Türk dilinin kaderine hükümetin desteğiyle dilde tasfiyecilerin hâkim

⁹¹⁶ Bu konudaki görüşlerin ayrıntılı bir tartışması için ayrıca bakınız, Nihat Sami Banarlı, *Türkçe'nin Sırları*, Ötüken Neşriyat, 1990

⁹¹⁷ Güngör, *a.g.e.*, s. 42

⁹¹⁸ Güngör, *a.g.e.*, s. 43

⁹¹⁹ Güngör, *a.g.e.*, s. 44

olduğunu ileri sürmektedir. Bu anlayışın sonucunda aydınlar ve bürokratlar arasında Avrupa değerleri ve zevkleri daha çok hâkim olmaya başlamış, Türkçülerin milliyetçilik anlayışı ve tarih görüşü resmi kongrelerden *tekme tokatla kovulmuş*: Anadolu’da kurulan ve bin yıldır devam eden Türk devleti bir tarafa bırakılarak tarih-öncesi çağlara dönülmüş; Türklüğün başlıca alameti olmak üzere kafa ölçüsü alma usulü revaç bulmuştur.⁹²⁰ Güngör’e göre, İnkılâpçılar halkçılık ile gericiliği karıştırmaktadırlar.⁹²¹ İnkılâpçıların Osmanlı-Türk kültürünü milli karakterden uzaklaşmakla, Arap ve Fars kültürüne tabi olmakla suçlamaları, bu konuda yaptıkları eleştirileri haksızdır. Türklerin sürekli olarak tebası olarak yaşayan Arapların ve tarihinin büyük bir kısmını Türk hanedanlarının idaresi altında geçiren İranlıların Türklerin karakterini bozmuş olmaları imkânsızdır.⁹²²

Bu tartışmalar Tanzimat sonrası dönemin ana tartışmalarından birisini oluşturduğu, bu konuda önemli bir yazın olduğu halde esas ayrışma da Cumhuriyet’le birlikte yaşanmaya başlamıştır. 1930’ların başlarında, Mustafa Kemal Atatürk, Türklerin sahip olduğunu düşündüğü özgün kültüre dayalı etnik ve dil milliyetçiliğini açıkça tercih etmiştir.⁹²³ Mustafa Kemal, 1923’te Eskişehir’de yaptığı bir konuşmada: “*Takib olunması makul olan siyaset, milletin tabi’i kabiliyet ve ihtiyacıyla mütenasip olanıdır. Bizim için ne ittihad-ı İslam ve ne de Turanizm mantıki bir meslek-i siyaset olamaz itikadındayım. Artık Türkiye’nin devlet siyaseti, hudud-u milliyesi dâhilinde hâkimiyetine istinaden müstakil yaşamaktır. Bugünkü milli hükümetimizin düstur-ı hareketi budur*”, diyerek yeni devletin millet ve milliyetçilik anlayışını ilân etmiştir.⁹²⁴ Mustafa Kemal okullarda ders kitabı olarak okutulması için hazırladığı Medeni Bilgiler kitabında milleti, “*dil, kültür ve mefkûre birliği ile birbirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği siyasi ve içtimai bir birlik*” olarak tanımlamıştır.⁹²⁵ Aynı kitapta, Türk milletini, “*Asya’nın garbında ve Avrupa’nın şarkında olmak üzere kara ve deniz sınırlarıyla ayırt edilmiş, dünyaca tanınmış büyük bir yurttan yaşayan*” bir millet olarak tanımlamış,⁹²⁶ bu tanımın dışında yani

⁹²⁰ Güngör, *a.g.e.*, s. 211

⁹²¹ Güngör, *a.g.e.*, s. 44

⁹²² Güngör, *a.g.e.*, s. 44-45

⁹²³ Karpat, *Ortadoğu’da Millet...*, s. 196

⁹²⁴ Mustafa Kemal Atatürk, *Eskişehir-İzmir Konuşmaları (1923)*, Kaynak Yayınları, Haziran 1923, s. 60’tan aktaran, Önen, *a.g.e.*, s. 180

⁹²⁵ Mustafa Kemal Atatürk, *Medeni Bilgiler*, TTK Yayınları, Ankara 1988, s. 18

⁹²⁶ Atatürk, *Medeni Bilgiler...*, s. 19

mevcut siyasi sınırların dışında kalanları Türk milletine dâhil etmediğini açıklamıştır. Aynı kaynakta Atatürk, “*Siyasi varlığımızın haricinde, başka ellerde, başka siyasi zümrelerle isteyerek veya istemeyerek teşriki mukadderat etmiş, bizimle dil, ırk, menşe birliğine malik ve hatta yakın uzak tarih ve ahlak yakınlığı görülen Türk cemaatleri vardır. Tarihin bir hadisesinin neticesi olan bu hal, Türk milleti için elim bir hatıradır. Türk milletinin tarihen ve ilmen teşekkülündeki asaleti, tesanüdü halelder edemez*”, demektedir.⁹²⁷ Atatürk’e göre mevcut siyasi sınırların dışında kalan, dil, ırk ve köken birliğine sahip, hatta tarih ve ahlak yakınlığı olan Türk topluluklarının varlığı Türkler için üzücü bir anıdır. Bu durum Türk milletinin tarihsel ve bilimsel oluşumundaki asilliği ve dayanışmayı bozamaz. Yeni Türkiye’nin sınırları dışında kalanları Türk milleti kapsamına dâhil etmeyen Atatürk’e göre, *Türkler İslam dinini kabul etmeden evvel de büyük bir millet idi. Bu dini kabul ettikten sonra bu din ne Arapların ne aynı dinde bulunan Acemlerin ve ne de sairenin Türklerle birleşip bir millet teşkil etmelerine tesir etmedi. Bilakis Türk milletinin milli bağlarını gevşetti; milli hislerini, milli heyecanını uyuşturdu. Bu pek tabi idi, çünkü Muhammedin kurduğu dinin gayesi bir Arap milliyeti siyasetine müncer oluyordu.*⁹²⁸ Böylece Atatürk’ün kafasındaki millet anlayışı, dolayısıyla da Cumhuriyet’in millet ve milliyetçilik kavrayışı şekillenmiş oluyordu. Cumhuriyet’in Türk milleti, pek çok ortak yana rağmen mevcut siyasi sınırlar dışında kalanları kapsamayan, siyasi sınırların içindekilerin de İslami etkiden ve izlerinden mümkün olduğu kadar arındırıldığı bir millettir. Bu millet anlayışının belirlediği milliyetçilik Modernist bir milliyetçiliktir. Oysa Geleneksel milliyetçilik, milliyetçi ruh ve kültürel bilinç konusuna çok daha fazla önem veriyordu.⁹²⁹ Modernist milliyetçiliğin özelliği Türk toplumunu çağdaş uygarlıkların düzeyine getirip onu bu şekilde kuvvetlendirme isteğinden hareket etmesiydi. Atatürk’ün önderliğini yaptığı bu akımın öncüleri için milliyetçilik bir taraftan Türkiye için bir ekonomik altyapıyı kurmak, diğer taraftan da Türkleri bilimsel düşünceye kazandırmak, fakat aynı zamanda da bu düşünce tarzını Türkiye’nin çıkarları için kullanmaktı. Bu akım *manevi* kuvvet üzerinde durduğu zaman bile onu dinden ayrı bir varlık olarak görüyordu.⁹³⁰

⁹²⁷ Atatürk, *a.g.e.*, s. 23

⁹²⁸ Atatürk, *a.g.e.*, s. 21

⁹²⁹ Şerif Mardin, *Siyasal ve Sosyal...*, s. 11

⁹³⁰ Mardin, *a.g.e.*, s. 10

Karpat, Milli Mücadele kadroları arasındaki modernist-muhafazakâr milliyetçilik ayrışmasının Anadolu ve Rumeli Müdafa-i Hukuk Cemiyetlerinin oluşumundan itibaren var olduğunu ileri sürmektedir. Karpat'a göre, 1918-1922 döneminde ARMHC'de toplanan muhafazakârların ve modernistlerin *millet* anlayışları birbirlerinden oldukça farklı olmasına rağmen her iki grup da Türklerin etnik-dilsel bir kültürel grup olarak yaşamını sürdürmesini güvence altına almaya en uygun örgütlenmenin milli bir devlet olduğu konusunda hemfikirdir. Anlaşmazlığın yaşandığı temel nokta kararların bir kişi ya da grup tarafından yukarıdan dayatılması yerine tartışma ve danışmanın gerekip gerekmediğiydi.⁹³¹ Bununla birlikte milliyetçiliğin ve halkçılığın gerçek anlamlarının ne olduğu konusunda farklı görüşler mevcuttur. Milli kalkınmanın başarılması için hangi ekonomi politikasının seçilmesi gerektiği konusundaki görüşler arasında çarpıcı farklılıklar görülüyordu. ARMHC içinde yaşanan bu bölünme, üyelerinin tamamına yakını buradan gelenlerden oluşan TBMM'ye yansımış, Meclis iki kampa bölünmüştür. Hükümet ile ilişkili asker ve bürokratların çoğunluğu oluşturduğu seçkinlerden oluşurken birinci gruptakiler; ilerlemenin önündeki başlıca engel saydıkları geleneksel kurumları, örgütleri ve özellikle de geleneksel kültürü değiştirmek gerektiğine inanıyorlardı. Çoğunlukla taşralı ve eski İttihatçı liderlerden oluşan ikinci gruba göre ise bir yandan toplumun gelenekleri muhafaza edilirken diğer yandan da hükümet otoritesini kullanarak ekonomik faaliyetlerin önündeki engelleri kaldırmalıydı.⁹³²

Uluslararası gerginliklerin yatışması, Mustafa Kemal liderliğindeki Batıcı-modernist grup ile halkçı-gelenekçi grup arasındaki görüş ayrılıklarının derinleşmesine neden oldu. Çoğunluğu toplumsal ve ekonomik reform yanlısı olan gelenekçiler de saltanatın kaldırılmasını destekliyorlardı. Fakat halifeliği Türklerin kültürel kimliğini sembolize eden ve onları Müslüman dünyaya bağlayan bir kurum olarak görüyorlardı. İşte bu şartlar altında Batıcı-modernistler, gelenekçileri saf dışı bırakarak TBMM'nin denetimini ele geçirmeye ve kendi reform programlarını uygulamaya karar verdiler.⁹³³

⁹³¹ Karpat, *Türk Siyasal...*, s. 44

⁹³² Karpat, *a.g.e.*, s. 26

⁹³³ Karpat, *a.g.e.*, s. 29

Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki bu ayrışmanın Mustafa Kemal de farkındaydı. Mustafa Kemale göre:⁹³⁴

“Büyük Millet Meclisi, heyet-i umumiyesiyle, aynı zamanda Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin siyasi bir grubu mahiyetinde idi. Meclis heyet-i umumiyesinin umde-i esasiyesini, cemiyetin umde-i esasiyesi teşkil ediyordu.. Fakat zaman geçtikçe, Meclis'te müşterek mesainin temin ve tanziminde müşkilat zuhûr etmeğe başladı. En basit meselelerde ârâ teşettüt ediyor, Meclis'ten iş çıkamıyordu...”

Atatürk, TBMM'nin büyük oranda ARMHC üyelerinden oluşmasına ve bunların genel ilkelerinin aynı olduğuna inadığı halde Meclis'te birlikte çalışmanın ve düzenleme yapmanın gittikçe zorlaştığını düşünüyordu. Ona göre, en basit konularda bile farklı görüşler ortaya çıkıyor ve Meclis çalışmıyordu. Oysa tartışma kararların alınma yönteminden ve bazı konulara bakış açılarının farklılığından kaynaklanıyordu. Milli Mücadele'nin başından itibaren bütün süreci kongrelerle, uzun tartışmalarla ve istişarelerle yürüten ve ortak akılla hareket eden Mustafa Kemal, savaş şartları ortadan kalkıp iş yeni devletin ve milletin inşasına gelince farklı görüşlere, özellikle de muhalif görüşlere tahammülü gereksiz görüyordu. Bu farklı görüşleri bir takım oluşumlar olarak niteliyordu. Atatürk Cumhuriyetin onuncu yılı münasebetiyle Meclis'te yaptığı uzun konuşmada şöyle diyordu:⁹³⁵

“Bu teşekküller, 13 Eylül 1336 (1920) tarihinde arz ettiğim Halkçılık Programı'ndan da mülhem olarak bir takım ünvanlar kullanmaya ve programlar tespit etmeye başladılar... Bu hiziplerin her biri meclis müzakeratında temin-i inzibat ve tevhid-i ârâ maksadıyla teşekkül etmiş oldukları halde mevcudiyetleri aksini bais oluyordu.. Misak-ı Milli'nin tespit ettiği esasatta, bilâ kayd ü şart müttehid ve müttefik olan fikirler ve emeller, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun vaz ettiği nokta-i nazarlarda tamamen iştirak etmiş manzarasını arz etmiyordu. İşe bizzat müdahale zaruri olmaya başladı. Nihayet, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu unvanıyla bir grup teşkiline karar verdim.”

Atatürk'e göre meclisin düzenini ve oy birliğini sağlamak için var olan bazı oluşumlar tam aksi hareket ediyorlar ve düzeni temine ve oy birliği sağlanmasına engel oluyorlardı. Atatürk, bu karışıklığı önlemek amacıyla duruma bizzat müdahale edip Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu adında bir grup kurduğunu ifade etmektedir. İşte Cumhuriyet Halk Fırkası, değişimin nasıl sağlanacağı konusundaki

⁹³⁴ Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk*, Gazi Mustafa Kemal tarafından 1927, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017, s. 518

⁹³⁵ Atatürk, *Nutuk...*, s. 519-520

bu görüş ayrılığından doğdu. Yani parti Batı tipi bir ulus-devlet modeli çerçevesinde bir modernleşme çizgisi izlenmesini sağlamak amacıyla kuruldu.⁹³⁶

CHF kurulduktan sonra da kararların alınması ve uygulanması yöntemleri üzerindeki tartışmalar devam etti. Atatürk bu durumu Nutuk'ta da anlatmakta, Cumhuriyet'in İlanı kararı hakkında kendilerine bilgi verilmediği, haberlerinin olmadığı yönünde gazetelere açıklama yapan Kazım Karabekir'i ismen hedef alarak ağır şekilde eleştirmektedir:⁹³⁷

“Kâzım Karabekir Paşa, mütalaatıyla, Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin, millet tarafından fevkalade salâhiyetlerle mezun kılınan azadan mürekkeb fevkalade bir meclis olduğunu unutmuş gibi görünüyor. Böyle bir meclisin vaz ettiği kanuna, hem de Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'na, muarız bulunduğunu ima ediyor. Daha garibi, teşkilat-ı devletin tebeddülünde müessir olacak kararlar alabilmek için, rical-i askeriye ve mülkiyenin ve Müdafaa-i Hukuk merkezlerinin mütalaaları alınmak lüzumuna kani bulunduğunu söylüyor.”

Atatürk'e göre, Kazım Karabekir Paşa, TBMM'nin, millet tarafından olağanüstü yetkilerle görevlendirilmiş üyelerden oluşan olağanüstü bir meclis olduğunu unutuyor ve bu meclis tarafından çıkarılan kanunlara, özellikle de Anayasa'ya karşı olduğunu ima ediyor. Daha garibi, devlet teşkilatının yeniden kurulmasını etkileyecek kararlarda askeri ve mülki çevrelerin, Müdafaa-i Hukuk merkezlerinin görüşlerinin alınması gerektiği kanısına sahip olduğunu söylüyor. Kazım Karabekir'in basın yoluyla yaptığı eleştiriler ideolojik farklılıklardan çok kararların alınma yöntemlerine ilişkin ve anlaşılabilir o ki bu eleştiriler *meclisin iradesine muhalefet* suçlamasıyla bastırılmaya çalışılıyor.

Yine Atatürk'e göre:⁹³⁸

“Kat'i zaferden sonra da İkinci Büyük Meclisi, Cumhuriyet'i ilan ettiği zaman dahi, Kazım Karabekir Paşa İstanbul gazetelerine beyanatında, öteden beri gelen hissiyat ve şikayâtını “Cumhuriyet ilanını bize sormadılar” suretinde hulâsa etmekte idi.”

Basın aracılığıyla düşünce açıklama yönteminin tercih edilmesi, Kazım Karabekir gibi, Milli Mücadele'nin en önemli isimlerinden birisinin bile, daha Cumhuriyet'in ilan edildiği günler itibariyle düşüncelerini Atatürk'e doğrudan ulaştıramadığını ve bunları gazeteler aracılığıyla kamuoyuyla ve Atatürk'le paylaşmak zorunda kaldığını göstermesi bakımından da önemli.

⁹³⁶ Karpat, *a.g.e.*, s. 45

⁹³⁷ Atatürk, *a.g.e.*, s. 522

⁹³⁸ Atatürk, *a.g.e.*, s. 522

Cumhuriyet kurulduktan sonra, Mustafa Kemal ve arkadaşlarının öncelikli hedefi, nüfus değişimi ile biraz daha homojenleştirilen nüfustan modern bir millet inşa etmektir. Milli Mücadele sırasında var olanı koruma kaygısı ile farklılıkları kabul eden ve onları milli mücadeleye ikna etmeyi amaçlayan koruyucu milliyetçilik yerini yavaş yavaş etnik temelli ama yakın geçmişi reddeden kurucu bir milliyetçilik anlayışına bırakmıştır. Yeni Cumhuriyet'in amacı ülke sınırları içinde yaşayanlardan inşa edilecek Batılı bir *Türk ulusudur*. Mustafa Kemal'in millet tanımında bu hedef açıkça görünmektedir: *Bugün Türk milleti siyasi ve içtimai camiası içinde, kendilerine Kürtlük fikri, Çerkeslik fikri ve hatta Lazlık fikri veya Boşnaklık fikri propoganda edilmek istenmiş vatandaş ve milletdaşlarımız vardır. Fakat mazinin istibdat devirleri mahsulü olan bu yanlış tevsimler, birkaç düşman aleti mürteci beyinsizden maada hiçbir millet ferdi üzerinde teellümden başka bir tesir hâsıl etmemiştir. Çünkü bu millet efradı da umum maziye, tarihe, ahlaka, hukuka sahip bulunuyorlar.*⁹³⁹ Mustafa Kemal'in yeni millet projesi içerisinde gayrimüslümler de vardır. Artık içimizdeki Hristiyan, Musevi vatandaşlar, kaderlerini ve tarihlerini Türk milletine kendi istekleri ile bağladıktan sonra kendilerine yan gözle, yabancı gözüyle bakmak medeni Türk milletinin asil ahlakından beklenen bir davranış olmayacaktır.⁹⁴⁰ Mustafa Kemal'in okullarda okutulmak üzere bizzat yazdığı Medeni Bilgiler kitabında yer alan millet tanımı yeni ulus inşasının ipuçlarını vermektedir. Buradaki tanıma göre:⁹⁴¹ *“Zengin bir hatıra mirasına sahip bulunan, beraber yaşamak hususunda müşterek arzu ve muvafakatte samimi olan ve sahip olunan mirasın muhafazasına beraber devam hususunda iradeleri müşterek olan insanların birleşmesinden vücuda gelen cemiyete millet namı verilir.”*

Türk milliyetçiliği de bu millet tanımında görev üstlenmiştir. Atatürk'e göre:⁹⁴² *“Türk milliyetçiliği, terakki ve inkişaf yolunda ve beynelmilel temas ve münasebetlerde, bütün muasır milletlere muvazi ve onlarla bir ahenkte yürümekle beraber Türk içtimai heyetinin hususi seciyelerini ve başlı başına müstakil hüviyetini mehfuz tutmaktır.”* Ortak tarihi mirasta ve kendine has özelliklerde Osmanlı ve İslam geçmişinin izleri yok sayılmaktadır. Dinin yanında dilde, edebiyatta, müzikte ve kültürel hayatta da birçok yerli biçim ve üslup özelliği, Arap (ve Acem) etkisi

⁹³⁹ Atatürk, *Medeni Bilgiler...*, s. 23

⁹⁴⁰ Atatürk, *a.g.e.*, s. 24

⁹⁴¹ Atatürk, *a.g.e.*, s. 24

⁹⁴² Atatürk, *a.g.e.*, s. 25

taşıdığı için tasfiye edilmeye çalışılmıştır.⁹⁴³ Resmi tarih hikâyesine göre, başta *demokrat ve hür ruh* olmak üzere bütün milli hasletler Osmanlı döneminde oluşturulmuş, ancak Cumhuriyet ve inkılâp hamlesiyle yeniden canlandırılmışlardır.⁹⁴⁴ Türk inkılâbı ve modernleşme düşüncesinin ana akımının gözünde, muhafazakârlık, dini düşünce ve İslamcılıktır. Yenilikçi-modernist söylem, kendi karşı-kutbunu teşkil edecek *Eski Rejim* ve *gericilik* nesnesi olarak İslamcılığı benimsemiştir.⁹⁴⁵

Türk milliyetçiliğinin yurt sınırları içine çekilmeye çalışılması, Orta Asya Türklerinin Anadolu'daki eski uygarlıkların ataları olduğunu ispatlamaya yönelik zorlamalar Togan ve çevresindeki dilci-tarihçi grubu ihtiyata sevk ederken; farklı bir milliyetçi anlayışın doğmasına da neden olmuştur.⁹⁴⁶ 1932'de I. Türk Tarih Kongresi'nde kabul edilen resmi tezleri eleştirince Togan aleyhine bir kamuoyu oluşturulmuş, Togan kendisine takınılan olumsuz tutum üzerine istifa ederek Viyana'ya gitmiştir. Tarih Kongresi'nden önce Latin harflerinin kabulü dolayısıyla da Togan'ın rejimin politikalarına ters düştüğünü belirtmek yerinde olacaktır.⁹⁴⁷

Hem Fuad Köprülü'nün asistanlığını yapmış hem de Togan'ın öğrencisi olmuş Atsız 1933'te çıkmaya başlayan *Orhun* dergisinde resmi görüşün Türk tarihine bakış tarzını eleştirmiştir.⁹⁴⁸

Cumhuriyet döneminin bazı uygulamalarına ve bu uygulamaların yöntemlerine karşı eleştiri yöneltenlerden birisi Türk Ocakları genel başkanı Hamdullah Suphi'dir. Hamdullah Suphi'nin muhalefeti Türk Ocaklarının kurumsal muhalefetini de temsil etmesi bakımından önemlidir. Hamdullah Suphi, daha Bursa'nın işgali üzerine ordunun çekilmesi emrini verdiği için Büyük Millet Meclisi'nde Mustafa Kemal Paşa ile karşı karşıya gelerek kişiliğinin *bağımsız* boyutunu sergilemiştir. Bu bağımsız kişilik, 1925 yılında ikinci defa getirildiği Maarif Vekilliği görevindeyken, Bakanlar Kurulu'nda, özellikle sultan türbelerinin kapatılmasına yaptığı muhalefetle kendisini göstermiştir. Nihayetinde 1931'de Türk

⁹⁴³ Bora, *a.g.e.*, s. 43

⁹⁴⁴ Bora, *a.g.e.*, s. 49

⁹⁴⁵ Bora, *a.g.e.*, s. 79

⁹⁴⁶ Soysal, *a.g.e.*, s. 486

⁹⁴⁷ Gün Soysal, "Zeki Velidi Togan", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4; Milliyetçilik*, (Ed.: Tanıl Bora-Murat Gültikengil), s. 488-495, İletişim Yayınları, İstanbul 2009b, s. 491

⁹⁴⁸ Soysal, 2009a, s. 486

Ocakları kapatılmış, yerine CHF bünyesinde Halkevleri kurulmuştur. Hamdullah Suphi'ye de Bükreş, Belgrat ve Kahire elçiliklerinden birisini seçmesi önerilmiş, o da tercihini Bükreş'ten yana kullanmıştır.⁹⁴⁹ Türk Ocaklarının kapatılması ve genel başkanının yurt dışına gönderilmesi Cumhuriyet kadrolarının milliyetçilik anlayışı ve yönetim tarzı ile Ocağın temsil ettiği milliyetçilik anlayışı arasındaki ayrışmayı göstermesi bakımından önemlidir ve burada ayrı bir başlık altında tartışılmayı hak edmektedir.

3.3.2.2. Türk Milliyetçiliğinin Entelektüel Beşiği Türk Ocaklarının Gözden Düşmesi ve Kapatılması

1911 yılında kurulan Türk Ocakları, kuruluşundan hemen sonra yaşanan işgal ve savaşların getirdiği ağır şartlar dolayısıyla, daha kuruluşundan itibaren Türk milliyetçiliğinin entelektüel beşiği halini almıştır. Ocakların yaymaya çalıştığı milliyetçiliğin temelinde tarihsel Türk kimliği ve kültürü vardır. Bir yandan bu milliyetçilik anlayışının temelindeki Türk kimliğinin İslami kökleri korunurken diğer yandan modernizm, hatta laiklik savunulmaktadır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidar üzerinde dolaylı etkili olduğu 1908'den, özellikle de seçimler yoluyla iktidarı devraldığı 1913'ten itibaren de İTC ile yakın ilişkisi dolayısıyla resmi politikalar üzerinde etkili olmuş, bu etki Milli Mücadele yıllarında ve Cumhuriyet'in ilk döneminde de devam etmiştir. CHF, Türk Ocaklarının benimsediği tarihsel-dinsel oluş kavramının kendi laik millet anlayışına ters olduğunu fark ederek Ocaklar yerine Halkevleri kurmaya karar vermiştir.⁹⁵⁰ Ancak Türk Ocaklarının baştan itibaren resmi tarih tezine ve modern milliyetçilik anlayışına karşı çıktığını iddia etmek yanlış olur. Ocaklılar ve Türk Ocakları, Cumhuriyet'in başından itibaren uygulanmaya konulan milliyetçilik anlayışını önemli ölçüde benimsemişler ve yapılan reformların çoğunu desteklemişlerdir. Bayraktutan, Kemalist Tarih Tezi'nin Türk Ocaklarından ciddi düzeyde ilgi gördüğünü iddia etmektedir. Ona göre, milliyetçi hareketler iki amaç için gerçek tarih yerine *hayali tarihi* koyarlar. Birincisi milletleşme sürecinde milli bilincin ve millette kendine güvenin artırılması, ikincisi ise *millet oluşturma* ya da *millet kurtarma* misyonunu üstlenenlerin egemenliğinin, reel geçmişin unutturulmasıyla güçlendirilmesi/meşrulaştırılması. Kemalist Tarih Tezi'nin her iki

⁹⁴⁹ Ahmet Yıldız, "Hamdullah Suphi Tanrıöver", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4; Milliyetçilik*, (Ed.: Tanıl Bora-Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 643

⁹⁵⁰ Karpat, *a.g.e.*, s. 57

fonksiyonu da belli oranda icra ettiği ve Türk Ocaklarından küçümsenmeyecek düzeyde ilgi gördüğü söylenebilir.⁹⁵¹ Türk Ocakları ve ocaklılar Cumhuriyet'in modernist milliyetçi anlayışını sessiz kalarak da olsa benimsemenin yanında, resmi görüşün beklentileri doğrultusunda geleneksel milliyetçilik anlayışını ve milliyetçilikle ilgili iddialarını da esnetmiştir. Gerçekten de, 1927'ye gelindiğinde Türk Ocağı, resmen amaç ve programını *resmi politika* ile uyumlaştıracak, Ocak statüsünün ikinci maddesi *Türk Ocağı'nın faaliyet sahası sadece Türkiye Cumhuriyeti sınırlarıdır* şeklinde değiştirilecektir.⁹⁵² Bu süreçte, Türkistanlı aydınların çoğu da kademeli olarak milliyetçiliklerini hafifletmiş ve Mustafa Kemal Atatürk'ün, Türkiye sınırlarını kapsayan ve Batı'yı referans alan milliyetçiliğini desteklemiştir.⁹⁵³ Buna rağmen yeni bir ulus inşa etme sürecinde hiçbir muhalefetle uğraşmak, hiçbir engelle karşılaşmak istemeyen modernist milliyetçi kadrolar Türk Ocakları başta CHF ve Halkveleri dışında bütün dernekleri kapatmıştır.

Türk Ocağı'nın 1927 yılında parti denetimi altına alınıp 1931'de kapatılmasında, Sovyetler Birliği'ndeki Türkî halklara gösterdiği ilginin de rolü vardır. Bu süreçte *Dış Türk* aydınların etkileri giderek azalmış, gözden düşmüşlerdir.⁹⁵⁴ SSCB dışişleri bakanının, Tefik Rüştu Aras'a, Türk Ocaklarının Sovyetlerde yaşayan Türklere müdahale ettiği yönünde şikâyette bulunması bu anlamda dikkat çekici bir olaydır.⁹⁵⁵

Güngör'e göre Türk Ocaklarının kapatılmasının bir başka sebebi de geçmişte İttihat ve Terakki ile olan yakın ilişkisidir. Ona göre, Türk Ocakları, İttihat ve Terakki ile eskiden çok yakın ilişkisi olduğu için Halk Fırkası'yla bir arada yürüyemezdi. Halk Fırkası kendi dışında örgütlü bir aydın gücün varlığına imkân vermemek üzere Ocakları kapatmıştır.⁹⁵⁶

Türk Ocaklarının kapatılmasının bütün bu gerekçelerle ilişkilendirilebilecek diğer bir sebebi ise Ocakların çok partili sisteme yönelik örtülü-açık talepleridir. 1930'ların başında Türk Ocakları Genel Başkanı Hamdullah Suphi Tanrıöver bir muhalefet partisinin gerekliliğinden bahsetmiştir. Aslında Atatürk de bir muhalefet

⁹⁵¹ Bayraktutan, *Türk Fikir tarihinde...*, s. 131

⁹⁵² Bayraktutan, *a.g.e.*, s. 141

⁹⁵³ Uzer, *a.g.e.*, s. 17

⁹⁵⁴ Soysal, "Rusya Kökenli Aydınların...", s. 484

⁹⁵⁵ Uzer, *a.g.e.*, s. 35

⁹⁵⁶ Güngör, *a.g.e.*, s. 212

partisinin denenmesinden yanadır. Atatürk'ün talebiyle Rauf Orbay'ın kurduğu Serbest Cumhuriyet Fırkası'na Mehmet Emin Yurdakul, Ahmet Ağaoğlu ve Reşit Galip* de dâhil olmak üzere çok sayıda üyesi katılmıştır. Bayraktutan, rejimin ideolojik arayışlarının 1930-31 yıllarında eksen kayması yaşamasının ve *Halkçılık*'ın rejimin temeli olarak platformda yerini almasının belirleyici olduğunu iddia etmektedir. Nitekim bu oluşumun ilk kurbanı Türk Ocakları olacak ve *milliyetçilik* müessesesi Turancı eğilimini kendiliğinden törpülemesine rağmen yerini *halkçı* vasfı daha ağır basan *Halkevlerine* terk edecektir. Türk Ocaklarının yeniden açılışında, kapatıldığı zamandan çok ilk kurulduğu zamana yakın bir çizgide olmasını sağlayan etkenlerden birisi de bu olsa gerekir.⁹⁵⁷

Neticede 1931'de Atatürk, Türk Ocağı'nı kapattırmıştır. Bayraktutan'a göre, Türk Ocakları-Mustafa Kemal ilişkisi, zaman zaman fikri, istişari nitelikte olmuş ama Mustafa Kemal bu ilişkiyi daha çok iktidarının meşrulaştırılmasında kullanmış, sosyalizasyon aracı olarak baktığı Türk Ocaklarını kontrol edilemez gördüğünde kapatılmasını sağlamıştır.⁹⁵⁸ Tanrıöver, Çankaya Köşkü'nde Atatürk'ün önünde kapatılma kararına direnmiş ancak çabaları boşa çıkmış ve Bükreş büyükelçisi olarak yurtdışına gönderilmiştir. Basın, Cumhuriyetin bütün amaçları gerçekleştiği için Ocağın mantığının ortadan kalktığını savunmuş, Türk Ocaklılar ve halk Reşit Galip'in başkanlığında yeni kurulan Halk Evlerine katılmaya teşvik edilmiştir. Uzer'e göre de Ocağın kapatılmasının asıl nedeni, tüm güçleri CHP elinde toplamaktır. Bu yüzden sadece Ocaklar değil, Türk Muallimler Birliği, Türk Kadınlar Birliği, Milli

* Dr. Reşit Galip'in muhalif düşüncelere sahip olduğu için Serbest Cumhuriyet Fırkası'na geçtiğini iddia etmek pek mümkün görünmüyor. Reşit Galip milliyetçi ve Türk Ocaklı'dır. Ancak Atatürk'le ilişkileri de oldukça iyidir. Zaten SCF'na Atatürk'ün talimatıyla girmiş ve muhalefetin odağı haline gelen parti kendini kapatmadan önce istifa etmiştir. Türk Ocaklarının kapatılmasından sonra Halk Evlerinin kuruluşunda aktif olarak yer almıştır. 1932-33 yıllarında Milli Eğitim Bakanlığı da yapan Reşit Galip 1933 yılının itibaren okullarda okutulduktan sonra 2013 yılında kaldırılan ve 2018 yılında Danıştay'ın kaldırma kararını iptal eden kararı ile Türkiye siyasi gündemini yoğun şekilde işgal eden *Andımız*'ın da yazarıdır. Belirtmek gerekir ki, Reşit Galip otoriterleşen ve giderek daha çok tek adam yönetimine dönüşen Cumhuriyet'te, milliyetçilerin temel olarak tercih ettiği iki yoldan biri olan, Atatürk'ün yani iktidarın yanında yer almayı tercih etmiştir. Diğer yol olan, otoriterleşmeye, tek adamlığa ve yanlış politikalara muhaliflik yönetimden dışlanmayı, İttihatçılıkla suçlanmayı, yargılanmayı veya yurt dışına gitmeyi/gönderilmeyi göze almayı gerektiriyordu. Pek çok milliyetçi ikinci yolu seçerek kaderlerine razı oldular. Kendilerinden beklenen uysal milliyetçiliği kabul etmeyen, resmi görüşün dışında, Milli Şef'in görüşlerine ve talimatlarına aykırı hareket etmeyi sürdürenler 1944 yılında Irkçılık-Turancılık suçlamalarıyla açılan davalara, yargılamalara ve tutuklamalara, dahası ağır işkencelere maruz kalacaklardır. Asıl adı Mustafa Reşit Baydur olan Reşit Galip ve Atatürk'le olan ilişkisi hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız, Yener Oruç, *Atatürk'ün Fikir Fedaisi: Dr. Reşit Galip*, Güner Yayınları, İstanbul 2007

⁹⁵⁷ Bayraktutan, *a.g.e.*, s. 125

⁹⁵⁸ Bayraktutan, *a.g.e.*, s. 205

Türk Talebe Birliği ve Masonlar gibi diğer dernekler de kapatılmıştır. Genel politika, bütün gücün kişisel olarak Atatürk'ün elinde ve kurumsal olarak CHP'de toplanmasıdır.⁹⁵⁹

Hamdullah Suphi 1944'te elçilikten emekliye ayrılıp Türkiye'ye dönünce CHP milletvekili olarak yeniden Büyük Millet Meclisi'ne girmiş ve 1947'de toplanan CHP yedinci kurultayında türbelerin açılması için önerge vermiş, dini hayat üzerindeki baskıları ve CHP'nin laiklik anlayışını eleştirince bazı partililerin tepkisiyle karşılaşmış, istifa ederek Demokrat Parti listesinden bağımsız milletvekili olarak meclise girmiştir.⁹⁶⁰

10 Mayıs 1949'da Türk Ocakları tekrar açılmış ve Hamdullah Suphi yeniden Ocak başkanı olmuştur. Demokrat Parti'nin giderek artan otoritarizmi ve Ocaklar konusunda verdiği bazı sözleri yerine getirmemesi Hamdullah Suphi'nin DP'den ayrılarak Hürriyet Partisi'ne geçmesine yol açmıştır.⁹⁶¹ CHP'den ayrılarak Demokrat Parti'yi kuran ve üç Adnan Menderes hükümetinde Dışişleri Bakanlığı görevi yapan Mehmet Fuat Köprülü de Tanrıöver gibi DP'nin demokrasiden uzaklaştığını gözlemleyerek bakanlık görevinden ve partiden istifa etmiştir. DP'den 1957 seçimleri öncesi istifa edenlerin (veya partiden ihraç edilenlerin) ve Hürriyetçi Parti'yi kuranların temel eleştirisi de DP'nin kuruluş amaçlarından ve demokrasiden uzaklaştığı yönündedir. Bu durum Ocaklıların CHP'ye ve DP'ye muhalefetine ideolojik olmaktan çok ilkesel olduğunu göstermektedir.

3.3.2.3. 1944 İrkçılık-Turancılık Davaları ve Türkçülüğün Resmi İdeolojiden Tasfiyesi

Ertekin'e göre, 1944 yargılamaları Türkçülüğün iktidar karşısında mağdur edilmiş anını donduran önemli bir olaydır. 1944 yargılamaları Cumhuriyet'ten sonra bir kez daha resmi milliyetçilikle farklı bir milliyetçilik pozisyonunun karşı karşıya geldiği bir dönüm noktası oluşturmaktadır.⁹⁶²

1944 İrkçılık-Turancılık davalarının başlamasına, tutuklamalara ve yargılamalara giden olay Hüseyin Nihal Atsız'ın başbakan Şükrü Saraçoğlu'na

⁹⁵⁹ Uzer, *a.g.e.*, s. 36

⁹⁶⁰ Yıldız, "Hamdullah Suphi Tanrıöver...", s. 643

⁹⁶¹ Yıldız, *a.g.e.*, s. 643

⁹⁶² Ertekin, "Cumhuriyet Döneminde Türkçülüğün...", s. 381

yazdığı iki açık mektuptur. 1944'ün 1 Mart ve 18 Mayıs günleri arasında Atsız, Türk kamuoyunun dikkatini üç olayla üzerine çekmiştir. İlkinde, Başbakan Şükrü Saraçoğlu'na hitap eden iki açık mektup yayınlamış; bu, aynı zamanda ikinci olayın ortamını hazırlamıştır. İkincisinde, Sabahattin Ali, bu mektuplarda Atsız'ın kendisine yönelttiği suçlamalara karşı Atsız aleyhine iftira davası açmıştır. Son olarak da, Sabahattin Ali'nin açtığı davanın duruşmaları sürerken, Ankara'da üniversite öğrencilerinden kalabalık bir grup, Nihal Atsız'ı ve mahkemedeki savunmasını destekleyen bir gösteri yapmıştır.⁹⁶³

Atsız'ın mektubu Başbakan Rüştü Saraçoğlu'na hitaben yazmasının gerekçesi Saraçoğlu'nun 5 Ağustos 1942'de Parlamento'da yaptığı güvenoyu talebi konuşmasındaki ifadeleridir. Başbakan Saraçoğlu bu konuşmasında:⁹⁶⁴ “*Biz Türküz, Türkçüyüz ve daima Türkçü kalacağız. Bizim için Türkçülük bir kan meselesi olduğu kadar ve lâakal (en azından) o kadar bir vicdan ve kültür meselesidir. Biz azalan ve azaltan Türkçü değil, çoğalan ve çoğaltan Türkçüyüz ve her vakit bu istikamette çalışacağız,*” demektedir. Atsız mektubunda, komünist tehlikeye dikkat çekmiş ve Saraçoğlu'na, madem Türkçüsünüz o zaman neden Sabahattin Ali gibi komünistlerin Milli Eğitim Bakanlığı'nda kadrolaşmasına izin veriyorsunuz eleştirisi yapmıştır.

Irkçılık-Turancılık adlandırması Türkçü akımın karşıtları tarafından hem akımı kötülemek hem de onu Türk milliyetçiliğinin temel ilkelerine ters düşen sapkın bir gelişme olarak ilan etmek amacıyla kullanılan aşağılayıcı bir tanımlamadır.⁹⁶⁵ *Irkçılık-Turancılık Davası* resmen 18 Mayıs 1944 tarihli bir hükümet kararnamesiyle başlamıştır. İstanbul Sıkıyönetim Komutanı'nın emriyle, önce kırktan fazla kişi gözaltına alınıp sorgulanmış ve sonra bunlardan yirmi üçü hakkında dava açılmıştır. Dava *yıkıcı bir ideolojiyi yaymak* ve bu ideolojinin siyasal amaçlarını gerçekleştirmek üzere yasadışı bir örgüt kurmak iddiasına dayandırılmıştır. Sanıklar arasında emekli generaller ve muvazzaf subaylar, Rusya göçmeni aydınlar ve akademisyenler, gazeteciler, şairler, yazarlar, öğretmenler ve öğrenciler de vardır.⁹⁶⁶ Dava, uzun süren duruşmalardan sonra 31 Mayıs 1947'de sona ermiştir. İlk başta

⁹⁶³ Özdoğan, *a.g.e.*, s. 94; ayrıca bakınız, Necmeddin Sefercioğlu, “Türkçülük-Turancılık Davası: 1944 Türkçülük Harekâtı,” *Zeki Velidî Togan; İlmî Hayatı-Eserleri-Siyasî Faaliyetleri-Hatıralar*, (Ed.: Serkan Acar), s. 323-368, Akçağ Yayınları, Ankara 2017, s. 324-26

⁹⁶⁴ Özdoğan, *a.g.e.*, s. 95

⁹⁶⁵ Özdoğan, *a.g.e.*, s. 34-35

⁹⁶⁶ Özdoğan, *a.g.e.*, s. 89

rejim ve anayasa düşmanlığıyla suçlanan sanıklar, daha sonra 1947'de, ilk kararın temyiz mahkemesi tarafından bozulmasının ardından yapılan duruşmalar sonucunda beraat etmişlerdir.⁹⁶⁷

Sanıkların bir komployla hükümeti devirerek, ırkçı ve Turancı ilkelere dayalı bir devlet kurmaya çalıştıkları yolundaki suçlama ilkin, 18 Mayıs 1944 tarihli hükümet bildirisinde yer almıştır. Aynı suçlama, ertesi gün, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün *Milli Şef* sıfatıyla 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı münasebetiyle gençlere hitaben yaptığı konuşmada da tekrar edilmiştir.⁹⁶⁸ 1944 İrkçılık-Turancılık davaları Türk siyasi tarihinin gelenekselleşen siyasi davaları içinde yerini almış, bir yönüyle bu geleneğin kurumsallaşmasına katkı sağlamıştır. II. Meşrutiyet'in ilanından itibaren siyasi muhalifleri susturmak, tasfiye etmek için giderek daha profesyonelce kullanılan siyasi davalar açısından önemli bir kilometre taşıdır. Ceza hukukunun evrensel ilkelerini tersyüz eden yargılama süreçleri daha sonraki pek çok siyasi davada geliştirilerek uygulanacaktır.

1944 İrkçılık-Turancılık davaları Türkiyede'ki modernist-tekçi milliyetçilik anlayışı ile muhafazakâr-çoğulcu milliyetçilik anlayışlarının ayrışmasının ve rekabetinin simgesel olaylarından biridir ve sonraki dönemin tamamına etki etmiştir. Davayı kamuoyunda haklı göstermek ve yargılananları aşağılamak için seçilen *İrkçılık-Turancılık* söylemi yargılananların ve destekçilerinin/takipçilerinin bu adı adeta sahiplenmelerine yol açmış, basın yayın-hayatının ve siyasal-kültürel örgütlenmenin CHP yönetimi tarafından çok sıkı denetlendiği bu dönemde sürekli ve yaygın bir etkileşim ağına sahip olmamakla birlikte anti-modernist bir söylem ve Pantürkçü bir platformla Kemalist milliyetçi modele gösterdikleri tepki çok partili sisteme geçtikten sonra da daha genç kuşaklar tarafından sahiplenilen muhafazakâr ve radikal milliyetçi ideolojiler içinde varlığını korumuştur. Bu akımın önderlerinin 1944 yılında tutuklanarak yargılandıkları *İrkçılık-Turancılık* davası da bir bakıma Cumhuriyet tarihinde, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla ortaya çıkan yeni siyasal konjunktürün büyük Türk dünyasına duyulan ilgiyi meşru kılmasına kadar geçen sürede, Pantürkçü özlemlere yer veren *milliyetçi* görüşlerin, taraftarları açısından haksız bir suçlanmayı günümüze kadar ortak bellek içinde canlı tutmalarına vesile

⁹⁶⁷ Özdoğan, *a.g.e.*, s. 91

⁹⁶⁸ Özdoğan, *a.g.e.*, s. 89

olan sembolik bir referans noktası olarak kalmıştır.⁹⁶⁹ 3 Mayıs milliyetçi camiada her yıl *Türkçüler Günü* ve/veya *Milliyetçiler Günü* olarak anılmakta, günün anlam ve önemini anlatan etkinlikler düzenlenmektedir. Atsız ekolü diyebileceğimiz çevreler, Türkçüler Günü adını kullanmayı tercih ve bunda ısrar ederken, MHP ve Ülkü Ocakları, Milliyetçiler Günü demeyi tercih etmektedirler.

3.3.3. Yeni Türkiye’de Milliyetçi Rekabet; Modern Milliyetçilik-Muhafazakâr Milliyetçilik Mücadelesi ve Muhafazakâr Milliyetçiliğin Rövanşı

Türkiye’de, CHP’nin tek parti iktidarına dayalı parti devleti anlayışı ile *Ulu Önder* ve *Milli Şef* dönemlerinde Türk ulusunu hızlı bir şekilde Batılı değerler yönünde dönüştürmeyi amaçlayan modernist milliyetçilik dışındaki ideolojik yaklaşımların ve anlayışların baskılanması resmi milliyetçilik anlayışını ve/veya bu anlayışa dayanılarak alınan kararları ve bunların uygulanması yöntemini benimsemeyen, ancak sesini çıkaramayan geniş bir memnuniyetsizler kesiminin oluşmasına yol açmıştır. 1930 yılındaki Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyimi yeni bir partinin hızlı bir şekilde bu memnuniyetsizlerin toplanma merkezi haline dönüşebileceğini göstermiştir. Bu memnuniyetsizler grubunun önemli bir bölümünü esasında milliyetçi olan ama yürülükte olan milliyetçiliğinin kimi unsurlarına ve uygulama tarzlarına itiraz edenler oluşturuyordu. İktidarı kullanan modernist milliyetçi anlayışa karşı bu milliyetçi kesimlerin milliyetçilik anlayışlarını birçok açıdan daha muhafazakâr bir milliyetçilik olarak tanımlayabiliriz. Tekçi, otoriter yönetimin uygulamaları sonucu düşüncelerinde önemli ölçüde esneme yapan muhafazakâr milliyetçiler, kendilerine yönelik tavır sonucu esnemeye ve göreceli sessizleşmeye rağmen giderek daha yoğun baskılara maruz kalmıştır. 1944 Irkçılık-Turancılık davaları bu baskının zirvesini oluşturmuş ve milliyetçi çevrelerde önemli bir kırılma yaşanmasına yol açmıştır. Rejimin otoriter ve tekçi özelliği İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanan uluslararası gelişmelere bağlı olarak esnemek zorunda kalmış, neticede Türkiye içinde yer almaya karar verdiği/meçbur kaldığı *Demokrasi Cephesinin* talepleri doğrultusunda çok partili demokratik hayata geçme kararı almıştır.⁹⁷⁰ Farklı toplumsal ve ideolojik çevrelerin yanı sıra memnuniyetsiz

⁹⁶⁹ Özdoğan, *Dünya’da ve Türkiye’de...*, s. 399

⁹⁷⁰ Seyfettin Aslan, “Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinin Dinamikleri: 1945-1950”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de Siyasal Hayat*, (Ed.: Ahmet Karadağ), BİLSAM Yayınları. 2015, 134-141

milliyetçi isimler de Demokrat Parti içinde yer almıştır. Öyle ki Demokrat Parti'nin dört kurucu isminden ikisi; Celal Bayar ve Mehmet Fuat Köprülü milliyetçi camianın önemli aydınları arasındadır. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün kararlı tutumu sonrasında 1950 yılında yapılan ilk ciddi seçimde, biriken memnuniyetsizliğin sonucu olarak Demokrat Parti tek başına iktidar olmuştur. Atatürk ismiyle ve kurucu kimliğiyle sorunu olmayan Demokrat Parti yöneticileri tek parti döneminin modernist milliyetçi yaklaşımına karşı politikalar üretmeyi ve uygulamayı temel siyasi yol olarak seçmiştir. Demokrat Parti iktidarları ile başlayan ve 1960'lı ve 70'li yıllar boyunca devam eden milliyetçi söylem ve eylemleri, modernist milliyetçi uygulamalara karşı alternatif olarak sunulan muhafazakâr milliyetçi politika ve uygulamalar olarak adlandırmak yanlış olmayacaktır. Dolayısıyla Demokrat Parti iktidarı ile başlayan süreci muhafazkar milliyetçi anlayışın modernist milliyetçi anlayışa rövanşı olarak okumak mümkündür.

Türkiye'de muhafazakâr milliyetçiliğin önemli isimlerinden biri olan ve demokrat Parti iktidarlarının en güçlü ideologları arasında sayabileceğimiz Mümtaz Turhan bu iki farklı milliyetçilik anlayışını, ortaya çıkış sebeplerine göre sınıflandırmaktadır. Turhan'a göre, kendini daha iyi koruyabilmek, çağın gereklerine göre daha iyi yönetebilmek ve yüksek bir hayat seviyesine erişebilmek amacıyla, bilinçli olarak başlatılan Batılılaşma hareketleri bazı düşünce akımlarının doğmasına sebep olmuştur. Turhan bunları, Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde beliren biçimlerine göre başlıca ikiye ayırmanın mümkün olduğunu söylemektedir. Biri, Batı'nın bilim ve tekniğini almanın yeterli olduğunu savunan İslamcılar ve Türkçüler, diğeri Batı medeniyetini önemli kurumlarıyla veya bütünüyle almak gerektiğini savunan Meşrutiyet dönemi Batıcıları ve Cumhuriyet dönemi İnkılâpçılardır.⁹⁷¹

Soysal, Türkiye'de modernist milliyetçilik ile muhafazakâr milliyetçilik farklılaşmasının ve mücadelesinin daha 1939'da Atatürk'ün ölümünden hemen sonra başladığını ileri sürmektedir. Böyle bir mücadelenin 1939'dan sonra hızlandığını kabul etmek gerekir ancak başlangıç tarihini Atatürk'ün ölümü sonrasına işaretlemek pek kabuledilebilir görünmüyor. Farklılaşmanın henüz I. Meclis döneminde ortaya çıktığını ve giderek ororiterleşen tek parti yönetimi altında

⁹⁷¹ Mümtaz Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz?*, Altınordu Yayınları, Ankara 2015, s. 61-62

muhafazakâr milliyetçiliğin susturulduğunu/bastırıldığını ancak 1939'dan itibaren yeniden meydana çıktığını söylemek daha isabetli bir açıklama olacaktır. Gerçekten de 1939'dan sonraki dört-beş yıl Türkçü çalışmalar açısından özellikle verimlidir. Togan ve Tanrıöver gibi yurtdışına gitmek durumunda kalmış/zorunda bırakılmış milliyetçi aydınlar Atatürk'ün ölümünden sonra ülkeye dönerek çalışmalarını artırmışlardır. Bu dönemde, Türkçü/Türk milliyetçisi hareketin İstanbul dışında da güçlendiği gözlenmektedir.⁹⁷² Karpat'a göre de, Atatürk'ün ölümünün ardından, özellikle 1950'lerden sonra Türkiye'de dar ve katı etnik-dil milliyetçiliğinden görece bir uzaklaşma yaşanmış ve tarihe ve dine bazı rollerin yüklendiği bir kültürel milliyetçilik benimsenmiştir. Ancak bu eski milliyetçilik anlamında İslam'a dönüş değildir.⁹⁷³

Bu dönemde muhafazakâr (ve muhalif) milliyetçi hareket sembol milliyetçi kuruluşlar nezdinde temel olarak iki görünüm almıştır. Bunlardan birisi Türk milliyetçiliğinin en önemli kuruluşu olan Türk Ocaklarının yeniden açılmasıdır. Burada dikkat edilmesi gereken durum, Türk Ocaklarının kapatıldığı dönemdeki değil, çok daha önceki dönemdeki bir milliyetçilik anlayışıyla Türk siyasal ve kültürel hayatında yeniden sahne almasıdır. Diğer, Milli Türk Talebe Birliği'nin yeniden açılmasıdır. Yeniden açılan MTTB'nin, kapatıldığı dönemdeki Türkçü-milliyetçi çizgiden İslamcı-milliyetçi bir çizgiye kaydığı, bir anlamda eksen değiştirdiği görülmektedir.

3.3.3.1. Türk Ocaklarının Yeniden Açılması ve Milliyetçilikte Fabrika Ayarlarına Dönüş

CHP'ye karşı açık muhalefet yapan ve muhafazakâr ve memnuniyetsiz kesimlerin desteğini toplayan Demokrat Parti ile açık bir ittifak ortaya koyan Türk Ocakları, 1949'da ikinci kez açılmış ve Tanrıöver yeniden başkanlık görevine getirilmiştir. Ülkeye döndükten sonra önce CHP'den milletvekili seçilen(1943 İçel, 1946 İstanbul) eski ve son genel başkan muhalif görüşleri dolayısıyla CHP'den istifa ederek DP'ye katılmıştır. Tanrıöver, 1950'de Manisa'dan, 1954'te İstanbul'dan DP milletvekili seçilmiştir. DP hükümeti, 1951'de, 1931'de Halk Evlerine devredilen eski merkez binasını Türk Ocaklarına iade ettikten sonra Türk Ocaklarının faaliyetleri

⁹⁷² Soysal, *Rusya Kökenli Aydınların...*, s. 502

⁹⁷³ Karpat, *Ortaoğu'da Millet...*, s. 197

artmıştır. 1950'li yıllar boyunca DP milliyetçi-muhafazakâr unsurlar için bir merkez haline gelmiştir. Çünkü dinsel milliyetçilik hem merkez sağdaki DP'de hem de genel olarak milliyetçiler arasında batıcı CHP'ye karşı bir tavır olarak belirginleşmiştir. Muhafazakârların önemli kesimi, yaşam tarzlarını tepeden inmece bir yöntemle ve zorla değiştirmeye çalışan CHP'nin politikalarına karşıdır. Bu muhafazakar etkileşim sonraki yıllarda Türk milliyetçiliğini sağa doğru hareket ettirmiştir.⁹⁷⁴

Demokrat Parti iktidarıyla birlikte CHP dönemine ve uygulamalarına yönelik en ağır eleştirilerden biri 1944 yargılamalarının en önemli isimlerinden ve en büyük mağdurlarından biri olan Hüseyin Nihal Atsız'dan gelmiştir. Öyle ki Atsız, 1040 tarihinde Selçuklu Devleti'nin kurulması ile başladığını iddia ettiği *Batı Türkelisi*'nde 1923'te başlayan Cumhuriyet döneminin 1950'ye kadar olan kısmını gerçek bir cumhuriyet olarak görmediğini ifade etmektedir. Ona göre gerçek cumhuriyet meşru bir hükümetin iş başına geldiği 14 Mayıs 1950 tarihinde kurulmuştur. Dahası bu hükümet devletin yönetimini gayrimeşru bir hükümetten devraldığı için büyük güçlükler içindedir.⁹⁷⁵ Atsız daha da ileri giderek, 23 Nisan 1920'de seçilen ilk meclis hariç 1950'ye kadar olan meclisleri de seçimle gelen meclisler değil, diktatörlerin tayini sonucu ahbab kayırmak, geçim sağlamak, köle yetiştirmek için kurulmuş gayrimeşru meclisler olarak nitelemektedir.⁹⁷⁶ Yine Atsız'a göre, yeni Demokrat hükümeti yorup, yıpratacak en korkunç şey, gayrimeşru meclislerin çıkardığı kanunlarla iş yapmak zorunda olmasıdır. Çünkü Halk Partisi kendi tüzüğünü anayasaya geçirmekle kalmamış, canı istediği zaman da anayasaya aykırı kanunlar çıkarmaktan çekinmemiştir. Atsız, işkence anayasa ile yasaklandığı halde Halk Partisi zamanında yurttaşlara yapılan işkencenin *Bolşevik Moskofların* ülkesindeki işkencelerden hiç de aşağı kalmadığını ileri sürmektedir. 1944 yargılamalarını ima ederek, bunları görüp bilen, şahit olan ve çeken bir insan sıfatıyla söylediğini ifade etmektedir.⁹⁷⁷ Zeki Velidi Togan'ın ve Mehmet Fuat Köprülü'nün düşünceleri doğrultusunda Türk tarihinin sürekliliğini savunan, tarihte yer almış Türk devlet adamlarının ve kahramanların büyüklüğüne inanan ve bu yüzden yanlışları olsa bile eleştirilmemesi gerektiğini iddia eden Atsız'ın Atatürk'ü,

⁹⁷⁴ Uzer, *a.g.e.*, s. 36

⁹⁷⁵ Atsız, *Turancılık, Milli Değerler ve...*, s. 196

⁹⁷⁶ Atsız,, *a.g.e.*, s. 196

⁹⁷⁷ Atsız,, *a.g.e.*, s. 197, "Türkiye Cumhuriyeti 1950 Mayısında kurulmuştur. Ondan önceki 1923-1950 çağı gayrimeşru ve müstebit bir diktatörlük zamanıdır. Diktatörlüğü yapan Halk Partisi, bilhassa onun ileri gelenleridir."

İnönü'yü ve dönemlerini hedef alan bu ağır eleştirilerinin arkasında, özellikle 1944 yılında maruz kaldığı muameleler olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Tahtının ve ülkenin geleceğini İngilizlerin inayetine ve insafına bağlayan Vahdettin'e, 33 yıllık uzun iktidarının 30 yılını Türkçülerle mücadele içinde geçiren II. Abdulhamit'e bile *tarihi şahsiyetler öldükten sonra yalnız yaptıkları iyi şeylerle anılmalılar* savunmasıyla toz kondurmayan, dahası II. Abdulhamit'e *Gök Sultan* ünvanını layık gören Atsız 1300 yıl aradan sonra kurduğu devlete Türkiye adını veren ve onu Türk milliyetçiliği düşüncesi çerçevesinde şekillendiren Mustafa Kemal Atatürk'e ve bu yeni devletin tartışmasız ikinci ismi olan İsmet İnönü'ye açık ve ağır eleştiriler yöneltmekten kaçınmamıştır.

Demokrat Parti iktidarı ile modernist ve muhafazakâr milliyetçilik anlayışlarının ayrıştığı konulardan birisi de laiklik olmuştur. Aslında laiklik de Batıcılık gibi Tanzimat'tan itibaren İslamcılık dâhil bütün ideolojilerin fiilen kabul ettiği bir anlayıştır. Laiklik eşit vatandaşlığa dayalı yeni dönemin zorunlu bir uygulamasıdır ve bu yüzden Batıcılık gibi bütün ideolojiler tarafından kabul görmüştür. Türkçüler/Türk milliyetçileri, en baştan itibaren laikliği en açık şekilde savunan ve zorunlu gören kesimlerin başında gelmektedir. Tartışma daha çok laikliğin uygulamasıyla ilgili ortaya çıkmıştır. Cumhuriyetin modernist milliyetçilerinin, Türklerin Osmanlı-İslam geçmişini kendi milliyetçiliklerinin *ötekisi* olarak görmeleri, muhafazakâr milliyetçilerin Osmanlı/İslam geçmişe daha çok vurgu yapmalarına yol açmıştır. Türk milliyetçiliğinin katı bir laiklikten muhafazakâr milliyetçilik biçimine dönüşümü, 1950'lerde Türk siyasetinin demokratikleşmesinin ve Anadolu kentlerinde muhafazakâr değerlere sahip toplumsal grupların ortaya çıkmasının bir fonksiyonudur. Demokrat Parti liderleri Cumhuriyet Halk Partisi'ni topa tutarken, kitlelerin önemli bir yüzdesinin İslam ve Osmanlı tarihiyle barışmak istedikleri düşüncesinden hareket etmiştir.⁹⁷⁸ Laiklik konusundaki ayrışma esasında baştan beri mevcuttur. Türk Ocakları genel başkanı Hamdullah Suphi Tanrıöver, 1925'te yasaklandığı zaman da itiraz ettiği için yurt dışına gönderilmesine yol açan evliya ve sultan mezarlarının ziyarete kapatılması konusunu, ülkeye dönüp yeniden milletvekili seçildikten sonra yeniden gündeme getirmiş ve yasağın kaldırılmasını talep etmiştir. Tanrıöver bu kez okullarda din

⁹⁷⁸ Uzer, *a.g.e.*, s. 163

eğitiminin verilmesini de istemektedir. Benzer talepler Demokrat Parti liderleri tarafından da dile getirilmiştir.⁹⁷⁹

Tek parti döneminin modernist milliyetçi anlayışı ile bu anlayışa muhalafet eden muhafazakâr milliyetçi anlayışın ayrıştığı en önemli konulardan birisi Cumhuriyet döneminde uygulanan dil politikası olmuştur. Gökalp, Turhan çizgisinin önemli takipçilerinden biri olan Güngör, herşeyden önce, insan cemiyetini hayvan topluluğundan ayıran ve kültürün doğuşunda tek etkeni oluşturan dilin Türkiye’de otuz-kırk yıllık bir geçmişe sahip olduğunu söylemektedir. Ona göre yeni kuşaklara öğretilen dil otuz-kırk yıl önce meydana gelmeye başlamıştır. Oysa bugün kendimize örnek aldığımız Batılıların veya devrimcilere örnek olan Çinlilerin milattan binlerce yıl önce konuşma ve yazı diline sahip oldukları bilinmektedir.⁹⁸⁰ Bir sosyolog olarak Güngör, dil reformunu dilin kültürel devamlılığı sağlama fonksiyonu açısından da eleştirmektedir. Ona göre, eski Türklerde medeni ilerleme ile kültürel gelişme arasında doğrusal bir ilişki vardır. Karahanlılar’ın kültürü Gök Türklerinkinden, Selçuklu kültürü Karahanlılarınkinden, Osmanlı kültürü de Selçuklularınkinden daha üstündür. Bir Türk medeniyeti olan Osmanlı yıkılırken bile büyük kültür örnekleri bırakarak sahneden çekilmiştir. İmparatorluk siyasi bir varlık olarak tarihe karışırken Yahya Kemal ve Mehmet Akif gibi şairler, Kemaleddin gibi mimarlar, Ziya Gökalp gibi düşünce adamları, Ömer Seyfettin, Yakup Kadri, Falih Rıfkı, Reşat Nuri gibi edebiyatçılar ve nihayet milli mücadeleyi başarı ile yürüten bir asker ve sivil kadro çıkarmıştır. Bütün bu şahsiyetler çok köklü geleneği olan güçlü bir kültür içinde yetişmişler ve kendi yeteneklerini de katarak bu kültürü geliştirmişlerdir. Batılı yeni Türkiye’nin kültür yaratıcıları bu bakımdan şanssız sayılmalıdırlar. Çeyrek yüzyıllık bir Batı çıraklığı Batı kültürüne katkıda bulunmaya yetmediği gibi yeni kuşaklara esin kaynağı oluşturacak eserler de parmakla gösterilecek kadar azdır. Güngör’e göre bu yeni kültürün şiiri Orhan Veli ve Behçet Kemal’le, resmi Bedri Rahmi’yle, tiyatrosu Cevat Fehmi’yle, romanı Orhan Kemal’le, hikâyesi Sait Faik’le, felsefesi Hasan Ali’yle, müziği Adnan Saygun’la başlamaktadır. Üstelik yeni dilin icadından sonra yeni kuşaklar otuz yıl önce yaşamış olan Orhan Veli ve Sait Faik gibi şair ve yazarları bile sözlük yardımıyla okuyacak durumdadır.⁹⁸¹

⁹⁷⁹ Uzer, *a.g.e.*, s. 163

⁹⁸⁰ Güngör, *a.g.e.*, s. 106

⁹⁸¹ Güngör, *a.g.e.*, s. 107

Bu dönemde tek partinin Türk kimliğini yeniden tanımlama, dini referanslardan soyut yeni bir millet yaratma çabalarına tek tepki Türklerin İslam öncesi Orta Asya geçmişlerine ve Anadolu dışındaki coğrafyaya vurgu yapan Türkçü-Turancı milliyetçilerden gelmemiştir. İslam öncesi geçmişi reddeden ve Türk kimliğinin Anadolu'da İslam'ın refakatinde şekillendiğini iddia eden, İslamcı-muhafazakâr bir anlayıştan beslenen başka bir milliyetçilik anlayışı daha vardır. Öncülüğünü Nurettin Topçu'nun yaptığı milliyetçilik anlayışı kendini Batıcı-modernist milliyetçiliğin karşısında konumlanmanın yanında dincilik olarak tanımladığı İslamcılığa ve içi boş, ruhsuz olarak tanımladığı Türkçülüğe karşı da konumlanmaktadır.⁹⁸² Topçu'nun *Toplumcu-ruhçu Anadoluculuk* olarak tanımladığı bu milliyetçilik, “Öncekiler gibi bir inkâr davası değildir. Bin yıllık tarihin ruhundan sızan ilhamın ürünü olmuştur. Gönülleri Cengiz Han'a değil Yıldırım Han'a, vicdanları boşluğa değil ebediliğe götürmektedir.” Topçu'ya göre, “bu ruhçu milliyetçiliğin temellerini Melikşah'ın ve Mevlana'nın, Yunuslarla Yavuzların kurduğu kabul edilmelidir.”⁹⁸³ Çok partili hayata geçişle birlikte yeniden açılan ve Demokrat Parti iktidarında genel merkez binası iade edilen Türk Ocakları ve yayın organı olan Türk Yurdu dergisi, tek parti döneminde uygulanan modernist milliyetçiliğe karşı yürütülen entelektüel milliyetçi muhalefetin en önemli merkezlerinden birisi haline gelmiştir. Üstelik kapatıldığı zamanki esnetilmiş, milliyetçiliğin Kemalist yorumuna uymak/sessiz kalmak zorunda bırakılmış haliyle değil kuruluş dönemi özellikleriyle birlikte, yani adeta fabrika ayarlarına döndürülerek.

Kuruluş dönemi Türkçü/Türk milliyetçisi kuruluşarından bir diğeri olan ve 1931'de Türk Ocakları ile birlikte kapatılan Milli Türk Talebe Birliği, DP iktidarından itibaren fabrika ayarlarına dönmek şöyle dursun adeta İslamcı bir formatta dönüşüm yaşamıştır.

⁹⁸² Nurettin Topçu, “Milliyetçilik...”, s. 282-283, “Bu milliyetçilik hareketi siyasi yapı ile birlikte kuvvetini kaybedince, evvelki hareketle darbelenen dinci cephe harekete geçti ve bu tepki şiddetli oldu. Yakın tarihte olduğu gibi İslamcılarını dini millettten ayırarak ona karşı koymak isteyen gayretleri az kalsın tekrarlanacaktı. Tam bu esnada Anadolu'nun toprağı kanlarıyla yıkanan ecdadın ruhundan gelen ilham sayesinde şuurlu bir zümrede İslam Anadolu'nun tarihi ile içtimai yapısından ayırmayan gerçek rengi hayat buldu. Anadolucular, gerçek milliyetçiliğimizi bin yıllık tarihimizden çıkararak onun kalbine İslam'ı koydular. Turancıların maddeci ütopyizminden ve altı okçuların kaba maddeci realizmine karşılık Anadoluculuğun getirdiği ruhçu idealizm, coğrafyanın gerçeğinde ebediliğe gözükoyan ruhların selamet davasını yaşatıyordu.”

⁹⁸³ Topçu, a.g.e., s. 283

3.3.3.2. Milli Türk Talebe Birliği ve Milliyetçiliğin Türkçülükten İslamcılığa Makas Değiştirmesi

Milli Türk Talebe Birliği'nin kuruluğu da Cumhuriyet öncesine gitmektedir. MTTB, gençliğin, ülkenin içerisinde bulunduğu kötü duruma tepkisini örgütlü ve bilinçli bir şekilde yürütmesine imkân vermek, üniversite gençliğinin ülkenin politik ve askeri geleceği hakkında karar alma süreçlerine etkin katılımını sağlamak ve özellikle Balkanlarda meydana gelen toprak kayıplarına tepki gösterebilmek amacıyla 1916 yılında Dar'ul Fünun gençleri tarafından kurulmuştur.⁹⁸⁴

MTTB yeniden açıldığında amblemindeki kurt başının temsil ettiği açık ve irredentist bir milliyetçilik anlayışına sahip görünmektedir. Yayın organı olan Birlik dergisinde milliyetçi oldukları gururla açıklanırken, milli seciyeye dayanan, Türk Birliği/Turan idealine sahip bir milliyetçilik anlayışı savunulmaktadır.⁹⁸⁵

Kuruluş tarihi olan 1916 yılından itibaren ve özellikle genç Cumhuriyetin milliyetçi tezlerinin topluma yayılmasında önemli işler başaran MTTB, 1965 tarihinde genel başkanlığa Rasim Cinisli'nin seçilmesiyle kabuk değiştirmiştir. Rasim Cinisli döneminde üniversite öğrencileri arasında siyasi tartışmalar ve kutuplaşmalar devam ederken MTTB de gençlik, özellikle de üniversite öğrencileri arasındaki bu kutuplaşmada güçlü bir antikomünist ve İslamcı söylemle *sağcılar* tarafında saf tutmuştur.⁹⁸⁶ MTTB'nin milliyetçilik anlayışının modern-laik-Türkçü

⁹⁸⁴ Doğan Duman ve Serkan Yorgancılar, *Türkçülükten İslamcılığa Milli Türk Talebe Birliği*, Vadi Yayınları, İstanbul 2008, s. 34

⁹⁸⁵ Birlik dergisi *Düşüncelerimiz* başlıklı yazıdan aktaran Zülküf Oruç, *Bir Öğrenci Hareketi Olarak Milli Türk Talebe Birliği*, Pınar Yayınları, İstanbul 2005, s. 16, "Milliyetçiyiz; bunu tarihi bir zorunluluk olarak kabul ediyoruz. Tarih gösteriyorki, milletler ancak kendilerine has milli seciye şartları içinde yükselebilirler. Milli seciyelerini kaybeden milletler başkalarına yem olurlar. Biz yemlik bir millet değiliz, yemlik olamayız ve olmayacağız. Bazılarının sandığı gibi bu bir şovenizm değildir. Bilakis sınırlarımız dışındaki şovenice yaygaralara karşı en kuvvetli bir müdafâ silahıdır. Bize göre millet; kanı bir, kültürü bir, ülküsü bir insanlar topluluğu, bizim için milliyet sınır tanımaz. Kazan Türkü, Kırım Türkü, Kaşgar, Semerkant ve Türk sınırlarımız içerisinde yaşamayan fakat bizden olanlardır."

⁹⁸⁶ Duman ve Yorgancılar, *Türkçülükten İslamcılığa...*, s. 99 ve Oruç, 2005, s.61, "Büyük Türk milleti, Büyük Türk ordusu, imanlı Türk gençliği, cefakâr Türk polisi! Memleketimizin anarşiye sürüklenmek istendiği şu günlerde, Türk yüksek tahsil gençliğini temsilcisi MTTB memleketinin milli menfaatlerini müdrik, milletinin milli ve manevi değerlerinin şuurlu bekçisi olarak sizlere hitap ediyor. Hedefimiz her çeşit anarşiye hayır, meşru hukuk ve devlet otoritesine saygıdır. Aziz milletim, muhakkak ki fikren tasvip etmediğin merak saikiyle gövde olarak iştirak ettiğin çatışmalarda Moskof uşakları tarafından tahrip edilip elin kana bulaştırılabilir. Türk ordusu, Türk polisi ve milliyetçi bütün teşekküllerin saflarından ayrılmamanı ve onların karşısında hareketlerde seyirci dahi olmamanı yüce milletimizin selameti, huzuru için zaruri görüyoruz. MTTB olarak hadiseleri yakından takip ettiğimizi, milli bütünlüğümüze kastedecek komünistlere gerektiği anda en büyük darbenin indirileceğini bilmenizi isteriz."

bir çizgiden muhafazakâr-İslamcı bir çizgiye yavaş yavaş ama istikrarlı bir şekilde dönüşümü dikkat çekicidir ve genel durumun göstergesidir. *Türkçü ve Turancı* bir teşkilat olarak kurulmuş olan MTTB, Türkler arasında kültür ve ülkü birliğinin yanı sıra etnik (kan) birliğinin de var olduğunu savunmuştur. Ayrıca *milliyet sınır tanımaz* diyerek irredentist-Turancı bir anlayışı benimsemiştir. Bu dönüşümün en somut göstergesi 1933'te armaya eklenen kurt başının yerine 1950'den sonra Kur'an'ı koymalarıdır.⁹⁸⁷

Milliyetçiliğin İslami dozunun artması ve İslamcı bir görünüm kazanması ilk defa gerçekleşen bir durum değildir şüphesiz. Milliyetçiliğin dinle daha doğrusu İslam'la tanışıklığı daha gerilere, Osmanlı/İslam toplumlarında milliyetçiliğin ilk ortaya çıkış zamanlarına kadar gitmektedir. Bu durum tam da *millet* kelimesinin dinle olan anlam ilişkisinden kaynaklanmaktadır. Ögün'ün de belirttiği gibi, milliyetçilik uzun bir süre müphem bir şekilde İslam'ın yedeğinde kaldıktan sonra, İslam dünyasının siyasal birliği idealinin gerçekleştirilmesinin nesnel olarak imkân dışı olduğunun açık bir şekilde ortaya çıkmasına bağlı olarak ağırlığını hissettirmeye başlamıştır. Buna rağmen İslami dünya görüşünün milliyetçilik üzerinde hala etkisi vardır.⁹⁸⁸ Aslında bu etki karşılıklıdır ve sürekli ve karşılıklı olarak birbirlerini törpülemekte ve birbirlerine benzetmektedirler. Ögün'e göre, İslam dünyasındaki milliyetçi hareketler, İslami canlanmanın getirdiği birikimlerin milli bir ölçekte yeniden üretilmesini sağlamayı temel bir yöntem olarak kullanmaktadır. Bu durum din ile milliyetçilik arasında bir sentez yaratmaya dönük bir siyasal yönelişi günümüz İslam siyasi kültürünün başat eğilimlerinden birisi haline getirmiştir. Sonuç olarak İslam dini ile örtüşen milliyetçilik tecrübelerinde Avrupa'da olduğu gibi, tarihsel bir ontolojinin milliyetçi bir ideolojiye dönüştürülmesi sürecinden çok geleneksel-dinsel değerlerin gözden geçirilerek milli davalar olarak yeniden yorumlanması olgusu gözlemlenmektedir. İslam dünyasındaki milliyetçi hareketlerin doğası üzerine yapılan araştırmalar, milliyetçi ideolojinin bir şekilde İslam dini ile uzlaşmak durumunda olduğunu göstermektedir.⁹⁸⁹ Yine de bu muhafazakâr dönüşümün tek sebebinin İslam'ın millet kavramını içkinliği ve milliyetçilik üzerindeki belirleyici, dönüştürücü gücü olduğunu söylemek durumu açıklamaya yetmemektedir. Bora'nın

⁹⁸⁷ Uzer, *a.g.e.*, s. 169

⁹⁸⁸ Süleyman Seyfi Ögün, *Türkiye'de Cemaatçi Milliyetçilik ve Nurettin Topçu*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1992, s. 32

⁹⁸⁹ Ögün, *Türkiye'de Cemaatçi Milliyetçilik...*, s. 32

da tespit ettiği gibi, İslamcılığın muhafazakârlığa dönüşmesinde, rejimin *kurucu iradesi*, salt söylemsel konumlandırmasıyla değil, 1920'ler/1930'lardaki militan laisizmiyle de etkili olmuştur. Militan laisizm politikası Türk inkılâbının ve modernleşmesinin en büyük *aşırılığını* oluşturmaktadır ve milliyetçilikteki İslamcılaşıma/muhafazakârlaşma bu aşırılığa verilen bir tepkidir.⁹⁹⁰

3.3.4. Türk Milliyetçiliğinde Soğuk Savaş'ın İzleri; Anti-Komünist Milliyetçilik

3.3.4.1. Anti-Komünizmin Tarihsel Kökleri: Moskof ve Çin Fobisi

Başlangıçtan itibaren Türk milliyetçiliği üzerinde, Rus fobisi/düşmanlığı belirli bir etkiye sahip olmuştur. Bunun birden çok sebebi olduğu söylenebilir. İlk olarak, tarih boyunca Ruslarla yapılan savaşlar, bu savaşlarda alınan yenilgiler bu fobinin/düşmanlığın oluşmasındaki en büyük etkenlerden birisini oluşturmaktadır. Özellikle 18. ve 19. yüzyıllardaki savaşlar Türklerde derin etkiler bırakacak derecede yenilgilerle sonuçlanmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaş'ında (93 Harbi) imparatorluk batıda ve doğuda topraklarının önemli kısmını kaybetmiştir. Kuşkusuz bütün bunlar Osmanlı Müslüman toplumunda Ruslara yönelik bir nefrete yol açmıştır. Macar Turancılığının gelişiminde de önemli rol oynayan, Panslavizmden ve Rusya'dan duyulan korkuya, hem Rusya göçmeni Türkçü aydınlarda hem de Osmanlı aydınlarında rastlamak mümkündür. Rusya göçmeni aydınlar, Ruslaştırma politikalarına tepki duyarken, Osmanlı aydınları da devletin bekasıyla ilgili en büyük tehdit olarak Rusya'yı algılamaktaydılar. Elbette bu korkuların somut nedenleri de vardır.⁹⁹¹ Atsız'a göre, Altın Ordu ve Türkistan Türkleri dikkate alınmadan sadece Osmanlı Türkleri göz önüne alınsa bile bu düşmanlığın ne kadar haklı ve köklü olduğu anlaşılabilir. Atsız, Osmanlı ile Rusya'nın arasında yapılan savaşların çetelesini çıkararak Rus düşmanlığının/fobisinin haklılığını anlatmaya çalışmıştır. Rusların 1495'te gönderdiği bir elçiyle başlayan Osmanlı Türkleri ile *Moskoflar* arasındaki ilişkide ilk savaş 1639'da yapılmış ve 1917'de biten son savaşla beraber 1639, 1641-1642, 1646, 1677, 1686-1699, 1710-1713, 1736-1739, 1768-1774, 1787-1792, 1806-1812, 1827-1829, 1853-1856, 1877-1878, 1914-1917 tarihlerinde olmak

⁹⁹⁰ Bora, *a.g.e.*, s. 82; Türk milliyetçiliğinin özgün bir grubunu oluşturan *Ülkücü Hareketin* 12 Eylül sonrası İslami değişiminin ayrıntılı bir analizi için bakınız, Tanıl Bora ve Kemal Can, *Devlet Ocak Dergâh, 12 Eylül'den 1990'lara Ülkücü Hareket*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

⁹⁹¹ Önen, *a.g.e.*, s. 111

üzere bu savaşlar 14 kere tekrarlanmıştır. 1639-1917 arasındaki 278 yılda yapılan bu 14 savaş toplamda 49 yıl sürmüştür. Yani her 19 yılda bir savaş yapılmıştır. Dünya tarihinin son üç yüzyılında birbirleriyle 19 yılda bir çarpışan iki millet yoktur. Atsız'a göre, bu çarpışmalar, şehit vermeler, işgaller, toprak kayıpları Türklerin hafsalalarında güçlü bir Rus düşmanlığı oluşturmuştur.⁹⁹² Ruslar sadece Osmanlı Türklerini savaşlarda yenmemişler aynı zamanda Osmanlı unsurları arasında yer alan milletleri, özellikle de Balkan Slav milletlerini ve Ermenileri Osmanlıya/Türlere karşı kıskırtmışlar, onları bağımsızlık konusunda ceretlendirip desteklemişlerdir. İttihat ve Terakki Cemiyeti/Partisi'nin önemli liderlerinden olan ve *Tehcir* olayından sorumlu oldukları gerekçesiyle Ermeni teröristler tarafından katledilen Talat ve Cemal paşalar, daha Bolşevik Devrimi ortada yokken Türklerin gerçek düşmanının sanıldığı gibi Ermeniler değil Ruslar olduğunu söylemektedir.⁹⁹³

Ruslarla yaşanan asimetrik ilişki adeta bütün Türkleri, en büyük düşmanlarının Ruslar olduğuna ikna etmiştir. Rıza Nur'a göre Türk milletinin en büyük düşmanı mikroplardır. Bu mikropların dışarıda bulunanlarının en büyüğünün ve en tehlikelisinin adı *Moskof*'tur. Eğer Moskofluk bu devirde yıkılmaz ve kendi tabi sınırlarına çekilmezse 21. yüzyıl için bir *Dış Türkler* meselesi kalacağı şüphelidir.⁹⁹⁴ Üstelik bu tarihi düşmanlığı sadece Osmanlı/Türkiye Türkleri ile Ruslar arasında yapılan savaşlar, kaybedilen topraklar ve yaşanan acılar beslememekte, Rusların işgali ve esareti altında bulun Türk coğrafyasının içinde bulunduğu durum da bu düşmanlığı artırmaktadır. Çoğu Turancı gibi Ömer Seyfettin de daha Birinci Dünya Savaşı öncesi sınırların bile Türk devletinin doğal sınırları olmadığını düşünmektedir. Ona göre, bir devletin doğal sınırları dağlar ve ırmaklar değil, dayandığı milliyetin dili ve dinidir. Türk ellerini işgal altında tutan düşman

⁹⁹² Hüseyin Nihal Atsız, *Türk Ülküsü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015d, s. 65

⁹⁹³ İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1906-1908 senelerine ait muhaberatin kopya defteri, İstanbul Belediye Kütüphanesi, tahrirat nu: 66, s. 123, 22 Eylül 1906'dan aktaran Eyicil, *a.g.e.*, s. 54-55, , "*Ermenilerle olan mücadelemize gelince, biz zannederdikki düşmanımız Ermeniler değil Rus hükümetidir. İtikadımıza göre Rusya hükümetinin politikası Kafkasya'yı elden kaçırmamak için Kafkasya'da yaşayan milletlerden hangisi kuvvetliyse, zayıf olanıyla birleşip kuvvetini ezmelidir. Dün Rusya hükümeti nazarında Ermeni milleti kuvvetli görünüyordu, onları ezdi. Bugün Müslümanlar kuvvetli görünüyor. Ermenilerle birleşip Müslümanları eziyor. En büyük düşmanımızın dostlarını hükümsüz bırakmak için bizce siz kendinizden daha zayıf olan Ermenilerle ve onlarla birlikte düşman-ı kavi olan Rus belasını başınızdan atmağa gayret ediniz.*" Ayrıca bakınız, Mehmet Talât Paşa, *Talât Paşa'nın Anıları*, (Haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018, s. 51-54 ve Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Haz. Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 388 ve devamı

⁹⁹⁴ Fahri Maden, *Sıradışı Bir Muhalif; Rıza Nur*, Roza Yayınevi, İstanbul 2012, s. 44

Moskof'un ülkesi yıkılacak, Türkçe'nin konuşulduğu ve İslamın yaşandığı o yerlerin sınırlarımızın içine katılmasıyla da Türkiye büyüüp *Turan* olacaktır.⁹⁹⁵

İkinci olarak, Rusya'dan sürülen ya da kaçan ve Türk milliyetçiliğinin gelişiminde önemli katkısı olan aydınların Ruslara olan nefret duygularının dolaylı olarak Türk milliyetçiliği düşüncesine etkisidir. 19. yüzyıl sonunda Balkanlardaki ve Rusya'daki etnik-dinsel çatışmalardan kaçarak Türkiye'ye gelenler ile daha sonra *Bolşevik* rejimden kaçarak gelenlerin *esir/dış Türkler* konusunda duyarlı, önemli bir toplumsal taban oluşturdukları söyleyenebilir.⁹⁹⁶ Osmanlı'nın son döneminden ve Cumhuriyet'in başından itibaren Türkiye'ye gelip yerleşen ve Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkmasında ve gelişmesinde önemli katkısı olan *Dış Türkler*, Türkiye'ye taşıdıkları milliyetçiliğin içinde Rus/Moskof düşmanlığını/fobisini de taşımışlardır. Yusuf Akçuraoğlu, Ahmed Ağaoğlu, Ayaz İshaki, Zakir Kadiri, Abdullah Battal Taymas, Sadri Maksudi Arsal, Reşit Rahmeti Arat, Akdes Nimet Kurat, Ahmet Temir, Zeki Velidi Togan, Abdulkadir İnan, Mehmet Sadık Aran, Ahmet Caferoğlu ve diğerleri, *Kara ve Kızıl Moskoflardan* canlarını kurtararak Türkiye'ye yerleşen ve siyasi ve kültürel çalışmalar yapan *Dış Türkler* arasındadır.⁹⁹⁷ Bu aydınlar, Türk milliyetçiliğinin her türlü versiyonunda hâkim dozlardan birini oluşturan Rus/Moskof/komünist düşmanlığının kaynakları/taşıyıcıları durumundadır. Hatta yakın dönem savaş anıları olmamasına rağmen tarihten gelen savaş hikâyeleri ve Doğu Türkistan'ın işgali dolayısıyla Çin ve komünist rejimi de bu düşmanlık algısı kapsamındadır.

Üçüncü olarak, Rusya'nın mirasçısı olan Sovyetler Birliği'nin Soğuk Savaş'ın başında Türkiye'ye yönelik tehditleri ve talepleri sonucunda ortaya çıkan korku ve nefretin bunda etkili olduğu söylenebilir. İkinci Dünya Savaşı'nın hemen arkasından Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye yönelik, Boğazlar ve Kars ve Ardahan ile ilgili taleplerini içeren ültimatoları Türkiye'nin *Demokrasi Cephesi* olarak adlandırılan Batı Bloğu içinde yer alma çabasını hızlandırmasına yol açmış, bu tercih CHP döneminde belirginleşmekle birlikte Demokrat Parti iktidarlarında kesin bir hal

⁹⁹⁵ Ömer Seyfettin, *Bütün Nesirleri...*, s. 425.

“*Moskof'un ülkesi viran olacak, Türkiye büyüüp Turan olacak!*”

⁹⁹⁶ Taşkın, “Anti-Komünizm ve Türk ...”, s. 631

⁹⁹⁷ Hüseyin Nihal Atsız, *Tarih, Kültür ve Kahramanlar, Makaleler II*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015b, s. 176

almıştır. Demokrat Parti iktidarları, CHP'ye karşı uyguladığı popülist milliyetçilik anlayışının benzer bir biçimini Sovyet tehdidine karşı da uygulamıştır. Merkez sağda çok yaygın olan eğilim, halkın çok kolay istismar edilebileceği ve *doğru* yoldan uzaklaştırılabileceği korkusudur. Bu korkunun derinleşmesinde, *Kuzey* komşumuzun Stalin döneminde izlediği politikaların; özellikle 1946'da, Boğazlar ve Kuzeydoğu Anadolu'ya dair taleplerinin etkisi vardır.⁹⁹⁸ Savaş sonrası oluşan iki kutuplu dünyada komünizm tehlikesi Türkiye'de iyice abartılacak, *esir Türkler* meselesi bu çerçevede gündeme getirilecektir.⁹⁹⁹ Milliyetçi çevrelerin ortak görüşü, sınıf bilincine dayanan ve diktatör ruhları tatmine yarayan komünist hareketler, özellikle de, iki tarihi düşman ve Türk coğrafyasının büyük bölümünü işgalleri altında tutan Rusya'nın ve Çin'in elinde Türkiye ve Tüklere doğrultulmuş birer silah olduğu için tehlikeli oldukları biçimindedir.¹⁰⁰⁰ Bu tehlike ve dümanlık algısında İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye'deki sol hareketleri Polütbüro'nun yönettiği ve sol hareketlerin de bunlarla işbirliği içinde olduğu inancı da etkili olmuştur. Stalin'in ülkenin kuzeyinde toprak ve Boğazlar'da askeri üs elde etmek için Türkiye'ye baskı yaptığı bir dönemde bazı sol hareketlerin Sovyet yanlısı bir tutum benimsemeleri, kendileriyle birlikte yönlendiricileri ve hamileri olduğu düşünülen Sovyetler Birliği'ne düşmanlık duyulmasının sebepleri arasındadır.¹⁰⁰¹ Uzer, CHP'nin sola kaymasının milliyetçileri daha sağ bir söyleme sevkettiğini, bunun da sola karşı tavrı körüklediğini ileri sürmektedir. Ona göre, 1960'lı ve 1970'li yıllarda birçok sol entelektüel ve politikacının Kemalizmi yeniden yorumlaması sonucu Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) sola yönelince muhalefet sağa doğru hareket etmiş, merkez sağ partiler ve Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) kendilerini muhafazakâr, milliyetçi-muhafazakâr veya benzer terimlerin bir birleşimi olarak tanımlamaya başlamışlardır. Uzer, bu siyasi süreçlerin bir sonucu olarak milliyetçi hareketin, kendisini giderek daha fazla sağa bağlarken, CHP'de milliyetçiliğin de yirminci yüzyılın sonuna kadar daha az telaffuz edildiğini iddia etmektedir.¹⁰⁰² 1944 yargılamaları milliyetçilerle CHP'nin arasını zaten iyiden iyiye açmıştı. 1970'li yıllardan itibaren Ecevit liderliğindeki CHP'nin kendisini *merkezin solu* olarak tanımlaması ve devam eden

⁹⁹⁸ Taşkın, *a.g.e.*, s. 626

⁹⁹⁹ Soysal, *a.g.e.*, s. 503

¹⁰⁰⁰ Kafesoğlu, *Türk Milliyetçiliğinin...* s. 130

¹⁰⁰¹ Karpat, *Türk Siyasal...*, s. 81

¹⁰⁰² Uzer, *a.g.e.*, s. 93

süreçte milliyetçilere karşı sert bir söylemi tercih etmesi anti-komünistliğin güncel politikada güçlü bir argüman olarak kullanılmasına hizmet etmiştir.¹⁰⁰³ CHP'nin, devrimci/Marksist oluşumların sözcülüğünü üstlenmesi, sol hareketlerin CHP içinde yer alarak CHP'yi kontrol etme, hatta ele geçirme stratejileriyle birleşince genelde sağ, özelde milliyetçi kesimdeki antikomünist söylemi daha popüler hale getirmiştir. Bu süreç CHP içinde de bazı tartışmalara ve değişime yol açmış, Kasım Gülek ve Turhan Feyzioğlu gibi CHP'nin sola doğru kaymasına karşı olan isimler CHP'den ayrılmışlardır.¹⁰⁰⁴

Dördüncü olarak, Türkiye'nin NATO'nun bir parçası olması Batı'nın Türk milliyetçiliğinin anti-sovyetist/anti-komünist bu yönünü daha kolay manipüle etmesine imkân sağlamıştır. Neticede özellikle Soğuk Savaş döneminde anti-komünist, Sovyetler-Rusya karşıtlığı Türk milliyetçiliğinin en azından bazı temsilcileri açısından belirleyici bir görüntü almasına sebep olmuştur. Anti-komünizm Türkiye sağının ortak paydası olmakla beraber, altmışların sonundan itibaren bu reaksiyonerlik inisiyatifini MHP ve çeperinde oluşan aydın kesimin üstlendiği açıktır.¹⁰⁰⁵ Fethi Tevetoğlu, Türk anti-komünizminin önde gelen propagandistlerinden ve 1960'larda başlayan sağ-sol politik kutuplaşmasının keskin figürlerindedir. Türk milliyetçiliğini, ABD'nin stratejisiyle özdeşleşmiş bir anti-komünizm eksenine oturtan anlayışın tipik bir temsilcisi olmasıyla dikkat çekmektedir.¹⁰⁰⁶ Moskof/Komünist düşmanlığı Demokrat Parti iktidarı ile birlikte adeta resmi dış politika halini almıştır. Türkiye'nin 1951 Kore Savaşı'na asker göndermesi arkasından NATO'ya dâhil olması bu düşmanlığın dozunu artırmıştır. Komünizmle Mücadele Derneği'nin kurulması ve Necip Fazıl Kısakürek'in düşünceleri doğrultusunda Milli Türk Talebe Birliği'nin dönüşümü, Türkiye'nin NATO üyeliğinin cesaretlendirdiği/beslediği Sovyet/Komünizm düşmanlığının sebepleri arasındadır. Demokrat Parti iktidarlarının komünizm tavrı selefi olan Adalet Partisi tarafından da sürdürülmüştür. Sert anti-komünist söylemin etkin isimlerinden biri olan Atsız, Ötüken'in siyasi bir dergi olmadığını ve politikayla uğraşmanın mizaçlarına aykırı olduğunu belirterek Türkeş'in partisi MHP'ye oy

¹⁰⁰³ Uzer, *a.g.e.*, s. 117

¹⁰⁰⁴ Uzer, *a.g.e.*, s. 117-18

¹⁰⁰⁵ Taşkın, *a.g.e.*, s. 633

¹⁰⁰⁶ Nizam Önen, "Fethi Tevetoğlu", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4; Milliyetçilik*, (Ed.: Tanıl Bora-Murat Gültikengil), İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 627

verecekleri halde Adalet Partisi'nin komünist düşmanlığını şiddetle desteklediklerini ve sonuna kadar da destekleyeceklerini açıklamaktadır.¹⁰⁰⁷ CHP'de milletvekilliği ve bakanlık yapan, kuruluşundan sonra DP'ye geçerek politikaya orada devam eden, Türk Ocakları genel başkanı Hamdullah Suphi, yeni kurulan Cumhuriyet için artık geçmişte kaldığını söylediği siyasi/dini irticayı değil bolşevizmi *en büyük* tehlike olarak gördüğünü söylemiş ve Ocaklı gençleri, millet bütünlüğünü bozmaya yönelik bu tehdidi bertaraf etmek için seferber etmiştir.¹⁰⁰⁸ Gökalp ekolünün temsilcileri arasında yer alan ve Türkeş'in MHP'sine yakın duran Güngör, solculuğun kendi içinde yanlış bir tarafa bırakılacak olsa bile, Türkiye, coğrafi ve stratejik bakımdan Sovyetler Birliği'nin kısıkağı içine düşeceği için solcu bir gidişin ülke adına ölüm denemesi anlamına geldiğini söylemektedir.¹⁰⁰⁹

Türk milliyetçileri için tarihi bir derinliği olan Rus/Moskof düşmanlığı, Ekim Devrimi sonrası Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesi ile ideolojik bir boyut kazanmış, bu düşmanlığın dozu Türkiye'nin *Demokrasi Cephesi* içinde yer almasıyla birlikte, özellikle de NATO'ya girdikten sonra adeta resmi bir politika halini almıştır. Yine de antikomünist söylemin sürekli ve en etkili kurumları milliyetçi kurumlar olagelmıştır. Türk Ocakları ve MTTB bunların başında gelmektedir.

3.3.4.2. Anti-Komünizmin Mümbit Ocakları: Türk Ocakları ve MTTB

Demokrat Parti ve Milliyetçi Hareket Partisi gibi antikomünizmi sürekli canlı tutan ve yayan siyasi kuruluşların yanı sıra bazı milliyetçi dernek ve kuruluşlar da bunda etkili olmuştur. Bunların başında kuruluşundan itibaren *Moskof* düşmanlığını yayan Türk Ocakları gelmektedir. Başlangıçta sadece tarihi düşmanlık üzerine oturan Rus karşıtı söylem 1917 Ekim Devrimi'nden itibaren sosyalizm/komünizm karşıtı bir içeriğe bürünmüştür. Tanrıöver'in ölümünden sonra Osman Turan'ın başkan, Mümtaz Turhan, Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu ve Hikmet Tanyu gibi muhafazakâr milliyetçilerin aktif üyeler olduğu 1966 sonrası dönemde Türk Ocaklarının komünizm karşıtı söylemi artmıştır.¹⁰¹⁰

Komünizm karşıtı milliyetçi-muhafazakâr söylemin bir diğer önemli beşiği Milli Türk Talebe Birliği olagelmıştır. MTTB gençliği, ülkede milliyetçilik dışında

¹⁰⁰⁷ Atsız, *Turancılık, Milli Değerler ve...*, s. 25-26

¹⁰⁰⁸ Yıldız, *a.g.e.*, s. 645

¹⁰⁰⁹ Güngör, *a.g.e.*, s. 18

¹⁰¹⁰ Uzer, *a.g.e.*, s. 36

herhangi bir siyasi düşüncenin gelişmesini, birlik ve beraberliğin bölünmesine sebep olacak en büyük tehlike olarak görmektedir. Bu tehlike ile mücadelede siyasi iktidarın yanında sivil bir güç olarak komünizmle mücadeleye hazır olduğunu her fırsatta kamuoyuna bildirmektedir.¹⁰¹¹

3.3.4.3. Anti-Komünizmin Verimli Olayları: 1944 Irkçılık-Turancılık Davaları

1944 tecrübesi, yetmişlerdeki anti-komünist söylem ve eylemlere tarihsel bir köken ve derinlik sağlamıştır.¹⁰¹² Türk devletinin komünizme ve komünistlere prim verdiği iddiasıyla 1944 Irkçılık-Turancılık davalarının başlamasına fırsat yaratan ve bu davaların bir numaralı sanığı haline gelen Atsız'a göre, komünizm, ruh ve seciye bakımından soysuzlaşmış binlerce casusu bulunan bir Moskof emperyalizmidir. Hırslarına sınır bulunmayan, Akdeniz'e, Atlas'a, Hint Okyanusu'na çıkmak isteyen, bütün dünyayı elde etmek hülyası ardında koşan kaba ve Moskofa yakışan bir emperyalizm. Atsız'a göre bütün bu doymak bilmez hırsın dayanağı da dünyaya sosyal adalet götürmek efsanesidir.¹⁰¹³ 1944 olayları milliyetçilerin Komünizm ve Rusya karşıtlığının ateşlediği olaylar olmasına rağmen sonraki dönemde Komünizm ve Rusya karşıtlığının en önemli referans kaynaklarından birisi haline gelmiştir. 1944 olayları milliyetçilerle CHP'nin aslında çok da kötü olmayan ilişkisi açısından da önemli bir kırılma anı oluşturmuştur. Özellikle 1960'lı yıllardan itibaren solun göreceli olarak güçlenmesi ve CHP'nin ideolojisini *ortanın solu* olarak tanımlaması milliyetçileri CHP'den iyiden iyiye uzaklaştırmış ve sola karşı merkez sağla birlikte hatta zaman zaman merkez sağın yönlendirmesiyle komünist karşıtlığı daha da güçlenmiştir.

Milliyetçi çevrelerde genel ve ortak söylemlerin başında anti-komünist/anti-sovyetist özellikler yer almaktadır. Ancak bu bütün milliyetçilerin ortak özelliği değildir. Kendilerini sosyalist olarak tanımlayan milliyetçilikler de vardır. Diğer milliyetçi yaklaşımlara getirdikleri en ağır eleştiri onların Amerika ile işbirliği içinde hareket ettikleri, hatta Amerika tarafından finanse edildikleri ithamıdır. Bu yaklaşımın önde gelen ismi Topçu'ya göre, çoğaldığı gözlemlenen milliyetçilik iddiasında olanların hemen hepsi için milliyetçilik komünist düşmanlığı anlamına

¹⁰¹¹ Duman ve Yorgancılar, *a.g.e.*, s. 71

¹⁰¹² Ertekin, *a.g.e.*, s. 381

¹⁰¹³ Atsız, *tarih, Kültür ve kahramanlar...*, s. 63

gelmektedir. Topçu, bunların Komünist düşmanlığını milliyetçilik, komünist düşmanlarını milliyetçi kabul ettiklerini ileri sürerek gerçekte onların bir kısmının Amerikan kültürüne bağlı olduklarını ve bunun bir sonucu olarak çoğunun Amerika'dan parasal destek aldıklarını ileri sürmektedir.¹⁰¹⁴ Türkiye'de Kemal Tahir-Atilla İlhan çizgisinin temsil ettiği milliyetçi sol ile Sovyet Devrimi sonra Sultan Galiyev'in savunduğu İslamcı-Turancı Sosyalizm çalışmanın kapsamını çok genişleteceği için tartışmaya dâhil edilmemiştir.

Bir görüşe göre, milliyetçilerin anti-komünist tavırlarının arkasında Cumhuriyet'in sert tavrına karşı açıkça ortaya çıkamayan *dindar muhafazakârlar* vardır. Dindar muhafazakârlar, Cumhuriyet'in dinsel faaliyetlerine getirdiği kısıtlamalar yüzünden İslam'ı seferber edemeyince, kendilerine yeni ve yabancı görünen düşüncelere karşı milliyetçiliği kullanmışlardır. İslam adına gösterdikleri hoşgörüsüzlüğü milliyetçilik adına göstermeye başlamışlar, çoğu için milliyetçilik psikolojik bir savunma aracı haline gelmiştir.¹⁰¹⁵ Yüksel'in iddia ettiği bu yumuşak geçişi Necip Fazıl'da ve MTTB'nde izlemek mümkündür.

¹⁰¹⁴ Topçu, *a.g.e.*, s. 283-84

¹⁰¹⁵ Karpat, 1953: 252'den aktaran Taşkın, *a.g.e.*, s. 628

4. TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNİN ÇEŞİTLENMESİ VE ARALARINDAKİ İLİŞKİ BAĞLAMINDA BİR TARTIŞMA: TÜRLERİ Mİ, HALLERİ Mİ? REKABET Mİ, BAYRAK YARIŞI MI?

On dokuzuncu yüzyıl, Avrupa halklarının feodaliteden evrilip yeni bir yapıya girdikleri çağdır. Bu yeni yapı millet olarak isimlendirilmiştir. Bu evrim unsurları bakımından değişik ülkelerde farklı gelişmeler göstermiş, ayrıca her ülke aydınları kendi tarihi gerçeklerine göre bir millet tanımı benimsemişlerdir. Bu tanımlarda coğrafya, dil, din, soy, devlet gibi farklı unsurlara ağırlık verilmiştir.¹⁰¹⁶ Türk milliyetçiliği de Batı'da olduğu gibi şehir merkezli bir ideoloji olarak ortaya çıkmış ama Batı'dan farklı olarak burjuvazi tarafından değil, belki aristokratlar olarak nitelendirilebilecek asker-sivil bürokrat ve aydınlar tarafından geliştirilmiştir.¹⁰¹⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan milliyetçi hareketler, Avrupa imparatorluklarının/hanedanlıklarının ulus-devletlere dönüşme yöneliminin gecikmiş tekrarı sayılabilir. Avusturya-Macaristan imparatorluğunda ve ondan çok daha fazla gecikmiş olarak Osmanlı imparatorluğunda hâkim unsur milliyetçi hareketleri, egemenlikleri altındaki milletlerde/etnik gruplarda oluşmakta olan milliyetçilik hareketleri varken ve daha çok onlara karşı bir tedbir ve tepki olarak gelişmiştir.¹⁰¹⁸ Sorun sadece gecikme de değildir. Bu ön-milliyetçilikler, dini kimliğin etrafında örülmeye çalışılmıştır. Milliyetçiliğin ve milli kimliğin ön/ilk biçimleri, imparatorluğun hakim unsuru olan Müslümanların eski tasavvur dünyası ve eski kimliğiyle süreklilik içinde, hatta onu özüne döndürmeyi *vaz'eden* bir restorasyon bilinciyle inşa edilmiştir. Bu, bir anlamda milliyetçiliği modernleşmenin/medenileşmenin biçimsel şartı ve ilk adımı olarak ortaya koyan Fransız Devrimi şiarlarının *geç* bir uyarlamasıdır. Bora, Türk milli kimliğinin kuruluşunun, sonuçları itibariyle, dinin ön-milliyetçilik biçimi olarak

¹⁰¹⁶ Köseoğlu, "Milliyetçilik, Milletler...", s. 329

¹⁰¹⁷ Bayraktutan, *a.g.e.*, s. 120

¹⁰¹⁸ Bora, *Türk Sağının Üç...*, s. 15-16

gördüğü işlevin paradoksallığına, ama iş gören bir paradoksallığına iyi bir örnek oluşturduğunu ileri sürmektedir.¹⁰¹⁹

Genel anlamda din, özel anlamda da İslam Türk milli kimliğinin inşasında ve milliyetçiliğin şekillenmesinde önemli bir yere sahiptir. Bunda Osmanlı *millet* sisteminin ekstra bir yeri vardır. Genel olarak Müslüman unsurlarda özel olarak da Türklerde Batı'daki gibi milli kimliğe bağlılık duygusunun şekillendirdiği milliyetçilik anlayışı, Batı'ya göre hem geç ortaya çıkmıştır hem de büyük oranda Batı'dan öğrenilmiştir. Bunun birçok sebebi olduğu iddia edilebilir fakat temel sebebinin Batı'nın bilim ve teknikte yaşadığı gelişmeler ve bunların kentleşme, sanayileşme, okullaşma gibi doğrudan sonuçları olduğunu söylemek gerekir. Bu gecikmenin sebebini Müslüman toplumların, milliyetçilik çağına girildiğinde bir kimlik problemi ile karşı karşıya olmadıkları dolayısıyla da bir kimlik bunalımı sonucu milliyetçiliğe tutunmadıkları¹⁰²⁰ biçiminde iyimser ve etnosentrik bir bakış açısıyla açıklamak bilimsel bir açıklamadan oldukça uzak görünmektedir. Bu gecikmenin bir sonucu olarak, büyük ölçüde geleneksel hayat tarzını sürdüren Müslüman toplumlarda milli kimlik bilinci ve milliyetçi duygular bizzat kitleden gelen somut taleplere bağlı olarak değil, milliyetçi aydınların ve bürokratların yukarıdan aşağıya yönelik¹⁰²¹ bürokratik içerme/dâhil etme süreci biçiminde gelişmiştir.

Gökalp de milliyetçiliğin bu öğrenilme/yayıma boyutunu tespit etmektedir. Ona göre, milliyet duygusu bir millette uyandıktan sonra komşu milletlere de kolayca sirayet eder. Çünkü milliyet duygusu uyanır uyanmaz sahiplerinde yardımlaşma, fedakârlık, mücahede duygularını arttırarak ahlaki, dilsel, edebi, iktisadi ve siyasi gelişmelere sebep olur. Bu duruma özenen komşu milletlerde milliyet düşüncesinin derhal yayılması gayet doğal bir olaydır.¹⁰²²

Ancak yine de, Türk milliyetçiliğinin Batı'daki milliyetçiliklerden sadece geç ortaya çıktığını bu yüzden de tek farkın bu gecikme olduğunu söylemek yeterli bir açıklama gibi görünmemektedir. Sadece *gecikmeyle* açıklanmayacak bir özgünlüğün, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihsel konumundan kaynaklandığını söylemek gerekir.

¹⁰¹⁹ Bora, *a.g.e.*, s. 16

¹⁰²⁰ Ögün, *Türkiye'de Cemaatçi Milliyetçilik v ...*, s. 40

¹⁰²¹ Ögün, *a.g.e.*, s. 41

¹⁰²² Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak...*, s. 14

Osmanlı İmparatorluğu halifelik makamına sahip bir İslam ülkesi olarak, *ila'yi kelimetullah* davasına sahiptir. Gerçi yüzyılı aşkıdır bu misyonu yerine getirme kudretini yitirmiştir, fiili yarı sömürgeleşme sürecindedir ama tam anlamıyla sömürge değildir. Bu arka plan, Osmanlı milliyetçiliğine veya Türk ön-milliyetçiliğine güçlü bir restorasyon saiki olmuştur.¹⁰²³

Güngör, Osmanlı'nın içinde bulunduğu şartların ve yaşadığı değişimin, aslında birer devlet kurtarma reçetesi olan farklı milliyetçilik anlayışlarının ortaya çıkmasında etkili olduğunu ileri sürer. Ona göre, hem Türk milliyetçiliğinin Batı'daki milliyetçiliklerden neden farklı olduğunu hem de birer Osmanlı imparatorluğunu kurtarma ideolojisi olarak birbirine zıt ve rakip gibi görünen farklı Türk milliyetçiliği anlayışlarının sebebini anlamak için bu dönemdeki siyasi şartları ve değişimleri de hesaba katmak gerekmektedir. O dönemdeki değişimler iyice incelendiği takdirde, Osmanlı/Türk aydınlarının gerçeği aramaktan çok durum ve şartlara göre reçeteler hazırlamakla uğraştıkları görülür.¹⁰²⁴

Türk milliyetçiliğinin özgünlüğünün ve özellikle de birbirinden farklı hatta zaman zaman birbirine rakip milliyetçilik anlayışlarının Türk milliyetçiliği ortak adıyla adlandırılabilmesinin sebebini Türklerin tarihi ve coğrafi serüveniyle açıklamak daha doğru bir yaklaşım olacaktır. Milleti, çıkarları, ihtiyaçları oldukça çeşitli, fikri ve kültürel seviyeleri olabildiğince farklı insanların, dil, din (ve inanç), vatan, soy, kültür gibi ortak bağlarla oluşturduğu birlik¹⁰²⁵ olarak tanımlarsak milliyetçilik, bu ortak bağlardan oluşturulabilecek mümkün olan en büyük birlik projesidir. Geçmişten ilham alır ancak geleceği inşa etmek için bunlardan hangisini öncelikle gündeme getireceğine ve işleyeceğine karar verir. Türklerin çok geniş bir coğrafyaya uzanan soy birliği umdesi müthiş bir potansiyel olarak durmaktadır. Ancak dil birliği, din birliği, coğrafya birliği, siyaset birliği, ortak yaşama iradesi, ortak geçmiş ya da bir sürü umde yeri geldiğinde kullanılabilir.¹⁰²⁶ Bütün dünyada ancak milletler arasında olan bu farklılıkları anlaşmazlık sebebi ve üzüntü verici bir durum olarak görmek yerine bir zenginlik, şartlara ve imkânlarla uyum sağlama yeteneği olarak değerlendirmek daha doğru bir yaklaşımdır. Danişmend'in

¹⁰²³ Bora, *a.g.e.*, s. 16-17

¹⁰²⁴ Güngör, *a.g.e.*, s. 76-77

¹⁰²⁵ Velidi, "Millet ve Milliyet...", s.25

¹⁰²⁶ Şahsuvaroğlu, *a.g.e.*, s. 20

de tespit ettiği gibi tek bir Türkçülük anlayışı yerine birçok Türkçülük anlayışı vardır. Bunlar arasındaki anlaşmazlıkların bazen düşmanlık derecesine kadar dayandığı tespiti de doğrudur. Fakat bunun Türkiye’de milliyet düşüncesinin ortak bir iman temeli oluşturmasına engel olduğu, hatta bir ayrılık ve anlaşmazlık etkeni olduğu tespitine katılmak mümkün değildir.¹⁰²⁷ Bu durum Türk milliyetçiliğinin zamana ve şartlara uyum sağlama ve dönüşme/dönüştürme gücünü göstermektedir ve şüphesiz olumlu olarak değerlendirilebilecek bir özelliktir. Bu, birbirinden farklı unsurları önceleyen farklı milliyetçilik anlayışlarının totalde toplumun daha büyük bir kesimi tarafından kabullenildiğini göstermektedir ve bu durum milliyetçi söylemin etkisi ve gücü açısından ona önemli bir avantaj sağlamıştır/sağlamaktadır.

Ağaoğlu da Türk milliyetçiliğinin Türk milli kimliğinin dinamiklerinden ve tarihi, coğrafi özelliklerinden kaynaklanan bu farklı anlayışları olumsuz bir durum olarak değerlendirmekte ve henüz yeterince olgunlaşmamasına bağlamaktadır. Ağaoğlu’na göre milliyet ve millet kelimeleri farklıdır ve bunun sebebi henüz bir Türk milletinin olmamasıdır.¹⁰²⁸ Dil, din ve soy birliği bir milliyeti ortaya çıkarır fakat milletin ortaya çıkabilmesi için üç unsurun uyumlu ve bilinçli bir şekilde birleşmeleri gerekir. Ağaoğlu’na göre, dil, din ve soy, milli vicdanda ve bilinçte yaşamadıkça millet ortaya çıkmaz.¹⁰²⁹

Gökalp de Türk milletinin tarihi derinliğinden, coğrafi yayılmışlığından, farklı dönemlerde farklı medeniyetlerle etkileşiminden kaynaklanan birbirinden farklı millet ve milliyetçilik tanımlarını yanlış olarak görmektedir. Ona göre milleti ırkta aramak yanlıştır ve ırk milliyeti tek başına meydana getiremez. Aynı biçimde din de milliyeti tek başına belirleyemez. Öyle olsa aynı dine mensup farklı farklı

¹⁰²⁷ Danişmend, “*Milletlerin Tarifindeki...*”, s. 320, Danişmend, bunu Türkçülüğün bir dezavantajı, bir eksikliği olarak açıklıyor: “(bizde) Herkes milliyetçidir fakat milliyetin bütün milletçe müşterek ve mukarrer bir manası olmadığı için şahsi telakkilere tabi muhtelif ve mütenakız tariflere tesadüf edilir. İşte bundan dolayı bizde milliyet ölçüsü bazılarına göre ırk, bazılarına göre dil, bazılarına göre kültür, bazılarına göre vatan ve bazılarına göre Turancılık, bazılarına göre Anadoluculuk ve hatta bazılarına göre de tabiiyettir. Bilhassa son otuz yıllık neşriyat içinde bu mütenakız telakkilerin her birine ait bir hayli yazılar vardır.”

¹⁰²⁸ Ahmed Ağaoğlu, “Milli Cereyan”, *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Türk Düşüncesinde Milliyetçilik*, (Haz.: Mehmet Kaan Çalen ve Haluk Kayıcı), Bilgeoğuz Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 34, “Mili cereyan aramızda bir şekl-i muayyen alamadı, tebellür edemedi, telakkiyat ve anlayışlar muhtelifdir. Bu hal –gayet tabii olmakla beraber- pek uzun devam edemez. Milli cereyanın hiç olmazsa hutut-ı esasiyesi taayün etmelidir. Millet nedir sorusuna pek muhtelif surette cevap vermişlerdir. Fakat biz mevzuuyu kaybetmemek için millet kelimesini milliyet kelimesiyle karıştırmamalıyız. Bir Türk milliyeti vardır fakat henüz bir Türk milleti teşekkül etmemiştir.”

¹⁰²⁹ Ağaoğlu, “Milli Cereyan...”, s. 35

milletler olmazdı. Gökalp'e göre milliyeti dilin belirlediği görüşü diğer ikisine göre daha güçlü olmasına rağmen o da milliyetin oluşumunu tek başına açıklayamaz.¹⁰³⁰ Gerçek bu görüşlerin arasındadır. Milliyetin esaslarını önce dil ve dilin bütün tecellileri (edebiyat, sanat, müzik vb.), ikinci olarak din ve dinin çeşitli tecellileri ve üçüncü olarak ırkın bırakmış olduğu izler oluşturur.¹⁰³¹ Anlaşılacağı üzere Gökalp, milli kimliğin oluşmasına etki eden unsurları bugün genel kabul gören açıklamalarla olabildiğince uyumlu şekilde açıklamıştır.

Arık, Türk milliyetçiliğinin farklı unsurları önceleyen yaklaşımlarının sebebi olan tarihi, coğrafi, kültürel derinliği ve zenginliği Türk milletinin ve Türk milliyetçiliği düşüncesinin gücü, avantajı olarak görmektedir. Ona göre her milliyetçilikte statik ve dinamik unsurlar vardır. Toprak, dil, din, tarih, soy gibi unsurlar milliyetçiliğin bu statik tarafını teşkil etmektedir. Sürekli değişen fikirler âleminde millete ve milliyetçiliğe istikrarı, devamı kazandıran bu unsurlardır. Arık, milliyetçinin oluşturmak istediği birliklerden ise dinamik unsurların doğduğunu ileri sürmektedir: *“Yerel ağızların üstünde bir Türk dili; yamalı bohçaya benzeyen bir nüfus yapısının üstünde bir Türklük, birbirinden ayrı yerlerin esiri olan ekonominin üstünde bir ekonomik birlik; hala göç ettiği, kopup geldiği yerin hasretini çeken, oranın berbat yabancı dilini veya lehçesini konuşan yahut Orta Çağ yerleşmesinin neticesi mahalli hemşeriliklerle didiklenen ayrılıkların üstünde bir gönül birliği; tarih kaderinin eliyle çizilen sınırların korunması bahsindeki görüş birliği... ve bütün bu birliklerin yaratacağı büyük, homojen millet manzarası.”* Arık'a göre, millete ve milliyetçiye statik unsurlar istikrar verirken, dinamik unsurlar da ona ilerleme imkânları sağlamaktadır. Arık, milliyetçinin bu yüzden aynı zamanda ilerlemeden yana, bilime bağlı ve sanat aşığı olduğunu iddia eder.¹⁰³²

Türk milliyetçiliğinin gecikmeli olarak Batı'dan sirayet ettiğini kabul eden genel anlayışa karşı böyle olmadığını savunan görüşler de mevcuttur. Arsal'a göre, milliyetçilik milletler kadar kadimdir. On dokuzuncu yüzyılın bir ürünü değildir. Milliyetçilik, Orhun Anıtlarında ve *şahadette* görülebilir. Bir duygu olarak, eski İran, Mısır ve Yunanistan'da var olmuştur. Fakat dünya dinleri (özellikle Hıristiyanlık ve İslam) unutulmuş milliyetçiliği bastırmıştır. Arsal, milliyetçilik duygusunun hem

¹⁰³⁰ Ağaoglu, *a.g.e.*, s. 34-35

¹⁰³¹ Ağaoglu, *a.g.e.*, s. 35

¹⁰³² Arık, “Milliyet İdeolojisi...”, s. 299-300

biyolojik hem toplumsal olduğunu savunmaktadır. Doğası psikolojik iken, kökenleri biyolojik ve sosyolojiktir. Arsal'a göre, kendilerini eğitmek için aynı yeteneklerle donatılmış olmaları dolayısıyla hiçbir etnik köken diğerinden üstün değildir.¹⁰³³

Tanrıöver ise milleti tarihin ve şartların oluşturduğu sosyal bir kurum olarak tarif etmektedir. Ona göre her millet birçok gücün yüzyıllar süren çatışma ve uyumundan meydana gelmiştir ve saf ırk yoktur. Türkler gibi, Asya ile Avrupa arasında bir köprü konumundaki ülkenin çocukları, Asya'dan ve Avrupa'dan gelen bütün göçlerin geçidi ortasında oturanlar, eski yeni birçok milletin, dinin, mezhebin bulunduğu tarihi bir noktada birleşmiş olan bir halk, çok uzun süren fütihat devirlerinde, ordularının arkasında kıymetli ganimetlerinin en güzeli, en zevklisi diye sunulan cildlerin, saçların ve gözlerin her rengini gösteren, sonsuz gençlik kabileleri getirenler, olabildiğince karışmışlardır. Slav, Rum, Gürcü, Çerkes yeryüzünün en güzel milletleri Türkün yorulmamış genç kanıyla, taşan hayat kuvvetiyle karışarak her biri ayrı ayrı hayretle izlenecek inanılmaz güzellik örnekleri çıkarmıştır.¹⁰³⁴

Tanrıöver'e göre bu Türkleştirme sürecine yardım eden askeri, siyasi kurumlar da vardır. Bu anlamda *Yeniçeri Ocağı* ve *Enderun* dünya tarihinin kaydettiği en müthiş iki asimilasyon aracıdır. Hiçbir millet bunlardan daha kuvvetli bir asimilasyon aracı geliştirememiştir. Yüzyıllar boyunca Yeniçeri Ocağı'nın içine kırk elli bin devşirme çocuğu bir ağızda atılmış, birkaç yıl içinde makine işlemiş, eğitim etkilerini meydana getirmiş ve neticede koç boynozlarına benzeyen eski Osmanlı bıyığı ile Türk ve Müslüman binlerce delikanlı elde edilmiştir. Bu devşirme çocukları dinin sınırlarını genişletmişler, Türk'ün şeref tarihinde yeni bölümler açmışlardır. Enderun yetiştirmesi, en halis Türklerden dil, din, emel itibarıyla bir farkı olmayan vezirler; Tiryaki Hasan Paşalar, Sokullular gibi en bilgililerinden en basitlerine kadar gözden geçirilse aralarında soy itibarıyla kaç tane Türk olana rastlanır?¹⁰³⁵ Armstrong da Tanrıöver'in bu tespitini muhtemelen ondan habersiz olarak tekrarlamaktadır. Armstrong'a göre Türklerin aygıtı, bir Müslüman rejim tarafından geliştirilen en azametli olanıydı ama onun toplumsallaştırması ve yeni üye alımı biçimsel ve biçimsel olmayan bir biçimde bölümlenmiş olarak kaldı. Güvenilir

¹⁰³³ Uzer, *a.g.e.*, s. 52

¹⁰³⁴ Hamdullah Subhi (Tanrıöver), "İrk ve Milliyet", *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Modern Türk Düşüncesinde Milliyetçilik*, (Haz.: Mehmet Kaan Çalen ve Haluk Kayıcı), Bilgeoğuz Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 43

¹⁰³⁵ Tanrıöver, "İrk ve Milliyet...", s. 43

bir askeri gücü, Türkî gazilerden ve kabile askerlerinden soyutlama çabası onları eninde sonunda *devşirmeye*, Hıristiyan ailelerden (esas olarak Balkan Slavlarından) *oğlan vergisi* olarak askere almaya yöneltti. Her üç ya da dört yılda bir, on iki bin erkek çocuk, zorunlu olarak ailelerinden ayrıldı. Her ne kadar tahminler bir şekilde farklılaşsa da, akla uygun güçlü bir akademik mutabakat, sultanın hizmetine Tatarlar, Kafkas dağlıları ve barbar korsanlar tarafından satılan erkek çocukların sayısına denk olan yıllık askere almaların iki ila dört bin gibi bir rakam arasına yerleştirir. Yetişkin erkek tutsaklar sadece askerler olarak kullanılmadığından, devşirme sistemine alınan oğlanlar, yeniden toplumsallaştırmayı ve çeşitli beceriler konusunda eğitilmeyi tamamlayacak kadar gençti. Eğitimdekilerin sayısı yüksekti –herhangi bir zamanda elli bine yakın olduğu tahmin edilmektedir- çünkü *zaiyat* fazlaydı. Süreç yaklaşık on dört yıl sürüyordu ve yükselmek için en becerikli ve uyum sağlayabilir olanları gözlemlemeyi kolaylaştıran bir okullar pramidini barındırıyordu.¹⁰³⁶

Batı'da milliyetçilik duygularının 18. yüzyılda belirmeye başladığı, bu fikirlerin yayılmasında Alman ve İtalyan siyasi birleşme hareketlerinin başlıca rol oynadığı ve Türklere de oradan geldiği genel görüşüne itiraz eden isimlerden birisi de Kafesoğlu'dur. Ona göre milliyetçilikte Avrupa görüşünün Batı dünyası bakımından doğruluğu belki mümkündür, fakat Türk tarihi yönünden isabeti herhalde şüphe ile karşılanmalı hatta reddedilmelidir.¹⁰³⁷ Kafesoğlu'na göre millet dil ile var olur. Maddi ve manevi değerler bütünü olan milletin, kendi hayat anlayışı, telakkileri ve dünya görüşünden kurulu milli kültür muhtevasını ifadeye yarar düşünce ve kavram kalıpları olan kelimelerin meydana getirdiği dilinden ayrı düşünülmesi mümkün değildir. Bir milletin varlığı dilinin mevcudiyeti ile anlaşılır.¹⁰³⁸

Kafesoğlu, pek çok Türk milliyetçisi aydından farklı olarak ve Türk milliyetçiliği ile demokrasiyi yan yana getirme konusunda çekimser davranan yaygın tavrın aksine milliyetçilik ile demokrasi arasında sıkı bir bağ olduğunu iddia etmektedir. Ona göre bir düşünce sistemi olarak milliyetçilik ile siyaset ve yönetim tarzı olan demokrasi arasındaki sıkı ilişki vardır. Her iki kavram kitle eğilimi, halk iradesi, hürriyet ve adalet çizgisinde birleşir. Biri fikri temel, diğeri onun tatbikatı

¹⁰³⁶ Armstrong, *Milliyetçilikten Önce...*, s. 232

¹⁰³⁷ Kafesoğlu, *Türk Milliyetçiliğinin...*, s. 20

¹⁰³⁸ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 92

durumdaki milliyetçilik ile demokrasi, adeta içiçe mevcut olabilen ve ancak bir arada bulunmakla anlam ve önem kazanan, eş değerde, iki sosyal gerçektir.¹⁰³⁹ Gökalp, Turhan, Güngör çizgisinden gelen Kafesoğlu da milleti ve milliyetçiliği sosyoloji biliminin kavramlarını kullanarak ve ona ait birer kavram olarak açıklamıştır. Ona göre sosyoloji biliminin yaptığı ve milliyetçiliğin tamamıyla benimsediği millet, topluluğun bütünlüğünü ve uyumunu sağlayan, orijinal kurumlarını yaratan ve yaşatan duygu ve kültür birliğinin kaynağı milli kültür unsurları bakımından üyeleri arasında ortaklık bulunan bir sosyal birliktir.¹⁰⁴⁰

Güngör de milliyetçilik ile demokrasi arasında yakın bir ilişki olduğuna inanmaktadır. Ona göre demokratlarla demokrat olmayanlar arasında süregiden bir kavga vardır ve milliyetçiler bu kavgada elbette ki demokrasiyi, yani halkı tutacaklardır. Aslında milliyetçiliğin asıl amacı ükede halka dayanan bir rejim kurarak Türkiye'yi modern bir milli devlet haline getirmektir. Ayrıca demokratik rejimin devam etmesi Türkiye'deki aydın kesimin halka yaklaşması için de en sağlam ve en güvenilir yol olacaktır.¹⁰⁴¹

Milliyetçilik ile demokrasi arasında sıkı ilişki olduğunu düşünen başka bir milliyetçi aydın Arık'tır. Ona göre, hükümdara ve hanedana körü körüne inanma, itaat etme duygularının çürüyüşü neticesi yayılıp güçlenen milliyetçilik ve demokrasi bu bakımdan ikiz kardeşlere benzer. Bu ikiz kardeşliği hazırlayan asıl nokta ise milliyetçiliğin hedeflerinden birinin demokrasi olmasıdır.¹⁰⁴²

Türk milliyetçiliği, milliyetçiliğin evrensel formları ile geniş kesişme alanları bulunan, farklı milliyetçilik türlerinin izdüşümlerini içeren renkli ve zengin bir yapıya sahiptir.¹⁰⁴³ Bu yüzden batıda farklı milletlerde gözlemlenen farklı milliyetçilik anlayışlarının hemen hepsini Türk milliyetçiliğinin farklı yorumlarında veya belli bir türünün zaman içindeki serencamında gözlemlemek mümkündür. Milletlerin tarihi, kültürel, siyasi, sosyal, coğrafi şartlarının ürünü olarak kabul edilen kendine has milliyetçilikler bir milliyetçilik türü olan Türk milliyetçiliğinin farklı anlayışlarında gözlemlenebilmektedir. Daha da ilginç olanı bu farklı Türk

¹⁰³⁹ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 131

¹⁰⁴⁰ Kafesoğlu, *a.g.e.*, s. 200

¹⁰⁴¹ Güngör, *a.g.e.*, s. 54-55

¹⁰⁴² Arık, *a.g.e.*, s. 304

¹⁰⁴³ Türköne, "Giriş: Milletler ve...", s. 31

milliyetçiliği anlayışlarının zaman içinde birbirinin yerine geçebiliyor ve/veya birbirine dönüşebiliyor olmasıdır. Bu gözlemi bu farklı Türk milliyetçiliği anlayışları için yapmak mümkün olduğu gibi bunların savunucuları/temsilcileri için de yapmak mümkündür. Bu yüzden farklı Türk milliyetçiliği türleri yerine Türk milliyetçiliğinin imkân ve şartlara göre birbirinin yerine geçen ve/veya birbirine dönüşebilen *hallerinden** bahsetmek daha doğru bir yaklaşım olarak görünmektedir.

4.1. Türk Milliyetçiliğinin Halleri

Türkiye’de Türk milletinin çıkarlarını önceleyen ancak bunu farklı unsurlara vurgu yaparak açıklayan, bu yüzden de birbirinden farklı hatta birbirine rakip olduğu düşünülen ideolojilerle ilgili tartışmalar esaslı şekilde Yusuf Akçura’nın 20. yüzyılın hemen başında yazdığı *Üç Tarz-ı Siyaset* kitabıyla başlamıştır. Belirtmek gerekir ki üç makale serisinden oluşan bu kitapçıkta birbirinin alternatifi olarak sunulan Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük ideolojileri esas olarak Osmanlı İmparatorluğu’nu yani Türk devletini kurtarma ideolojileri olarak tartışılmıştır. Akçura’ya göre Osmanlı ülkesinde Batı’dan esinlenerek güçlenme ve ilerleme arzusu uyanıklı belli başlı üç siyasi yol izlenmiştir. Birincisi Osmanlı hükümetine tabi muhtelif milletleri benzetme ve birleştirme yoluyla *Osmanlı Milleti* oluşturmak; ikincisi Hilafet hakkının Osmanlı hükümdarlarında olmasından yararlanarak bütün Müslümanları Osmanlı siyasi yönetiminde birleştirmek (Panislamisme), üçüncüsü ırk üzerine dayalı bir *siyasi Türk milliyeti* (Panturquisme) oluşturmaktır.¹⁰⁴⁴ Belirtmek gerekirken bu üç kurtarma ideolojisi birbirine rakip ve aynı zaman ve şartlarda revaçta olan ideolojiler değildir. İmparatorluğun farklı dönemlerinde dolayısıyla da farklı şart ve imkânlar içindeyken onu ayakta tutma ve güçlendirme ideolojileri olarak gündeme gelmiş ve uygulanma imkânı bulmuşlardır. Bu açıdan bu ideolojileri birbirinin alternatifi farklı ideolojiler olarak düşünmek yerine devleti ayakta tutma misyonunu birbirinin yorulduğu/bıraktığı yerden devralan ve devam ettirmeye çalışan bayrak yarışçıları gibi düşünmek daha doğru olacaktır. Şahsuvaroğlu’nun da tespit ettiği gibi, Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük hatta Turancılık bu anlamda

* Kavramı, Türk sağının, milliyetçilik, muhafakarlık ve İslamcılık olarak birbirine dönüşebilen üç hâli olduğunu iddia eden Tanıl Bora’ya atfen ve Türk milliyetçiliğinin daha geniş bir yelpazeyi oluşturan bütün halleri için kullanıyorum.

¹⁰⁴⁴ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015, s.15

Türk milliyetçiliğinin dönemsel büyük birlik projeleridir.¹⁰⁴⁵ Bu proje Türk milli kimliği etrafında mümkün olan en büyük birliği gerçekleştirme projesidir.

Makalelerin yazıldığı 1904 yılı itibariyle bu ideolojilerden ilk ikisi olan Osmanlıcılık ve İslamcılık, Osmanlı devlet politikası olarak uygulanmaya çalışılmasına rağmen Türkçülük bu dönemde bir devlet politikası olmaktan çok henüz bazı aydınlar tarafından savunulan bir düşüncedir.¹⁰⁴⁶ Öyle ki özellikle 1839 Tanzimat Fermanı'yla birlikte Osmanlıcılık resmi politika olmasına rağmen gayri resmi olarak İslamcılık politikası uygulanmaya çalışılmıştır. İttihat Terakki iktidarıyla birlikte gayri resmi devlet politikasına Türkçülük de eklenmiştir. Bu üç ideolojinin aynı kimliğin farklı yönlerinin tezahürleri olduğu daha 1896 tarihli bir yazıda ifade edilmiştir. Yazara göre, “*Din cihetiyle İslam, heyet-i ictimaiyemiz cihetiyle Osmanlı, kavmiyet cihetiyle Türküz.*”¹⁰⁴⁷ Akçura'nın makale serisine karşı aynı gazetede yayınlanan cevap yazılarından birinde, “*Türk'ü İslam'dan, İslam'ı Türk'ten, Türk ve İslam'ı Osmanlılık'dan, Osmanlılığı Türk'den, İslam'dan ayırmak, vahdeti teslim eylemek muhaldir. Hayalimize gelse bile fikrimize yerleşmez.*”¹⁰⁴⁸ denilerek Osmanlılığı, Müslümanlığı ve Türklüğü birbirinden ayırıp bunlar üzerine ideoloji inşa etme fikri sert şekilde eleştirilmiştir.

Üç Tarz-ı Siyaset kitabının yazarı tekrar tekrar bu üç farklı yoldan hangisinin uygulanmasının, Osmanlı devletinin çıkarları yani güç kazanması için daha doğru olacağını ve hangisinin uygulanabilir olduğunu sorgulamaktadır. Çünkü her üç ideolojinin de hedefi Osmanlı'nın birliğini koruyabilmesi ve gücünü artırabilmesidir.¹⁰⁴⁹ Osmanlıcılık, devrinin siyasi toplumunda yani devlette millet kavramı etrafında örgülenen milliyetçiliğin adıdır. Osmanlı milleti vardır ve onun milliyetçiliği de Osmanlıcılıktır. Hıristiyan unsurlar, ortak Batı stratejisi koşutunda koparılmca İslamcılık yeni milliyetçiliğin adı olmuş; millet kavramı da bu çerçevede yeni şeklini almıştır. Böylece milliyet unsurlarından hangisine bel bağlandığı belirginleşmiştir. Ne var ki Şark Meselesi'ni sonuna kadar köklü bir strateji olarak

¹⁰⁴⁵ Şahsuvaroğlu, *a.g.e.*, s. 20

¹⁰⁴⁶ Akçura, *a.g.e.*, s.15

¹⁰⁴⁷ Terbiye, İkdam, Nu: 727, 27 Temmuz 1896'dan aktaran Kushner, *a.g.e.*, s. 56.

¹⁰⁴⁸ Akçura, *a.g.e.*, s.42 (CEVABIMIZ, Türk gazetesi muharriri Kemal Bey tarafından bâlâdaki makaleye verilen cevabdır. 26 Mayıs 1904)

¹⁰⁴⁹ Akçura, *a.g.e.*, s.26

uygulayanlar Müslüman unsurları da binbir dalavere ile bünyeden koparınca ister istemez Türkçülük yeni bir Türk milliyetçiliği olarak ortaya çıkmıştır.¹⁰⁵⁰

Milliyetçiliğin, dolayısıyla da Türk milliyetçiliğinin referans kavramlarını Osmanlı/Türk toplumunun gündemine sokan isimlerin başında gelen Namık Kemal, Osmanlıcılığın ideoloğu olmasının yanında aynı zamanda İslamcı ve Türkçü'dür. Bu yüzden Namık Kemal Türk milliyetçiliğinin bütün halleri ve savunucuları için temel referans kaynaklarından birisidir. Hem Mehmet Akif'in hem de Ziya Gökalp'in (ve hem de Mustafa Kemal'in) birbirinden farklı milliyetçilik anlayışlarının mimarıdır. Mehmet Akif'in temsil ettiği içinde yoğun şekilde Türkçülük barındıran İslamcılığın alt yapısını Namık Kemal hazırlamıştır. Ziya Gökalp'in her Osmanlı aydınının yaşadığı düşünsel evrimi yaşayarak Osmanlıcılıktan İslamcılığa oradan Turancılığa, Türkçülüğe, sonra Oğuzculuğa ve Anadoluçuluğa uzanan yolculuğunda Namık Kemal vardır. Dr. Rıza Nur'u, Dr. Nazım'ı Türk sevgisine ve milliyetçiliğine sürükleyen şüphesiz daha Tıbbiye günlerinde okudukları Namık Kemal'in şiirleri ve eserleri olmuştur. Hatta Üç Tarz-ı Siyaset tarih olup artık reel politik zeminde Anadolu ve Mustafa Kemal son sığınak olduğu zaman, onun sığındığı Türkçülük'te de yine Namık Kemal vardır. Namık Kemal, Mustafa Kemallere de Milli Mücadele heyecanını veren adamdır. Kemalizm ve Anadoluçuluk ise Üç Tarz-ı siyasetin 20. yüzyıldaki küçültülmüş versiyonları, daha doğrusu izdüşümleridir. Kemalizm, Anadolu'da, son kalede varoluş için köklerini mümkün olan en eskiye götürme kurgusunun adı olarak Sümerlere, Etilere kadar uzanma çabasıdır. Anadoluçuluk ise coğrafyanın milliyetçilik umdeleri arasındaki yerini daha öne çıkararak Anadolu toprağını hem bin yıllık İslam'la hem üzerinde yaşanan bütün bileşimleriyle hür ve müstakil kılma çabasının adıdır. Kemalizm ile Anadoluçuluk gerçekte önceki üç siyaset tarzının mütemmimidir; lakin biraz kısırılmış kendi gerçeğine dönmüş biçimiyle... Birinde Türk'ün Batılılaşarak ayakta kalabileceği ön yargısı vardır. Diğerinde Batılılaşmaya itiraz etmeyen ama bin yıllık terkipten kopmasının da doğru olmayacağını ileri süren temel öngörü... Ama ikisi de gerçek anlamda toplumcudur, ikisi de korperatiftir.¹⁰⁵¹

¹⁰⁵⁰ Şahsuvaroğlu, *a.g.e.*, s. 21

¹⁰⁵¹ Şahsuvaroğlu, *a.g.e.*, s. 39

Karpat da Türk milliyetçiliğinin ilk olarak Osmanlıcılık ve İslamcılık ideolojileri içinde geliştiğini tespit etmektedir. Ona göre, Türklerin tarihine ve kişiliğine işlemiş olan Müslüman-Osmanlı kimliği Türk milliyetçiliğinin psikolojik yapısını oluşturmaktadır. Jön Türkler, bu kültürel ve tarihsel milliyetçiliği bir ulus-devletin gereklerine uygulamak zorunda kalmışlardır. Karpat'a göre üç ayrı Türk milliyetçiliği akımını tek bir ideoloji altında birleştirme çabası, Jön Türkler ile başlanmış ve Cumhuriyet döneminde meyvelerini vermiştir.¹⁰⁵²

Türköne, modernist bir bakış açısıyla, milletler keşfedilmekten çok aydın kesimin çabalarıyla yaratılırlar, demektedir. Ona göre, Osmanlı aydınları Batılı *millet* düşüncesi ve milliyetçi akımlarla tanıştıkları ve kendi topraklarında *millet* ideali oluşturmaya başladıkları zaman her iki işi birlikte yapmışlardır. Hazır duran, keşfedilmeyi bekleyen millet *İslam* milleti, dönemin zaruri şartları gereği yaratılmaya çalışılan millet ise *Osmanlı* milletidir. *Türk Milleti* fikri çok geç tarihlerde, Osmanlı toplumunda serpiyen yerli formlara, Batılı modern *nationun* eklenmesiyle ortaya çıkmıştır. Türk milliyetçiliği fikrinin günümüzde bile muhtevasını değişik renklerde etkileyen *İslamlık ve Türklüğün telifi meselesi* İslam milleti fikrinden, yine Türk milliyetçiliğinin ana unsurlarından *vatan ideali*, *Osmanlı milleti* yaratma gayretlerinden günümüze intikal etmiştir.¹⁰⁵³ Çalışmanın bundan sonraki kısmında Türk milliyetçiliği düşüncesi, bütün halleri, ilk ortaya çıkış biçiminden itibaren birbirleriyle etkileşimleri, ilişkileri ve birbirlerine dönüşümleri bağlamında ele alınmaktadır.

4.1.1. Osmanlıcılık

Milliyetçilik ya bir kurma ya da koruma ideolojisi olarak ortaya çıkmış ve uygulanmıştır. Osmanlı Türkleri, kendisinden önceki Türk devletlerinin birikimlerini de kullanarak Türklerin ata yurdu olmayan bir coğrafyada güçlü bir imparatorluk kurmuşlar ve kendine özgü, siyasi, ekonomik ve sosyal sistemi sayesinde farklı dinler/inançlar, etnik gruplar üzerinde uzun süreli bir hâkimiyet geliştirmişlerdir. Osmanlı 14. yüzyılın son çeyreğinden itibaren bir Avrupa-Balkan imparatorluğu halini almıştır.¹⁰⁵⁴ Ne var ki Osmanlı imparatorluğu, 17. yüzyılın sonundan itibaren sanayi toplumu haline gelmiş ve ulus-devlet aşamasına geçmiş Batı karşısında askeri,

¹⁰⁵² Karpat, *Türk Siyasal...*, s. 15

¹⁰⁵³ Türköne, "İttihad-ı İslam...", s. 212

¹⁰⁵⁴ İnalçık, *Osmanlı ve Modern...*, s. 9-41

mali ve teknik alanlarda oldukça geri kalmıştır. 19. yüzyılın başından itibaren Batı ile ortaya çıkan açığı kapatabilmek, yeniden güce ve refaha kavuşabilmek devlet yönetiminin ve aydınların öncelikli gündem maddesi haline almış, *Batılılaşmak* içeriğindeki farklara rağmen Osmanlı'nın temel politikası haline gelmiştir. Osmanlı'yı dağılmaktan kurtarmayı ve eski günlerine kavuşturmayı amaç edinen ilk ideolojik hareket olan genç Osmanlı bürokrat/aydın grubu Avrupa'daki jön/genç hareketlerden de esinlenilerek Genç Türkler-Yeni/Genç Osmanlılar olarak adlandırılmıştır. Dönem aynı zamanda Fransız Devrimi'nin başlattığı milliyetçilik dönemidir. Fransız Devrimi'nin yarattığı milliyetçi dalga kısa zaman içinde Osmanlı toplumlarını da, özellikle Hıristiyan unsurları da etkisi altına almaya başlamıştır. Çoğu Avrupa'yı yakından tanıyan ve takip eden Genç Osmanlılar bir taraftan milliyetçi dalgadan ve paralelinde gelişen düşüncelerden etkilenirken diğer taraftan aynı dalganın Osmanlı birliğini parçalaması endişesini taşımaktadırlar. Birliği muhafaza edebilmek ve güçlendirebilmek için yeni bağlılık odakları, yeni asabiyeler geliştirilmelidir. Yeni asabiyeler *İttihad-ı Osmani* ve *İttihad-ı Anasır* olarak belirlenmiştir. Osmanlılık o dönemin milliyetçiliğidir.¹⁰⁵⁵ Osmanlılık olarak adlandırılan düşünce Osmanlı'nın bütünlüğünü korumaya ve bu bütünlükten modern bir millet yaratmaya dönük çabaların bir ürünü olarak ortaya çıkmış ve gelişmiştir. Bu bakımdan Osmanlılık, Osmanlı devletinin Batılılaşma/modernleşme çabalarıyla birlikte başlamıştır. Batı tarzı modern bir millet yaratma fikri ve bu fikir doğrultusunda yapılan yenilik çabaları 19. yüzyılın başına kadar götürülebilir.¹⁰⁵⁶ 1808 Sened-i İttifak, 1839 Tanzimat Fermanı, 1856 Islahat Fermanı ve nihayet 1876 Kanun-i Esasi ve Meşrutiyet'in ilanı farklı etnik gruplardan, farklı dinlere/inançlara mensup cemaatlerden oluşan imparatorluk halkından Osmanlı adı altında Türklerin çekirdek etniyi oluşturacağı yeni ve modern bir millet yaratma amacına matuf çabalarıdır. Bütün bu çabalar *kullardan* oluşan imparatorluk ahalisini devlete karşı hakları ve yükümlülükleri olan *vatandaşlardan* oluşan modern bir millete dönüştürme girişimleridir. Farklı unsurlardan oluşan modern bir millet inşa etme süreci, batıyı tanıyan aydın ve bürokratların yukardan aşağıya millet inşa etme, yani

¹⁰⁵⁵ Şahsuvaroğlu, *a.g.e.*, s. 20

¹⁰⁵⁶ Akçura, *a.g.e.*, s.16. "*Millet-i Osmaniye ihdası siyaseti ciddi olarak, Mahmud-i Sani zamanında doğdu. On dokuzuncu asr-ı miladi ibtida ve vasatlarında bu siyasetin Memalik-i Osmaniye'de itibar kazanması, kabil-i tatbik zannolunması tabii idi. O zamanlar Avrupa'da milliyet efkârı Fransa İhtilali Kebiriyle, nesebi ve ırki olmaktan ziyade, talebi-ı vicdaniye müstenid Fransız kaidelerini esas-ı milliyet kabul ediyordu.*"

bürokratik içirme biçiminde gelişmiştir.¹⁰⁵⁷ Bu açıdan eşit vatandaşlık ve ortak millet temeli üzerine kurulmaya çalışılan, sivil/teritoryal modern bir millet inşa etme amacını taşımaktadır. Osmanlı milleti adı altında unsurların birliğini amaçlayan proje, bünyesinde önemli ölçüde Hıristiyan ve Musevi nüfus barındıran Müslüman-Türk devletinin mevcut sınırlarını ve yapısını koruyarak yeni bir bağlılık duygusu meydana getirmeyi amaçlamaktadır. Türk ve Müslüman vurgusu yapılmaması diğer etnik unsurların ve inanç gruplarının aslında çoktan uyanmış olan milliyetçilik duygularını tahrik etmemektir. Ancak gayrimüslümlere eşit vatandaşlık statüsü verilmesi toplumun her kesiminde aynı memnuniyeti yaratmamış, dahası esasında Osmanlı'nın Türk-İslam temellerine hizmet edecek olan bu proje bazı Müslüman/Türk aydınlar ve devlet adamları tarafından kavranamamıştır. Gayrimüslim unsurları Müslümanlarla aynı statüye getirerek tek bir Osmanlı milleti yaratma projesinin başarısızlığı bu eleştirinin milliyetçi düşünürler tarafından da dile getirilmesine yol açmıştır. Heyd, Gökalp'in daha 1913 yılında Tanzimat önderlerinin ve Genç Türklerin, çeşitli unsurların milli haklarını verme vaatlerinde samimi olmadıklarını, Osmanlılık idealini, devletin Türkleştirilmesi için bir perde olarak kullandıklarını kabul ettiğini iddia etmektedir. Gökalp'e göre, Osmanlıcılık akımı, çeşitli toplulukları birleştirememekle kalmamış, bunların Genç Türkler hükümetine karşı olan düşmanlıklarını da artırmıştır.¹⁰⁵⁸ Kafesoğlu, 1856 Islahat Fermanı ile bütün Osmanlı vatandaşlarının eşitlenerek *hâkim millet* anlayışından Osmanlılık adı altında vazgeçilmesini, yabancı devletlerin ağır baskıları altında ve devlet-i Aliyye'ye bir çıkış bulmak üzere başvurulması olarak değerlendirmekte ve bunun bir sapma olduğunu iddia etmektedir. Ona göre, bütün vatandaşların eşitlendiği bu yeni anlayış, belki gerçekten de bir kurtuluş olabilirdi ama zaman yanlıştı. Çağ milliyet çağıydı.¹⁰⁵⁹

Akçura, 1904 yılında yayınlanan meşhur makale dizisinde, Osmanlıcılığın amacını olabildiğince net şekilde açıklamıştır. Ona göre, Osmanlı milleti meydana getirmek arzusunda esas amaç Osmanlı ülkesindeki Müslim gayrimüslim halka aynı siyasi hakları ve görevleri vermek, böylece aralarında tam bir eşitlik meydana getirmek, din ve düşünce özgürlüğü sağlamak, bu eşitlik ve özgürlükten yararlanarak

¹⁰⁵⁷ Akçura, *a.g.e.*, s.17 "Milliyet-i Osmaniyye fikri en ziyade Ali ve Fuad paşalar zamanında meri idi."

¹⁰⁵⁸ Heyd, *a.g.e.*, s. 86

¹⁰⁵⁹ Köseoğlu, "Milliyetçilik, Milletler ve ...", s. 333

aralarındaki din ve soy farklılığına rağmen birbirlerine benzeterek Amerika Birleşik Devletlerindeki Amerikan milleti gibi ortak vatan etrafında birleşmiş yeni bir millet, Osmanlı milleti meydana çıkarmak ve bütün bu zor çabaların sonucu olarak da Osmanlı devletini asıl görünür biçimiyle yani sınırlarıyla birlikte koruyabilmektir. Çoğunluğu Müslüman ve önemli bir kısmı Türk olan bir devletin gücünü ve varlığını devam ettirmesinde bütün Müslümanlar ve Türkler için fayda vardı.¹⁰⁶⁰

Akçura'ya göre Osmanlı devletinin çıkarı, bütün Müslümanların ve Türklerin çıkarlarına aykırı değildir; çünü tebaası olan Müslümanlar ve Türkler onun güçlenmesiyle güçleneceği gibi diğer Müslümanlar ve Türkler de güçlenmiş olacaklardır.¹⁰⁶¹ Bunlara rağmen Akçura, Müslümanların özellikle Türklerin bunu istemediklerini, altı yüzyıllık hâkimiyetlerinin bitmesini ve onlarca yıl reaya statüsünde olan mahkûm milletlerin kendileriyle eşit statüye sahip olmalarını kabul etmediklerini ileri sürmektedir.¹⁰⁶² Akçura, Müslümanların istemediği yönündeki iddiasını İslam'ın *İslam-küffar* ayırımına dayandırmaktadır. Ona göre Müslümanların istememe sebebi, inananlarının gerçek çıkarlarını çok maddi ve insani bir bakış açısından gözeten güçlü bir dinin, Müslümanların ve Müslüman olmayanların hukukunun tamamen eşitliğini asla kabul etmemesi, zımmileri daima ikinci sınıfta tutmasıdır.¹⁰⁶³ Belirtmek gerekir ki Müslümanların dini sebeplerle Osmanlılık politikasına direnç gösterdiği ve bunun Osmanlılık politikasının başarısızlıkla sonuçlanmasına etki ettiği iddiası tarihi gerçeklerle örtüşmemektedir. Başta Türkler olmak üzere bütün Müslüman unsurlar, yüzyıllardır bir arada barış içinde yaşadıkları Müslüman olmayan unsurların kendileriyle eşit vatandaşlık haklarına sahip olmaları sayesinde Osmanlı birliğinin devam edebileceği ihtimali adına kendi milliyetçiliklerini açıkça yapmayarak bir anlamda fedakârlıkta bulunmuşlardır.

Akçura, Osmanlılığı, Müslüman olmayan tebaanın da istemediğini iddia etmektedir. Bu konuda haklıdır, çünkü hepsinin var olduklarına inandıkları ve son zamanlardaki gelişmeleriyle şaşalandırılan geçmişleri, bağımsızlıkları ve hükümetleri, Müslümanlar ve bihassa Türkler tarafından ortadan kaldırılmıştı. 19. yüzyıl bir taraftan bunlara geçmişlerini, durumlarını, haklarını, milliyetlerini

¹⁰⁶⁰ Akçura, *a.g.e.*, s.16

¹⁰⁶¹ Akçura, *a.g.e.*, s.25

¹⁰⁶² Akçura, *a.g.e.*, s.28

¹⁰⁶³ Akçura, *a.g.e.*, s.28-29

öğretirken diğer taraftan da hâkimleri olan Osmanlı devletini zayıflattı. Bazıları bağımsızlıklarını kazandı. Bazılarının çıkarları belki Osmanlı milletinin oluşmasında idi, fakat onlar da duygusal davarandılar. Sonuç olarak hiçbiri uzun yıllar hâkimiyeti altında kaldıkları bir milletle karışarak yeni bir millet meydana getirmeyi kabul etmedi.¹⁰⁶⁴

Osmanlı birliğinin devam etmesini ve eşit vatandaşlık esasına dayanan bir Osmanlı milleti oluşturulmasını, Osmanlıların büyük düşmanı Rusya ile onun etkisinde kalan Balkan devletleri de istememiştir. Boğazları kontrol etmek ve Osmanlı'nın Avrupa ve Asya'daki topraklarını ele geçirmek Rusya'nın tarihi emelleri arasındadır. Bu emellerin gerçekleşmesi Osmanlı devletinin güçsüzlüğüne, halkının sürekli bir karışıklık içinde olmasına bağlıdır. Sonuç olarak Rusya Osmanlı milleti oluşmasını asla kabullenmemiş, askeri gücü ile desteklediği Hıristiyan-Ortodoksluk ve Slavlık bağlarını her fırsatta müdahil olmak için kullanmıştır.¹⁰⁶⁵ Balkan milli hareketlerinin Osmanlı'ya ve Osmanlılığa karşı başarılı olmasının ve sonuçta Osmanlıların/Türklerin Balkan coğrafyasından sürülmesinin arkasındaki en büyük güç Rusya olmuştur.

Akçura, II. Abdulhamit'in İslamcılık siyasetinin de Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar arasındaki ayrışmayı ve zıtlığı artırdığını iddia etmektedir.¹⁰⁶⁶ Dolayısıyla bu da Osmanlı milleti yaratma düşüncesinin başarısız olmasında etkili olmuştur.

Akçura'nın, bir Osmanlı milleti yaratma konusunda Osmanlıcılık politikalarının uygulanmasının imkânsız olduğu ve bu yüzden başarısız olduğu iddialarına daha Üç Tarz-ı Siyaset yayımlandığında itiraz eden aydınlar olmuştur ve bu itirazların bir kısmı aynı gazetede cevap olarak yayınlanmıştır. En önemli itirazlardan biri Ahmet Ferit'ten* gelmiştir. Ahmet Ferit'e göre dil siyasetinde amaç,

¹⁰⁶⁴ Akçura, *a.g.e.*, s.29-30

¹⁰⁶⁵ Akçura, *a.g.e.*, s.30-31

¹⁰⁶⁶ Akçura, *a.g.e.*, s.32

* Ahmet Ferit Tek (1877-1972). Türk Ocağı'nın kurucuları arasında yer alan ve bir dönem Türk Ocağı Genel Başkanlığı da yapan Osmanlı-Türkçü aydın. Türkçü olarak ün salmış bir ismin Osmanlıcılık eleştirisine daha 1904 yılında milliyetçilik argümanlarıyla güçlü şekilde itiraz etmesi ilginçtir. Bu durum Osmanlıcılığın, İslamcılığın ve Türkçülüğün nasıl iç içe geçmiş olduğunu ve esas olarak aynı amaca hizmet ettiğini göstermesi bakımından ilginç olduğu kadar Osmanlı, İslamcı ya da Türkçü olarak bildiğimiz kimi isimlerin hayatlarının bazı dönemlerinde bunlardan diğerleriyle de adlarının anıldığını görebilmemiz bakımından da ilginçtir. 20. yüzyılın başında inanmış bir Osmanlı olan Ahmet Ferit Tek aradan on yıl bile geçmeden sıkı bir Türkçü olabilmıştır.

hâkim milletin dışındaki halkı din, dil, ahlak ve vicdan yönüyle hâkim millete benzetmektir. Bu başarılığında hükümetin yönetimi altında, diğerleriyle tamamen eşit, aynı milli duygu ve vatan sevgisine sahip fertlerden oluşan bir millet var olur. Fakat her zaman benzetmenin çeşitli biçimlerine başvurmak bir anda mümkün olmaz. Mesela dinen benzeşme eskiden beri en geçerli yöntem olduğu halde zamanımızda dini açıdan belirginleşmiş milletler arasında büyük oranda terk edilmiştir. Uygulanması mümkün değildir. Bu durumda hükümetin bütün gücü dil benzeşmesine ayrılır. Dil birliği, halklar arası ilişkileri artırması bakımından doğal benzeşmeye yardım eder. Edebiyat birliği, oldukça gelişmiş milletlerde adeta din birliğinin yerini alacak güçtedir. Bununla birlikte farklı milletlerden oluşan halkını benzeştirmeye uğraşan ülke yönetimlerinin gevşek, özellikle resmi dine akraba dinden halkın yanına vaizler, öğretmenler yollar. Bütün farklı milletler arasına hâkim millet yerleştirerek onların seyrekleşmesine çalışır. Mahkûm milletin dilini, edebiyatını baskılayarak zenginleşmesine, yaygınlaşmasına engel olur. Ve hükümet dili, gücünün yettiği her araçla, özellikle okullarda ortak dil haline getirmeye uğraşır. Bu baskıların hepsine karşılık verebilen bir millet çıkarsa, bu durumda mümkün olduğunca o milletin sınırların dışına göç etmesini teşvik etmekten başka çare kalmaz. Bu da mümkün olamazsa, o millet varlığını korumaya, yaşamaya ve belki bağımsızlık iddiasına adaydır.¹⁰⁶⁷ Görüldüğü üzere Ahmet Ferit, Osmanlıcılığı imparatorluk içindeki farklı dinlerin ve etnik grupların hâkim millete benzetilmesinin, yani asimile edilmesinin bir aracı olarak görmektedir. Bu amaçla resmi dil olan Türkçe'yi bu asimilasyonun en önemli aracı olarak kabul etmektedir. Milliyetçi bir refleksle Osmanlıcılığı, Türkçülüğün alternatifi ve gerçekleşmesi imkânsız bir ideoloji olarak gören Yusuf Akçura'yı sert şekilde eleştirmektedir.

Ahmet Ferit'e göre, yine Osmanlı hükümeti özellikle okullar ve dil ile meşgul olmuştur. 1856 Hatt-ı Hümayunu, o zamana kadar izinsiz tamir ve inşa edilen Hıristiyan kilise ve okullarının tamir ve inşasına resmi izin alınmasını zorunlu kılmış, öğretim yöntemini ve öğretmen atanmasını hükümetin denetimi altına almıştır. 1869 Maarif Nizamnamesi, lise ve yüksek eğitimi farklı milletlerin geneli için aynı ve Türkçe olarak düzenlemiştir. Genel olarak öğretim yönteminin ve kitaplarının belirlenmesini eğitim müdürlerine bırakmanın yanında ilkokula kadar bütün

¹⁰⁶⁷ Akçura, *a.g.e.*, s.58-59 (Bir Mektub, Ahmed Ferid, Mısır, Haziran 1904)

Müslüman olmayan milletlerin okullarında resmi dil öğretimini zorunlu yapmıştır. Bu çabaların sonucu ve ürünü tamamen yeterli olamamış olabilir, fakat bunlar düşünülmüş, padişahlar, vezirler Osmanlı milleti fikrine mesai harcamışlardır. Ahmet Ferit, bunlar gerçekten uygulanabilseydi benzeşme yani homojen bir millet yaratma adına önemli yol alınabileceğini ileri sürmüştür.¹⁰⁶⁸

Ahmet Ferit'e göre, Ali Paşa'nın Hatt-ı Hümayun'u gibi, Midhat Paşa'nın Kanun-ı Esasi'si de bütün Türkçe okuma-yazma bilmeyen herkesi, Osmanlı ülkesinde oturanların tamamını birleştirerek ve biribiri içinde eriterek bunlardan bir Osmanlı milleti oluşturmayı ve Türkçe'yi bu milletin resmi ve milli dili yapmayı amaçlamıştır.¹⁰⁶⁹ Ahmet Ferit iddialarını güçlendirmek için Kanun-ı Esasi'nin bazı maddelerini delil olarak göstermektedir. Bu bağlamda, Kanun-ı Esasi'nin sekizinci maddesinde, "*Devlet-i Osmaniye tabiiyetinde bulunan efradın cümlesine her hangi din ve mezhebden olursa olsun bila-istisna Osmanlı tabir olunur.*", On sekizinci maddesinde, "*Tebaa-i Osmaniye'nin hidemat-ı devletde istihdam olunmak için devletin lisan-ı resmisi olan Türkçe'yi bilmeleri şarttır.*", On altıncı maddesinde: "*Bilcümle mektebler devletin taht-ı nezaretindedir. Tebaa-i Osmaniye'nin terbiyesi bir siyak-ı ittihad ve intizam üzere olmak için iktiza iden esbaba teşebbüs olunacaktır*" hükümlerinin yer aldığını belirtmiştir.¹⁰⁷⁰

Ahmet Ferit, Akçura'nın Osmanlıcılığın başarısız ve artık uygulanamaz olduğuyla ilgili iddialarını uzun uzun eleştirdikten ve Osmanlıcılığın esas olarak imparatorluğun farklı unsurlarını Türkleştirme politikası olduğunu ispat etmeye çalıştıktan sonra yazarın, "*Osmanlı devletinin mutluluğu için İslamcılık, Türkçülük ve Osmanlıcılık politikalarından hangisini takip etmek faydalıdır?*" sorusunun hâlâ cevap beklediğini kinayeli bir üslupla ifade etmektedir.¹⁰⁷¹ Ahmet Ferit'e göre Akçura, Osmanlı'nın çıkarları bakış açısından kabul edilmesi ve izlenmesi mümkün üç siyasi yolu ayrıntılarıyla açıkladıktan sonra bunlardan birisini, *Osmanlı milleti* siyasetini, bugün takibi hatta ihyası imkânsız diye bir tarafa atmakta, kalan ikisini, İslam birliği (İslamcılık) ve Türk birliği (Türkçülük) politikalarını, birçok iç ve dış faktörleri sayarak aynı imkân ve çıkar seviyesinde bulmaktadır. Dolayısıyla

¹⁰⁶⁸ Akçura, *a.g.e.*, s.61 (Bir Mektub, Ahmed Ferid, Mısır, Haziran 1904)

¹⁰⁶⁹ Akçura, *a.g.e.*, s.61 (Bir Mektub, Ahmed Ferid, Mısır, Haziran 1904)

¹⁰⁷⁰ Akçura, *a.g.e.*, s.61-62 (Bir Mektub, Ahmed Ferid, Mısır, Haziran 1904)

¹⁰⁷¹ Akçura, *a.g.e.*, s.65 (Bir Mektub, Ahmed Ferid, Mısır, Haziran 1904)

Akçura'nın bu hükümleri isabetli değildir, düz mantıkla hareket ederek bu yanlışa düşmüştür. Ahmet Ferit'e göre ise İslam birliği siyaseti uygulama yönünden imkânsız, geleceği zayıf fakat mevcut durumda izlenmesi mümkün ve olumsuz yanları düşünülmüş bir siyasettir. Türklerin birliği politikası gelecek için daha güçlü, daha uygulanabilir fakat o gün için mevcut değildir. Var olmayan şeyden yararlanılmaz. Osmanlı milleti siyaseti bunların tersine, gelecek için pek parlak sonuçlar vad etmese de bugün için izlenmesi en kolay, en yararlı politikadır.¹⁰⁷² Osmanlılık siyaseti, Osmanlı devletinin şimdiye kadar takib ettiği en önemli politikadır ki, adı geçen üç siyasetten en sağlam ve en kolay uygulanabilir olanıdır. Diğer iki siyaset, Osmanlı devletine, yaşam mücadelesinde ancak birer yardımcı olabilir. Osmanlılık siyaseti, Osmanlı Devleti'nin en sağlam zırhı, en büyük savunma silahı, en doğru hedefidir.¹⁰⁷³

Buna rağmen Ahmet Ferit de Osmanlı ülkesini var olan sınırlarıyla korumanın, bu sınırlar içerisinde yaşayan halkı bütünüyle Osmanlı, Türk yapmanın (Çünkü Osmanlı tabiri Türk hâkimiyetini saklamak için son zamanda yeni bir anlam ile kabûl edilmiş bir isimdir. Esas Türklerdir ve halkın Türklük içinde asimile olması istenmektedir.) olabilir değil imkânsız olduğunu düşünmektedir.¹⁰⁷⁴ Osmanlılık politikasından ve onun başarısından beklediği, mümkün olduğu kadar çok Müslüman olmayan unsurun Türkleştirilmesidir. Ona göre siyaset uygulamalarıdır, hayatın kendisidir. Bu yüzden bunda kesinlik, mükemmellik, bütünlük aramamak gerekir. Ahmet Ferit'e göre Osmanlılık politikası ile varsayalım ki Türkiye bütün sınırlarını, bütün halkını koruyamayacak, fakat geri kalan halkının hepsini Türk yapabilecekti. Bunun ne zararı vardı?¹⁰⁷⁵

Ahmet Ferit'e göre bütün bu sebeplerden dolayı devletimizin birinci hedefi Tanzimat'ın, Hatt-ı Hümayûnların, Kanun-ı Esasi'nin amacı, merhum Sultan Abdulmecid'in, Reşid, Ali, Fuat ve Midhat paşaların emeli olan Osmanlı siyasetini takip etmek olmalıdır. Milli varlığımızın asıl koruyucusu budur. İslam âlemi gittikçe uyanmakta, güç ve hayat bulmaktadır. Hilafet aracı ve bağıyla bu gücü hükümetimize, toplumumuza bir dayanak yapmaya çalışmak, tedbirli bir şekilde,

¹⁰⁷² Akçura, *a.g.e.*, s.65 (Bir Mektub, Ahmed Ferid, Mısır, Haziran 1904)

¹⁰⁷³ Akçura, *a.g.e.*, s.67 (Bir Mektub, Ahmed Ferid, Mısır, Haziran 1904)

¹⁰⁷⁴ Akçura, *a.g.e.*, s.67 (Bir Mektub, Ahmed Ferid, Mısır, Haziran 1904)

¹⁰⁷⁵ Akçura, *a.g.e.*, s.68 (Bir Mektub, Ahmed Ferid, Mısır, Haziran 1904)

hükümetin iktidar alanına tecavüz etmeden, Şaşalı İslam birliği adı altında İslamiyeti Osmanlı çıkarlarının hizmetine sokmak yararsız değil aksine çok yararlıdır. Fakat Osmanlılık siyaseti milli varlığımızı muhafaza ederse belki gelecekte İslam birliği siyaseti perdelendiği zaman bize yardımcı olur.¹⁰⁷⁶

Osmanlılık ile Türkçülüğün aslında aynı amaca hizmet ettiğini, dolayısıyla da birbirine rakip değil birbirinin destekçisi, zaman zaman da birbirinin yerine geçen düşünceler olduğunu iddia eden aydınlardan birisi de Ahmed Hilmi'dir. Ona göre, Türklüğü ve Türkleri düşünmek bu vatanın ve bütün Osmanlı unsurlarının selameti açısından herkes için vacib derecesindedir. Türklük Osmanlılığın temeli ve devamının garantisidir. Türkler Osmanlı unsurları arasında kavuşma ve birleşme hattıdır. Bu unsur ne kadar kuvvetli ve parlak, ne kadar girişimci olursa görevini o kadar mükemmel yapar. Bu görevin kusursuz olarak yerine getirilmesi ise her unsurun, özellikle de genel olarak Osmanlılığın faydasına olur. Ahmed Hilmi'ye göre, Türklerin içinde buldukları durumları ve yerine getirmek zorunda oldukları hizmetler açısından bakılınca Türklüğün ilerlemesinin çaresini ve kurtuluşunu düşünmenin bir milliyetçilikten çok bir kerim düşünce ve vatanperverlik olduğuna şüphe kalmaz.¹⁰⁷⁷ Ahmed Hilmi'nin milliyetçilik anlayışına göre, milli kimlik girilip çıkılabilen bir olgudur. Düşüncelerini desteklemek için kuruluş aşamasında, Evrenosların, Köse Mihallerin ve daha nice büyük adamların Türkleşmeyi şeref bilerek Türk olduklarını belirtir.¹⁰⁷⁸

Ziya Gökalp, Osmanlılığın Müslüman olmayan unsurlar tarafından *haklı olarak* Türkçülük politikası olarak anlaşıldığını iddia etmiştir.¹⁰⁷⁹ Ona göre Osmanlılığa bir grup Türkten başka kimse inanmamıştır. Gökalp 1913-14 yıllarında Türk Yurdu ve İslam dergilerinde yazdığı yazılardan derlediği ve 1918 yılında yayınladığı Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak adlı kitabında Osmanlılık idealinin başarısız olduğunu, Osmanlı milleti idealine sadece Tanzimatçı Türklerin inandığını, bunun bir yararı olmaması bir yana devlete, özellikle de

¹⁰⁷⁶ Akçura, *a.g.e.*, s.68 (Bir Mektub, Ahmed Ferid, Mısır, Haziran 1904)

¹⁰⁷⁷ Ahmed Hilmi, "Türklük ve Türkler", **Hikmet**, 11 Cemaziyülahir 1329/3 Haziran 1327/9 Haziran 1911, Sayı 60, s. 1-2'den aktaran Uçar, 2009, s. 117

¹⁰⁷⁸ Ahmed Hilmi, "Türk Ruhu Nasıl Yapılıyor?", **Hikmet Matbaa-yı İslamiyesi**, Darül Hilafe, 1329/1913, s. 14'ten aktaran Uçar, *a.g.e.*, s. 70

¹⁰⁷⁹ Uzer, *a.g.e.*, s. 21

Türklere zararlı sonuçlar verdiğini iddia edecektir.¹⁰⁸⁰ Gökalp'in bu düşünsel evriminde Balkan faciasının çok büyük etkisi olduğunu belirtmek gerekir. Esasında Osmanlı Türk aydını arasında Türkçülük fikrinin ortaya çıkıp güçlenmesinin en önemli sebeplerinden birisini Balkan faciası oluşturmaktadır. Balkan Savaşları ve devamında yaşananlar Osmanlı aydınlarının (ve bürokratlarının) Osmanlı birliği inancını dramatik bir şekilde yitirmelerine yol açmıştır. Köprülü meşrutiyet tecrübesinin milliyet gerçeğini Türklere layıkıyla anlattığını düşünmektedir. Ona göre, Türkçülüğe karşı çıkanların tam bir vecd ve hararetle anlattıkları Osmanlılığı çözülmeyen ve dağılmadan kurtarmanın ancak Türklerin de milli bir mefkûreye sahip olmalarıyla mümkün olacağı anlaşılmıştır. Ancak Türkler milli bir vicdana sahip olurlarsa İslamiyet ve Osmanlılık muhtaç olduğu merkezi kuvvete kavuşacak ve Türklerin politikaları diğer unsurların milli gelişmeleriyle birlikte tam bir uyum içinde ilerleyecektir.¹⁰⁸¹ Köprülü'ye göre Türkçülük düşüncesi, Osmanlı'nın birliğini muhafaza edebilmek amacıyla Türkçülüğü bu birlik için tehlikeli görenler tarafından ihtiyaç olarak görülmüş ve öyle ortaya çıkmıştır. Osmanlı ve İslam birliğini korumak amacıyla uğraşp yorulanlar birliğin korunması için Türkçülük düşüncesine ihtiyaç olduğunu anlamışlar ve mücadeleyi Türkçülerin devam ettirmesi için adeta bayrağı devretmişlerdir.

Gökalp çizgisinin önemli takipçilerinden birisi olan Güngör'e göre Osmanlı her yönüyle Türktür ve dolayısıyla Osmanlılık Türkçülüğe, Türk milliyetçiliğine zıt, ona rakip bir kavram değildir. Güngör, Topkapı sarayının mütevazılığında bile Osmanlı hanedanlığının Türklüğü adına övünç kaynakları görmektedir. Ona göre Topkapı sarayı Tanrı'ya ve onun kullarına hizmet üzere toplanmış dervişler tarafından kurulmuş mütevazı bir tekkedir. Orada göğe tırmaman binalar, kibir ve gurur tahrik etmekten başka işe yaramayan azametli yapılar yoktur. İslam dünyasının

¹⁰⁸⁰ Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak...*, s. 14, "Muasırlaşmak cereyanına tabi olanlar Tanzimat fikirlerini yaydıkları sırada muhtelif anasırlardan ve mezheplerden vaki bir milletten iradi bir millet yapmak mümkün olduğuna kani olmuşlar, bu kanaatle tarihi bir manayı haiz kadim Osmanlı tabiri yerine milli renklerden tamamıyla ari olmak üzere yeni bir mana yaptırmışlardı. Elim tecrübeler gösterdiği Osmanlı tabirindeki yeni manayı Tanzimatçı Türklerden başka kabul eden yoktu. Bu yeni mananın ihtirai (keşfi) yalnız faydasız olmakla kalmıyordu, devlet ile unsurlar ve bilhassa Türkler hakkında gayet muzır (zararlı) neticeler veriyordu."

¹⁰⁸¹ Köprülüzade, "Türklük, İslamlık, Osmanlılık...", s. 191, "İşte dört beş yıllık Meşrutiyet dönemi bize bu gerçekleri layıkıyla anlattı. Binaenaleyh bize karşı çıkanların kemal-i vecd ve hararetle bahsettikleri Osmanlılığı tecezzi ve inhilalden kurtarmak ancak Türklerin de milli bir mefkûreye malikiyetleriyle mümkün olacaktı. Türkler ne zaman milli bir vicdana sahip olurlarsa İslamiyet ve Osmanlılık, ancak o zaman, muhtaç olduğu kuvve-i merkeziyeye kavuşacak ve heyet-i hazıra-i siyasiyemiz anasırın inkişaf-ı millileriyle müterafik bir ahenk-i tam dairesinde ilerleyecektir."

en büyük mabedini yaptırmış olan hükümdarın burada kendisi için yaptırdığı yer, bir dervişin çilehanesinden daha büyük değildir.¹⁰⁸² Güngör iddiasını daha da ileriye taşıyarak başka kültürlere ait aşk hikâyelerinin Türkleştiğini söylemektedir. Ona göre, Ferhad ile Şirin, Tahir ile Zühre, Leyla ile Mecnun'un hikâyelerini Arap ve Acemlere mal etmek doğru değildir. Bütün bunlar elbetteki millidir, çünkü bunlar Türk halkının malı olmuş, onlar tarafından işlenerek kültüre asimile edilmiştir.¹⁰⁸³

Osmanlılık, farklı inanç topluluklarından, farklı etnik gruplardan Osmanlı milleti adında ve Türk kültürü çerçevesinde yeni ve modern bir millet yaratarak Osmanlı devletinin birliğini koruma ideoloji olarak İslamcılığın ve Türkçülüğün öncülü, zaman zaman da destekçisi olmasının yanında Cumhuriyet'in modern Türk milleti inşa projesinin de alt yapısını hazırlamıştır. Bu bağlamda Osmanlılık, farklı inanç gruplarından Osmanlı milleti adı altında eşit vatandaşlık statusüne dayanan modern bir millet yaratma projesi olduğu için her şeyden önce laik politikalara dayanmak zorunda kalmıştır. Osmanlılığın halefi olan İslamcılık ve İslamcılığın halefi olan Türkçülük bile Osmanlı toplumunda laikliği zorunlu kılan politikaların baskısı altında gelişmiştir. İslamcılığın ve Türkçülüğün bir Osmanlı milleti yaratma gayretlerinin yanı başında geliştirilmesi, Türk siyasetinde ana hatlarıyla laik bir geleneğin oluşmasına vasat hazırlamıştır. Bu etkene, devleti ayakta tutabilmek için başvurulan modernleşme hamlelerini de eklemek gerekmektedir. Laik cumhuriyetin Osmanlıdan tevarüs ettiği bu gelenek diğer İslam toplumlarıyla karşılaştırıldığında benzersiz bir yapı oluşturmuştur.¹⁰⁸⁴

Osmanlılık, Fransız İhtilali'nden esinlenen bir milliyetçilik anlayışıyla Osmanlı'nın mevcut sınırları içinde yaşayan Müslüman-gayrimüslüman bütün unsurlarını, Türkçe'nin yardımıyla ve hâkim/kurucu etnik grubun çıkarları ekseninde modern bir millet yaratma ideolisidir. Osmanlılık, Osmanlı bürokratik elitinin, aydınının kendi değerlerini, kültürünü topluma yayması suretiyle, yani bürokratik içerme/dahil etme sürecinini kullanarak Osmanlı adı altında mevcut devleti ve nüfusunu karuma ve eşit vatandaşlık esasına dayalı mümkün olduğunca homojen bir millet oluşturma ideolojisidir. Bu yüzden milliyetçilik çağında, Türk milletinin

¹⁰⁸² Güngör, *a.g.e.*, s. 71

¹⁰⁸³ Güngör, *a.g.e.*, s. 76

¹⁰⁸⁴ Türköne, "İttihad-ı İslam...", s. 225

çıkarlarına hizmet etmeyi amaçlayan ilk milliyetçi ideolojidir. Dolayısıyla Türk milliyetçiliğinin ilk halidir.

4.1.2. İslamcılık

Türkiye’de etkili olmuş pek çok ideoloji gibi İslamcılık da ortaya çıktığı günden itibaren hem önemli ölçüde değişime/dönüşüme uğramış hem de çeşitli yorumlara, açıklamalara tabi tutularak farklılıklara ayrılmış, dallanmış budaklanmıştır. Duman ve Yorgancılar’ın da tespit ettiği gibi, Türkiye’de İslamcılığın tarihine bakılacak olursa farklı İslamcılık cereyanlarının olduğu, İslamcılığın üzerinde ittifak edilen tek bir yorum ve çizgisinin olmadığı görülecektir.¹⁰⁸⁵ Tüm bu farklılıklara rağmen kuşatıcı bir tanım yapmak gerekirse; siyasal oluşumun merkezine İslam’ı koyan her türlü Müslüman oluşum İslam yorumuna bakılmaksızın İslamcıdır, denilebilir.¹⁰⁸⁶ Daha geniş olarak İslamcılık, “19. ve 20. yüzyılda, İslâm’ı bir bütün olarak (inanç, ibadet, ahlâk, felsefe, siyaset, eğitim) yeniden hayata hâkim kılmak ve akılcı bir metodla Müslümanları, İslâm dünyasını Batı sömürsünden, zâlim ve müstebit yöneticilerden, esaretten, taklitten, hurafelerden kurtarmak, medenîleştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak uğruna yapılan aktivist ve eklektik yönleri baskın siyasî, fikrî ve ilmî çalışmaların, arayışların, teklif ve çözümlerin bütününe ihtiva eden bir harekettir.¹⁰⁸⁷ Bu bağlamda İslamcı da, İslami sayılan metinlere dayalı bir dili veya değişik şekilleriyle İslam örneğinden esinlenmiş bir dili kullanarak tasvir edilmiş bir ütopya doğrultusunda hareket eden kişidir.¹⁰⁸⁸

Osmanlıda İslamcılık, Osmanlıcılığın yedeğinde ve onunla eş zamanlı olarak gelişmiştir. Bugünkü anlamından ve algılanış biçiminden farklı olarak gündelik hayatı kuşatan bir ideolojiden çok ülkenin birliğini korumayı amaçlayan siyasi bir söylem olarak düşünülmüş ve bu amaçla kullanılmıştır. Türköne’nin de belirttiği gibi, Batılı milliyetçi hareketler, özellikle 19. yüzyılın *pan* hareketleri İslam Birliği (İttihad-ı İslam) düşüncesi teklifi için değişmez bir örnek oluşturmuştur. İslam Birliği düşüncesinin oluşumunda, bu yönüyle Batılı milliyetçi ideolojilerin akültüratif

¹⁰⁸⁵ Duman ve Yorgancılar, *a.g.e.*, s. 118

¹⁰⁸⁶ Duman ve Yorgancılar, *a.g.e.*, s. 118

¹⁰⁸⁷ İsmail Kara, *Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi 1*, Dergah Yayınları, İstanbul 2012a, s. IX.

¹⁰⁸⁸ Duman ve Yorgancılar, *a.g.e.*, s. 119

unsurlar olarak işlev gördüğünü söylemek mümkündür.¹⁰⁸⁹

Keddie, Panislamizmi *proto-nationalism* (ön milliyetçilik) olarak nitelemektedir. Böylelikle Panislamizm, geleneksel İslamla modern milliyetçilik arasında bir geçiş olarak ifade edilmektedir.¹⁰⁹⁰ Batı formundaki milliyetçiliklere alternatif olarak geliştirilen ikinci akım olan İslamcılığın *Pan-İslam* adıyla anılması, Batı'da siyasi sınırları aşan Pan-Slavizm ve Pan-Cermenizm'den, yani yayılcı milliyetçiliklerden esinlenmesi, bir milliyetçilik formunda oluşturulduğunu göstermektedir.¹⁰⁹¹ Panislamizmin Avrupa'da revaçta olan pan milliyetçi hareketlerden esinlendiği söylene bile Pancermenizm ve Panslavizm ile önemli farkları olduğunu belirtmek gerekiyor. Pancermenizm ve Panslavizm dağınık bir şekilde ve başka milletlerin kontrolü altında yaşayan Cermen ve Slav toplulukları tek çatı etrafında toplamayı amaçlayan irredentist hareketler olmasına rağmen Panislamizm tamamına yakını Osmanlı devleti sınırları içinde yaşayan Müslüman nüfusu bir arada tutma çabasını ifade etmektedir. Esasında Panislamizm veya İslamcılığının Türk milliyetçiliği ile örtüşmesi de daha çok buradan kaynaklanmaktadır. İslamcılığın korumaya veya kurmaya çalıştığı birlik Türkiye olarak bilinen, kurucu ve hâkim unsuru Türk olan bir ülkeyi korumayı hedef alıyordu ve bu yönüyle şüphesiz Türk milliyetçiliğine hizmet ediyordu.

Osmanlı imparatorluğu içinde yaşayan farklı inanç topluluklarını ve etnik grupları Osmanlılık adı altında Türkleştirmeyi hedefleyen ancak bunda başarılı olamayan Osmanlılık politikası sonrasında, aynı amaçlarla ve devamı olarak İslamcılığın gündeme gelmesi yeni ve farklı bir politikanın ortaya çıkmasından çok Osmanlılığın dönüşmesi biçiminde gerçekleşmiştir. Osmanlı'nın son döneminin ve Cumhuriyetin ilk döneminin en önemli Türkçülerinden birisi olan Akçura'nın da tespit ettiği gibi, *Osmanlı Milleti* siyasetinin başarısızlığı üzerine İslamcılık politikası ortaya çıkmıştır. Avrupalılar tarafından *Panislamizm* olarak adlandırılan bu düşünce son zamanlarda Genç Osmanlılıktan, yani Osmanlı milleti oluşturma siyasetini güden yapıdan doğmuştur. Önceleri en çok *vatan* ve *Osmanlılık* nidalarıyla başlayan Genç Osmanlı şair ve politikacılarının birçoğunun vardıkları/buluştukları nokta (nokta-i

¹⁰⁸⁹ Türköne, *a.g.e.*, s. 207

¹⁰⁹⁰ Nikki R. Keddie, "Pan-Islam as Proto-Nationalism", *Journal of Modern History*, March 1969, No: 1, s. 18

¹⁰⁹¹ Türköne, "Giriş: Milletler...", s. 33

tevafukları) *İslamiyet* olmuştur.¹⁰⁹² Dine ve din-Arap kültürü ilişkisine mesafeli ve soğuk tavrıyla bilinen ve Türkçülüğün sembol isimlerinden biri olarak kabul edilen Atsız da Osmanlı İslamcılığının bir çeşit Türkçülük sayılması gerektiğini söylemektedir. Atsız, Mehmet Akif'in İslamcı olmasını onun kusuru olarak öne sürenlere hitaben: "*İslamcı olmasını kusur diye öne sürüyorlar. İslamcılık dünün en kuvvetli seciyesi ve en yüksek ülküsü idi. Bugünkü Türkçülük ne ise dünkü İslamcılık da o idi. Esasen İslamcılık Osmanlı Türklerinin milli mefkûresiydi. On dördüncü asırdan beri Türklerden başka hiçbir millet, ne Araplar, ne Acemler, ne de Hintliler İslamcılık mefkûresi görmüş değillerdi,*" diyerek, o günün İslamcılığının bugünkü Türkçülükle aynı olduğunu iddia etmektedir.¹⁰⁹³

Akçura'ya göre, Osmanlı aydını ve bürokrati Osmanlıcılığın başarılı olamayacağını, çoğu yurt dışında iken daha geniş bir kavrayışla dinin ve soyun Doğu için gittikçe artan siyasi önemini ve bu yönüyle Osmanlı milleti oluşturma arzusunun beyhudeliğini anlamayı başarmıştır. Osmanlıcılığa göre daha geniş, diğer bir tabirle daha kapsayıcı bir ideoloji olan İslamcılık, başlarda tamamen teorik olup yalnızca kitap, dergi ve gazete sayfalarında görülürken devam eden süreçte uygulanmak da istenmiştir.¹⁰⁹⁴ Midhat Paşa'nın öldürülmesinden sonra, Osmanlı milleti yaratma düşüncesi tamamen bırakılmış, II. Abdülhamit İslamcılık siyasetini uygulamaya çalışmıştır. Abdülhamit, Genç Osmanlıların amansız düşmanı olmasına rağmen bir dereceye kadar onların politikalarının takipçisidir.¹⁰⁹⁵ Akçura'nın bu tespiti ilginçtir. Aslında Genç Osmanlıların ve devamında İttihat ve Terakki'nin, Osmanlı devletinin ayakta kalması için savundukları düşünceler çok önemli bir farka sahip değildir. Fark yönetme anlayışından kaynaklanmaktadır. Tahta çıkabilmek için anayasalı parlamenter sistemi kabul eden Abdülhamit, tahta çıktıktan sonra iktidarı kimseyle, özellikle de parlamentoyla paylaşmak istememiştir. Müslüman olsun olmasın, Meşrutiyetin sağladığı özgürlük ve yönetime katılma imkânlarını kaybetmek istemeyen halkın ve özellikle aydınların seslerini baskıyla kısma yolunu tercih etmiştir. Güç temerküzü dediğimiz bu durum Türk siyasi tarihinde sürekli tekrar eden bir gelenek halini alacaktır. İktidar imkânlarının tümünü kendi elinde toplama, bunun için de muhalefet ve basın üzerinde baskı kurma yöntemi Atatürk ve

¹⁰⁹² Akçura, *a.g.e.*, s.18

¹⁰⁹³ Atsız, *Tarih, Kültür ve ...*, s. 149

¹⁰⁹⁴ Akçura, *a.g.e.*, s.19

¹⁰⁹⁵ Akçura, *a.g.e.*, s.19

İnönü'nün partili cumhurbaşkanlığı dönemlerinde, Menderes'in ikinci, özellikle de üçüncü iktidar döneminde ve nihayet Erdoğan iktidarlarının özellikle 2015 sonrası döneminde tekrar edecektir.

Akçura, bazı dezavantajına karşı, İslamcılık siyaseti ile Osmanlı devleti yönetimindeki bütün Müslümanların ve onların bir kısmını oluşturan Türklerin çok sağlam bir bağ ile sınıksız birleşeceklerini ileri sürmektedir. Böylece farklı kökenlerden ve dinlerden oluşan Osmanlı milletine oranla çok daha sağlam ve bu sağlamlığı yönüyle ülke, toprak, nüfus ve zenginlik açısından daha güçlü bir İslam topluluğu meydana geleceğine inanmaktadır.¹⁰⁹⁶ Akçura'ya göre yinde de İslam'ın çıkarları, Osmanlı devletinin ve Türklüğün çıkarlarıyla tamamen örtüşmemektedir. Çünkü İslam'ın güç kazanması Osmanlı tebaasının bir kısmının (Müslüman olmayanların) sonunda kaybını ve bu yönüyle Osmanlı devletinin mevcut toplumunun gücünden bir parçasının yok olmasını gerektireceği gibi, Türklüğün de Müslüman olanlar ve olmayanlar diye bölünmesine ve güç kaybetmesine neden olacaktır.¹⁰⁹⁷ Akçura'nın, İslamcılık siyasetinin Müslüman olmayan unsurların ayrılmasına yol açacağı düşüncesi, bu düşünceleri dile getirdiği zamanın gerçekleriyle uyuşmamaktadır. 19. yüzyılın başından itibaren Avrupalı büyük devletlerin, özellikle de Rusya'nın açık ve gizli destek ve çabalarıyla Hıristiyan unsurların çoğu fiilen, geri kalan kısmı da fikren Osmanlıdan kopmuş durumdadır. Balkan Savaşları ile birlikte Hıristiyan unsurların neredeyse tamamı Osmanlıdan kopacaktır. İmparatorluk içindeki Müslüman unsurları bir arada, Osmanlı yönetimi altında tutma çabaları olarak adlandırabileceğimiz İslamcılık politikası, Osmanlıcılığın rakibi ve alternatifi bir ideoloji olarak değil, onun devamı, adeta yedeği bir ideoloji olarak gündeme gelmiş ve ön plana çıkmıştır. Bu yönüyle de, daha az kapsayıcı olsa da amacı bir Türk devleti olan Osmanlı devletini ayakta tutmak, bunu gerçekleştirebilmek için de dini aidiyet duygusunun tutkal olarak kullanıldığı mümkün olduğu kadar homojen bir millet inşa edebilmektir. Osmanlı milletindeki homojen millet hedefi değişmemiş ancak homojenleştirme için ön plana çıkarılan aidiyet duygusu değişmiştir. Vatandaşlığın yerini dindaşlık almıştır.

¹⁰⁹⁶ Akçura, *a.g.e.*, s.33

¹⁰⁹⁷ Akçura, *a.g.e.*, s.25-26

Türköne, milliyetçiliğin Batı'dan alındığını ve İslam'a uyarlanmaya çalışıldığını ileri sürmektedir. Ona göre, İslam milliyetçiliğinde mevcut olan milliyetçilik akültüratif bir ideolojidir. Osmanlı aydınları milliyetçiliği Batı'dan öğrenmişler ve İslam'a Batı'dan aktardıkları kalıplar içinde bakarak İslam'dan milliyetçi bir ideoloji çıkarmaya çalışmışlardır. Osmanlı aydınlarının oluşturmaya çalıştıkları milliyetçi ideolojiler (Osmanlıcılık ve İslamcılık) *sui generis* özellikler taşımaktadır. Osmanlı aydınlarının sömürge idaresi altında olmak gibi problemleri yoktur. Tersine büyük nüfusa sahip Hristiyan toplulukları yönetmektedirler. Bu tarih kesiti bütün İslam dünyası içinde Türklerin önceliğini ve benzersizliğini de bir nebze açıklamaktadır. Osmanlı aydınları diğer Müslümanlardan farklı olarak İslam'a, sömürge idaresinden kurtulmak ve bağımsızlığını kazanmak için müracaat edilen *cihad* idealiyle ifade edilen *ilave* misyonlar yüklememişlerdir.¹⁰⁹⁸

Belirtmek gerekir ki Osmanlı İslamcılığı ile 1970'lerden sonra İslam coğrafyasına yayılan bireylerin ve toplumların hayatını kuşatan ve hayata ilişkin her şeyi belirleme amacındaki İslamcılık aynı değildir. Osmanlı İslamcılığı, halifeye ve saltanata bağlılık duyguları etrafında Osmanlı/İslam birliğini korumaya yönelik siyasi bir tavidir ve bu yönüyle milliyetçidir. Bu İslamcı geleneğin temsilcisi olan Milli Görüş hareketi sözkonusu milliyetçi-muhafazakâr nebulanın içinden çıkmış ve 70'lerin siyasal ortamında esas itibarıyla o nebulanın bir parçası olmayı sürdürmüştür. Ancak 70'lerin sonunda müstakil bir İslamcı çizgi, Milli Görüş'ün dışında ama kıyılarında Milli Görüş'ü de etkileyerek billurlaşmaya başlamıştır. Bora'ya göre bu çizgi, İslamın, standart milliyetçi-muhafazakâr siyasetin fevkaledde hürmete değer bir rüknü mevkiine yerleşmesiyle tatmin bulmayarak, onu ayrı bir dünya görüşü olarak inşa etmeye yönelmiştir.¹⁰⁹⁹ Bu dünya görüşünün havasıyla yetişen ve 2002'de tek başına iktidar imkânı bulan Adalet ve Kalkınma Partisi liderliği ve kadroları iktidarlarının ilk on yılında daha çok gündelik hayatı İslami değerler/kurallar çerçevesinde kuşatan bir ideolojik yaklaşım ortaya koymalarına rağmen 2012'nin sonundan itibaren ve özellikle de Bahçeli'nin MHP'si ile yaptığı 2017 Anayasa değişikliği ve sonrasındaki seçim ittifakları ile yeniden devletçi bir ideoloji halini almaya başlamıştır. Çakır, Hanioglu'ndan ilhamla, yaklaşık 140 yıl sonra İslamcılığın yeniden bir *devlet projesi* haline geldiğini, getirildiğini; yani tıpkı

¹⁰⁹⁸ Türköne, "İttihad-ı İslam...", s. 224-225

¹⁰⁹⁹ Bora, *Türk Sağının Üç...*, s. 131

II. Abdülhamit gibi Recep Tayyip Erdoğan'ın da Türkiye İslamcılığının ufuk ve sınırlarını *devletin çıkarlarına* göre belirlediğini; bunun sonucunda İslamcı ideolojinin çoğulcu bir ortamda ve açık tartışmayla oluşmasının önlendiğini ileri sürmektedir.¹¹⁰⁰

İslamcılık ilk ortaya çıktığı zaman (ve bugün de) Türk milliyetçiliğinin öncülü kabul edilse bile İslamcılığı, Türkçülükten/Türk milliyetçiliğinden ayırabilmeyi mümkün kılan bazı özelliklere sahiptir. İslamcılığın ayırdedici özelliklerinden birisi Türklerin İslam öncesi geçmişlerini yok saymasıdır. Genel İslamcı görüşe göre Türklerin tarihi İslam'la *müşerref* olmalarıyla başlamıştır. Bu yüzden İslamcıların genel olarak Moğollara ve onların Türklerle olan bağlantılarına olumsuz bir yaklaşımı vardı. Örneğin, Ebüzziya Tevfik Moğolları kana susamış insanlar diye adlandırırken, Süleyman Nazif, Türklerin Moğollarla yakınlığı olmadığını savunmuştur.¹¹⁰¹ Türklerin Müslüman olmadan önce de var olduklarını ve özellikle Moğolların Türk veya Türklere yakın akraba bir kavim olduklarını kabul etme derecesi Türk milliyetçiliğinin İslami dozu açısından adeta turnusol kâğıdı görevi görmektedir. İslami dozun artması, Türklerin İslam öncesi varlığının kabulü düşüncesini zayıflatırken, azalması İslam öncesi döneme daha güçlü şekilde sahip çıkıldığını göstermektedir.

İslamcılık da Osmanlılık gibi Osmanlı devletinin ülke ve nüfus bütünlüğünü korumaya odaklı bir kurtarma ideolojisidir. Osmanlı milleti yaratma hedefinin bağlılık duygusunu oluşturan eşit vatandaşlık yerine İslam kardeşliği duygusu getirilmiştir. Halifelik kurumu bu birliğin sağlanması için etkili bir siyasi araç olarak kullanılmaya çalışılmıştır. Osmanlının Müslüman unsurlarının birliği, Türkçe'nin yardımıyla ve Türk/Türkleşmiş unsurun çıkarları doğrultusunda, bürokratik elit, aydın bir grubun yukardan aşağıya propogandası sayesinde gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bağlılık odağı din kardeşliği olarak belirlenmesine rağmen İslamcılık modernist bir milliyetçi ideolojidir. Hıristiyan unsurların imparatorluktan travma yaratarak kopmaları sonrası, Türk olmayan/Türkleşmemiş Müslüman unsurları imparatorluk bünyesinde tutarak, kalmaya ikna ederek Türkleştirmeyi amaçlamıştır. Kronolojik olarak Türk milliyetçiliğinin ikinci halidir.

¹¹⁰⁰ Ruşen Çakır, "Bir Devlet Politikası Olarak Türkiye'de İslamcılık", <http://rusencakir.com/Bir-devlet-projesi-olarak-Turkiyede-Islamcilik/1820>, Erişim Tarihi: 02.07.2018.

¹¹⁰¹ Uzer, *a.g.e.*, s. 19

4.1.3. Türkçülük

Türkçülük düşüncesi, Osmanlılık ve İslamcılık düşüncelerinin akamete uğraması üzerine ve onları takiben gündeme gelmiş, güç ve yaygınlık kazanmıştır. Bu yüzden öncülleri ile arasındaki ilişki bir rekabet ilişkisinden çok ikame ilişkisidir. Türkçülük, önce Müslüman olmayan azınlıkları da Osmanlı bünyesine alarak ve eriterek oluşturulmaya çalışılan Osmanlı milleti projesinin, ardından da hiç olmazsa Müslüman unsurları bir arada tutmayı hedefleyen İslamcılık projesinin başarısızlığa uğraması üzerine gündeme gelmiş ve daha yüksek bir sesle dile getirilmeye başlanmıştır. Türkçülük, Osmanlılığın ve İslamcılığın alternatifi ve rakibi olarak değil her iki ideolojiyi de içerecek şekilde onların başarısızlıklarını kısmen de olsa giderebilmek amacıyla savunulmaya başlanmıştır. Gökalp'in de tespit ettiği gibi, Türklük akımı Osmanlılığın karşıtı değil, gerçekte onun güçlendiricisidir. Türklük kozmopolitliğe karşı İslamiyet ve Osmanlılığın gerçek dayanağıdır.¹¹⁰² Benzer şekilde Köprülü de, daha 1913 yılında Türkçülüğün Osmanlılığa ve İslamcılığa rakip değil onların başarısı için var olduğunu/olması gerektiğini ileri sürmektedir. Ona göre, Osmanlı devleti her şeyden önce bir Türk ve İslam saltanatıdır. Merkez gücü en başta Türklük ve ona oldukça bağlı bir biçimde Müslümanlık oluşturmaktadır. Hâlbuki manevi bir birlik oluşturmayan, rabitasız bir Türklük ile ayrı ayrı millet yaşamından yoksun ve çözülmeye mahkûm, aciz bir İslam İmparatorluğun ihtiyaç duyduğu merkez gücü oluşturamaz. Böyle kendisini korumadan yoksun bir gücün milli bilince ulaşmış ve manevi birer birlik oluşturmuş unsurları etrafında tutması mümkün değildir.

Köprülü, dört beş yıllık Meşrutiyet döneminin bu gerçekleri oldukça anlaşılır şekilde gösterdiğini iddia etmektedir. Dolayısıyla Türkçülüğe karşı çıkanların bile tam bir aşkla ve hararetle savundukları Osmanlılığı bölünme ve dağılmadan kurtarmak ancak Türklerin de milli bir mefkûreye sahip olmalarıyla mümkündür. Türkler ne zaman milli bir vicdana sahip olurlarsa İslamiyet ve Osmanlılık, ancak o zaman, muhtaç olduğu merkez güce kavuşacak ve mevcut siyasi heyetimiz unsurların milli gelişmelerine paralel tam bir ahenk içinde ilerleyecektir. Köprülüye göre,

¹¹⁰² Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak...*, s. 17, "Türklük cereyanı Osmanlılığın muarızı olmak şöyle dursun, hakikatte en kuvvet müeyyididir. Yalnız her iki cereyanın olduğu gibi mesleğin de bir kısım gençlerden mürekkep müfritleri vardır ki yalnız tefsirlere sebep oluyorlar. Türklük kozmopolitliğe karşı İslamiyet ve Osmanlılığın hakiki istinatgâhıdır."

Türklük icat edilmiş bir kavram değildir. Yer kürenin neresinde ortak dile, ortak tarihe, ortak temayüllere ve duygulara sahip bir kitle varsa orada bir millet var demektir. Dolayısıyla bazı karşıtların, “*ortaya hiç yoktan bir Türklük meselesi çıkardınız*” demeleri, tarihin gerçeklerini kavrayamamalarından kaynaklanmaktadır. Köprülü’ye göre Türkçüler, ne gerici, ne hayalperest, ne de ayrılıkçıdır; Osmanlılığın, İslamlığın varlığını koruması ancak Türklüğün uyanması ve gelişmesi ile mümkündür.¹¹⁰³

Osmanlı’da Türkçülük hem Osmanlı devletini ayakta tutma ideolojileri olan Osmanlıcılığa ve İslamcılığa göre hem de Müslüman olmayan unsurların, özellikle de Balkan milletlerinin milliyetçiliklerine göre yenidir. Bunun en önemli sebebi, Osmanlıcılığın ve İslamcılığın esas olarak Türk milliyetinin çıkarlarına hizmet etmesi yani bir anlamda Türk milliyetçiliğinin yerini doldurmasıdır. İmparatorluğun hâkim ve kurucu unsuru olan Türkler imparatorluk bünyesindeki Müslüman olmayan unsurları ve devamında etnik anlamda Türk olmayan Müslüman unsurları devlet çatısı altında tutmak ve nihayetinde daha geniş bir Türk milleti oluşturmak adına doğrudan Türk milliyetçiliği yapmak yerine Osmanlıcılık ve İslamcılık yapmayı tercih etmişlerdir. Ne zamanki Osmanlıcılık ve arkasından İslamcılık yoluyla birliği muhafaza etme imkânı ortadan kalkmıştır, Türkler daha açık şekilde Türk milliyetçiliği yapmaya başlamıştır. Şahsuvaroğlu’nun da belirttiği gibi, eğer İslamcılık, Afgani ve Abduh gibi dışarıdan aydınların da desteğine rağmen köklü bir reform projesi hazırlayabilseydi ve birliği muhafaza etmede başarılı olsaydı ne Türkçülüğe ne de Turancılığa ihtiyaç kalmayacaktı.¹¹⁰⁴ Ahmed Hilmi, Türklerin durumunu, yani milliyetçilik yapmamasını, herkesi yerleştirdiği halde evinde oturacak bir oda bulamayan ve sokakta kalan ev sahibinin durumuna benzetmektedir.¹¹⁰⁵

Osmanlı Türkiyesi’nde Türkçülük adıyla ortaya çıkan Türk milliyetçiliği, imparatorluğun Batı karşısında geri kalmasının önüne geçebilmek ve dağılmasını engelleyebilmek amacıyla gündeme gelen ve uygulanma imkânı bulan Osmanlıcılık ve İslamcılık ideolojilerinin ihtiyaç duyulan birlik ve dayanışma ruhunu

¹¹⁰³ Köprülüzade, *a.g.e.*, s. 186-191

¹¹⁰⁴ Şahsuvaroğlu, *a.g.e.*, s. 22

¹¹⁰⁵ Ahmed Hilmi, *Huzur-u Aklü Fende Maddiyûn Meslek-i Dalaleti*, (Çev. Sadık Albayrak), Tercüman 1001 Temel Eser, No. 77, 1974, s. 55

sağlayamaması üzerine önce dil, edebiyat, bilim, sanat gibi alanlarda gündeme gelmiş, *Balkan Faciası*'ndan sonra ise siyasi bir hal almıştır. Türkçülüğü, resmi Osmanlılık ve İslamcılık politikalarının yanında ve onlarla birlikte siyasi bir program olarak ilk uygulayan yapı İttihat ve Terakki Cemiyeti'dir. Birinci Dünya Savaşı'nın yenilgiyle sonuçlanması ve Osmanlı devletinin başkenti dâhil topraklarının işgal edilmesi Türkçüleri/Türk milliyetçilerini Anadolu'da milli bir mücadele yapmaya sevk etmiş. Milli Mücadele'yi yürüten ve başarıya ulaştıran kadro, bu mücadeleye yokluk ve imkânsızlık içinde maddi-manevi destek veren halk gibi Osmanlı'dan tevarüs etmiştir. Türk milliyetçiliği düşüncesi doğrultusunda yeni bir ulus-devlet olarak inşa edilen Türkiye Cumhuriyeti, Türkçülük/Türk milliyetçiliği düşüncesinin ideologlarını da miras olarak devralmıştır. Osmanlı'nın dağılma sürecinde kitlesellenen ve temsilcileriyle birlikte Cumhuriyet dönemine taşınan Türkçülük/Türk milliyetçiliği düşüncesini önemli temsilcileri/ideologları nezdinde üçlü bir sınıflandırmaya tabi tutmak mümkündür.

4.1.3.1. Akçura ve Siyasal Türkçülük

Türkçülüğü siyasi bir ideoloji olarak ilk gündeme getiren ve onu Osmanlılık ve İslamcılık ideolojilerine alternatif bir kurtarma ideolojisi olarak savunan kişi aslen Kazan Tatarlarından olan Yusuf Akçura'dır. Akçura, eğitim için geldiği Türkiye'yi muhalif söylemleri yüzünden terk etmek ve eğitimine yurt dışında, Fransa'da devam etmek zorunda kalmıştır. Fransa'da siyaset bilimi alanında doktora yapan Akçura, çalışmasının konusunu da milliyetçilik olarak belirlemiştir. Dolayısıyla Batı siyasi sistemi ve milliyetçilik konusunda en donanımlı Türk aydınlarından birisidir. Fransa'da doktora eğitimi aldığı ve Fransız milliyetçiliğini iyi bildiği halde önerdiği milliyetçilik daha çok soya dayalı bir milliyetçiliktir. Akçura, doğduğu toprakları terk etmek durumunda kalmış bütün Türkçüler gibi Türklerin Birliği/Turan düşüncesinin de savunucularındandır. Önen, 1893 yılında Ahmed Cevdet Bey'in *İkdam*'ı *Türk Gazetesidir* alt başlığı ile yayınlamaya başlamasını, 1896'da Bursalı Tahir Bey'in *Türklerin Ulûm ve Fünûna Hizmetleri* adlı eserini ve Mehmed Emin Bey'in, *Ben bir Türküm, dinim cinsim uludur* mısralarıyla başlayan şiirini adeta siyasi anlamda Türkçülüğün doğum sancıları olarak değerlendirmektedir.¹¹⁰⁶ Siyasal anlamda Türk milliyetçiliği öncesinde bazı belirtileri

¹¹⁰⁶ Önen, *İki Turan...*, s. 99

olmasına rağmen Yusuf Akçura'nın 1904 yılında yazdığı Üç Tarz-ı Siyaset adlı makale dizisi ile başlamıştır. Hanioglu, Ali Kemal ve Ahmed Ferid (Tek) beylerin Akçura'nın tezine karşı verdikleri cevapların tartışmayı daha da ateşlendirdiğini ve siyasal Türkçülüğü imparatorluğun temel entelektüel tartışmalarından biri haline getirdiğini ileri sürmektedir.¹¹⁰⁷

Etnik/milli kimlik üzerine devlet inşası, yani ulus-devlet düşüncesi göreceli olarak yenidir. Akçura, daha 19. yüzyılın başında Osmanlıya ulus-devlet fikrini önermiştir. Ona göre, soya dayalı siyasi bir Türk milliyeti meydana getirme düşüncesi çok yenidir. Türk kimliğine dayalı bir milliyetçilik düşüncesi ne Osmanlı devletinde ne de diğer Türk devletlerinde var olmamıştır. Aynı biçimde, Tanzimat ve Genç Osmanlılar hareketlerinde de, Türkleri birleştirmek düşüncesinin varlığına dair bir ize rastlamadığını belirtmektedir. Son zamanlarda İstanbul'da Türk milliyetçiliği yapmak isteyen bir oluşum, siyasi olmaktan daha çok bilimsel bir oluşum ortaya çıkmıştır. Bu oluşumun meydana gelmesinde, Osmanlı-Alman ilişkisinin artması sayesinde Almanca öğrenen Türk gençlerinin, Almanların dil ve tarih bilimi ile ilgili araştırmaları hakkında bilgi sahibi olmalarının önemli etkisi olmuştur. Akçura'ya göre, Şemseddin Sami, Necip Asım, Veled Çelebi, Hasan Tahsin ve Mehmet Emin bu oluşumun üyeleri arasında olup, *İkdam* gazetesi bir noktaya kadar düşüncelerini dile getirdikleri yerdir. Akçura, hükümetin Türkçülüğe olumlu bakmamasından dolayı yavaş hareket ettiğini düşünmektedir.¹¹⁰⁸

Türkçülük, Osmanlıcılığa ve İslamcılığa göre yeni bir düşüncedir. Akçura, bu yeniliğin Türklükle ilgili bütün kavramlarda olduğunu iddia atmaktadır. Ona göre, Tanzimat döneminde bile Türk, Türklük, Türk milleti gibi terimlere rastlanılmamaktadır. Türkçülük ilk önce dil ve edebiyat alanında ortaya çıkmıştır. Akçura, Batılı fikirleri Avrupa'ya giden diğer arkadaşlarından çok daha iyi anlamış olan Şinasi'nin dil ve edebiyat alanında Türkçülüğün öncüleri arasında yer aldığını belirtmektedir.¹¹⁰⁹ Dil ve edebiyat alanında ortaya çıkan Türkçülük düşüncesi, tarih, antropoloji ve filoloji ile ilgili çalışmalarla bilimsel Türkçülük aşamasına geçmiş, nihayet Osmanlı birliğini koruyacak ve üstüne Osmanlı sınırlarına tabi olmayan Türk

¹¹⁰⁷ M. Şükrü Hanioglu, "Türkçülük", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1988-2013, s. 553

¹¹⁰⁸ Akçura, *a.g.e.*, s. 21-22

¹¹⁰⁹ Akçura(oğlu), *Türkçülük...*, s. 23

bölgelerini dâhil edecek bir siyasal ideoloji halini almıştır. Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset'i yazdığı zamanlarda, Rusya'nın Türklerin çoğunlukla yaşadığı bölgelerinde Türk birliği düşüncesinin bilirgin olmayan bir şekilde var olduğunu iddia etmektedir. Ona göre yeni doğmuş olan *İdil Edebiyatı* Müslüman olmaktan çok Türk'tür. Aynı şekilde, Kafkasya Türklerinde Türk birliği düşüncesinin var olması gerektiğini, Azerbaycan Kafkas düşüncelerinden etkilendiği için Azerbaycan'da da bu düşüncenin var olduğunu ancak Güney İran Türklerinin ne seviyede Türk Birliği taraftarı olduğunu bilmediğini söylemekte, her halükarda soya dayalı bir milliyet düşüncesinin çok yeni ve çok az yaygın olduğunu teslim etmektedir.¹¹¹⁰ Akçura'ya göre Türkleri birleştirme politikasının uygulamasında içerden kaynaklanan zorluklar İslam birliği politikasına göre daha fazladır. Her ne kadar Batı'nın etkisiyle Türkler arasına milliyetçilik düşüncesi girmeğe başlamış ise de bu olay henüz çok yenidir. Türklük düşüncesi, Türk edebiyatı, Türkleri birleştirmek hayali henüz yeni doğmuş bir çocuktur.¹¹¹¹

Akçura, Osmanlı ülkesindeki Türklerin hem dini, hem soy bağı çok sağlam olduğu için bunun sadece dini bağdan daha sağlam olduğunu ve aslında Türk olmadığı halde bir seviyeye kadar Türkleşmiş diğer Müslüman unsurların daha çok Türkleşeceğini, henüz hiç Türkleşmemiş fakat milli bilinçleri olmayan unsurların da Türkleşebileceğini sağlayacağı için Türkçülük düşüncesinin, Türk Birliği siyasetinin avantajları/güçlü yönleri olarak saymıştır. Akçura'ya göre asıl büyük avantajı, dilleri, kökenleri, gelenekleri ve hatta büyük çoğunluğunun dinleri bile aynı olan ve Asya kıtasının büyük bir bölümüyle Avrupa'nın doğusuna yayılmış bulunan Türklerin birleşmesine ve böylece diğer büyük milliyetler arasında, varlığını koruyabilecek büyük bir siyasi millet oluşmasını sağlayacak ve bunda, Türk topluluklarının en sağlam, en ileri ve en medenisi olduğu için Osmanlı devleti en önemli rolü oynayacaktır.¹¹¹²

Akçura, Türkçülüğün dezavantajından/zayıf yönlerinden de bahsetmiştir. Ona göre Türklüğün çıkarları ne Osmanlı Devleti'nin ne de İslam'ın çıkarlarıyla büsbütün örtüşmemektedir. Çünkü Müslümanlar sadece Türklerden oluşmamaktadır ve bu düşünce Müslümanları Türk ve Türk olmayan diye bölerek zayıflatacak ve bunun

¹¹¹⁰ Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset...*, s.22-23

¹¹¹¹ Akçura, *a.g.e.*, s.38

¹¹¹² Akçura, *a.g.e.*, s.37

sonucu olarak Osmanlı tebaasının Müslümanları arasına da ayrılık sokup Osmanlı devletinin güç kaybetmesine yol açabilecektir.¹¹¹³ Buna rağmen unutulmaması gereken birleşme ihtimali olan Türklerin büyük çoğunluğunun Müslüman olduğudur. Bu bakımdan İslam dini büyük Türk milletinin oluşumunda önemli bir unsur olabilecektir. Üstelik bazıları hala dinin milletin oluşumunda önemli bir etken olduğunu düşünmektedir. Akçura, yine de zamanın genel eğiliminin soy bağına önem verdiğini belirtir. Ona göre, din gittikçe siyasi önemini, gücünün kaybetmekte, toplumsal olmaktan çok bireyselleşmekte, vicdan hürriyeti din birliğinin yerini almaktadır. Yaratan ile yaratılan arasındaki bağ vicdani bir bağ halini almaya başlamıştır. Bundan dolayı din ancak milletlerle birleşerek, milletlere yardım ve hatta hizmet ederek siyasi ve sosyal önemini koruyabilecektir.¹¹¹⁴ Akçura'nın daha 1904 yılında ileri sürdüğü bu görüşler onun Cumhuriyet'in Osmanlı-İslam geçmişini ötekileştiren modernist/laik politikalarına uyum sağlamasını kolaylaştırmıştır. Bu uyum sayesinde İttihatçı geçmişi olan pek çok aydın tasfiye edilirken 1934 yılında ölümüne kadar milletvekilliği yapabilmıştır. Akçura Cumhuriyet'in sadece katı laikçilik politikalarına uyum sağlamakla kalmamış, Türk Birliği/Turan düşüncesinin en önemli ideologlarından birisi olduğu halde bu düşüncelerini de önemli ölçüde törpülemeyi tercih etmiştir. Aslında Akçura'nın tercihi özellikle İttihatçı geçmişi bulunan ve Cumhuriyetin Batılılaşma politikalarını tam olarak benimsemeyen herkese sunulmuştur. Kabul etmeyenlerin kaderi dışlanmayı ve tasfiye edilmeyi göze almak olmuştur. Akçura'nın temsil ettiği Siyasi Türkçülük, özellikle kendisi gibi Rusya kökenli milliyetçilerin tamamına yakınına kapsamaktadır. Siyasi Türkçülük, bir tarafta var olan devleti mevcut sınırları ve nüfusuyla korumayı amaçlarken diğer taraftan Türklerin doğal sınırlarına genişletmeyi hedeflemektedir. Osmanlı Türk birliğini korumayı hedeflediği için koruyucu bir milliyetçi ideoloji iken Osmanlı dışındaki Türkleri de kapsayan bir devlet hedeflediği için, yani mevcut devleti büyütmeyi, genişletmeyi hedeflediği için bu yönüyle kurucu bir milliyetçiliktir. Türk kültürünü ve dilini ön plana çıkardıkları için milletleşme sürecini yerliliğinin seferberliği biçiminde gerçekleştirmeyi hedeflemiştir. Soy bağı hatta ırk vurgusuna rağmen benzeme/asimilasyon yoluyla Türkleştirmeyi, Türkçülük politikasının aracı olarak görmüşlerdir.

¹¹¹³ Akçura, *a.g.e.*, s.26

¹¹¹⁴ Akçura, *a.g.e.*, s.39

4.1.3.2. Gökalp ve Kültürel Türkçülük

Osmanlı/Türk devletini mevcut haliyle koruyabilmek ve mümkün olursa dışarıda kalan Türkleri ve Müslümanları da bu birliğe dâhil ederek daha güçlü ve büyük olmasını sağlayabilmek amacıyla savunulan ve uygulanma imkânı bulan Osmanlıcılığın, İslamcılığın, Türkçülüğün (ve Turancılığın) ve nihayetinde Anadoluçuluğun, birbirine rakip ideolojiler değil aksine aynı ama daha küçük hedefleri gerçekleştirebilmek için birbirinin yerine geçebilen ideolojiler olduğunu kişisel serüveni nezdinde en iyi takip edebileceğimiz aydınlardan birisi Ziya Gökalp'tir. Gökalp, Türk milletinin ve onun devletinin mukadderatıyla yakından ilgilenen bir aydın/düşünür olarak bu farklı Türk milliyetçiliği versiyonlarının hepsini kısa hayatının bir döneminde savunmuştur. Tüm bu süreçte Gökalp'in merkeze koyduğu ve düşüncelerini etrafında ördüğü kavram *kültürdür*. Bu yüzden Gökalp'in Türkçülüğünü kültürel sıfatıyla tanımlamak doğru bir yaklaşım olacaktır.¹¹¹⁵

Her aydında olduğu gibi düşünsel gelişim ve değişim bir etkileşim ürünüdür. Düşünür öğrendiklerini ve deneyimlediklerini beyninde bir üretim sürecinden geçirerek inşa etmektedir. Gökalp de düşüncelerini kişisel ve toplumsal koşulların altında edindiği deneyimlerden ve özellikle başkalarının düşüncelerinden hareketle inşa etmiştir. Gökalp'i dolaylı olarak (belki de doğrudan) etkileyen isimlerin başında Cemaleddin Afgani gelmektedir. Türklerin ve diğer Müslüman milletlerin milliyetçiliği daha açık şekilde savunmalarında Cemaleddin Afgani'nin doğrudan veya dolaylı, önemli etkisi olmuştur. Ona göre soy bağının önemini bilen âlimlerin ilk görevi kendi dillerini geliştirmektir. Bunun için, yakın ilişki içinde oldukları diğer dillerden ihtiyaç oldukça yeni kelimeler alabilirler. Eğer bu yöntem de yeni kelime ihtiyacını karşılamazsa son çare olarak yabancı (ecnebi) dillerden yararlanma yoluna gidebilirler. Fakat bu kelimeleri, yabancı oldukları anlamayacak kadar kendi dillerinin yapısına uydurmak şarttır. Milliyetin meziyetlerini bilenler böyle yaparlarsa mensup oldukları milletin sosyal sınıf temellerini sağlamlaştırmış olurlar. Toplumsal sınıflar güçlenince millet olgun seviyeye ulaşır. Milleti oluşturan bireyler de insanlığın bütün mutluluk kaynaklarını elde ederler. Bilim, teknik ve sanat bir

¹¹¹⁵ Kültürel milliyetçilik yaklaşımları için ayrıca bakınız, Daniel Segal and Richard Handler, "Cultural Approaches to Nationalism", *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism*, (Ed.: Gerard Delanty and Krishan Kumar), CA: SAGE Publications, Thousand Oaks 2006, Pp. 57-65.

milletin kendi dilinde öğretilirse bunların temeli o dil etrafında yerleşir. Bu sayede dil yıllarca yok olmaz hatta o milletin siyasi varlığı kesintiye uğrasa bile sonraki kuşaklar atalarının kitaplarından yararlanarak ölü milliyetlerini yeniden ihya edebilirler. Oysa bilim ve teknik yabancı bir dilde öğretilirse tam tersi bir sonuç ortaya çıkar.¹¹¹⁶ Afgani milli bir dil ve o dilde yazılmış bilimsel, edebi, teknik ve sanatsal kitaplar ve/veya yayınlar sayesinde yok olmaya yüz tutmuş milletlerin yeniden tarih sahnesine çıkabileceğini, bu imkâna sahip olmayan milletlerin ise ebediyen yok olabileceklerini iddia eder. Şemseddin Sami, dil konusunda adeta Afgani'yi tekrar ederek onun genel düşüncelerini Türkçe için özelleştirmektedir.¹¹¹⁷ Gökalp de Türkçe'nin geliştirilmesi için yabancı kelimelerden kurtulması gerektiğini savunmaktadır. Ama bunun için bütün Araça ve Farsça kökenli kelimeleri değil, bütün Arapça ve Farsça kuralları atmak; Arapça ve Farsça kelimelerden de Türkçe eş anlamlısı olanları bırakarak eş anlamlısı olmayanları kullanmaya devam etmek gerekmektedir.¹¹¹⁸ Gökalp dil ve millet ilişkisi konusunda Şemseddin Sami'den doğrudan etkilendiğini belli eden görüşlere sahiptir. Gökalp'e göre dil, düşüncelerin ve duyguların taşıyıcısı, geleneklerin, göreneklerin aktarıcısı olduğu için konuşanlarının aynı istek ve eğilimlere, aynı vicdan ve zihniyete sahip olmasını sağlar. Bu yolla duyguları aynı olan bu bireylerin aynı dini kabule eğilimli olmaları gayet doğaldır. Bunun sonucudur ki dilsel grupların çoğunlukla aynı dini kabul ettikleri görülür. Gökalp'e göre, bir dine girmeye dilin etkisi olduğu gibi bir milliyete girmeye de dinin etkisi vardır. Dilsel grup ile dini grup arasında da sıkı bir ilişki vardır.¹¹¹⁹ Gökalp dilin geleceği ile siyasi gelecek arasında paralellik kurmaktadır. Ona göre, dilsel bir gelecek, siyasi bir geleceğin önsözüdür. Bir millet milli dilini

¹¹¹⁶ Afgani, "Vahdet-i Cinsiye Felsefesi ve...", s. 272

¹¹¹⁷ Şemseddin Sami Bey, 'Edebiyat-ı Müstakbelemiz', Sabah, 1 Mart 1899'dan aktaran Akçura(oğlu), *Türkçülük...*, s. 119-120, "Mehmet Emin beyin şiirlerinde tuttıkları yolu herkes tümü ile izleyemezse yani onun kadar yazamazsa da bir kez daha çalışmalı, her şeyin Türkçesini aramalı, bulamazsa o zaman çaresiz en bilinen Arapça ve Farsçasını kullanmalıdır. Ancak bu türden olan kelimeleri de, dilimizin gramer kurallarına uygulayarak kullanmalı, Farsça isim ve sıfat tamlamalarından kaçınmalıyız. Bugün kullanmak zorunda kalacağımız Arapça ve Farsça bir kelimenin de yarın Türkçesi bulunabilir. Çünkü Türkçemiz pek geniştir. Yeryüzünün pek önemli bir bölümünde söylendiği halde halen derli toplu değildir..."

¹¹¹⁸ Gökalp, *Türkçülüğün Esaslar...*, s. 29, Ziya Gökalp bu görüşlerini *Sanat* (Yeni Hayat, 1917) şiirinde şöyle özetlemektedir;

"Arız sizin olsun, hece bizimdir,
Halkın söylediği Türkçe bizimdir:
Leyl sizin, şeb sizin gece bizimdir,
Değildir bir mana üç ada muhtaç."

¹¹¹⁹ Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak...*, s. 73-74

sevmeye, milli edebiyatını bu milli dil üzerine kurmaya başladığı zaman kurtuluş sözünü almış demektir.¹¹²⁰ Görüleceği üzere Gökalp ile Afgani'nin milliyet ve dil ilişkisi hakkındaki görüşleri neredeyse birebir aynıdır. Bunun muhtemel sebebi Gökalp'i en çok etkileyen isimlerden biri olan Şemseddin Sami'nin Afgani'den etkilenmiş olmasıdır. Ayrıca Gökalp'in arkadaşı olan Mehmet Emin Yurdakul Afgani'nin öğrencisidir. Etkilenme bu arkadaşlık üzerinden dolaylı olarak da gerçekleşmiş olabilir. Gökalp'in Afgani ile doğrudan temas kurmuş olması da ihtimal dâhilindedir.

Gökalp'e göre Türkçülüğün ortaya çıkmasına sebep olan en önemli etken, Türk gençlerinin, Türklerin birleşmesinin, bütün siyasi gruplardan, bütün sosyal akımlardan daha önemli olduğunu, artık en kutsal görevin bu olduğunu anlamış olmalarıdır. Bu birlik gerçekleşince Müslümanların birliği, Osmanlılığın bütünlüğü daha garanti duruma gelecektir. İkinci olarak, Türk gençliği bir taraftan dil ve edebiyat sadeleşmez, milli bir düşünce ruhlarda heyecan ve fedakârlık uyandırmaz ve milli bir ekonomi hayat mücadelesinde ayakta kalmayı sağlamazsa Türklüğün ve onunla birlikte Osmanlı'nın ve İslam'ın mahvolacağını anlamıştır. Üçüncü olarak bu yabancı elbiseyi atmadıkça hiçbir unsuru samimi olduğuna inandıramayacağını dolayısıyla unsurların birleşmesi hedefinin kesinlikle sağlanamayacağını görmüştür. Bunların dışında bütün milletler oluşumunu tamamlamışken, hala Türklük gururunun gelişmemesinin Türk gençlerinin diğer milletler tarafından asimile edilebileceği tehlikesini de dikkate almıştır. Sonunda bütün bunların etkisiyle Türkçülük düşüncesi doğmuştur.¹¹²¹

Türk milliyetçiliğinin esasında Türk milletinin çıkarlarına göre şekillenen, zamana ve şartlara uyum gücünü, hal değişikliklerini savunucuları nezdinde de izlemek mümkündür. Türk milliyetçiliğinin en önemli isimleri arasında sayılan Ziya Gökalp ve çizgisi bu açıdan ilginçtir. Daha önce aynı anda hem Türk, hem Müslüman hem de çağdaş olunabileceğini savunan ve Türkleri İslam medeniyeti dairesinde gören düşünceleri I. Dünya Savaşı sonrasında değişmiş görünmektedir. Bunda birçok faktör etkili olmuş olabilir. Fakat şüphesiz en etkili olanı Cumhuriyetin çağdaşlaşma konusunda Batı'yı örnek aldığı ve Batılılaşmayı temel hedef olarak

¹¹²⁰ Gökalp, *a.g.e.*, s. 79

¹¹²¹ Gökalp, *a.g.e.*, s. 44

seçtiğinin netleşmesidir. Gökalp, Cumhuriyetin lider kadrosunun takdirini kazanmak ve belki yeniden itibar görmek için Osmanlıyı (ve bu arada da Bizans'ı) Şark medeniyetine dâhil, bırakılması gereken yapılar olarak nitelemiştir.¹¹²²

Gökalp'e göre, Tanzimatçılar, Osmanlı medeniyetini Batı medeniyetiyle uzlaştırmaya çalışmışlardır. Hâlbuki yapıları birbirine ters olduğu için bu iki zıt medeniyet yan yana yaşayamaz. Mesela Batı'nın müziğiyle Doğu'nun müziği birbiriyle uzlaşamaz. Batının deneyimsel mantığıyla Şark'ın gelenekçi mantığı uyuşmaz. Bir millet ya Doğulu olur ya Batılı olur. İki dinli bir birey olamayacağı gibi, iki medeniyetli bir millet de olamaz. Tanzimatçılar bunu bilmedikleri için, yaptıkları yenilikte başarılı olamadılar.¹¹²³ Görüldüğü gibi, Cumhuriyetin millet inşa etme projesinin *ötekisi* ilan edilecek Osmanlı daha en başta Gökalp tarafından terk edilmesi gereken bir medeniyet olarak ilan edilmiştir. Dahası Gökalp bunu, Türkçülerin genel görüşü ve başarılarının da anahtarı olarak ileri sürmektedir. Ona göre Türkçüler, esasen Bizanslı Şark medeniyetini büsbütün terk edip Garp medeniyetini almak istediklerinden başarılı olacaklardır. Türkçüler, tamamıyla Türk ve Müslüman kalmak koşuluyla Batı medeniyetine tam ve kesin bir şekilde girmek isteyenlerdir. Fakat Batı medeniyetine girmeden önce, milli harsı (kültürü) arayıp bularak ortaya çıkarmak gerekmektedir.¹¹²⁴ Osmanlıyı Doğulu ve öteki ilan ederek milli kültüre ulaşma düşüncesi bir taraftan İslam öncesi Asya köklerine gitmeyi, diğer taraftan aslında Anadolu'da çok daha eski olduğunu ispat etme arayışlarına gitmeyi gerekli kılmıştır. Bu da tek parti dönemi milliyetçiliğinin, daha özel adıyla *Kemalizm*'in alt yapısını oluşturmuştur.

Gökalp'e göre, Türkçülüğün temellerinden biri *halka doğru* ilkesidir. Bir milletin aydınları, düşünürleri, yani seçkinleri yüksek eğitim ve öğretim görmüş oldukları için halktan ayrılmış olanlardır. İşte halka doğru gitmesi gerekenler, seçkinler medeniyete sahiptir. Halkta da kültür vardır. Seçkinler, bir taraftan halkı

¹¹²² Gökalp, *Türkçülüğün Esasları...*, s. 60, "Garp medeniyetinin her yerde Şark medeniyetinin yerine kaim olması tabii bir kanun olunca, Türkiye'de de bu ikame hadisesinin vukuu zaruri demektir. O halde Şark medeniyeti dairesinde bulunan Osmanlı medeniyeti, behemahal ortadan kalkacak, onun yerine bir taraftan İslam diniyle beraber Türk harsı, diğer taraftan da Garp medeniyeti kaim olacaktır. İşte Türkçülüğün vazifesi, bir taraftan, yalnız halk arasında kalmış olan Türk harsını arayıp bulmak, diğer cihetten Garp medeniyetini tam ve canlı bir surette alarak milli harsa aşlamaktır."

¹¹²³ Gökalp, *a.g.e.*, s. 60

¹¹²⁴ Gökalp, *a.g.e.*, s. 61

eğitmek için diğer taraftan halka medeniyet götürmek için halka giderler.¹¹²⁵ Heyd, Gökalp'in düşüncelerinin birçoğunu Fransız sosyolojisi ve felsefesinden aldığı halde, milliyetçiliğinin daha çok Orta Avrupa ve özellikle Alman tipi olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre, Gökalp'in Türkçülüğü ile Alman milliyetçiliği arasındaki bu benzerliğin en önemli nedeni her iki ülkedeki siyasal ve toplumsal koşulların Batı Avrupa'dan farklı olmasıdır. Prusya gibi otokratik bir yönetimle yönetilen Osmanlı İmparatorluğunda büyük öneme sahip ordu ve bürokrasi,¹¹²⁶ bu önemini ve ağırlığını Cumhuriyetle birlikte artırmıştır. Heyd, Gökalp'in millet tanımında *kültür* kavramını esas almasını onun etnik olarak Türk olmamasına bağlamaktadır.¹¹²⁷ Gökalp'in doğduğu yerin Diyarbakır olması onun etnik olarak Kürt olduğu yönünde genel bir kanı oluşmasına yol açmıştır. Oysa Gökalp bu konuda oldukça nettir.¹¹²⁸

Gökalp'e göre kültürü esas almayan bir milliyetçilik anlayışı yanlıştır. Bu yüzden Türk milliyetçiliği anlayışlarını kültürün dışındaki millet unsurlarına dayandıranları eleştirmekte ve onların Türkçülük anlayışlarını doğru olarak kabul etmemektedir. *Irki* Türkçülere göre millet, ırk demektir. Oysa ırk kelimesi esasen zooloji bilimine ait bir terimdir. Her hayvan, cinsi, anatomik yapısı bakımından tiplere ayrılır. Bu tiplere ırk adı verilir. Mesela, at cinsinin Arap ırkı, İngiliz ırkı, Macar ırkı adlarını alan bir takım anatomik tipleri vardır. İnsanlar arasında da eskiden beri beyaz ırk, siyah ırk, sarı ırk, kırmızı ırk adlarıyla ırklar vardır. Antropoloji bilimi Avrupa'da insanları kafa şekli, saç ve göz rengi bakımından uzun kafalı kumral, uzun kafalı esmer, yassı kafalı olarak üç ırka ayırmıştır. Ancak Avrupa'da hiçbir millet bu tiplerden yalnız birini içermemektedir. Her milletin içinde değişik oranlarda olmak üzere bu üç ırka ait bireyler vardır. Hatta aynı ailenin içinde bir kardeş uzun kafalı kumral, diğerleri uzun kafalı esmer ve yassı kafalı olabilmektedir.¹¹²⁹ Gökalp'e göre, bir zamanlar bazı antropologların bu anatomik tiplerle toplumsal hasletler arasında bir ilişki bulunduğunu iddia ettikleri doğrudur.

¹¹²⁵ Gökalp, *a.g.e.*, s. 63

¹¹²⁶ Heyd, *a.g.e.*, s. 178-179

¹¹²⁷ Heyd, *a.g.e.*, s. 74

¹¹²⁸ Gökalp, Malta'da sürgünde iken kendisini eleştiren yazılar yazan Ali Kemal'e hitaben bir şiir yazmıştır. Şiirin son dördlüğü aşağıdaki gibidir;

...
"Türklük, hem mefkûrem, hem de kanımdır:
Sırtımdan alınmaz, çünkü kürk değil!
Türklük hadimine 'Türk değil!' diyen
Soyca Türk olsa da 'piçtir', Türk değil!"

¹¹²⁹ Gökalp, *a.g.e.*, s. 32-33

Fakat birçok bilimsel çalışmanın ve özellikle antropologlar arasında önemli bir konumda bulunan Monouvrier'in, anatomik özelliklerin sosyal karakterler üzerinde hiçbir etkisi olmadığını ispat etmesi, bu eski iddiayı tamamıyla çürütmüştür. Irkın, bu suretle toplumsal hasletlerle hiçbir ilişkisi kalmayınca, sosyal karakterlerin toplamı olan milliyetle de hiçbir ilişkisi kalmaması gerekir. Dolayısıyla milleti başka bir alanda aramak gerekmektedir.¹¹³⁰

Gökalp, *Kavmi* Türkçüler olarak adlandırdığı grubun da milleti kavim topluluğu ile karıştırdıklarını söylemektedir. Kavim, aynı anadan, aynı babadan üremiş, içine hiç yabancı karışmamış kandaş bir topluluk demektir. Hâlbuki toplumlar tarih öncesi zamanlarda bile kavmiyetçe saf değildiler. Savaşlarda esir alma, kız kaçırma, suçluların kendi toplumlarından kaçarak başka bir topluma girmesi, evlilikler, göçler, asimile olma ve asimile etme gibi olaylar daima milletleri birbirine karıştırmıştır. Dolayısıyla tarih öncesi çağlarda bile saf bir kavim yoksa, tarih çağlarındaki kavmi karışımlardan sonra artık saf bir kavim aramak abestir.¹¹³¹ Ayrıca bireyler dünyaya sosyal bir niteliğe sahip olmadan gelirler, yani sosyal bilinçlerden hiçbirini beraberlerinde getirmezler. Mesela, dilsel, dini, ahlaki, sanatsal, siyasi, hukuki, iktisadi bilinçlerden hiçbirine sahip değillerdir. Bunların hepsini sonradan eğitim yoluyla toplumdaki alırlar. Demekki toplumsal hasletler kalıtımla geçmez, sadece eğitim yoluyla aktarılır. Demekki kavmiyetin milli karakter bakış açısından da hiçbir rolü yoktur.¹¹³² Kavmi saflık hiçbir toplumda bulunmamakla birlikte eski toplumlar kavmiyet düşüncesini izlemişlerdir. Şu da varki, toplumsal gelişmenin o aşamasında olan milletler için kavmiyet düşüncesini izlemek normal bir hareket olduğu halde bugün içinde bulunduğumuz aşamaya göre yanlıştır. Çünkü o aşamada bulunan toplumlarda sosyal dayanışma yalnız dindaşlık bağından ibarettir. Dindaşlık kandaşlığa dayalı olunca doğaldır ki sosyal dayanışmanın sığınağı kandaşlık, yani ırk olur. Bugünkü toplumsal aşamada ise sosyal dayanışma kültürel ortaklığa dayanmaktadır. Kültürün aktarılma aracı eğitim olduğu için kandaşlıkla hiçbir ilgisi yoktur.¹¹³³

¹¹³⁰ Gökalp, *a.g.e.*, s. 33

¹¹³¹ Gökalp, *a.g.e.*, s. 33

¹¹³² Gökalp, *a.g.e.*, s. 34

¹¹³³ Gökalp, *a.g.e.*, s. 34-35

Gökalp, bir başka grubu *Coğrafi Türkçüler* olarak nitelemektedir. Onlara göre millet, aynı ülkede oturan halkın toplamı demektir. Mesela onlara göre bir İran milleti, bir İsviçre milleti, bir Belçika milleti, bir Britanya milleti vardır. Hâlbuki İran'da, Fars, Kürt ve Türk olmak üzere üç millet, İsviçre'de Alman, Fransız, İtalyan olmak üzere yine üç millet vardır. Belçika'da ise Fransız kökenli Volanlarla, Cermen kökenli Flamanlar vardır. Keza Büyük Britanya adalarında Anglo-Sakson, İskoç, Gal, İrlandalı olmak üzere dört millet vardır. Bu farklı toplumların dilleri ve kültürleri birbirinden farklı olduğu için hepsine birden millet demek doğru değildir.¹¹³⁴ Bu örneklerde de görüldüğü gibi bazen bir ülkede birçok millet olduğu gibi bazen de bir millet birden çok ülkeye dağılmış olabilir. Mesela Türkler, Türkiye'de, Azerbaycan'da, İran'da, Harezmi ülkesinde yaşamaktadır. Bu grupların dilleri ve kültürleri ortak olduğu halde bunları ayrı birer millet telakki etmek doğru değildir.¹¹³⁵

Gökalp, Osmanlıları da Türkçü bir grup olarak saymış ve yanlış bir Türkçülük anlayışı olduğunu iddia etmiştir. *Osmanlıcılara* göre millet, Osmanlı İmparatorluğunda bulunan bütün tebaayı kapsamaktadır. Hâlbuki bir imparatorluğun bütün tebaasını bir tek millet telakki etmek büyük bir yanıştır. Çünkü bu karışımın içinde ayrı kültürlere sahip farklı milletler vardı.¹¹³⁶

Gökalp, İslamcılarını da Osmanlılar gibi Türkçü bir grup olarak telakki etmektedir. Yanlış bulduğu diğer bütün Türkçülük anlayışları gibi İslamcılığı da yanlış olarak değerlendirmektedir. Gökalp, *İslam ittihadçıları* olarak adlandırdığı İslamcılarının milleti, bütün Müslümanların toplamı olarak tanımladığını söylemekte ve aynı dine inanan insanların toplamına *ümme* adı verildiğini iddia etmektedir. O halde Müslümanların toplamı da bir ümmettir. Dolayısıyla sadece dil ve kültür ortaklığına sahip topluluğu ifade eden millet farklıdır.¹¹³⁷

Gökalp milleti tanımlayan diğer bir grubu *fertçiler* olarak nitelemektedir. Fertçilere göre millet, bir adamın kendisini ait kabul ettiği toplumdur. Gerçekten, birey kendini görünürde şu veya bu topluma bağlı saymakta özgür zanneder. Hâlbuki bireyin böyle bir özgürlüğü yoktur. Çünkü insanın ruhu, duygularla düşüncelerden

¹¹³⁴ Gökalp, *a.g.e.*, s. 35

¹¹³⁵ Gökalp, *a.g.e.*, s. 35

¹¹³⁶ Gökalp, *a.g.e.*, s. 35-36

¹¹³⁷ Gökalp, *a.g.e.*, s. 36

oluşur. Yeni psikologlara göre duygusal hayatımız asıldır. Düşünsel hayatımız ona aşılmıştır. Bu yüzden psikolojimizin normal olması için düşüncelerimizin duygularımıza tamamen uygun olması gerekir. Her birey duyguları aracılığıyla belirli bir millete mensuptur. Bu millet, o bireyin içinde yaşadığı ve eğitimini aldığı toplumdur. Bu bireyin istediği zaman milletini değiştirmesi kendi elinde değildir. Çünkü milliyet de dışsal bir gerçekliktir. İnsan milliyetini bilgisizken tanıyamamışken sonradan araştırma ve soruşturma yoluyla keşfedebilir fakat bir partiye girer gibi sırf iradesiyle şu veya bu millete bağlanamaz.¹¹³⁸

Gökalp, bütün bu bağıllık unsurları milleti tanımlamaya yetmiyorsa millet nedir diye soruyor ve bunlardan daha üstün ve daha güçlü bağ nedir diye ekliyor. Gökalp'e göre, bu bağın eğitim (terbiye) ve kültür olduğunu sosyoloji bilimi ispat etmiştir. Dini, ahlaki, sanatsal; ruh varlığımızı oluşturan bütün ortak duygularımızı dil aracılığıyla alırız. Zevkimiz, vicdanımız, isteklerimiz; hepsi içinde yaşadığımız, eğitimini aldığımız topluma aittir.¹¹³⁹ Dolayısıyla millet, ırki, kavmi, coğrafi, siyasi veya iradi bir topluluk değildir. Millet, dilsel, dinsel, ahlaki ve sanatsal açılardan ortak olan, yani aynı eğitimi almış bireylerden oluşan bir topluluktur.¹¹⁴⁰ Gökalp, insanlar için maneviyatın maddiyattan önemli olduğunu, dolayısıyla milliyette secere aranmayacağını; milli eğitimin ve idealin var olmasının yeterli olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre, bir insan hangi milletin eğitimini almışsa ancak onun idealine hizmet eder.¹¹⁴¹ Gökalp, ırkın toplumsal özellikler üzerinde hiçbir etkisi olmadığı için insanlarda secere aramanın doğru olmadığını, eğer böyle yapılırsa ülkedeki aydınların ve ülke için mücadele edenlerin birçoğunu Türk kabul etmemek, onları feda etmek gerekeceğini ileri sürmektedir. Bu doğru ve mümkün olmayacağı için Türküm diyen herkesi Türk kabul etmekten başka çare yoktur.¹¹⁴²

Gökalp, milli kimliğin oluşumuna farklı düzeylerde etki eden ve dozları farklı milli kimliklerde farklılık gösteren, dolayısıyla da etkisi ve önemi milli kimlikten milli kimliğe değişen unsurları kabul etmez. Ona göre milli kimliği dolayısıyla da hangi millete ait olduğumuzu belirleyen kültürdür. Türk kimliğinin oluşumuna etki

¹¹³⁸ Gökalp, *a.g.e.*, s. 36-37

¹¹³⁹ Gökalp, *a.g.e.*, s. 37

¹¹⁴⁰ Gökalp, *a.g.e.*, s. 37-38, Gökalp, Türk köylüsünün bunu '*dili dilime uyan, dini dinime uyan*' diye tanımladığını söylemektedir.

¹¹⁴¹ Gökalp, *a.g.e.*, s. 38

¹¹⁴² Gökalp, *a.g.e.*, s. 39

eden farklı unsurları önceleyen milliyetçilik (Türkçülük) anlayışlarını/yorumlarını da bu yüzden kendi Türkçülük tanımının dışında bırakır.

Gökalp, milli kimliğin oluşmasında ve öğretilmesinde dilin önemini takdir ettiği için Türkçe'nin gelişmesine/zenginleşmesine ve kullanımının yaygınlaşmasına çok büyük önem verir. Bunun için Türkçe'yi anlam yönünden çağdaştırmak gerektiği gibi gramer, cümle yapısı, yazım kuralları konularında da Türkleştirmek gerektiğine de inanır. Ona göre Türkçe'de bilimsel ve teknik terimlerin (istilahların) dışında) bütün kelimeler mümkünse Türkçe veya Türkçeleşmiş olmalıdır. Arapça, Farsça tamlamalar, çoğul ekleri, edatlar, kip ekleri Türkçe'den çıkarılmalıdır. Matematik dâhil mümkünse bütün terimler da Türkçe kelimelerden yapılmalıdır. Bu mümkün değilse terimlerin Fransızca veya Rusça olmasından Arapça ve Farsça olması daha hayırlıdır. Her durumda bütün Müslümanlar arasında olmasa bile bütün Türkler arasında kelimelerin yanında terimlerin de ortak olması yani bütün Türklerin ortak bir edebiyat ve bilim diline sahip olması çok önemlidir. Öyleyse dili Türkçeleştirirken aşama aşama bütün Türklerin anlayabileceği ortak bir Türkçe'ye doğru gitmek gerektiği unutulmamalıdır.¹¹⁴³ Gökalp'in Türkçeciliği halka doğru ilkesiyle birlikte değerlendirilmesi gereken bir yaklaşımdır. Türkçe'ye yerleşmiş kelimeleri Türkçe sayar. Bu yüzden yabancı kelimelerin tümünden atılmasını savunan tasfiyeciliği doğru bulmaz. Bu yüzden *İkdam* gazetesi etrafında toplanan bazı Türkçülerden özellikle Fuat Raif Bey'in Türkçe'yi sadeleştirmek hususunda tasfiyecilik adı altında yanlış bir yol izlediğini, bunun da Türkçülük akımının değer kaybetmesine yol açtığını ileri sürer.¹¹⁴⁴ Anlaşılacağı üzere Gökalp, başta Mustafa Kemal olmak üzere cumhuriyet kadrolarının pek çoğunun düşünsel gelişiminde önemli sayılabilecek bir etkiye sahip olmasına rağmen özellikle *1928 Harf İnkılabı*'yla başlayan ve oldukça radikal şekilde uygulanan Türkçeleştirme politikalarını doğru bulmamakta, tasfiyecilik olarak adlandırmaktadır. Ne varki ömrü bu politikaları görmeye yetmemiştir. Eğer Cumhuriyetin hemen başlarında ve oldukça genç sayılabilecek bir yaşta ölmemiş olsaydı Cumhuriyet kadrolarının Türkçeleştirme adı altında tasfiyecilik hareketine nasıl bir tavır alacağı konusunda kesin bir şey söylemek spekülatif bir yaklaşım olur. Ancak ya doğru bulmayıp muhalefet edeceğini, dolayısıyla da Cumhuriyetçilerle ters düşeceğini veya daha

¹¹⁴³ Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak...*, s. 24

¹¹⁴⁴ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları...*, s. 26

önce zaman zaman yaptığı gibi iktidarla ters düşmemek adına düşüncelerini tevil yoluna gidip tasfiyeciliği haklı ve doğru göstermeye çalışacak yeni düşünceler ileri süreceğini söyleyebiliriz.

Gökalp dil konusunda Ömer Seyfeddin ile aynı düşüncelere sahip olduğunu söyler. Ancak sadece dilde Türkçülüğü yeterli görmediğini, kapsayıcı bir Türkçülük düşüncesi geliştirmek gerektiğini, bütün bu düşünceleri içeren Turan şiirini *Genç Kalemler*'de yayınladığını iddia eder. Gökalp bu şiirin tam zamanında yayımlandığını savunur. Ona göre Osmanlılıktan ve İslam İttihadçılığında ülke için tehlike doğacağını gören genç ruhlar kurtarıcı bir mefkûre arıyorlardı. Turan şiiri bu mefkûrenin ilk kıvılcımı olmuştur. Gökalp hayatının devamında bu şiirdeki esasları açıklamaya ve geliştirmeye çalıştığını, bunun için uğraştığını söyler.¹¹⁴⁵ Belirtmek gerekirken Turan başlıklı ilk şiir Ziya Gökalp tarafından yazılmamıştır. Ziya Gökalp'in yakından tanıdığı ve düşüncelerinden önemli ölçüde etkilendiği Azerbaycanlı şair Hüseyinzade Ali Bey, Ziya Gökalp'ten önce Turan adlı bir şiir yazmış ve yayınlamıştır.

Gökalp'in, Türk köylüsünün kültürel saflığına olan inancı onu bir takım zorlama kabullere götürmüştür. Bizans ile etkileşim içinde olan Osmanlı'yı, Doğulu kabul etmek için Bizans'ı da Doğulu kabul etmesi ve her ikisini de muasır medeniyetin dışında tutması gibi yine zorlama bir kabulle şehirliliği de milliyetten uzaklaşmanın, kozmopolitliğin bir göstergesi olarak değerlendirmiştir. Ona göre, bir zamanlar çeşitli kavimlere mensup memurların bir ikbal kâbesi olan Bizans'ta toplanmaları kozmopolit bir sınıf oluşturmuştur. Bu grup kendi kendine bir ad aramış, sonunda şehirli tabirinde karar kılmıştır. Tahmin edilebileceği gibi şehirlinin milliyeti yoktur.¹¹⁴⁶ Gökalp, şehirlilerin tarih kitaplarında millet isimlerinin daima *etrâk-ı bi-idrak* (idraksiz Türkler), *erkâd-ı bed-nihad* (kötü huylu Kürtler) gibi aşağılayıcı biçimlerde yazıldığını ileri sürmektedir. Bu durum milliyet duygusunun olmadığı zamanlarda o kadar dikkat çekmemiş olmasına rağmen son yüzyılda milliyet duygusu büyük bir güç kazandıktan sonra Türk'ün dışındaki milletler bu hakaretlere tahammül edememeye başlamışlardır.¹¹⁴⁷ Gökalp 19. yüzyılda yaygınlaşan ve güçlenen milliyetçilik duygusunun Türklerin dışındaki milletlerde

¹¹⁴⁵ Gökalp, *a.g.e.*, s. 28-29

¹¹⁴⁶ Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak...*, s. 39

¹¹⁴⁷ Gökalp, *a.g.e.*, s. 40

karşılık bulduğunu Türklerde ise henüz karşılık bulmadığını ima etmektedir. Bunun yanında Gökalp'in milliyetçilik anlayışında da zaman içinde önemli değişim olduğunu söylemek gerekmektedir. Osmanlıcılığın devlet politikası olarak uygulandığı dönemlerde buna itiraz etmeyen, hatta Osmanlıcılığın bir çeşit Türkçülük olduğunu kabul eden Gökalp'in özellikle Balkan Savaşları ile birlikte Osmanlıcılık aleyhine döndüğünü ve daha açık şekilde Türkçülüğü savduğunu görüyoruz. Ancak bu dönemdeki Türkçülüğü Osmanlıcılığı ve İslamcılığı da içeren bir Türkçülük'tür. Bu dönemde yazdığı makalelerden oluşan kitabının adı *Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak*'tır. Bu süreçte İttihat ve Terakki Cephesi iktidardadır veya iktidarı belirleyebilecek güçtedir ve Gökalp İTC'nin Merkez Umum azasıdır. Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup çıkması ve İttihat ve Terakki'nin savaş suçlusu ilan edilip yargılanması, Gökalp dâhil yöneticilerinin sürgüne gönderilmesi, Milli Mücadele'nin lider kadrosunun İTC'ye muhtemel rakip gözüyle soğuk yaklaşması Gökalp'in düşüncelerinde önemli değişiklikler olmasına sebep olmuş görünmektedir.¹¹⁴⁸

Milli Mücadele ve Cumhuriyet'in ilanı yıllarında kaleme aldığı *Türkçülüğün Esasları* kitabında bu değişimi daha net izlemek mümkündür. *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak* kitabında medeniyeti aynı dine mensup milletler olarak tanımlayan (ki bu tanım bugünkü medeniyet tanımıyla örtüşüyor) Gökalp, Türkleri de açıkça İslam medeniyeti içinde saymış asriliği (muasırlığı) ise bunların dışında ve

¹¹⁴⁸ Gökalp, a.g.e., s. 19-20, ... "Beşeriyata (*Anthropologie*) göre aynı teşrihi enmüzece (*anatomik tipe*) mensup fertler bir ırksa, içtimâyata (*sociologie*) göre de bir medeniyete mensup milletler bir beynelmileliyettedir. Türk lisanı da Türk kavmi gibi İslam medeniyetine girdikten sonra hurûf (*harfler*) ve istilahaatça (*terimlerce*) İslami bir şekil aldı. O halde beynelmileliyet ruhunu ibda eden (*oluşturan*) âmil kitap ve dolayısıyla medeniyettir. Binaenaleyh Türklükle İslamlık, biri milliyet diğeri beynelmileliyet mahiyetinde oldukları için aralarında asla tearuz (*zıtlık*) yoktur. Türk mütefekkirleri, Türklüğü inkâr ederek beyneledyan (*dinler arası*) bir Osmanlılık tasavvur ettikleri zaman İslamlaşmak ihtiyacını duymuyorlardı. Hâlbuki Türkleşmek mefkûresi doğar doğmaz İslamlaşmak ihtiyacı da hissedilmeye başladı...

...Mamañih, milliyet gazeteden ve beynelmileliyet kitaptan tevellüt ettiği (*doğduğu*) gibi asriyet (*modernisme*) de aletten (*outil*) tekevvin eder (*oluşur*). Bir zamanın muasırları, o zamanda fen (*technique*) hususunda en müterakki (*gelişmiş*) olan milletlerin yaptıkları ve kullandıkları bütün aletleri imal ve istimal (*kullanma*) edebilenlerdir. Muasırlaşmak şekilce ve maişetçe (*yaşayışça*) Avrupalılara benzemek değildir. Ne zaman malumat (*bilgiler*) ve masnuat (*sanatlar*) iktibas ve iştirası (*satın alınma*) için Avrupalılara ihtiyaçtan müstağni (*gerek duymayan*) olduğumuzu görürsek o zaman muasırlaşmış olduğumuzu anlarız...

Türkleşmek, İslamlaşmak mefkûreleri arasında bir tearuz (*zıtlık*) olmadığı gibi bunlarla muasırlaşmak ihtiyacı arasında da bir tenâzu (*çekişme*) mevcut değildir. O halde her birinin nüfuz dairelerini tayin ederek bu üç gayenin üçünü de kabul etmeliyiz. Daha doğrusu bunların bir ihtiyacın üç muhtelif noktadan görülmüş safhaları olduğunu anlayarak muasır bir İslam Türklüğü ihda etmeliyiz (*oluşturmalıyız*)."

tamamen teknoloji ile ilgili olarak değerlendirmişti. Türkçülüğün Esasları'nda kültür ve medeniyet ilişkisini daha karmaşık ve biraz da kafa karıştırıcı biçimde açıklamaya çalıştığını görüyoruz. Açıkça, “Her kavmin iptidâ, yalnız bir harsı vardı... Medeniyet iptidâ milli harstan doğduğu halde bilahire komşu milletlerin medeniyetinden de birçok müessese alır. Fakat bir cemiyetin medeniyetinde fazla bir inkişafın süratle husulü muzırdır.” diyerek Türklerin İslam medeniyeti içinde olduğu düşüncesini tevil etmeye çalışmaktadır.¹¹⁴⁹ Malta Sürgünü'nden döndükten sonra Cumhuriyet gazetesinin Çınaraltı köşesinde yazdığı yazılarda düşünsel değişimin devam ettiğini, Cumhuriyet kadrolarının yönünü daha iyi tespit ettiğini ve siyasi iktidarla iyi geçinme çabası içinde olduğunu gözlemliyoruz. Gökalp, gazetenin ortaya çıkmasının ve yaygınlaşmasının milli kimliklerin oluşumundaki etkisini (Satre'den esinlenerek) kabul ederek milli kimliğin ve milliyetçiliğin modern olgular olduğunu dolaylı da olsa kabul etmektedir.¹¹⁵⁰

Gökalp bu dönemde Cumhuriyet kadrosunun hedefleri doğrultusunda İslamlaşmakı milletin umdeleri arasından çıkarmıştır. Milliyetçiliğin ve Halkçılığın yanına Cumhuriyetçilik eklenmiş, muasırlaşmak ise Garp Medeniyetçiliğine dönüşmüştür. Gökalp'e göre Türk milleti bu amaçlara ulaşmak için maşeri vicdan gücüyle yapması gereken her şeyi yapmıştır. Fakat uzmanlaşma ve mesleki teşkilatla yapılması gerekenlere henüz başlamamıştır. Bu eksikliği gidermenin en hızlı ve kolay yolu Avrupa'dan uzmanlar getirtmektir. Avrupa sermayesinin ülkeye girmesi korkulacak bir durum olmadığı gibi Avrupa'nın politize olmayan gerçek uzmanlarına da güvenmek gerekir. Medeniyet uluslararası olduğu gibi onun temsilcileri olan gerçek uzmanlar da uluslararasıdır.¹¹⁵¹ Daha önce asriliğin aletlerden meydana geldiğini düşünen ve aletlerin yani tekniğin alınmasıyla muasırlaşılabilceğine inanan Gökalp artık sermaye ve uzmanların da alınabileceğini ve bundan korkulmaması gerektiğini savunmaktadır.

Güngör, Gökalp'in milli kültürü sadece orijinal, yani yerli kaynaklı olan şeylere inhisar ettirmiş, bunun dışında yabancı kültürlerle ortak olan tarafları

¹¹⁴⁹ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları...*, s. 57

¹¹⁵⁰ Gökalp, a.g.e., s. 53, “Gazetenin zuhurundan sonra, kırk milyon nüfusla bir millet tahriri (yazılı) bir amme halinde, aynı suretle dıymağa, düşünmeğe, irade etmeğe kabiliyet kazandı. Bütün bir millete, müşterek efkâr-ı amme (kamuoyu) bu suretle doğdu. Milli devlet ve milli vatan ancak bundan sonra teşekkül edebildi. Demekki milliyetin ve asri devletin doğması başlıca gazetenin sayesinde.”

¹¹⁵¹ Gökalp, *Çınaraltı Yazıları...*, s. 35

medeniyet diye göstermiş ve böylece hem milli bir kültürü hem de ortak bir medeniyete sahip olmanın imkânını telkin etmiş olmasını sosyoloji bilimi açısından oldukça ileri bir adım olduğunu tespit ediyor. Bu farklılaşmanın sağlam bir açıklamasını yapamadığı için bazı çelişiklere düştüğünü ileri sürüyor. Güngör'e göre, Gökalp kültür ve medeniyetin kesiksiz devamlılığını gözden kaçırmış, hatta zaman zaman bu ikisini diyalektik tezat halinde görmüştür. Hâlbuki onun çıkış noktasından bugünkü bilimsel anlayışa geçmek çok zor değildi.¹¹⁵² Güngör'ün ifade ettiği bu sosyolojik bakış açısı Türk milliyetçiliğinde Gökalp ekolünü oluşturmuştur. Bu bakış açısı Ziya Gökalp-Mümtaz Turhan-Erol Güngör üzerinden devam etmiştir. Türk milliyetçiliğini sosyal bilimlerin özellikle de sosyolojinin penceresinden açıklama çabası çok sayıda milliyetçi aydın üzerinde etkili olmuştur.

Türk kimliğinin oluşumunu sosyal/siyasi kurumlar aracılığıyla açıklayan kültürel Türkçülüğü savunan bir diğer önemli Türkçü/Türk milliyetçisi Hamdullah Suphi Tanrıöver'dir. Türk Ocağı'nın kurucuları arasında yer alan ve en uzun süre başkanlığını yapan Tanrıöver'e göre, Türk milli dehasının ürünü olan biri askeri diğer mülki iki kurum vardır; Yeniçeri Ocağı ve Enderun. Ancak bu iki asimilasyon (temsil) okulunun dışında daha etkili ve daha kapsayıcı diğer bir kurum İstanbul'dur. İstanbul yüzyıllar boyunca Türkleştirmiştir ve Türkleştirmeyi sürdürmektedir. En güçlü dönemlerden başlayarak felaket günlerine gelinceye kadar, büyük imparatorluğun çeşitli köşelerinden sürekli bir akın halinde İstanbul'a koşan Boşnaklar, Arnavutlar, Gürcüler, Çerkesler vs. birkaç kuşak içinde tam anlamıyla Türk olmuşlardır. Çünkü din birdir, dil birleşir, büyük bir devlet kavramı içinde hepsi kısa zaman içinde Türkleşir. Tanrıöver'e göre nasılsa Bizans dil ve dinle Rumlaştırmıştır, İstanbul da dil ve dinle Türkleştirmektedir.¹¹⁵³ Yıldız'ın da tespit ettiği gibi, Hamdullah Suphi, Mustafa Kemal ve Yusuf Akçura'nın milliyetçilik anlayışlarından farklı bir milliyetçilik çizgisindedir. Dil dâhil, milliyeti tek başına

¹¹⁵² Güngör, a.g.e., s. 90, "Gökalp'in bıraktığı bu eksiği ilk –ve maalesef son- olarak merhum profesör Mümtaz Turhan doldurdu. Batıda da meşhur antropoloji âlimi E. Sapir'in büyük bir vuzuhla işlemiş olduğu yeni anlayışa göre kültür ve medeniyet birbirinden ayrı hadiseler değildir. Milli kültürler bir medeniyetin çeşitli manzaralarından ibarettir. Milletler arasında alış-veriş konusu olan ortak medeniyet unsurları, her milletin kendi şartları içinde kendisine mahsus bir hüviyete kavuşur ve böylece her millet medeniyeti kendi tarzında benimser. Bizim kültür dediğimiz şey medeniyetin cemiyetlere intikal ediş tarzı veya onlarca benimsenmiş şeklidir. Aynı kültüre mensup fertlerde ve gruplarda o kültürün değerleri nasıl birbirinin tüpatıp benzeri olarak benimsenmiyorsa, aynı medeniyetin unsurları da çeşitli cemiyetlerde birbirinden farklı şekil ve muhtevalar kazanmaktadır."

¹¹⁵³ Tanrıöver, "İrk ve Milliyet...", s. 44

hiçbir bileşenine irca etmez. Ancak Türk milliyetçiliğinin sürekliliğini sağlayan ana mecra ve sabit unsur olarak Türk dilini görür ve bu bakımdan diğer bileşenlere göre dile öncelik atfeder.¹¹⁵⁴ Bu bağlamda, Hamdullah Suphi'nin milliyetçilik anlayışının Gökalp'inkiyle büyük oranda örtüştüğünü söylemek mümkündür.

Köseoğlu, izlerinden gittiği Ziya Gökalp, Mümtaz Turhan ve Erol Gönğör gibi milletin tanımında kültürü esas almaktadır. Ona göre millet dediğimiz gerçeklik, hem ontolojik açıdan hem de bilinç itibarıyla tarihi bir olgudur; tarihi süreç içinde oluşup ve yine bu süreç içinde bilincine varılır. Millet ortak bir kültüre sahip olan toplumdur. Kültür en geniş ifadesiyle bir toplumun maddesi ve manasıyla gerçekleştirdiği hayat tarzıdır. Gerçekleştirilen bu hayat tarzı o milletin kültürüdür ve nesnel milli kimliğidir. Bu oluşum belli bir tarih sürecinde gerçekleşir.¹¹⁵⁵

Kültürel Türkçülük, milletin aynı kültürü paylaşan, aynı dili konuşan fertlerden oluştuğunu savunur. Bu yüzden Orta ve Doğu Avrupa'da etkili olan kültürel/etnik milliyetçiliğe yakındır. Gökalp'in temsil ettiği milliyetçilik açıkça halkçıdır ve kültürün halkta olduğuna inançla milletleşme sürecinde yerliliğin seferberliği yöntemini esas almıştır.

4.1.3.3. Atsız ve Romantik Türkçülük

Türkçülüğü açıklarken ayrı bir paragraf açmayı ve düşüncelerini değerlendirmeyi hak eden önemli bir isim de Hüseyin Nihal Atsız'dır. Öyle ki Atsız kendi döneminde ve sonrasında milliyetçilikle ilgili tartışmaların, zaman zaman da olayların odağında olmuştur. Sert üslubu ve tavizsiz tavrı özellikle genç nesiller arasında önemli sayılabilecek bir hayran kitlesi, hatta taraftar/takipçi yarattığı gibi farklı milliyetçilik temsilcilerinin ve bu arada da liberal, sosyalist, komünist pek çok ideolojik kesimin düşmanlığını üzerine çekmiştir. Atsız, Yahya Kemal'in, "*Kökü mazide olan atiyim*" dizesine ve Mehmet Emin Yurdakul'un, "*Milliyetler mazilerden akıp gelen sellerdir*" sözüne atıfta bulunarak milletlerin ve doğal olarak da Türk milletinin tarihiliğini anlatmaya çalışır. Ona göre geçmiş (mazi), artık bir daha geriye gelmeyeceği için eşiz bir güzellik barındırır. Çünkü orada ölümler yaşamakta ve suçlarından sıyrılmış olarak yalnız büyüklükleriyle yaşayanları izlemektedirler. Geçmiş güç kaynağı, fazilet ırmağıdır. Milletlerin geçmişlerine sarılmaları anlamsız

¹¹⁵⁴ Yıldız, "Hamdullah Suphi Tanrıöver...", s. 644

¹¹⁵⁵ Köseoğlu, "Milliyetçilik, Milletler ve ...", s. 329

değildir. Toprak altından çıkan şekilsiz taş parçalarına değer vermek, tek duvarı kalmış bir yapıyı ayakta tutmak için didinmek bir yaşama savaşı, köklü olmak ülküsünün görünüşüdür.¹¹⁵⁶ Atsız, milli kimlikleri ve milliyetçiliği modern bir olgu olarak gören Gökalp'ten, Akçura'dan açık biçimde ayrılmaktadır. Tartışmasız ilkçi, yani primordialisttir. Atsız'a göre Türk tarihi çok gerilere gitmektedir. Doğal olarak Türk milleti çok eskiden beri tarih sahnesinde vardır. Türk milliyetçiliği de bu tarihe eşlik etmektedir. Türkiye Cumhuriyeti, aşağı yukarı 3000 yıllık bir milletin 22 yüzyıldan beri aralıksız var olan devletinin bugünkü adıdır.¹¹⁵⁷

Atsız, Orta Asya'da Türklerin milli kimliklerini koruma ve yaşatma mücadelesini ağırlıklı olarak Çinlilere karşı verdiklerini ve bu mücadelenin açık milliyetçi tavırlar içerdiğini iddia eder.¹¹⁵⁸ Atsız'a göre, böyle bir milliyetçi tavır millet hayatı tehlikeye girdiği zaman Göktürk Kağanlığı döneminde kendini göstermiştir. Göktürk hükümdarı Bilge Kağan (716-734), Türkleri Buda dinine sokmak ve şehir hayatına alıştırmak istediğinde bilge veziri Tonyukuk bu girişime engel olmuştur.¹¹⁵⁹

Atsız'a göre Türk milleti, kökü dışarıda olan, milli olmayan her türlü düşünce tarafından tehdit edilmektedir. Bir yandan Ümmetçilerle Nurcular şeriat prensipleriyle Türkleri Araplaşmaya sürüklerken öte yandan Marksistler ve aşırı solcular sosyal adalet vaadiyle Moskoflaşmaya doğru götürmek istemektedir. İnsanların kardeş olduğu ve olacağı kuruntusundaki başka bir grup, milliyetçiliği lüzumsuz bir engel sayarak Türk milletini hümanizme, Amerikanlığa çekmeye

¹¹⁵⁶ Atsız, *Turancılık, Milli Değerler ve...*, s. 53

¹¹⁵⁷ Atsız, *a.g.e.*, s. 216

¹¹⁵⁸ Atsız, *a.g.e.*, s. 229,, "Türk reislerin bütün gayret ve siyaseti bu tehlikeyi düşünmek gayesine müteveccih bulunuyordu. Bununla beraber Türk memleketine gelen Çin elçileri ve Türk sarayına sokulan Çin prensesleri ile beraber Çin medeniyeti de Türkler arasına giriyordu. Milattan önceki ikinci asırda Çin sefahati, Çin ahlaksızlığı, Çin elbiseleri, kumaşları Türkler arasında yayılmaya başlamıştı. Bu böyle giderse Türklerin askeri kabiliyetlerinin mahvolacağı, bunun da esaretle biteceği muhakkaktı. O zaman Türkler arasından bir vezir çıktı. Çin medeniyeti ile mücadele etti. O ince, zarif elbiselerin ancak Çin'de giyilebileceğini, bozkır ırkının sert asker olarak yaşamak zorunda olduğunu anlattı. Çin elçileriyle münakaşa ederek onlara karşı Türklüğü müdafaa etti. Çinlilerin çirkin ve gayri insani buldukları Türk adetlerini doğru ve haklı göstermeye çalıştı. Çin medeniyetinin ahlaksızlığı da beraberinde getirdiğini, saf insanları bozduğunu, Türklerin azlık olmalarına rağmen Çin'i titretmelerinin ancak ahlakları ve askerlikleri sayesinde olduğunu, bu sayede Çin'in yetiştirdiği mahsulü de istedikleri zaman zaptedeceklerini anlattı. Bu suretle Çin tehlikesi epeyce uzun bir zaman için atlatıldı."

¹¹⁵⁹ Atsız, *a.g.e.*, s. 229

uğraşmaktadır. Milli ahlâkın baltalanmasının doğurduğu faydacı bir grup ise tam bir yozlaşma içinde, hayvani bir ihtirasla kazanç ve eğlence peşindedir.¹¹⁶⁰

Atsız'ın Türkçülüğü adeta Türkçeciliğinde somutlaşmaktadır. Türkçe'nin yaşadığı bunalımları Türk milletinin ve kültürünün yaşadığı bunalımlarla eşleştirerek Türkçe'nin üç buhran dönemi olduğunu iddia etmektedir. İlki, Maniheizmin kabul edilmesiyle başlayan yabancı kelime istilası ve çevirilerde bozulmadır. İkincisi, 11. yüzyıldan itibaren İslamiyet'i kabul ile başlayan dinde Arapça, edebiyatta Acemce kelimelerin Türkçe'ye girmesidir. Üçüncüsü, günümüzde devam eden Batı dillerinin (Fransızca ve İngilizce) Türkçe'yi tehdit etmesidir. İlk ikisi dini nitelikli olmasına rağmen sonuncusu kültür alanında etkili olmaktadır. Atsız bu buhranların etkilerinden ve Türkçe'deki yabancı kelimelerden kurtulmak için çalışmalar yapılması, Türkçe'yi koruma kanunu çıkarılması gerektiğini savunmuştur.¹¹⁶¹

Atsız ısrarla ve istikrarlı şekilde *Türkçülük* kelimesini kullanmıştır. Ona göre, "*Türkçülük, Türk milliyetçiliğinin adıdır. Türkçülük bir ülküdür. Türkçülük, Büyük Türkeli'inde, Türk uruğunun kayıtsız şartsız hâkimiyeti ve bağımsızlığı ile Türklüğün her yönden bütün milletlerden ileri ve üstün olması ülküsüdür.*"¹¹⁶²

Atsız, Türkçülüğün dört kaynaktan geldiğini ileri sürer:¹¹⁶³

1- Kökü çok geriye giden ve Türk milletinin bilinçaltında yüzyıllardan beri yaşayan milliyetçilik;

2- Tanzimat'tan sonra, Avrupa'daki milliyetçiliklere benzeyen halkçı bir hareketin bizde de uygulanmasını isteyen milliyetçilik hareketi;

3- Yabancı unsurların ihanetinden doğan tepki;

4- Türklerin son iki yüzyıldır çektiği büyük sıkıntılar.

Atsız'a göre, Türkçülük, bütün Türklerin tek devlet halinde birleşerek her bakımdan bütün milletlerden ileri ve üstün olması ülküsüdür. Bunun değişmeyen iki unsuru vardır: Soyculuk ve Turancılık. *Soyculuk*, bir milli savunma aracı olduğu kadar bir sağlık meselesidir. Karışmak, daima üstün olanın aleyhine olduğundan büyük meziyetlere sahip olan Türklerin, bu meziyetlerden yoksun soylarla

¹¹⁶⁰ Atsız, *a.g.e.*, s. 147

¹¹⁶¹ Atsız, *Tarih, Kültür ve Kahramanlar...*, s. 116-122

¹¹⁶² Atsız, *Türk Ülküsü...*, s. 32

¹¹⁶³ Atsız, *a.g.e.*, s. 33

karışmaları sonucu ortaya çıkan melezlerde Türk'ün bazı büyük meziyetleri kaybolmakta, onların yerini diğer soyların ilkel özelliklerinden bazıları almaktadır. Atsız, soyculuğun, Anadolu Türklerinin içinde örf olarak yaşadığını iddia etmektedir. Ona göre köy ve kasabalara, birkaç yıl hatta yüzyıl önce gelmiş olan bir yabancı bugünkü torunları hala yabancı sayılmaktadır. Tamamen Türkleşen, Türkçe'den başka dil bilmeyen ve kendisini başka bir millete mensup saymayan bu tür insanlara dahi yabancı gözle bakmak Anadolu Türklerindeki kuvvetli soy şuurunu göstermektedir.¹¹⁶⁴ Atsız'ın soyculuk düşüncesi onun milliyetçiliğini ırkçılığa yaklaştırmakta, sık sık ırkçılıkla itham edilmesine yol açmaktadır. Belirtmek gerekirken Türklerin veya herhangi bir milletin soy olarak saflığını koruduğunu iddia etmek tarihi ve bilimsel gerçeklerle uyumlu bir düşünce değildir. Sürekli olarak komşu milletlerle savaşmak durumunda kalan, bunun sonucu olarak sık sık komşu toprakları işgal eden veya onlar tarafından işgale uğrayan bir halkın soy olarak saf kalabileceğini iddia etmek gerçeklerden uzak bir yerde durmaktır. Savaşlar, cariyeler, esaretler, ganimetler; farklı soyların sürekli olarak karışmasına yol açmıştır. Bu karışım, bunları en yoğun yaşayan ve sık sık yurt değiştirmek durumunda kalan Türklerde daha yoğun meydana gelmiştir. Daha ilginç olanı Atsız'ın bu soyculuk iddiasından adeta Osmanlıyı muaf tutmasıdır. Selçuklulardan itibaren var olan devşirme sistemini kurumsallaştırarak oldukça başarılı bir şekilde uygulayan Osmanlıyı bu açıdan eleştirdiğine şahit olmadığımız gibi Yavuz'dan sonrasının neredeyse tamamının annesinin yabancı olduğu Osmanlı padişahlarının Türklüklerine de toz kondurmamaktadır. Atsız bu konuda, Osmanlı padişahlarının en çok tartışılanlarından birisi olan II. Abdülhamit'in en önemli muhalifleri olarak bilinen ve iktidarları döneminde Türkçülük politikasını uygulayan İttihatçıları ağır bir şekilde eleştirirken onu adeta göklere çıkarmaktadır;

“Sultan Hamid ile onun düşmanları olan hürriyetçileri ölçüştürmek için, yalnız şu noktaya bakmak yeter: Hürriyet kahramanları!, hürriyeti yok edip yüzlerce masumu astırdıktan sonra, savaşa soktukları devlet yenilince hırsızlar gibi kaçtılar. Gök Sultan, bir tek siyasi idam yapmadan, en korkunç siyasi güçlükleri atlatarak 33 yıllık saltanatında devleti ayakta tuttuktan sonra tahtından indirilirken, Moskof Çarı'nın davetini; Selanik'ten Alman gemisiyle İstanbul'a gelirken de Alman imparatorunun davetini reddederek vatanında bir sürgün ve mahpus gibi yaşamayı tercih etti.”¹¹⁶⁵

¹¹⁶⁴ Atsız, a.g.e., s. 79-81

¹¹⁶⁵ Atsız, *Türk Tarihinde Meseleler...*, s. 114

Muhalliflerinin Kızıl Sultan dedikleri II. Abdulhamit'e *Gök Sultan* diyen Atsız, Enver Paşa başta olmak üzere çoğu Türkçü/Turancı olan İttihatçılara, aslında düşünce olarak yan yana gelmesini bile hayal edemeyeceği ideolojik çevrelerle aynı şekilde, hatta daha şiddetli bir şekilde saldırmaktadır. Hürriyet kahramanları diye dalga geçtiği İttihatçıları yüzlerce masumu idam ettikten sonra hürriyeti yok etmekle, ülkeyi savaşa sokup kaçmakla itham etmektedir. İttihatçılar konusunda her ne kadar milliyetçiler arasında genel bir görüş birliği olmasa da genel eğilimin sevgi ve saygı olduğunu söylemek yanlış olmaz. Keza Abdülhamit konusunda da fikir birliği olduğu söylenemez ancak genel eğilimin negatif bir bakış açısını yansıttığını söyleyebiliriz. Atsız hem Abdülhamit'i ve diğer bazı Osmanlı padişahlarını hem de İttihatçıları genel milliyetçi tavrın uzağında değerlendirmektedir. Ve belirtmek gerekir ki ithamlarını duygusal bir üslûpla ve delilden yoksun bir şekilde yapmaktadır. II. Abdülhamit tamamen güçlü devletler arasındaki güç ve çıkar mücadelesinden yararlanarak Osmanlı devletini ayakta tutmaya çalışmış ve maalesef başarılı olamamıştır. 33 yıllık baskı iktidarı döneminde ülke topraklarının yaklaşık üçte birini kaybetmekle kalmamış dünyanın üçüncü donanması kabul edilen Osmanlı donanması da ortadan kalkmıştır. Bağımsız ve güçlü bir ülkenin asla kabul etmeyeceği Düyun-u Umimiye ve Reji İdaresi gibi yabancı ağırlıklı yönetimler II. Abdülhamit tarafından kabul edilmiştir. Evet belki ceza olarak idama pek başvurmamış, daha çok sürgün ve hapis cezalarını uygulamıştır. Ama aynı zamanda büyük bir vefasızlık örneği de göstererek, Meşrutiyet'i ilan şartıyla kendisini tahta çıkaran, yenilikçi ve başarılı Osmanlı bürokratu Mithat Paşa'yı idam ettirmiştir. Atsız'ın İttihatçılar için söylediği aşağılacıyı ifadeler ve suçlamaların çoğu da haksız ve yanlıştır. Yüzlerce idam yapıp hürriyeti yok ettikleri iddiası iftira boyutundadır. Ülkeyi savaşa soktukları suçlaması resmi anlamda doğru olmakla birlikte İttihat ve Terakki'nin dolayısıyla da Osmanlı'nın Almanların yanında savaşa girmesinin bir zorunluluk olduğu tarafsız araştırmalar tarafından teslim edilmektedir.¹¹⁶⁶ Kaçtıkları iddiası daha açık bir iftiradır. Savaştan yenik ayrılan ve çok ağır bir barış antlaşması imzalamak zorunda kalan Osmanlı devletinin yeni yönetimi işgalcilerle birlikte İttihatçıları savaş suçlusu ilan etmiş ve yakaladıklarını yargılayıp sürgüne göndermiştir. Diğer taraftan Tehcir Yasası dolayısıyla Ermeni terör örgütleri de

¹¹⁶⁶ Mehmet Biçici, "Hatıralarla Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşına Girişi, *Gaziantep Üniversitesi Journal of Social Sciences*, 13(3), 2014, s. 693-722

İttihatçılardan intikam alma peşine düşmüşlerdir. Cumhuriyet yönetimi de İttihatçıları muhtemel rakip olarak görüp dışlayınca birçok İttihatçı için yurt dışına çıkmaktan başka çare kalmamıştır. Cemal, Talat, Şakir paşa gibi birçok önemli İttihatçı Ermeni teröristlerin saldırıları sonucu hayatını kaybederken Türkistan'a geçen Enver Paşa, adeta Atsız'ın şiirlerinde destanlaştırdığı hayali kahramanları gerçeğe dönüştürürcesine ölmüştür. Belirtmek gerekir ki kişilik olarak hayranlık uyandıracak bir şekilde dik durabilmiş ve bu özelliği yüzünden de Cumhuriyet dönemi Türk milliyetçisi kuşakların önemli bir kısmının idolü olabilmiş Atsız'ın, İttihatçıların yanı sıra Mustafa Kemal ve İsmet İnönü gibi Türkçülüğü/Türk milliyetçiliği tartışılmayacak isimlerle ilgili olumsuz düşünceleri ile Vahdettin ve II. Abdülhamit gibi tartışmalı Osmanlı padişahları hakkındaki olumlu düşünceleri belirgin bir çelişki oluşturmaktadır.¹¹⁶⁷ Aynı şekilde Osmanlı medeniyeti hakkındaki övücü yaklaşımları da Atsız'ın *Türkçü* çizgisiyle tezat oluşturmaktadır. Bizce bunun en önemli sebebi Atsız'ın, özellikle hayatının ilk dönemlerinde farklı isimlerin etkisi altında kalmış olmasıdır. Atsız'ın bizce Türkçülük anlayışıyla çelişen Osmanlı övgüsü büyük oranda bir dönem asistanlığını da yaptığı Mehmet Fuat Köprülü'den etkilenmesinin sonucudur. İttihatçılara ve CHP ileri gelenlerine düşmanlığı ise muhtemelen Dr. Rıza Nur'un etkisinde kalmasındandır. Tek Parti dönemine karşı sert tavrının bir başka sebebi 1944 yargılamaları ve devamında yaşadıklarıdır.* *Kökü mazide olan atiyiz* diyerek Osmanlı padişahlarına ve diğer tarihi şahsiyetlere saygı gösterilmesi gerektiğini, milliyetçiliğin ve ahlakın baş şartının geçmişin değerlerine saygı olduğu gerekçesiyle savunan Atsız,¹¹⁶⁸ Türk milliyetçiliği düşüncesi doğrultusunda yeni bir Türk devleti kurmayı başarmış Mustafa Kemal'den aynı saygıyı esirgemiştir.

Atsız'ın Osmanlı kültürüne ve sanatına bakış açısı da onun genel Türkçü söyleminden, özellikle de Türkçülüğün iki temel unsuru saydığı soyculuğundan ayrılmaktadır. Enstrümanlarından makamlarına, dilinden ölçüsüne kadar pek çok farklı milletin kültüründen izler taşıyan ve daha çok saray müziği olarak bilinen

¹¹⁶⁷ Atsız, *a.g.e.*, s. 130, "VI. Mehmed: Osmanlı padişahlarının en talihsizidir. Bu yüzden kendisine *hain* damgası vurulmuştur. Fakat hain değil, bütün Osmanlı padişahları gibi vatanseverdir."

* 1944 Türkçülük-Turancılık davalarının baş sanığı olan Atsız, Türk siyasetinin geleneği haline gelecek siyasi linç davalarından biri olan olan ve şahsının hedef alındığı bu davalarda manen ve madden eziyetlere, işkencelere maruz kalmıştır. Anlaşılan o ki yaşadıkları başta İnönü olmak üzere CHP'nin Tek Parti dönemine yönelik kine dönüşmüştür.

¹¹⁶⁸ Atsız, *a.g.e.*, s. 137

Klasik Musiki Atsız'a göre Türk müziğidir ve cihan devleti kurmuş bir milletin ağır ruh olgunluğunu gösteren ağır başlı bir müziktir. Bu müziğin büyük ustalarından biri olan İtrî, milli ruhu terennüm etmiş, Türk'ün duygusunu dile getirmiştir. Atsız'a göre, İtri mazidir, semboldür. Türk müziğinin devidir.¹¹⁶⁹

Atsız'ın soyculuğu ve Türkçülüğü, tartışmalı Osmanlı padişahlarında olduğu gibi kimi Türk aydınları için de oldukça esnemekte, olabildiğince kapsayıcı, kucaklayıcı bir hal almaktadır. İttihatçıları hürriyeti yok eden, ülkeyi savaşa sokup sonra da korkakça kaçan maceraperestler olarak itham eden Atsız, İttihatçılar üzerinde çok büyük etkiye sahip, 1911 yılından itibaren İTC'nin Genel Merkez üyesi olan ve savaş sonrasında savaş suçlusunu olarak Malta'ya sürgüne gönderilen Gökalp hakkında aynı düşünmemektedir. Fikir adamımız dediği Gökalp'i aşağılamak için eleştirenleri Gökalp düşmanlığının esareti altında olmakla itham etmektedir. Atsız'a göre Gökalp düşmanlığı, Gökalp'in şahsından çok milliyetçiliğine karşıdır. Türkçülük ülküsüne düşman olanlar, bu ülküyü zayıflatmak için Türk milliyetçiliğinin en büyük kişiliklerinden birisi olan Ziya Gökalp'i hırpalama taktiğini sürdürmektedirler.¹¹⁷⁰

Atsız'ın Mehmet Akif Ersoy ile ilgili görüşleri daha dikkat çekicidir. Atsız'a göre Akif, önemli bir şair, vatansever ve karakter adamıdır. Şairliğine zaten kimse karşı çıkamaz. Tam ve çelişkisiz bir vatanseverdir. Kişilik bakımından ise eşsiz bir kişiliğe sahiptir.¹¹⁷¹ Atsız'ın, Akif'in İslamcı olduğu yönündeki eleştirilere cevabı o günün İslamcılığına bakış açısını göstermesi bakımından daha da ilginçtir. Atsız'a göre İslamcılık, dünün en kuvvetli seciyesi ve en yüksek ülküsüdür. Bugünkü Türkçülük ne ise dünkü İslamcılık da odur. Esasında İslamcılık, Osmanlı Türklerinin milli mefkûresidir. On dördüncü yüzyıldan sonra Türklerin dışında hiçbir Müslüman millet, ne Araplar ne İranlılar ne de Hintliler İslamcılık mefkûresi gütmemiştir. Ona göre, Akif'in, Çanakkale şehitleri için yazdığı şiir yeterlidir. Akif inanmış, dönmemiş ve öyle ölmüştür.¹¹⁷²

Atsız'ın Namık Kemal ile ilgili düşünceleri de bu tezin iddialarını doğrular niteliktedir. Genç Osmanlı hareketinin ve Osmanlıcılığın en önemli isimlerinden biri

¹¹⁶⁹ Atsız, *Turancılık, Milli Değerler ve...*, s. 54

¹¹⁷⁰ Atsız, *Tarih, Kültür ve Kahramanlar*, s. 147

¹¹⁷¹ Atsız, *a.g.e.*, s. 149

¹¹⁷² Atsız, *a.g.e.*, s. 150

olan Namık Kemal'in Türkçü/Turancı hareketin sembol isimlerinden biri olan Atsız tarafından milliyetçi olarak kabul edilmiş olması ve bunun ifade edilmesi Osmanlıcılığın ve İslamcılığın, Türk milliyetçiliğinin hâlleri olduğu düşüncesinin erken tespitlerinden biri olarak değerlendirilmelidir. Atsız'a göre Namık Kemal için yazılan en büyük üş eser, tarih sırasıyla, Sadettin Nüzhet, Rıza Nur ve Necip Fazıl tarafından yazılmış olanlardır. Milli Eğitim Bakanlığı tarafından Necip Fazıl'a para ile ve ısmarlama olarak yazdırılanın bilimsel hiçbir değeri yoktur. Atsız, Necip Fazıl'ın, kaynakçada bile göstermediği halde Rıza Nur'un kitabını kopyalamış olduğunu, kitapta kendisine ait hiçbir ciddi ve bilimsel düşünceye yer vermediğini, esasında Necip Fazıl'ın Namık Kemal hakkında bilimsel bir monografi yazabilecek yeterlilikte bile olmadığını iddia etmektedir.¹¹⁷³ Atsız, Namık Kemal'in, Osmanlıcı ve İslamcı olduğunu belirttiikten sonra o zamanlar milliyetçiliğın de ancak Osmanlıcılık ve/veya İslamcılık biçiminde yapılabildiğini iddia etmektedir. Ona göre 19. yüzyıl Türkiye'sinde bugünkü gibi bir Türkçülük yapılamazdı. Nasılki her şeyi zaman ve çevre ile ölçmek gerekiyorsa Namık Kemal'i de zamanı dikkate almadan suçlamamak gerektiğini söyleyen Atsız'a göre herkes ülkeye *Memalik-i Osmaniyye* derken, Namık Kemal'in *Türkistan*, millete de birçok yerde *Türkler* demesi onun bilinçli bir milliyetçi olduğunu göstermektedir.¹¹⁷⁴

Atsız'ın Türkçülüğünde tarihe bakış açısından iki temel ilke olduğunu söyleyebiliriz. Bunlardan ilki yukarıda örneklerle açıklamaya çalıştığımız tarihi kişiliklerle ilgilidir. Atsız'a göre tarihe mal olmuş önemli Türk şahsiyetlerin hepsi büyüktür; hataları varsa bile tarihte kalmıştır. Yalnız büyük yönleri hatırlanmalı ve öyle değerlendirilmelidir. İkincisi ise Türk tarihinin ve devletlerinin kesintisiz devamı ile ilgili görüşüdür. Atsız'a göre Türkler üç bin yıllık tarihlerinde yalnız iki devlet kurmuşlardır. Birincisi, tarihin karanlıklarından başlayarak son çağa kadar gelen ve kaybedilen devlet, yani Türkistan'daki asıl anayurttaki devlet; ikincisi de 11. üzyılda kurulup günümüze kadar gelen Önasya'daki devlet, yani Türkiye Cumhuriyeti'dir. Anayurt dışında kurulan devletleri bu sınıflandırmanın dışında tutmaktadır.¹¹⁷⁵

¹¹⁷³ Atsız, *Türk Tarihinde Meseleler...*, s. 177

¹¹⁷⁴ Atsız, *a.g.e.*, s. 182

¹¹⁷⁵ Atsız, *a.g.e.*, s. 30-31

Atsız'a göre bugünkü Türkiye, 23 Mayıs 1040 tarihinde yapılan Dendânekan Savaşı sonucunda kurulmuştur. Haçlılarla savaşarak varlığını koruyan ve İran, Irak, Azerbaycan, Anadolu ve Suriye'yi alarak Ortaçağ'ın en önemli devletlerinden biri haline gelen Türkiye, tarihin garip ve başka milletlerde örneği görülmemiş bir tecellisiyle, kurulmuş olduğu toprakları kaybederken sonradan aldığı yerlerde tutunmuştur.¹¹⁷⁶

Atsız, Orta Asya Türk tarihine ve oralarda kurulan devletlere bakış açısıyla da genel milliyetçi çizgiden ayrılmaktadır. Selçuklu hanedanına son veren Moğolları ve Osmanlı'ya fetret dönemi yaşatan Timur'u ve devletini bugüne kadar kurulmuş iki Türk devletinden biri saydığı Türkistan'ın birer parçası olarak görmektedir. Atsız'a göre Türklerle Moğollar, Altay grubunun en önemli iki kardeş milletidir. Türkçe ile Moğolca eskiden tek dil iken Hunlar döneminde iki ayrı dil haline gelmiştir. Moğol kelimesini tarihe tanıtan Cengiz Han'ın *Moğol* topluluğu etnik değil, tıpkı *Osmanlı* deyimini gibi siyasi bir addir ve Türkçe konuşan veya Türk olan bazı boylar da bu topluluğun içindedir.¹¹⁷⁷ Atsız, daha Hicri 843 yılında yazılan Osmanlı'ya ait takvimlerde Cengiz, Ögedey, Mengü, Hülagü, Abaka-Keyhatu gibi Müslüman olmayan Moğol kağanlarının rahmetle anıldığını söylemektedir.¹¹⁷⁸ Demekki 15. yüzyıl ortalarına kadar Türkiye'de aydınlar arasında bir Tatar düşmanlığı, Cengizli düşmanlığı, Müslüman olmayan Türklere düşmanlık diye bir şey yoktur. Atsız'a göre, bu hoşgörü Doğu Türklerini veya Tatarları yabancı saymamaktan, Çengizli hanedanını milli bir hanedan olarak kabul etmekten kaynaklanmaktadır. Bunun da ötesinde Atsız, Zeki Velidi Togan'ı referans göstererek Cengiz Han'ın, Moğol değil Türk olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre, Cengiz Han, Göktürklerden gelen büyük bir uruk olan Şato Türklerindedir. Keza Aksak Timur Bey'in bir Barlas beyi olması ve Barlasların Moğol uruğu sayılması da bu büyük hükümdarın Türklüğüne engel değildir. Timur'un ailesi de Cengiz Han'ın ailesinin bir kolu olup Barlas uruğu üzerinde beylik etmiştir. Üstelik Timur'un anadili de Türkçe'dir.¹¹⁷⁹

Atsız, Türk tarihinin iki büyük ismi olan Çengiz Han ile Timur Bey'e Türk değil demenin ve hele Türk düşmanı olarak görmenin, göstermenin ve düşünmenin,

¹¹⁷⁶ Atsız, *a.g.e.*, s. 48

¹¹⁷⁷ Atsız, *a.g.e.*, s. 94

¹¹⁷⁸ Atsız, *Osmanlı Tarihine Ait...*, s. 92-94

¹¹⁷⁹ Atsız, *Türk Tarihinde meseleler....*, s.95- 96

tarihi ve tarihin gerçeklerini bozup değiştirmekle aynı şey olduğunu söylemektedir. Özellikle Tatarların Türk olmadığını veya Moğol olduğunu söyleyenler hiç birşey bilmemektedir. Atsız, Türklerden bazılarını milli düşman göstermeyi hem tarihi değiştirmek, hem de yarınki Türk birliğini bugünden baltalamak olarak değerlendirmekte, bunun ise ancak Türklerin tarihi düşmanlarının işine yarayacağını söylemektedir.¹¹⁸⁰

Atsız'ın Türkçülüğünün en uç tarafını milletlere ve dünya tarihine bakışında görmek mümkündür. Yazılarında, romanlarında ve şiirlerinde savaş, kahramanlık gibi kavramları yüceltmesinin temel nedeni bu bakış açısıdır. Ona göre, Dünya bir çarpışma alanıdır. Yaratıcı güç, dünyayı bir çarpışma düzeni içinde yaratmış, yaratılanlar da bu çarpışma düzeni içinde yaşayıp bugüne erişmişlerdir. Savaşmak yaşamak için gereklidir. Çünkü milli çıkarların çatıştığı davaları bitirmek, için savaştan başka çare yoktur. Atsız, milletleri savaşa hazır tutan iki araçtan maddi olanına *teknik*, manevi olanına *ülkü* adı verildiğini söylemektedir.¹¹⁸¹

Atsız milliyetçilik anlayışının ilkelerini; Türkçülük, Türkçecilik, yasacılık, toplumculuk, gelenekçilik, bilinçli demokratlık, ahlakçılık, bilimcilik, teknikçilik olarak özetlemektedir.¹¹⁸² Bu ilkelerin, Alparslan Türkeş tarafından ortaya atılan ve 70'li yıllardan itibaren Milliyetçi Hareket Partisi'nin ve Milliyetçi/Ülkücü gençliğin doktrini haline gelen *9 Işık*'la iktibas derecesinde benzediğini belirtmek lazım.¹¹⁸³

Atsız'ın milliyetçilik anlayışının en belirgin ve sert taraflarından birisini, bu tezin üçüncü bölümünde ayrıntılı şekilde anlatıldığı gibi anti-komünist tarafı oluşturmaktadır. Ancak belirtmek gerekir ki bu düşmanlık *düşmanımın düşmanı dostumdur* sözünü doğrular bir şekilde ABD ve Batı dostluğuna veya hayranlığına yol açmamıştır. Mesela Atsız'a göre, pek çok muhafazakâr/sağ milliyetçi çevrenin *solcuları* suçladığı 16 Şubat olaylarının asıl sorumlusu *Altıncı Filo*'dur. Gelmeseydi uğursuz olaylar olmayacaktı. Kıbrıs sorununda Yunanlıları tutan Amerika'nın Türk çıkarmasına Altıncı Filo aracılığıyla engel olmasından ve ABD başkanı Johnson'un Türkiye başbakanı İsmet İnönü'ye gönderdiği malum mektuptan¹¹⁸⁴ sonra başlayan

¹¹⁸⁰ Atsız, *a.g.e.*, s. 99

¹¹⁸¹ Atsız, *Türk Ülküsü...*, s. 15

¹¹⁸² Atsız, *a.g.e.*, s. 103

¹¹⁸³ Alparslan Türkeş, *Dokuz Işık (Milli Doktrin)*, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul 2014

¹¹⁸⁴ Çağrı Erhan, "ABD ve NATO'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası (Cilt 1, 1919-1980)*, (Ed.: Baskın Oran), 2013, İletişim Yayınları, s. 686.

soğukluk yavaş yavaş bir Amerikan düşmanlığı halini almış, millet Amerikalı görmeye tahammül edemez hale gelmiştir. Türkiye’de hiçbir solcu olmasa dahi bu düşmanlık gelişip büyüyecek ve Amerikan düşmanlığı gösterileri yine aynı ölçüde yapılacaktır. Atsız buna rağmen NATO’da kalmak gerektiğini, bunun Amerikalılardan nefret etmeye engel olmadığını ileri sürmektedir.¹¹⁸⁵

Atsız’ın romantik Türkçülüğü açık şekilde ilköldür. Türk kimliğinin tarihin çok eski dönemlerinde ortaya çıktığını ve günümüze kadar devam ettiğini savunmaktadır. Türk milletine aidiyet duygusunu ifade eden Türk milliyetçiliği de Türk milletinin tarih sahnesine çıkmasından itibaren, onunla birlikte var olagelmıştır.

Türkçülük düşüncesinin öncülleri Osmanlıcılıktan ve İslamcılıktan en önemli farkı, iddiasını ve ilgi alanını Osmanlı sınırları dışına çıkarması, irredentist bir anlayışla Türklerin yaşadığı bütün coğrafyaları kapsayan büyük bir devlet idealine yönelmesidir. Osmanlı aydınları içinde bunu ilk dile getiren isimlerden birisi Şemseddin Sami’dir.¹¹⁸⁶ Osmanlı batıda toprak kaybettikçe Kuzey ve Doğu Türklerinin varlığı daha güçlü bir şekilde dile getirilmeye başlanmış, adeta umutlar bu yeni coğrafyaya bağlanmıştır. Ahmet Ağaoğlu, Yusuf Akçura ve Hüseyinzâde Ali beyler Osmanlı devleti dışında yaşayan Türkler’i de kapsayan bir Türk dünyası ve Türklük fikrinin kavramsallaştırılmasında öncü olmuşlardır.¹¹⁸⁷ Bu konuda en etkili olan isimlerin başında, Türkçülüğü alternatif bir ideoloji olarak ortaya atan ve tartışılmasını sağlayan Yusuf Akçura gelmektedir. Akçura Türklerin sadece Osmanlı sınırları içinde yaşamadığını, dolayısıyla dünyada Türklerin yaşadığı diğer yerlere de bakmak gerektiğini savunarak Türk Birliği düşüncesini siyasi anlamda savunan ilk isimlerden birisidir.¹¹⁸⁸ Osmanlı sınırları dışında yaşayan Türklerin de Türk birliğine dâhil edilmesi gerektiğini savunan düşünce Türkçülüğün irredentist yönünü oluşturmaktadır. Bu düşünce genel olarak Turancılık olarak ifade edilmektedir.

¹¹⁸⁵ Atsız, *Turancılık, Milli Değerler v ...*, s. 235

¹¹⁸⁶ Şemseddin Sami, “Lisan-ı Türki (Osmani)”, Hafta, Nu: 12, 10 Zilhicce 1298/1881’den aktaran Kushner, *a.g.e.*, s. 100, “*Bunun iki yönden, yani edebi ve siyasi yönden faydası vardır. Edebi yönden Türk dili daha geniş ve daha güzel bir dil olacaktır. Siyasi yönden de 8-10 milyondan fazla olmayan batı Türklerine, bundan aşağı olmayan Orta Asya ve Rusya Türkleri de katılacak, bunların hepsi tek bir lisanla konuşan tek millet yerine geçerek Türk milleti 20 milyon nüfusla büyük bir millet olacaktır.*”

¹¹⁸⁷ Hanioglu, "Türkçülük...", s. 553

¹¹⁸⁸ Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset...*, s.22

4.1.4. Turancılık

Turan kelimesi *Tura* şeklinde İran efsanesi *Aveste*'de geçmektedir. Firdevsi *Avesta*'ya dayanarak yazdığı ünlü eseri *Şeyhname*'de sözcüğü *Turan* olarak kullanmıştır. İran hükümdarı Feridun üç oğlundan ikincisine Tur adını vermiş ve ülkesini oğulları arasında paylaştırırken Tur'u Türklerin ve Çin'in başına hükümdar olarak görevlendirmiştir. *Şeyhname*'de Turan, Ceyhun'dan Tur sınırlarına ve buradan da Çin ve Hoten'e kadar uzayıp giden uzak, yakın Turan'a verilen bütün yerler biçiminde coğrafi olarak da tanımlanmıştır.¹¹⁸⁹ Turan kavramının Avrupa'ya taşınması Herbelot'un 1697 tarihini taşıyan *Bibliothèque Orientale* adlı eseri ile olmuştur. Herbelot, Turan ülkesini Amu Derya nehrinin doğu ve kuzeyi olarak tarif etmekte ve Turan adlı bu araziye artık Türkistan denildiğini belirtmektedir.¹¹⁹⁰ Turan kavramının, coğrafi anlamlandırmayı barındırmayı sürdürmesinin yanında etnik ve dilsel bir anlam kazanmasında Avrupalı dilbilimcilerden özellikle üçünün katkısı çok olmuştur; Finli M. Alexander Castren, Alman C. C. J. Bunsen ve İngiliz Max Müller.¹¹⁹¹ Turan sözcüğü, 1839'da Macar bilginler tarafından Fince, Türkçe, Macarca ve Moğolca'nın içinde bulunduğu dil ailesini tanımlamak üzere kullanılmıştır. 1890'dan itibaren ise, Budapeşte adeta Turan araştırmalarının *Mekkesi* olmuştur.¹¹⁹² Turan'ı bir etnografik terim olarak Macar kamuoyuna tanıtan kişi, Yahudi asıllı Macar doğubilimci Ármínus Hermann Vámbéry olmuştur. Vámbéry daha da ileri giderek Turan ırkı kavramını da kullanmaktan kaçınmamıştır.¹¹⁹³ Turan kavramı Macar soylularının ve üst orta sınıflarının gereksindiği milliyetçilik türüne zemin oluşturacak biçimde 20. yüzyılın ilk yıllarından başlayarak coğrafi anlamlandırmanın sınırlarını aşmaya başlamıştır. Turan terimine coğrafyanın ötesinde anlamlar yüklenmesi aynı zamanda siyasal bir hareket olarak Turancılığı doğuran bir süreci de başlatmıştır. Aynı dönem içinde Osmanlı Türkleri ile Macar Türkologları arasındaki bağlar da kurumsal ilişkilere doğru evrilme yoluna girmiştir. Bu bağlamda 1908 yılında açılan Türk Derneği'nin tek yabancı şubesi, Budapeşte'de açılmış, başkanlığına ve yardımcılığına Macar Türkologlarının önemli isimlerinden

¹¹⁸⁹ Önen, *İki Turan...*, s. 38

¹¹⁹⁰ Önen, *a.g.e.*, s. 40

¹¹⁹¹ Önen, *a.g.e.*, s. 40-41

¹¹⁹² Özdoğan, *Turan'dan "Bozkurt'a"...*, s. 63

¹¹⁹³ Önen, *a.g.e.*, s. 43

Ignác Kunós ve Ármin Hermann Vámbéry getirilmiştir.¹¹⁹⁴ Turan adını ve idealini taşıyan ilk dernek Turan Cemiyeti (Turani Társaság) adıyla 1910 yılında Macaristan'da kurulmuş, ilk dergisini çıkardığı 1913 yılına kadar etkin bir faaliyet içinde olamayan Turan Cemiyeti'nin yayın organı olan Turán dergisi 1944 yılına kadar yayımlanmıştır.¹¹⁹⁵

Macar tarihçilere göre, Macarlar, Asya'dan başladıkları yolculuklarını Avrupa'nın içerilerine kadar devam ettirip, 896 tarihinde bugünkü yurtlarına yerleşmişlerdir.¹¹⁹⁶ 1848 ayaklanmasının Avusturya tarafından Rus Çarlığı'nın da yardımıyla bastırılması, Macarlara bağımlı Slav halkların Avusturya'nın yanında yer alması gibi olgular, Macar kamuoyunda, Avrupa'daki kendi konumlarına dair negatif bir duygunun oluşumuna zemin hazırlamıştır. *Yalnızız* (egyedül vaygunk) sloganında ifadesini bulan bu görüş Macarlığı, Avrupa'nın ortasında, Slav ve Cermen denizleri arasında bir *ada* olarak tanımlamıştır. Önen'e göre Macarların Turan halklarından oldukları biçimindeki görüşlerin ortaya çıkmasında bu yalnızlık durumunun Doğu'ya yönelerek, oradaki dilsel ve etnik olarak akraba halklarla yakınlaşarak aşılabileceği düşüncelerinin de etkisi vardır.¹¹⁹⁷ Önen'in Macarlar için tespit ettiği bu *yalnızlık* sözüyle Türk milliyetçilerinin sıkça ifa ettiği *Türk'ün Türk'ten başka dostu yoktur* sözünün benzer duyguyu anlatması tesadüfse bile ilginç bir tesadüf olarak değerlendirilmelidir. Macarlarla Türkleri ortak düşman etrafında birbirine yaklaştıran bir diğer olgu Panslavcılıktır. Osmanlıcılığın ve İslamcılığın olduğu gibi Türkçülüğün de en büyük düşmanı ve korkusu Rusya himayesindeki Slav Birliği hedefi olmuştur. Macar Turancıları da bir yandan Panslavizmin temellerini çürütmek işine girişirken, diğer yandan Panslavizmin panzehiri olarak Turancılığı önermişlerdir.¹¹⁹⁸

Önen, Macar Turancılığını, Macarların Avrupa'daki yalnızlık duygusunun ve güvenlik kaygılarının bir sonucu olarak akraba halklara yaklaşma olgusuna dayanan *savunmacı* Turancılık anlayışı ve *yayılmacı* Turancılık anlayışı olarak ikiye ayırmaktadır. Önen'e göre, bu ayırım Macar toplumunda gelişen Turancılığın içeriğinin daha iyi kavranmasını sağlayacaktır. Buna rağmen savunmacı ve yayılmacı

¹¹⁹⁴ Önen, *a.g.e.*, s. 57

¹¹⁹⁵ Önen, *a.g.e.*, s. 59-64

¹¹⁹⁶ Önen, *a.g.e.*, s. 44

¹¹⁹⁷ Önen, *a.g.e.*, s. 66

¹¹⁹⁸ Önen, *a.g.e.*, s. 68

Turancılık anlayışlarını birbirlerinden ayırmak zordur, birbirlerini destekleyecek biçimde iç içe geçmişlerdir.¹¹⁹⁹ Macarların savunmacı ve yayılmacı Turan anlayışlarını birbirinden ayırmak güç olmakla birlikte Macar Turancılığı ile Türk Turancılığını birbirinden ayırmak daha kolaydır. Çünkü Macar Turancılığı ile Türk Turancılığı arasında önemli farklar vardır. Macarların önderi olacağı bir siyasal birliği hedefleyen Macar Turancılığı açıkça Türkleri de içerirken, Türk asıllı Turancıların önemli kısmı Türk olmayanları özellikle de Müslüman olmayanları dışlamaktadır.¹²⁰⁰

Osmanlı Devleti'nde Turan sözcüğünün kullanımı 15. yüzyıla kadar götürülse de siyasi anlamda ilk defa 19. yüzyılın sonlarına doğru kullanılmıştır. 1876 yılında Buhara hükümdarı Seyyid Ebulgazi Han'a gönderilen bir mektupta *Turan Hükümdarı* olarak hitap edilmektedir.¹²⁰¹ Ancak Osmanlı'da Turan kavramının siyasi bir içerik kazanması ve Turancılık akımı halini alması siyasal milliyetçiliğin ve bunun Türklere has hali olan Türkçülüğün gelişmesiyle mümkün olmuştur. Bir taraftan Türkoloji çalışmalarının yanı sıra Macaristan'da ortaya çıkan ve yayılan Turancı görüşler Osmanlı Türkçülük hareketi içinde Turancılık kavramının yaygınlaşmasına neden olurken, diğer taraftan Rusya'dan göç eden Tatar/Türk asıllı düşünürlerin Türk dili, tarihi ve kimliği üzerine Osmanlı toprağına taşıdığı yeni bakış açıları kısa zamanda Turan kavramının daha da yaygınlaşmasına neden olmuştur.¹²⁰² Akçura, Turancılık akımının çok belirgin olmasa da Rusya'nın egemenliği altındaki Türklere, Osmanlı Türklerinden daha önce var olduğunu iddia etmektedir. Ona göre yeni ortaya çıkmış olan *İdil Edebiyatı* Müslüman olmaktan daha çok Türk'tür. Akçura, Kafkasya Türklerinde de Türk birliği düşüncesinin var olması gerektiğini ve bunların düşüncelerinin Azerbaycan'da etkisi olduğunu ancak Güney İran Türklerinin ne derecede Türk Birliği düşüncesine sahip olduklarını hakkında bilgisi olmadığını söylemektedir.¹²⁰³

Şahsuvaroğlu, Turancılığın, Sovyet Devrimi'nden sonra Rus emperyalizmi komünizm ile yeni bir araca kavuşunca ve Ruslar emperyal miraslarını bu yeni kuşatıcı milliyetçilikle devam ettirince Türkiye'deki yeni ve heyecanlı iktidarın,

¹¹⁹⁹ Önen, *a.g.e.*, s. 79

¹²⁰⁰ Özdoğan, *Diinya'da ve Türkiye'de...*, s. 394

¹²⁰¹ Önen, *a.g.e.*, s. 39

¹²⁰² Özdoğan, *a.g.e.*, s. 393

¹²⁰³ Akçura, *a.g.e.*, s.23

İttihat ve Terakki paşalarının alel acele yapıştıkları projenin adı olduğunu iddia etmektedir. Ona göre Turancılık Komünizm ile atbaşı, onunla Bakü ve benzeri toplantılarla geliştirilen dostluk gölgesinde Doğu emperyalizminin ihyası anlamına gelmektedir.¹²⁰⁴ Ekim 1917 devriminden sonra, özellikle Bolşeviklerle Menşeviklerin Türkistan üzerinde hâkimiyet kurma mücadelesi esnasında Sultan Galiyev'in fikirleri doğrultusunda bütün Türkleri ve Hindistan Müslümanlarını kapsayan sosyalist bir birlik kurma girişimleri olmuştur. Enver Paşa da Türkiye'den ayrıldıktan sonra bu amaçla toplanan kongrelerden biri olan Bakü Kongresi'ne katılmıştır. Ancak bu dönem İttihat ve Terakki'nin iktidarı dönemi değil, iktidardan ve gözden düştükleri 1. Dünya Savaşı sonrası dönemdir. Turan olarak ifade edilmese de Türkistan Türklüğü ile Osmanlı Türklüğünün birliği düşüncesi daha 1881 yılında Şemseddin Sami tarafından ifade edilmiştir.¹²⁰⁵ Takip eden yıllarda Türkçülükle birlikte Turancılık da önemi sayılabilecek taraftar edinmiştir. Bu bağlamda İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde güçlü bir Türkçü, Turancı görüş vardır ve 1913 yılından ve özellikle Osmanlı'nın savaşa katıldığı Kasım 1914 yılından itibaren Rusya'ya karşı Turancı bir politika uygulanmaya çalışılmıştır. Ancak İttihat Terakki tarafından başlatılan Komünizmle paralel alelacele bir Turancılık, tarihi açıdan çok mümkün görünmemektedir.

Turan düşüncesini Türkiye'de duyuran ve yayan Ziya Gökalp'tir. Gökalp'in Turancılığı da Türkçülüğü gibi zaman içinde değişime uğramıştır. Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak kitabında Turan daha geniş ve daha kapsayıcıdır.¹²⁰⁶ Türklerin vatanı ne Türkiye'dir ne de Türkistan'dır, büyük ve sonsuz bir ülke olan Turan'dır. Turan, Türklerin, *efradını cami ve ağyarını mani* olan idealin vatanıdır. Türklerin oturduğu, Türkçe'nin konuşulduğu coğrafyanın tamamıdır.¹²⁰⁷ Gökalp

¹²⁰⁴ Şahsuvaroğlu, a.g.e., s. 21

¹²⁰⁵ Şemseddin Sami, "Lisan-ı Türki(Osmani)", Hafta, Nu: 12, 10 Zilhicce 1298/1881'den aktaran Kushner, a.g.e., s. 87, "Osmanlı ülkesinin Avrupa milletleri yanında ismi Türkiye olup bu kelimenin sonundaki -iye edatı da tam anlamıyla -stan edatının karşılığı olduğundan bu kelime Türkistan manasına gelir. Hâlbuki biz haritada diğer bir Türkistan daha görüyoruz ki o da orta Asya ve kuzey Asya'nın bir kısmı olup, İran ve Afganistan'ın kuzeyinde, Rusya'nın doğusunda, Çin'in kuzey batısında bulunan geniş bir ülkedir. Bizden hayli uzakta olan o Türkistan'la bizim Türkiye arasında ve oranın Türküyle bizim aramızda acaba bir münasebet ve yakınlık var mı? Bu isim ortaklığı nereden geliyor? Eğer oranın ahalisiyle olan münasebetimiz yalnız isim ortaklığından ibaret olsaydı belki bu ortaklık bizim zihnimizi yorabilirdi; fakat dilce olan ortaklık ve tarihin verdiği bilgiler bu konuda hiçbir şüphe ve tereddüte yer bırakmıyor."

¹²⁰⁶ Gökalp, *Türkleşmek, İslamlaşmak...*, s. 63-64

¹²⁰⁷ Gökalp, a.g.e., s. 64, "Vatan ne Türkiye'dir Türk için ne Türkistan; Vatan büyük ve müebbet bir ülkedir: Turan!"

Türkçülüğün Esasları kitabında Türk Birliği ile ilgili düşüncelerini esnetmiş, birliğin sınırlarını ve kapsamını daraltmaya çalışmıştır. Bir sınıflandırma yaparak Turan'ı uzak ülkü mertebesine koymuştur. Gökalp, bu yeni dönemde Türk'ün bazı şubelerinin, Anadolu Türklerinden ayrı bir dil, ayrı bir kültür yapmaya çalıştıklarını iddia etmektedir. Ona göre örneğin Kuzey Türklerinden bir grup genç bir Tatar dili, Tatar kültürü ortaya çıkarmaya uğraşmaktadır. Bu hareket Türklerin ve Tatarların iki ayrı millet olmasıyla sonuçlanacaktır. Ancak Gökalp, Kırgızların ve Özbeklerin nasıl bir yol izleyeceklerini bilmediğini söylemektedir. Eğer bunlar da Tatarlar gibi birer ayrı dil ve edebiyat, ayrı kültür meydana getirmeye çalışırlarsa Türk milletinin sınırları daha da daralmış olacaktır. Gökalp, Yakutlar ile Altay Türklerinin daha uzakta oldukları için Türkiye Türklerinin kültür dairesine almanın daha zor olduğunu ileri sürmektedir.¹²⁰⁸ Öncelikle belirtmek gerekir ki Gökalp'in Kuzey Türklerinden bir grup gencin Tatarlık iddiasıyla Türk kimliğinin ve kültürünün dışında ayrı bir kimlik peşinde buldukları iddiası tarihi gerçeklerle örtüşmemektedir. Çalışmanın dördüncü bölümünün son başlığında ayrıntılı şekilde anlatıldığı gibi Türkçülük düşüncesinin Türkiye'de yayılıp gelişmesinin önemli faktörlerinden birisi de Rusya'nın sömürgesi durumuna düşmüş Türk bölgelerinde belli bir milliyetçi bilince ulaşan ve bir vesileyle Türkiye'ye gelen aydınlardır. Şerafettin Mercani'den Sadri Maksudi Arsal'a kadar pek çok önemli isim Türkçülük hareketinin içinde yer almış ve önemli katkılarda bulunmuşlardır. Kırım Tatarı olan İsmail Gaspıralı ile Kazan Tatarı olan Zeki Velidi Togan'ın hem kendi dönemlerinin hem de sonraki nesillerin Türk Birliği düşüncesiyle yetişmesinde büyük emekleri ve katkıları vardır. Gaspıralı'nın *dilde, fikirde ve işde birlik* şiarı ve İstanbul Türkçesi ile çıkardığı Tercüman gazetesi bunun ispatı niteliğindedir. Onlardan biri olan Yusuf Akçura'nın hem Osmanlı hem Cumhuriyet döneminde bir ideolog ve politikacı olarak Türkçülük düşüncesine katkıları inkâr edilemez. Durum buyken Gökalp'in neden böyle bir iddia ortaya attığının anlaşılması, açıklanması güç görünüyor. Gökalp'in aynı kitapta Türkçülüğe katkısı olan isimler arasında Yusuf Akçura'yı saymaması aralarında kişisel bir sorun olduğu veya ortaya çıktığı şüphesini doğuruyor. Gökalp'in Özbekler ve Kırgızlarla ilgili tahmini ise 70 yıllık Komünist tecrübeden sonra bile gerçekleşmemiş görünüyor. Buna rağmen Yakutlar ve Altay Türkleri ile ilgili tespitinde ve tahmininde isabetli olduğu söylenebilir.

¹²⁰⁸ Gökalp, *Türkçülüğün Esasları...*, s. 40

Gökalp, Türk Birliği'nin kapsamını ve sınırlarını böylece daralttıktan sonra kültürel olarak birleşmesi kolay olan Türklerin özellikle Oğuz Türkleri yani Türkmenler olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre Türkiye Türkleri ile birlikte İran ve Harezm bölgesi Türkmenleri de Oğuz boyuna mensup oldukları için Türkçülerin yakın mefkûresi Oğuz veya Türkmen birliği olmalıdır. Gökalp bu birliğin siyasi bir birlik amacı taşımaması gerektiğini, gelecek hakkında bir karar verilemeyeceğini, şimdilik sadece Oğuzların kültürel birliğini gerçekleştirmeyi amaçlamanın doğru olduğunu savunmaktadır.¹²⁰⁹ Görüldüğü üzere Gökalp, artık Türk birliği hedefini Anadolu'daki Türklerle birlikte İran ve Harezm* ülkesindeki Türklerin sadece kültürel birliği ile sınırlandırmaktadır.

Gökalp'e göre Türkçülüğün uzak mefkûresi Turan'dır. Bu Turan da bazılarının ileri sürdüğü gibi Türklerden başka Moğolları, Tunguzları, Finlileri, Macarları içine alan bir kavimler topluluğu değildir. Gökalp, bu gruba bilim dilinde Ural-Altay grub denildiğini söylemektedir. Üstelik bu sonraki gruba dâhil kavimlerin dilleri arasında bir akrabalık bulunduğu da henüz ispat edilmemiştir. Gökalp bazı araştırmacıların, Ural kavimleriyle Altay kavimlerinin birbirinden ayrı iki grup oluşturduğunu ve Türklerin Moğollarla ve Tunguzlarla birlikte Altay grubunda, Finlilerle Macarların da Ural grubunda yer aldıklarını iddia ettiklerini söyledikten sonra Türklerin Moğollarla ve Tunguzlarla dilsel bir yakınlığı olduğunun da henüz ispat edilemediğini ileri sürmektedir. Gökalp'e göre bugün bilimsel anlamda değişmez bir gerçeklik varsa o da Türkçe konuşan Yakut, Kırgız, Özbek, Kıpçak, Tatar, Oğuz gibi Türk topluluklarının dil ve gelenek olarak etnik (kavmi) bir birliğe sahip olduğudur. Turan kelimesi, Turlar yani Türkler demek olduğu için Türkleri içine alan bir topluluk adıdır. Öyleyse Turan kelimesi bütün Türk topluluklarını içine alan büyük Türkistan'la aynı anlamda kullanılmalıdır. Gökalp daha önce Türkleri batı medeniyetine dâhil etmek için yaptığı gibi oldukça zorlama bir çabayla *Türkistan* olarak adlandırdığı bölgenin Türkiye Türkleriyle aynı kültürü paylaşmadığını dolayısıyla da yakın gelecekte ve gerçekçi bir birliğin mümkün olmadığını ispatlamaya çalışmaktadır. Ona göre, Türk kelimesi bugün yalnız Türkiye Türklerine verilen bir ad durumuna gelmiştir. Türkiye'deki Türk kültürüne dâhil

¹²⁰⁹ Gökalp, *a.g.e.*, s. 40-41

* Bugünkü Türkmenistan'ın tamamını, Özbekistan'ın ve Afganistan'ın bir bölümünü içine alan Aral gölünün güneyi ve İran'ın kuzey-doğusu arasındaki Tarihi Türk bölgesi.

olanlar tabii yine bu ismi alacaklardır. Bütün Oğuzlar yakın bir zamanda bu isimde birleşeceklerdir. Fakat Tatarlar, Özbekler, Kırgızlar ayrı kültürler oluşturdukları takdirde ayrı milletler halini alacaklarından kendi isimleriyle anılacaklardır. O zaman bütün bu eski akrabaları etnik bir topluluk halinde birleştiren ortak bir ada ihtiyaç duyulacaktır. Bu ortak ad Turan kelimesidir.¹²¹⁰ Görüldüğü gibi Gökâlî yeni Cumhuriyet'in ve yöneticilerinin Batı medeniyeti içinde yer alma planına olduğu gibi Türk milletini Türkiye ile sınırlama planına da şaşılacak derecede hızlı bir intibak çabası içindedir. Maalesef Ziya Gökâlî Cumhuriyet'in ilanından bir yıl sonra ve genç sayılabilecek bir yaşta vefat ettiği için bu intibak çabasının nasıl sonuçlanabileceğini öğrenme şansımız yok. Yaşasaydı sadık bir *Kemalist* mi yoksa sıkı bir *muhâlif* mi olacaktı sorusunu cevaplamak oldukça zor. Ancak yaşayan pek çok Türkçü'nün bu iki yoldan birini seçmek durumunda kaldığını belirtmek lazım. Bu dönemde Gökâlî, Finlileri, Macarları, Moğolları, Korelileri vs. içine alan Turan düşüncesini ise açıklama ihtiyacı duymadan reddetmektedir. Ona göre eğer Ural ve Altay ailesi gerçekten varsa ve böyle bir şey savunulacaksa bunların kendilerine has adları olduğu için Turan adına ihtiyaç yoktur.¹²¹¹

Gökâlî, Turan adı altında birleşen Oğuzları, Tatarları, Kırgızları, Özbekleri, Yakutları dilde, edebiyatta, kültürde birleştirmenin Türkçülerin uzak mefkûresi olduğunu söylemektedir. Gökâlî'e göre yakın mefkûrelerin gerçekleşmesi gerekli görülse bile uzak mefkûrelerin gerçekleşmesi gerekli değildir. Uzak mefkûre ancak ruhlardaki heyecanı yükseltmek amacıyla ulaşılmak istenen çok çekici bir hayaldir.¹²¹² Gökâlî artık Türkiye ve Türkistan Türklüğünün kültürel birliğini bile ancak ruhları heyecanlandırmaya yarayacak bir hayal olarak nitelemektedir. Ona göre Turan mefkûresi yani yüz milyon Türk'ün bir millet halinde birleşmesi ideali, Türkçüler için güçlü bir heyecan kaynağı olmuştur. Bu mefkûre olmasaydı, Türkçülük bu kadar hızlı yayılamazdı. Gökâlî tüm bunlara rağmen gelecek için temkinli konuşmakta daha doğrusu düşüncelerindeki Turan ideali ile ilgili dönüşümü geleceğe yönelik açık kapı bırakarak yumuşatmaya çalışmaktadır.¹²¹³

¹²¹⁰ Gökâlî, *a.g.e.*, s. 42

¹²¹¹ Gökâlî, *a.g.e.*, s. 44

¹²¹² Gökâlî, *a.g.e.*, s. 43

¹²¹³ Gökâlî, *a.g.e.*, s. 43, "Maamafih kimbilir belki istikbalde Turan mefkûresinin husulü de mümkün olacaktır. Mefkûre istikbalin hâlikidir. Dün Türkler için hayali bir mefkûre halinde bulunan milli devlet, bugün Türkiye'de bir şe'niyet halini almıştır."

Gökalp bu uzun tevil çabasından sonra adeta sadede gelmekte, Türkçülüğü büyüklüğüne göre üçlü bir sınıflandırmaya tabi tutarak Cumhuriyet'in Türk milleti tanımıyla kendi tanımını örtüştürmektedir.¹²¹⁴ Gökalp, Türkçülüğü mefkûresinin büyüklüğüne göre, *Türkiyecilik, Oğuzculuk veya Türkmencilik ve Turancılık* diye üçe ayırmaktadır. Ona göre gerçeklik sahasında yalnız Türkiyecilik vardır. Ruhların büyük özlemlerle aradığı Kızıl Elma, gerçeklik sahasında değil, hayal sahasındadır. Buna rağmen Turan ülküsü geçmişte birçok defa hayal olmaktan çıkmış gerçeklik halini almıştır. Türk milleti Kızıl Elma'yı hayal ederken gözünün önüne Turan ülküsünü gerçeklik haline getiren eski Türk devletleri gelmektedir.¹²¹⁵

Türkçülüğün ve Turancılığın önemli ideolarından birisi olan Yusuf Akçura Türk Birliği'ni Gökalp'ten daha farklı ve geniş bir şekilde tanımlamaktadır. Akçura'ya göre, Türkler denilince, etnografların, filologların ve tarihçilerin, zaman zaman Türk-Tatar-Moğol diye andıkları aynı soydan gelme, adetleri, dilleri birbirine çok yakın, ortak tarihi hayatları birbirine karışmış olan kavim ve kabilelerin tümünü anlamak gerekmektedir.¹²¹⁶ Akçura'nın Türk birliği, Turan idealinin için de Moğollar dâhil bütün Türkler vardır.

Ahmed Hilmi, Türk yurdunu daha farklı ve geniş tasavvur etmektedir. Ona göre Türk yurdu bir yandan Osmanlı'nın almak için kan akıttığı yerlerin hepsini, ulaştığı en geniş sınırları kapsarken,¹²¹⁷ diğer yandan Moğollar, Finliler ve Macarlar dâhil bütün Türk asıllı toplulukları içine almaktadır.¹²¹⁸

Turan düşüncesini açık şekilde savunan milliyetçilerden birisi de Ömer Seyfettin'dir. Ömer Seyfettin, Türklerin idealinin, Asya'da birbirine bitişik olarak yayılmış olan Türk illerini Osmanlı liderliğinde birleştirerek büyük ve güçlü bir

¹²¹⁴ Gökalp, *a.g.e.*, s. 43

¹²¹⁵ Gökalp, *a.g.e.*, s. 44

¹²¹⁶ Akçura(oğlu), *Türkçülük...*, s. 11

¹²¹⁷ Ahmed Hilmi, "Türk Ruhu Nasıl Yapılıyor?", Hikmet Matbaa-yı İslamiyesi, Darül Hilafe, 1329/1913, s. 24'ten aktaran Uçar, *a.g.e.*, s. 76, "Ey Türk yavrusu! Türk yurdunun bir ucu Tuna, bir ucu Sudan, bir ucu İran, bir ucu Cezayir'dir. Bu yurt senin anandır. Bu yurt dedelerimizin kanıyla sulanmış mübarek bir topraktır. Bu yurdun neresini kazsan Türk kemiği çıkar."

¹²¹⁸ Ahmed Hilmi, "Sade Seferler: Kan Birliği, Din Birliği", *Hikmet*, 17 Safer 1329/3 Şubat 1327/16 Şubat 1911, Sayı 44, s. 3'ten aktaran *a.g.e.*, 2009, s. 78,

"Türk ulusu bin obaya ayrılır,
Kimi Kırgız, kimi Tatar çağrılır,
Kimi Özbek, kimi Uygur ya Kaçar,
Kimi Moğol, kimi Fin ya Macar,
Bir babanın oğulları, yardaşı,
Değil miyiz, hepimiz kan kardaşı?"

ilhanlık kurmak olduğunu söylemektedir. Ömer Seyfettin, Türk denildiğinde ırk ve kan araştırması yapılmaması gerektiğini, Türkçe konuşan, Müslüman olan, Türk terbiyesine ve örfüne göre yaşayan herkesin Türk kabul edilmesi gerektiğini savunmaktadır.¹²¹⁹ Anlaşılacağı üzere Ömer Seyfettin'in Türk tanımı ile Ziya Gökalp'in Türk tanımı, dolayısıyla da millet ve milliyetçilik anlayışları örtüşmektedir.

Cumhuriyet'in Misak-ı Milli ile sınırlı Türk tanımı ve önceliğini bu sınırlar içinde modern ve müreffeh bir millet yaratma hedefine vermesi Türkiye'deki Türkçü-Turancı isimlerin ve kurumların önemli kısmının Turancılık/Türk Birliği ideallerini esnetmelerine yol açmıştır. Maden'in de belirttiği gibi, Osmanlı bayrağı altında Türk Birliği düşüncesi, Cumhuriyet'le birlikte Türkiye'yi öncelikli ve önemli bir konuma yerleştirmiştir. Bu dönemde genel söylemin Sovyetler Birliği tehdidine ve tehlikesine karşı daha ihtiyatlı olduğu görülmektedir.¹²²⁰ Bu ihtiyatlılık en azından resmi düzeyde giderek yerini dış Türklere karşı ilgisizliğe hatta yok saymaya bırakacaktır. Buna rağmen Türk Birliği/Turan idealini hararetle savunan isimler de var olmaya devam etmiştir.

¹²¹⁹ Ömer Seyfettin., *Bütün Nesirleri...*, s. 429-431, "Türk derken ırk ve kan cihetlerini derin derin araştırmamalıyız. Bir ferdin Türk olmak için Türkçe konuşması, Müslüman olması, Türk terbiye ve örfünün içinde yaşaması kâfîdir ve Anadolu'da Türkçe konuşan on dört, on beş milyon Müslüman vardır ki hepsi Türk'tür. Anadolu'dan sonra Azerbaycan... Burada dört buçuk, beş milyon Türkçe konuşan Müslüman ve Türk vardır. Kafkasya'da -Çerkezlerden başka- sekiz milyon Türk'ün hepsi Müslüman'dır ve Türkçe'den başka hiçbir lisan bilmezler. Kafkasya'dan sonra büyük Türk dünyası başlar. Buhara, Semerkant, Taşkent, Kaşgar, Yarkent, Hotan, Aksu, Turfan, hasılı ta Karakum'a, Mançuri çitlerine kadar bu geniş yerler hep Türk milletiyle doludur. Hepsi Müslüman olduğu gibi lisanları da Türkçedir. Buralara Türkistan denir... Sonra Şimal Türkleri... Kazan ve Ufa'ya kadar Volga boyunca yayılmış kardeşlerimiz ki bunların lisanları Türkçe olmakla beraber pek yukarılarda şivece biraz bizim lehçemizden ayrılır. Tatar şivesi de umumi bir Türk edebiyatı sayesinde İstanbul lehçesine yaklaşacaktır... Sonra Sibiry ve Altay etekleri... Sonra Pamir... Hasılı aralarında hiçbir yabancı ve kesif millet bulunmayan yetmiş milyonluk saf Türk milleti şarktan garba doğru Asya'nın ortasını kaplıyor. Bir kısmı Çin'in, bir kısmı Rus'un idaresinde, bir kısmı da hala kabileler halinde hür ve serbest..."

¹²²⁰ Maden, *Sıradışı Bir...*, s. 44, Atsız'ın fikirleri üzerinde en fazla etkisi olan isimler arasında yer alan Rıza Nur'un 1918 yılında, "Büyük Türklük meselesi hakkında ne düşündüğü?" sorusuna verdiği cevabın bir bölümü şöyledir: "Türk âleminin başı ve gövdesi Türkiye'dir. Binaenaleyh bu yolda yapılacak ilk iş Türkiye'nin her bakımdan mükemmel bir hale gelmesine çalışmaktır. Türkiye'nin iç davalarını halledip onu tehlikelere karşı garantilemeden gözlerimizi dışarı çevirmek doğru değildir. Türk ancak Büyük Türkiye kurulursa tehlikesiz ve yarından emin olarak yaşayabilir. En az 50 milyon nüfuslu, kalkanmış, büyük sanayiye malik ve yarıncıdan emin olarak yaşayabilir. Bu da iki şey ile temin olabilir: Nüfusun artması ve toplanmak. Türk ırkının en büyük düşmanı mikroplardır. Bu mikropların dışarıda bulunanlarının en büyüğünün ve en tehlikelisinin adı Moskof'tur. Eğer Moskofluk bu devirde yıkılmaz ve kendi tabii sınırlarına çekilmezse 21. Asır için bir Dış Türkler meselesi kalacağı şüphelidir."

Türkçülük düşüncesinde olduğu gibi Turancılık konusunda da belki en radikal ama en net ve istikrarlı tavra sahip isimlerin başında Hüseyin Nihal Atsız gelmektedir. Onun romantik Türkçülüğü Turancılığa da yansımıştır. Atsız Turancılığı, Türkiye’de 60 yıldan beri tartışılan, zaman zaman Türklerle akraba milletleri de içine alan bir sistem halinde düşünülmeyle beraber, bugün tarihi mirasları da dâhil olduğu halde bütün Türkleri tek devlet halinde birleştirmek ülküsü ve her ülkü gibi nesillere bakan, kan ve can vergisi isteyen, gönüllere heyecan katan bir inanç olarak tanımlamaktadır.¹²²¹ Atsız Turancılık tartışmalarının İTC’nin iktidara geldiği veya Türk Ocağı’nın kurulduğu yıllarda başladığını söylemekte, Turancılığı, Macarlar ve Finliler gibi Türklerle akraba milletleri de içine alan bazı görüşler bir yana, bütün Türkleri tek devlet halinde birleştirme ülküsü olarak tanımlamaktadır. Ona göre Turancılık 20. yüzyılda ortaya çıkmış, Türklerin tek devlet halinde birleşmesini hedefleyen siyasi bir ideolojidir. Bu yönüyle Gökalp’in yakın/uzak kültürel Turancılığından oldukça farklıdır. Atsız’a göre Turancılığı, bütün Türkleri yalnız kültür alanında birleştirmek diye anlamak boş ve yanlıştır. Çünkü kültür birliği ancak siyasi birlik sayesinde doğar.¹²²² Atsız, Türkler arasındaki kültür birliğinin ancak gönül birliği, tek millet olmak bilinci, biraz da dil birliği halinde yaşadığını ileri sürmekte, böyle devam ettiği takdirde yarım asır içinde dillerin ayrılarak farklı diller haline geleceğinden endişe etmektedir. Böyle kötü bir sona razı olmamak için miskin bir tevekkülle oturmamak, zaman ve şartlar uygun olduğunda eski yurtları, Türklerden koparılmış parçaları geri almak için savaş dâhil her şeyi göze almak gerektiğine inanmaktadır. Hatay’ı örnek göstererek, Kıbrıs, Batı Trakya, Kerkük, Azerbaycan ve hatta daha ötesinin de sırasıyla ve tek tek geri alınacağını, böyle düşünmeyenlerin veya bunun olacağına inanmayanların başlarını kuma soktuklarını iddia etmektedir.¹²²³ Ona göre Turancılık ülküsü gibi bir ülküyü eleştirmek için; *“ya damarlarındaki kanı yabancı hissetmek, ya komünist yani vatan haini yahut da milli tarihi Malazgird’ten başlatacak kadar cahil ve budala olmak lazımdır.”*¹²²⁴ Atsız, Turan’ın gerçekleştiğini kendi kuşaklarının göremeyeceğini bildiklerini ve bunun için hayıflanmadıklarını, bu düşüncelerle yetişen kuşakların

¹²²¹ Atsız, *Turancılık, Milli Değerler ve...*, s. 15

¹²²² Atsız, *a.g.e.*, s. 18

¹²²³ Atsız, *a.g.e.*, s. 18

¹²²⁴ Atsız, *a.g.e.*, s. 19

bunu başaracaklarına inandıklarını söylemektedir.¹²²⁵ Atsız (ve takipçileri) için Turancılık en kutlu hedeftir. Eskiden var olan bir şeyi yeniden hayata geçirmek ülküsünden daha kutlu bir şey yoktur. Bütün Türkleri birleştirmek hem hak ve hem görevdir. Türklerden zorla koparılanı geri almak adaleti yerine getirmektir. Turancılık bir büyüklük düşüncesidir. Büyüklük düşüncesi asil bir düşüncedir.¹²²⁶

Siyasi Turancılığa inanan Türk milliyetçisi aydınlardan birisi de İbrahim Kafesoğlu'dur. Esas olarak Ziya Gökalp'in ve onun çizgisinden giden Mümtaz Turhan'ın ve Erol Güngör'ün etkisinde kalan Kafesoğlu, Turancılık konusunda Atsız'ın temsil ettiği çizgiye daha yakın durmaktadır. Kafesoğlu'na göre, ilkin Çin'den Balkanlara, Ural ve Altay dağlarından Basra körfezine kadar geniş coğrafyada Türk nüfus çoğunluğunun birbirine bağlı halkalar halinde uzandığını belirtmek gerekmektedir. Dil, din, örf ve adet, edebiyat, folklor yönlerinden, kısaca her yönden saf Türk topluluklar tarafından işgal edilen alanların doğal kaynak bakımından dünyanın en zengin bölgeleri olduğu da unutulmamalıdır. Bu bölgeler insan gücüne sağladığı imkânlarla Türk'ü Eski ve Ortaçağlar boyunca ve Yeniçağ başlarında Asya ve Doğu Avrupa'nın tek hâkim milleti yapmıştır. Bu durum aynı imkânların çok daha artmış olduğu günümüzde Türklerin dünyanın siyasi dengesinde ayrı bir yerinin olmasını gerektirmektedir. İşte bu doğal-siyasi zorunluluk, Türkiye'nin istikbali için en sağlam teminatı oluşturmaktadır. Asya, batı Türklüğüne güç kaynağı görevi yapmış, Türkiye tarihi, doğudan akın akın gelen kahraman, şövalye Türklerin bükülmez iradesi üzerine kurulmuş ve bunlar Osmanlı imparatorluğunun hamle çekirdeği olmuştur. Dış Türkler Türkiye için bir güç ise, Türkiye de dış Türkler için bir umuttur. Umutla gücün birleştiği *Bütün Türklük* deyimini Türk dünyasının kader birliğini en güzel şekilde anlatmaktadır.¹²²⁷

Turancılık konusunu tartışırken demokratik-liberal bir milliyetçilik anlayışını savunan Ahmet Ağaoğlu'na da yer vermek doğru olacaktır. Milletlerin ve milliyetçiliğin modern olgular olarak batıda ortaya çıkıp yayıldığını savunan

¹²²⁵ Atsız, a.g.e., s. 28, "Biz iki Türkistan'ı da, Azerbaycanlıları da, Kafkasya'yı da, İdil-Ural boylarını da, Kırım'ı da kurtarmak için şuurumuz işledikçe, ayakta durabilecek gücümüz kaldıkça çalışacağız. O kadar da değil... Batı Trakya'yı, Kıbrıs'ı ve Adaları da alacağız... Kerkük ve Bayır-Bucak da bizim olacak.. Yaşarken bunları göremeyeceğimizi biliyor, bunun için yüksünmüyoruz. Ektiğimiz tohumlar yeşerecek ve bizden sonrakiler önüne geçilmez bir sel halinde kutlu topraklara ay-yıldızlı bayrağı dikecektir."

¹²²⁶ Atsız, a.g.e., s. 17

¹²²⁷ Kafesoğlu, *Türk Milliyetçiliğinin...*, s. 195-196

Ağaoğlu'na göre millet bireylerin çıkarlarının üstünde sağlam bir vücuttur. Bu vücudun yaşayabilmesi için onun ruhunun, can yatağının bilinmesi gerekmektedir. Bu ise çok uzun ve dikenli bir yoldur. Ancak ileriye doğru yorulmadan, adım adım gidilirse hedefe ulaşılabilir. Ancak o zaman Türkiye'den Altaylara kadar gerçekten bilinçli bir Türk milleti oluşur.¹²²⁸ Ağaoğlu, Türkiye'de dâhil henüz bir Türk milletinin oluşmadığını, sabırla ve kararlılıkla hareket edilirse ancak o zaman bunun gerçekleşebileceğini söylemektedir.

Turancılık tartışmalarında yer vereceğimiz son bakış açısı, Ekim Devrimi sonrasında Türkistan'da Sultan Galiyev tarafından savunulan ve gerçekleştirilmeye çalışılan Türklerin önderliğinde Müslüman coğrafyayı içine alan Komünist bir Turan idealidir. Galiyev ve *Müslüman komünist* yandaşları devrimin ilk yıllarında bütün Sovyet Müslümanlarını birleşik bir millet olarak Turan Cumhuriyeti altında toplamayı hedeflemiştir. Galiyev'in Bolşevik liderlerin giderek artan muhalefeti ve hatta Volga ve Başkır Tatarlarını bile iki ayrı siyasi birime ayırma politikasına karşın hayata geçirmeye çalıştığı Sovyet Sosyalist Turan Cumhuriyeti, Sovyet Rusya topraklarında yaşayan tüm Müslüman-Tatar-Türkleri Sovyetler Birliği içinde tek bir federe devlet altında toplamayı amaçlamamıştır.¹²²⁹ Bu hayal 1924'te Lenin'in ölümünden sonra yerine geçen Stalin'in uyguladığı tekçi-baskıcı politikalarla son bulmuş, Sultan Galiyev, Stalin'in sayısı milyonlarla ifade edilen siyasi cinayetlerinden birisinin hedefi olmuştur.

Atsız ve temsil ettiği romantik Türkçüler ve Turancılar dışında, irredentist Türk milliyetçiliği anlayışı önce resmi ideoloji tarafından hasır altına itilmiş zamanla adeta toplumun tüm kesimleri, özellikle de giderek çatallanan/dallanan pek çok Türk milliyetçiliği yorumunun gündeminden yavaş yavaş düşmüştür. Bora, bunun vazgeçme veya ortadan kalkma değil bastırılma, hasır altına itilme olduğunu iddia etmektedir. Ona göre, Türkiye dışında Türklerin var olduğu düşüncesi resmi ideoloji tarafından Irkçılık-Turancılık suçlamalarına muhatap olurken, İkinci Dünya Savaşı sonrası gelişen sol düşünce tarafından, Sovyetler Birliğinin ve Komünist Çin'in yönlendirmesi ve/veya çıkarları doğrultusunda böyle bir ilginin ırkçılık, faşistlik olduğu yönünde algı operasyonu yürütülmesi sonucu Pantürkist özlem, reel-politik

¹²²⁸ Ağaoğlu, "Milli Cereyan...", s. 36

¹²²⁹ Özdoğan, *Dünya'da ve Türkiye'de.*, s. 392

ufuklardan silindiğinde bile, Yeni Türkiye'nin resmi milliyetçiliği uhdesinde gizil varlığını korumuştur.¹²³⁰ Bu bastırılmış Pantürkist özlem 1990'lı yıllarda Sovyetler Birliği'nin dağılması ile hazırlıksız fakat oldukça güçlü bir duygu hatta zaman zaman hamaset şeklinde ortaya çıkmıştır. Özal ölmeden önceki son yurtdışı gezisini 1992 yılında Alparlan Türkeş'i de heyetine alarak yeni Türk devletlerine yapmıştır. Bu tarihten itibaren *Adriyatik'ten Çin seddine Türk Dünyası* söylemi Türk hükümetlerinin ve siyasi kişiliklerinin en popüler söylemlerinden birisi haline gelmiştir. Türk dünyasının varlığı, Turan ülküsünün bir şekilde gerçekleşeceği inancı sadece yöneticilerin, siyasilerin gündeminde olmakla kalmamış popüler sanatçıların, bilim adamlarının da gündeminde yer almıştır.¹²³¹

Turancılık, Türk milliyetçiliğinin bütün hallerinde baskılanmış şekilde de olsa bulunan irredentist yönünü oluşturmaktadır. Ancak en açık şekilde kendini Türkçülük içinde ifade edebilmektedir. Soya ve kültüre dayalı bir milliyetçiliği esas aldığı için Orta ve Doğu Avrupa'da etkili olan kültürel/secereci milliyetçilikle daha çok örtüştüğünü söylemek mümkündür. Türklerin, tarihi ve coğrafi açıdan geniş bir dağılım göstermesi, Turan kavramının kapsamını önemli hale getirmektedir. geniş anlamda Türkler dışında Macarları, Finlileri, Moğolları hatta Korelileri bile kapsayan geniş kapsamlı halinden sadece mevcut Türkiye sınırlarını kapsama iddiasına kadar kapsamı değişmektedir. Turancılık, Türk milliyetçiliğinin, kurucu milliyetçilik özelliğini en belirgin şekilde taşıyan halidir. Millet kelimesinin dini içeriğinin sağladığı imkânla Türk milliyetçiliğinin diğer halleri olan Osmanlıcılık, İslamcılık ve Misak-ı Milli hedefi bağlamında Türkiyecilik/Anadoluculuk içinde de var olagelmıştır.

¹²³⁰ Bora, *Türk Sağının Üç...*, s. 36

¹²³¹ Yeniçağgazetesi, "Aziz Sancar, Ben böyle bir Türk dünyasına inanıyorum," <http://www.yenicaggazetesi.com.tr/aziz-sancar-ben-boyle-bir-turk-dunyasina-inaniyorum-190378h.htm>, Erişim Tarihi: 02.07.2018, Örneğin Kırgızistan'da temaslarda bulunan Nobel ödüllü, dünyaca ünlü bilim adamı Aziz Sancar, ülkenin köklü eğitim kurumlarından Cusup Balasagun adını taşıyan Milli Üniversitesi (KNU) bünyesinde Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) tarafından 9 ay önce kurulan Prof. Dr. Aziz Sancar Kültür Merkezi'ni ziyaret etmiş, öğrencilerin alkışları eşliğinde karşılanan ve üniversite tarafından fahri profesörlük unvanı takdim edilen Sancar şu konuşmayı yapmıştır: "*Türk dünyası politik bir terimdir. Bunu kabul etmek lazım. Fakat ben Türk dünyasına inanıyorum. İsteyen inansın veya inanmasın. Bunu Avrupa ve Amerika'da da söylüyorum. Çin Seddinden Adriyatik'e kadar uzanan bir Türk dünyası var. Dediğim gibi ben politikacı değilim. Oy almak için söylemiyorum. Terfi olmak için söylemiyorum. Ben 71 yaşındayım. Kaç yıl yaşarım bilmiyorum. Madem bu fırsat var. Ben böyle bir Türk dünyasına inanıyorum. Bunun tüm dünyanın bilmesini istiyorum.*"

Başlarda Osmanlı devletinin siyasi gücünü ve manevra kabiliyetini artırmak, devamında yeni milli devletin bekasını temin etmek ve güçlenmesini sağlamak için sahiplenilen *Turanlı* düşüncenin, her ne kadar Türk dünyası evreninde tüm Türkleri kapsama iddiası taşısa da Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren giderek mevcut bağımsız *Türk* devletinin çıkarına milliyetçi/ulusçu bir ideolojiye hizmet ettiği görülmektedir.¹²³² Türkçülüğün bu yeni formu daha çok Anadoluçuluk ve/veya Türkiyecilik olarak ifade edilmektedir. Bu bölümde, Türk milliyetçiliğinin son hali olarak Anadoluçuluk/Türkiyecilik tartışılmaktadır.

4.1.5. Anadoluçuluk /Türkiyecilik

Türk milliyetçiliği 19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlılık (İttihad-i Osmani) adı altında dillendirilmeye başlanmasından itibaren koruyucu bir görünüm arz etmiştir. Osmanlılık-İslamcılık-Türkçülük adeta bir halef selef ilişkisi içinde suyun hal değiştirmesinde temel belirleyici olan ısının görevini *muhafakarlığın* üstlendiği hâl değiştirmelerle birbirinin yerini almış, belki daha küçük hedeflerle ve daha sınırlı coğrafyada var olanı korumaya odaklanmışlardır. Üçünün de ortak hedefi, bürokratik/aydın bir grubun öncülüğünde Türk kimliği etrafında ve onun çıkarları doğrultusunda millet yapısını korumak ve pekiştirmek olmuştur. Bu yüzden Türk milliyetçiliğinin bu ilk üç hali bürokratik içerme yönteminin belirgin olduğu, sivil/siyasi/teritoryal yönleri ağır basan *koruyucu* milliyetçiliklerdir. Üçünün de ortak hedefi var olan devlet ve var olan hâkim etnik unsur etrafında milli birliği korumak ve pekiştirmektir. Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkan ve ağır antlaşmalar imzalamak zorunda kalan Türk milleti, yüz yıllardır ilk defa devletsiz kalmıştır. Başkenti dâhil topraklarının çok büyük bir kısmı işgal edilmiştir. Serv'in getirdiği ağır hükümler sadece siyasi teşkilatı yani devleti ortadan kaldırmamış aynı zamanda millet varlığını da tehlikeye atmıştır. Artık korunması gereken bir devlet ve millet yok, yeniden ortaya çıkarılması, kurulması gereken bir devlet ve millet hedefi vardır. Bu hedef işgali hazmedemeyen son Osmanlı millet meclisinin kararıyla *Misak-ı Milli* olarak çizilmiştir. Milli topraklar yabancıların işgalinden kurtarılacak, yeni bir devlet kurulacak ve kurulan bu devlet eliyle de yeni bir millet/ulus inşa edilecektir. Radikal bir reform hareketi eşliğinde uygulanmaya çalışılan kurucu milliyetçilik genel olarak Anadoluçuluk veya Türkiyecilik olarak adlandırılmaktadır. Reformların boyutu ve

¹²³² Özdoğan, *a.g.e.*, s. 393

yönü bu yeni kurucu milliyetçilikte de ayrışmalara yol açacak, Milli Mücadele'nin önderi ve Cumhuriyet'in kurucusu Mustafa Kemal'in ve yakın çevresinin düşüncelerinin çerçevesini çizdiği modernist milliyetçilik *Kemalizm* veya Atatürkçülük olarak bilinirken, reformların hızına ve yönüne çeşitli dozlarda itirazların genel çerçevesini oluşturduğu muhafazakâr-muhalif milliyetçilik Ruhçu/Maneviyatçı Anadoluçuluk olarak adlandırılabilir.

4.1.5.1. Kemalist Anadoluçuluk

Birinci Dünya Savaşı'nda alınan yenilgilerin ardından topyekün bir mücadele sonucunda Osmanlı'nın enkazı üzerine ve ulus-devlet formunda kurulan Türkiye Cumhuriyeti, Türk milliyetçiliğinin irredentist yönünü oluşturan Turancılık iddiasından büyük oranda vazgeçmek durumunda kalmıştır. Yeni Türk milliyetçiliğinin, Türklerin yurdunun sınırları konusundaki hedefi artık Turan değil Misak-ı Milli'dir.¹²³³

Yeni milliyetçi söylemin törpülediği hatta milliyetçi tanımının içinden çıkarmaya çalıştığı diğer bir unsur, Türk milliyetçiliğinin o ana kadar en önemli unsurlarından biri olan Osmanlı geçmişi ve onun dominant bileşeni *din* olmuştur. Kemalist milliyetçilik, milliyetçilik söylemindeki Türk soy mitolojisini güçlendirirken,¹²³⁴ milliyetçiliğin en önemli bileşeni olan Osmanlı geçmişi kurmayı planladığı yeni Türk milli kimliğinin *öteki-imesi* olarak kurgulamıştır. Artık Türk kimliğinin öteki-imesi, tikel öteki-kimlikleriyle ilgili tasavvurlara da yön veren somut kalıbı ise *Eski Türkiye*'dir. Yani Osmanlı'dır, dini dünya görüşünün çerçevelediği eski medeniyettir.¹²³⁵ Buna rağmen etnik kökene yapılan vurgu Osmanlı geçmişi hatırlatan bir işlev görmüş, Osmanlı'nın geçmişteki azametinin anısı Türk milliyetçiliğinin dikkate değer bir bileşeni olagelmıştır.¹²³⁶

Yeni milliyetçiliğin, Türk milliyetçiliğinin önceki halleri olan Osmanlıcılığın, İslamcılığın ve Türkçülüğün en önemli bileşeni hatta belirleyicisi olan *dini* ve dini çağrıştıran Osmanlı geçmişi öteki ilan etmesi laikliği yeni ve güçlü bileşen olarak benimsemesini gerektirmiştir. Tersinden okursak yeni milliyetçiliğin *laiklik* vurgusu

¹²³³ Duman ve Yorgancılar, *a.g.e.*, s. 225; Mithat Atabay, "Anadoluçuluk", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 4; Milliyetçilik*, (Ed. Taml Bora-Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 515.

¹²³⁴ Armstrong, *Milliyetçilikten Önc* ..., s. 235

¹²³⁵ Bora, *a.g.e.*, s. 41

¹²³⁶ Armstrong, *a.g.e.*, s. 235

Osmanlı geçmişini ve dini öteki ilan etmesine yol açmıştır. Aslında ironik bir şekilde laikliğin yeni milliyetçiliğin önemli unsuru olmasının kökleri Osmanlıcılığa kadar gitmektedir. Türköne'nin de tespit ettiği gibi, Osmanlıcılar, İttihad-ı Anasır için laik politikalara dayanmak zorunda kaldıkları gibi İslamcılık da Osmanlı toplumunda laikliği zorunlu kılan politikaların baskısı altında gelişmiştir. Bir Osmanlı milleti yaratma gayretleri ve İslamcılığın bu gayretlerin yanı başında geliştirilmesi, ana hatlarıyla laik bir geleneğin oluşmasına vasat hazırlamıştır. Bu etkene, devleti ayakta tutabilmek için başvurulmuş modernleşme hamlelerini de eklemek gerekmektedir. Laik cumhuriyetin miras aldığı gelenek diğer İslam toplumlarıyla kıyaslandığında bu benzersiz yapılanmalarla olmuştur.¹²³⁷

Uzun bir tarihi süreç içerisinde ve çok geniş bir coğrafyada farklı kültürlerle ve medeniyetlerle etkileşim sonucu oluşan Türk kimliği, milli kimliklerin oluşumuna etki eden hemen hemen her unsura sahiptir. Dolayısıyla bu kimliğin tanımlanması ve sahiplenilmesi anlamına gelen farklı milliyetçilik anlayışları da bu unsurları farklı düzeylerde öne çıkarmakta veya geriye itmektedir. Bora'nın da belirttiği gibi bu açıdan her özgül milliyetçi hareket bağlamında milliyetçiliklerden söz etmek daha sağlıklıdır. Türk milli devletinin ideolojisi olarak resmi Türk milliyetçiliği de, değişik sınıfsal ve toplumsal dinamiklerce sahiplenilen farklı milliyetçilik ve millet tasarımlarının oluşturduğu bir nebula içinden çıkmıştır. Kendisini bütün o farklı tasarımları ayıklayıp olgunlaştıran nihai biçim olarak sunmaktadır. Oysa bu farklı tasarımlar varlıklarını sürdürürler ve milli kimliğin sürekli yeniden kurulması sürecinde yeni roller üstlenebilirler. Türk milli kimliği, bu tasarımlar ve dinamiklerden kimilerine –kimi zaman- yaslanıp kimilerini dışlayarak, kimilerini dönüştürerek veya kimileri arasında orta yollar bularak inşa edilmiştir.¹²³⁸ Yeni Türk milli kimliğinin inşasında, dolayısıyla da milliyetçilik söyleminde ortak soy mitine vurgu güçlendirilirken, dine ve onu temsil eden Osmanlı geçmişine vurgu azaltılmış, hatta Osmanlı geçmişi bu yeni milliyetçilik söyleminin, yeni milli kimlik inşasında kullandığı öteki imgesi haline dönüştürülmüştür. Ortak soy mitine vurgu bir taraftan Osmanlı-İslam öncesi tarihe ve kültüre yönelmeyi sağlarken diğer taraftan da o tarihi hali hazırda yaşanan coğrafyayla yani Anadolu'yla irtibatlandırma girişimlerine sebep olmuştur. Anadolu'nun *tarihi ülke* olduğunu ispat çabası, eski Anadolu

¹²³⁷ Türköne, "İttihad-ı İslam...", s. 225

¹²³⁸ Bora, *a.g.e.*, s. 18-19

medeniyetleriyle bağlantı kurulması gerektiği düşüncesine yol açmış, bu da Etiler ve Sümerler gibi eski Anadolu medeniyetlerini kuran toplulukların Türklerin ataları olduğu iddiasına yol açmıştır.

Muhafazakâr/maneviyatçı milliyetçiliğin önemli ideologlarından biri olan ve Osmanlı geçmişini her anlamda Türk medeniyetinin zirvesi olarak kabul eden Güngör'e göre, Atatürkçülük veya Kemalizm olarak adlandırılan milliyetçilik, genç Cumhuriyet'in yaşama çabasını temsil etmektedir. Güngör, solun bir ölüm denemesi olmasının, sağın da başka konularda bir takım endişeler yaratmasının, Türk devletine şimdilik tek çıkar yol olarak Atatürk milliyetçiliğini bıraktığını iddia etmektedir. Şimdilik demesinin sebebini ise henüz işlenmiş ve hazırlanmış bir Türk milliyetçiliği görüşü olmamasına bağlamaktadır. Ona göre, ideolojik aşırılıklara engel olmak ve plüralist demokrasinin ayakta kalmasını sağlamak gayretinden başka bir manaya gelmeyen Atatürkçülük bir siyasi tedbirden ibarettir. Güngör, Atatürkçülüğün, Kemalizm'le ve CHP'nin *altı ok*uyla ilgisi olmadığını iddia ederek alınan tedbirlerin başarılı olmasının elbette Türkiye için hayırlı olacağını, fakat alelacele alınan tedbirlerin veya masa başında icad edilen kurtuluş prensiplerinin ne başarılı, ne de uzun ömürlü olmasının beklenmemesi gerektiğini iddia etmektedir.¹²³⁹ Belirtmek gerekirse, 1923-1950 CHP tek parti iktidarı döneminin politikalarının parti politikası olduğunu iddia edip devleti bundan ayrı düşünmeye çalışmak Türkiye gerçekleriyle örtüşen bir iddia değildir. Bu dönem devlet başkanlarının aynı zamanda partinin de başkanı olduğu, devlet-parti bütünleşmesinin sağlandığı *Parti Devleti* tanımıyla örtüşen bir dönemdir. Atatürkçülük veya Kemalizm içeriklerindeki farklılıklardan çok kullanıcıların tercihinden kaynaklanan kavramlardır ve özü itibarıyla aynı anlama gelmektedir. Milli Mücadele'nin lideri ve Cumhuriyet'in kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün ve yakın çevresinin tasavvur ettikleri yeni devleti ve *ulusu* tanımlamaktadır. İrredentist söylemin yerine Misak-ı Milli'nin, Osmanlı geçmişi yerine İslam öncesi Anadolu geçmişinin, milleti geri bırakan ve devleti yıkan *yanlış din anlayışı* yerine laikliğin ve Batılılığın getirildiği ve yeni ulusu bunlar üzerine inşa etmeyi planlayan bir milliyetçilik anlayışıdır. Kemalizm veya Atatürkçülük kurucu bir milliyetçilik olarak nitelenebilir. Kemalizm/Atatürkçülük, bir taraftan Osmanlı ve İslam geçmişi ile birlikte yaklaşık bin yıllık yakın dönemi inkâr hatta öteki ilan ettiği

¹²³⁹ Güngör, *a.g.e.*, s. 18

için oldukça modernist bir yaklaşım görüntüsü verirken diğer taraftan İslam öncesi Orta Asya bağlarını öne çıkardığı ve Türklerin Anadolu'nun kadim milleti olduğunu ispata yönelik olarak Eti ve Sümer bağlantıları iddiaları, ilkçi hatta eskilci bir boyut katmaktadır. Önce devlet kurma, sonra asker, bürokrat, aydın bir seçkin grup eliyle modern bir millet inşa etme hedefine yöneldiği için için kurucu bir milliyetçilik olarak tanımlanabilir. Belirtmek gerekir ki bu milliyetçilik anlayışı tek parti döneminin tamamında aynı dozda ve aynı kararlılıkla uygulanmamıştır. Hem saray ve çevresiyle hem de işgalci güçler ve destekçileriyle mücadele verildiği bir dönemde toplumun bütün kesimlerinin maddi-manevi desteği çok önemli olduğu için Milli Mücadele yıllarında ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında milliyetçiliğin din bileşeni ve Osmanlı geçmişi bilinçli ve etkili bir şekilde kullanılmıştır. Ancak zaman içinde bu anlayış terk edilmiştir. Maneviyatçı Anadoluçuluk diye adlandırdığımız milliyetçilik anlayışı bu dönüşüm sırasında, hem Kemalist Anadoluçuluğun içeriğine hem de uygulanma tarzına itirazlar sonucu ortaya çıkmış ve gelişmiştir.

4.1.5.2. Ruhçu/Maneviyatçı Anadoluçuluk

Kemalist milliyetçilik karşıtı düşünceler çok çeşitli bileşenlerden oluşmakta ve birbirinden farklı içeriklerle pek çok çevre tarafından dile getirilmektedir. Bu itirazlar ve eleştiriler esas olarak çok geniş bir yelpaze oluşturmaktadır. Yeni devletin sosyalist bir temel üzerine kurulmaması üzerine yapılan sol/sosyalist/komünüst çevrelerden gelen eleştiriler, Osmanlı/İslam geçmişini yok sayan hatta ötekileştiren uygulamalara yönelik muhafazakâr/İslamcı eleştiriler, gittikçe otoriter ve tekçi bir anlayışla inkılâpların dayatılmasına yönelik liberal çevrelerden yapılan eleştiriler, yeni devletin tek etnik kimlik üzerine inşasına yönelik diğer etnik çevrelerden, özellikle bir kısım Kürtler/Kürtçüler tarafından yapılan eleştiriler ve nihayet yeni devletin ulus-devlet formuna ve Türk kimliğine itiraz etmemekle birlikte bunun içeriğine ve yapılış yöntemine karşı kendisini milliyetçi olarak tanımlayan bazı kesimler tarafından yapılan eleştiriler bu geniş muhalif yelpazeyi oluşturmaktadır. Çalışmanın konusu Türk milliyetçiliği ile sınırlı olduğu için farklı ideolojik eleştiriler ve etnik milliyetçi itirazlar tartışma dışında bırakılarak yalnızca milliyetçi itirazlar bu başlık altında özet olarak tartışılacaktır. Hemen belirtelim ki bu milliyetçi itirazlar da tek bir boyuta indirgenemeyecek kadar geniştir. Burada bunların özellikle Türklerin Anadolu/Türkiye dışındaki tarihini/bağlarını yok sayan veya önemsemeyen ancak

İslam geçmişini önemseyen hatta Türk milletinin tarihini Müslümanlığı kabul etmesiyle başlatan milliyetçilik anlayışı değerlendirilecektir. Bunların önde gelenlerinden birisi Nurettin Topçu'dur. Topçu'ya göre *milliyetçi*, milletinin çıkarlarını kendi çıkarlarından önce düşünen, köyünü, şehrini evinden önce yükseltip, güzelleştiren, toplumu ve milleti için yaşadığına inanan, nefsinin topluma adanmış insandır. Bu anlayışa göre her şeyden önce milliyetçiliğin sosyal doktrin olarak toplumcu olması zorunlu olacaktır. Bu yüzden servet ve sömürge doktrini liberalizm ve merkantilizm milliyetçilik iddiası taşıyamaz.¹²⁴⁰

Topçu'nun milliyetçilik anlayışının diğer önemli unsuru ise dindir. Topçu'ya göre bağlandıkları milliyetçilik davası, Anadolu'nun coğrafyasında İslam'ın ruhunu yücelten ve toprağın çehresine İslam'ın ruh ve karakterini sindiren ruhçu bir milliyetçilik davasıdır. Millet'in hayat anlayışı, ahlakı ve gelenekleri yüzyıllar içinde ayrılmaz bir şekilde İslam'la kaynaşmıştır. Türk milleti, Orta Asya'dan kaynaklanan Türk ırkından çıkmış ve dokuz yüz yıl önce Anadolu'da kurulmuştur. Bu tarihin ortaya koyduğu en evrensel inkılâp İslam dininin Türk'ün ruh ve ahlakında yaptığı inkılâptır.¹²⁴¹ Türk milli kimliğinin, İslama geçişten sonra ve onun sayesinde oluştuğunu iddia eden Topçu tarihin milletleri yaptığına ve yaşattığına inanmaktadır. Ona göre milletler tarihlerinin yaşlarına sahip toplumsal kişiliklerdir. Bu yüzden tarihleri milletlerden koparılınca milletlerin yıkılacağını ve öleceğini iddia etmektedir.¹²⁴² Dolayısıyla sadece Osmanlı/İslam geçmişini inkâr eden Kemalist milliyetçiliği değil, İslam sonrası Türk tarihinde Anadolu Türklerinin ilerleyişine sekte vurmuş diğer Türk devletlerini/topluluklarını da sert şekilde eleştirmektedir. Kahramanları ve hainleri de buna göre belirlemektedir.¹²⁴³

Topçu, milliyetçilik anlayışlarının dayandığı esasları şöyle özetlemektedir:

1244

"1- Millet dini, onun ahlakını, örflerini ve kalbini yoğurmuş, Türk-İslam medeniyetine yön ve kaynak olmuş İslam dinidir. 2- Büyük vatan Anadolu toprağıdır. 3- Soyumuz, Oğuz çocuklarının Anadolu'nun dokuz yüz yıllık tarihi

¹²⁴⁰ Topçu, "Milliyetçilik...", s. 283

¹²⁴¹ Topçu, *a.g.e.*, s. 285

¹²⁴² Topçu, *a.g.e.*, s. 284-286

¹²⁴³ Topçu, *a.g.e.*, s. 286, "Yıldırım Beyazid'de tamamlanacakken hain Timur tarafından darbelenen milli birliğimizi tekrar kurmaya muvaffak olan Fatih Sultan Mehmet ve Türk-İslam zincirini içinden parçalamaya çalışanları tepeleyerek kültürümüzün kaynakları olan İslami iktidarı Oğuz çocuklarına devreden Yavuz Sultan Selim milliyetçilik davamızın asıl kahramanlarıdır."

¹²⁴⁴ Topçu, *a.g.e.*, s. 293

içinde bu topraklarda kaynaşmalarla eriyip aslını kaybetmeyen Türk soyudur. 4- Dilimiz, bu ülkede yüzyıllar boyunca devam edegelen tarihi olgunlaşma içinde varlık kazanan müşahhas ve zengin Türk dilidir. Ferdi isteklerin icadı olan mücerret ve hayatsız dil milli dil olamaz. 5- Devlet, büyük çoğunluğu köylü olan kütlenin iradesini yaşatan merkezî otoriteli ve mesuliyetli devlettir. 6. İktisadi sistemimiz, halkın bütün içtimai ihtiyaçlarını karşılayan ve her ferdi iş ahlakıyla seferber eden asrın geçer deyimiyle ruhçu sosyalist sistemdir.”

Maneviyatçı/Anadolu milliyetçiliğinin bir başka önemli temsilcisi Nezip Fazıl Kısakürek'tir. Milleti ve tarihini Nurettin Topçu ile neredeyse aynı şekilde tanımlayan Necip Fazıl'ın ayrıştığı en önemli nokta Batı'ya ve özellikle ABD'ye bakış açısıdır. Topçu kendisini ve dolayısıyla milliyetçiliğini anti-emperyalist ve sosyalist olarak tanımlarken, ABD ve Batı, Necip Fazıl'ın sert eleştiri üslubundan hiç nasiplenmemiştir. Bunun yerinde fobi derecesinde bir komünizm vardır. Necip Fazıl'ın ve düşüncelerinin etkili olduğu Milli Türk Talebe Birliği çalışmanın önceki bölümlerinde anlatıldığı için burada yeniden anlatılmayacaktır. Burada şunu belirtmekle yetinelim. Nurettin Topçu ve Necip Fazıl Kısakürek, Milliyetçi/Ülkücü ve Milli Görüş hareketlerinin özellikle genç kuşakları üzerinde etkili olduğu için bu iki farklı milliyetçilik anlayışlarının birbirlerine yaklaşması ve aralarındaki geçişkenliğin artmasında önemli bir etkiye sahiptir. 1980 öncesi kurulan Milli Cephe hükümetlerinde, 1991 genel seçimlerinde oluşturulan ittifakta ve 2015 sonrası gelişen, Nisan 2018 referandumunda ve Haziran 2018 cumhurbaşkanlığı ve milletvekilliği seçimlerinde, Mart 2019 yerel seçimlerinde somutlaşan Cumhur İttifakı'nın tutkalı Nurettin Topçu'nun ve Necip Fazıl'ın düşüncelerinde temsil edilen Maneviyatçı/Anadolu milliyetçiliği olmuştur.

Anadoluculuk hareketleri Türk milletinin çıkarları doğrultusunda milliyetçilik söyleminin bazı unsurlarının uyutulması başka bazı unsurlarının uyandırılmasıdır. Zamanı geldiğinde, şartlar ve imkânlar elverdiğinde uyutulan unsurlar uyandırılacak, Türk milliyetçiliğinin belirleyicisi, yönlendiricisi olacaktır. Nitekim Sovyetler Birliği'nin dağılması ve bağımsız yeni Türk devletlerinin ortaya çıkmasıyla birlikte irredentist yönü baskılanmış Türk milliyetçiliği anlayışları Turancılığın hatırlayarak Türk Birliği idealini yeniden milliyetçi söylemin en önemli unsurlarından biri haline getirmişlerdir.

SONUÇ

Milli kimlikler ve milliyetçilikler sosyal bilimcilerin üzerinde anlaştıkları kavramlar arasında değildir. Anlaşmazlık etni, millet gibi daha çok sosyolojinin ilgi alanına giren kavramların içerikleri, tanımları ile ilgili olduğu gibi daha çok siyaset biliminin ilgi alanına giren milliyetçilik kavramının tanımı, içeriği ve ortaya çıkış süreci ve zamanıyla da ilgilidir. Sosyal bilimcilerin bir kısmı etnik ve milli kimliklerin tarihlerinin oldukça gerilere gittiğini kabul etmesine rağmen başka bir kısmı da sanayi devrimi, matbaanın icadı, bilimsel ve teknik gelişmeler gibi modern olayların sonucu olarak ortaya çıktıklarını iddia etmektedir. Milliyetçilik konusunda da benzer bir bölünme olduğunu söylemek gerekmektedir. Milletlerin ve/veya etnik grupların tarihsel olgular olduğunu kabul edenlerin büyük bir kısmı bu gruplara aidiyet duygusunu ifade eden milliyetçiliğin de tarihsel olduğunu savunmaktadır. Milletlerin modern olgular olduğunu, inşa ve hatta icat edildiğini iddia eden modernistler ise milliyetçiliğin de modern bir olgu olduğunu, dahası pek çoğu milliyetçiliğin milletleri icat ettiğini savunmaktadır. Bunların arasında duran ve son yıllarda daha çok ilgi gören diğer bir grup sosyal bilimci ise milletlerin/etnik grupların tarihsel olgular olduğunu ancak milliyetçiliğin Batı’da meydana gelen bir takım gelişmeler sonucunda ortaya çıktığını, hem Batı’nın diğer bölgelerine hem de dünyanın geri kalan kısmına sirayet ettiğini ileri sürmektedirler.

Sosyal bilimlerin hemen her dalında olduğu gibi etnik/milli kimliklerle ve milliyetçiliklerle ilgili çalışmalar daha çok Batı kaynaklıdır. Bunun bir sonucu olarak, bu konularla ilgili kavramlaştırmalar da büyük oranda Batı’ya aittir. Özellikle son otuz yıl içinde Batı dışında çoğu Batılı araştırmacılar/bilim insanları tarafından yapılan çalışmalar milliyetçiliğin yayılmasının tamamen Batı’ya öykünme, Batı’dan öğrenme biçiminde olmadığını, dünyanın diğer bölgelerindeki etnik/milli kimliklerin ve milliyetçiliklerin kendilerine has özgün yanlarının bulunduğunu tespit etmelerine rağmen Batı hâkimiyetinin devam ettiğini söylemek gerekir. Etnik/milli kimlikler ve milliyetçilik kuramlarındaki farklılıkların temel sebebi her milli kimliğin ve

milliyetçiliğin sahip olduğu bu özgünlüktür. Yaklaşım farklılıkları daha çok farklı etnik/milli kimlik veya milliyetçilik üzerinde çalışmaktan kaynaklanmaktadır. Çalışmalar arttıkça ve çalışma alanları genişledikçe kuramsal tartışmalar da artmakta ve çeşitlenmektedir. Denilebilir ki yeryüzünde ne kadar etnik/milli kimlik varsa o kadar etnik/milli kimlik oluşum hikâyesi vardır. Keza ne kadar etnik/milli kimlik varsa o kadar milliyetçilik vardır. Peki, bu kadar farklı etnik/milli kimliğin ve bu kadar farklı milliyetçiliğin genel, ortak özelliği yok mudur? Çalışmaların, araştırmaların bir amacı da şüphesiz bunların ortak, genel özelliklerini tespit edebilmektir. Son otuz yıldır artan çalışmalar etnik/milli kimliklerle ve bunların mensupları tarafından savunulması anlamına gelen milliyetçiliklerle ilgili genel, ortak özellikler tespit edemese de kategorize ederek, kategoriler arasında genel ortak özellikler olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadırlar. Ayrıca her etnik/milli kimliğin oluşumuna farklı boyutta etki eden farklı etkenler vardır. Milliyetçiliği belirleyen de daha çok etnik/milli kimliğinin dominant belirleyicileridir. Dolayısıyla milliyetçilik de tek bir etkenle açıklanamayacak kadar değişken bir görüngüdür. Bukalemun gibi bulunduğu ortamın rengine bürünebilmekte, çok değişik ideolojilerle işbirliği yapabilmektedir. Bu tür bir görüngüyü tek bir dönüşüm süreci çerçevesinde çözümlenmeye kalkışan yaklaşımlar, o süreç ne kadar kapsamlı olursa olsun indirgemecilikten kurtulamayacaktır. Dolayısıyla bütün milliyetçilikleri açıklayan tek bir kuram yoktur.¹²⁴⁵ Danişmend, milliyetçilik çalışmaları açısından erken bir dönemde, milliyetçilik ilkesinin bütün milletler için ortak bir tanımının olmadığı tespitini yapmaktadır. Ona göre her millet, milliyetçiliği kendi yapısına, kendi çıkarlarına göre yorumlayıp, açıklamaktadır. Bu yüzden bütün dünyada geçerli genel bir tanımla yapılamamıştır. Tanımlar milletten millete değişebilmektedir. Danişmend'e göre, ülkeden ülkeye ve milletten millete değişen birbirine zıt yorum ve açıklamaların sebebini, milletlerin oluşumunda etkili olan tarihi şartlarda aramak gerekir. Örneğin Fransız milleti belirli bir etnik kökene dayanmayıp çeşitli etnik kökenlerin birbirine karışmasından oluştuğu için Fransız milliyetçilerinin soy esasına dayanmaları mümkün değildir. Aynı şekilde Alman, İtalyan ve Fransız kantonlarında ayrı ayrı diller konuşulduğundan dolayı resmi bir dil yerine birkaç resmi dil kabul etmek zorunda kalan İsviçre için de milliyetçilik ilkesini *dil* faktörüyle açıklamaya

¹²⁴⁵ Özkırmı, *Milliyetçilik Kuramları...*, s. 267-68

çalışmak, her şeyden önce konfederasyonun dağılmasını göze almak demektir.¹²⁴⁶ Anlaşılacağı üzere, milli kimliğin oluşumunda, dolayısıyla da milliyetçilik anlayışının şekillenmesinde bir millet için oldukça önemli olan bir faktör başka bir millet için o kadar önemli olmayabilmektedir. Hatta bir milletin oluşumunda hayati öneme sahip bir unsur başka bir millet için birleştirici olmak bir yana dağıtıcı, bölücü bir unsur olabilmektedir. Burada hangi unsurun öne çıkarılacağını, kullanılacağını, hangi unsurun geriye atılacağını, önemsizleştirileceğini belirleyen milletin çıkarlarıdır. Milliyetçilerin görevi bu çıkarları tespit edip milliyetçilik söylemlerini bu çıkarlar üzerine kurmaktır.

Batıda ilk milli kimlikler hâkim etnik grubun kontrolünde olan siyasi yapı/devlet tarafından, kimliğin yukardan aşağıya yayılması, kabul ettirilmesi sonucu ortaya çıkmıştır. Bu ilk milli kimliklerde ve milliyetçiliklerde belirleyici, sonucu tayin edici kurum devlettir. Milliyetçiliğin amacı bu devletin siyasi sınırlarını korumaktır. Koruma çabası, vatandaşlar arasındaki etnik, dini farklılıkların yol açabileceği potansiyel bölünmeleri, ayrılıkları engelleyecek politikalarla homojenliği artırma, milli kimliği pekiştirme çalışmalarını da içermektedir. Bu çalışma milliyetçiliğin bu türünü *koruyucu milliyetçilik* olarak adlandırmaktadır. Koruyucu milliyetçilikte siyasi yapı kadar hatta ondan daha etkili biçimde aydın/bürokrat elit bir zümrenin hâkim kültürü orta ve alt sınıflara kabul ettirmesi/öğretmesi belirleyici olmuştur. İngiltere, Fransa ve İspanya gibi güçlü krallıklara sahip ülkelerde milli kimlikler daha erken bir dönemde yukardan aşağıya bürokratik içerme biçiminde oluşmuştur.

Batı'da var olan ama güçlü krallıklara sahip olmak açısından İngiltere, Fransa ve İspanya kadar şanslı olmayan milli kimliklerin hedefi ise parçalanmış, farklı krallıkların hâkimiyeti altında yaşayan aynı dili konuşan, aynı kültürü paylaşan, ortak bir soydan geldiklerine inandıkları toplulukları tek bir devlet çatısı altında toplamak olmuştur. Bu milliyetçiliğin itici gücü devlet kurmak veya dışarıda kalan millet unsurlarını devlet sınırlarına katmaktır. Bu çalışma bu tür milliyetçiliği *kurucu milliyetçilik* olarak adlandırmaktadır. Bu tür milliyetçilikte belirleyici kavram devlet kurma hedefidir. Bu ya yeni bir devlet kurmaktır ya da var olan zayıf, cılız devleti milletin doğal sınırlarına genişleterek güçlü kılmaktır. Bu süreçte etkili olan ortak

¹²⁴⁶ Danişmend, *Millerin Tarifindeki....*, s. 320

dile, kültüre sahip, aynı soydan geldiğine inanılan grupların seferber edilmesidir. Devlet kurulduktan veya genişletildikten sonra amaç elde edileni korumak, milleti mümkün olduğu kadar homojenleştirmektir. Yani milli kimliği korumak ve pekiştirmek. Dolayısıyla devlet kurma hedefiyle yola çıkan her kurucu milliyetçilik hedefine ulaştıktan sonra kendiliğinden koruyucu milliyetçilik biçimine dönüşmektedir.

İster erken dönemde güçlü krallıklara, dolayısıyla da devletlere sahip olsunlar ister güçlü bir siyasi yapıdan yoksun olarak dağınık topluluklar halinde başka krallıkların hâkimiyeti altında bulunsunlar etnik/milli kimliklerin şekillenmesinde, homojenleşmesinde din/inanç farklılıkları etkili olmuştur. Batıda milli kimliklerin oluşmasında ve homojenleşmesinde yüzyıllar süren mezhep savaşlarının yol açtığı etnik temizlikler belirleyici olmuştur. 13. yüzyılda başlayan ve yüzyıllar süren mezhep savaşları Kıta'nın farklı bölgelerinde farklı mephepsel homojenleşmeye yol açmış, bu savaşlar giderek dini bağlılık duygusunun yerini daha çok etnik/siyasi bağlılık duygusunun almasını sağlamış; nihayetinde 1648 Vesfalya Barışı ile Avrupa'nın bu günkü milli kimlikleri ve coğrafi sınırları büyük oranda şekillenmiştir.

Batıda milli kimliklerin oluşmasında etkili olan diğer bir önemli olgu bilim, sanat ve teknolojideki gelişmelerdir. Kilisenin siyasi ve sosyal hayata müdahalesinin yol açtığı bıkkınlık önce özellikle sanat alanında Antik Çağ'a dönüş özlemi anlamına gelen Rönesans'ı doğurmuş, Rönesans başta düşünce olmak üzere hayatın her alanında yeniliklerin etkili olduğu Reform hareketleriyle sonuçlanmış, düşünce alanındaki devrim ve reformlar bilimde ve teknolojide olağanüstü değişimler meydana getirmiştir. Bilimde, özellikle tarih, filoloji, etnografya ve coğrafya alanlarındaki gelişmeler milli kimliklerin şekillenmesinde ve billurlaşmasında etkili olurken, bu alandaki gelişmelerin teknolojiye yansması sonucunda milli kimliklerin oluşum ve yerleşme süreçleri hızlanmıştır. Bu alandaki en önemli gelişme şüphesiz matbanın icadı ve bunun sayesinde gazete ve dergi gibi kitlesel yayıncılık alanında yaşanan gelişmedir. Teknoloji alanındaki bir diğer önemli gelişme haritacılıktaki gelişmelerdir. Uçağın icadı ve hava fotoğraflarının haritacılıkta kullanılması sınırların belirlenmesinde ve öneminin artmasında etkili olmuştur. Askeri teknolojide yaşanan gelişmeler şehirlerin savunulmasını ve feodal sınırların korunmasını

imkânsız kıldığı için daha güçlü siyasi yapıları zorunlu kılmış, ulus-devlet yapısı bu zorunluluğun sonucu olarak ortaya çıkmıştır.

Batıda milli kimliklerin ortaya çıkmasının ve milli bilincin artmasının en önemli sebeplerinden birisi Sanayi Devrimi'dir. Sanayi Devrimi'nin yol açtığı ekonomik, sosyal, siyasal gelişmeler Batı'da millet bilincinin ve millete dayalı siyasi yapıların oluşmasına önemli derecede etki etmiştir. Ulaşım ve iletişim alanındaki gelişmeler, binlerce işçinin çalıştığı büyük fabrikaların çektiği nüfus hareketleri, kentleşme, zorunlu eğitim, gazete ve dergilerin geliştirdiği ortak dil homojen nüfusların oluşmasına önemli derecede hizmette bulunmuştur. Sanayi Devrimi'nin, başka bir ifadeyle Kapitalizm'in Batı'da hâkim etnik/milli kimlikler etrafında homojen milletlerin oluşmasında başlı başına etkili olan bir olay da *Kapitalist Yayıncılık*'tır. Bu süreçte büyük ve kârlı bir sektör haline gelen gazete, dergi ve ansiklopedi yayıncılığı bütün vatandaşların tek ve ortak bir dil üzerinden ortak duygular geliştirmelerine ve bunları ifade etmelerine imkân sağlamıştır.

Batıda milli kimliklerin oluşmasına/pekişmesine ve millet bilincinin gelişmesine katkı yapan diğer bir olgu siyasi yapı/devlet eliyle yürütülen eğitim, savunma ve maliye politikalarıdır. Feodal beyliklerin yerini alan daha güçlü ve daha geniş coğrafyada etkin olan ulus-devlet temelli örgütlenmiş siyasal yapılar, zorunlu eğitim, zorunlu askerlik ve zorunlu vergi politikalarıyla hem vatandaşlık bilincinin gelişmesini sağlamışlar hem de nüfusun karışmasına ve homojenleşmesine zemin hazırlamışlardır.

Nihayet Batı'da milli kimliklerin ve milliyetçilik duygusunun gelişmesine ve yaygınlaşmasına katkı yapan önemli gelişmelerden bir diğeri milliyetçilik ve özgürlük duygularının yol açtığı siyasi olaylardır. Amerika'da eyaletlerin İngiltere'ye karşı isyanı, bağımsızlık savaşı ve bağımsızlıkla sonuçlanan 1776 Bağımsızlık Bildirgesi, Fransa'da kral egemenliğine karşı millet egemenliğini savunan 1879 Devrimi ile sonuçlanan milliyetçi halk ayaklanması, millet egemenliği düşüncesinin Avrupa kıtasında yayılmasına yol açan 1848 ayaklanmaları, hem milliyetçi düşüncelerden beslendiği hem de milliyetçiliğin yaygınlaşmasına ve genel kabul görmesine yol açan olaylar olduğu için milliyetçiliğin tarihi ve gelişimi açısından özel öneme sahiptir.

Amerikan Devrimi ilk sömürge karşıtı hareket olduğu ve sömürge karşıtı milliyetçi hareketlerin temel özelliklerini temsil ettiği için ayrı bir öneme sahiptir. Amerikan Devrimi, kendisi veya ailesi Avrupa'dan Amerika'ya göç etmiş beyaz-anglosakson-protestan *kreol* seçkinlerin öncülüğünde gerçekleşmiştir. Avrupa'daki milliyetçilikler gibi kültür veya soy temelli değil, daha çok ekonomik temellidir. İngiltere'nin (veya Fransa'nın, İspanya'nın, Portekiz'in) atadığı eyalet başkanları, vergi ödememek ve kendi kendilerini yönetmek amacıyla sömürgeci devletlere karşı birlikte mücadele yürüterek bağımsızlıklarını sağlamaya çalışmışlardır. Dolayısıyla sömürge karşıtı milliyetçiliklerde dil, soy ve kültür gibi milliyetçilik unsurları değil ekonomik ve siyasi bağımsızlık gibi unsurlar belirleyici olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Asya'da ve Afrika'da gelişen milliyetçilikler ilk örneklerini Amerika'da gördüğümüz sömürge karşıtı milliyetçiliklerin temel özelliklerini taşımaktadır. Ancak buralardaki milliyetçi hareketlerin liderleri *kreol* sömürge yöneticileri değil, sömürgeci devletlerin sağladığı imkânlarla eğitim almış, ekonomik ve sosyal imkânlara kavuşmuş yerel seçkinler olmuştur.

Türk kimliği, Batı'daki milli kimliklerden çok önce ortaya çıkmıştır. Milliyetçilik olarak kabul edebileceğimiz aidiyet duygusunun erken dönemlerde var olduğunu gösteren deliller olduğunu söylemek mümkündür. 8. yüzyılda dikildiği bilinen Göktürk Yazıtları'nda Türk kimliğinin ve bu kimliğe ait güçlü bir aidiyet duygusunun var olduğunu gösteren ifadeler yer almaktadır. Yazıtlarda kullanılan gelişmiş edebi dil, kendine has alfabe bu kimliğin oluşumunun çok daha gerilere götürülebileceğini göstermektedir. Ancak Türklerin sürekli göç etmek durumunda kalması, her göç sonucunda da din ve alfabe değiştirmesi bu milli kimliğin sürekliliğinin sağlanmasında sorunlara yol açmış, kopukluklar meydana getirmiştir. Türkler daha 8. yüzyılda gelişmiş bir alfabeyle sahip iken, sonraki süreçte kendilerine ait olan bu alfabeyle bırakarak farklı medeniyetlere ait alfabeleri kullanmışlardır. Bu alfabe değişiklikleri kültürel sürekliliğin yazılı kaynaklarla sağlanmasını imkânsız kılmıştır. Göktürklerin yıkılmasından sonra Orta Asya'da hâkimiyet kuran Uygurlar önce dinlerini değiştirerek Budizm'i kabul etmişler, arkasından da farklı bir alfabe olan Uygur Alfabeti'ni kullanmışlar, Müslüman olduktan sonra da Arap alfabetini kullanmaya başlamışlardır. Türklerin kitleler halinde Müslümanlığı kabul etmeleri, askeri yetenekleri ve devlet tecrübeleri sayesinde kısa sürede İslam dünyasının liderliğini üstlenmelerini sağlamış, bundan sonraki süreç daha çok Müslümanların

temsilcisi konumunda Hristiyan Batı ile mücadele biçiminde gelişmiştir. Bu misyon ve mücadele Müslüman kimliği ile Türk kimliğinin örtüşmesine, aynileşmesine yol açmıştır. Osmanlı millet sistemi ve millet kelimesinin içerdiği dini anlam bu örtüşmenin pekiştirilmesinde ayrıca etkili olmuştur. Türkler güçlü milli kimlikler olan İranlılarla ve Araplarla iç içe yaşamasına, bu kültürlerle ciddi etkileşim içine girmesine rağmen kendi kimliklerini koruyabilmişlerdir. Bunun en önemli sebeplerinden birisi İslamı kabul etmelerine rağmen, İslam öncesi kültürlerini ve inançlarını kısmen İslamileştirerek devam ettirebilmeleridir. Türklerin yoğun olarak yaşadığı coğrafyada adeta bir Türk Müslümanlığı gelişmiştir. Daha çok tarikatlar ve cemaatler aracılığıyla geliştirilen bu inanç sistemi Türk kimliğinin korunmasında ve gelişmesinde etkili olmuştur. Türk kimliğinin korunmasında ve gelişmesinde etkili olan diğer faktörler devlet ve ordudur. Devlet kurmada ve askerlikte yetenekli olan Türkler gittikleri her yerde kendi devletlerini kurmuşlar ve bu devletlerin güvenliğini Türklerden ve/veya Türkleştirilmiş askerlerden oluşan ordulara teslim etmişlerdir.

Türk kimliği oldukça geriye gitmesine ve coğrafi yer değiştirme, din ve alfabe değiştirme sebepleriyle kopukluklar yaşamasına rağmen devlet ve orduları aracılığıyla süreklilik göstermiştir. Göktürk Yazıtları, Divan-ı Lügat'üt Türk, Secere-i Terakime gibi yazılı kaynaklarda belirgin bir milli bilince sahip oldukları anlaşılan Türklerin bu etnik/milli aidiyet duygularının modern anlamda milliyetçilik olarak kabul edilmesi mümkün görünmemektedir. Türklerde modern anlamda milliyetçilik, milliyetçilik Batı'da ortaya çıktıktan sonra görülmeye başlamıştır. Bu anlamda milliyetçilik hem Batı'ya tepki olarak ortaya çıkmış hem de Batı'dan öğrenilmiştir. İlk modern milliyetçilik hareketi İmparatorluk bünyesindeki farklı unsurları İmparatorluk bünyesinde tutarak homojenleştirmeyi amaçlayan Osmanlıcılıktır. Osmanlıyı oluşturan unsurlar, Osmanlıcılık adı altında, Türkçe'nin yardımıyla Türkleştirilmeye çalışılmıştır. Osmanlıcılık fikri çerçevesinde hazırlanan ve ilk anayasa olan 1876 Kanun-i Esasi'de resmi dil Türkçe'dir, devlet memuru olabilmek ve milletvekili seçilebilmek için Türkçe bilmek zorunludur. Osmanlıcılık, sivil/teritoryal, vatandaşlık esasına dayanan Fransız milliyetçiliğinin bir anlamda Osmanlı'ya uyarlanmasıdır. Osmanlıcılık, Fransız İhtilali'nden esinlenen modern bir milliyetçilik ideolojisidir. Osmanlı devletinin sınırları içinde yaşayan farklı inançlardan ve etnik gruplardan meydana gelen unsurlardan, Türkçe'nin yardımıyla, eşit vatandaşlık esasına dayalı bir Osmanlı milleti oluşturmayı

amaçlamıştır. Ne varki devletin bu birliği ayakta tutacak askeri, ekonomik ve siyasi güce sahip olmaması, milliyetçilik duygusunun özellikle Hıristiyan unsurlarda ortaya çıkması ve yayılması, büyük devletlerin çeşitli sebeplerle bu Hıristiyan unsurları desteklemeleri, hatta zaman zaman kışkırtmaları, Türkçe konuşan, Türk kültürüne göre şekillenmiş bir Osmanlı milleti yaratma projesinin başarısız olmasını sağlamıştır.

Osmanlılık adı altında birliğin muhafaza edilememesi, Hıristiyan unsurların peyderpey bağımsız ulus-devletler biçiminde İmparatorluktan kopması, Hıristiyan Batı'ya karşı eskiden beri kullanılan ve geçmişte başarılı olan İslam asabiyesinin devreye sokulmasını gündeme getirmiş, İmparatorluğun Müslüman unsurlarını İmparatorluk bünyesinde tutmayı amaçlayan İslamcılık, devletin ve bürokrat/aydın grubun siyaseti halini almıştır. Amaç hâkim etnik unsur Türklerin insiyatifinde Müslümanların birliğini muhafaza etmektir. Bu anlamda İslamcılık, Osmanlılığın rakibi ve alternatifi bir siyasal ideoloji değil, adeta onun yedeğidir. Osmanlılığın başarısızlığı üzerine görevi devralmış ve hedefi küçülterek de olsa aynı amacı gerçekleştirmeye odaklanmıştır. İslamcılık, Türk milletinin çıkarları için yarışan ve yorulan Osmanlılıktan bayrağı devralmış, yarışı sürdürmeye ve kazanmaya çalışmıştır. Ne varki yine devletin siyasi, ekonomik ve askeri olarak birliği muhafaza etme gücünden uzak olması, milliyetçilik duygusunun başta Araplar olmak üzere diğer Müslüman unsurlarda da ortaya çıkması ve yayılması, büyük devletlerin emperyalist amaçları doğrultusunda Müslüman coğrafyayı büyük oranda sömürgeleştirmeleri İslamcılığın başarısız olmasına yol açmıştır. İslamcılık, daha doğrusu İttihad-ı İslam ideolojisi bireyin ve toplumun dinin emir ve yasaklarına göre yaşamasını hedef alan günümüz İslamcılığından farklıdır. Bu farklılığını 1970'li yıllara kadar büyük oranda korumuş ve özellikle Milli Mücadele sürecinde mücadeleye önemli katkı sağlamıştır. Her zaman olduğu gibi millet kelimesinin dini içeriği bu desteği kolaylaştırmıştır. Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren modernist milliyetçilikten ayrışmaya başlamış, muhafazakâr bir nitelikte varlığını sürdürmüştür. Necbettin Erbakan liderliğinde ve onun adıyla özdeşleşen Milli Görüş hareketi çıkış noktasını ve iddialarını büyük oranda İslamcılıktan tevarüs etmiştir. Milli Görüş'ün İslamcılık anlayışı ancak 1970'li yıllarda Muhammed Kutub gibi modern İslamcılığın ideologlarından etkilenmiş ve klasik çizgisinden kısmen uzaklaşmıştır. Erbakan'ın öğrencilerinin kurduğu ve 2002 yılında tek başına iktidara taşıdığı Adalet

ve Kalkınma Partisi başlarda Müslüman Kardeşler çizgisine daha yakın görünmesine ve Milli Görüş gömleğini çıkardıkları iddisına rağmen özellikle 15 Temmuz 2016 Darbe Girişimi sonrasında yeniden ve daha güçlü şekilde Milli Görüş çizgisine dönmüştür. Bu dönüşümü en açık şekilde Rabia işaretinin¹²⁴⁷ temsil ettiği anlam değişmesinde okumak mümkündür. Adalet ve Kalkınma Partisi'nin bu milliyetçi dönüşümünü gözlemleyebileceğimiz diğer bir gelişme Milliyetçi Hareket Partisi ile geliştirdiği yakın ilişkidir. Söylem bazında başlayan yakınlaşma 16 Nisan 2018 Anayasa Değişiklik Referandumu'nda işbirliğine ve nihayet 24 Haziran 2018 Milletvekilliği ve Cumhurbaşkanlığı seçimlerinde ve 31 Mart 2019 Yerel Seçimleri'nde yasal ittifaka dönüşmüştür.

İslamcılık, bağlılık odağı olarak dini ön plana çıkararak modernist bir milliyetçi ideolojidir. Osmanlı toprakları üzerinde yaşayan ve henüz imparatorluktan kopmamış Müslüman unsurları imparatorluk bünyesinde kalmaya ikna ederek, Türkçe'nin yardımıyla Türkleştirmeyi hedeflemiştir. Bürokratik içerme sürecini esas alan koruyucu bir milliyetçiliktir. Devleti mevcut sınırlarıyla ve nüfusuyla korurken, hâkim/kurucu unsur olan Türkler nezdinde homojen bir bir millet oluşturmayı amaçlamıştır.

Osmanlıcılığın ve İslamcılığın Osmanlı birliğini koruyamaması Türk milliyetçiliğinin daha açık yapılmasına imkân ve fırsat sağlamıştır. İmparatorluğun Türkler dışındaki Hıristiyan ve Müslüman unsurlarının kendi milliyetçiliklerini yapmaları ve peyderpey imparatorluktan kopmaları Türk milliyetçiliğinin daha açık ve kendi adıyla yapılması tartışmalarını gündeme getirmiş ve gelişmeler *Türkçülük* olarak adlandırılan Türk milliyetçiliğinin bu yeni halini hâkim milliyetçi söylem olarak ön plana çıkarmıştır.

Önce Osmanlıcılık, sonra İslamcılık nihayetinde Türkçülük olarak adlandırılan Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkmasını ve gelişmesini sağlayan dört önemli etken olduğunu söyleyebiliriz. Bunlardan ilki Batı'daki milliyetçi

¹²⁴⁷ <http://www.turkiyegazetesi.com.tr/gundem/142657.aspx>, Erişim Tarihi: 21.01.2018, Adalet ve Kalkınma Partisi lideri Recep Tayyip Erdoğan tarafından Müslüman Kardeşler liderlerinden birinin kızı olan ve Mısır'da Rabia meydanında öldürülen Esmâ'ya destek olmak için, Rabia'nın anlamından dolayı *başparmağın kapalı diğer dört parmağın açık* olduğu işaret başlarda tamamen Mısır'da Sisi tarafından yapılan darbeye Cumhurbaşkanlığından indirilen Mursi ve Müslüman Kardeşler Örgütü ile dayanışma amaçlı kullanılırken, zamanla "*tek bayrak, tek millet, tek vatan, tek devlet*" anlamlarını ifade edecek şekilde dönüşmüştür.

gelişmelerdir. Milliyetçilik batıda hem ulus-devletlerin ortaya çıkmasını sağlayan bir düşünce hareketi olarak hem de bu ulus-devletlerin politikaları olarak kendini göstermiştir. Osmanlı bürokratı/aydını Batı'daki milliyetçiliğin her iki yönünden de etkilenmiştir. Siyasal bir düşünce olarak milliyetçilik Batı ile bir şekilde etkileşim içinde olan Osmanlı bürokratı/aydını tarafından öğrenilerek kendi ülkelerinde de uygulanmaya çalışılmıştır. Batılı büyük güçlerin (Düvel-i Muazzama) emperyal-milliyetçi politikaları Osmanlı bürokrat/aydın sınıfında, *hasta adam, barbar Türk* ifadelerinde kendini bulan aşağılamalara tepki olarak, Şerif Mardin'in ifadesiyle *tedafii* bir biçimde gelişmiştir. Bu anlamda Genç Osmanlılar/Jön Türkler milliyetçiliği bir düşünce olarak Batı'dan öğrenen ve Batı'ya bir tepki olarak gösteren ilk milliyetçilerdir ve milliyetçiliklerini Osmanlılık olarak adlandırmışlardır.

Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkmasının Batı kaynaklı bir diğer sebebi Oryantalizm/Şarkiyatçılıktır. Oryantalizm esas olarak Batı'nın emperyalist politikalarına alt yapı hazırlamak için, Doğu'yu daha yakından tanıma amacını taşıyan çalışmalara verilen genel addır. Bu çalışmaların bir kısmı doğal olarak Orta Asya'dan Doğu Avrupa'ya kadar geniş bir coğrafyaya yayılmış Türklerle ilgilidir.¹²⁴⁸ Batı'da Türklerin tarihleriyle ve kültürleriyle ilgili çalışmalar Osmanlı aydınının kısa sürede ilgisini çekmiş, bu çalışmalar etnik bilinci güçlendirirken İslam öncesi geçmişe yönelik ilgiyi de artırmıştır.

Türk milliyetçiliğinin ortaya çıkmasının bir diğer önemli sebebi Osmanlı devletini oluşturan ve yüzyıllardır dinlerini ve kimliklerini korumaları konusunda hiçbir baskıya maruz kalmayan Hıristiyan unsurların Osmanlı'ya ve Müslüman ahaliye karşı düşmanca duygularla ayaklanmaları ve Batı'lı büyük devletlerin korumaları-destekleri altında bağımsızlıklarına kavuşmalarıdır. Özellikle Balkanlarda yaşanan gelişmeler Osmanlı/Türk bürokrat/aydın/ahali üzerinde adeta travma yaratmıştır. 20. yüzyılın başında Balkanlarda yaşanan siyasi gelişmeler ve ağır tecrübeler Osmanlı/Türk toplumunun hafızasına *Balkan Faciası* olarak yerleşmiştir. Balkan Faciası pek çok Osmanlı/Türk bürokratının/aydınının Türkçü olmasında başlı başına önemli bir etkiye sahip olmuştur.

¹²⁴⁸ Faruk Alpkaya, "Rıza Nur", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4; Milliyetçilik*, (Ed.: Tanıl Bora-Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 376

Türk milliyetçiliğinin Osmanlı/Türkiye coğrafyasında ortaya çıkıp gelişmesinin diğer bir önemli sebebi Birleşik Krallık–Rusya emperyal mücadelesinin sonunda Türkistan’ın Rusya’nın kontrolüne girmesi ve sömürge haline gelmesidir. Bu bölgelerde yaşayan ve çoğu kendi toplumlarında önemli konumlara sahip olan, yaşadıkları ve öğrendikleri sayesinde belirli bir milliyetçi bilinç edinen aydınlar kaçmak suretiyle ve/veya okumak amacıyla Türkiye’ye özellikle de İstanbul’a gelerek milliyetçi faaliyetler içinde bulunmuşlardır. Bu durum özellikle Kırım ve Kazan bölgesinin, Kafkasya’nın ve nihayetinde Orta Asya’nın Ruslar tarafından işgal edilmesiyle hız kazanmış, Ekim devriminden sonra da başka bir boyut kazanarak devam etmiştir. Türkistan kökenli milliyetçi aydınlar, Türkçülüğün/Türk milliyetçiliğinin sadece gelişmesinde, yayılmasında etkili olmakla kalmamış, Türk milliyetçiliğinin irredentist yönünü temsil eden *Türk Birliği/Turancılık* düşüncesinin de ortaya çıkıp, yayılmasını sağlamıştır.¹²⁴⁹ Türkistan kökenli aydınlar sayesinde Türk Birliği/Turan ideali Türk milliyetçiliğinin ana hedeflerinden birisi olmuştur.

Türk milliyetçiliği Batı’da ortaya çıkan ve dünyanın diğer bölgelerine yayılan milliyetçilik hareketlerine benzemekle birlikte bazı kendine has özelliklere de sahiptir. Bora’ya göre, Osmanlı ve Türk milliyetçiliğinin gelişimi, milliyetçiliğin Batı’daki birinci dalga, Doğu Avrupa’daki (Almanya ve Balkanlar) ikinci dalga ve Üçüncü Dünya’daki tipolojilerinden esintiler taşımakla beraber onlardan farklıdır. Bunun sebebi, emperyal tarih mirasıyla başetme meselesiyle birlikte Batı’yla ilişkide düğümlenen ikilemdir. Bu özel durum, Osmanlı ve Türk milliyetçiliğinin hemen bütün kanatlarını, yeniçağın modernleşme ve milletleşme gibi kaçınılmaz gereklerini yerine getirirken, kendine mahsus bir yol (Sonderweg) izleme arayışına itmiştir. Sonderweg arayışı elbette mutlak bir özgünlük değildir. Bu özgünlüğü bozan birinci faktör, sözcükten çıkarılabileceği gibi Türk milliyetçiliği Alman milliyetçiliğinin damgasını vurduğu tipolojinin bir *çiktısıdır*. İkinci faktör, Batı-dışı kültür milliyetçiliklerinin pek çoğunda, bilhassa Arap ve Hint milliyetçiliklerinde mevcuttur. Osmanlı ve Türk milliyetçiliğinin bu kıyas çerçevesi içindeki özgünlüğü, Almanya gibi emperyalist bir potansiyelden de, Hint ve Arap dünyasındaki gibi kapsamlı bir sömürgecilik karşıtı veya anti-emperyalist mücadele zorunluluğundan da uzak bulunmasıdır. Batıyla ilişkisinde Almanya kadar içerde de değildir, Arap

¹²⁴⁹ Bu konuda farklı bir iddia için bakınız, Soysal, *Dünya’da ve Türkiye’de...*, s. 503

lkeleri ve Hindistan kadar da kenarda değildir.¹²⁵⁰ Trkne'nin de vurguladığı gibi, Türk milliyetçiliği, sömürge tecrübesi yaşamış bir halkın milli kimlik arayışının sonucu olarak geliştirilmiş bir düşünce değildir. Bağımsız bir devletin yıkılışını durdurmak, bu başarılamayınca onun yıkıntıları arasından bir milli devlet yaratmak, Türk milliyetçiliğinin tarihi tecrübesinin özünü oluşturmaktadır. Bu tarihi tecrübe, devleti kurtarma ve yaşatma sorununun içine ağdaşlaşma sorununun da yerleştirmiştir.¹²⁵¹

Türk milliyetçiliğini ve formatlarını batılı milliyetçiliklerden farklılaştıran bir başka unsur laikliktir. Batı'da yaygınlaşan milliyetçi ideolojiler bazen kilisenin desteğini de arkalarına almak için çaba harcamalarına rağmen *laik* ideolojilerdir. Batı'da milliyetçilik laik bir ideoloji olarak gelişip yayılırken Osmanlı toplumunda *din* milliyetçi bir ideolojiye dönüşmüştür. Bunun birinci sebebi, Osmanlı aydınının ve toplumunun *aydınlanma* düşüncesini yaşamamış olmasıdır. İkinci sebebi ise Yeni Osmanlıların, Osmanlı'da toplumsal tabanı olmayan siyasi taleplerle ortaya çıkmış olmalarıdır.¹²⁵² Osmanlı/Türk toplumu Batı'nın aydınlanma tecrübesini yaşamamış, Batılı toplumların büyük mücadeleler sonucu ve ağır bedeller ödeyerek elde ettikleri özgürlük, eşitlik ve kardeşlik kavramları Osmanlı'da toplumsal talepler halini almamıştır.

Kushner, ilk Türkçülerin milliyetçiliğinin büyük ölçüde kültürel olduğunu tespit ettikten sonra, yazılarında devletin resmi politikaları olan Osmanlılığa ve İslamcılığa karşı bir meydan okumanın olmamasını II. Abdulhamit döneminin sansürüne bağlamamak gerektiğini iddia eder.¹²⁵³ Meydan okumamanın, hatta savunmanın ve sahiplenmenin esas sebebi bu ideolojilerin birbirlerinin rakibi değil aynı ideolojinin farklı versiyonları olmasıdır. Osmanlılık, İslamcılık ve Türkçülük Türk milliyetçiliği düşüncesinin birbirini takip eden ve birbirine dönüşebilen üç farklı halidir. Uzer'in de tespit ettiği gibi, siyasi düzeyde, resmi dili Türkçe (Osmanlıca değil) olan 1876 Anayasası, *ideolojik ve pratik anlamlara* sahiptir, Türklerin kendilerini milli kimliğe göre tanımlamalarının (self-identification) artan göstergesidir ve zengin Arapça ve Farsça'dan özgürce ödünç alınan Osmanlı dilinin

¹²⁵⁰ Bora, *Türk Sağının ...*, s. 18

¹²⁵¹ Trkne, "Giriş: Milletler ve...", s. 39

¹²⁵² Trkne, "İttihad-ı İslam...", s. 223-224

¹²⁵³ Kushner, *a.g.e.*, s. 186

daha Türkçe versiyonuna götüren sürecin bir parçasıdır. Özetle, İslami komünalizmi (ümme) önce Osmanlı çokulusçuluğuna, daha sonra İslamcılığa ve nihayetinde Türk milliyetçiliğine dönüşmüştür.¹²⁵⁴

Osmanlı'nın son döneminde devleti ve millet birliğini (önce Osmanlı, sonra İslam ve nihayetinde Türk birliğini) korumak amacıyla ortaya çıkan ve gelişen Türk milliyetçiliği Milli Mücadele'nin ve Cumhuriyetin baskın ideolojisi olmuştur. Milli Mücadele büyük oranda milliyetçi bürokrat/aydın eliyle yürütülmüş ve Cumhuriyet de aynı kadrolar tarafından kurulmuştur. Cumhuriyet'in kuruluş anlayışı Orta ve Doğu Avrupa tarzı etnik/kültürel milliyetçilik anlayışına dayanmış; bir süre sonra bu milliyetçilik anlayışının etnik vurgusu güçlendirilmiştir. Bu dönem milliyetçilik anlayışına yön veren esas unsur dindir. Milli Mücadele'yi yürüten milliyetçiliğin Osmanlılık dozu azalırken İslamcılık dozu artmıştır. Bu milliyetçiliğin durumunu belirleyen esas etken *muhafazakârlıktır*. Millet *harem-i ismetine* tecavüz edilmeye çalışılmaktadır. Harem-i ismetin muhafazası için milletin topyekün silaha sarılması, *Kuvvay-yı Milliye*'ye destek vermesi gerekmektedir/istenmektedir. Bunun için İslamcı Mehmet Akif ile Türkçü Celal Bayar'ın aynı amaçlar için birlikte mücadele etmeleri gerekmektedir. Bu iki ismin halkı Milli Mücadele'ye ikna etmek için vaiz olarak camileri kullanması ilginçtir. Osmanlılık dozunun azalmasının hatta ortadan kalkmasının esas sebebi Padişah'ın ve İstanbul Hükümeti'nin Milli Mücadele'ye karşı tavır almasıdır. Bu tavrın sebebi esas olarak Milli Mücadele'nin başarılacağına olan inanç ve bunun İşgalci Güçler'in gazabını artıracığı korkusudur. Padişah V. Mehmet tahtını korumak için İngiltere'nin himayesi altında yönetilmeye razıdır. İngilizlerin de yönlendirmesiyle Milli Mücadele'ye karşı mesafeli tavır giderek düşmanlık halini almıştır. Bu süreçte de Milli Mücadele'ye ve lider kadrosuna karşı Hilafet Kurumu ve padişahın Halife sıfatı etkili şekilde kullanılmaya çalışılmıştır. Padişah'ın ve İstanbul Hükümeti'nin Milli Mücadele'ye karşı mücadele içine girmesi Cumhuriyetin ilanı ile birlikte milliyetçilik anlayışının Osmanlı ve İslam dozunun alzaltılmasının gerekçesini oluşturmuştur. Hatta Osmanlılık ve içerdiği İslam yeni milliyetçi söylemin *ötekisi* olmuştur. Türk milliyetçiliğinin Osmanlılıktan beri önemli bir bileşeni olan *modernleşme* hedefi Cumhuriyetle birlikte uygulanmaya başlanan Türk milliyetçiliği formunun en önemli

¹²⁵⁴ Uzer, *a.g.e.*, s. 21

unsuru halini almıştır. Osmanlı-İslam geçmişin öteki olarak kullanılması Türk etnik kökenine yapılan vurgunun İslam öncesine yönelmesi zorunluluğunu ortaya çıkarmıştır. Tarihi ülke söylemine olan ihtiyaç/inanç Anadolu'nun Türklerin ata yurdu olduğu iddia ve ispat çabasına yol açmıştır. Etilerin, Sümerlerin Türklerin ataları olduğu, Türklerin Anadolu'daki varlıklarının beş bin yıl geriye gittiği iddiası ve bunu ispata yönelik çalışmalar bu düşüncenin sonucu olarak gelişmiştir. Aslında bu dönemde toplumda ve mecliste saltanatın ve hilafetin devam etmesinin savunan ciddiye alınacak bir grup olduğunu söylemek mümkün değildir. Buna rağmen uygulanan politikalar ve onların hayata geçirilme yöntemlerine karşı ciddi bir itiraz yükseldiğini, zaman zaman bu politikaları akamete uğratabilecek destek bulduğunu söyleyebiliriz. Bu süreçte Türkiye siyasetinin gündemini esas olarak Milli Mücadele'yi birlikte yürüten kadroların yeni devletin inşası ve reformlar konusundaki fikir ayrılıkları oluşturmuştur. Tek Parti dönemi, bu mücadelede modernist milliyetçi anlayışın, muhafazakâr milliyetçi anlayışa karşı gücünü giderek artırdığı ve nihayetinde tasfiye ettiği dönemi ifade etmektedir. Bunun tam bir zafer değil toplumun bir kesiminin baskılanması sonucu oluşan bir görüntü olduğu 1950 yılında yapılan ilk gerçek seçimde ortaya çıkmıştır. Bu seçimlerde tek başına iktidar olma imkânı yakalayan Demokrat Parti'nin kurucularının ve yöneticilerinin Cumhuriyet Halk Partisi'nden istifa eden milletvekilleri olması modernist-muhafazakâr ilişkisinin oldukça karmaşık olduğunu göstermektedir.

İkinci Dünya Savaşı sonrası, dünyada Soğuk Savaş'ın başlaması sadece devletin milliyetçi anlayışını değil, farklı milliyetçilik anlayışlarını da derinden etkilemiştir. Soğuk Savaş döneminde Türk milliyetçiliğinin, Amerikan çıkarları çerçevesinde şekillenmiş olduğu iddia edilmektedir ki en azından bazı yaklaşımlar için bu kolay reddedilebilir bir iddia olarak görülmemelidir. O dönemki konjunktürde milliyetçilik, en azından resmi ve bazı gayri resmi versiyonlarında bu boyuta gelmiştir. Bu durumun milliyetçiliğin eklektik bir ideoloji olmasıyla yakından ilişkili olmasından kaynaklandığını kabul etmek gerekir. Milliyetçilik uyum sağlama ve dönüştürme gücü yüksek bir ideolojidir. Milliyetçilik çok rahatlıkla başka ideolojiler ile eklenilebildiği gibi, konjunktüre göre de şekil değiştirebilmektedir. Bu süreçte milliyetçilik daha da çeşitlenmiş; birbirinden neredeyse tamamen zıt unsurlara vurgu yapan bir hale gelmiştir. Bu çeşitlenmenin temelinde yatan ana mesele, değişik milliyetçilik anlayışlarının değişik ideolojilerle kurdukları düşünsel bağlar olmuştur.

Bu anlamıyla da her milliyetçilik türü, toplumsal yapı içerisindeki toplumsal sınıflar, gruplar ve katmanlara hitap etme iddiasında olmuştur. Çeşitlenmenin bir başka sebebi de, savunucularının kişisel özelliklerine ve tecrübelerine bağlı olarak milliyetçilik anlayışlarının şekillenmesidir. Benzer bir şekilde, siyasal iktidarların iç-dış politik şartlara göre şekillenen milliyetçilik anlayışları ve milliyetçiliğe yönelik tavırları da bu çeşitlenmeye etki etmiştir.

Danışmend, Türk milliyetçiliğinin bu özelliğini olumsuz ve üzüntü verici bir durum olarak değerlendirmektedir. Ona göre milletin farklı unsurlarına yapılan vurguların belirlediği farklı milliyetçilik anlayışları Türkçülüğün/Türk milliyetçiliğinin en önemli sorunudur. Bu durum Türklere henüz milliyet düşüncesinin ortak bir iman esası haline gelememesinden dolayıdır. Üstelik bu farklı milliyetçilik anlayışları milliyetçiler arasında düşmanlığa varan ayrılıkların ve anlaşmazlıkların temel sebebidir.¹²⁵⁵ Hâlbuki bu farklı milliyetçilik yorumları Türk milli kimliğinin tarihi, siyasi, sosyal şartlarının ürettiği kendine has yapısının bir sonucudur ve Türk milliyetçiliğinin yeni ve farklı durumlara uyum sağlamasına imkân sağlamaktadır. Yeni durumlara ve şartlara uyum sağlayabilmesine imkân sağlayan *hal değiştirme* yeteneği bu özgünlük sayesinde. Çalışmanın iddialarından birisini bu konu oluşturmaktadır. Bu bağlamda Türk milliyetçiliğinin *halleri* kavramı Bora'dan esinlenerek¹²⁵⁶ ve Türk milliyetçiliğinin bütün versiyonlarını kapsayacak şekilde daha geniş bir çerçevede kullanılmaktadır. Bu bağlamda Türk milliyetçiliğinin *halleri* kavramı, *Kemalizm* ve *Türk Solu* da dâhil Türk milliyetçiliğinin bütün hallerini kapsamaktadır. Bora gibi su metaforunu kullanırsak *Türkçülük* Türk milliyetçiliğinin esas yani *katı* halidir. *Muhafakarlık* bu anlamda Türk milliyetçiliğinin bir hali değil, hal değişikliğini sağlayan faktördür. Suyun hal değiştirmesi örneğindeki gibi suyun üç halinden biri değil hal değişikliğini sağlayan ısıdır. Osmanlıcılık ve İslamcılık *muhafakarlığın* etkisinin en fazla olduğu hallerdir. Isının yani muhafakarlığın artması suyun hal değiştirmesinde olduğu gibi buharlaşmaya değil erimeye yol açmaktadır. Muhafazakârlığın azalması Türk milliyetçiliğinin İslami ve irredentist dozunun azalması anlamına gelmektedir. Sadece irredentist yönünün azalması Cumhuriyet dönemi Türk milliyetçiliğinin ortak

¹²⁵⁵ Danışmend, *a.g.e.*, s. 320,

¹²⁵⁶ Bora, *a.g.e.*, s. 8

yönünü oluşturmaktadır. Türkiyecilik veya Anadoluçuluk olarak adlandırabileceğimiz bu milliyetçilik anlayışı da İslamcı ve laiklik sarkacı biçimindeki içeriğine göre Kemalizm/Atatürkçülük, Ulusalılık/Türk Solu ve Maneviyatçı/Ruhçu Anadoluçuluk olarak sınıflandırılabilir. Tahmin edileceği üzere İslami dozun artması laik/seküler dozun azalması, laik/seküler dozun artması İslami dozun azalması anlamına gelmektedir. Türk milliyetçiliğinin bütün hallerinde bulunan ve irredentist yönünü oluşturan Turancılık ise Türk milliyetçiliğin reel-politik ile baskılanan yönünü oluşturmaktadır. Kâh açıkça Türk Birliği söylemi içinde kâh Osmanlılık (Yeni Osmanlılık) ve/veya İslamcılık söylemi ile kamufle edilmiş olarak varlığını sürdürmektedir. Misak-ı Milli'nin muğlâklığı, irredentist Türk milliyetçiliğine manevra imkânı sağlamaktadır. *Yurtta sulh cihanda sulh* ilkesinin komşu ülkelerle paktlar kurarak hayata geçirildiği bir dönemde Hatay'ın ilhakı, kendini *ortanın solu* olarak tanımlayan Ecevit CHP'si ile Milli Görüşçü MSP koalisyonunun Kıbrıs çıkarması, liberal merkez sağ ANAP'ın ve lideri Özal'ın Irak politikasını Kerkük ve Musul'u alma iddiasıyla sunması¹²⁵⁷, Adalet ve Kalkınma Partisi ve Erdoğan iktidarının Suriye politikasını *Yeni Osmanlılık* düşüncesinin argümanlarıyla birlikte sunması, Türk milliyetçiliğinin irredentist yönünün varlığını ve imkân ve fırsatlara göre ortaya çıkma kapasitesini göstermesi açısından ilginç örneklerdir. Aslında aslında bu irredentist yön, zayıf-güçlü bütün milliyetçiliklerin ortak özelliğidir. Fiiliyata dökülmesi milliyetçi hareketlerin güç algısına ve konjonktüre bağlıdır.

¹²⁵⁷ M. Sinan Birdal, "Bir koyup üç almak", <https://www.evrensel.net/yazi/75997/bir-koyup-uc-almak>, Erişim Tarihi: 16.02.2016

KAYNAKÇA

- Acar, Serkan, *Zeki Velidi Togan; İlmî Hayatı-Eserleri-Siyasî Faaliyetleri-Hatıralar*, (Ed. Serkan Acar), Akçağ Yayınları, Ankara 2017.
- Afgani, Cemaleddin, “Vahdet-i Cinsiye Felsefesi ve İttihad-ı Lisanın Mahiyet-i Hakikiyesi, (Ter.: Resulzade Mehmed Emin), *Milletler ve Milliyetçilikler*, (Ed.: Mümtaz’er Türköne), Etkileşim Yayınları, İstanbul 2012, s. 269-277.
- Ağaoğlu, Ahmed, “Millî Cereyan”, *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Türk Düşüncesinde Milliyetçilik*, (Haz.: Mehmet Kaan Çalen ve Haluk Kayıcı), Bilgeoğuz Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 34-36.
- Ahmad, Feroz, *İttihatçılıktan Kemalizme*, (Çev.: Fatmagül Berktaş), Kaynak Yayınları, İstanbul 1996.
- Ahmad, Feroz, “Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemi’nde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Düşünceler”, *Osmanlı imparatorluğunda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, (Der.: Mete Tunçay ve Erik Jan Zürcher), İletişim Yayınları, İstanbul 2018, s. 13-32.
- Akbaba, Yusuf, “Eski Türk Tarihi Araştırmalarının İki Öncü İsmi: Mustafa Celaleddin Paşa ve David Léon Cahun”, *SUTAD*, Güz 2017(42), s.531-546
- Akçura(oğlu), Yusuf, *Türkçülük*, Toker Yayınları, İstanbul 1990
- Akçura, Yusuf, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.
- Akçura, Yusuf, *Muasır Avrupa’da Siyasi ve İçtimai Fikirler ve Fikri Cereyanlar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016a.
- Akçura, Yusuf, *Tarih-i Siyasi; 1926-1927-1928 Ders Notları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016b.
- Akgün, Birol ve Çalış, H. Şaban, “Tanrı Dağı Kadar Türk, Hira Dağı Kadar Müslüman: Türk Milliyetçiliğinin Terkibinde İslamcı Doz”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 4, Milliyetçilik*, (Ed.: Tanıl Bora- Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 584-600.
- Akman, Ayhan, “Milliyetçilik Kuramında Etnik/Sivil Milliyetçilik Karşıtlığı”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 4; Milliyetçilik*, (Ed.: Tanıl Bora- Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 81-90.
- Al-Husri, Sati, “Arap Milliyetçiliği Üzerine, Arapçılık Nedir?”, *Uluslar ve Milliyetçilikler*, (Haz.: Jean Leca, Çev.: Siren İdemen), Metis Yayınları, İstanbul 1998, s. 148-149.

- Alkan, Necmettin ve Üçüncü, Uğur, *Ali Şükrü Bey; Mücadeleyle Geçen Bir Ömür*, Kronik Kitap, İstanbul 2017.
- Alpkaya, Faruk, “Rıza Nur”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 4: Milliyetçilik*, (Ed.: Tanıl Bora- Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 374-377,
- Al-Sayyid, Ahmad Lutfi, “Bizim Mısırımız”, *Uluslar ve Milliyetçilikler*, (Haz.: Jean Leca, Çev.: Siren İdemen), Metis Yayınları, İstanbul 1998, s. 149-150
- Anderson, Benedict, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, London 1991. [Anderson, Benedict, *Hayali Cemaatler Milliyetçiliğin Kökenleri ve Yayılması*, (Çev. İskender Savaşır), Metis Yayınları, İstanbul 2011.]
- Anthisas, Floya and Yuval-Davis, Nira, “Introduction”, *Woman-Nation-State*, (Ed.: Floya Anthisas and Nira Yuval-Davis), Macmillan, London 1989, s. 1-15
- Arık, Remzi Oğuz, *İdeal ve İdeoloji*, MEB Devlet Kitapları, Ankara 1969.
- Arık, Remzi Oğuz, “Milliyet İdeolojisi”, *Milletler ve Milliyetçilikler*, (Ed.: Mümtaz’er Türköne), Etkileşim Yayınları, İstanbul 2012, s. 296-307.
- Armaoğlu, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2006.
- Armstrong, John, *Nations before Nationalism*, Chapel Hill University of North Carolina Press, North Carolina 1982. [Armstrong, John Alexander, *Milliyetçilikten Önce Milletler*, (Çev.: S. Erdem Türközü), İletişim Yayınları, İstanbul 2018]
- Armstrong, John, “Towards a Theory of Nationalism: Consensus and Dissensus”, *Nations of Nationalism*, (Ed.: Sukumar Periwal), Budapest: Central European University Press, Budapest 1995, s. 34-43
- Arnason, Johann, "Nations and Nationalisms: Between General Theory and Comparative History", *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism*, (Ed.: Gerard Delanty and Krishan Kumar), CA: SAGE Publications, Thousand Oaks 2006, Pp. 44-56
- Arsal, Sadri Maksudi, *Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.

- Aslan, Seyfettin, “Tek Parti Döneminde Siyaset”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de Siyasal Hayat*, (Ed.: Ahmet Karadağ), BİLSAM Yayınları, Malatya 2015a, s. 57-124.
- Aslan, Seyfettin, “Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinin Dinamikleri: 1945-1950”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de Siyasal Hayat*, (Ed.: Ahmet Karadağ), BİLSAM Yayınları, Malatya 2015b, s. 125-168.
- Atabay, Mithat, “Anadoluculuk”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Cilt 4; Milliyetçilik*, (Ed. Tanıl Bora-Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 515-532.
- Atatürk, Mustafa Kemal, *Medeni Bilgiler*, TTK Yayınları, Ankara 1988.
- Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk, Gazi Mustafa Kemal Tarafından 1927*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017.
- Atsız, Hüseyin Nihal, *Osmanlı Tarihine Ait Tarihi Takvimler*, Küçükaydın Basımevi, İstanbul 1961, s. 92-94.
- Atsız, Hüseyin Nihal, *Turancılık, Milli Değerler ve Gençlik, Makaleler I*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015a.
- Atsız, Hüseyin Nihal, *Tarih, Kültür ve Kahramanlar, Makaleler II*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015b.
- Atsız, Hüseyin Nihal, *Türk Tarihinde Meseleler*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015c.
- Atsız, Hüseyin Nihal, *Türk Ülküsü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015d.
- Aydın, Erhan, *Taşa Kazılan Tarih; Türklerin İlk Yazılı Belgeleri*, Kronik Kitap, İstanbul 2018.
- Ayni, Mehmet Ali, *Milliyetçilik*, (Haz.: İsmail Dervişoğlu), Kurtuba Kitap, Ankara 2011.
- Bahâdır Han, Ebû’l Gazî, *Şecere-yi Terâkime*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- Banarlı, Nihat Sami, *Türkçe’nin Sırları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1990.
- Baron, Salo Wittmayer, *Modern Milliyetçilik ve Din*, (Çev.: Mehmet Özay), Açılım Kitap, İstanbul 2007.
- Bayat, Fuzuli, *Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.
- Tuncer Baykara, “Giriş,” *Zeki Velidî Togan; İlmi Hayatı-Eserleri-Siyasî Faaliyetleri-Hatıralar*, (Ed. Serkan Acar), Akçağ Yayınları, 2017a, s. 1-35.

- Baykara, Tuncer, “Zeki Velidi toğan’ın Türk Kimliğinin İnşa ve Gelişimine Katkısı”, *Zeki Velidî Toğan; İlmi Hayatı-Eserleri-Siyasî Faaliyetleri-Hatıralar*, (Ed.: Serkan Acar), Akçağ Yayınları, Ankara 2017b, s.309-314.
- Bayraktutan, Yusuf, *Türk Fikir Tarihinde Modernleşme, Milliyetçilik ve Türk Ocakları, 1912-1931*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1996.
- Best, Anthony, M. Hanhimäki, Jussi, Maiolo, Joseph A. ve Schulze, Kirsten E., *20. Yüzyılın Uluslararası Tarihi*, (Çev.: Taciser Ulaş Belge), Siyasal Kitabevi, Ankara 2012.
- Beşikçioğlu, Bahar Melis, *İrşad Gazetesi’nin 1907-1908 Yıllarının Kronolojik Fihristi II. Cilt*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2008
- Biçici, Mehmet, “Hatıralarla Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşına Girişi, *Gaziantep Üniversitesi Journal of Social Sciences*, 13-3, 2014, s. 693-722
- Birdal, M. Sinan, “Bir Koyup Üç Almak”, <https://www.evrensel.net/yazi/75997/bir-koyup-uc-almak>, Erişim Tarihi: 21.02.2018
- Bilig, Michael, *Banal Nationalism*, Sage Publications, London 1995.
- Birinci, Ali, *Hürriyet ve İhtilâf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki’ye Karşı Çıkanlar*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012.
- Bora, Tanıl ve Can, Kemal, *Devlet Ocak Dergâh, 12 Eylül’den 1990’lara Ülkücü Hareket*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
- Bora, Tanıl, *Türk Sağının Üç Hali; Milliyetçilik, Muhafazakârlık, İslamcılık*, Birikim Kitapları, İstanbul 2015.
- Bora, Tanıl, *Cereyanlar; Türkiye’de Siyasal İdeolojiler*, İletişim Yayınları, İstanbul 2017.
- Böler, Tuncay (2009), “Necip Asım Yazıksız ve Türk Diline Katkıları”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 25, Konya 2009, s. 195-208
- Brass, Paul R., “Elite Groups, Symbol Manipulation and Ethnic Identity among the Muslims of South Asia”, *Political Identity in South Asia*, (Ed. David Taylor and Malcolm Yapp), Curzon Press, London 1979, Pp. 1-40,
- Breuilly, John, *Nationalism and the State*, Manchester University Press, Manchester 1993.
- Calhoun, Craig, *Milliyetçilik*, (Çev.: Bilgen Sütçüoğlu), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012.

- Canefe, Nergis, *Milliyetçilik, Bellek ve Aidiyet*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2007.
- Carr, Edward Hallett, "Milliyetçiliğin Zirveye Çıkışı", *Milletler ve Milliyetçilikler*, (Ed.: Mümtaz'er Türköne), Etkileşim Yayınları, İstanbul 2012a, s. 176-185.
- Carr, Edward Hallett, *Milliyetçilik ve Sonrası*, (Çev.: Osman Akınhay), İletişim Yayınları, İstanbul 2012b.
- Cemal, Hasan, *Kimse Kızmasın, Kendimi Yazdım*, Doğan Kitapçılık, İstanbul 1999.
- Chernilo, Daniel, "Methodological Nationalism and Its Critique", *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism*, (Ed.: Gerard Delanty and Krishan Kumar), CA: SAGE Publications, Thousand Oaks 2006, Pp. 129-140.
- Colley, Linda, *Britons: Forging the Nation, 1707-1837*, Yale University Press, London 1992.
- Courdan, Hubert, "Bolivar, Marti, Castro... Latin Amerika'da Ulusal Kurtuluş Hareketleri ve Milliyetçilikler", *Uluslar ve Milliyetçilikler*, (Haz. Jean Leca, Çev. Siren İdemen), Metis Yayınları, İstanbul 1998, s. 78-83
- Crummey, Ian, *The Formation of Muskovy, 1304-1619*, Longman Press, London 1987.
- Çakır, Ruşen, "Bir Devlet Politikası Olarak Türkiye'de İslamcılık", <http://rusencakir.com/Bir-devlet-projesi-olarak-Turkiyede-Islamcilik/1820>, Erişim Tarihi: 02.07.2018
- Çalen, Mehmet Kaan ve Kayıcı, Haluk, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Modern Türk Düşüncesinde Milliyetçilik*, Bilgeoğuz Yayıncılık, İstanbul 2014.
- Çalen, Mehmet Kaan, *Osmanlılık ve İslâmcılık Karşısında Türkçülük*, Ötüken Neşriyat. İstanbul 2017.
- Danişmend, İsmail Hami, *Türklük Meseleleri*, İstanbul Kitapevi, İstanbul 1983.
- Danişmend, İsmail Hami, "Milletlerin Tarifindeki İtilaflar", *Milletler ve Milliyetçilikler*, (Ed.: Mümtaz'er Türköne), Etkileşim Yayınları, İstanbul 2012, s. 319-326.
- Darendelioğlu, İlhan E., *Türkiye'de Milliyetçilik Hareketleri*, Toker Yayınları, İstanbul 1968.
- Delannoi, Gil, "Milliyetçilik ve İdeolojik Kataliz", *Uluslar ve Milliyetçilikler*, (Haz.: Jean Leca, Çev.: Siren İdemen), Metis Yayınları, İstanbul 1998, s. 31-38.

- Delanty, Gerard, and Kumar, Krishan, "Introduction", *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism*, (Ed.: Gerard Delanty and Krishan Kumar), CA: SAGE Publications, Thousand Oaks 2006, Pp. 1-4,
- Demir, Konuralp, "Osmanlı Devleti'nde Uygulanan Adem-İ Merkeziyetçi Bir Yönetim Modeli: Millet Sistemi," *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (17), 2019, s. 411-426.
- De Wenden, Catherine Wihtol, "Ulus ve Yurttaşlık: Hem Sahip Hem Ortak", *Uluslar ve Milliyetçilikler*, (Haz.: Jean Leca, Çev.: Siren İdemen), Metis Yayınları, İstanbul 1998, s. 39-48.
- Duman, Doğan ve Yorgancılar, Serkan, *Türkçülükten İslamcılığa Milli Türk Talebe Birliği*, Vadi Yayınları, İstanbul 2008.
- Durmuş, İlhami, *Bilge Kağan, Köl Tigin ve Tonyukuk*, Akçağ Yayınları, Ankara 2017.
- Ekinci, Yusuf, *Hoca Ahmed Yesevi*, Akçağ Yayınları, Ankara 2013.
- Eller, Jack D. and Coughlan, Reed M., "The Poverty of Primordialism: The Demystification of Ethnic Attachments", *Ethnic and Racial Studies*, Volume 16, Issue 2, Year 2010, s. 183-202
- Encyclopaedia Britannica, "Peasants' War", <https://www.britannica.com/event/Peasants-War>, Erişim Tarihi: 01.05.2018.
- Encyclopaedia Britannica, "Wars of Religion", <https://www.britannica.com/event/Wars-of-Religion>, Erişim Tarihi: 01.05.2018.
- Encyclopaedia Britannica, "English Civil Wars", <https://www.britannica.com/event/English-Civil-Wars>, Erişim Tarihi: 01.05.2018.
- Encyclopaedia Britannica, "Napoleonic Wars", <https://www.britannica.com/event/Napoleonic-Wars>, Erişim Tarihi: 01.05.2018.
- Erdem, Hakan, "Şemseddin Sami: Türk Milleti Değil Türk Ümmeti", <http://www.karar.com/yazarlar/hakan-erdem/semseddin-sami-turk-milleti-degil-turk-ummeti-1431>, Erişim Tarihi: 25.10.2017.

- Erdem, Hakan, “Senin Milletinin Olan Türkler ve Dindâşın Bulunan Araplar”, <http://www.karar.com/yazarlar/hakan-erdem/senin-milletinin-olan-turkler-ve-dindasin-bulunan-araplar-1549>, Erişim Tarihi: 25.10.2017.
- Erdem, Hakan, “Cevdet Paşa’nın İki Müslüman Milleti”, <http://www.karar.com/yazarlar/hakan-erdem/cevdet-pasanin-iki-musluman-milleti-1489>, Erişim Tarihi: 25.10.2017.
- Erdem, Hakan, “Türkistan’dan Mısır’a İşleyen Gemiler”, <http://www.karar.com/yazarlar/hakan-erdem/turkistandan-misira-isleyen-gemiler-2309>, Erişim Tarihi: 25.10.2017.
- Erdem, Hakan, “Türkistan Diye Bir Yer Hem Çok Yakın Hem Çok Uzak”, <http://www.karar.com/yazarlar/hakan-erdem/turkistan-diye-bir-yer-hem-cok-yakin-hem-cok-uzak-2136>, Erişim Tarihi: 25.10.2017.
- Erdem, Hakan, “I. Murad: İnşallah Ana Türk Erliğini Gösterem”, <http://www.karar.com/yazarlar/hakan-erdem/i-murad-insallah-ana-turk-erligin-gosterem-2868>, Erişim Tarihi: 25.10.2017.
- Erdem, Hakan, “II. Bayezid: Türkçe Kelimelerle Açık ve Anlaşılır Yazım”, <http://www.karar.com/yazarlar/hakan-erdem/ii-bayezid-turkce-kelimelerle-acik-ve-anlasilir-yazin-6483>, Erişim Tarihi: 18.03.2018.
- Erdinç, Erol Şadi, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Yargulamaları I; Meclis-i Mebûsân Soruşturması*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018a.
- Erdinç, Erol Şadi, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Yargulamaları II; Dîvân-ı Harb-i Örfî Yargulaması*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018b.
- Erdinç, Erol Şadi, *Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Yargulamaları III; Ankara İstikâl Mahkemesi ve Siyasi Yargulama*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018c.
- Ergin, Muharrem, *Orhun Abideleri*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 2015.
- Ergüç, Veysel, *Türkiye’de Muhafazakâr Milliyetçilik: Erol Güngör Örneği*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2013.
- Erhan, Çağrı, “ABD ve NATO’yla İlişkiler”, *Türk Dış Politikası (Cilt 1, 1919-1980)*, (Ed. Baskın Oran), İletişim Yayınları, İstanbul 2013, s. 681-715.

- Emel Erincik, *İrşad Gazetesi'nin 1905-1906 Yıllarının Kronolojik Fihristi*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2009.
- Ersal, Aytekin, *Türkiye'de Ulus Devlet ve Ziya Gökalp, Mümtaz Turhan, Erol Güngör*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012.
- Ertekin, Orhangazi, "Cumhuriyet Döneminde Türkçülüğün Çatallanan Yolları", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4; Milliyetçilik*, (Ed.: Tanıl Bora-Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 345-387.
- Eröz, Mehmet, *Türkiye'de Alevilik-Bektâşilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2014.
- Eyicil, Ahmet, *İttihat ve Terakki Liderlerinden Doktor Nazım Bey*, Gün Yayıncılık, İstanbul 2004.
- Fenton, Steve, "Race and the Nation", *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism*, (Ed.: Gerard Delanty and Krishan Kumar), CA: SAGE Publications, Thousand Oaks 2006, Pp. 192-204
- Fukuyama, Francis, *Ulus İnşası*, Profil Yayıncılık, İstanbul 2008.
- Garsoian, Nina, *Church and Culture in Early Medieval Armenia*, Ashgate Variorum, Rest of World 1999.
- Gellner, Ernest, "Millet Nedir?", *Milletler ve Milliyetçilikler*, (Ed.: Mümtaz'er Türköne), Etkileşim Yayınları, İstanbul 2012, s. 84-93.
- Gellner, Ernest, *Nations and Nationalism*, Blackwell. London 1983. [Gellner, Ernest, *Uluslar ve Ulusçuluk*, (Çev.: Büşra Ersanlı, Günay Göksu Özdoğan), Hil Yayınları, İstanbul 2013a.]
- Gellner, Ernest, *Milliyetçiliğe Bakmak*, (Çev.: S. Coşar, S. Özertürk, N. Soyarı), İletişim Yayınları, İstanbul 2013b.
- Georgeon, François, "Yusuf Akçura", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 4; Milliyetçilik*, (Ed.: Tanıl Bora-Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 505-514.
- Gorski, Philip, "Pre-modern Nationalism: An Oxymoron? The Evidence from England", *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism*, (Ed. Gerard Delanty and Krishan Kumar), CA: SAGE Publications, Thousand Oaks 2006, Pp. 143-156.
- Gökalp, Ziya, *Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2016a.

- Gökalp, Ziya, *Çınaraltı Yazıları*, (Haz.: Dr. Salim Çonoğlu), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016b.
- Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, (Haz.: Salim Çonoğlu), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016c.
- Göksu, Erkan, *Selçuklu'nun Mirası; Gulâm ve İktâ*, Kronik Kitap, İstanbul 2017.
- Göktolga, Oğuzhan, "Osmanlı Geçmişi: Osmanlı'da Toplumsal, Siyasal Yapı ve Son Dönem Düşünce Akımları", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Siyasal Hayat*, (Ed.: Ahmet Karadağ), BİLSAM Yayınları, Malatya 2015, s. 11-56.
- Gözen, Ramazan, "İdealizm", *Uluslararası İlişkiler Teorileri*, (Der.: Ramazan Gözen), İletişim Yayınları, İstanbul 2015, s. 67-119.
- Greenfield, Liah, *Nationalism: Five Roads to Modernity*, MA Harvard University Press, Harvard 1992.
- Greenfeld, Liah, "Modernity and Nationalism", *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism*, (Ed.: Gerard Delanty and Krishan Kumar), CA: SAGE Publications, Thousand Oaks 2006, Pp. 157-168.
- Güngör, Erol, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2002.
- Guiomar, Jean-Yves, "Fransız Devrimi ve Ulusun Ortaya Çıkışı", *Uluslar ve Milliyetçilikler*, (Haz.: Jean Leca, Çev.: Siren İdemen), Metis Yayınları, İstanbul 1998, s. 144-148.
- Habertürk, "İzlanda'nın başarısının hikayesi!", <https://www.haberturk.com/spor/2016-avrupa-sampiyonasi/haber/1260321-izlandanin-basarisinin-hikayesi>, Erişim Tarihi: 28.07.2018.
- Haberler, "Dünya Kupasında İkinci Olan Hırvatistan, Şampiyon Gibi Karşılandı," <https://www.haberler.com/dunya-kupasinda-ikinci-olan-hrvatistan-sampiyon-11056738-haberi/>, Erişim Tarihi: 28.07.2018.
- Halaçoğlu Yusuf, *Osmanlı Kimliği ve Aşiretler*, Babıali Kültür Yayıncılık, İstanbul 2012.
- Hall, John, "Structural Approaches to Nations and Nationalism", *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism*, (Ed.: Gerard Delanty and Krishan Kumar), CA: SAGE Publications, Thousand Oaks 2006, Pp. 33-43
- Hanioglu, M. Şükrü, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.

- Hanioğlu, M. Őukrü, "Türkçölük", *TDV İslam Ansiklopedisi*, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul 1988-2003, s. 551-554.
- Harbi, Mohammed, "Arap Ulusal Mitini Sorgularken", *Uluslar ve Milliyetçilikler*, (Haz.: Jean Leca, Çev.: Siren İdemen), Metis Yayınları, İstanbul 1998, s. 84-88
- Hastings, Adrian, *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion and Nationalism*, Cambridge University Press, Cambridge 1997.
- Hayes, Carlton, J. H., *Milliyetçilik Bir Din, Batı Siyasal Düşüncesinde Ulusalçılık Tasavvuru*, (Çev.: Murat Çetinkaya), İz Yayıncılık, İstanbul 2010.
- Hazai, György ve Fodor, Pal, "Armin Vambery'nin Uluslararası Türkolojinin Doğuşundaki Rolü Hakkında Düşünceler," *Ölümünün 100. Yılında Armin Vambery; Anma Toplantısı Bildirileri*, Ankara, 6-7 Eylül 2013, (Haz.: Erdoğan Kul ve Yasemin Altaylı), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2017, s. 85-88
- Heyd, Uriel, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri*, (Çev.: A. Göke Bozkurt), İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2010.
- Heywood, Andrew, *Siyaset*, (Çev.: Fahri Bakırcı), BB101 Yayınları, İstanbul 2018.
- Hilmi, Ahmed, *Huzur-u Aklü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalaleti*, (Çev. Sadık Albayrak), Tercüman 1001 Temel Eser, No. 77, İstanbul 1974.
- Hobsbawm, Eric J., *1870'ten Günümüze Milletler ve Milliyetçilik; program, Mit, Gerçeklik*, (Çev.: Osman Akınhay), Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2010.
- Horváth, Béla, *Anadolu 1913*, (Çev.: Tarık Demirkan), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2010.
- Hourani, Albert, *Arap Halkları Tarihi*, (Çev.: Yavuz Olagan), İletişim yayınları, İstanbul 2007.
- Hroch, Miroslav, *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*, Cambridge University Press, Cambridge 1985.
- Hroch, Miroslav, "National Self-Determination from a Historical Perspective", *Nations of Nationalism*, (Ed.: Sukumar Periwal), Central European University Press, Budapest 1995, s. 65-82.

- Hroch, Miroslav, "Modernization and Communication as Factors of Nation Formation", *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism*, (Ed.: Gerard Delanty and Krishan Kumar), CA: SAGE Publications, Thousand Oaks 2006, Pp. 21-32.
- Huyugüzel, Ömer Faruk, *Necip Türkçü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- İnalcık, Halil, *Kuruluş ve İmparatorluk Sürecinde Osmanlı*, Timaş Yayınları, 2016a.
- İnalcık, Halil, *Osmanlı ve Modern Türkiye*, Timaş Yayınları, İstanbul 2016b.
- Jaffrelot, Christophe, "Milan Hinduizm, Güçlü Bir Kimlik Hareketi", *Uluslar ve Milliyetçilikler*, (Haz.: Jean Leca, Çev.: Siren İdemen), Metis Yayınları, İstanbul 1998, s. 151-152
- Juergensmeyer, Mark, "Nationalism and Religion", *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism*, (Ed.: Gerard Delanty and Krishan Kumar), CA: SAGE Publications, Thousand Oaks 2006, Pp. 182-191.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milliyetçiliğinin Meseleleri*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2013.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.
- Kalsın, Berrin, "İsmail Gaspıralı ve Tercüman Gazetesi", *UHIVE Dergisi*, Cilt 2, Sayı 2, Yıl 2014, s. 95-115
- Kara, İsmail, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012a.
- Kara, İsmail, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 2*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012b.
- Karadağ, Ahmet, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Siyasal Hayat*, BİLSAM Yayınları, Malatya 2015.
- Karadağ, Ahmet ve Yaman, Haluk, "Üç Farklı Milliyetçilik," *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, Kış 2018, Cilt: 9, Sayı: 2, s. 84-108.
- Karpat, H. Kemal, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, (Çev.: Bahar Tırnakçı), Timaş Yayınları, İstanbul 2013.
- Karpat, H. Kemal, *Türk Siyasal Tarihi; Siyasal Sistemin Evrimi*, (Çev.: Ceren Elitez), Timaş Yayınları, İstanbul 2015a.
- Karpat, H. Kemal, *Balkanlarda Osmanlı Mirası ve Milliyetçilik*, (Çev.: Recep Boztemur), Timaş Yayınları, İstanbul 2015b.
- Karpat, H. Kemal, *Ortadoğu'da Millet, Milliyet, Milliyetçilik*, (Çev.: Recep Boztemur), Timaş Yayınları, İstanbul 2015c.

- Kat, Gürkan, *Cumhuriyet Döneminde Yusuf Akçura*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2010.
- Keddie, Nikki R., "Pan-Islam as Proto-Nationalism", *Journal of Modern History*, March 1969, No: 41(1), s. 17-28
- Kedourie, Elie, "Milliyetçilik ve Self Determinasyon", *Milletler ve Milliyetçilikler*, (Ed. Mümtaz'er Türköne), Etkileşim Yayınları, İstanbul 2012, s. 110-128,
- Kinzer, Stephan, *Şah'ın Bütün Adamları: Bir Amerikan Darbesi ve Ortadoğu'da Teörünün Kökenleri*, (Çev.: Selim Önal), İletişim Yayınları, İstanbul 2018.
- Koçak, Cemil, "Türk Milliyetçiliğinin İslamla Buluşması: Büyük Doğu", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4; Milliyetçilik*, (Ed.: Tanıl Bora-Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 601-611.
- Kohn, Hans, "Milliyetçilik Fikri", *Milletler ve Milliyetçilikler*, (Ed.: Mümtaz'er Türköne), Etkileşim Yayınları. İstanbul 2012, s. 130-146.
- Kongar, Emre, *21. Yüzyılda Türkiye*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2012.
- Köprülü(zade), Mehmed Fuat, "Türklük, İslamlık, Osmanlılık", *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türk Düşüncesinde Milliyetçilik*, (Haz.: Mehmet Kaan Çalen ve Haluk Kayıcı), Bilgeoğuz Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 185-195
- Köseoğlu, Nevzat, *Milliyetçilikte Yeni Arayışlar, Yahya Kemal, Hayatı ve Düşünce Dünyası*, Ötüken Yayınları. İstanbul 2009.
- Köseoğlu, Nevzat, "Milliyetçilik, Milletler ve Milliyetçilikler", *Milletler ve Milliyetçilikler*, (Ed.: Mümtaz'er Türköne), Etkileşim Yayınları, İstanbul 2012, s. 329-334.
- Köseoğlu, Nevzat, *Türk Kimliği ve Türk Dünyası*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.
- Köseoğlu, Nevzat, *Milli Kültür ve Kimlik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.
- Kralic, Joseph, "Hırvatlar, Bosnalı Müslümanlar ve Sırlar'ın Ulus-Devlet Kavrayışı", *Uluslar ve Milliyetçilikler*, (Haz.: Jean Leca, Çev.: Siren İdemen), Metis Yayınları, İstanbul 1998, s. 89-94.
- Kumar, Krishan, "Nationalism and the Historians", *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism*, (Ed.: Gerard Delanty and Krishan Kumar), CA: SAGE Publications, Thousand Oaks 2006, Pp. 7-20
- Kushner, David, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu 1876-1908*, (Çev.: Ş. S. Türet, R. Ertem, F. Erdem), Kesit Yayınları, İstanbul 2009.

- Kutay, Cemal, *Üç Devirde Mehmet Şeref Aykut*, Teknografik Yayıncılık, İstanbul 1985.
- Kutlu, Sönmez, *Türk Müslümanlığı Üzerine Yazılar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.
- Küçükkılınc, İsmail, *Jön Türklük ve Kemalizm Kıskaçında İttihatçılık*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.
- Lacoste, Yves, “Ulus ve Demokrasi Doğal Bir Çift mi?”, *Uluslar ve Milliyetçilikler*, (Haz.: Jean Leca, Çev.: Siren İdemen), Metis Yayınları, İstanbul 1998, s. 49-53
- Lang, David, *Armenia: Cradle of Civilization*, Allen&Unwin, London 1980.
- Maden, Fahri, *Sıradışı Bir Muhalif; Rıza Nur*, Roza Yayınevi, İstanbul 2012.
- Mahmud, Kaşgârlı, *Dîvânu Lugâti't-Türk*, (Haz.: Ahmet B. Ercilasun-Ziyat Akkoyunlu), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2015.
- Malesevic, Sinisa, “Divine Ethnies and Sacred Nations: Anthony D. Smith and The Neo-Durkhemian Theory Of Nationalism”, *Nationalism and Ethnic Politics*, Volume 11, Number 2, 2007, s. 561-593
- Mardin, Şerif, *Jön Türklerin Siyasi Fikirleri (1895-1908)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2001.
- Mardin, Şerif, *Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu*, (Çev. Mümtaz'er Türköne, Fahri Unan ve İrfan Erdoğan), İletişim Yayınları, İstanbul 2002a.
- Mardin, Şerif, *Türk Modernleşmesi, Makaleler 4*, (Der.: Mümtaz'er Türköne ve Tuncay Önder), İletişim Yayınları, İstanbul 2002b.
- Mardin, Şerif, *Siyasal ve Sosyal Bilimler; Makaleler II*, (Der.: Mümtaz'er Türköne, Tuncay Önder), İletişim Yayınları, İstanbul 2002c.
- Marienstras, Elise, “Amerikan Ulusunun Kuruluşu”, *Uluslar ve Milliyetçilikler*, (Haz.: Jean Leca, Çev.: Siren İdemen), Metis Yayınları, İstanbul 1998, s. 138-141.
- Meyer, James H., *Turks Across Empires; Marketing Muslim Identity in the Russian–Ottoman Borderlands, 1856–1914*, Oxford University Press, Oxford 2014.
- Milliyet, “Buffon Gözyaşlarına Boğuldu”, <http://www.milliyet.com.tr/buffon-gozyaslarina-boguldu---2554406-skorerhaber/>, Erişim Tarihi: 28.07.2018.
- Vilademir Minorsky, “Turan”, *Encyclopedie de l'Islam*, Cilt IV, s. 927,
- Nairn, Tom, *The Break-up of Britain: Crisis and neo-nationalism*, Common Ground Publishing, Champaign 2003.

- Neuman, W. Lawrens, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri, Nitel ve Nicel Yaklaşımlar I*, (Çev. Sedef Özge), Yayınodası, Ankara 2014a.
- Neuman, W. Lawrens, *Toplumsal Araştırma Yöntemleri, Nitel ve Nicel Yaklaşımlar II*, (Çev. Sedef Özge), Yayınodası, Ankara 2014b.
- Nizamülmülk, *Siyasatname (Siyeru'l-mülük)*, (Çev.: Nurettin Bayburtlugil), Dergâh Yayınları, İstanbul 2018.
- Ntvspor, "Kylian Mbappe, Dünya Kupası primlerini bağışlıyor", <https://www.ntvspor.net/futbol/kylian-mbappe-dunya-kupasi-primlerini-bagisliyor-5b4ce46a52541417bcd739b0>, Erişim Tarihi: 28.07.2018.
- Oba, Ali Engin, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, İmge Kitabevi, İstanbul 1995.
- Oral, Mustafa (2017), "Zeki Velidi Togan'ın Dârülfünûn'dan İstifasının Nedenleri," *Zeki Velidî Togan; İlmi Hayatı-Eserleri-Siyasî Faaliyetleri-Hatıralar*, (Ed.: Serkan Acar), Akçağ Yayınları, Ankara 2017, s. 315-322.
- Orkun, Hüseyin Namık, *Türkçülüğün Tarihi*, Kömen Yayınları, İstanbul 1977.
- Ortaylı, İlbey, *Son İmparatorluk Osmanlı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2007.
- Ortaylı, İlbey, *Türklerin Tarihi*, Timaş Yayınları, İstanbul 2016a.
- Ortaylı, İlbey, *Türklerin Tarihi II*, Timaş Yayınları, İstanbul 2016b.
- Oruç, Zülküf, *Bir Öğrenci Hareketi Olarak Milli Türk Talebe Birliği*, Pınar Yayınları, İstanbul 2005.
- Oruç, Yener, *Atatürk'ün Fikir Fedaisi Dr. Reşit Galip*, Güner Yayınları, İstanbul 2007.
- Öğün, Süleyman Seyfi, *Türkiye'de Cemaatçi Milliyetçilik ve Nurettin Topçu*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1992.
- Önen, Nizam, *İki Turan, Macaristan'da ve Türkiye'de Turancılık*, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.
- Önen, Nizam, "Turan'a İki Farklı Yol: Macar ve Türk Turancılıkları", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4; Milliyetçilik*, (Ed.: Tanıl Bora-Murat Gültekingil), s. 406-408, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
- Önen, Nizam, "Fethi Tevetoğlu", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4; Milliyetçilik*, (Ed.: Tanıl Bora-Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 622-627.
- Önen, Nizam ve Reyhan, Cenk, *Mülkten Ülkeye, Türkiye'de Taşra İdaresinin Dönüşümü(1839-1929)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.

- Özberk, Selahattin, *Şanghay İşbirliği Örgütü ve Orta Asya Cumhuriyetleri*, KSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş 2010.
- Özbozdağlı, Özer ve Önen, Nizam, *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1911 Kongresi ve Siyasi Programı; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin En Uzun Yılı*, Detay Yayıncılık, Ankara 2017.
- Özdemir, Mehmet Niyazi, *Millet ve Türk Milliyetçiliği*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2005.
- Özdemir, Hüseyin, *Demokrasi Tarihimizde İttihâd ve Terakkili Yıllar: Babanzâde İsmail Hakkı Bey'in Penceresinden*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2016.
- Özden, Mehmet, "Bir Halkçı Münevverler Platformu: Halka Doğru Dergisi (1913-1914)", *Millî Folklor*, Yıl 23, Sayı 89, 2011, s. 109-119.
- Özdoğan, Günay Göksu, "Dünyada ve Türkiye'de Turancılık ", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4; Milliyetçilik*, (Ed.: Tanıl Bora-Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 388-405.
- Özdoğan, Günay Göksu, "*Turan*"dan "*Bozkurt*"a Tek Parti Döneminde Türkçülük (1931-1946), (Çev.: İsmail Bozkurt), İletişim Yayınları, İstanbul 2015.
- Özkırımlı, Umut, *Milliyetçilik Kuramları, Eleştirel Bir Bakış*, Doğubatı Yayınları, Ankara 2013.
- Özkırımlı, Umut ve Sofos, Spyros A., *Tarihin Cenderesinde Yunanistan ve Türkiye'de Milliyetçilik*, (Çev.: Sezin Tekin, Özlem Bülbül), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2013.
- Özsoylu, Ahmet Fazıl, *Türkiye Ekonomisi; Tarihsel Gelişim*, Karahan Kitabevi, Adana 2016.
- Öztuna, Yılmaz, *Cumhuriyet Dönemi Öncesinde Türkler*, Babiâli Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2011.
- Öztuna, Yılmaz, *93 ve Balkan Savaşları; Avrupa Türkiye'sini Kaybımız, Rumeli'nin Elden Çıkışı*, Babiâli Kültür Yayıncılığı, İstanbul 2012.
- Öztürk, Musa ve Karadeniz, Sıtkı, "Milletten Ulusa Etnik Siyaset", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Siyasal Hayat*, (Ed.: Ahmet Karadağ), BİLSAM Yayınları, Malatya 2015, s. 363-412.
- Paşa, Mehmet Talât, *Talât Paşa'nın Anıları*, (Haz.: Alpay Kabacalı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2018.

- Paşa, Cemal, *Hatıralar*, (Haz.: Alper Kabacalı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- Polat, Nazım H. “Türkçe’nin Öğretimi ve Ahmet Cevdet Paşa”, *TÜBAR-XIII*, 2003 Bahar, s. 447-455.
- Ponting, Clive, *Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi*, (Çev.: Eşref Bengi Özbilen), Alfa Tarih, İstanbul 2011.
- Quataert, Donald, *Osmanlı İmparatorluğu; 1700-1922*, (Çev.: Ayşe Berktaş), İletişim Yayınları, İstanbul 2011.
- Redgate, Anne E., *The Armenians*, Basil Blackell, New Jersey 2000.
- Renan, Ernest, “Millet Nedir?”, *Milletler ve Milliyetçilikler*, (Ed.: Mümtaz’er Türköne), Etkileşim Yayınları, İstanbul 2012, s. 44-58.
- Safa, Peyami, *Türk İnkılâbına Bakışlar*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.
- Said, W. Edvard, *Şarkiyatçılık*, (Çev. Berna Ülner), Metis Yayınları, İstanbul 2017.
- Sancar, Aziz, “Ben Böyle Bir Türk Dünyasına İnanıyorum”, <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/aziz-sancar-ben-boyle-bir-turk-dunyasina-inaniyorum-190378h.htm>, Erişim Tarihi: 28.04.2018.
- Santamaria, Yves, “Ulus-Devlet; Bir Modelin Tarihi”, *Uluslar ve Milliyetçilikler*, (Haz. Jean Leca, Çev. Siren İdemen), Metis Yayınları, İstanbul 1998, s. 20-30.
- Sarıkaya, Yalçın, *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran’da Milliyetçilik*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2008.
- Sefercioğlu, Necmeddin, “Türkçülük-Turancılık Davası: 1944 Türkçülük Harekâtı,” *Zeki Velidî Togan; İlmi Hayatı-Eserleri-Siyasî Faaliyetleri-Hatıralar*, (Ed.: Serkan Acar), Akçağ Yayınları, Ankara 2017, s. 323-368
- Segal, Daniel and Handler, Richard, "Cultural Approaches to Nationalism", *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism*, (Ed.: Gerard Delanty and Krishan Kumar), CA: SAGE Publications, Thousand Oaks 2006, Pp. 57-65.
- Seyfettin, Ömer, *Bütün Nesirleri*, (Haz.: Nazım Hikmet Polat), Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul 2016.
- Smith, Anthony D., “Review Article: Ethnic Persistence and National Transformation”, *British Journal of Sociology*, Vol. 35, Issue 3, Sep 1984, Pp. 452-461

- Smith, Anthony D., *Küreselleşme Çağında Milliyetçilik*, (Çev.: Derya Kömürcü), Everest Yayınları, İstanbul 2002.
- Smith, Anthony D., "Ethnicity and Nationalism", *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism*, (Ed.: Gerard Delanty and Krishan Kumar), CA: SAGE Publications, Thousand Oaks 2006, Pp. 169-181.
- Smith, Anthony D., *Milli Kimlik*, (Çev.: B. Şener, D. Sina), İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- Smith, Anthony D. (), "Milletin Savunusu", *Milletler ve Milliyetçilikler*, (Ed.: Mümtaz'er Türköne), s. 70-82, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2012.
- Smith, Anthony D., *Milliyetçilik; Kuram, İdeoloji, Tarih*, (Çev.: Ümit Hüsrev Yolsal), Atıf Yayınları, Ankara 2013.
- Smith, Anthony D., *Seçilmiş Halklar*, (Çev. Ayhan Küçük), Alfa Basın Yayın Dağıtım, İstanbul 2018.
- Soysal, Gün, "Rusya Kökenli Aydınların Cumhuriyet Dönemi Türk Milliyetçiliğinin İnşasına Katkısı ", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4; Milliyetçilik*, (Ed.: Tanıl Bora-Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul 2009a, s. 483-504,
- Soysal, Gün, "Zeki Velidi Togan ", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4, Milliyetçilik*, (Ed.: Tanıl Bora-Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul 2009b, s. 488-495,
- Sunny, Ronald G., *Looking toward Ararat: Armenia in Modern History*, Indiana University Press, Bloomington 1993.
- Şahsuvaroğlu, Lütfü, *Milliyetçilik ve Namık Kemal*, Elips Kitap, Ankara 2016.
- Şeker, Mehmet, *Anadolu'nun Türkleşmesi ve Kültürel Hayatı*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.
- Recep Şentürk, "Millet", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 30, TDV Yayınları, İstanbul 2005, s. 63-68
- Tabakoğlu, Ahmet, "Osmanlı İçtimai Yapısının Ana Hatları", *Dünden Bugüne Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, (Ed.: Mehmet Zincirkıran), Dora Yayıncılık, Bursa 2017, s. 19-40.
- Tagore, Rabindranath, "Hindistan'da Milliyetçilik", *Milletler ve Milliyetçilikler*, (Ed.: Mümtaz'er Türköne), Etkileşim Yayınları, İstanbul 2012, s. 189-203.

- (Tanrıöver), Hamdullah Subhi, "İrk ve Milliyet", *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Modern Türk Düşüncesinde Milliyetçilik*, (Haz.: Mehmet Kaan Çalen ve Haluk Kayıcı), Bilgeoğuz Yayıncılık, İstanbul 2014, s. 41-44
- Taşagül, Ahmet, *Gökbörü'nün İzinde; Kadim Türklerin Topraklarında*, Kronik Kitap, İstanbul 2017.
- Taşkın, Yüksel, "Sadri Maksudi Arsal", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4, Milliyetçilik*, (Ed.: Tanıl Bora-Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul 2009a, s. 496-499.
- Taşkın, Yüksel, "Anti-Komünizm ve Türk Milliyetçiliği: Endişe ve Pragmatizm", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 4; Milliyetçilik*, (Ed.: Tanıl Bora-Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul 2009b, s. 618-634.
- Taşkın, Yüksel, *Anti-komünizmden Küreselleşme Karşıtlığına: Milliyetçi Muhafazakâr Entelijansiya*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015.
- Taştan, Yahya Kemal (2010), *Türk Milliyetçiliğinin Sembolik Kaynakları; Yeni Osmanlıların Siyasal Söylemleri 1860-1876*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2010.
- Taştan, Yahya Kemal, *Balkan Savaşları ve Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.
- Tellal, Erel, "Mirsaid Sultan Galiyev", *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 56-1, 2001, s. 105-133
- Temir, Ahmet, "Ural-Altay ve Altay Dilleri", <http://turkoloji.cu.edu.tr/CAGDAS%20TURK%20LEHCELERI/temir.pdf>, Erişim tarihi: 21.05.2019.
- Thompson, Leonard, *The Political Mythology of Apartheid*, Yale University Press, Yale 1985.
- Topaloğlu, Yüksel, *Şemsettin Sami*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2012.
- Topçu, Nurettin, *Milliyetçiliğimizin Esasları*, Dergâh yayınları, İstanbul 1978.
- Topçu, Nurettin, "Milliyetçilik", *Milletler ve Milliyetçilikler*, (Ed.: Mümtaz'er Türköne), s. 280-293, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2012.
- Topçu, Nurettin, *Yarınki Türkiye*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2017.
- Toprak, Zafer, *Türkiye'de Popülizm (1908-1923)*, Doğan Egmont Yayıncılık, İstanbul 2014.

- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler, Cilt 1, İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1918)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2011.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler, Cilt 2, Mütareke Dönemi (1918-1922)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015a.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler, Cilt 3, İttihat ve Terakki, Bir Çağın, Bir Kuşağın, Bir Partinin Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2015b.
- Tunçay, Mete ve Zürcher, Erik Jan, *Osmanlı İmparatorluğunda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2018.
- Turan, Osman, “The Ideal of World Domination among the Medieval Turks”, *Stüdio Islamica 4*, 1955, s. 76-90.
- Turan, Osman, *Selçuklular ve İslâmiyet*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.
- Turan, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi; Türk Dünya Nizâmının Milli, İslâmi ve İnsânî Esasları*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.
- Turhan, Mümtaz, *Garplılaştırmanın Neresindeyiz?*, Altınordu Yayınları, Ankara 2015.
- Turner, Charles, "Nation and Commemoration", *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism*, (Ed.: Gerard Delanty and Krishan Kumar), CA: SAGE Publications, Thousand Oaks 2006, Pp. 205-213.
- Türkdoğan, Orhan, *Türk Toplumunun Tarihsel Kimliği ve Günümüz Sorunları*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009.
- Türkdoğan, Orhan, *Osmanlı’dan Günümüze Türk Toplumsal Yapısı*, Çizgi Kitapevi, Konya 2015.
- Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, (Haz.: Şükrü Haluk Akalın), TDK Yayınları, Ankara 2011.
- Türkeş, Alparslan, *Dokuz Işık (Milli Doktrin)*, Bilge Karınca Yayınları, İstanbul 2014.
- Türkiyegazetesi, “İşte Erdoğan’ın Yaptığı Rabia’nın Anlamı - Rabia Ne Demek?”, <http://www.turkiyegazetesi.com.tr/gundem/142657.aspx>, Erişim Tarihi: 21.01.2018.
- Türköne, Mümtaz’er, “Giriş: Milletler ve Milliyetçilikler”, *Milletler ve Milliyetçilikler* (Ed.: Mümtaz’er Türköne), Etkileşim Yayınları, İstanbul 2012a s. 15-42.

- Türküne, Mümtaz' er, "İttihad-ı İslam, İttihad-ı Osmani ve Milliyetçilik", *Milletler ve Milliyetçilikler*, (Ed.: Mümtaz' er Türküne), Etkileşim Yayınları, İstanbul 2012b, s. 205-225
- Ubeydillin, Abdülaziz, "Milliyetçiliğin Bazı Esasları", *Kazan Tatarlarında Milliyetçilik Akımı*, (Haz.: Alper Alp), Berikan Yayınevi, İstanbul 2011a, s. 67-94
- Ubeydillin, Abdülaziz, "Türk mü, Tatar mı?", *Kazan Tatarlarında Milliyetçilik Akımı*, (Haz.: Alper Alp), Berikan Yayınevi, İstanbul 2011b, s. 95-100
- Uca, Alaattin, "Ziya Gökalp ve Ona Türkçülüğü Aşıl原因an Adam; Hüzeyinzade Ali Bey", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 8, 1997, s. 167-174.
- Uçar, R. Uğur, *Şehbenderzâde Filibe' li Ahmed Hilmi' de Türklük Tasavvuru*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009.
- Uzer, Umut, *An Intellectual History of Turkish Nationalism; Between Turkish Ethnicity and Islamic Identity*, University of Utah Press, Salt Lake City 2016.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Millet ve Tarih Şuuru*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye' de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
- Üstel, Füsun, *İmparatorluktan Ulus-Devlete Türk Milliyetçiliği: Türk Ocakları (1912-1931)*, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- Vatandaş, Celalettin, "Kapsam ve Yöntem Açısından Türk Modernleşmesi", *Dünden Bugüne Türkiye' nin Toplumsal Yapısı*, (Ed.: Mehmet Zincirkıran), Dora Yayıncılık, Bursa 2017, s. 19-40.
- Walby, Sylvia, "Gender Approaches to Nations and Nationalism", *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism*, (Ed.: Gerard Delanty and Krishan Kumar, CA: SAGE Publications), Thousand Oaks 2006, Pp. 118-128
- Watson, Hugh-Seton, "Milliyetçilik ve Çok Milletli İmparatorluklar", *Milletler ve Milliyetçilikler*, (Ed.: Mümtaz' er Türküne), Etkileşim Yayınları, İstanbul 2012, s. 148-164.
- Weber, Max, "Millet", *Milletler ve Milliyetçilikler*, (Ed.: Mümtaz' er Türküne), Etkileşim Yayınları, İstanbul 2012, s. 60-68.

- Webster, Bruce, *Medieval Scotland: The Making of an Identity*, Macmillan Press, London 1997.
- Wikipedia, “Genç Kalemler”, https://tr.wikipedia.org/wiki/Gen%C3%A7_Kalemler, Erişim Tarihi: 01.03.2016.
- Wikipedia, “Seven Years’ Wars”, https://en.wikipedia.org/wiki/Seven_Years%27_War, Erişim Tarihi: 13.07.2016.
- Wikipedia, “American Revolutionary War”, https://en.wikipedia.org/wiki/American_Revolutionary_War, Erişim tarihi:13.07.2016.
- Wodak, Ruth, "Discourse-analytic and Socio-linguistic Approaches to the Study of Nation(alism)", *The SAGE Handbook of Nations and Nationalism*, (Ed.: Gerard Delanty and Krishan Kumar), CA: SAGE Publications, Thousand Oaks 2006, Pp. 104-117.
- Velidi, Cemaleddin, “Millet ve Milliyet”, *Kazan Tatarlarında Milliyetçilik Akımı*, (Haz.: Alper Alp), Berikan Yayınevi, İstanbul 2011, s. 19-66
- Voltaire, *Türkler, Müslümanlar, Ötekiler*, (Der.: Cengiz Orhan), İğüs Yayınları, İstanbul 2008.
- Yeşilot, Okan *Hasan Melikzade Zerdabi ve İkinci Gazetesi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2012.
- Yıldız, Ahmet (2009), “Hamdullah Suphi Tanrıöver”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce Cilt 4; Milliyetçilik*, (Ed.: Tanıl Bora-Murat Gültekingil), İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 642-645.
- Yörükân, Yusuf Ziya, *Müslümanlıktan Evvel Türk Dinleri: Şamanizm; Şamanizm’in Diğer Dinler ve Alevilik Üzerindeki Tesirleri*, (Haz.: Turhan Yörükân), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.
- Yuval-Davis, Nira, *Gender and Nations*, Sage Publications, Thousand Oaks 1997.
- Zürcher, Erik Jan, *Milli Mücadelede İttihatçılık*, (Çev.: Nüzhet Salihoğlu), Bağlam Yayınları, İstanbul 1987.
- Zürcher, Erik Jan, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi: 1908-1928*, (Çev.: Ergün Aydınöğlü), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2005.

Zürcher, Erik Jan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyalizm, Milliyetçilik ve Tarihyazımı”, *Osmanlı imparatorluğunda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, s. 7-12, (Der.: Mete Tunçay ve Erik Jan Zürcher), İletişim Yayınları, İstanbul 2018.

